

A

NEMZETGAZDASÁG- ÉS PÉNZÜGYTAN RENDSZERE.

A M. TUD. AKADÉMIA ÁLTAL MARCZIBÁNYI-DÍJJAL KOSZORÚZOTT DOLGOZAT

ÍRTA

KAUTZ GYULA,

JOGTUDOR, A NEMZETGAZDASÁG- ÉS PÉNZÜGYTAN, VALAMINT A MAGYAR KÖZJOG RENDES NYILVÁNOS
TANÁRA, S A JOGTÖRTÉNELMI ÉS AZ ÁLLAMTUDOMÁNYI ÁLLAMVIZSGALATI BIZOTTSÁGOK TAGJA A PESTI
EGYETEMEN; A MAGYAR TUD. AKADÉMIA RENDES TAGJA; S ORSZÁGOS KÉPVISELŐ.

ELSŐ KÖTET

A NEMZETGAZDASÁGTAN.

PEST.
KIADJA HECKENAST GUSZTÁV.
1870.

A

NEMZETGAZDASÁGTAN

RENDSZERE.

A M. TUD. AKADÉMIA ÁLTAL MARCZIBÁNYI-DÍJJAL KOSZORÚZOTT DOLGOZAT

KÉZIKÖNYVÜL

FŐTANODAI ÉS MAGÁNHASZNÁLATRA

ÍRTA

KAUTZ GYULA,

JOGTUDOR, A NEMZETGAZDASÁG- ÉS PÉNZÜGYTAN, VALAMINT A MAGYAR KÖZJOG RENDES NYILVÁNOS
TANÁRA, S A JOGTÖRTÉNELMI ÉS AZ ÁLLAMTUDOMÁNYI ÁLLAMVIZSGÁLATI BIZOTTSÁGOK TAGJA A PESTI
EGYETEMEN; A MAGYAR TUD. AKADÉMIA RENDES TAGJA; S ORSZÁGOS KÉPVISELŐ.

Második, átdolgozott és javított kiadás.

PEST.
KIADJA HECKENAST GUSZTÁV.
1870.

Die Nationalökonomie ist nicht bloss eine *Chrematistik*, oder Kunst *reich zu werden*, sondern eine *politische Wissenschaft*. Jede Nationalökonomie hat darum zwei Hauptseiten, die harmonisch entwickelt werden müssen: eine *ethisch-politische* und eine *materiell-ökonomische*.

KOSCHER.

I believe, all the great results in political economy respecting wealth, depend upon proportions.

MALTHUS .

L'Économie politique est la Science la plus positive, la plus utile, et la moins incomplete; sans elle on ne peut faire i politique, ni philosophia, ni legislation, ni morele utiles et vraies.

AMBR. CLÉMENT.

ELŐSZÓ.

Korunkban és helyzetünkben alig létez jelentékenyebb ismerég, mint a társadalom anyagi jóllétének feltételeivel és fejlődési törvényeivel foglalkozó *Nemzetgazdaságtan*, a munka, ipar és forgalom e valódi philosophiája.

E meggyőződésben fogott *szerző* a jelen munka kidolgozásához, czélul tűzve ki magának, tekintettel a *főtanodat* szükségletre ép úgy mint a *magántanulmány*, oly (lehetőleg kimerítő és rendszeres) szakművet szolgáltatni, mely a nemzeti háztartás mindennagy kérdéseit és feladványait felölelje, a közgazdaság elvei és tantételei szorosán tudományos, de egyidejűleg gyakorlati és nehézség nélkül is felfogható fejtegetésébe ereszkedjék, a tudomány nagy-mesterei által megállapított igazságoknak egész körét magába foglalja, – s a midőn a jogász és az államférfiú, az iparos és a gazda, a tisztviselő és a törvényhozó látköre szélesbitésére szolgálna, egyidejűleg oda is irányul, hogy a nemzetgazdasági ügyek körül még mindég uralkodó, igen sok hibás nézet, előítélet és balvélemény megigazítására közrehasson, s mind általában mind különösen *házánkat* illetőleg, helyes közgazdasági politika és felfogás érvényrejutását és megszilárdulását, habár csak parányi mértékben is, előmozdítsa,

A mi a tárgyalás folyamában követett *irányelveket és módszert* illeti, a munka bevezető §§-jai nyújtnak felvilágosítást; s e helyen tüzetesen kiemelendőnek *szerző* csak azt tartja, hogy legfőbb törekvése az volt: a „Nemzetgazdaságot” folytonos vonatkozásban az összes társadalmi, politikai, és műveltségi étellel, továbbá *a joggal és* törvényhozással, *a szellemerkölcsi* érdekekkel, valamint *a történelemmel* feltüntetni. Másfelől: minden egyes (fontosb) kérdésre nézve az életben és tudományban fölmerült valamenynyi fő-érvek, *véd- és ellenokok* kifejtése alapján: a közgazdasági dolgok *természetének* minél sokoldalúbb s alaposb megismeré-

sére; mellékérdekek, osztály- vagy pártvitályok *felett* álló tudományos s lehetőleg objectiv nézletmódra; végre a nemzetgazdasági intézmények s reformtörekvések részrehajlatlan, minden irányú méltatására vezetni.

Az elismerés, melyre e munka *első kiadásában* szert tenni szerencsés vala, nem különben azon alólírottra nézve örvendetes tapasztalat, hogy a fiatal nemzedék sok *jelese* mélyebb szaktanulmányokra való áttérésénél e dolgot használta és használja kalauzul: hathatós ösztönül szolgált szerzőnek arra, hogy művét e *második kiadásban*, a mennyire csak csekély erejétől kitelik, minden irányban tökélyesbítse, az időközben történt tudományi haladások s gyakorlati reformok gondos figyelembevételével, valamint a világirodalom újabb termékeinek felhasználásával a kor színvonalára emelje, végre a szerkezet és berendezés czélszerű átalakítása, valamint sok tantételnek megfelelőbb formulázása által a tanulók szükségéinek épúgy mint a szakemberek fokozott igényeinek kielégítésére mind alkalmasbbá tege.

A mi végre a meglehetősen nagy számmal előforduló *jegyzeteket és idézeteket*, nemkülönben az előadásnak itt-ott tán kelletinél *ridegebb* és tömöttebb voltát illeti, ez annak tulajdonítandó, hogy szerző a szöveg aránytalan kiterjesztését mellőzni kívánta, s a tanszak roppant bőségű tárgy- és eszmekörét egy, kiválólag tanodái rendeltetéssel bíró *kézikönyv* határait túl nem lépő keretbe szorítani feladatának tekinté.

Megjegyeztetik végre, hogy szerző tudományos felfogása szerint a *nemzetgazdaság- és pénzügytan* szorosan összefüggő s kapcsolatosan tárgyalandó elvrendszert képeznek, e második kiadásban azonban, *tanodái* szükségletekre való tekintetből *két külön ismeág* alakjában jelenkeznek, melynek mindegyike magában befejezett *egészként* is tekinthető.

Pest, május 1-jén 1870.

K. Gy.

TARTALOM-MUTATÓ.

NEMZETGAZDASÁGI PROPAEDEUTIKA.

ELSŐ FEJEZET.

A l a p f o g a l m a k .

1. §. Szükségletek és javak. 2. §. Gazdasági javak. 3. §. A javak becslése vagyis az érték. 4. §. Vagyon és gazdagság. 5. §. Gazdaság. 6. §. Nemzetgazdaság. 7. §. A nemzetgazdaság mint létszer. 8. §. A nemzetgazdaság történeti fejlődése és eszményképe. 9. §. A nemzetgazdaság és az államhatalom 1-16. lapokon.

MÁSODIK FEJEZET.

A nemzetgazdaság tudománya általában.

10. §. A nemzetgazdaságtan fogalma és feladata. 11. §. A tudomány tárgya, jellege, alapföltevései és vezérelve. 12. §. A nemzetgazdaságtan módszere. 13. §. A nemzetgazdaságtan mint társadalmi tudomány. 14. §. A nemzetgazdaság rendszerének tagosulata, vagyis felosztása. 15. §. A N. g. rokon- és segédtudományai. 16. és 17. §. A N.g. tudomány jelentősége. 11-33. lapokon.

HARMADIK FEJEZET.

A nemzetgazdaságtan története és irodalma.

18. §. A n. g. eszmék és elméletek története általában. 19. §. A n. g. eszmék és nézetek az ókorban és különösen a keleti népeknél. 20. §. A görögök és rómaiak ng. eszméi. 21. §. A ng. nézetek és irodalom a középkorban. 22-23. §. Az átmenet az újkorba és a merkantilizmus című első ng. rendszer különösen. 24-25. §. A visszahatas a merkantilizmus ellen és a Physiocrataknak rendszere. 26. §. Smith Ádám előhírnökei. 27. §. Smith Ádám föllépése és tanai. 28. §. Smith Ádám utódai a két művelt világrészén. 29. §. Smith utódjai különösen Angliában és Frankhonban. 30. §. A tudomány jelesb képviselői Németországban és egyéb államokban. 31. §. A ng. tudománya Magyarországon. 32. §. A socialismus és communismus tanai általában. 33. §. A socialisták különösen. 34. §. A communisták. 35. §. Bírálat a rendszereknek. 34-60. lapokon.

ELSŐ RÉSZ.

A NEMZETGAZDASÁG ÁLTALÁNOS TANAI.

ELSŐ FEJEZET.

A javak termelése.

86. §. A termelés fogalma. 37. §. A termelési tényezők. 38. §. A termelés vagy productió főágai. 39. §. A különböző foglalk. ágak termelékenysége. 40–41. §. A természet szerepe a nemzetgazdaságban. 42. §. A természeterek különösen. 43. §. A természet termelési tényezőkénti szereplésének kétségbevonása. 44. §. Az emberi munka. 45. §. A munkaosztón, munkaerő, és munka foganata különösen. 46. §. A tőke. 47. §. A tőke nemei és osztályzása. 48. §. A tőke szerepe és védelmezése a socialisták ellenében. 49. §. A tőkék eredete, szaporodása, elenyészése és természete különösen. 50. §. A termelési tényezők összhatása. 51. §. Az ember személyi méltóságának elismerése. 52. §. Az egyéni tulajdonjog. 53. §. A munka ipar és forgalomzabadsága és a szabad verseny. 54. §. A munka helyes tagosulata, s különösen a munkamegosztás. 55. §. A munkamegosztás árnyoldalai, határai, és a munkaegyesítés szüksége. 56. §. A társulási elv és a nagybani üzlet. 61–97. lapokon.

MÁSODIK FEJEZET.

A j a v a k f o r g a l m a .

57. §. A javak forgalma általában. 58. §. A forgalom kifejlődése, élénkségének előfeltételei és jelentősége. 59. §. A verseny- és forgalomzabadság különösen. 60. §. A forgalom jelentősége és hatásai. 61. §. Az érték és annate viszonya a javak árához. 62. §. Az ár. 63. §. Az ár képződésének elmélete. 64. A kereslet és kínálat különösen. 65. §. A termelési költségek s befolyásuk az árra. 66. §. Drágaság, olcsóság és méltányos ár. 67. §. Hatósági árszabványok. 68. §. A jószág-árak története. 69. §. „Változatlan ár- és értékmérő. 70. §. A pénz, annak fogalma és lényege. 71. §. A pénz meghonosulásának következtései és előnyei. 72. §. A pénzül használandó jószág szükséges kellékei. 73. §. A nemes-ércz mint legtokélyesb pénz-jószág. 74. §. Kézpénz és papírpénz általában, s a pénz mint eleme a nemzeti tőkének. 75. §. A pénz mint jószág és áru. 76–77. §. A pénz- és a nemes-ércz ára s értéke. 78. §. A nemes-érczek árállása a világforgalomban s különbözőországokban. 79. §. A pénzérték változásai és ennek hatásai. 80. §. A szükségelt pénz-mennyiség nagysága. 81. §. A nemes-érczek értékének története és változásai a régibb időktől a jelenkorig. 82. §. A hitel, ennek fogalma, föltételei, és formái. 83. §. A hitel hatásai és jelentősége, s a pénzgazdaság és hitelgazdaság jellege különösen. 84. §. A hitel természete és hatása, fény- és árnyoldalai. 85. §. A hitel kifejlését előmozdító intézmények. 98–144. lapokon.

HARMADIK FEJEZET.

A j a v a k m e g o s z l á s a .

86. §. A javak megoszlása, a vagyonszaporodás és a jövedelem általában. 87. §. A jövedelem különböző nemei. 88–89. §. A nemzetjövedelem, annak elemei és megoszlása. 90–91. §. A földjádék általában. 92. §. A földjádék s különösen annak keletkezése és alapjai. 93. §. A földjádék természete közelebbről szemlélve. 94. A földjádék képződésére és nagyságára befolyó viszonyok különösen. 95. §. A földjádék a nemzetjövedelem szempontjából. 96. §. A f. j. a nép különböző fejlődési szakaszaiban s összefüggése az általános műveltséggel. 97. §. A f. j. hatása a telkek árára és a haszonbérre. 98. §. A Ricardo-féle elmélet ellenesei és ezek bírálata. 99. §. A földjádék nem monopol kifolymánya. 100. §. A f. j. elméletének további igazolása. 101. §. A munkabér

általában. 102. §. A munkabér nagyságát szabályzó körülmények. 103. §. A munkabér különböző munka- és foglalkozási ágakban közelebről. 104. §. A munkabér a népélet különböző fejlődési szakáiban. 105–106. §. A munkabér szabályozására célzó tervezetek. 107. §. A tőkejövedelem vagy kamat általában. 108. §. A kamat nagyságát szabályzó körülmények. 109. §. A kamat nagysága különböző vállalatokban és egyenlősülési iránylata. 110. §. A kamat nagysága a népélet különböző szakaszaiban: s magas és alacsony kamatláb különösen. 111. §. A kamatvétel jogszerűsége. 112. §. A kamatszabványok és az uzoratorvények. 113. §. A pénzmennyiség a kamatláb iránti viszonyában. 114. §. Tőkekölcsönvétel belföldön vagy külföldön, 115. §. A vállalkozói nyereség általában. 116. §. A vállalkozói nyereség különösen. 117. §. A veszteség a vállalatokban. 118. §. A három nemzetjöveldelmi ág egymáshozí viszonyában. 119. §. A jövedelem-ágak befolyása a javak termelése és forgalmára. 120. §. A jövedelem megoszlásának eredményei. 121. §. A vagyoni állapotok ismérvei. 145–210, lapokon.

NEGYEDIK FEJEZET.

A j a v a k f o g y a s z t á s a .

122. §. A fogyasztás és annak módjai általában. 123. §. Productiv és improductiv fogyasztás különösen. 124. §. A személyes szolgálatok a fogyasztás szempontjából. 125. §. Háztartás, pazarlás, fukarság és gazdaságosság. 126. §. A fényűzés. 127. §. A fogyasztás mérve és határai. 128. §. Az absentisme közgazd. tekintetben. 129. §. Külföldi áruk és termelvények fogyasztása különösen. 130. §. Productions consumtio egymághozí viszonyában általában 131–122. §. A termelés és fogyasztás közti egyensúly, s a válságok. 132. §. Értékkímélés és biztosítás általában. 134. §. Takarékpénztárak. 135. §. Életjáradéki és biztosítási intézetek. 136 – 137. §. Biztosítási intézetek tulajdonkép. 138. §. A pauperismus vagy szegényi ügy. 139. §. A szegény-segélyezés és annak rendszere. 140. §. A segélyezés és szegényintézetek közelebről. 211–238. lapokon.

FÜGGELÉK.

A népesség számereje a nemzetgazdaság szempontjából.

141. §. A népességi kérdés jelentősége. 142. §. A népesség számereje. 143. §. A népesség-szaporodás törvénye. 144. §. Malthus tanainak módosítása és ily alakbani igazolása. 145. §. A népesedési tan főbb tételei. 146. §. A népesedési mozgalom történelmi tekintetben. 147. §. Népességi politika, azaz intézkedések a népesség számának növesztése vagy csökkentésére. 148–151. §. Befejezés. 239–256. lapokon.

MÁSODIK KÉSZ.

A NEMZETGAZDASÁG KÜLÖNLEGES TANAI.

ELSŐ FEJEZET.

Az ipar és forgalom rendszere és az államhatalomnak ez iránybani feladata általában.

1. §. A gazdasági népélet főágai. 2. §. A nemzetek gazdasági fejlődése a foglalkozási ágak szempontjából. 3. §. A foglalkoz. ágak, és a népesség megoszlása az államterületen. 4. §. A nemzeti főiparágak állása, összhangja és egyensúlyja. 5. §. A külön-

bőző üzleti formák. 6. §. Az állam és annak célja általában. 7. §. Az állam feladata a közgazdaság irányában különösen. 8. §. Az állam közgazdaságpolitikai magatartásának irányelve. 159-181 lapokon.

MÁSODIK FEJEZET.

A mezei ipar nemzetgazdasági elmélete.

9. §. A mezei gazdaság feladata és főbb ágai. 10-11. §. A m. g. szerepe és jelentősége a nemzeti háztartásban. 12. §. A ni. g. üzlet alapviszonyai. 13. §. A virágzó mezei ipar ismérvei, s az állam befolyása az őstermelésre. 14. §. A gazdálkodási rendszerek, a külterjes és belterjes gazd. rendszer s „Liebig” földkimerülési tanai. 15. §. A különböző gazd. rendszerek s ezeknek méltatása. 16. §. A gazd. rendszerek eredményei és hatásai. 17. §. A birtok és annak helyes rendezése. 18. §. A tagosítás és legelő-elkülönzés. 19. §. A földbirtokot megkötő intézmények és azok hátrányai. 20-24. §. Szabad vagy korlátozott földfeldarabolás. 25-26. §. Tulajdonosi kezelés, jobbágy-földművelők, és haszonbéri rendszer. 27-28. §. A jobbágytartozások és ezek megszüntetése. 29-30. §. A jobbágy tartozások megváltása s ennek különböző módjai. 31. §. A mezőgazdasági termeléságak. 32. §. Tápszerek és ipari anyagok termelése. 33. §. Vadászat, halászat, állattenyésztés. 34-35. §. Az erdőszet. 36-37. §. A bányászat. 38. §. A termelési ágak állás-helye és legezészerűbb üzletvidéke. 39-40. §. A gabnakereskedés általában. 41-42. §. Gabnadrágaság s e körüli államintézkedések. 43. §. A nemzetközi gabnaforgalom, s különösen a gabnakivitel s *z e tktb. követendő vámpolitika. 44-45. §. A gabnakivitel. 46. §. A mezei ipar előmozdítására célzó főbb intézmények. 47-49. §. A földbirtok! hitelügy és hitelintézetek. 50. §. Mezőgazdasági biztosításügy. 51. §. Gazdasági egyletek s szakoktatás. 52. §. Példánygazdaságok, kiállítások stb. 53. §. Nagyobb-szerű javítások és reformok. 54. §. Egyéb intézkedések ez irányban. 279-361. lapokon.

HARMADIK FEJEZET.

A műipar nemzetgazdasági elmélete.

55. §. A műipar fogalma, feladata és productivitása. 56. §. A műipar jelentősége és helye a nemzeti háztartásban. 57. §. A műipar fontossága műveltségi és politikai tekintetben. 58-59. §. A műipar és a mezőgazdaság közti viszony és egyensúly. 60. §. A műipari politikának főelve. 61. §. A műiparüzlet a jövedelmezőség szempontjából. 62. §. A műipari üzletnek formái és nemei általában. 63. §. A kézmű. 64. §. A gyári üzletforma. 65. §. A gyáripár főleg politikai és társadalmi vonatkozásai szerint. 66-67. §. a gyáripár ellen emelt vádak és ezek közelebbi méltatása. 68-71. §. A gépek s azok szerepe a nemzetgazdaságban. 72. §. A munkásosztály és a kis-iparosok állása szemközti gép- és gyáripári üzlettel és az úgynevezett sociális kérdés általában. 73. §. A feladvány különböző iskolák felfogása szerint. 74. §. Ez iskolák bírálata, s az államsegély vagy önszegély kérdése. 75. §. Eredmények és következtetések. 76. §. A gyáripár terén szükséges államintézkedések. 77-78. §. A társasulás s ennek főbb formái és intézményei. 79. §. A társasulás jelentősége, jellege és alkalmazási tere. 80. §. Szabad és korlátozott iparüzlet általában. 81. §. A czehrendszer. 82. §. A czehrendszer bírálata, fény- és árnyoldalai. 83. §. Az iparszabadság és annak igazolása különösen. 81. §. Az iparszabadság némely iránybani korlátozása. 85. §. Az iparszabadság életbeléptetésével járó némely intézkedések. 86. §. A gyárüzleti iparjog. 87. §. A kereskedelmi politika, s különösen az ipari termelvények a bel- és külforgalomban. 88. §. A különböző vámpolitikai rendszerek tüzetesb értelmezése. 89. §. A szabadkereskedési rendszer és annak igazolása. 90-91. §. A védvámrendszer főbb elvei, és bírálatos méltatása. 92. §. Kivételek a szabadkereskedési rendszer alól. 93-94. §. A műipar előmozdítására célzó egyéb intézkedések; ipari szakoktatás, iparegyesületek, társulatok, szabadalomlevelek stb. 361-423. lapokon.

NEGYEDIK FEJEZET.

A kereskedés nemzetgazdasági elmélete.

95. §. A kereskedés általában. 96. §. A kereskedés szerepe és jelentősége a nemzet gazdaságában. 97. §. A kereskedési üzlet nemei s osztályozása. Nagy és kiskereskedés. 98. §. Bel- és külkereskedés. 99. §. Activ és passiv kereskedés. 100. §. A kereskedő alanyok, részvény társulatok. 101. §. A részvény társulatok szervezete, jelentősége, fény és árnyoldalai. 102. §. Az állam kereskedelmi politikájának főelve. 103-104. A kereskedési mérleg. 105. §. Gyarmatok. 106. §. A pénz-, hitelrendszer és bankügy általában. 107-108. §. A nemes-ércpénz és a pénzveretés. 109. §. A pénzbecs vagy valuta, s különösen egyszerű vagy kettős, és ezüst- vagy aranyvaluta. 110. §. A papír- és hitelforgási eszközök általában. 111. §. A papírforgási eszközök egyenként. 112. §. A váltó és ennek folyamára különösen. 113. §. Papírpénz és bankjegyek. 114. §. A papírpénz szerepe a nemzetgazdaságban. 115. §. A papírpénz fundatiója. 116. §. A fundatió rendszerei egyenként. 117. §. A bankok általában. 118-119). §. A bankok üzletköre és művellet-ágai. 120-121. §. A jegybankok különösen. 122. §. A bankok viszonya az államhatalomhoz. 123. §. Az egy- vagy több-bankrendszer kérdése. 124. §. A jegybankok leghelyeseb szervezete és belső ügyvitele. 125. §. Földhitelbankok. 126. §. Nagy iparbankok (Credit mobilier). 127. §. Népbankok. 128. §. A bankok jelentősége a nemzetgazdaságban. 129-130. §. A forgalmi válságok. 131. §. A közlekedési eszközök általában. 132. §. A szállítási és közlekedési ügy jelentősége közigazdasági és műveltségi szempontból. 133. §. A közlekedési intézetek természetük és szervezetük szerint. 134. §. Országutak, folyamok és csatornák. 135. §. A vasutak, ezek hatása jelentősége és meghonosítása általában. 136. §. A magán- vagy állam-vasutak kérdése. 137. §. Az állami kamatbiztosítás, valamint a szállítási tarifa kérdése a vasutak tekintetében különösen. 138. §. Hírszállítási közegek, s jelesül a posta és távírda intézete. 139. §. A sajtó mint közlekedési és hírszállítási eszköz. 140-142. §. A kereskedés előmozdítására célzó egyéb intézkedések. 143. §. Zárszakasz. 426-520. lapokon.

NEMZETGAZDASÁGI PROPÄDEUTIKA.

ELSŐ FEJEZET. ALAPFOGALMAK.

Irodalmi segédszerek: J. B. Say: *Cours complet d'Economie politique* (1828. németül 1846.) I. Bevez. szakaszok. Hermann: *Staatswirthschaftliche Untersuchungen*. (1832.) 1-19. 1. Rau: *Grundsätze der Volkswirtschaftslehre* (8-ik kiad. 1868.) I. 1. sk. 46. sk. §§. Röscher: *System der Volkswirtschaft*. (1868. 7-ik kiad.) I. 1-16. §§. Kautz: *Die Nationalökonomie als Wissenschaft*. (1858.) 1. sk. 1. Bastiat: *Harmonies Economiques*. (1850.) I-ső fejezetek. Glaser: *Allgemein Wirthschaftslehre*. (1858.) I. 1. sk. 1. Schall: *Nationalökonomie*. (1867.) 1-61. 1. Dietzel: *Die Volkswirtschaft im Verhältniss zum Staat*. (1864.) Maiigoldt: *Grundriss der Volksw.-Lehre* (1863.) 1. sk. 1. és Ugyanannak: *Volkswirtschaft und Volksw.-Lehre* című cikke Bluntschli: *Deutsches Staatswörterbuch*-ja XI. kötetében.

1. §.

Szükségletek és javak.

Az embernek fennálhatása s rendeltetésének elérhetése tekintetéből az őt környező külvilággal bizonyos viszonylatba kell lépnie, mely viszonylatból a legkülönneműbb *szükségei* erednek. – Ezen szükségletek az ember természete két alapelemének megfelelőleg, vagy *szellem-erkölcsiek*, vagy *anyagiak*, s e mellett körük és terjedelmük tekintetében is felette változók, így például egészen mások északi, mint déli vidékeken, az egyesek társadalmi állása vagy magánviszonyai, továbbá nem és kor, szokások és erkölcsök szerint. – Egészben véve a *műveltség haladása* a szükségleteknek valamint szaporodását, úgy nagyobb változatosságát is hozza magával, valamint viszont a szaporodott szükségletek a kielégítetésekre célzó erőfeszítés fokozása által a kulturai haladást mozdítják elő. – A szükségletek végre fel szoktak osztatni: *első rendű* vagy *természeti*-, *másodrendű* vagy *kényelmi*- és *harmadrendű* vagy *fényüzelmi* szükségletekre; az első osztályba azok helyeztetvén, melyek a physikai létezés nélkülözhetlen föltételeire irányulnak (táplálás, tüzelésszer, ruházat stb.) a másodikba azok,

melyeknek kielégítésével életünket kellemetesebbé, egyéni vagy társadalmi nemesb életcéljaink elérését könnyebbé változtathatjuk; végre az utolsó osztályba azok, melyek nagyobb élv- és kényelemhajtászat, vagy külpompa és fitogtatás tekintetéből szoktak fedezetni.

A szükségletek kielégítésére *bizonyos tárgyak* és *jóságok* szolgálnak, melyek ép e tulajdonságuknál fogva becsesek, értékkel bírnak és általában *javaknak* (Güter, Richesses) nevezetnek. – A javak különbözőkép osztályozhatók. ¹⁾ így jelesül a) anyagiak és szellemiek; b) személyiek (épség, egészség, ügyesség) és tárgyiak; c) nélkülözhetők és nélkülözhetetlenek; d) tulajdonba hozhatók és bírlalást kizárok; e) szükségesek, hasznosak és fényüzelmiek;²⁾ f) általánosak, vagy csak bizonyos emberek szükségét kielégítők, különösök, végre g) *szabad javak*, (melyek mindenkinek szabad rendelkezésére vannak, p. o. lég, napsugár, fa az őserdőben) és *cserejavak*, vagyis olyanok, a melyek csak bizonyos munka, fáradság által állíthatóknak elő, vagy ellenszolgálattal szerzethetnek meg (entgeltliche Güter).

A *jav* ³⁾ fogalmának tüzetesb meghatározása némi nehézséggel jár; mert a javakul szolgáló tárgyak felette változók; sok a mi a javak sorába tartozott, az emberek szükségéi, nézetei változtával onnan kiesik; sok ellenben, a minek használhatósága fölismeretik, abban helyet talál. ⁴⁾ Magától értetődő, hogy csak azon tárgy vagy dolog nevezhető „jav”-nak; a melynek valami emberi célra szolgáló tulajdonsága *tényleg felismertett*.

Ezek szerint „javnak nevezhető mindaz, a minek valamely emberi szükséglet kielégítésére elismert alkalmazhatósága (használhatósága) javon.«⁵⁾⁶⁾

¹⁾ E felosztásnak azonban, tekintve azt, hogy az osztályok élesb különválasztása alig lehetséges, s a megkülönböztetési ismérvek lényegileg viszonylagosak, a tudományunk szempontjából kevés jelentőség tulajdonítható, s inkább csak a gyakorlati életre való tekintetből méltántható figyelemre.

²⁾ Erre nézve mondja tudományunk nagy megalkotója *Smith Adam*: „every man is rich or poor, according to the degree in which he can afford to enjoy the necessaries, conveniences, and amusements of human life.”

³⁾ Tudományunk azon fogalomnak, melyet a köznyelv »javak« név alatt csupán collectiv alakban ismer, a többes szám mellett egyes számát is ismeri s ügyekszik kifejezni. E célra műszó szükségeltetvén, kétértelműség elkerülése s nagyobb szabotosság tekintetéből: »jó« vagy »jóság« szavak helyett, melyek mást jelentenek, helyesbnek tartjuk (Halászszal, Carey fordítójával) e szónak »jav« alkalmazását.

⁴⁾ így például a guttapercha, a chinásó, a dohány, stb. csak az újabb korban vált javvá; míg ellenben búszereknek, amuletteknek stb. jav-beli tulajdonsága annak következtében, hogy az emberek ilyesmire már mitem adnak, – elenyészett.

⁵⁾ Tehát e három kitétel: jav, használhatóság és érték általában véve azonos jelentőségű.

⁶⁾ A »jav« fogalmáról I. m. *Boscher* I. 1–3. §. *Schäffle*: 46. sk. I. *Mangoldt* 8. §. és a *szükségletéről*: *Bastiat*: Harmoines Économell-ik fej. *Schäffle*: 41. sk. I. *Glaser* 1-8 I.

2. §. Gazdasági javak.

A nemzetgazdaságtan nem minden nemű és természetű javakkal, hanem csak azokkal foglalkozik, ¹⁾ melyek a gazdaságnak tárgyait és eszközeit képezik, azaz *küljavakkal* (Aeussere Güter), *gazdasági javakkal* ²⁾

Ezen küljavaknak köre azonban tudományunkban tágasb értelemben s nemcsak az anyagi vagy testi dolgokat magában foglalóként vétetik. – A nemzetgazdának ugyanis „külvjav” mindaz, a mit az ember a külső világ segélye vagy közvetítésével szükségleteinek kielégítésére vagy nyer, vagy előállít; miszerint „*gazdasági javnak*” minden olyszerű nyilatkozása személyi képességeknek, erőknak stb. is tekintetik, mely vagy öntevékenységből javak közvetlen előhozására alkalmas, vagy mint másokra nézve hasznos, az emberek egymásközi érintkezésében, szolgálataik kicserélésében, a *forgalomban: beccsel bír.*³⁾

A gazdasági vagy „külvjav” fogalma egyfelől a *hasznosság*⁴⁾, másfelől a *társas ősziet* természetes folyamányát képező csere és forgalom⁵⁾ eszméjével áll némi összefüggésben. – A művelődés haladtával mindig több és több javak lesznek gazdaságiakká, s mindig több és több gazdasági javak *forgalmiakká*⁶⁾, azaz forgalom tárgyai és segédszereivé.

A gazdasági javak iránt adott fogalomhatározatunknál fogva azoknak sorába lesznek helyezendők: *a)* Anyagi vagy *testi dolgok* (ingók és ingatlanok); ide tartoznak természeti és ipari termelvények, telkek és erdők, gépek és munkaszerek, épületek és feldolgozási anyagok, sőt még égalji és helyi előnyök (kedvező kilátás, jó házfekvés⁷⁾ – *b)* *Személyi képességek* és *szolgáltatások* (persönliche Dienstleistungen) melyekkel egyik ember a másiknak valami előnyt vagy hasznot szerez, például a cseléd működése, az orvoslás, a tanítás, a védelem, művészi, írói képesség és szolgálat.⁸⁾ – *c)* *Jogosítványok* és *követelések*, melyek értéket képviselnek, például iparjogszabályok, regálék, kötelezvények, szolgálalmak, szabadalmak stb. – *d)* megszozott s külselekvényekben jelentkező *viszonylatok* bizonyos személyek vagy vállalatok közt; így például egy üzletnek viszonylata törzsvendégeihez; tekintélyes kereskedői czég; bizonyos helyiségekhez kötött előnyök (p. o. az árulás-jog vaspályái indóházakban, színházak előcsarnokaiban); melyek rendszerint igen nagy értékkel bírnak, s drága pénzen adatnak és vétetnek.⁹⁾ – Végre *e)* a *forgalom-előmozdító* javak p. o. országutak, csatornák, hajózhatóvá tett, tavak, kikötők, vízesések stb.^{10,11)}

¹⁾ Egyébként ugyanis tudományos jellege és vizsgálódási köre tüzetesen meg nem volna határozható, s egészen elmosódnék.

²⁾ L. *Hermann*: 3-9. 1. *Röscher*: 2-3. §. a hol kiemeltetik, hogy egyiknek belső jávai (péld. ismeret, képesség) másra nézve külvjavakká válnak, ha amaz emevvel azt a javat vagy közvetlenül (szó vagy ének stb. által) vagy közvetve, t. i. más külvjavakkal kapcsolatban élvezetre, használatul közli.

³⁾ Legújabbban *Bitzer* (Pol. Oekon. 1868.) azon javakat nyilvánította gazdaságiakká, melyek *tulajdonnak* tárgyait képezhetik. – E fogalom-határozat azonban nem kimerítő, mert nem minden gazdasági javak vannak tulajdonban, s tulajdon lényegileg csak testi és anyagi javakra nézve létezhetik.

⁴⁾ Hasznosság (utilismus) megkülönböztetésül p. o. szépség (aesthetismus), jogosság (justitia) stb.-től; de nem ellentétben ezekkel, s nem is egyértelemben véve materialismus vagy egoismussal.

⁵⁾ Az ember szükségleteit javakkal csak úgy képes lődözni, hogyha azokat vagy tulajdonába hozta, vagy legalább rendelkezési körébe vonta (p. o. szép kilátást lakásszerzés útján). – Tulajdonba vagy önmunkája által hoz az ember javakat, vagy másoktól ellenszolgálat nyomán. (Minden ember rendelkezésére lévő szabad javak p. o. víz, levegő, fa az őserdőben, vagy ajándékba kapott javak: a gazd. forgalomnak tárgyát nem képezik.) Ezen szolgáltatások s ellenszolgáltatások láncolata: polgárosult országokban a

munkamegosztás és az ebből fejlődő szakadatlan csere-üzlet alapján a *forgalom*, mint azon egyetemes jelenségkör, melyben valamely nemzet gazdasági élete tevékenysége és törekvése leghűbb kifejezésre szokott jutni.

⁶⁾ A *foralmi* javak ismertető jele különösen, hogy megbecsülhetek, nagyobbbrész tulajdonba vehetők, vagy élvezesök és hatásuk tekintetében *közölhetők*; szolgálat és ellenszolgálat (csere-üzlet) tárgyait képezhetik, s nem kimeríthetlen mennyiségben rendelkezésre állók. – Hogy egyébiránt a gazdasági javak fogalma nem esik egészen össze a foralmi javakéval, kiténik onnan, hogy ha csak ez utóbbiakat neveznök gazdasági javaknak, akkor azon tüneményköre a gazdasági életnek, mely a forgalmon kívül esnék (p. o. egy elszigetelt vidéken gazdálkodó ember háztartása, vagy a saját termelvényeit maga fogyasztó és forgalomba nem hozó p. o. földbirtokos tevékenysége stb.) gazdaságnak alig nevezethetnék. I. *Roscher*: 2. §. 5. I.

⁷⁾ Sok nemzetgazda (kivált a régibb felfogású) csak az anyagi s *testi javakat* tekintti gazdaságiaknak, a testetlen javaktól ellenben e tulajdonságot egyenesen eltagadja. L. főleg *Eau*: I. 46-47. §. *Kosegarten*: Nationaloekonomie (1856.) 46-52. I. *Bernhardt*: Grosses und kleines Grundeigenthum (1847.) 141-156. I. sőt még *Stuart Mill* (Pol. Economy. 1847. Bevezetés) és *Baudrillart* (Manuel d'Econ. Pol. 1857. 51. sk.) is.

⁸⁾ Ezen javakat legújabban *Schäffle* „Leistungsgüter”-eknek nevezé. – Egész embert másnak szükségfedezési *eszközének* tekinti, ellenkezik a humanitással; megtörténik azonban ott,hol a rabszolgaság fennáll,az emberevő vadaknál, meg akkor, a midőn valaki testéből keresetforrást csinál, vagy festőnek, szobrásznak mintakép ül.

⁹⁾ A nemzetgazdaság szempontjából e javak csak akkor tekintethetnek valóban gazdaságsrtekkal bíróknak, ha a *viszonylat* szabadon s kényszer nélkül képződött s. mástól az el nem vonatott, mit a jogozott nyer – Magángazdasági szempontból ez illető egyénre nézve azonban csakugyan értékkel bír.

¹⁰⁾ Annak igazolásául, hogy az újabb nemzetgazdaságtani rendszerekben az anyagi javakon kívül a *személyi* és *szellemi* javak is (bizonyos tekintetben és föltétel alatt) a gazdaságiak közé felvételnek, más helyen is fogunk némelyeket felhozni, s itt csak arra utalunk, hogy az anyagi javak, mint fő-elemei és tárgyai a tudományunkban kiválólág vizsgálát *anyagi érdekek* és *jöllétnek*: a nemzetgazdaságtan legjelentősb s legközvetlenebb nyomozási terét képezik; nem zárhatók ki azonban a testetlen és személyi, szellemi javak sem tudományunkból azért: a) mivel igen gyakran küljavakká, csere és forgalom tárgyaivá válnak; b) mivel egyébként a társad, gazdaságtanban számos ép jogilag is igen fontos tüneménye a foralmi életnek megfjejtetlen maradna, a nemzeti vagyon és jövedelem megosztásának elmélete (a mennyiben a személyi és szellemi szolgálatokat tevő tagjai a társadalomnak is annak egy jelentékeny részét nyerik) hézagos volna, és így a nemzetgazdaságtan befejezetlen jelleme kiegészítését csak valami más tanszaktól várhatná; c) mivel egyébként a szellem-erkölcsi tényezőknek hatását az összes gazdasági életre s anyagi fejlődésre teljesen méltatni nem lehetne stb. – Szükségtelen egyébiránt említeni is, miszerint a testetlen javak, személyi képességek és erők stb. csak azon föltétel alatt és csak annyiban tartoznak vizsgálódásunk körébe, mennyiben fentebb felállított fogalomhatározatunk, (hogy tudniillik szükséglet kielégítési képességük elismert legyen) reájuk alkalmaztathatik; másfelől kétségtelen az is, hogy egy része ezen nem-anyagi javaknak az *egész* társadalomnak szempontjából tulajdonkép *culturali* (művelődési) tehát nem oly javak, melyeknél a *hasznossági* tekintet a mérvadó. – Helyesen jegyzi meg egyébiránt tudományunk egyik nagymestere, *Roscher*: „Viele Nationaloekonomen legen viel zu viel Werth auf die formale Abgrenzung des Faches. Da sollten wir uns lieber die Naturforscher zum Vorbilde nehmen, die sich wenig darum kümmern, ob eine Entdeckung der Physik oder Chemie oder Astronomie angehört, wenn nur recht viele und wichtige Entdeckungen gemacht werden” (I. 20. §.)

11) A javakról jogtudományi szempontból becses fejtegetések találhatók *Savigny*: System des heut. Römischen Rechts I. 53. sk. §. *Puchta*: Pandecten 38. §. *Backing*: Institutionen I. 77. §. és *Unger*, Oesterr. Privatrecht I, 352. sk. I.

3. §.

A javak becslése vágyig az érték.

A javaknak szükségletek kielégítésére alkalmas volta azok *hasznosságát* (Nützlichkeit, Utilité) képezi. – E hasznosság különböző időben vagy körülmények közt különböző szokott lenni; és szerinte ítéltető meg valamely jószág jelentősége általában és a javak sorában különösen, hogy ha t. i. a javakat szükségéink tekintetéből mérlegeljük, becsüljük. – E mérlegelés és becslés a *gazdasági érték* fogalmára vezet. ¹⁾ – „Érték alatt ugyanis²⁾ valamely javnak a gazdálkodó ember céljai szempontjából való *jelentőségét* értjük.³⁾ Az értékkel bíró jószágok kiválókép azok, a melyek előállítása bizonyos *munkával* s nehézséggel jár, *s ritkák*, azaz nem nagy bőségben rendelkezésre állók.⁴⁾

Az érték (mely a gazdasági erők megmérése és becslésének főmomentumtá) tudományunk egyik sarkfogalma, sőt némely szaktudósok egyenesen a fő- és legfontosabb categoriának nevezik, magát a nemzetgazdaságtant pedig *érték-tannak* hívják.

Az érték közelebről szemlélve: vagy *használati érték* (Gebrauchswerth, Valeur usuelle) vagy *csere-érték* (Tauschwerth, Valeur vénale.) - Annak szempontjából jelesen, a ki a javat közvetlenül maga használja, az érték: használati, – arra nézve pedig, a ki azt más javak becselésére fordítja, csere-érték. ⁵⁾

A *használati érték* (mely még általánosnak, közvetlennek is nevezetik) a tulajdonos alanyi céljai szempontjából: vagy *termelési* vagy *fogyasztási* érték lehet, a szerint t. i. a mint a jószág vagy új jav előállítására vagy pedig élvezésre fordítatik. – Általában véve a használati érték annál nagyobb, mennél több szükséglet elégíttethetik ki a javval; mennél sürgetőbb s általánosabb, s könnyebben és kellemesebben elégíthető ki vele az illető szükséglet.⁶⁾ – A javak használati értéke változásoknak is van alávetve; így csökkenik, ha idővel valami új és az illető szükséglet fedezésére *alkalmasb jószág* feltalálatik (divatcikkek, új gép, vagy ipar-anyag); sőt elenyészik egészen, ha az illető szükséglet megszűnik. – Oly javak, melyek főlöseges mennyiségben állanak rendelkezésre (p. o. őserdő fája egy megtelepedő gyarmat közelében) a szükség határáig megtartják használati értéküket, de azontúl legalább mindaddig értéktelenek, míg a netán növekedő szükség nagyobb mérvű igénybevetelőke t vonja maga után.⁷⁾ _

A *csere-érték*, (mely még különösnek, közvetett vagy viszonyosnak is nevezetik) a használati értéken alapszik. Senki sem ad ugyanis oly jószágért valamit, a melynek hasznát nem veheti. Vannak egyébiránt oly javak is, melyek általában igen fontosak, részben nélkülözhetlenek is, de csere-értékkel még sem bírnak (például a szabad javak: nyílt tenger, napvilágosság, levegő). – Azért csere-értéke csak oly javnak lehet, a mely általános használhatóságán kívül: *a)* hasznosnak mások által is el van ismervé; *b)* kizáró módon bírlalható és átszállítható (vagy hatásaiban legalább közölhető); *c)* melynek előállítása vagy megszerzése némi nehézséggel jár, s pedig vagy azért, mivel felesleges mennyiségben nem létezik, azaz *ritka*; vagy azért, mivel az előállítás *munkába*, *fáradtságba* kerül, áldozatot és erőfeszítést föltételez.

Nem lehet gondolni csereértékkel bíró jószágot, a melynek használati értéke nem volna,⁸⁾ – de igenis lehet gondolni használati értékkel bíró, melynek csereértéke nincsen. (Egy szeretónktól kapott hajfűrtnek van használati, de nincs csereértéke; ivóvíznek, jégnek, stb. csak akkor lesz csereértéke is, hogy ha oly helyet vagy időt veszünk, a hol abból felesleg nincs, vagy a megszerzés némi nehézséggel, kényelmetlenséggel jár.)⁹⁾ – Foly továbbá a mondottakból az, hogy a csereértékű javak: egyszersmind *forgalmi javak*, s hogy valamint a használati úgy a csereérték is változhatik; mely változásának oka lehet a jószág használati értékének növekedése vagy csökkenése, meg a nagyobb vagy kisebb nehézség, melylyel bizonyos jószágnak megszerzése kapcsolatban áll. (így például a kőszénnek vagy a nemes éreznek csereértéke csekélyebb lesz, ha gazdag telepek fedeztetnek fel [s egyidejűleg a szükséglet nem fokozódik], melyek az emberi rendelkezés körébe vonhatók; magasabb ellenben akkor, ha szükséglet szaporodik, vagy több munka és erőfeszítés kívánatik meg arra, hogy a bányák és telepek eredményyel kiaknáztathassanak)¹⁰⁻¹¹⁾.

¹⁾ L. m. *Ad. Smith*: I. -4-5 fejr. *Lotz*: Grundbegriffe d. N. Oek. I. 31. *Say*: Traité II. k. 1. fejr. *Baumstark*: Volksw. Erläuterungen 287. sk. *Mossi*: Economie Politique I. Leçon 3. *Bastiat*: Harmonies több helyen. *Ruu*: I. 55. sk. §. *Glaser*: I. II9. sk. *Friedländer*: Theorie des Werthes (1852.) *Knies*: Die Lehre vom Werth (a Tübingai államtud. folyóiratban 1855.) *Schäffle*: Die ethische Seite der Lehre vom Werth. (1862.) *Carey*: Principles of Social Science I. 3. és 6. fejr. *Dühring*: Grundlegung der Volksw. Lehre (1866.) 95. sk. *Proudhon*: Contradictions économiques (1846) 2. fejr. *Hildebrand*: National-Oek. der Gegenwart und Zukunft (1817.) *Lindwurm*: Die Lehre vom Werth. (Hildebrand: Jahrbücher 8-ik év foly. 3 – 4 füz.) *Schäffle*: Nat. Oekon. 6. 35. 50. 56. 119. sk. 1. *Stuart Mill*: Principles of. Polit. Economy. 3. kvben. *Rössler*: Hildebrand Jahrb. 1868. év. II-ik köt. 279. sk. 313 sk. 1.

²⁾ Nemzetgazdaságiam tekintetben, mert a közéletben a *hasznosság* gyakran *értékkel* egyenlő értelműnek vétetik, a mi pedig helytelen, mint látni fogjuk.

³⁾ Kitészik innen, hogy hasznosság és érték nem ugyanaz, s hogy miért nincs sokszor a leghasznosb jószágnak semmi, vagy igen kis értéke, p. o. víznek, őserdőbeli fának, mert tudniillik az emberi szükségletet messze meghaladó bőségben áll rendelkezésre; továbbá az is, miért értelmezték sok kitűnő szakemberek az értéket: mint valamely jav emberi szükségletek fődözésére célzó hasznosságának *fokát és mérvét*.

⁴⁾ Legújabban *Carey* az amerikai író az értéket ilykép értelmezte: mértéke azon ellentállásnak, mely a céljainkra megkívántató javak elérésénél leküzdendő, mértéke a természet hatalmának az ember felett (Social Science 6 fejr, magyarul Halásztól 1867. 73. 1.) Mely definitio vagy annyit jelent, hogy az emberi munka és erőfeszítés adja meg a javaknak az értékét, és ekkor nem új s nem eléggé világos és szabatos, vagy egyáltalában semmit sem jelent.

⁵⁾ A gabona,, például arra nézve, a ki vetőmagul használja, használati értékkel,- a gabnakereskedőre nézve ellenben csere-értékkel bíró; a könyvárusra nézve az általa olvasott könyv használati, az árubabocsátott könyv csereértékű.

⁶⁾ Némely író a javak értékét a szerint nézi, a mint nélkülözésük nagyobb vagy kisebb kényelmetlenséggel jár. L. *Mangoldt*: Volksw. Lehre (1869) 133 sk. 1.

⁷⁾ A legjobb könyv, rendkívül nagy s számos példányból álló kiadás mellett részben makulatúrává válik.

⁸⁾ *Smith Adam*: Wealth of Nations című műnk. I. fejr. ezt tagadván, azt mondja, hogy a gyémántnak roppant csereértéke s igen csekély használati értéke van; a mi azonban tévedés, mert egyes emberre nézve csakugyan igen nagy használati értéke van és lehet a gyémántnak is.

⁹⁾ *Bastiat és Wirth* érték alatt „a kicserélt szolgálatok mérvét értik,” a mi azonban korántsem fejt meg az érték lényegét s e mellett csak is a *csereérték* fogalmára

vonatkozhatik. 1. *Boscher*: I. ö. §. 5. j. *Knies*: Tübing. Zeitsch. (1855.) 644. 1. *Király*: Socialisms und Commun. (1869.) 41. 1. Közelebb jár a valóhoz *Dühring* (Carey tanítványa színté) azt mondván: die Werththeorie ist die Lehre von der Messung und Schätzung der wirtschaftlichen Kräfte und Erfolge.

¹⁰⁾ A használati és csereértéken kívül megszoktak a szakemberek még különböztetni először abstract és concret értéket; másodsor anyagi alak és helyi értéket. Ugyanis:

Azon érték, mellyel valamely jószág nem (Gütergattung) egyáltalában bír, *abstract*-nak vagy általánosnak nevezetik. – Ez alapszik azon viszonylaton, mely valami jószágoknak egész neme és az emberek szükséglete közt létezik. (Így például a tölgyfának, mint tüzelő anyagnak magasabb általános értéke van, mint a nyárfának). *Concret* vagy mennyiségi értéknek nevezetik ellenben az, a mellyel valami jószág nemnek meghatározott része bizonyos személyre vagy országra nézve meghatározott körülmények közt bír; ez érték tehát függ a szükséglet és a rendelkezésre lévő készlet közti aránytól. (Így például Robinsonra nézve az általa talált arany concret értékkel nem bír; egy tudósra nézve valami könyvének második, harmad példányai igen csekély concret értékkel bírnak; egy földbirtokosra nézve bizonyos telekparcella, a mellyel birtok-állományát czélszerűen kikerekítheti, sokkal nagyobb concret értékkel bír, mint egy távolabb bíró földes úrra nézve.) – Az újabb *Knies* által hangsúlyozott érték-osztályzás *anyag, alak és hely* szerinti értékre azon eszméből indul ki, hogy az östermelő (a földműves) kiválsólag az anyagi, az iparos és gyáros az alak, a kereskedő pedig a helyi értéket kölcsönzi a jószágnak; s hogy mindegyike ez érték-formáknak képződésében és hatásaiban a maga sajátos törvényeinek és szabályainak vagyon alávetve. 1. *Knies* id. értek 468. sk. 1.

¹¹⁾ A csak egy embertől elismert használati érték: *előszeregetinek* (Affectionswerth) nevezetik; ez a csereértékre csak akkor bír befolyással, ha a becsló nem egyszeremind a birtokos is.

¹²⁾ Vajjon a használati avagy a csereérték fontosb-e a közgazdaságban, meddő kérdés, miután a két fogalom azon egy dolognak csak két különböző oldalát jelöli. L. m. *Bernhardt*: Grundeigentum s 68. köv. 164.1. *Baumstark*: Erläuterungen 289-316. *St. Mill*: Principles III. fej.

¹³⁾ Azon sokoldalú megvitatott kérdésre nézve, csakugyan egyedül a *munka-e* az, a mi a dolgoknak *értékét* adja, mint sok angol nemzetgazda, s különösen Smith és Ricardo, sőt M. Culloch is tanítják, s napjainkban Bastiat és Wirth meg másfelől a Socialisták (főleg Marx: Das Kapital című legújabb művében is, hol minden csereértéket „bestimmtes Maas festgeronnerer Arbeitszeit”-nak mondja) mondják: azt felelhetni, hogy ez helytelen állítás, a mennyiben pusztán *természetér ok* által is hozhatnak elő értékek (p. o. érekek, gyógyvíz, fekvés által értékesbbó váló borok faneműek dohányszerzetek stb.) Annyi azonban bizonyos hogy *munka*, a legtöbb gazd. és értékkel bíró jószágnak előállításánál a főszerepet viseli, s a leglényegesebb tényező, s hogy igen kevés jav van, melynek értéket tulajdonítunk, s melynek előhozása munka és fáradságba nem került volna. Lásd még alantabb.

4.§

Vagyon és gazdagság.

Vagyonnak ¹⁾ a közéletben bizonyos összeségét az anyagi javaknak szokták nevezni, mely valakinek tulajdonában van. Mi: vagyon (Vermögen, Riche, Wealth) alatt összeségét értjük valamely physikai vagy jogi személy rendelkezésére lévő kül- azaz gazdasági javaknak; és így nemcsak anyagi javak teszik a vagyon alkatrészeit hanem személyi és szellemi javak is, föltéven természetesen, hogy csereértéknek, s kizáró tulajdon tárgyát képezhessék stb.²⁾

A vagyon fogalma tudományunkban oly állapotot föltételez, a hol az *egyéni tulajdon elve* el van ismerve, és a társas ösziét bizonyos közösen kötelező s a társadalmi tagok szabadságkörét meghatározó szabályoknak, azaz *jogintézményeknek* ótalma alatt áll. Vagyis a „vagyon” egyfelől kifelé egy Magában némileg bevégzett individuális egységként jelenkezik; másfelől

a mennyiben pusztá physikai erőhatalom vagy ön-viszonyt nem alapíthat s csak *jogos módon* szerzett javak birlalása értetik alatta, bizonyos *jogi egészet* képez, a melynek kezelése épúgy mint forgalma és megosztása a társadalomban: meghatározott jogszabályok alapján történik.⁸⁾

A vagyon az azt tulajdonban bíró alany (illetőleg physikai vagy jogi személyek) különfélesége szerint vagy *egyéni* (azaz magán), vagy *testületi*, vagy *községi*, vagy *állami*, vagy *nemzetvagyon*;⁹⁾ az utóbbi alatt különösen valamely ország összes lakóinak (s minden hozzá tartozó, akár physikai, akár jogi személyeknek) tulajdonban lévő javak sommája, mint egy nagy s összefüggő egész értetvén s-c-r-s).

A vagyonnal szoros kapcsolatban jelentkezik a *gazdagság* (Eichthum) eszméje. – Értetik pedig ez alatt a tartós alapon nyugvó nagy vagyon és javakbani bőség. A gazdagság fogalma tárgyilag viszonyos (relatív), mert gazdagnak tulajdonkép csak azt a nemzetet vagy embert nevezhetjük, kinek – tekintve szükségeit – és más vele egyrendű stb. embereket illetőleg országokat, *többje van*., mint emezeknek.

Minket kiválókép a *nemzetgazdagság* érdekel,⁹⁾ mely tekintetben szem előtt tartandó az, hogy bár közvetlenül az élvek és javak mennyisége határozó a népeknek e részbeni kedvező vagy kedvezőtlen állapota felett: az értékek pusztá *sommája* nem a döntő momentum, A valódi nemzeti gazdagság és jóllét mindenekfelett a javak és értékek helyes *megosztási módjától*, illetőleg attól függ, hogy az egyesek és osztályok minden emberies élvekben illően részesüljenek s a nemzet mint halhatlan lény, minden észszerű szükségeit szakadatlanul kielégíthesse. – Ez pedig csak úgy lehetséges, hogy ha a productiv erők és források minden irányban teljesen értékesíttetnek, munka és szorgalom kifejtetik, a keresetforrások bősége s tartandósága biztosíttatik, s a fogyasztásban a gazdaságosság és takarékoság tekintetei a mérvadók. Így lesz a nemzetgazdagság nemcsak segédszere, hanem valódi *alapja* és *emeltűje* is az ország erkölcsi és political súlyjának, műveltségének és haladásának; míg ellenkező esetben, egyenlőtlen birtok- s jövedelem-megosztásnál a jövedelemforrások bizonytalansága meg a vagyon eszélytelen alkalmazásánál a legerősebb közület is elgyengül s előbb-utóbb erkölcsileg és politikailag tönkre jut.¹⁰⁾

¹⁾ L. m. Boucher: 1. 7 – 9. §. Kosegarten: N°. Gek. 57 – 62. 1. Hermann: 4 – 6. 1. Schäffle: 46. sk. Mangoldt: 4. §.

²⁾ Hermann azt mondja: „um Vermögen zu werden muss ein Tauscho-ut für den Besitzer äusseres Gut sein und einige Dauer haben” – 1, még id. munk. 6. §. Mások csak a birlalható javak sommáját tekintik „vagyon”-nak.

³⁾ L. m. Schäffle: 230. sk. 1. a vagyonjog fogalmát illetőleg.

⁴⁾ A *nemzetvagy on* megkülönböztetve az *állam* kezelése és birtokában lévő vagyon-tól (a tulajdonképi államvagyontól) szorosb értelemben nemzet-vagyonnak (Volksvermögen) vagy társadalom-vagyonnak nevezethetik.

⁵⁾ Szépen mondja e tekintetben Kosegarten: „Das Volksvermögen sowie die Volkswirtschaft erscheint als eine Einheit im Sinne des bürgerlichen und staatlichen Gemeinlebens; und zeigt die Verbindung der Einzelwirtschaften durch wechselseitige Leistungen, d. h. durch den Verkehr” stb. (61. 1.)

⁶⁾ A vagyonnak két fő eleme van: anyagi küljavak és személyi küljavak. Amazok kiválókép physikai, emezek morális természetűek. Egy világhírű énekesnő, ki Amerikába utazván hajótörést szenved, anyagi javak tekintetében vagyontalannak, de személyi

-javak tekintetében (a mennyiben partra érve éjjelével ezeket szerezhethet magának) gazdagnak nevezhető. Azt monda már *Széchenyi* is: gazdagság és vagyon nem csupán pénzben, földben stb. rejlik, hanem iparosságban és jó növelésben, tapasztalatokban és szorgalomban stb. (I. Stádiumja 43. I.)

7) Az egyéni vagyon mindenkor alkotórésze a (tág ért. vett) nemzetvagyonnak, de ez utóbbi nem sommája valamennyi egyéni vagy ónoknak, a mennyiben igen sok javak vannak, melyek egyéni tulajdonban nincsenek, p. o. csatornák, országutak államjóságok, bányák stb. Másfelől az egyéni vagyonok összege látszólag nagyobb, mint a nemzetvagyon, ha t. i. a polgároknak egymás közti adóssághkövetelése le nem vonatnak.

8) A vagyon megbecslését illetőleg, ha mint egyéni vétetik, mely szünetlen viszonylatban létezik a többi egyéni vagyonokkal: a becslés a *cseréértéke* szerint, ha pedig mint nemzetvagyon gondoltatik, mely magában némileg bevégzett egész, akkor a *használati érték* szerint eszközlendő. Hogyha ugyanis a *cseréértéket* vennők a becslés alapjául, sok, igen jelentékeny eleme a közgazdaságnak (p. o. hajózható folyók és csatornák, a gazdaságra jótékony ható de cseréértékkel nem bíró viszonyok stb.) figyelmen kívül maradnának. E mellett a cseréértéket *pénzben* becslő eljárás is félszeg volna, mert a pénz-érték sem valami állandó és változatlan, mert nagy része a nemzetjavaknak önhasználatra alkalmaztatik, és csak igen, kis rész idegen népektől jószágbecserélésre. – Hogyha pedig valamely eleme a nemzetvagyonnak *cseréértékben* növekedést tanusít, ez csak akkor igazi gazdagodása a nemzetnek, hogyha az emelkedett cseréérték, mennyiség és minőség tekintetében fokozott *hasznosságon* alapszik. (Ha például Magyarország vízforgásai valami nagy természetcsapás folytán eltűnnének, és a többi ivóvíz ez által cseréértékeivé válnék: az illető források tulajdonosai ugyan sokat nyerhetnének, de *csak kárával* a többi lakosoknak, sőt maga az általános nemzetvagyon is megcsökkennék. Ellenben ha egyszerre egy új gyógyforrás fődötetik fel, melynek vize emelkedett használatértéke miatt cseréértékűvé is válnék, akkor a nemzetvagyon tényleg növekedett volna, nemcsak hasznosság, hanem cseréérték tek. is; mert egyike a már létezett jószágoknak sem vesztett értékéből! I. még *Bernhardt*: Grundeigenthum 68. sk. 161. sk. 252. sk. 1. *Kosegarten*: 62-64. 1. és *Boscher*: I. 8. §.

9) *Hermann*: id. inunk. 10-11. 1.

10) Vagyonosság s ezen alapuló *anyagi jóllét* fő föltétele, rugója és biztosítóka egyesek és népek erejének, függetlenségének, *culturában* és *szabadságiam* előhaladhatóságának. Igaza van Széchenyinknek, hogy „*lelki függetlenség biztos vagyoni renden alapszik, a szegénység az értelmi súlynak kifejlését lehetleníti s az elszegényedésnek az elaljasodás, az elaljasodásnak pedig a szolgáság a legbizonyosabb következése*”; meg az angol közmondásnak: „*above all, put money into your pocket, without money you cannot be independent, und scarcely honest!*” – Vagyonosságon sarkal a nép *physikai* egészsége és épségének, a hosszabb élettartamnak, a munkaerő tartandóságának s hatályának biztossága; épúgy, mint a moral és az igazság uralma, kitartó iparosság s valódi elégtűltség. – A vagyonosodással karöltve emelkedtek ki a népek a vadságból *culturára* és *humanitásra*; vagyon és gazdagság nélkül nemzet igazi tekintélyre, politikai súlyra és hatalomra nem vergődhetik. stb. V. ö. még *Chevalier*: Cours. I. 1-2. (1845.) fej. *Mercier*: L'influence du bien-être. (1853.) *Vorländer*: Tübing. Zeitschrift 1855. *Bücker*: Weltgeschichte II. 796.sk. *Fallati*: die mater. Tendenz (1842.) *Hasner*: Pol. Oekon. I. 52. sk. *Széchenyi*: „Stadium” 43-69. 1. „Világ” 54. 188. 1. „Hitel” 207. 1.

5. §.

Gazdaság.

A „*vagyonnak*” megszerzése és gyarapítása, kezelése és alkalmazása egyesek úgy mint egész közületek összes élettevékenységének fő fő tárgyát képezi, úgy hogy alig mutathatunk fel csak egy pillanatot, csak egy viszonyt is, melyben az embereknek vagyon felőli gondoskodásával, törekvésükkel nem találkozánk! A hová csak szemünket vetjük, tapasztalható, mint gyűjti és hasznosítja az ember a természet által előhozott legkülönbözőbb anyagokat és adományokat, mint hatol be a föld gyomrába s vájja fel azt a legmesterségesebb eszközökkel; mint szedi és neme-

síti a telek legváltozatosb termékeit; mint száll le a tengerek mélyeire, vagy a bérezek kincshordó aknáiba; mint erőködik a természet rejtélyeit megoldani, a külvilágot uralmának alája vetni; mint űzi iparát és foglalkozásait; intézi és szervezi közügyeit; alkot törvényeket és rendszabályokat s küzd meg bátran és kitartással az elemekkel és természethatalmakkal: a végre, hogy a neki szükséges vagyon birtokába juthasson, életét kellemessé tehesse, anyagi jóllétét biztosítsa!

Ezen vagyon-szerzés, kezelés és alkalmazásra irányuló tevékenysége az embernek: a „gazdaság.”¹⁾

A „gazdaság”-ban az ember (illetőleg a társadalom) úgy jelenkezik, mint eszközöket és javakat önszükségei fedezésére kereső és alkalmazó, az az *háztartást* vivő alany. – E tevékenysége az embert kiválólag a kültermészettel, mint a mely forrása azon eszközök és jószágok legnagyobb részének, melyeket szükségei, hozza viszonylatba; szakadatlan munkásságban és iparban nyilatkozik, a melyhez, ha kellő értelmiség és ügyesség, továbbá eszélyes önmérséklet a fogyasztásban is járul: az egyes (és a társadalom) jóllétének alapja és biztosítéka.²⁾ Minden gazdaság bizonyos *tervszerű* és szakadatlan tevékenység, de nem egyedüli vagyis minden egyéb tevékenységet elnyelő s nélkülözhetővé tevő tevékenység, mint némelyek állítják, – a miért is a gazdaság nem veendő azon értelemben, mintha az szellemi és személyi javak előállítására, szerzése stbre is irányulna, s mintha *gazdászati* cselekvények maguk elégségesek volnának az emberi jóllét s boldogság megvalósítására, az embernek s a társadalomnak pedig más rendeltetése nem volna, mint gazdálkodni, ipart űzni, nyereszkeskedni és kereskedni.³⁻⁴⁻⁵⁾

Az embert gazdaságában valamint általában egész tevékenységében két lélektani rugó kormányozza, úgymint: az *önhaszonvágy* (Eigeninteresse), és a *közérzület* (a vonzalom másokhoz, Sympathie, Gemeinsinn.) – Az önhaszonvágy, mely össze nem tévesztendő *haszonleséssel* és *önzéssel*, korántsem fogyatkozása erkölcsi lényünknek, hanem mint szükséges és termékenyítő kútfeje a legeredményesb emberi fáradozásnak és tevékenységnek valami jogosult. Közvetlen gazdászati hatásait tekintve az önhaszonvágy azon törekvésében az embernek nyilatkozik: hogy a jólléte előmozdításához szükséges eszközöket lehető legnagyobb bőségben s a lehető legcsekélyebb ellenszolgáltatással magának megszerezze; minek folyamányát különösen egyrészt a *szerezési ösztönben* (Erwerbstrieb) másrészt a *takarékosságban* (Sparsamkeit) szemléljük. – Az önhaszonvágy elfajulását önzéssé s annak elszigetelő hatásait általában akadályozza, illetőleg ellensúlyozza minden erkölcsileg egészséges emberben a *közérzület*, a vonzalom embertársainkhoz; mely pszichikai rugó a (jogos) haszonvágygyal azon egy forrásból veszi eredetét, annak sokszor csak szélesb körre irányuló nyilatkozata, vagy a családi és a testületi, a községi és az egyházi, a társadalmi vagy az állami rend és viszonyokból folyó *kiegészítése*, illetőleg: *mérséklése*.⁶⁻⁷⁾

Ezen lélektani factor nélkül a társadalom és a közületi viszonylat fenn sem állhatna; valamint nem szenved kétséget, hogy gazdászatiilag is véve, a mérsékeltlen önhaszonvágy igen sok esetben magára az illetőre nézve is egyenesen káros, s hogy legtöbbször ép az által mozdítja az ember önnön

javát legjobban elő, ha másoknak vagy az „egész”-nek érdekében működik.⁸⁾

¹⁾ L. még *Mangoldt*: Volkswirtschaft című jeles cikkét (Bluntschli: Deutsches Staatswörterbuch-jában XI. köt. 97. sk.) továbbá *Schaffle*: 30. sk 1. és Ugyanannak szelleművészt értekezését „Mensch und Gut in der Volkswirtschaft” a Deutsche Vierteljahrschrift 1861-ki folyam 4-ik füz. 236. sk. 1.

²⁾ A gazdaság eszméje szoros összefüggésben áll a jog és jogintézmények eszméjével. Minden gazdaság ugyanis mint állandó tervszerű és szilárd elvekre alapított emberi tevékenység maradandó jog s különösen vagyoni jogi állapot föltétel; valamint másfelől a tudomány a gazdasági törekvéseket és működést, az ipari és forgalmi élet tünetményeit úgy vizsgálja, a mint azok biztosított jogállapot és jogrend bázisán mutatkoznak, a hol jelesül idegen javak megszerzése nem csalás vagy ravaszság, hanem a tulajdonos beleegyezésével történik, a közhatalom mindenkit becsületes munkája által és jogos úton szerzett vagyonában véd és oltalmaz, s az ipar és forgalom mind számos magán mind nyilvánjogi intézmények által szabályozva, biztosítva jelenkezik. – Eltekintve attól, hogy a legtöbb gazdasági categoria (első sorban és kitünőleg a tulajdon, azután az adásvétel, hitelezés és kibérlés, tartozás és örökség stb.) egyidejűleg jogi categoria is, s hogy majdnem valamennyi jogügylet mindenekelőtt és alapjában tekintve tulajdonképp gazdasági tény, mely csak jog és jogintézmények által közületi szabályozását és biztosítását nyeri, 1. *Kautz*: Jogtudomány és nemzetgazdaságtan. Akadémiai értekezés. 1868. *Király*: Socialismus und Communismus 8-23. 1. *Ahrens*’- Naturrecht (1846.) 240. sk. 1.

³⁾ *Rössler*: Grundsätze der Volksw. (1864) 4. 1.

⁴⁾ A gazdálkodási azaz a külvilágra irányuló tevékenységgel szemben az a tevékenysége áll az embernek, mely befelé, önszemélyére czéloz s azért művelődésnek nevezhető. Minden gazdasági működés, ellentétben a kulturái val, anyagias módon hat, mert a külvilágot csak a térbeni anyagra való hatás által modifikáljuk, ámbár a czélba vett eredmény nem-anyagi is lehet. De nem ez a döntő momentum arra nézve, hogy valamely tevékenység a gazdasághoz tartozik-e vagy sem; hanem a czélbavett eredménynek külszerűsége (Aeusserlichkeit) a tevékeny emberre nézve stb. (1. m. *Mangoldt* id. ért. 97. 98.); mihez még hozzá tehetjük, hogy ép onnan is kitetszik fonsőbb erkölcsi és socialis jelleme a nemzetgazdaságnak, hogy azon tért képezi, melyen értelmiség és tudomány, akaraterő és ügyesség, számítás és tervezés, önmérséklet és művészet a legnagyobb diadalokat üli.

⁵⁾ A gazdaság fogalmával szoros összefüggésben álló „munka” és „háztartás” fogalmairól, a mennyiben amaz alatt minden bizonyos kül-eredmény, például javak előhozása tekintetéből erőkifejtést, emez alatt pedig a vagyon s javak eszelyes kezelését szokták érteni: 1. m. *Mangoldt* id. h. 98-99. 1. és *Glaser*: Pol Oek. Előszó.

⁶⁾ Azaz mind e viszonyok mérséklik a rideg haszonkeresést s egyidejűleg nemesítik is, a mennyiben mind fensőbb és egyetemiesb irányúvá változtatják. V. ö. *Schütz*: Nat. Oek. (1844) 5-6. 1. *Schäffle*, A. 202-203. 355. 1. meg *Deutsche Viert. Jahrschrift* 1861. IV. füz. 288. sk. *Roscher*: I. 11-12. §. és *Lindwurm*’- Staats- und Privat-Wirthschaft. (1866.) 141. sk.

⁷⁾ Az érdekek összefonódása szükségkép a közérzületet hozza létre; s a forgalom épülete fenntartásának szükség-érzete megtanítja az embereket az Egésznek kedvéért áldozatokat is hozni” mond *Dietzel* id. m. 116. 1.

⁸⁾ L. még e fontos feladványra nézve *Kautz*: National Oek. als Wissenschaft. 157. sk. 1. *Chevalier*: Cours IL 327. sk. (a hol a két nevezett rugó a physikai világban uralkodó centripetal- és centrifugal erővel hasonlítatik össze, melynek harmóniájából a világrend származik) *Miksevitz*: Das leitende Princip der Nat. Oek. (1852.) *Knies*: Pol. Oekonomie 147-206. *Rössler*: 27-29. 1. és *Széchenyi*: Hital 22. 77. 147. 237. 1.

6. §.

Nemzetgazdaság.

A szükségletek és erők különfélesége, az egyéni képességek korlátossága s az elszigetelten működő tényezők elégtelensége (de meg maga az imént ismertetett közérzület és a másokhoz vonzalom is), az embereket

állandóan egymásra utalják, úgy hogy igazán eredményes gazdálkodás *csak társias állapotban*, közületekben (Gemeinwesen) foglalhat helyet. ¹⁾ - Az egyes gazdaságok, fejlődésükben egymásra utalva és a szolgáltatások szakadatlan láncolata és viszonyosságából képződő forgalom által összekapcsolva: *a társadalmi ipar, táplálkozás és üzleteit valódi létszerévé s bensőleg tagozott egészszé alakulnak*. Ezen létszer és tagozott egész bizonyos össz-czélnek megvalósítására irányuló össz-tevékenység gyanánt jelenkezik, s a mennyiben vele szemközt mind a végcélra mind a gazdaságok alakulására és egymás közti kapcsolatára nézve a *nemzeti összetartozandóság* (az állami vagy közületi egység) főfontosságú momentum²⁾: „*nemzetgazdaságnak*” nevezetik.³⁻⁴⁾

A nemzetgazdaságnak szükségkép elő kell állnia mindenütt, a hol emberek együtt élnek, s egymás közt társias viszonylatba jutnak; és pedig legszorosb összefüggésben minden egyéb a nép és társadalom-létszerben fennálló formákkal és intézményekkel, sőt azt mondhatni, hogy magának a *népéletnek első, alapzatos és leglényegesebb szervezetét* képezi, a mennyiben általa és rajta lép valósulásba az *erők és elemek* összthatásának nagy elve legteljeseb mérvban, mely összthatáson az állami és emberiségi élet legnagyobb vívmányai sarkallanak!

A nemzetgazdaság, mely (mint ép láttuk) a társadalom összes tagjai háztartásának tulajdonképeni *egysége és foglalata*, egy közületben létező népnek a köz- és magánjöllét megvalósítására célzó össztevékenységét tartalmazza, s annál tökéletesbben felel meg eszméjének, mennél teljesebb benne a „részek” és az „egész” közti viszonyhatás, mennél élénkebb benne az erők és érdekek érintkezése és a közszellem működése, – mennél fejlettebbek alkatrészei és elemei, valamint azon *formák és intézmények*, melyekben az egésznek mozgó rugói meg az arra szintén befolyó közhatalom, *jog és törvényhozási rendszer*⁵⁾ kifejezésre jutnak.⁶⁾

A nemzetgazdaság lényegesen különbözik egyfelől a *magán* (illetőleg egyéni) gazdaságtól, másfelől az államgazdaság vagy *pénzügytől*. - Amattól jelesül annyiban, a mennyiben az egyéni háztartások a nemzetgazdaságban csak mint felsőbb egésznek *elemei* jelenkeznek, s az utóbbinak vezérelve a *közérdek*, amazoké pedig az *egyéni haszon*.⁷⁾ Emettől, vagyis az államgazdaságtól annyiban, hogy ezt a közhatalomnak a státuscélok megvalósítására szükségelt javak beszerzése és kezelése körüli különös tevékenysége képezi, a nemzetgazdaság ellenben magának a *társadalomnak* összes ipari és forgalmi életét s ennek minden nyilvánulásait tartalmazza, a nemzeti vagyonviszonyok alakulása és változásai minden föltételeit és eredményeit hozza kifejezésre. – Megjegyezvén, miszerint a nemzetgazdaságban bizonyos tekintetben mind az egyéni, mind a státusháztartás is bennfoglaltatik, és hogy teljesen felfogni és méltányolni e három gazdasági jelenségköröt csak azok összletes és egyidejű figyelembevétele alapján lehetséges.⁸⁾

¹⁾ L. különösen *Rössler*: idézett művének 14-16. 1. és *Schäffle*: 3. sk. és 330. sk. 1.

²⁾ Bővebben *Mangoldt*: id. czikke 100-101 1. hol a társasulási elvnek egyfelől, és a politikai s nemzeti momentumnak másfelől ez irányani jelentősége kifejtetik.

³⁾ Németül „Volkswirtschaft (némelykor Staatswirtschaft), a francziáknál „Economie Politique”, kik e szó által is erős állami öntudatuknak adnak kifejezést, és nemzetgazdaságot egyértelműnek vesznek államgazdasággal. Magyarul még *társadalom-gazdaságnak* (ad normám „Gesellschafts-Wirtschaft, Économie Sociale”) is nevezhetnek; de semmi esetre se *nemzeti* gazdaságnak, mely két értelműsre szolgáltatathatna alkalmat, miután „Nemzetgazdaság” alatt nem *bizonyos nemzetnek*, vagy ép nemzetiségnek gazdasága értetik, hanem a szó „nemzet” (az elnevezésben) azonos jelentésű „közület”-tel (Gemeinwesen), társadalommal, állammal, 1% még *Roscher*: I. 16. §. és *Rössler*: 14-15. I.

⁴⁾ L. *Dietzel*: Die Volkswirtschaft 116. sk. I Azoknak kik a nemzetet vagy nemzetgazdaságot nem *reális* egésznek, hanem pusztá *ahstractionnak* tartják, megcáfolására I. *Roscher* I. 12. §. és *Mangoldt*: id. cikke 100 -101. I.

⁵⁾ *Közület* jelesül kormány, törvényhozás és bizonyos jogintézménykör nélkül, mely belső egységének és harmóniájának egyik fő feltétele és biztosítóka, nem is állhatván fenn, magától értedődik, hogy a nemzetgazdaság mint egészsletes jelenségkör, ezen elemek és tényezők egyidejű hatását szükségkép föltételezi „és csak ezeknek figyelembevétele alapján méltatható helyesen.

⁶⁾ Evvel kapcsolatban fölösleges is talán megérinteni, miszerint a gazdaság és nemzetgazdaság, a mennyiben az *az embernek a külvilágra* való behatása formáival, eszközeivel és eredményeivel foglalkozik: lényeges s nélkülözhetlen *alapföltételét* a javak és tárgyak *bírlalhatásában* (Besitz), mint azon viszonyban az ember és külvilág között, mely által ez utóbbi amarra nézve physikailag elérhető és *az emberi akaratnak és behatásnaic* aláleythetőként jelentkezik, meg az evvel továbbat összefüggő *egyéni tulajdon* fennállása és elismertetésében bírja; mint a mely előföltételek nélkül sem kellő szervezetet nem nyerhet, sem sikeres kifejlődésre nem juthat. (Alantabb erről többet.)

⁷⁾ Az egyéni gazdaság, bár önjogú és önczélű, *feltétlenül* ilyennek nem mondható, mert lehetnek, vannak is esetek, hol az „egész” érdekében egészen háttérbe szorul s a magánhaszon a közhaszon tekinteteinek engedni kényszerül. I. még *Kosegarten*: 60-61. I. *Roscher*: I. 17. §.

⁸⁾ Valamint *egy nemzetet belül* a különböző egyéni gazdaságok egymásközt szoros kapcsolatban állanak, épúgy, kivált az újabb korban, a nemzetek gazdasága is az *internationális forgalomnak* alapján. – Ezen összefüggése a különböző nemzetgazdaságoknak és egygyéforradása egy nagyobb „egézsze”: *világ-gazdaságnak* (Weltwirtschaft) nevezethetik, melynek némely fontos elemei és előföltételei, névszerint a mind-jobban növekvő munkamegosztás, a közlekedési eszközök tökélyesbedése, a szaporodó kivándorlások, a népek mind inkább helyt foglaló béketendenciáik és kölcsönös türelmességükben stb. már megvannak, s jövőben bizonyosan még jobban fognak megvalósulni.

7.§

A nemzetgazdaság mint létszer.

Az eddig kifejtettekből foly egyebek közt az, hogy a nemzetgazdaság korántsem pusztá *gyüledéke* (aggregátuma) az egymás mellett létező magán-gazdaságoknak, vagy különböző egyéni háztartások összefüggés nélküli *hal-maza*; hanem ép oly formán, a mint például egy nemzet több mint valami csupán egyénekből álló tömeg, és az emberi test élete több mint vegytani hatások lelketlen zavaréka: egy benső erők által mozgásba helyezett s szerves tagosulattal bíró, *fensőbb egész*, vagyis *létszer* (Organismus).¹⁾

A nemzetgazdasági élet ezen organikus természete kitészik egyebek közt onnan is, hogy *nyilatkozásai* szorosan létszeres módon és nem *gépíleg* történnek; hogy fejlődési szabályait Önmagában hordó természet-alkotvány²⁾; hogy a társadalmi háztartást úgy mint valami nagy gépelyt mesterséges eszközökkel – kényünk kedvünk szerint – igazgatni, majd ide majd oda irányozni lehetlen. Továbbá onnan, hogy a nemzetgazdaságban a *részek és tagok* egymást nem úgy, mint egy gépben külsőleg, hanem *bel-*

sőleg föltételezik; s jelenségei láncolatában az okot az okozattól azért, mert az ok egyidejűleg okozat, s az okozat ok szokott lenni, megkülönböztetni legtöbb esetben lehetetlen; végre onnan, hogy a társadalmi háztartás különböző tünetnykörei egymást mindenkor föltételezik, egyik a másikban leli kiegészítését és biztosítékát. így például virágzó mezei gazdaság kifejlett műipar nélkül, valamint kifejlett műipar virágzó mezei gazdaság nélkül nem létezhet; épen úgy a mint mindkettőnek mellözhetlen föltétele élénk forgalom és fogyasztás, a mely ismét virágzó östermelés és ipar nélkül alig gondolható.

A nemzetgazdaság *létszeres természete* ezen kívül abban is mutatkozik, hogy tünetnyei sorában nem a *véletlen* és az *esetleg*, hanem *rend* és *szabály* uralkodik, vagyis a gazdasági élet jelenségei bizonyos *törvények* szerint következnek be, tehát meghatározott s nem az ember önkényétől függő szabályoknak vetvék alája.³⁾ – E törvények egyébiránt nem azonosok a *physikai* világ (vasszükségességű) változhatlan, fejlődést és tökélyesbülést kizáró, törvényeivel; hanem olyanok, a melyek az emberivilág *erkölcsi szervezetével* összhangzanak, az emberi akaratszabadságot s az egyéni felelősség elvét le nem rontják, valamint az egyesnek, ép úgy mint az egész nemnek haladása és tökélyesbedésével megférnek!⁴⁻⁵⁾.

¹⁾ L. még *Roscher*: I. 13. §. *Rössler* 14.1. mely utóbbi az mondja: hogy az Organismus egy természetől adott „egész”, melynek részei egymást kölcsönösen és szakadatlanul föltételezik; de egyidejűleg az egészre hatnak, valamint az egész viszont ő reájuk befoly.

²⁾ Az az nem külsőleg csinált valami.

³⁾ „Törvény” alatt azon állandó és constans viszonylatot értve, mely bizonyos tünetny mint *okozat*, és egy vagy több más tünetny mint *okozó* közt létezik; vagyis: a gazdasági élet*jelenségeinek sorozatában mutatkozó azon állandó egyformaságot, mely szerint a tünetnyek be- és egymásra következése történni szokott. – (így például nemzetgazdasági törvény az, hogy a javak árát a kereslet és kínálat közti viszony határozza meg; hogy a piaczi ár az előállítási költségekkel egyenlő vonalra szokott helyezkedni; hogy a nemes éredek az egymással közlekedésben álló országok közt egyenlő érték-állást tanúsítanak; hogy a kamat- s tőkenyeresség valamely államban minden vállalatnál egyenlő nagyságú tételt képez; hogy a munkások gyors szaporodása a munkabér csökkenését vonja maga után stb.). – *Roscher* szerint ily törvények uralmáról mindazon esetben lehet szólni, a hol bizonyos *szabályszerűség* mutatkozik a tünetnyekben a mely szabályszerűség nem egyenesen emberi célzaton (Absicht) alapszik. (Bővebben erről a következő fejezetben.)

⁴⁾ A miért is sokan e kifejezést természet-törvény „nem találják helyesnek s inkább *sociális törvénynek*, vagy *fejlődési törvénynek* nevezik. V. ö. *Mangoldt* cikkét 105 - 107. *Rössler*: 16-20. és *Roscher*: 1.13. §.

⁵⁾ A nemzetgazd. létszeres természetének egyéb folyamányairól, 1. még *Roscher* I. 14. §.

8.§

A nemzetgazdaság történeti fejlődése és eszményképe.

A nemzetgazdaság, mint egyik főnyilatkozási tere a társadalmi öszs-életnek, magával a *nemzettel* egykorúlag támad, fejlődik, virágzik és - hanyatlak is. Mint létszernek pedig természetében fekszik, hogy nem *minden elemei* és alkatrészei fejlődnek ki egyszerre, hanem csak az idők folyamában, bizonyos *korszakok* szerint, miknek mindegyike meghatározott formák és állapotok szerint egy *külön* jellegű egészet képez; tartamukra

nézve pedig nem minden népnél egyenlők¹⁾. – Valódi *virágkorát* a nemzetgazdaság akkor éri el, hogyha valamennyi alkatelemei és műszerei erőteljes kifejlésére eljut, a nemzeti vagyionforrások és gazdasági tényezők minden irányban összhangzatosan s teljes erőben nyilatkoznak; eszélyesen űzött, bőséges és változatos termelés, élénk föld-, mű- és kereskedési ipar, tökéletes közlekedési pénz- és hitelrendszer meg intézménykör áll elő; a társadalmi vagyion és jövedelem igazságosan és az érdemnek és munkának megfelelő módon megoszlik; a vagyion-fogyasztás és élvezés bőségesen minden anyagi és fensőbb czélok megvalósítását lehetségesítő módon, de egyszersmind kellő eszélylyel és önmérséklettel is eszközöltetik; végre egy a nemzet minden közérdekeit és életfeladatait egyaránt átkaroló és ápoló, erélyes és szabadelmű statuskormány intézi a nemzet ügyeit s járdal kalauzó szövétnékként a társadalom előtt!

A népek ipari és forgalmi élete ezek folytán a *fejlődési polcz*, meg a nemzeti és társadalmi *sajátságú ségek* szerint különféle *állapotokat* mutat, így jelesül egészséges és kóros, természetszerű és elfajulási, különösen pedig *alacsony*-, *közép*- és magas *műveltségi* állapotokat. Az *átmenetek* az egyik állapotból vagy fejlődéspolczról a másikba mindenkor lassan, sok ingadozások között történnek; hacsak erőszakos rázkódtatás, mesterséges intézkedések, vagy rendkívüli külhatások a fejlődés ügyfolyamát nem siettetik vagy zavarják. – Minden nemzetgazdasági állapot, hogy helyesen méltányoltathassék, *azon* kornak, körülményeknek és műveltségi polcznak mérve szerint bírálendő meg, a melynek *hatásai* alatt előállt. Minek nem kis akadályá abban rejlik, hogy sokszor oly állapotok, melyek a jelenkor szükségleteinek s követelményeinek *még* nem, vagy *már* nem felelnek meg, egyáltalában helyteleneknek nyilvánítottanak, s a nélkülözhetlen *objectiv itélet-mérv* helyett *subjectiv felfogás* irányadó. Egyébiránt kétségtelen az, hogy tartósak- és valóban jó hatásúaknak csak oly állapotok és intézmények fognak bizonyulni, melyek fenforgó valódi szükségeknek megfelelnek; s ha a múltból átszármazott, de a jelennek igényeivel és szükségével többé meg nem egyező intézmények még ma is fennállnak, az annak a jele, hogy eredetileg egészen természetszerű módon keletkeztek s hosszú időközön át érvényben állván, a nemzet életével mintegy összenőttek.

¹⁾ L. még *Roscher*: System I. 14- és 24-ik §. és *Dietzel*: id. m. 97. sk. 119. sk. 1. Hogy egyébiránt a nemzetgazdaság mint *reális jelenség* csak a népfejlődés és a társadalmi cultura *magasb fokán* áll elő, s az elszigetelten élő vad- vagy nomademberek társulatában nem létezik, – szükségtelen említeni.

9. §.

A nemzetgazdaság és az államhatalom.

A nemzetgazdasági élet, egyes köreibben, vagy fejlődési fokain bizonyos támogatást, előmozdító intézkedéseket nem nélkülözhet; bár *létszeres természeténél* fogva a mesterséges beavatkozás kormány vagy törvényhozás részéről nem szokott sikerre vezetni benne. E támogatás és előmozdító intézkedések egyesektől, társulatoktól s főleg az *államtól* indulnak ki. Ez utóbbinak ugyanis mindenekfelett érdekében állván a nép jólléte és boldogsága, figyelmét e jóllét forrásai és föltételeitől meg nem vonhatja; gondoskodását az ipar és

forgalmi élet minden jelentékenyebb ágaira kiterjeszteni hivatása; az e térre vonatkozó tevékenysége pedig: *közgazdasági politikának* nevezetik. A tevékenység *mérve* iránt azonban nincs megállapodás sem a gyakorlatban sem az elmélet emberei közt. Míg ugyanis az egyik fél (napjainkban az úgynevezett *laissez faire*- meg a *manchester-párt*) az államot majdnem teljes tétlenség és közönbösségre utalja, s attól vár minden üdvöt, ha a társadalom gazdasági életével és vajúdásaival mit sem törődik; sőt azt is állítja, hogy az emberek *önérdeke* a társadalomban már *magától is* mindég a *közjó* előmozdítására hat: addig egy másik fél (s mindennekefelett legridegebb alakban a *communisták*) azt követelik, hogy a státus avatkozzék minden közgazdasági dolgokba, vegye vezetése alá a népgazdaság minden mozzanatait, s gondoskodják tüzetesen a felől is, hogy az egyéni érdek romboló hatásai alatt a társadalom szerencsés fejlődése meg ne zavartassék.

E felfogás egyike sem indokolható. – Egy felől ugyanis az államhatalom befolyásának mérvét *föltétlenül*, minden népre és időre nézve általában meghatározni lehetlen²⁾. Másfelől bizonyos, hogy a status szerepe és hivatása magas fejlődéspolczokon (ha talán nem is mennyiségileg, de bizonyosan minőségileg) mindég jelentékenyebbé válik, s azért egy általános szabály mérvhez kötni tevékenységét igen okszerűtlen eljárás volna. – A nemzetgazdasági élet e mellett épúgy szükségli a *szabadságot* és szabadmozoghatást (az államgyámkodástól való mentességet), a mint szükségli a *rendet* és a közhatalom tényleges föllépését; az utóbbit jelesül oly esetekben a hol az egyénileg elágazó törekvések *egészbe* foglalandók, a múltó privátérdekek felett a közület *fensőbb érdekei* biztosítandók, az egyesek korlátolt ereivel (vagy a kellő érdekelttség, vagy erőhiány miatt) elő nem állíthatott, de egyébként üdvös célú közintézmények *közös erővel* (s állami közbejövettel) megvalósítandók stb. – Megjegyezvén, miszerint az államhatalom működése különböző *ágainak* maguk közt mindenkor szoros összhangban kell állaniok s közös alapelvből kiindulniok; s hogy az általános ipari és forgalmi életnek legfőbb előfeltételét és alapját képező társadalmi *jogrend* (azaz jogállapot és jogbiztonság) megvalósítása és fentartása szintén azon feladatok egyike, melyeknek teljesítésére a státushatalom mindekefelett van hivatva, és kötelezve.³⁾

¹⁾ Az utak és módok, melyek a gazdasági elei, előmozdításánál követetnek, ép úgy mint maguk a célok, melyek egészben vagy egyesben kitűzetnek, nem egyformák; hanem hely- és időköriülmények, nemzeti tulajdonok és műveltségi fok, történelmi és politikai állapotok különbözése szerint különbözők.

²⁾ Mert ez a nép jelleme, műveltségfoka, politikai és geographiai helyzetétől stb. függ a mi pedig, mint említeni se szükséges, felette különböző.

³⁾ V. ö. *Bentsch*: Der Staat und die Volkswirtschaft (1864). *Dietzel*: Volkswft. 386-396: I. *Rau*: Politische Oekonomie II. I. sk. *Schäffle* a D. Viertel-Jahrsschr. 1861. IV. füz. 288. sk. *Bernhardt*: Grundeigenthum 49. sk. *Bianchini*: La Science du bienêtre (1867) 8. sk. I. *St. Mill*: Pol. Oek. V-ik könyv. *Kautz*: Die Nat.-Oek. 249-278. a jelen munka II részének első fejezetét, és *Stein*: Verwaltungslehre VII. rész (1868.) az egész „Bevezetést.”

MÁSODIK FEJEZET.

A NEMZETGAZDASÁG TUDOMÁNYA ÁLTALÁBAN.

Irodalmi segédszerek: Knies: Die Polit. Oekonomie stb. 37. sk. 1. Kautz: Die Nat.-Oekonomie als Wissenschaft stb. 279-340. 1. Schäffle: Mensch und Gut cz. czikke a Deutsche Vierteljahrsschrift 1861. foly. Bianchini: La Scienza del benvivere sociale, francz. (1857.1-ső könyv.) Röscher: System 1.16-29. §. Rau: Pol. Oekonomie 1.1-27. §. Ott: Traité d' Écon. Sociale (1851.) 1-41. 1. Lindwurm: Grundzüge, több helyütt. Mangold: czikke a Deutsches Staatswörterbuch XI-ik köt. Friedländer: Die rechte Begründung der Staatswirthschaft (1829.) Pickford: Einleitung in die Wissenschaft der Pol. Oekonomie (1860.) és Dietzel: Die Volkswirtschaftslehre als Wissenschaft (Tüb. Zeitschrift stb. 1867- 68. foly.).

10. §.

A nemzetgazdaságtan fogalma és feladata.

Tudomány alatt általában és így az állam- és társadalom-tudományok tekintetében is: rendszeres foglalatú értetik oly elveknek és igazságoknak, melyek a természeti vagy erkölcsi világ jelenségeinek bizonyos körére vonatkoznak, azokat megmagyarázzák, törvényeikre visszavezetik s az illető (jelesül társadalmi) életviszonyok tovább-fejlesztésének útjait és eszközeit jelelik ki. – A tudomány e szerint a *közönséges ismerettől* vagy tudástól abban különbözik, hogy meghatározott tüneményeknek egész analog sorozatát vagy csoportját¹⁾ vizsgálván, o tünemények *ok* és *okozat* szerinti *összefüggését*, vagyis azon *törvényeket*, a melyek az „egészet” és annak részeit kormányozzák, kideríti; és így az események nemcsak külső halmazának, hanem benső és természetszerű kapcsolatának meg *rendjének felfogására* elvezet.

Így szemlélve különösen a politikai és társadalmi tudományok körzetét, létezik tényleg *egy* oly ismeág, mely a népeknek mint önálló politikai közületeknek *ipari és forgalmi viszonyaival* foglalkozik, a nemzeti vagyoni képződése, megoszlása és alkalmazása törvényeit kimutatja; a köz-gazdálkodásnak alapul szolgáló *erőket*, ezen erők *nyilatkozása* irányait, valamint *hatásuk szabályait* és sikerességük föltételeit feltünteti, nem különben a *közvagyonosság és jóllét* (egyéni, társadalmi és államhatalmi intézkedések és tevékenység alapján való) megvalósításának útjait és módjait megismereti. E tudomány a „*nemzetgazdaság tudománya*”²⁾.

A nemzetgazdaságtan, mint a vagyonosság és jóllét föltételeinek kiderítésére hivatott isméág, kiválólag gazdasági tünemények vizsgálása és megfajtésével foglalkozik; s ezt az által éri el, hogy ama tüneményeket *általános törvényekre* visszavezeti, azaz benső összefüggésükben és szabályosságukban felmutatja; másfelől a népek ipari és forgalmi életfejlődése processusának szemléletéből³⁾ következtetéseket és igazságokat von le, melyeket megannyi *tanítételekként* formulázni törekszik. – Nem mellözve természetesen azon szoros *vonatkozásokat*, melyekben ama (gazdasági, ipari, forgalom-életi) tünemények a *politikai és műveltségi étellel* vannak, valamint szemmel tartva folytonosan azon befolyást is, melyet a *cultura*, a *törvényhozás*, a *kormányzat* stb. a gazdasági viszonyokra gyakorol, s mely befolyás alatt az ipari és forgalmi élet állapotai és formái módosulnak.⁴⁻⁵⁾

Ha ezek nyomán tanszakunk fogalmának meghatározásáról volna szó, leghelyesebben azt mondhatnók: a nemzetgazdaságtan az *anyagi társadalom-érdekek* tudománya, – vagy: az ipari és forgalmi élet alakulása és fejlődési törvényeinek tudománya⁶⁾.

¹⁾ L. m. *Öttingen*: Die Moralstatistik (1868.) ez. remek munkáját, főleg 3. sk. lapokon. *Knies*: id. mii v. többh. és *Mangoldt*: id. cikkét.

²⁾ Lehetne még „államgazdaság”, vagy helyesebben: *társadalom-gazdaság-tudomány*nak is nevezni; a németeknél Volkswirtschaftslehre; a francziáknál: Economie, Politique, vagy Économie sociale. Legújabbban az ismeretes nevű amerikai író *Carey*: „Social Science” vagyis „Társadalomtannak” nevezte el tudományunkat, azonban hibásan, mert a nemzetgazdaságtan nem az *összes* társadalomtudomány, sőt maga *Carey* által (munkájában) sem tárgyalatik, mint ilyen. Ha ez elnevezés helyes volna, akkor a N. G. tannak az egész *practikus ethikát* és a *politikának* is nagy részét kellene fölölelnie. (Legújabbban *Courcelle-Seneuil* a n. gazd. tant Plutológiának és Ergonómiának, *Gamier*: Économique-nek kezdte nevezni)

³⁾ Ez úgy lévén, értendő, hogy tudományunk a gazdasági népeletet nemcsak meghatározott *időpontban* vagy *nyugvó* állapotában, hanem örökös *mozgása*, történelmi változásai és *fejleményeiben* is vizsgálja, a miért is ama törvényeknek, melyek fölismerésére eljut, nemcsak állapotási hanem *fejlődési törvények* jellegével is kell bírniok.

⁴⁾ Tudományunk feladatának tüzetesb meghatározására még a következők szolgálhatnak: a nemzetgazdaságtan egyfelől az emberek szükségleteit másfelől a kültermészete melyre az utalva van, mint adott *elő föltevéseket* (Voraussetzung) tekinti. Ez előföltevések azonban nem mindenütt ugyanazok és nem is változhatlanok. A természet jelesül habár mindenütt egyforma törvényeknek hódol, különböző országokban különböző hatásban és formákban nyilatkozik; föld és égallj, fekvés és physikai viszonyok, hegy és folyamrendszer különböző országokra nézve különbözők. Ugyanílykép különbözőnek az emberek, a népek is, physikai és értelmiségi, műveltségi és politikai viszonyaik szerint; mely különbözőségeknek együttvéve természetes következése az, hogy a gazdasági *élet-célok*, valamint az ezek elérésére irányuló *törekvések*, nem *mindenütt egyformák*. – Tudományunk egyik főhivatása kimutatni, hogyan hatnak e különbségek a társadalom-gazdaság alakulására. Sőt miután a népelet épügy, mint az ország physikalís viszonyai az *idők folytában* változásoknak is vannak alávetve; a művelődés és civilisatio mindég új meg új szükségeket s eszközöket hoz elő; vallások és erkölcsök, ipari formák és forgalmi állapotok módosulnak, közjogi és politcai intézmények sem mindég ugyanazok és állandók; szóval a társadalmi viszonyok változásai a gazdaságra és a gazdaságiaké a társadalmi viszonyokra utalnak a nemzetgazdaságtan feladata még az is léssen: a *társadalmi állapot* s ennek egyes *elemei módosulásainak befolyását a népnek gazdaságára* kideríteni. E szempontból az emberek gazdasági együttléte és együtt működése: az általános társadalmi együttlétezés és egymásért létezés; szóval a nemzeti életnek csak egy oldala, egy részeként jelentkezik. – E nemzeti életben, a történelem kétségbevonhatatlan tanúsága szerint, a különböző tünemények- és alakulatoknak nem pusztá *szabály-*

talán egymásra-következése létezik; sőt különböző népeknek egybehasonlítása egyesekben! különbözősége mellett bizonyos *alaponásoknak* megegyezését hasonosságát mutatja. Ezzel szemben feljogosítva érezzük magunkat a népek történeti fejlődésében bizonyos *törvény-szerintiséget* föltenni; s midőn ez irányban az is tény, hogy ezen történeti folyamat a társadalomélet szakadatlan haladását és tökélyesbedését mutatja teljes joggal nemzeti élet: *fejlődési törvényeiről* szólhatunk, s a nemzetgazdaságtannak feladatául jut, ezen fejlődésnek törvényeit, annyiban, a mennyiben a gazdaságra vonatkoznak, kideríteni: minek folytán a társadalmi gazdaság fejlődési törvényeinek tudományává válik sőt sok szakember által – minden egyéb fogalomhatározat mellőzésével – egyenesen e névvel illetetik is. (V. ö. Mangoldt: id. cikkét főleg 103 – 105. l.)

⁵⁾ A nemzetgazdaság ezek folytán első sorban és tulajdonkép ugyan az *anyagi érdekek*, a nemzeti jóllét külföltelei, a vagyon, ipar és forgalom-viszonyokkal foglalkozik, s azért *legelső vonalban* mindég arra ügyel, a mi a *vagyonosság* és *anyagi jóllét* tekintetei által javalltatik és ezen momentummal függ össze: azonban, tekintve azt, hogy mind e momentumok az ember- és társadalomélettől, mely lényegileg *egy és egészes*, el nem különíthetők, s még eszmeileg sem eloldhatók; a tudomány elméletének mindazon vonatkozásokra is kell figyelemmel lennie, melyek a gazdasági élet tüneményei meg a politikai és kulturai állapotok és fejlődési mozzanatok közt léteznek. L. erre nézve *Schäffle*: D. V. 1861. IV. 294. sk. 1. s főleg *Knies*: Pol. Oek. 320. sk. 1.

⁶⁾ Tudományunkat még „az anyagi népjóllét tudományának” is lehetne nevezni; mint azt *Bianchini* „La Scienza del Benvivere Sociale” című nagy művében tényleg indítványozta is (1847-ben); míg *Schütz* igen szépen ilyképp formulázza a defíniót: „Die Nat, Oekonomie hat die Aufgabe das gesammte Wirtschaftswesen der Völker als selbständiger politischer Körper, nach seiner organischen Bildung und Bewegung im Innern und in seinem Verhältniss nach Aussen theoretisch darzustellen. (Nat.-Oek. Előszó.) I. *Garnier* pedig azt mondja: L. Économie Pol. est la science, qui a pour but de déterminer, comment la richesse est et doit être le plus naturellement (avantageusement, équitablement) produite, répartie et consommée dans l'intérêt des individus et de la société; vagy: Γ Econ. Polit, est la Constatation des lois ou rapports naturels et harmoniqu és des intérêts. (Traité 7. 1.)L. még *Olt*: Econ. Soc. 10. sk. és 21. sk. i. hol tudományunk az egyén és társadalom fentartásának és a szabadság, egyenlőség és testvériség megvalósításának tudományaként tekintetik, és *Bianchini*: Science du bien-être 59-60. l.

11. §.

A tudomány tárgya, jellege, alapföltevései és vezérelve különösen.

A nemzetgazdaságtannak *tárgya* tehát a társadalmilag tevékeny *ember*; az ember ügy, a mint az az egyesek és az összeség életcéljai elérésére megkívántató küleszközöket (a tudomány és technika, cultura és politikai tényezők közreműködésével) hatalmába hajtani és alkalmazni törekszik; a *közület* vagy *nemzet*, a mint az a jóllét és boldogság egyik alapföltevének, a javak és vagyonnak gyűjtése és élvezése körül fáradozik; iparában, munkájában egy nagy s szorosan összefüggő *egészsze* alakul. Nem a szerzett vagy a szerzendő *jószág* (a chrema, mint a Görögök mondják) tehát e tudományban a földolog, hanem a javakat és jószágokat összes életcéljai tekintetéből kereső és kezelő *ember*, a *társadalom*, a nemzet mint erkölcsi-politikai lény, mely minden gazdaságnak kiindulási pontját és végcélját képezi; s iparában, üzleti és forgalmi viszonyaiban egy nagy *kulturái ügyfolyam* hordozója és létszereként jelentkezik ¹⁾. Következménye mind ezeknek az: hogy a nemzetgazdaságtan nem pusztá *chrematistika* és gazdaságodástan, *nem* a haszonleső *önzésarithmetikája* vagy *természettana* mint sokan nevezik²⁾; hanem *ethikai sociális* (valódi anthropologiai politikai) adomány, a melyben a javaknak sohasem szabad a gazdaság tulajdonké-

peni mozgató eleme: az ember fölé helyeztetniük, hanem mindenkor csak úgy, mint fensőbb életcélok és feladványok eszközei és segédszerei tekintendők.

Mint oly ismeágnak továbbá, a mely a gyakorlati nép- és társadalom-élettel, annak állapotai, szervezete és alakulásával foglalkozik: a nemzetgazdaságtannak jellege egyenesen *praktikus* és tapasztalati. Főhivatása ugyanis a *létezőt és valót okai és eredményei* szerint megmagyarázni; a fenálló közgazdasági életformákat és intézményeket tényleges alapjaikban és hatásaikban méltányolni, az adott concret viszonyokból kiindulni és következtelőleg eljárni³).

Ezzel egyébiránt nem áll ellentétben az, hogy a nemzetgazdaságtan a *letten és létezőn* kívül fordít arra is figyelmet, a mi csak *ezentúl* volna megvalósítandó, a mi a *fenállónak* tökélyesbítésére szolgálhat, a folyton haladó (emberi és nemzeti) élet fensőbb igényeinek és szükségeinek kielégítésére alkalmasnak látszik. A nemzetgazdaság ugyanis nem pusztá *históriai* alkotvány, hanem egyidejűleg fensőbb rendeltetésű *moral-politikai*⁴) *létszer* is, a melynek az általános haladó élettel és műveltséggel mindég magasb és nemesb feladatok tüzendők elérésül elébe.

Csak ilykép válik tudományunk pusztá empiriái ismeszakkból: valóban magasbrangú ethikai és társadalmi tapasztalat-tudományyá, s képessé hozzájárulni azon *nagy világ-kérdések* megoldásához, melyek kivált korunkban a sociális élet terén jelentkeznek, s melyeknek sükeres elintézésétől mind a jelen mind a jövő culturája, az emberi haladás, és a szerencsés politikai fejlődés igen nagy részben föltételezve vagyon⁵).

A nemzetgazdaságtan így szemlélve: nem pusztá *elmélet* (Theorie) vagyis elvont igazságok és elvek foglalata, hanem egyidejűleg: *művély* (Kunst, ars) azaz gyakorlati szabályoknak rendszere is; melyben tehát nemcsak tények és törvények constatiroztatnak, hanem a *praktikus* élet helyes irányú alakítására és fejlesztésére nézve *célpontok, módok és eszközök* is jelöltetnek ki⁶).

Még világosabb lesz a nemzetgazdaságtan lényege, ha a *magángazdaságtannal* (Privatwirthschaftslehre) párvonalba helyezzük, és így vizsgáljuk feladatait. Így jelesül: a) míg a magángazdaságtan (mely azon gyakorlati szabályoknak összesége, melyek szerint az egyes iparágak p. o. mezei gazdaság, műipar, bányászat, kereskedés legsükeresebben üzethetnek) a gazdasági tüneményeknek mindég csak anyagi és *technikai oldalát* veszi figyelembe: addig a nemzetgazdaságtanban e tekintetek egészen mellékesek, s a fősúly arra fektetik, minő fejlődési törvények uralkodnak az általános iparéletben, milyen az egyes ipanemek szervezete, egymásközti kapcsolata és kölcsönhatása, nemkülönben azon befolyás, a melyet azok a társadalomra, a műveltségi, az erkölcsi stb. állapotokra gyakorolnak⁷⁻⁸); b) a magángazdaságtanban az egyéni érdek és a *priváthaszon* a mérvadó; ellenben a nemzetgazdaságtanban a közérdekek és a *közhaszon* tekintetei azok, melyekből kiindulunk. Amott a magánjöllét és az egyéni célok s gazdagodás; emitt a közcélok és a társadalmi vagyonosság képezvék a következtetések alapját, c) Míg a mezei gazdaság, az ipar- vagy kereskedéstan csak a legközelebbi eredménynyel és az *üzletmód* szabályaival foglalkozik, addig a mi tudományunkban az egyes iparágak sociális, politikai, általános

gazdasági természete és hatása vizsgáltatik; s minden okoskodás oda irányul, hogy minden üzleti és forgalmi mozzanatnak az *általános népéleti* s gazdasággal való kapcsolata kiderítettessék⁹⁾.

A nemzetgazdaság végre bizonyos *alappfeltevésekből indul* ki, melyekre okoskodásait és következtetéseit alapítja. így fölteszi az *egyéni jogosultság* elvét, s ennek alapján a *magántulajdonjog* intézményét s az ebből folyó örököségi, magánszerződési stb. jogot; valamint az individuális erők és képességek szabad *önérvényesíthetését*, továbbá az *egyéni önfelelősséget, mélynek* alapján mindenki cselekvényei és magatartásáért önmaga felel; maga kárára vagy javára működőnek tekintetik; s el nem háríthatott bajokért, melyek érik, az „egészet” kárhózatni jogosultnak nem tekinthető; végre bizonyos közkötelező *jog- és államhatalmi rendet*, mely az egyén ellenében a köznek a magános érdekével szemben az egésznek érdekét egész hatálylyal képviselni és biztosítani vagyon hivatva és jogosítva¹⁰⁾.

Legfőbb *sark- és vezérelve* pedig tudományunknak az, hogy bármennyire hódoljon is az egyéniség és individualitás tekinteteinek, a *közérdek és a közhaszon* követeléseiben benne és előtte mindenkor a döntő fontosságúak maradnak; s hogy a nemzetgazdaságtan következtetéseiben épúgy, mint indítványaiiban sohasem az egyoldalúlag tekintett *magán*, hanem mindig a *nemzeti jóllétet* ismeri el mérvadó momentumnak.

Mire a nemzetgazdaságtan annál inkább van jogosítva, sőt egyenesen utalva is, mivel nem egyeseknek, hanem a moral-politikai „egészként” tekintett társadalomnak háztartásával foglalkozik; s mivel az is kétségtelen, hogy a „köznek” *érdeke* rendszerint megegyez és azonos az egyeseknek jól felfogott s helyesen értelmezett *magánérédekével*¹¹⁻¹⁴⁾.

¹⁾ L. m. *Schäffle*: D. V. 1861. IV. 236. sk. 294 sk. és *Lehre vom Werth*. 5-7. 1.

²⁾ V. ö. *Hildebrand*: Nat.-Oekon. 275. 1. és *Schütz* Nat.-Oek. (Előszó, V. lap).

³⁾ *Hermann* (St. Unters. Előszó.) azt mondja: „Das Geistes-Bild der Wissenschaft von dem wirtschaftlichen Volksleben muss mit dem Leben selbst übereinkommen; ihre Erläuterungen dürfen keine Thatsache übergehen” stb.

⁴⁾ L. m. *Knies*: Polit.-Oekon. 318. sk. 1.

⁵⁾ Szépen mondja e tek. *Schütz*: „Die Nat.-Oekon. hat nicht bloss die Aufgabe, die aus der Erfahrung abstrahirten Naturgesetze der Volkswirtschaft darzustellen; sondern auch zu zeigen: wie sich Fortschritte, neue Gestaltungen im Gebiete des Wirtschaftswesens künftig bilden können und sollen. Sie soll der Entwicklung des Lebens voraneilen, neue Bahnen eröffnen, stb. (Előszó. VI. 1.)

⁶⁾ Ezt sokan határozottan tagadják, azt mondván, a nemzetg. tudománynak csak a tényeket és tüneményeket egyszerűen constatálni, törvényeikre visszavezetni, de practikus alkalmazási szabályok kifejtésével foglalkodnia nem szabad (maga Stuart Mill, Roscher, Mangoldt, Eössler is). E felfogás ellenében 1. főleg *Knies*: Pol.-Oekon. 320. sk.s az egész feladványra nézve *Ottingen*: Moralstatistik című munkáját.

⁷⁾ A N. G. nem azt tanítja, hogyan állítandókéelő legtekélyes *technikai szabályok* és *fogások* szerint a javak, hanem hogyan fejlődnek és alakulnak az egyes foglalkozási ágak a nemzetgazdaság létszerében általában tekintve. Vagyis az út és mód, hogyan hasznosítatik a külvilág az ember érdekében: nem a *gazdaság*, hanem a technika tudományának kérdése. L. még *Eössler*: 129. 14=0.1. és *Schäffle*: 22-23. 1.

⁸⁾ Azon körülmény, hogy a nemzetgazdasági tudomány az ipari és forgalmi életet mindig kiválólag a nemzeti és állami létei bázisán s folytonos tekintettel annak a szellem-erkölcsi, a politikai, a kulturai stb. viszonyokkal való vonatkozásaira vizsgálja: vezet arra, hogy tudományunk a privatoekonomia valami kosmopolit rendszerévé sohasem törpülhet. 1. D. V. 1861. IV. 295. 1.

⁹⁾ Hogy tudományunkat nem azért nevezzük „Nemzetgazdaságtan”-nak, mintha csak egy s pedig tényleg létező népnek gazdaságával foglalkoznánk, hanem azért, mivel a népnek általában, mint *nemzeti* és *állami egységben* jelenkező „egésznek”¹⁾ életét tárgyalja és köz-szabályokra vezeti vissza, a fentebbiekből világos. Innen még kiteszik félszégése azon felfogásnak is, mintha minden nemzetnek számára, és így mi ránk nézve is *külön nemzeti közgazdaságtan* volna lehetséges vagy szükséges. Hiszen az nem is volna tudomány, mert egyik legfőbb jellemvonása: az „általánosság” hiányzanék.

¹⁰⁾ V. Ö. *Baudrillard*: Manuel d'Écon. Politique I – 3. fejez, és *Bastiat*: Harmonies Économ. többhelyütt.

¹¹⁾ S mivel az is bizonyos, hogy a közgazdaság terén épűgy, mint a politikáén és a jogosságén: az egyesnek valódi jólléte csak az „egésznek” jóllétében található biztosítékát. L. még *Bianchini*- La Science du bien-être social. 26. 1. és *Boscher*: II. 121. §. 1. j.

¹²⁾ Azt, hogy a nemzetgazdaságtan elmélete csak úgy tekinthető teljesnek és egésznek, ha a társadalmi gazdaságra folyton befolyást gyakorló, s ebből erőforrásait merítő *államháztartás* (Pénzügy) legalább általános vonatkozásai szerint szintén felöleltetik abba, alantabb még ki fog emeltetni.

¹³⁾ L. még e pontra nézve *Schütz*: Nat.-Oek. az előszóban, és *Miksevicz*: Das leitende Princip der National-Oekonomie (57-76. 1.), ki a fentjelzett elv kivitelére nézve egyebek közt azt mondja: „Da alle Glieder eines Staates selbstbewusste eigenberechtigte Wesen sind, so dürfen sie im „*Genzen*“ nicht aufgehen, verschwinden, wohl aber alle im richtigen Verhältnisse der Nebenordnung und Unterordnung zum *Genzen* verbleiben. Diesem gemäss hat ein politisches Ganzes das Prinzip des *wirtschaftlichen Totalinteresse* befolgend, ebenso die selbstständige Entwicklung der Einzelwirthschaften zu wahren, als sie zu einem gemeinsamen Zwecke zu leiten”.

¹⁴⁾ Szükségesnek tartjuk itt még megjegyezni, miszerint a nemzetgazdaságtan eddigi elmélete egyik *lényeges hiányának* tekintjük, hogy a *közületi* momentumra elég figyelemmel nincsen, s sok kérdésnél csak ugyan úgy szól és érvel, mintha nem a nemzetgazdaság, hanem magánosok privátgazdasága képeznék tárgyát vizsgálódásainak, s mintha az *egoismus* és magánhaszon teoriájaként akarna szerepelni. Iparkodtunk azért ez irányban egyik-másik helyen az új felfogásnak utat törni. – Nem oszthatjuk azonban az egyébként szellemdús és éleseszű *Lángének* (St. Mill's Ansichten über die sociale Frage 1866.) azon nézetét, hogy a fennálló nemzetgazdaságtan methodusánál fogva az egyéni haszon és az önérdék elvére volna fektetve, és hogy egy *másik formája* a tudománynak, mely már a (nemesb értelemben vett) Communismusból, mint az *összeség érdekeiből* indulna ki, leszen hivatva amannak nyomdokaiba lépni; és azon innen vont következtetést, hogy ennek az új tudomány-formának a *socialisták* elveivel kell kapcsolatba hozatnia. (V. ö. *Lange* 6. sk. 16. sk. 86 1. és *Stein*: Lehrb. der Volksw. 1 sk. 96 sk. 162. 270. 329 1.)

12.§

A nemzetgazdaságtan módszere.

A nemzetgazdaság mint előkelőleg *gyakorlati tudomány* csak a tapasztalásból merítheti elveit és tételeit, csak a praktikus ipar- és forgalomélet gondos tanulmányozása és az annak jelenségeiben nyilatkozó *törvényeknek megfigyelésére* alapíthatja rendszerét¹⁾. A tudomány e rendszere (elmélete) pedig előáll akkor, hogyha a gazdasági élet köréhez tartozó minden fontosabb tünemények természetek és kapcsolatuk, okozatos összefüggések s hatásaik szerint fölismertetvén, *szabályaikra visszavezetnek*, minden egyes (individuális) jelenség vagy egész sora a hason jelenségeknek: *általánosítás* (Generalisatio) és *abstractio* útján, mint valamely közös törvény hatmánya (Wirkung) kimuttatik²⁾ s bizonyos fensőbb „egész” alá foglaltatik³⁾.

Ezen a tudomány igazságainak kiderítése- és tantételeinek megállapítására czélzó eljárás: *módszernek* (Methodus) neveztetik. A nemzetgazdaságtan módszere kiválólag az *inductiv* (bizonyító), a mennyiben vizsgáló-

dásait és következtetéseit legnyobbrészt a gyakorlati ipar- és forgalom-életre alapítja s okoskodásainak anyagát vagy a *történelem*, azaz a fen álló viszonyok történelmi fejlődéséből, vagy pedig a *statistikából*, mint az állam és a társadalom számszerűen is constatirozott erőinek és állapotainak megfigyeléséből meríti. E mellett azonban a *deductiv* (vagyis leszármaztató) módszer sem mellőzhető egészen, a mennyiben a különleges tapasztalások és jelenségek bizonyos *következtetésre* nézve nem mindég állanak rendelkezésre; a gazdasági tünemények igen sokszor szerfelett szövevényesek s kellő részletességű elemzést nehezítők; végre annyiban is, hogy ezen a téren majdnem végkép lehetetlen az inductiv módszer egyik fő támaszát és segéd-szerét a *kísérletet* (Experimentum) alkalmazni. Minek következtében nem marad egyéb hátra, mint (ott, hol az inductio helyét nem foglalhat) a következtetést és okoskodást az embernek és a gazdasági dolgoknak *természetére*, a tárgyak, viszonyok és intézményeknek a gazdasági cél tekintetébeni lényeges tulajdonságaikra alapítani⁴), azaz *föltevésekből* kiindulni⁵), melyeknek helyes vagy nem helyes volta felett csak az ezutáni tapasztalat határozand⁵).

Az imént kifejtettek szerint, továbbá azért, mivel igen gyakran bizonyos okoknak hatása meghatározott tünemények előhozására, más okok (körülmények) közbejövetele által ellensúlyoztatik vagy megváltoztatatik, végre azon oknál fogva is, hogy (mint fentebb is említők) a nemzetgazdaságtan nem vak-következtetésségű physikális törvényeknek, hanem az *emberi szabadsággal*⁷), és a társadalom és iparviszonyok fejlődésképesységével összeférő (tehát lényegileg)szellemtörvényeknek kiderítését tekintti feladatául: tudományunk tantételei azon *exact jelleggel* mint a természettanai nem dicsekedhetnek, tehát a felállított törvények alóli *kivételekkel* is találkozunk, úgy hogy ha a nemzetgazda valamely törvény alapján bizonyos jelenség bekövetkezését *előremondja*, e bekövetkezés nem absolut bizonyosságú, hanem csak föltételes, a mennyiben tudniillik *más ellenható erők* vagy okok által a működőnek vett alap-ok hatályában nemellensúlyoztatik⁸).

Mindezek nyomán a nemzetgazdaság *tantételeinek jellegét* közelebbről is lehet meghatározunk⁹); ugyanis:

A népek erkölcsi és ipari viszonyai *folytonos fejlődésben* létezvén, állandóul ugyanazok nem maradnak. A nemzeti és köz emberi haladás egyeseket úgy, mint egész nemzeteket mindég új és új fejlődési fokra emeli; 'másfelől az állami és a gazdasági népélet föltételei viszonyai a nemzeti és kulturai különbségek szerint igen különböznek, – s így azon eszközök, módok és intézmények is, melyek szerint a népek háztartásügye rendezendő, vagy tovább fejlesztendő, mindenkor az illető nép *külön viszonyaiba*¹, lesznek mentendők, csak azok alapján igazán sükeresek és hatályosak. Ezekből foly az, hogy a nemzetgazdaság tantételei (illetőleg annak törvényei) legnyobbrészt *nem* föltétlen és *absolut jellegűek* (és érvénnyel bírók), azaz nem *minden* népre s minden korra vagy országra egyformán alkalmazhatók, hanem csak *viszonyosak*, relatívek. A nemzetgazdának el kell ismerie azt, hogy tantételei csak azon föltételek mellett érvényesek, melyek a concret életviszonyokban gyökeredznek; hogy egy és ugyanazon szabály vagy intézmény az egyik népre, korra, vagy társadalomra nézve helyes és czélszerű, a másokra káros és céliránytalan lehet; s hogy egy általános

minden időre és népre *egyaránt alkalmazható* közgazdasági rendszer vagy ép eszmény alig gondolható¹⁰⁾.

Az így értelmezett tudomány szempontjából nagy része az eddig úgynevezett *vitakérdéseknek* (Controversfragen) egyszerű megoldatást lel; sőt a tudomány képviselőit ellenséges pártokra szakasztó véleménykülönbségek is könnyebben kiegyenlíthetnek. Mert belátjuk a dolog természetéből folyó ezen *egyeztetési* (relativitási) módszer alapján, hogy az ellentétes nézetek és iskolák mindegyike legtöbbször bizonyos jogosultsággal bír, s mindeniknek bizonyos határig igaza van. Tévedése az egyiknek úgy, mint a másinak abban állván, hogy az egyik azt a mi magát már túlélté, még tovább is fentartani, a másik *meg* azt, a minnek még ideje nem érkezett meg, túlhevésen s igen is korán megvalósítani akarja¹¹⁾.

Kitetszik végezetül az előrebocsátottakból az, hogy a nemzetgazdaságtudomány valódi *tan-ágazatos*, azaz: *dogmatikus* tudomány, mely élesen elkülönül a pusztán *leíró* (descriptiv), meg a csupán *elbeszélő* (historiai) ismerzakoktól, mert nem események vagy állapotok halmaza, hanem szoros kapcsolatban lévő elvek és *tantételek rendszere*, melyben az Örökön változó tünemények mögött az ott rejlő „maradandó” keresetetik, s mely a történelmet, a statistikát stb. mint empiriai és positiv ismeágakat, csak *anyagtárul* használja, úgy, hogy míg a történezsre vagy a statistikusra a közgazdasági jelenségek *önmagukban* bírnak értékkel s közvetlen előadási tárgyát képezik, addig a nemzetgazda azokat csak *bizonyítási eszközül* s következtetéseinek materiáléjával használja.

¹⁾ L.e fontos kérdésre nézve *Stuart Mill*: Logic ratiocinativ and inductiv stb. VI-ik könyv. Ugyanaz: Essay on questions of pol. Economy (1844)Nr. V. *Öttingen*: Moralstatistik 3 sk. 6sk. 21. sk. 87 sk. 1. *Wagner*: Gesetzmässigkeit der menschlichen Handlungen (1864) 63 sk. 1. Ugyanannak: Statistik cz. czikke *Bluntschli* Staats-Wörth. X-ik köt. *Mangoldt*: id. czikke 102 – 108. 1. és Grundrissje 11. §. *Rümelin*: Begriff des socialen Gesetzes (Tub. Zeitschr. 1868. 129 sk. 1.) *Thünen*: Der isolirte Staat (1842)1. 21. sk. 39. sk. 1. *Baudrillard*: Manuel d'Écon. Polit. 3. sk. 1. *Lange*: St. Mills Ansichten 1-23 1. *Knies*: Pol. Oekon. 123 sk. 187. sk. 221. sk. 1. 320 sk. *Cornwall-Lewis*: The method of reasoning in Politics. (1852.) passim. *Röscher*: I. 13. 22 sk. 1. *Dühring* Grundlegung der Volksw.-Lehre. (1866) Előszó és *Whately*: Introd. Lectures, stb. (1855) általában.

²⁾ Fölvéven tudniillik, hogy az, a mi *egy* osztályáról vagy csoportjáról a tüneményeknek igaz, az hasonló körülmények közt minden időben igaz lesz, azaz, be fog következni. Törvény alatt a gazdasági élet tüneményeinek körében létező azon constans (változatlan) viszonyt értvén, mely bizonyos tünemény mint okozat és *egy* vagy több más tünemény mint ok közt létezik. (Számos példa Roscher rendszerében, jelesen I. köt. 89. 95. 110. sk. 155. 164. 171. 184. 201. 231. sk. 236. 239. 244. §§-ban.)

³⁾ A tudomány feladata mindég az, az *általánosig* eljutni, mely minden részlegest és egyest magában foglal: „Wir müssen (mond Knies) nur beobachten, absehen, vorweisen, durch Hüllen zum Kern vordringen, und das für Modalitäten, für Aggregatzustände Charakteristische von den Markmalen des Allgemeingültigen ausscheiden;” és másutt: „és handelt sich hier darum, die Masse der Einzelnresultate und Einzelnerscheinungen auf die allgemeinsten Gesichtspunkte zurückzuführen, für das Urtheil wie für die Beobachtung;” mikhez hozzá teszi *Glaser* „és ist nicht genug den Lehren den Charakter der Allgemeinheit zu geben, sondern dieselben müssen auch zur *Einheit*, zu einem wissenschaftlichen *Ganzen* zusammengefasst werden.”

⁴⁾ Erre nézve még megjegyezhető, hogy a deductiv módszer következtében a N. G. tudománya arra van utalva, hogy okoskodásaiban azon rugókat és ösztönöket, melyek az embereket gazdasági cselekvényeikben *közönségesen* vezérlik, *vegye* kiindulási pontul; így például, hogy mindegyikünket szükségletei készteszik munkára; hogy semmitsem adunk

egymásnak viszonyszolgálat nélkül; hogy az ember ipari és forgalmi tekintetben a lehető legnagyobb előnyt a lehető legcsekélyebb áldozat és erőfeszítéssel törekszik elérni; hogy az emberi természetnek egyenlőségénél fogva ugyanazon nemű javak mindég *sokak* által *egyidejűleg* kerestetnek, sőt némely emberekre nézve nem is nélkülözhető; hogy a forgalom- és versenyszabadság az erők és képességek kifejlesztését, de egyidejű tusáját is szokta előhozni stb. V. ö. még *Lange* id. munk. 6. sk. 16. sk. 1.

⁵⁾ Vagyis a tudomány ily alapra fektetett lantételei, mindég csak azon hallgatag *föltévéssel* mellett állanak, hogy *más* motívumok, mint a szem előtt tartottak, más tulajdonai a tárgyknak, melyekre a gazd. tevékenység irányul, vagy más közreható külön föltételek, mint a melyek számításba vétettek: a gazdasági aktiót és a gazdasági eredményt nem módosítják.

⁶⁾ Legszilárdabbul természetesen azon tantételek és elvek fognak állani, melyek az egyik módszer útján találtatván, a másik által is igazoltatnak.

⁷⁾ Ezt legújabbán szellemdús módon mutatták ki *Öttingen-* id. munk. 9. 21. és 26.1. *Vorländer:* a Tübing. Folyóirat 1867-ik foly. *Bümelin:* id. ért. 141. sk. 146. 1, *Mangoldt-* id. értek. 107. (Nemzeti nyelvünk az akaratszabadsággal megférő szellemtörvény lételeté meglepő finom érzékkel abban ismeri el, hogy a „szabály” szónak gyökerét félreismerhetlenül a szabadság szóból képezte.)

⁸⁾ A miért is sokan nem nemzetgazd. törvényeknek, hanem csak *szabályoknak* nevezik az illető tétéleket (*Eau:* I. 10-12. §§.). *Mangoldt* pedig (a ki újabb művében a túlságos általánosításoktól óvakodásra int) azt mondja: „für die practische Anwendung ergibt sich die Notwendigkeit: die Möglichkeit störender Einwirkungen in Rechnung zu ziehen; für die theoretische Pormulirung aber empfiehlt es sich aus dem gleichen . Gründe statt von bestimmten Folgen bestimmter Vorgänge, nur von der Tendenz letzterer gewisse Wirkungen hervorzubringen, zu sprechen.” I. még *Wagner:* Statistik cz. cikkét 465-466. 1. és *Mangoldt:* Volkswirtschaftsl. (1868.) 6-10.1.

⁹⁾ Az itt következők, kapcsolatban azokkal, miket fentebb tudományunknak a kulturával, a törvényhozással és a társadalom fejlődésével való szoros viszonylatáról, valamint moral-politikai jelleméről mondtunk: képezik alapját a nemzetgazdaságtan úgynevezett *történelmi* (jobban mondva *ethikai-politikai*) iskolájának, melyet az ötvenes évek óta a híres lipcei tanár *Boscher* alapított, s melynek felfogását *Knies* többsz. id. jeles művében, meg e *sorok írója* idézett német szakműveiben tüzetesen formulázni iparkodott.

⁸⁾ Példa erre a czéhrendszer, vagy a földbirtok megkötöttsége, vagy a korlátozott forgalomszabadság stb. mely közép műveltségi fokon még helyén van, azonban felsőbb fejlődési fokon már czélszerűtlenné és tarthatatlanná válik. Találón jegyezte meg már nagy *Széchenyink* „A mi eddig jó volt, az éppen azért, mert a múlt időben volt jó, ma tán csak *meglehetős*, s többé még *káros* is lehet. stb. *Hitel* cz. munk: 219.1. 1. még *Boscher:* I. 26-29. §. *Treitschke:* Gesellschaftswissenschaft 40-48. 1. *Mangoldt:* V. L. 64. s főleg *Knies:* id. m. általában.

⁹⁾ Ezen itt kifejtett elvek, kapcsolatban azon fentebb szintén tüzetesen kiemelt körülménnyel, hogy a nemzetgazdaság törvényei nem absolut-szükségességű physika-törvények, hanem olyanok, melyek alól *kivételek* is léteznek s inkább *analógiái* törvényekinek tekintendők: másik fő jellemvonását képezik a hisztériái iskolának, melyet ez okbo még *viszonyosság-elvinek* is nevezhetni.

13. §.

A nemzetgazdaságtan mint társadalmi tudomány.

Mint minden élet általában, úgy a nép- vagy társadalom élet *is szer- ves egész*, melynek különböző tüneményei és nyilatkozásai bensőleg összefüggnek. Annak tehát, a ki ez „egésznek” *egyik oldalát* tudományosan érteni akarja, minden többi oldalt is szemmel kell tartania, valamint azon tudományoknak, melyek a társadalom-élet ama különböző oldalai- és jelen-ségekőire vonatkoznak, egymást kölcsönösen föltételezniük sőt megállapítani is segíteniök kell¹⁾.

A társadalom- vagy népeletnek különböző oldalai s jelenségek körei vannak, s azért a tágértelemben vett társadalmi tudományok (nép-élettudományok, Sociale Wissenschaften) melyeket még *ethikai-politikai* tudományoknak is szoktunk nevezni, számosabbak. E tudomány-család nagyobb körében egy könnyen észrevehetőleg külön s szorosb rokonságú családdal találkozunk, úgymint a joggal, az állammal és a gazdasággal foglalkodó tudományokkal.

Ezen három tudomány-ág ugyanis: névszerint a jogtudomány, az államtan (politika), és a közgazdaságtan, a *tulajdonkép* ugynevezhető társadalom-tudomány körzetét képezik s azon közös jellemvonással bírnak, hogy kiválókép *a tevékeny emberi cselekvőségben* gyökeredznek, a *külsőre* irányuló practikus *akarat* nyilatkozatai és hatásaival függnek össze, reális érdekeket hoznak kifejezésre, s a nép- és társadaloméletet, mint létszeres *egészet* vonják vizsgálat alá²⁻³).

A nemzetgazdaságtan tehát a tulajdonképeni vagy szorosb ért. vett társadalom-tudományok egyikét képezi⁴), megjegyezvén, miszerint ezen felfogás szerint nem: társadalmi tanszak e szót *legsorosb* értelmében véve, vagy? úgy, mintha a szociális életet állami (politikai) szervezeten és vonatkozásain *kívül* vizsgálná, mint azt sok, kivált német szakember vitatja (1. a következő §-ot); hanem úgy értelmezve, a mint a gazdasági nép és társadalomélet mint egy *államilag* összefoglalt, közhatalmi befolyás alatt álló, s közintézményektől mindenoldalulag föltételezett (valamint viszont az államéletre és szervezetre minden irányban be is ható) *egész* jelenkezik⁵).

Kitetszik ezekből, hogy a nemzetgazdaságtan a közönségesen úgynevezett *politikai* (azaz állami) tudományok közé is helyeztethetik, lényegileg politikai tanszaknak is nevezhető. Eltekintve ugyanis attól, hogy az e tudományunknak alanyát képező *nép* (nemzet, társadalom) mint államilag körülhatárolt *eszmei egész* jelenkezik, a gazdasági élet az összes népelet legjelentékenyebb s leghatározóbb nyilatkozását képezi, sőt a társadalmi ipar és forgalom sok tekintetben magának a nemzetélet egészletességének alapja és föltétele: szem előtt tartandó az, hogy a *gazdászati* fejlődése és alakulása minden irányban, mint ok és okozat, a *statusélet* alakulásával és fejlődésével válhatlanul összefügg; hogy tudományunk az „anyagi érdekeket” mindég politikai, törvényhozási, kormányzati vonatkozásai és föltételei szerint is vizsgálja; hogy a gazdaszáti népelet fejlődési törvényeiből s azon állásból, melyet az *ökonómiai* dolgok bizonyos időben az *egyetemes* népeletben elfoglalnak, históriai szükségességgel folynak az államhatalom által a népgazdaságra gyakorlandó befolyás (intézkedéseknek) irányelvei. Emellett kétségtelen az, hogy *állami-vagyon* és *nemzet-vaggon* végtékintetben egymástól, el sem különíthető s az államnak gazdasága (a finanszháztartás) mint természetszerű folyamánya a nép gazdaságának, ez utóbbitól el nem szakítható sőt, mindkettő analóg és egymást feltételező módon alakul; nemkülönben az is, hogy minden nagy *nemzetgazdasági kérdésnek egyszersmind politikaiak is*, s a legtöbb politikai feladvány bizonyos vonatkozásokban „nemzetgazdasági” is szokott lenni; végre az, hogy a népgazdászati alakot és tartalmat, benső egységet és összefüggést, ótalmat és biztosságot csak az *államban* nyer, a mint a politikai élettel csakugyan párhuzamosan is fejlődik virágzik, és enyészik el⁶)

¹⁾ L. még *Röscher-System* I. 16-20. §. *Treüschke*: Die Gesellschaftswissenschaft (1859.) 40. sk. 1. *Rössler*: Volksw.-Lehre 20. sk. 1. *Mohl*: Geschichte und Literatur der Staatswissenschaften (1851.) I. köt. *Mangoldt*: Grundriss §. 8-9. *Schäfflee*: Nat.-Oekon. 10. sk. 20. sk. 1. *Pickford*: Einleitung in die Pol. Oekonomie (1860.) *Kautz*: Jogtudomány és Nemzetgazdaságtan (1868.).

²⁾ L. *Kautz*: id. érték. 3. sk. 1. a francia szakember *Ott* pedig azt mondja: míg a jog- és moraltudomány kitünően azt nyomozza, mit követel az igazság és az erkölcs, a politika azt, mit az eszély és az ildomoság: addig a közgazdaságtan vezéreszméje: a *haszon és a jóllét*.

³⁾ A N. G.-tan e szerint a tulajdonképeni statustudományok irányában korántsem áll alárendeltségi viszonyban, hanem egészen *egyenjogú társ-ismeszaknak* nevezhető.

⁴⁾ Még azt is lehetne mondani e tekintben: a társadalom-tudomány vagy jogi, vagy politikai, vagy gazdasági társadalom-tudomány. A gazdasági társadalomtan e szerint a *nemzetgazdaságtan* volna. I. még *Schäfflee*: D. V. 1861. id. ért. 293. sk. 1.

⁵⁾ Egy külön *községi* gazdaságtan, meg egy külön *világgazdaságtan*: nem szükséges; amaz ugyanis részint a magán, részint a stathisztartástanba való, emennek pedig lényegesebb elveit a nemzetgazdaságtan, mely a népek internationalis viszonyait (kereskedés, hitelműveletek, közlekedés stb. alapján) megmagyarázza, úgyis feléleli, úgyhogy, legalább az emberiség jelen műveltségi fokán egy külön világ-gazdaságtan megállapítása feleslegesnek látszik. I. *Kosegarten*: Nat.-Oek. 4. I. *Rau*: I. 16 – 18. §.

⁶⁾ L. még *Seneuil*: Tr. I. 9 sk. 1. *Rödler*: Gr. 21-22. I. és *Pickford*: Einleitung 67. sk. 181. sk. 1.

14. §.

A nemzetgazdaság tanrendszerének tagosulata, vagyis felosztása.

A tudomány módszere- és feladatával szoros összefüggésben áll azon kérdés, miként osztatik fel tudományunk anyaga és rendszere a tanulmányozás tekintetéből legcélszerűbben? ¹⁾

Némely szaktudósok (s névszerint a németek) a nemzetgazdaságtant *két részre* osztják, jelesül olykép, hogy az első, melyet ugyanazért *általános* vagy *elméleti* résznek, majd népgazdaságtannak, majd *tiszta* nemzetgazdaságtannak neveznek: szerintök úgy foglalkodik a társadalmi gazdasággal, hogy az *államhatalomnak* arra gyakorolt befolyása egészen figyelmen kívül marad; a második ellenben, melyet közgazdasági *politikának* vagy *ápolás-tannak* (Volkswirtschaftspflege) továbbá „alkalmazott”, vagy „gyakorlati” nemzetgazdaságtannak neveznek: azon szabályokat foglalja magában, melyek szerint a *stathushatalom* a nép gazdaságára befolyjni, annak érdekében intézkedni és eljárni van hivatva. E két részen kívül azután mint egy különálló harmadik tan: a finantz-tudomány szokott általuk a rendszerbe fölvétetni²⁾.

Tudományunknak ezen szempontból kiinduló megosztása nem indokolható. Jelesül azért, mivel oly nemzetgazd. elmélet (tanrendszer), mely a társadalmi ipart- és forgaloméletet, állami befolyáson kívül, törvényhozás és kormányzat *előtti* vagy *nélküli* állapotban tekinti, lényeges fogyatkozásban szenvedne, miután ily eljárásnál egész soraalegfontosb viszonyok- (illetőleg tanok-)nak kizáratnék az elméletből, úgy, hogy ez utóbbinak értelme és teljessége sem volna. A tudomány „első” része, továbbá, oly alakban vizsgálná a közgazdaságot, a minőben csak némileg is polgárosult országokban *soha* és *sehohsem* található. Ellene szól ezen kívül e felosztásnak még az is, hogy a népek gazdasága (mint láttuk) nem valami magában teljesen bevégzett „egész”, hanem csak egy oldala és nyilvánulási köre a nem

zeti életnek, mely ez utóbbinak minden többi köreivel (de főleg a jogpolitikaival) szoros kapcsolatban áll, s a nélkül teljesen fel sem fogható.

Eltekintve attól, hogy oly *praktikus* tudományban, mint a nemzetgazdaságtan, az elmélet és gyakorlat közt oly éles válaszfalat húzni, mint a nevezett szakférfiak akarják, nem is lehetséges; s oly n. g. *theoria*, mely az embereket állami köteleken kívül tekintené, a hol az egyeseknek a *közérdek* szempontjából megszorításáról szó sem lehetne, érdek-összeütközések napi renden volnának, s nagy nemzeti czélokra való egyesülés elő som fordulhatna: az élet által minden lépten-nyomon meghazudtoltnék!³⁻⁴⁾

Szerintünk, kik a nemzetgazdaságtudományt *organicus egésznek* tekintjük, melyben az államilag szervezett nép ipari és forgalmi élete nem mint *abstract elmélet* tárgy a jó tekintetbe, hanem összefoglalólag nyomoztatik minden oldalai szerint: minden egyes főbb kérdésnél mind az elmélet, mind a gyakorlat szabályai, s az államhatalomnak teendői s eljárásának elvei is tüzetesen felölelendők.

Nem a tudmánynak, mint olyannak megszagatása tehát, hanem csak a tárgyalandó anyag könnyebb áttekinthetése és helyesb csoportosítása tekintetből indokolható a nemzetgazdaságtannak *részekre* való osztása. Egy ily felosztást követünk mi is jelen tárgyalásunkban, mely a következő átnézetbe foglalathatik:

A nemzetgazdasági Propedeutikán, vagyis a „Bevezetésen” kívül a tudomány egész anyaga legczélszerűbben három fő csoportra osztatik, úgymint

1-ször *Általános részre*, melyben tudniillik az általános tanok s az összes társadalmi és állami háztartásban érvényes elvek fejtegettetnek, s mely azért tudományunknak *kiválóan dogmatikus* jellegű részét képezi;

2-szor: *Különleges részre*, melynek közvetlen tulajdonképeni rendeltetése: gyakorlati feladványok (praktikus problémák) fejtegetése, s mely főleg a nemzetgazdasági *iparágak* (mezőgazdaság, műipar, kereskedés, közlekedés és hitelügy) elméletét karolja fel, s az államhatalomnak ez irányokban leginkább nyilvánuló tevékenysége és feladataival foglalkozik⁵⁻⁶⁾.

3- szór: *Pénzügyi részre*, mely azon elvek foglatatát képezi, melyek szerint az államhatalom a közszükségletek ellátására megkívántató javakat beszerzi, kezeli, és rendeltetésökre fordítja⁷⁾.

¹⁾ V. ö. e kérdésre nézve *Mangoldt* többsz. id. értekezését 115-119. l.

²⁾ Mire nézve még megjegyzendő, hogy e három, szerintök majdnem egészen külön és önálló ismeágot képező részt együttvéve: politikai gazdaságtannak (Politische Oekonomie) is nevezik, s az elsőt a statustudományokból kiküszöbölve (szorosb ért.) társadalomtani ismeágnak nyilvánítják, – a másik kettőt pedig az államtudományok sorába helyezik.

³⁾ De félszeg még e felosztás azért is, mivel általa az, a mi természetszerűleg összekötött és egybevaló, mesterségesen elkülönítetik, az egy és ugyanazon „egész”-nek különböző oldalai egymástól ok nélkül elválasztatnak stb. a mi számtalan ismétlésekre ad alkalmat, sőt elvben és lényegben „egy” tudományból „kettőt” vagy ép „hármát” csinál.

⁴⁾ V. ö. még *Lindwurm*: Grundzüge der Staats- und Privatw.-Lehre. 7-8. l. *Schmittenner*: Zwölf Bücher vom Staate. (1839.) I. 467. sk. §. és *Kosegarten*: N.-Oekonomie 11 és 61. sk. lapokon.

⁵⁾ Nem lévén szükséges különösen utalnunk arra, hogy (mint fentebb kifejtők) a nemzetgazdaságtan, mint tulajdonképeni s különálló társadalmi és politikai tudomány is csak ily felfogást igazol.

⁶⁾ L. a jelen munka II-ik Részének első fejezetét.

⁷⁾ Újabb időben Stein a N. G. tant: Güterlehre, Wirtschaftslehre és Volkswirtschaftslehre-re, Schüffle pedig: Privatwirtschaft, Gemeinwirtschaft és Weltwirtschaftslehre-re kezdte osztani, a mi azonban sem a dolog természetének sem a tudomány helyes felfogása és megítélése tekintetében nem felel meg, s csak eszmezavarra szolgáltatathat alkalmat. I. m. *Sargant*: Science of social Opulence (1856) I. sk. 1.

15. §.

A nemzetgazdaságtan rokon- és segéd tudományai.

A nemzetgazdaságtannal *rokon* tudományok a magángazdaságtan, a közgazdasági politika, és a pénzügyi politika.

A *magángazdaságtant* illetőleg ez a javak szerzése, kezelése és alkalmazása *gyakorlati* elveit adja elő, a vagyon-gyarapítás és az iparüzlet technikai szabályaival foglalkozik; s *ennyiben* a mi tudományunkéhoz rokon tárgy és vizsgálódási feladata van. Lényegesen különbözik azonban a nemzetgazdaságtantól annyiban, hogy a magángazda a javakat s a vagyont Önmagáért és az egyén privát-érdekei szempontjából tekinti, a nemzetgazda ellenben fensőbb társadalmi és *közérdeki* vonatkozásai szerint vizsgálja, s következtetéseiben mindég az *egészet* az államilag szervezett *nemzetet* tartja szemei előtt¹⁾.

A *közgazdasági politika* (Volkswirtschaftspflege), mint egyik része az állami eszélytannak (politikának szorosb ért.), azon gyakorlati elvek foglalata, melyeket az államhatalomnak a társadalom gazdasági céljai előmozdítása körül, s kormányzati szempontból követnie kell. Közel rokonságban áll a mi tudományunkkal annyiban, hogy majdnem ugyanazonos *azon részeivel*, melyek a kormány- és törvényhozás feladatait a társadalmi ipar- és forgalomélet szempontjából fejtegetik. A különbség a két tanszak közt abban állván, hogy a közgazdasági politika egyenesen *kormányzattani* isméág, csak az állam gyakorlati igazgatási teendőit elemezi s az államok különsegeinek megfelelő részleteket fejt ki: ellenben a nemzetgazdaságtan *egyetemeseb* körű, inkább *általánosságban* mozgó s jelesül *fejlődési törvényeket* kiderítő tudomány, a mivel a közgazd. ápolástan nem foglalkozik, hanem valamint ezeket, úgy általános tanait is mind a nemzetgazdaságtanból meríti.

A *pénzügyi politika* végre majdnem egészen azonos a nemzetgazdaságtan azon részével, mely az államvagyon szerzésének, kezelésének és alkalmazásának elveit és fejlődési törvényeit tárgyalja; eltérés a két tanszak közt csak annyiban lévén, hogy a pénzügyi politika *tisztán a kormányzat* szempontjából, s a practikus finanszigazgatás *részleteire* való figyelemmel tekinti az állami- és a társadalom-vagyont; ellenben a nemzetgazdaságtan az állam-gazdaságot általános szempontból, a társadalom anyagi érdekeire gyakorolt befolyásában s fejlődési törvényeinek figyelembevételével elemzi.

A mi pedig a nemzetgazdságtan *segéd tudományait* illeti, melyekre jelesül okoskodásait alapítja és melyek anyagát szolgáltatják; ezek közt:

a) *A történelem és statistika* névszerint elsőrangú segédtanok annyi-

ban, hogy a népek gazdasági életének történetét, bizonyos időponton való állását, illetőleg számszeresen kideríthető viszonyait megismertetik, tehát (mint már fentebb is megjegyzők) a nemzetgazda vizsgálódásainak és következtetéseinek anyagát szolgáltatják.

b) *A természettudományok* fontos segédanyagok annyiban, hogy a javak igen nagy részének természetét, az anyagi dolgok tulajdonságait és az azokban rejlő erőket megismertetik, a gazdaság fizikális feltételeinek és alapjainak felfogására vezetnek.

c) *Az ethika és anthropológia* szintén alig nélkülözhető segédanyagok, mert az ember erkölcsi természetének s a társadalom morális elemeinek felismerését közvetítik; a társadalmi és egyéni élet lélektani rugóinak, ösztöneinknek és szellemi erőinknek méltányolására szükségesek.

d) *A jog* (főleg a bölcséleti) és *az államtan* szintén jelentékeny támaszul szolgálhatnak a nemzetgazdának, a mennyiben egyfelől a társadalmi jog- és igazságosság követelményeit, és eszményeit, másrészt *az államszervezés és igazgatás* gyakorlati szabályait tartalmazza, s a különböző magán- és közjogi intézmények természetét és alakulási szabályait kideríti. Végül: tekintettel arra, hogy a nemzetgazda az eddig elsorolt forrásokból meritott anyagnak alakilag megfelelő feldolgozására utaltatik: kiváló segédanyagot képezend még a gondolkodás törvényeit tartalmazó *logika* vagy *észtan*, – a politikai *arithmetika*, a *népisme*, és a mennyiségi viszonyokat taglaló *matematika*²⁾.

Azt végre, hogy mind e tudományok maguk közt egymást is kölcsönösen támogatják, s különösen, hogy a nemzetgazdaságtan, mind az összes jog- és államtudományokra nézve *valódi alapvető ismeretág*: bővebben indokolni felesleges.

¹⁾ Sőt valóban kérdés, lehet-e ezen privátgazdasági ismétagakat valóban tudománynak nevezni, miután az egyéni, vagyis a magángazdaság alanya, tulajdonkép a tudományra nézve quantitas incommensurabilis, s nem helyesb-é azt mondani, hogy ez ismétagak inkább természettani, technikai és gazdasági szabályok vegyületei. 1. *Treitschke*: id. műnk. 40-41. 1. és *Rössler* N. Oek. 23. és 140. 1.

²⁾ L. még *Rossi*: Cours I. 2. léc. *Mangoldt*: Volksw.-Lehre 8. 9. §§. és *Pickford*: Einl. 131. sk. 1.

16. §.

A nemzetgazdaságtudomány jelentősége.

Nem léssen nehéz az eddig kifejtettek nyomán a nemzetgazdaságtan jelentőségét és nyomosságát bebizonyítanunk. Ugyanis:

Ha van ismétag, mely kivált korunkban és körülményeinkben kiváló, mondhatnók *emberiségi szerepet* visel, mely a nép- és államélet minden köreivel, a társadalom minden nagy feladványaival szoros kapcsolatban áll, s azért az emberi gondolkodás és tanulmány *méltó tárgyát* képezi: az bizonyára a nemzetgazdaságtan. A nemzetgazdaságtanban látjuk a vagyonnak és gazdaságnak állami és sociális *fontosságát*, s a politikai és műveltségi élet minden ágaira jótékonyul kiható szerepét. A nemzetgazdaság tudománya állítja élénkbe a társadalmi munka és ipar fensőbb egységét és szervezetét, meg azt, hogy mindazon nagy világtörténelmi intézmények, melyeken a társadalmi rend és a cultura alapszik: jelesen az egyéni tulajdonjog és a

személyi szabadság, a szorgalom és a takarékoság, az örökségi jog és a család stb. egyidejűleg a nemzeti vagyonosság és jóllétnek is leghatalmasb támaszai, melyek ha meggyengülnének vagy lerontatnának, cultura és szabadság, jóllét és vagyonosság velök együtt leomlana.

A nemzetgazdaság figyelmesb szemlélete győz meg a felől, hogy *ugyanakkor*, a midőn *anyagi érdekeink* előmozdítása körül fáradozva a kültermészetet uralmunk alá hajtjuk, egyidejűleg megannyi *művelődési funkciót* is végzünk, melyek nemünket mindég újabb és nagyobb vívmányokra vezérlik. E tudomány tanít bennünket arra, hogy a népek vagy egyének (jogos) *érdekei nem ellentételesek*, hanem inkább *összhangzók* s hogy az egyiknek java nem a másiknak károsítása, hanem hason jólléte által biztosított; magától értetődő, hogy valamint egyesek úgy egész népek és államok is csak *békés közlekedés*, kölcsönös árucseré, ipar és forgalom-verseny útján juthatnak el valódi jólléthez és felelhetnek meg rendeltetésüknek teljesen.

A nemzetgazdaságtan tárja fel előttünk a népek ipari életének alakulását és fejlődését kormányzó *törvényeknek* ismeretét; ez adja kezébe a törvényhozónak és a kormányfőnek leghelyeseb magatartása vezérelveit; ez tárja fel társadalmi szerkezetünk számos bajait és sebeit; de ez jelöl is ki azok orvoslására gyógyszereket, ez képes kiirtani azon számtalan *előítéleteket* és *halvéleményeket*, melyek e téren még oly buján tenyésznek s a haladást és előmenetelt oly nagy mérvben akadályoztatják²⁾.

Csak ezen tanszak útján jutunk el annak fölismerésére, hogy a népek gazdasági törekvései, küzdelmei és vajúdásai korántsem valami lelketlen *esemény halmaz*, hanem egy *összhangzatos egész*, melynek a maga szabálya és rendje megvan (all discord is harmony not understood, -- Pope szerint.) S gondolható-e méltóbb tárgya az emberi elmélkedés- és tudvágnak, mint ezen ismeág, mely a népek- és államok üzleti viszonyait és táplálkozási rendszerét, *emelkedésüknek* és hanyatlásuknak okait, nemünk anyagi fejlődésének irányait és törvényeit, az emberi erőfeszítés és szellem vívmányait és diadalait lelki szemeink elé varázsolja s megmagyarázza!?

¹⁾ L még *Kautz*: Nat.-Oek. als Wissenschaft 423-442.1. *Schütz*: Grundsätze der Nat.-Oek. 10-13. 1. *Treitschke*: Gesellschaftswissenschaft. 37. sk. 1.

²⁾ Gondoljunk csak az ellenszenvre, mely sok helyütt még a gabona-kereskedő, a töképezés, a háziúr stb. ellen táplálatik; a papírpénz és a hitelügy sokak által büvösnek tartott hatásaira; a czéhek stb. nélkülözhetlenségét vitató iparosok okoskodásaira stb.

17. §.

Folytatás.

De közvetlen *hasznossági szempontból* tekintve a nemzetgazdaságtant is meggyőződhetünk annak jelentősége és becse felől.

Alig gondolható ember és polgár, kie tanszaktól élete bármely viszonyában s bármely helyzetben, a *legbecsesh felvilágosítást* nem meríthetné – kis gazda épúgy, mint a nagy üzletember, a családapa úgy mint a nagy vállalkozó, a földbirtokos úgy, mint a kereskedő vagy a műiparos, egyaránt legbiztosb kalauzt leli a nemzetgazdaságtanban gazdaságasükeres vite-lére, adása bevése, tőkeelhelyezése s jövedelemgyűjtése, üzleti műveletei és

számításai tekintetében. A N. G. tudománya nyújt felvilágosítást a *status-férfiúnak* és a tőkésnek, a törvényhozónak és a hivatalnoknak, az iparosnak és a gazdának, a technikusnak és a *jogvédnek*: a közélet legfontosb jelenségei: árváltozások és piaci viszonyok, kamat és jövedelmezőség, válságok és ipari fennakadások, hitelműveletek és adók, pénzbonyodalmak és kormányi rendszabályok, államadóságok és börzespekulatio, közlekedési eszközök és gyári állapotok, telepítés és birtokrendezés, iparszabadság és czéhrendszer stb. felől, mely jelenségeket *helyesen megítélni* és felfogni \emptyset tudomány nélkül lehetetlen. Ugyanezért nemzetgazdasági ismeretek nélkül (azt mondhatjuk) a technikus legtöbb esetben pusztá mesterember, a mezőgazda röghöz tapadt gép, a kereskedő és iparos pusztá üzér, a jogász lelketlen szabályhalmaz kezelője, a hivatalnok vak hatalomeszköz, a status-férfiú ingatag nádszál!

Tekintve különösen az *iskolát*, teljes joggal állíthatni, hogy a nemzetgazdaság tanulmányozása egyfelől a *jogászra* és a *politikai* tanszak művelőjére, másfelől a *reál* tudományokkal foglalkodókra nézve felette gyümölcsöző, sőt okvetlenül szükséges. Jelesen annyiban, hogy a juristát ¹⁾ és a politikust a társadalmi intézmények gyakorlatibb felfogására képesíti, magasb nézpontra emeli, ítéletét élesíti s túlnyomólag *alaki* irányú tanulmányaiban a practikus élet anyagi alapjai és föltételei figyelembe vételére utalja; a reáltudományok művelőjét ellenben a rideg exakt irányú s pusztán physikai tényezők mellett és kívül a fensőbb állami és ethikai életfactorokra és erőkre figyelmezteti, a pusztá *való* mellett az *eszményre* is utalja, és így a realismust a hasonjogú *humanismus* érvényre-emelése által kiegyensúlyozza!

Csak a N. Gr. tudománya képesíti az egyes gazdát és polgárt, az országaszt és a törvényhozót, a tisztviselőt és a bírót, a publicistát és az iparost arra, hogy hivatásuk teljesítésében sikerrel eljárhassanak, a reájuk bízott érdekeket méltólag képviselhessék, s a köz jó előmozdítására eredménynel hathassanak²⁾.

Mennél nagyobbak végre a követelések korunkban az egyesek irányában, mennél szövevényesebbekké váltak ipari és üzleti viszonyaink, mennél szükségesb, hogy az élénkké váló politikai él etmozgalomban valóban felvilágosult s értelmiségén alapuló közvélemény kifejlődjék, mennél inkább függ korunkban az egyesnek és egész osztályoknak társadalmi nyomatóka azok gazdasági állásától, mennél inkább terjed a nép minden rétegeiben a jog az állami ügyekbe beleszólhatni: annál sürgősbnek és szükségesebbnék mutatkozik a N. G. tanulmányozása, annál inkább kell elismerni azt, hogy benne egyikét bírjuk azon isméágaknak, melyek korunk valódi irányadó és *vezér-tudományait* képezik³⁻⁶⁾.

¹⁾ Akár ugyanis a köz polgári jogot, akár annak egyes önállóbbá vált részeit: a váltó-, a bányá-, az ipar-, az erdészeti jogot tekintjük, mindezekre nézve csak a gazdaságtanból merítheti a *jogász* a kellő felvilágosítást. Gondolható e például alapos felfogása a szerződési és kötelmi jognak, az öröködési és birtokviszonyoknak, szerzési társulatoknak és részvény vállalatoknak, értékpapíroknak és iparjogositványoknak, úrbéri, bérleti, zálogjogi stb. intézményeknek: e tudomány ismerete nélkül? Eltekintve attól, hogy a *jogtörténelmi* tanulmány is csak ezen a básiison nyugszik biztossággal s az újabb codificatio és törvényszerkesztés is egyik nélkülözhetlen kalauzát szinte a nemzetgazdaságtanban bírja.

L. még *Kautz*: Jogtudomány és Nemzetgazdaságtan. Akad. értekezés, többhelyütt. *Boasi*: Revue de la Legislation VI, k. (1838.) *Ahrens*: Jогencyclopád. (1855.) 666. 730. 799.1. *Rau*: Archiv der Pol. Oek. II 88. *Biedel*: Nat.-Oek. (1838.) I. 178.1. *Mihsevitz*: Leit. princíp d. Nat.-Oek. 31. I. *Kuttinger*: Alig. Rechts- und Wirthschafts-Lehre. (1835.) *Stein*: a ki a jogbölcséletet egészen nemzet-gazd. alapokra akarja állítani, és *Dankwardt*: Nat.-Oek. und Jurisprudenz ez. értekezései (1857. óta több füzetekben).

²⁾ Gondoljuk csak a journalistára, az országgyűlési követre stb. mily lényeges elemét képezi az szak- és hivatalbeli műveltségének.

³⁾ *Bodbertus*: Sociale Briefe (I. 5. 83. sk. 1.) azt mondja: korunkban a nemzetgazdaság tudománya ugyanazon jelentékeny szerepet viseli, melyet a mult században a természeti ész- és államjog tudománya viselt.

⁴⁾ *Oroz*, *Garnier*, *Baudrillart*, *Dunoyer*, *Chevalier*, *Boecher*, *Schäffle* stb. helyesen utalnak arra, hogy a N. G. tud. tanai által a moral és a jogosság, a béke és a társasági összhang, a humanitás, és az emberiség uralma és érvényre jutása előmozdítottak; s hogy mennyire igaztalanok azok, a kik a N. G. tant a mammon-imádás, az önzés és az aranyborjú-cultus tudományának nevezik. Nem indokolt e szerint sem *Halásznak* az általa magyarrá fordított Carey-féle munkához csatolt előszavában emelt a következő panasza: a n. g. tan eddig kevés érzéket mutatott a polgárosodási és emberiségi érdekek iránt; az ő szempontja az irodájában számító kereskedő; ő a solidaritás nagy eszméjéig, mely a térben egymás mellett létező milliókat és az időben egymás után következő nemzedékeket egymáshoz fűzi, nem akar fölemelkedni, stb.

⁵⁾ Tudományunk tantételeinek lélekemelő s megnyugtató eredményeiről magasb emberiségi szempontból is szól *Rau*: I. 27. §; a Socialisták megtámadásai ellenében pedig védik a N. G. tant *Schütz*: Nat.-Oek. 13. I. *Bastiat*: Harmonies 22-ik fejezetb. *Sildebrand*: Nat.-Oek. többh. *Courcelle*: Traité d'Econ. Pol. I. 13 14. I. és *Kautz*: Nat.-Oek. 432. sk. 1.

⁶⁾ Tudományunk nyomosságát és jelentőségét még különösen tárgyalja *Contzen*: Die Wichtigkeit der Nat.-Oekonomie (1859.) értekezésében; azután *Dietzel*: Die Volkswirtschaft cz. munk. 59 sk. 1. *Mangoldt*: V. Lehre I sk. 1. *Clément és Coquelin*: a Diet, de l'Econ. Politique: „Introduction” szakaszában. Sőt határozottan elismeri maga *Proudhon* is: Contradictions Economiques ez. jeles munk. 1-ső fejezetb.

HARMADIK FEJEZET.

A NEMZETGAZDASÁGTAN TÖRTÉNETE ÉS IRODALMA.

Irodalmi segédszerek: Blanqui: Histoire de l'Economie Politique (1837 óta több kiad.) németül Busztól 1841. Hildebrand: Nat.-Oekonomie der Gegenwart und Zukunft (1847). Macculloch: Literature of Polit. Economy (1854). Trinchera: Corso di Econ. Politica (1854). Bianchini: La scionza del benvivere sociale (1815.). I. kötet. Schmitthener: Zwölf Bücher vom Staate (1839). I-ső köt. Kosegarteii: Nat.-Oekonomie (1856). 15-45. 1. M. Wirth: Nat.-Oekonomie (1860). I. 1-244. Baumstark: Erläuterungen zu Ricardo(1838). 1-263.1. Alatlekovich: Nemzetgazdaságtan (1867). 14-122 1. és főleg Kautz: Die geschichtliche Entwicklung der Nationaloekonomie und ihrer Literatur (1860). 2.rész; kivatban Csengery: Budapesti Szemléjének VII. és köv. köteteiben.

18.§.

A nemzetgazdasági eszmék és elméletek története általában.

A nemzetgazdaságtan is osztozik a tudományok közös sorsában, a mennyiben elveinek rendszere csak egy a századok hosszú során át folytatott s a tévedések és visszaesések ezernyi szirtjein áthatolt elmélkedési és vizsgálódási műfolyamnak szüleménye. Az erkölcsi és ipari világtörvényei rég léteztek már mielőtt az ember azoknak létezését fölismerte, a gazdasági tüneményeket összefüggésükben tanulmányozni kezdte, eszméit és nézeteit a népek háztartására vonatkozólag irodalmi termékekben lerakni és összefoglalni megkísérelte.

Ezen eszmefejlıdésnek feltüntetése, s a nemzetgazdasági igazságoknak az irodalomban és önálló szellemtermékekbeni érvényrejutásának rendszeres előadása: a *nemzetgazdaságtan történetének* feladata.

A nemzetgazdaság tudományának története legegyszerűbben két nagy időszakra osztható. Az első a *töredékes művelés* és a kezdemények kora, s tart a régi időkötől egészen a XVIII-ik század közepéig, a midőn jelesül a nagy angol nemzetgazda Smith Ádám tudományunk alapjait megvetette, s az első teljesb elméleti rendszert állította fel. – A második időszak: Smith Ádámötől a jelen korig terjed, s a nemzetgazdaságtan *rendszeres művelésének* kora, melynek folyamában a nagy rendszeralapítónak tanai részint kibővítettek és tökélyesbítettök, részint megigazították, sőt részben ellentétes

elméletek alapján meg is támadtattak, egészben véve pedig egy felette gazdag és fényes eredményekben bővelkedő irodalom fejlődött ki. Ez utóbb említett *ellentétes* irányú elméletek sorában kiváló helyet foglalnak el az úgynevezett Socialisták és Communisták rendszerei, melyeknek azért tudományunk történetében is némi hely engedendő²⁾.

¹⁾ Mi sem segíti elő annyira valamely tudomány igazságainak megértését, tételei horderejének felfogását, mint az, hogyha tudjuk, mily eszmék és nézetek uralkodtak a régiebb időkben, mily tévedéseken és küzdelmeken kelle áthatolni, mielőtt az elmélet helyes megalapítására eljutottunk; hol vannak a tudomány hézagai és fogyatkozásai; s melyek azon czélpontok, melyek fele' a tudomány tovább fejlesztésében és művelésében haladnunk kell.

²⁾ Többszörös idézetek mellőzhetése tekintetéből, e helyütt egyszerűen *Szerző* fentírtett dolgozatára utal.

A. ELSŐ IDŐSZAK.

A legrégibb időktől a 18-ik század közepéig, vagyis a

Nemzetgazdaságtan töredékes művelésének kora.

19. §.

A nemzetgazdasági eszmék és nézetek az ókorban s különösen a keleti népeknél.

A nemzetgazdasági eszmék az egész ókoron át önálló *rendszeres egészsze* nem alakulhattak, s azért nem önállólag, hanem mint egyéb morálpolitikai tudományok alkotórészei jelentkeznek. Oka ennek egyfelől magának a gazdasági ipari és forgalmi életnek fejletlenségében, meg az anyagi munka kevésre-becsülésében, másfelől abban keresendő, hogy az ókori állam és társadalom-szervezet olyan volt, mely a nemzeti üzletélet gazdagabb szélesbmvű kifejlését akadályozá, a munka és ipar, a kereskedés és közlekedés, a hitel és forgalom intézeteinek megalakulását nehezíté, s az anyagi érdekekkel való tudományos foglalkozást háttérbe szorította. Gondoljunk csak egyebek közt a *keleti népek*¹⁾ egyoldalú mindent elnyelő s tespedt improductivitást előidéző vallásias életirányára s theocratikus intézményeikre; a *classikus* népeknek kizárólag az állam közügyeivel való foglalkozására, politikai küzdelmeikre; a rabszolgaság, a vámarendszer institutiójára, a kereskedés és iparral foglalkodó középosztályok majdnem végképeni hiányozására, a pénz és hitelügy fejletlenségére stb.

Daczára ezeknek az ókori népeknél a nemzetgazdasági eszmék- és elmélkedésnek némi nyomai mégis található. Vannak jelesül sápodig részben figyelmet érdemlő kezdemények ez irányban. És pedig mind a keleti hitalapítók és bölcsészek, egy Mózes, Confudse, Zoroaster, Buddha rendszereiben, mind a hellén és római classikus íróknál, a kik különböző (erkölcsbölcséleti, államphilosophiai, jogtudományi és mezőgazdaságtani) irataikban

közgazdasági dolgok felőli elmékedéseiknek is tanúbizonyságát, eredményeit szolgáltatják.

A mi különösen a *keleti hitbölcseleket* illeti, ezek a földművelés fontosságáról, a kamatvétel helytelenségéről, a kincs-szomj és haszonlesés megvetendő voltáról, az ipari tevékenységnek az állam általi szabályozásáról, mértékletesség és takarékoságról, sokhelyütt szóllanak, s nem egy alkalommal nyilvánítanak eszméket, melyeknek a maga jelentősége és becsé még ma is megvan. Kiváló szerepet játszik e tekintetben a *sémi* néptörzs, a *héber*ek és *babyloni*ak, továbbá a *chinai* nép, kiknek szentirataik (Mózes könyvei, Salamon király bölcséleti elmékedései, a próféták könyvei, az agricultura Nebatanea ez. munka) s egyéb vallás-ethicai irodalomtermékeik különösen a pénz- és kereskedés, az érték és vagyonforgalom természete felől is figyelemre méltó fejtegetéseket tartalmaznak. Szerfelett lankasztó befolyású volt egyébiránt az őskeleti népeknél a nemzetgazdasági elmélet kifejlődésére: fatalisztikus világnézetük s vakhittűségök, melynél fogva mindent babonás tisztelettel illetett isteneiktől vártak, a gazdagságot isteni ajándéknak s nem munka és szorgalom gyümölcének tekintek, a szegénységet és birtokegyenlőtlenséget pedig előbbeni életben elkövetett bűnök miatti szenvedésnek tárták, melyet hódoló alázattal és türelemmel kell viselni.

¹⁾ V. ö. *Duncker*: Geschichte des Alterthums 1-2. köt. *Lenormant-Busch*: Die Urgeschichte des Orients. (1868.) 1-2. kot. *Pauthier*: Livres sacrés de l'Orient (1842.) és *Kaute*: Geschichte stb. Első fejezet.

20. §.

A Görögök és Rómaiak nemzetgazdasági eszméi.

Sokkal helyesb nézetekkel s tisztább eszmékkal találkozunk a Görögknél, kiknek közgazdasága a keletiekénél virágzóbb, természeti és politikai viszonyaik pedig hasonlíthatlanul kedvezőbbek voltak, s azért a nép- és társadalom-élet tüneményei körüli elméleteik is jóval tökéletesbek. A hellén bölcselek és államtudósok közt legtöbbet találunk nemzetgazdasági tekintetben *Platónál* (az államról és a törvényekről írott értekezéseiben) *Xenophonnál* (Cyrus, Anabasis, Oeconomicus, de vectigalibus, Memorabil. Socratis. stb.) *Socratesnél*, *Thukydidesnél* (De bello peloponnesiaco) és *Aristotelesnél* (főleg Politikája, Ethicája és Rhetorikájában) ¹⁾.

Plato különösen egy, *birtokközösségi* alapokon nyugvó társadalomszervezetet állít fel; a kormányznak átadását a bölcselek kezeibe indítványozza, közös gyermeknevelést s egyforma vagyon-megosztást kíván stb. Míg másfelől a javak osztályozása, az ipar- és munka-szervezés, a mezőgazdaság, az államterület közgazdasági jelentősége, kereskedés és forgalom tekintetében fejt ki nézeteit s tesz sok találó észrevételt.-Nem oly mélyreható, de gyakorlatibb irányú *Xenophon*, ki idézett műveiben főleg a földművelés helyes üzéséről, a természet mint eredeti vagyonforrásról, a telekjövedelemről, a pénz- és árákról, a gazdagság fény- és árnyoldalairól, az arany és ezüst értékviszonyáról stb. helyesen elmékedik sőt egyik másik újkori nagy eszmének már csiráit tartalmazza. – Szellemdúsabb és nagyszerűbb ezekénél *Thukydidesnek*, a nagy történetírónak közgazd. elmélete,

névszerint annyiban, hogy az államok geographiai fekvésének s tengerekkel érintkezésének fontosságát közgazdasági szempontból kideríti, a gyarmatosítási ügyet tüzetesen nyomozza, a natural meg a culturális és ipari-üveltségi fokon álló népek közti különbségekre utal, sőt már külön *fejlődési törvények* létezéséről is világos tudattal bír. – Mindezeket felülmúlja rendszeresség- és tartalomgazdagságnál fogva *Aristoteles*, az ókor legnagyobb s legegységesebb irányú tudósa s a nemzetgazdaságtan tudományos alapvetőinek egyik ősatya. Aristoteles ide tartozó eszmeköréből kiváló figyelmet érdemel az, hogy a vagyonnak helyes osztályzásából indul ki, használati és cserejavakat megkülönböztet, az érték elméletének nagybecsű kezdeményeit nyújtja, a terménygazdaság és a pénzgazdaság fejlődési stádiumait megkülönbözteti, a pénzt igen találóan már úgy mint az újkori szakemberek csere- és értékmérőnek nyilvánítja, s e mellett az államterület terjedelmét, a népesség osztályzatát, a nemzetgazdasági függetlenségnek fontosságát, az iparszervezést stb. illetőleg számos új és meglepő nézeteket vall, s egyáltalában azon ókorbéli szakemberként jelentkezik, a kinek valamint az ethika és a politika úgy a nemzetgazdaságtan tekintetében is az első özszeffüggőbb tan- és eszmerendszert köszönjük²⁾.

A *Rómaiakat* illetőleg, ezek, mint tanítványai a Görögöknek sok eredetiséget nem árulnak ugyan el; egyes bölcseleik és szakembereik azonban figyelemre méltó vívmányokkal gazdagították tudományunk eszmekörét; például a bölcsészek és politikai írók közül *Cicero* (*De Officiis*, *De Republica* stb. cz. műveiben), *Seneca* és *Plinius* (*Histor. Naturálisában*); továbbá a nagy geonikus (vagyis mezőgazdasági) írók: *Varró*, *Cato*, *Columella*, (*Scriptores de Re rustica*) végre s mindenek felett a classikus juristák *Paulus*, *Ulpianus*, *Papinianus* (idevéve *Justinián pandectáit*)³⁾, kiknek dolgozataik nemzetg. eszmékben és tanokban igen gazdagok⁴⁾, így, hogy csak némelyeket érintsünk meg, helyes felfogásuk volt a Rómaiaknak a munka jelentősége, a vagyontermelés tényezői, a kereskedés hatásai, a mezői ipar jótékony befolyása⁵⁾, nagy és kis földbirtok, pénz⁶⁾, árak, jövedelem, kamatláb productiv és improductiv fogyasztás, szerződések és öröklés, adás-vevés, és közlekedési ügyek felől; mely tekintetben csak a legújabb tudományos kutatások vezettek helyesb méltányolására a Régiaknek! Különösen figyelemreméltó az ókori római nemzetgazdasági teoriára nézve a császárok korát illetőleg azon feltűnő *hasonlatosság*, mely közte meg a modern physiocratismus (sok tekintetben hason politikai körülmények közt s hason tendenciával szerepelt) tanrendszere közt létezik, s melynek egyik sarkelve az volt, hogy az erkölcsök megromlását és a társadalmi civilisatio bajait semmi sem képes oly biztosan orvosolni, mint visszatérés az egyszerű természet-állapotokhoz, menekülés a magas culturával járó kórokból át egy az ember eredeti ártatlansága és erkölcstisztaságához közelebb álló állapotba.

¹⁾ V. ö. *Böckh*: Staatshaushalt der Athener (1851). 2. k. *Röscher*: Nat.-Oek. im Verhältnisse zum class. Alterthum (1849). *Rau*: Ansichten (1821.) 1- sk. 1. és *Kaute*: besichte illettő fejezetekb.

²⁾ Főiránya a hellén (s némileg még a római) közgazdasági eszmekörnek az, hogy vagyon és ipar érdekei a fensőbb erkölcsi és politikai érdekeknek mindenkor alárendendők s a mértéktelen szerzésrágy és anyagiasságra czélzó életmód nem helyeselhető.

³⁾ V. ö. *Hermann*: Dissertatio sententias Romanorum ad Oeconomiam universam pertinentes exhibens (1823).

⁴⁾ V. ö. *Scheel*: De principiis oeconom. corporis iuris civilis romani (1867.) és *Dankwardt* idézett dolgozatait.

⁵⁾ Erre nézve egyebek közt *Cicero* azt mondja (De officiis I. 42.) „illiberales et sordidi quaestus mercenariorum, opifices omnes in sordida arte versantur stb. Omnium autem rerum, quibus aliquid acquiritur, nihil est agricultura melius, nihil uberius, nihil dulcius, nihil homine libero dignius”.

⁶⁾ Erre nézve classicusnak nevezhető *Paullus* (I. I. Digest. XVIII. 1.) pénzdehvitója; míg merkantilistikus eszmék találhatók például *Plinius*: História naturalisában. *Senecában*, *Tacitusban* stb.

21. §

A nemzetgazdasági nézetek, és irodalom a középkorban.

Az ép egy évezredet átkaroló és a natural-gazdasági fejlődésszéliumot képviselő középkor nemzetgazdasági eszmeköre felette szűk és jelentéktelen. A *kereszténység* megalapítása, az evvel járó emberi munka- és személybecsülés, a rabszolgasági intézmény átalakulása, a *feudal* és *beneficialis* viszonyok, nem különben az ipar és kereskedés terén beállott nagy változások, a 12-ik század óta kifejtett *polgári rend* s élénkebb nemzetközi közlekedés: jelentékeny lendületet kölcsönöztek ugyan az erkölcsi és társadalmi nézeteknek; mindazáltal valóban alkotó befolyásuk egy önálló közgazdasági elvrendszer kifejlésére nézve még sem volt, s feltűnőbb haladásnak ez irányban kiindulási pontjaivá nem váltak. Minek oka abban keresendő, hogy egyfelől a folytonos államrázkódtatások és szervezkedési küzdelmek másfelől a *vallás-egyházi elemek* túlnyomó uralma, de még maguknak az osztályoknak belső harczaiv, az ököljog és a vagyon s személybiztonságot fenyegető számos merényletek: a gazdasági dolgok felőli elmélkedést háttérbe szoríták; s az egyoldalú *hitelvis* iránylatok mellett (melyek önmegtagadást és önkínzást hirdetének) a gazdasági érdekek világias-jellemű és profán tendenciájú érvényre nem juthatának. Hiányzik egyáltalában a középkorban a gazdasági tudomány alapigazságainak, a tőkének, és a pénznek, a jövedelemnek és a nyereségnek, a hitelnek és a forgalomnak stb. kellő felfogása; a minek természetes következtése volt az, hogy *összefüggő* nemzetgazd. *elméletet* az egész középkor nem bírt előhozni. A vagyon és gazdagság mint társadalmi és politikai hatalomelem nem méltányoltatott, az üzérlet a pénz- s nyervágy az erkölcsiséggel alig megegyeztethető dolognak tekintetek, a középkori irodalomban a kereskedés sokszor csalárdassággal azonosnak nyilvánítatik; a kamatvétel szívtelen keresztényellenes eljárás-ként bélyegeztetik stb. ellenben mértékletesség, alamizsnálkodás, jóltevőség melegen ajánltatik; *Isten* előtt kedves dolognak neveztetik, a nemzeti foglalkozásnak közöl pedig a *földművelés* dicsértetik. – Legnagyobb része ezen nézeteknek a szentatyák és egyházi írók, egy *Tertullian* és *Clemens*, *Chrysostom* és *Lactantius*, Sz. *Ágoston* és *Amhros*, *Theodoret* és *Origines*, legmódszeresb formában pedig *Aquinoi Tamás* (13-ik századbéli nagy egyháztudós és társadalom-bölcsész)¹⁾ hit- és vallásbölcseleti irataiban, valamint *Patricius*, *Oresme*, *Duns Scotus*, sienai *Bernardinnak* és florenzi *Antoninnak* (14-15-ik századbéli írók) műveiben lelhetők fel; megjegyzevén azonban, hogy a mód és az alak, a melyben ezen egyébként nagytekintélyű

férfiak tanítmányaikat kifejtették, s okoskodásaikat szőtték, méltók a figyelemre, s hogy az egész nemzetgazd. eszmekor, melynek fejtegetésével foglalkoztak, csak alkateleme azon általános állam-philosophiának és morálpolitikai rendszernek, mely majdnem az egész középkoron át uralkodott s profán úgy mint egyházi írók által helyesnek tartatott²).

Megemlítendő végre, hogy az itt ismertetett elveknek és eszméknek megfelelőleg járt el a *középkori törvényhozás is*, mely a vallás-egyházi természetű szabályzatokon kívül különösen még az állam- és dománial jóságok kezelésére, a hűbérvizonyok rendezésére, a fejedelmi haszonvételek minél jövedelmezőbbé tételére, az árak és forgalom políciái szempontból való igazgatására, végre díjszabályok és ipar-szervezési intézményekre nézve állapított meg különböző elveket. Sok figyelemre méltó mozzanat található ez irányban a frank fejedelmek *Capituláréiben*, egyes nagy uralkodók rendeleteiben, a városok statútumaiban, és *jogkönyvekben*, végre a II. Frigyes császárnak ismert jelességű „*Constitutiones Regni Siciliae*” című törvény- és rendeletkönyvében³).

¹) Ez utóbbi jelesül „De Regimine Principum” és Summa Theologiae ez. munkáiban a nemzeti autarkia (azaz ön-elégtség) eszméjét állítván fel, azt követeli, hogy minden nemzet lássa el önmagát minden szükségessel, s korlátoltassék a kereskedelem a külfölddel.

²) Közgazd. eszmék találhatók még Vine. *Belovacensis*, Engelbertus Admontensis, *Albertus Magnus*, Bernardus de Clairvaux, *Gerson*, *Raymundus Lullus*, *Göthals* Henrik, *Salisbury* és *W. Occam*, sőt a nagy költőnek *Danténak* irataiban; nem különben az egykorú héber, arabs, és görög írók műveiben is.

³) L. még *Cibrario*: Dell' Economia politica dell' medio evo. 1840. és újabban többször megjelent nagybecsű művét, *Contzen*: Die Volksw. im Mittelalter (1867) *Funk*: értek, a Tub. Zeitsch. 1869-iki folyamában; és *Kautz*: Geschichte stb. illető fejez.

22. §.

Az átmenet az új-korba és a „Merkantilismus” című első nemzetgazdasági rendszer különösen.

Valamint egyáltalában, úgy a közgazdasági eszmefejlődést illetőleg is jelentékeny átalakulása a világnézetnek és az eddigi egyoldalú felfogásnak állott be a 15 és 16-ik század folyamában. A classikus tudományok művelésének ugyanis megújulása, a reformatio által ébresztett eleven szellemmozgalom, *Amerika* fölfedezése, a *monarchiai absolutismusnak* a feudálaristocriai elemek fölé kerekedése, nagy egységes nemzeti államok megszilárdulása, a *városok* és a polgári rend megerősödése, a nemzetközi forgalomnak roppant mérvű kiterjedése, s mindenek felett azon határozottan *realistikusabb életnézet*, mely a nevezett időszakban mind jobban helyt foglalt: természetes alapja és kiinduláspontja lőn annak, hogy a népek ipari és forgalmi élet-szervezete, az anyagi jólét, gazdagság és haladás föltételei és alapjai tüzetesb vizsgálódás tárgyaivá váltak, s lassanként mind a gyakorlatban mind az elméletben egész rendszere állott elő a közgazdasági tanoknak, melynek jelentősége és hordereje általánosan elismertetni kezdett.

Azon férfiak közt, kik a 16-ik század elején az új eszméknek némileg útjait egyengették első sorban találjuk a *hitújítókat*: *Luthert* (Sermones fide-

les, vom Kaufhandel stb értekezéseivel) *Zwinglit* és *Calvint*; azután a nagyhírű olasz statusférfit és író *Macchiavellit* (Principe, Decad. Stor. Fiorintina), meg *Boterot* (Ragion del Stato); a német socialbölcselet *Pirkheimert* és *Frankot*, végre a tulajdonképeni reformátói Írókat. Mindezeknél a munka és természet mint vagyon-forrás elismertetik, a tőkés pénz szerepe s jelentősége közelebből méltányoltatik, a fényűzés, a pazar udvartartás kárhóztatatik, s a mezőgazdaság tüzetesb méltányolása hangsúlyoztatik, s sok egyéb helyes nézet jut kifejezésre; habár még számos tévely található elméleteikben s névszerint a tőkekamat és a kereskedés, a jövedelem és a productio föltételei iránt még meglehetősen szűkkeblű felfogás az uralkodó.

Ezen inkább theoretikus irányú és a gyakorlati életre kevés befolyással bíró eszmékkel egyidejűleg a 16 és 17-ik században lassanként egy egész *practikus rendszere* a közgazdaszati nézeteknek és rendszabályoknak fejlődött ki és jutott érvényre, mely a tudománynak és irodalomnak ép úgy, mint az összes újkori törvényhozásnak és államigazgatásnak alakulására határozó befolyású vala. Ez a *merkantilismus* rendszere.

A merkantil rendszer, mely még Colbertismusnak is nevezetik, onnan vévé eredetét, hogy a Hansa városok s az éjszakai olasz köztársaságok nemkülömben Holland, Portugall és Anglia külkereskedése s az ez államokban kifejlett műipar mint ugyanez országok gazdasága és anyagi virágzása okai és forrásai kezdvén tekintetni, mindenütt uralkodóvá vált az iránylat a külkereskedést, a pénzforgalmat, a nemzeti ipart ápolni s előmozdítani, s mindent elkövetni, hogy a nemzet a nemes-érczek birtokába helyeztessék, gyártása és műipara az idegen verseny ellen biztosíttassék, a hajózat és közlekedés felsegélyeztessék, a kormány pedig a nép gazdaszati tevékenységére közvetlen és minden irányban befolyhasson. – Legtekintélyesebb képviselői ezen nézetkörnek voltak Németországban és Spanyolhonban *Vik Károly* kormányférfiai, Angliában *Cromwell* (a ki e végből a híres hajózat-actát is alkotta) meg a francia *Colbert*, XIV-ik Lajos mindenható minisztere és tanácsadója, kik a merkantilismus tanainak a törvényhozásban és igazgatásban érvényt szerezni törekedtek.

23. §.

Folytatás.

A merkantilrendszer tanainak foglalata a következő: 1-ször a népek vagyonossága és jólléte a készpénzen s főleg a *nemes-érczen alapulván*, a közgazd. tevékenységnek oly irány adandó, hogy az országnak a lehető legnagyobb pénzüsszeg biztosíttassék s külföldről minél több nemes-ércz hozatassék be. 2-szor a nemzeti foglalkozásnemek közt ép ezen oknál fogva főfő jelentőségű a *külkereskedés*, azután az ez utóbbinak alapul szolgáló *műipar*, nemkülömben a bányászat is, a mennyiben ez nemes érczek előállításának egyik fő forrása. 3-szor az állam minden törekvése oda legyen irányozva, hogy az ipar és gyártás az országban felvirágozzék és a bányászat főleg a nemes-érczekbeli, ha egyébként nem lehet, anyagi áldozatokkal is ápolttassék. 4-szer a *külkereskedés* akkor igazán eredményes, hogyha a belhoni ipar-árukat az idegeneknek készpénzért kiszállítja és a forgalmi bilanx activ állást tanúsít, vagyis a bizonyos időszakon át külföldre menő

pénzösszegek kisebbek, mint az, mely ugyan azon időben a külföldről az országba bejött. 5-ször a *kormány* támogassa (szabadalmak adása stb. által) oly keresk. vállalatokat, melyek kifelé irányulván a kezdetben sok nehézségekkel kényszerülnek megküzdenni; valamint gyarmatok szerzésére is törekedjék, a melyek egyrészt az anyaországnak gyártmányaira nézve biztos keletpiacokat képezzenek; részint bányakincseik, s nyers anyagaik által a belhoni ipartermelésre fontosak. Végre 6-szor legyen az államhatalom azon, hogy a külfölddel kedvező *kereskedelmi szerződések* köttessenek; a belhoni pénzforgalom minél élénkebbé váljék; az adó- és ipartörvények az üzleti szellemet el ne fojtsák, sőt inkább ápolják stb.

Ezek a merkantilrendszer főbb elvei, a mint azok a 16 és 17. században érvényre jutottak, Frankhonban, Olaszországban, a Német- és Spanyol államokban sőt némileg még magában Angliában is uralkodókká váltak, s részben egész a jelen századig a törvényhozásban és kormányzatban irányadók voltak.

A mi pedig e rendszernek *tudományi és irodalmi képviselőit* illeti, ezek közt ismertebb nevű szakemberek és írók a következők:

a) Frankhonban:

Montchrétien de Wattewille: „Traité de l'Économie Politique” 1613.

Bodin: „Six livres de la République” 1576.

Melou: „Essai politique sur le Commerce” 1754.

Forbonnais: „Éléments du Commerce” 1755. és „Principes et observations économiques” 1767.

Necker: „Éloge de Colbert” 1774.

Ferrier: Du Gouvernement considéré dans ses rapports avec le Commerce, 1805. és 1821.

b) Olaszországban:

Serra: „Trattato délie cause che possono far abbondare gli regni d'oro e d'argento, dove nonsono minieri” 1613.

Macchiavelli: „Il Principe”, „Discorsi”, Stor. Fiorentina.

Scaruffi: „Discorso sopra le monete” 1582.

Belloni: „Dissertazione sopra il commercio” 1751.

Davanzati: „Lezioni délie monete” 1588.

Broggia: Trattato dei tributi” 1743.

Genovesi: Lezioni di Commercio ossia d'Economia Civile 1769, némétül 1776.

c) Németországban:

Luther: „Vom Kaufhandel.” „Tischreden” 1524.

Klock: „Tractatus juridicopoliticus de Aerario” 1651.

Osse, Obrecht, Faust, Bornitz, Besold.

Horneck: „Österreich über alles, wenn es nur will” 1654. és 1707.

Seckendorff: „Der deutsche Fürstenstaat” 1656.

Becher: „Pol. Discours über die Auf- und Abnahme der Reiche” 1672. és 17; 9.

Schröder: „Fürstliche Schatz- und Rentkammer” 1686. és 1721.

Justi: „Staatswirthschaft” 1755.

Darjes: „Camerawissenschaften” 1768.

Busch: „Abhandlungen vom Geldumlaufe” 1780. és új kiad. 1800.

d) Angliában:

Bacon: „Sermones fidèles”, „Augmentum Scientiarum”.

Mun: „Treasure by foreign trade” 1664.

Culpeper: „High rate of Usury” 1623.

Josiah Child: „Observations concerning trade and interest of Money” 1668. és „A new Discourse of trade” 1690.

Davenant: „Essay on the balance of trade” 1690.

Jean Law: „Trade and money” 1705.

Decker: „Consideration etc.” 1743. és „Causes of the Finances” 1774.

Steuart (James): „Principles of Political Economy” 1767, németül 1770.

e) A Spanyoloknál:

Exen, Gigiuta, Mariana, Herrera, Lezuela, Osorio és Capmany: kisebb munkák szerzői.

Uiloa: „Kestablicimento de la manufactura y del commercio” 1740.

Ustaritz: „Teoria y pratica de Comercio y de la Marina” 1745.

A merkantilizmusnak nagy tekintélyét és uralmát épügy, mint hosszú tartamát megfejtí azon körülmény, hogy e rendszer korának általános eszmeirányával összefüggésben állott, az abszolutikai alapon álló kormányok mindenbe elegyedő gyámkodási tendenciáival megegyezett; a megváltozott adó, hadviselési, iparügyi szervezetben hatalmas támogatóra talált; s különösen a mindjobban előtérbe jutó iparos és polgári osztályok célzataiban is gyökerezett, meg a hanyatló feudalizmus és arisztokratizmus helyébe a megerősödő demokratikus elemek uralmát hozá.

84. §.

A visszhatás a merkantilizmus ellen, és a Physiocraták rendszerének keletkezése.

Nem szükség említenünk se, hogy a mercantilizmus, daczára egyes fénypontjainak lényeges hiányokban szenvedett, s ép azért a tudományos elmélet kifejlődésére jótékony befolyású nem vala. E hiányai a rendszernek soká nem is maradtak észrevétlenül, s már a 16-ik század folyamában találkozunk itt-ott (főleg Angliában) egyes mélyebben és tovább látó búvárokkal, kik azokat fölismerték s czáfolni törekedtek.

Félszeg ezek szerint azon a *legújabb idő*kig uralkodott vélemény, mintha a Physiocraták és a Smith Ádám *előtt* élt nemzetgazdasági írók valamenyien merkantilisták lettek volna. Sőt be lehet bizonyítani, hogy Angliában, Frankhonban és Olaszországban, (részben Német- és Spanyolországban, meg Hollandiában is) egész sorozata a szakférfiaknak létezett a 17-ik századtól fogva, a kik a merkantilisták tanainak hibás voltát világosan belátták, a nemes-ércz jelentőségéről, a forgalmi mérlegről, a mestersé-

ges iparalapításról meg a mindon ároni bányaművelés stb.-ről nézeteiket elveték, a földművelésnek fontosságát hangsúlyozák, a munka, a pénz és a kereskedés belyesb elméletét fejték ki, szóval az okszerűbb s alaposb nemzetgazd. felfogásnak útjait egyengették ¹⁾).

E férfiak között, kiket legegyszerűbben *antimerkantilistáknak* nevezhetni, a legkitűnőbbek ezek:

Haklyuit, Stafford, Verger, Peckham, Carlisle.

Hohles: „De Cive, és Leviathan” 1642-1651.

Petty William: „A treatise of taxes and contributions”¹1679. „Quantulumque concerning money” 1682. „Essays” 1682.

Dudley North: „Discourses upon trade”. .1691.

John Locke: a nagyhírű bölcselel különböző irataiban.

Cantillon: „Essay on commerce” 1735.

Pierre Boisguillebert: „Dissertation sur la Nature des richesses” 1724. „Commerce des grains” és „Factum de la France” 1697.

Vauban: „Projet d'un dixme royale” 1707.

Dutot: „Réflexions pol. sur le commerce et les finances” 1734.

Botero: „Ragion del Stato”.

Savedra, *Montanari*, Neri, *Panda*, Delà Yega, *Zincke*, *Reimar*, s mások.

Ezen nagy részben szellemdus s pályatörő szakférfiak befolyása, de másfelől a Franciaországban a XVIII-ik század közepe táján mindjobbban mutatkozó rós következései a Colbertismus (azaz Mercantilismus) uralmának, több gondolkodó elmét arra bírák, hogy a népek gazdasági életének alaposb tanulmányozásához fordulván, a nemzeti vagyonság és jóllét valódi alapjainak és föltételeinek kinyomozására fordítsák erejüket. Mennél nagyobb volt ugyanis ez időben (kivált Frankhonban) a társadalom elfajultsága, a kormányzatban és közerkölesökbeni meghasonlás és összhangzástalanság, annál mélyebb vala egyes messzebblátó állambölcselelőknek azon meggyőződése, hogy e súlyos bajokon mielőbb s minél gyökeresb módon segíteni elsörendü feladat. Különösen abban összpontosultak e szakférfiaknak nézetei, hogy a bal kormányzati politika folytán mind mélyebbre sülyedő *mezőgazdasági és földbirtokos osztály helyzetén* javítani, a mesterkélnt ipar-gyámolítással felhagyni, szóval egyszerűbb s a természetes fejlődésnek megfelelőbb közzgazdasági politikát követni mulhatlanul szükséges.

E férfiak, kik a merkantilrendszer helyébe egy új s helyesb rendszert tenni törekedtek: a physiocraták, vagy *oekonomisták*, és elméletük maga *Physiocratismusnak* nevezetik.

¹⁾ V. ö. *Boscher* remek értekezését: Zur Geschichte der englischen Volkswirtschaftslehre. 1851.

25. §.

A physiocratismus tanai és irodalma különösen.

A physiocrata rendszer alapeszméi a következők: A népek vagyonsága nem a nemes-érczben és a pénzben, hanem azon *anyagi javak* sommájában áll, a melyek az östermelés (mezei ipar) segélyével a természet által előhozatnak. A nemzeti gazdagság valódi forrása tehát a *föld*, melynek

művelése és hasznosítása az egyedüli valóban productív foglalkozás. A telek jövedelme a physiokraták szerint a nemzeti jövedelem tulajdonképeni kútforrása, mert csak a telek hoz elő igazi *felülséget* (Ueberschuss), azaz *tiszta nyereséget* (Produit net, Reinertrag). A társadalom productív osztálya csak a földművesekből, kik a művelési költségek megtérítéséből veszik jövedelmüket, meg a telekbirtokosokból, a kik a földjáradékat (Grundrente) húzzák, áll, s velők szemben a nem-productív osztályok vagyis azok állanak, a melyek ugyan hasznos és szükséges, de közgazdaságilag *nem termelő* iparágakat üznek, úgymint műiparosok, kereskedők, szállítók, szellemi javak előállítói; a mennyiben ezek csak a javak átalakításával, őrzése és forgalombahozásával foglalkoznak, de azok lényegét nem változtatják meg. A physiokraták továbbá a mezőgazdaságnak a kormány és törvényhozás általi előmozdítását követelik; a *hűbéri* törvényeknek, a föld szabad földarabolását s adás-vevését akadályozó intézményeknek megszüntetését hangsúlyozzák; *A forgalom- és ipar szabadságát* s a szabad versenyt ajánlják (a „laissez-faire, laissez-passer jelmonddal); vámkorlátozásokat elvetnek; az adópolitikára nézve pedig azon sajtáságot elvet állítják fel, hogy miután (nézetők szerint) csak a földbirtokos osztály a valóban termelő, s mivel ez termékeinek árában úgyis rendszerint az általa megfizetett adót a vevőkre (a többi osztályokra) áttolhatja: a közadók csak erre vettessenek ki, tehát egy adó, azaz *csak földadó* létezzék.

Jellemző ezenkívül ez iskolára nézve az is, hogy figyelmét nemcsak a gazdasági, hanem az általános társadalmi és politikai állapotok reformjára is kiterjeszti; az *igazságosság* és *morál* követeléseinek szem előtt tartását ajánlja; a szabadság és jogegyenlőség nagy elvének hódol, a kiváltságok s privilégiumok eltörlését indítványozza; egészben pedig egy lényegileg új, egyszerűbb s a természeti rendhez közeledő, béke, szeretet és igazságosságra alapított társadalmi szerkezetet tart megvalósítandónak.

A nevezetesb physiokrata írók a következők:

a) Franciaországban:

Fr. *Quesnay*: „Tableau Économique”! 1758. és „Maximes générales d'un gouvernement économique” 1759.

Riquetti- Mirabeau: „Ami des hommes, ou traité de la Population” 1759. és „Philosophie Rurale” 1767.

Gournay: „Sur l'Esprit de législation” 1768.

Dupont de Nemours: „La Physiocratie” 6. kötet. 1768.

Letrosne: „De l'ordre social” 1777.

Mercier de la Riviere: „L'ordre essentiel et naturel des sociétés politiques” 1767.

Turgot: „Reflexions sur la formation et la distribution des Richesses” 1784. stb.

b) Németországban:

Schlettwein: „Grundfeste der Staaten, oder die pol. Oekonomie” 1779.

Iselin: „Versuch über die gesellschaftliche Ordnung” 1772. „Ephemeren der Menschheit” 1776.

Mauvillon: „Physiokratische Briefe” 1780

Springer: „Oekonomische Tabellen” 1772.

Károly Frigyes örgróf: „Abrégé des Principes de l'ÉCOÛ. Politique” 1772.

c) Olaszországban:

Bandini: „Discorso economico.” 1734.

Paoletti: „Pensieri sopra l'agricoltura” 1769. és „Veri mezzi di render felici le società” 1770.

Zanoni: „Lettère scelte dell'Agricoltura” 1767.

Corniani: „Legislazione relativamente alla agricoltura” 1774.

d) Angliában:

A vallásbölcseleti író: *Tuckert* (Fours tracts. 1770.), a híres mezőgazdasági író: *Young* Arthurt, meg *Price-t* tekinthetni némileg a physiokrata iskola követőinek; még a XIX-ik század folyamában hirnévre szert tett szakemberek közül a francia: *Jouffroy*, *Dutens* és *Daire* (jeles monographista a physiocraták felől); a német: *Krug*, *Schmalz* (Briefe über Staatswirthschaft 1818.), má (Volkswirtschaft. 1851.) *Gulich* és *Seeger* vettek fel rendszereikbe physiocratikus tételeket és elveket.

A mi a physiocratismus tudományi értékét és befolyását illeti, ez nagyobb, mint a merkantil rendszeré, mert nemcsak, hogy egy nagy körét a félszeg nézeteknek s hibás tanoknak megingatta, hanem számos tudom, igazságoknak felismerésére is vezetett, melyek még jelenben is a tudom, elmélet fontos alkatelemeit képezik. A physiocratáké az érdem, hogy a munka- és forgalom szabadság nagy elve jobban elismertetek, a hűbéri intézmények káros hatásai kiderítették, a kormány gyámkodás elvének félszége napfényre jött, az érték és a pénz, a jövedelem és a fogyasztás természetének tökélyes felfogása előkészítették. Érdekes mozzanat még e rendszer tekintetében az, hogy követői közt koronás fő- és uralkodókkal (*József* császár, *Nagy Frigyes*, *Badeni Frigy* és némileg II. *Katalin* is találkoznak, s hogy egyes képviselői, például *Turgot* valóban európai hírre tettek szert s a tudomány alapvetői sorában foglalnak helyet.

Mindezekkel szemközt nem tagadhatni egyébiránt azt sem, hogy a physiocraták rendszerének sok s részben *nagy hiányai* is megvoltak. – Hiányok, melyek okai voltak annak, hogy e rendszer maradandó jelentőségre emelkedni nem tudott, a tudomány fejlődésében csak átmeneti phásist képez, s hogy a gyakorlati kivitelben félszegnek és elégtelennek bizonyult; mire nézve csak arra utalunk, hogy a *productivités* elve felőli tana a physiokratáknak egyenesen hamis következtetésekre vezet; hogy a műipar és kereskedelem kevésbévétele miatt a nemzeti gazdagság létszerének felfogására e rendszer eljutni nem bírt; a tiszta nyereség és az adó eszméjét illetőleg hamis alaptételből indul ki s így az államháztartásnak lényegét és föltételeit is félre ismeré.

¹⁾ A physiocraták rendszeréről tüzetesen értekeznek: *Kellner*: Geschichte des Physiocratismus 1847. *Daire*: több ért. L még hazánkfia *Horntól*: L'Econ. Politique avant les Physiocrates. 1868.

26. §. Smith Ádám előhírnökei.

A physiocratismussal *egészen egykorúlag*, de ennek elvkörén *kívül* még több fényes nevű szakfőúr látunk a nemzetgazdasági élet tüneményeivel foglalkozni, s egy új, az eddigieknél helyesb s megfelelőbb tanrendszer alapjainak megvetésén fáradozni. Ezek jelesül, ellentétben a még mindig uralkodó merkantilizmussal, s szemközt a physiocraták által is elkövetett nagy hibákkal, a 18-ik század második felének kezdetétől fogva a nemzetgazdaságtan elveit az eddigitől eltérő utakon és felfogás szerint kezdek művelni, s mint *folytatói az antimerkantilisták* által megindított eszmeprocessusnak, azon közvetítő láncszemet képezik, mely a nagy rendszer-alkotót Smith Ádámot ama régi nagy szakemberekkel összefüggésbe hozza, de egyidejűleg magának a Smith által megalkotott tudomány-elméletnek közvetlen előkészítőiként is szerepeltek, a miért is a nemzetgazdaságtan irodalomtörténetében leghelyesebben a Smithianismus *előhírnökeinek* (Vorläufer von A. Smith) neveztettek el.

Ezen sorba (iskolának nem nevezhetni, mert maguk közt összefüggésben nem állottak) tartoznak:

David Hume: „Essays on several objects” stb. 1742.

Ferguson: „History of Civil Society” 1767.

Tucker: „Four tracts on political subject” 1774.

Galiani: „Commercio del Grano” 1770. és „Delia Moneta” 1750.

Beccaria: „Economia Civile” 1769.

Verri: „Meditazioni sull' Economia Politica” 1771.

Ortes: „Economia Nazionale” 1772.

Justus Moser: „Patriot. Phantasien” 1776.

Campomanés: „Discurso sobre la navegación y commercio” 1756. és

„Discurso sobre el fomento de industria” (1774.)

Cabarrus és *Decastro*.

Végre a merkantilisták meg a Smith Ádám előhírnökei közt némi középállást foglal el *Sonnenfels* bécsi tanár, a ki 1767-1769-ben három „részben” megjelent munkájában „Grundsätze der Polizey, der Handlung und Finanz” ugyan még a merkantilismus eszmekörében mozog, de annyiban, a mennyiben a forgalom, az állam közzgazdaság-politikai feladatai, s névszerint a *népeseési tanra* nézve sok új sajtáságos nézetet fejt ki, s különösen ez utóbbit illetőleg az államok gazdagodását és anyagi felvirágzását legnagyobbbrészt a minél sűrűbb s belterjest) népességtől föltételezettnek tanítja s minden közzgazd. feladványt e szempontból bírál: külön helyet vívott ki magának a Smith Ádám előtti szakemberek sorában.¹⁾

¹⁾ Reánk Magyarokra annál jelentékenyebbé vált ez író, mert majdnem egy fél századon át *Sonnenfels könyve* szolgált hazai fötanodáink nagy részében előadási vezérforralul és tanulmányi kézikönyvül, 1. még ez *iróról Schütz*: Nat-Oek. 30. sk. 1.

²⁾ A Physiocraták és Smith előhírnökeit illetőleg bőven szólt *Szerző*: Geschichte der Nat.-Oekonomie stb. munkája 350-398. 1.

B.

MÁSODIK IDŐSZAK

a XVIII-ik század második felétől a jelenkorig; vagyis

A nemzetgazdaságtan rendszeres művelésének kora.

Smith Ádám föllépése, tanai és úgynevezett: „szabad ipari” rendszere.

A merkantilismus- és physiokratizmussal szemben a 18-ik század második felében a nemzetgazdaságtan *harmadik* s részben még ma is uralkodó rendszere alkottaték meg és jutott érvényre: a *Smithianismus*, vagy mint munka-, ipar- és forgalomszabadsági tendenciájáról elneveztetek: „a szabad ipari rendszer”.

Az angol untimerkantilisták, azután Hume, Tucker, Galiani és némileg a physiocratiai iskola által megvetett alapokon ugyanis az eddig élt nemzetgazdasági írók legnagyobbika, az angol *Smith Adam* (szül. 1723. meghalt 1790.) 1776-ban közzétett terjedelmes munkájával: *Vizsgálódások a nemzet-vagyonosság természetéről és okairól* („Inquiry into the nature and causes of the wealth of Nations”) a tudomány első, teljes és sok tekintetben nagyszerűnek nevezhető rendszerét állította fel. Smith kiváló érdeme mindenekelőtt az, hogy az előtte uralkodott rendszerek egyoldalúságán túlemelkedve, a társadalmi vagyonosság s a népek gazdaságának természetét és alakulási törvényeit fölismerte s rendszeres kimerítő alakban kifejté. Főbb tanai a következők:

a) A népek vagyona sem magában a földben, sem a pénzben és a nemes-érczekben, hanem az értékes javak összességében, a munka eszközeiben, a földjavításokban stb. áll; tulajdonképeni forrása pedig az *emberi munka* és szorgalom! A gazdasági javaknál főleg azok *csereértéke* jó (tudományunkban) tekintetbe, a mi nem egyéb mint az emberi munka szüleménye, azon munkáé, mely a földet termékenynyé teszi, a nyers anyagokat átalakítja és nemesbíti, a kereskedelmi nyereségnek alapja, az összes nemzetgazdaság éltető eleme és rugója. A javak értéke az előállításukra fordított *munka által* határozottatik meg, *árúk* (jelesül piaci árúk) a kereslet és kínálat közti aránytól függ, s a pénzben, mint legforgékonyabb s általánosan elismert csereeszközben és értékmérőben szokott kifejeztetni.

b) A nemzeti ipar és szorgalom évi eredménye (mond továbbá Smith) vagyis a *nemzetjövedelem* kiválókép három néposztály, t. i. a munkások, a főkebirtokosok, meg a földbirtokosok között oszlik meg, a mennyiben munka, tőke és telek szükségeltetik a productionra s e tényezők közreműködésének jutalma ép a jövedelem. Legkedvezőbb azon népnek helyzete, melynél a *munkabér* és a *telekjövedelem* magas, a *tőkenyereség* pedig alacsony, mert amaz kifejlett ipari műveltségnek, emez pedig nagyobb fokú

tőkegazdaságnak a jele. A tőke és munka hatályának fokozására leghatalmasabb eszköz a czélszerű *munka-megosztás*; míg másfelől a szabadverseny, a czéhrendszer eltörlése, a szabad kereskedés, a korlátlan telekparcellizálás, az uzoratorvények megszüntetése, az üzletélet szabad mozgása azon tényezők, melyektől a népek anyagi előmenetele s gazdagodása függ.

c) *A kereskedés minden* ága, belső ügy, mint külső, productiv (Smith szerint), de az első még haszonhajtóbb, mert minden csere-esetben mindkét fél nyerhet. A kereskedelmi *bilanx* tana azonban hamis, s azért valamint az egyedáruságok és a birtok-megkötő intézmények úgy a ki- és beviteli tilalmak is károsak, és kapcsolatban a hitbizományokkal, a gabonakereskedést megszorító mindennemű szabályokkal, a tizedek és hűbértartozások rendszerével mellőzendők.

d) *A fogyasztást* illetőleg Smith takarékossgát és mértékletességet ajánl, s főleg a közszükségletek körül óvatos költekezést hangsúlyoz. Az államnak a nép gazdasági ügyeibe való beavatkozását kárhözhatja; feladatául csak a jobbiztosítást és a fejlődési akadályok elhárítását tekinti, s azon elvet vallja, hogy a státus a saját-productiótól tartózkodjék (miután mindég drágábban termel, mint a magános gazda), a közköltségek fődözésére megkivántatott javakat magának *adók útján* szerezze meg; az adók pedig az egyenlőkenység elve szerint a *tiszta* jövedelemre vettessenek ki stb.

Smith rendszere a 18-ik század *bölcsészetének s moralpolitikai* eszmemozgalmainak egyik fényes nyilatkozványa, s legmaradandóbb eredménye. Szoros összefüggésben ugyanis a kort mozgató minden nagy elvekkel és törekvésekkel, a szabadság, humanitás és jogegyenlőség uralomrajutó eszméivel, meg a politikai *liberalismus* mind hangosabban nyilvánuló követeléseivel: a Smithianismus leghűbb kinyomata és képviselője a 18-ik század a *felvilágosodás* százada minden nagy vívmányainak és czélzatainak; ami megmagyarázhatóvá is teszi azon rendkívüli hatást, melyet az életre úgy mint az elméletre gyakorolt, s melynek folytán a tudományban majdnem a legújabb időkig kizáró tekintélyre és elismertetésre emelkedett.

Nem tagadhatni egyébiránt, hogy Smith művének is megvoltak *hiányai*, fogyatkozásai; hogy Smith is korának és körülményeinek *befolyása* alatt állott, sigy rendszere bizonyos tévedésektől ment nem maradt. így hogy csak némelyeket említsünk, Smith rendszerében az *önhaszon* és a széthúzó *Individualismus* döntő nyomatékkal szerepel; a munka mellett a többi vagyontényezőknél kellő figyelmet nem szentel; a korlátlan verseny jótékony hatásai mellett annak káros kinövéseit eléggé nem méltatja; az államhatalom szerepét a közgazdaság irányában majdnem a teljes *közönbőség* fokára nyomja le; a forgalomzabadság elvét igenis abszolút értelemben veszi, s e mellett hazáját Angliát tartván folytonosan szem előtt, tanait túlságosan általánosítja, magának a nemzetgazdaságnak pedig realistikus s anyagi felfogásából indulván ki, ugyanazt mint egy fensőbb jellegű ethikai és politikai egészet eléggé nem méltányolja, s így nem egy tekintetben félszeg következtésekre jut el.

¹⁾ V. ö. *Szerző* nagyobb értekezését Smith Ádámról *Török*: „Kelet Népe” (1864). I-ső kötetében.

28. §.

Smith utódai a két művelt világrézsbzen.

Smith munkája, mely a nemzetgazdaságtan első teljes s *összefüggő elméletét* foglalta magában, rövid idő alatt nemcsak általánosan elterjedt, majdnem minden európai nyelvre áttétetett, s a praktikus életben, a törvényhozásban és a publicistikában kiváló elismerésben részesítették, hanem *egész iskoláját* is alkotta meg a legjelesb szakembereknek, kik a Smithianismus elveinek szolgálatába szegődvén, azokat részint kibővítés és mélyítés, részint népszerűsítés és tökélyesb rendszerbé-foglalás által általánossá és uralkodóvá változtatni törekedtek.

Megjegyzendő egyébiránt, hogy a Smith Ádám után ismeretessé vált nemzetgazdasági írók mindnyájan korántsem hódoltak a „szabad ipari rendszernek”, hanem eltérő nézeteket is fejtettek ki, sőt némelyek egyenesen *ellentétes* állást foglaltak el a nagy britt statusgazda irányában. így jelesen ismerünk egy *protectionistikai*, vagyis nemzeti ipar védő iskolát, mely a szabad verseny és nemzetközi kereskedelmi szabadság elvét elveti s a nemzeti gyártás és ipar védelmére tekintélyes magasságú beviteli vámokat követel, tehát részben az ó merkantilistikai eszmékhez hajol vissza. így lehet megkülönböztetni egy *feudal- egyházas irányú iskolát*, mely különösen az újkori szabadság, egyenlőség, verseny és utilitarismus elveit támadja meg és a terménygazdaságnak, a középkor testületi és társasulási intézményeinek, meg a régi megkötött birtok- és forgalmi viszonyoknak szószólója; mely egyébiránt helylyelközzel a társadalom anyagelvi iránylatainak félszégéseit találóan deríti ki; szállhatni továbbá egy *ethicai socialis irányról*, mely a közgazdasági kérdéseket szoros kapcsolatban tárgyalja a nép- és társadalom-élet erkölcsi tekinteteivel és követeléseivel, s az úgynevezett „socialis” feladatokra főszólyt fektet; végre a *historiai Yagy viszonyosság-elvi* iskola, mely et még „politikainak” is nevezhetni, s mely azon alapnézetből indul ki, hogy a nemzetgazdaság csak a nép-és államélet egységes, annak minden oldalait és elemeit számbavevő felfogása alapján tárgyalható helyesen; hogy tudományunk az emberiség történeti fejlődéséből levonható *törvényeknek* kiderítésére van hivatva; hogy absolut, minden időkre és népekre egyaránt alkalmazható közgazdasági elmélet *nem létezik*, stb. – Ezen iskolák közös jellemvonása egyébiránt mégis, hogy a Smith-féle rendszer *dogmatikus alapjait jórésben* kiindulási pontul elfogadják. Van azonban kívülük és mellettök még egy más a Smithianismussal majdnem egykorúlag keletkezett és kifejlett *társadalombölcseleti* (nem közgazdasági) iskola, mely a Smith-féle rendszert elveti, s a nemzetek életét gyökeres reformnak (részben erőszakos módon eszközendő átalakulásnak) akarja elébe vinni, vagyis a *Socialisták* és a *Communisták* iskolája!

Az *egyes nemzeteket* végül tekintve, azt mondhatni, hogy *Angliában* a nemzetgazd. tudománya Smith óta a leggyakorlatibb irányban s a legmesszebbható fölfedezésekkel gazdagított; *Franciaországban* kitünő eleganciával s világos, könnyen érthető modorban műveltetett; a *németek által* legalaposban és legrendszeresben tovább fejlesztetett; míg az *Olaszok*, az *Amerikaiak*, a *Spanyolok*, *Hollandok*, *Oroszok* stb. tulajdonképeni rend-

szer tökélyesbítésére kövesebbet tettek, s jóval kisebb mérvű eredetiséget és önállóságot tanúsítanak,

29.§.

Smith utódai és tudományunk kitűnőbb képviselői, különösen Angliában és Franciaországban.

Lássuk most a különböző nemzetek jelesb íróit, és ezek dolgozatai egyenként.

A) Az Angolok. Ezeknél a közgazdasági elmélet, mint valódi nemzeti tudomány már több század óta, classikus hazáját találta fel. Legkitűnőbb szakembereik Smith óta a következők: *a) Malthus Róbert* az „Essay on the principle of population” 1798. (németül 1802. francz. 1804. stb.) és a „Principles of Political Economy” ez. remek munkák szerzője, melyekben névszerint a népességi momentum tudom, kifejtésére fektetettik súly, és kimutattatik, hogy a *népesség túlzott mérvű* szaporodása veszélyes s állami intézmények által legkevésbé sem támogatandó, *b) Ricardo Dávid*, Smith-nek talán legélesbeszű s legbefolyásosb tanítványa, a ki jelesül a bank- és munkabéri kérdésekben, az adók- és államadosságok teoriájában, mindenek felett pedig a *földjádék* elméletére nézve fejtett ki új eszméket és vált irányadóvá egészen a mai korig; főbb munkája: „Principles of political Economy” 1817-ben jelent meg, és remek átdolgozásban Baumstark (1839-40-ben) által németül tétetett közzé, *c) Lauderdale gróf*, a ki „Inquiry into the wealth of nations” ez. (1804-ben megjelent) művében a Smithianismus némely hiányaira elmésen figyelmeztetett; *d) James Mill* („Elements of Polit. Economy.” 1821.); *Macculloch* („Principles of Polit. Econ.” 1831.); *W. N. Senior* („Outlines of Pol. Econ.” 1836. 1850.); *Torrens* („Essay on the production of wealth” 1.821.); (kik némelykor még az új-angol iskola alapítóinak is neveztetnek); továbbá *Scrope* („Pol. Econ.” 1833.) *Eisdell* („Industry of nations.” 1.83!.) *Macleod* („Elements of Pol. Econ.” 1859.), *Tooke*: „History of Priées” (1840-1857); *Fawcett*: Manual of Polit. Economy.” (1865.); *Atkinson*: „Social and Political Economy.” (1860.); kik mindnyájan Smith rendszerét egyik-másik irányban kifejtve és tökélyesbítve járultak a nemzetgazdaságtan gazdagításához. *e)* A legnagyobb élő brit nemzetgazdasági író *John Stuart Mill*, a „Principles of Polit. Economy” cz. (német és franczia nyelvre is áttett) s 1847 óta több kiadásban megjelent romok kézikönyv és sok más értekezés szerzője, s kit a Smith utáni tudományos fejlődés legnagyobb s leghűbb képviselőjéül tekinthetünk. Stuart Mill rendszerének egyik fő becse abban is rejlik még, hogy az úgynevezett ethikai és sociális momentum benne illőbb méltányolásra talál, s meglehetősen kimerítőleg a tudomány egész anyagát felöleli és szem elé állítja.

B) A Francziák. Ezek sorában kiváló helyet foglalnak el: *a) I. B. Say.* *c)* „Traité d’Econ. Politique” (1803.) és „Cours d’Econ. Pol.” (1828.) cz. (s németre is lefordított) munkák ismert nevű szerzője. Say főérdeme az, hogy Smith tanait népszerűsítve és kibővítve a nagy közönségnek hozzáférhetőbbé tévé s egyúttal a szabadkereskedelmi elméletnek, a javak, a forgalom és fogyasztás kérdésének helyesb felfogását készíté elő. *h) Sis-*

mondi, egyike századunk legszellemdúsabb szakembereinek, a „Richesse commerciale” (1803.); a „Nouveaux principes de l’Écon.-Polit.” (1819.) és „Etudes” stb. (1837.) szerzője; fő érdeme az, hogy a közgazdasági feladványok *socialis* és *erkölcsi* oldalát először kezdé hangsúlyozni s azért némelyek által a *fél-socialisták* iskolájának alapítójául tekintetik, c) *Destutt de Tracy*, *Oroz*, *Ganilh*, *Blanqui*, kik mindnyájan a Say-Sismondi által megvetett alapokon tovább építenek s részben önálló eszmékkal gazdagították szakirodalmukat, d) *Rossi*, a híres publicista, büntető jogász és közgazdasági író, a ki 1838-ban közzé tett terjedelmes „(-ours d’ Econ. Politique.” ez. munkájában franzia csin és világossággal elemézi a tudomány naoy kérdéseit, s Malthus és Ricardo-Say vállain állva, törekszik azokat megoldani, e) *Saintchamans*: a „Traité d’ Economie publique” (1852.) merkantilistikus irányú nagy munka szerzője; f) *Dunoyer*: a „Liberté du travail.” (1845.) ez. munka szellemdus szerzője; g) *Michel Chevalier*: a „Cours d’ Econ. Politique.” (1841. ff.) és sok más nagybecsű értekezések szerzője, ki Franciaország újabbkori *első* nemzetgazdájának neveztetetik, s a pénz- és bank, a nemes-érczek és keresk. politika kérdéseibon elsőrangú autoritás. h) *Bastiat Frigyes*: a „Harmonies Economiques” (1850.) s több egyéb dolgozatok által európai hírnévre szert tett író, a ki a kereskedelem- és munkaszabadság elvét, meg az érték és javak elméletét sok tekintetben új az eddigigél eltérő elvek szerint fejtegeti, és a *socialisták* legszellemdusabb antagonistáinak egyike, i) *Baudrillart*: a magyarra is lefordított „Man uel d’Économie Politique”(1856) szerzője;"Josefe *Garnier*, a kinek (1860. óta) már sok kiadásban megjelent remek kézi könyve: „Traité d’Economie Politique” a franzia szakirodalom egyik legbecsesb termékét képezi; *Courcelle-Seneuil*, a ki „Traité théorique et pratique de l’Économie Politique.” (1858.) című trjedelmesb művében némileg a németek tárgyalási módjához közelít s az állam közg. teendőit tüzetesen számba veszi, s sok új eszmét ültöt be tudományunk rendszerébe; végre *Batbie*, *Cherbuliez*, („Précis de la Science Economique”1860.) és mások.

30. §.

A tudomány jelesb képviselői: Németországban, és egyéb áll amok b an.

C) *Á Németek*. Ezek közt a múlt század végétől a legújabb korig számos kitüno s mély tudományosság s eredeti felfogásnál fogva figyelemre méltó szakférfiú lépett fel. A legismertebbekké lettek ezeknek sorából a következők: a) *Sartorius*: „Handbuch der Staatswirthschaft” (1806.); *Kraus*: „Staatswirthschaft” (1808. öt részben); *Hufeland*: „Grundlegung der Staatswirthschaftskunst” (1813-ban) ez. munka szerzője; *Jakob*: a „Grundsätze der Nationaloekonomie” (1806. és 1825.) és *Storch*: „Handbuch der Nat.-Oek.”(1815-bon franzia nyelven, később 1820-ban németül); valamint *Lüder*; és *Lotz*: „Revision der Grundbegriffe der N.-Oek.” (1811. 3. rész) és „Staatswirthschaftslehre” (1820. ff.) írói, a kik mindnyájan a Smithféle rendszer eszme-körében mozognak, b) Nagyobb becsű, s részben rendszeresb munkák szerzői a harminczas években hírnévre szert tett *Rau*: „Lehrbuch der Politischen Oekonomie” című nagyobb terjedelmű s ma is

tekintélynek örvendő (s már 6-8 kiadásban megjelent) munka szerzője; *Hermann*: a »Staatswirthschäftliche Untersuchungen« (1832.) ez. classikus dolgozat szerzője s Németország legélesbeszű szakembereinek egyike; *Schön*: „Neue Untersuchungen der Volksw.-Ordnung” (1835.); *Riedel*: „National-ökonomie” (1839-1841. 3 részben); *Kudler*: az ismeretes bécs-egyetemi tanár, kinek „Grundlehren der Volkswirtschaft” cz. (1845-ben kiadott) kézi könyve Récsy által magyarra is áttétetett; *Thünen*: „Der Isolierte Staat” (1842-1851.); *Bernhardt*: „Über grosses und kleines Grundeigenthum” (1847. Pétervárott.); *Wktà-Mik&a.*: „Grundzüge der Nat.-Oekonomie” (1859 óta több kiadásban) két kötetes kézi könyv szerzője; és *Mangoldt*: „Grundriss der Volkswirtschaftslehre” (1863.) és „Volkswirtschaftslehre” (1868). *e*) Az eddigiektől *némileg eltérő* irányt s a Smithianizmuson túlmenő felfogást találunk Németország következő szakembereinél: *Schmitt-henner*: „Zwölf Bücher vom Staate” (1839. ff.), ki a mercantilisták nézeteihez hajol vissza, védvámokat követel, de különösen szellemdús modorban az erkölcs-politikai momentumot hangsúlyozza; *Schütz*: „Grundsätze der Nat.-Oekonomie” (1843.) egyike az ethikai újabb iskola alapvetőinek s szinte protectionistikus irányú szakember; *Glaser*: „Handbuch der Polit. Oekon.” (I. köt. 1858.); *Ti. Stein* jelenleg a bécsi egyetem egyik szaktanára: „Lehrbuch der Volkswirthschaft” (1858.) cz. m. a ki a nemzetgazdaság és a jogtudomány kapcsolatba hozását kísérté meg, s a socialis kérdéseknek szentel különös figyelmet; *Kosegarten*: „Geschichtl. und system. Übersicht der Nat.-Oekonomie” (1856.) mint egyik legelmésb szóvivője a *Stahl* és *Müller* Ádám által alapított középkori feudális és vallásias iránynak; *Schäffle* Albert, egyike korunk legfényesb szak-tehetségeinek, jelenleg szintén bécsi egyetemi tanár, s számos nagybecsű értekezésnek, meg egy rendszeres kézikönyvnek („Die Nat.-Oekonomie etc.” 1861. 1867.) szerzője; *Knies* a moralpolitikai s históriai iskolának egyik karvezére („Die politische Oekonomie vom geschichtlichen Standpunkte” 1853.); *List Frigyes*, a negyvenes években európai hírre szert tett praktikus agitator, a ki a merkantilistiko-protectionistikai iránynak a 19-ik század valamennyi nemzetgazdái közt legkitünőbb képviselője, s a nevezett időszakban az általa közzétett „Das nationale System der politischen Oekonomie” (1841.) cziimí művével Smith Ádám legélesb antagonistájaként szerepelt; meg *Hasner*: („System der Politischen Oekonomie” 1860.I-só köt.) *A legnagyobb élő nemzetgazda* Németországban végre az ünnevelt lipcsei tanár *Roscher Vilmos*, a ki 1843 óta (a midőn „Grundriss der Staatswirthschaft” cz. kis vezérfonalát közzétette) számos kisebb s nagyobb dolgozatok, névszerint pedig négy kötetre menő nagy rendszerbe („System der Volkswirthschaft.” I. köt. 1854. 1866. 7-ik kiadásban; II. köt. 1857. szintén már 6. kiadásban) által a *történelmi* iskolának (a nemzetgazdaságtanban) alapítójává lett, s mint egyike a két műveit világrész első tekintélyeinek, s mint okvetlenül legtudósabb s leg-sokoldalúbb nemzetgazdasági író közelismerésben részesül.

D) Egyéb nemzetek. Az eddig említett három fő culturai nép szakemberei mellett figyelmet érdemlő munkákkal gazdagították még tudományunkat:

a) Olaszországban: a nagy tudományú *Gioja*: „Nuovo prospetto delle scienze economiche.” (9.kötet 1815-17.); a szellemdús *Fuoco*: „Saggi Eco-

nomici” (1825-27. 2 köt.), *Scialoja*: „Economia Sociale (1840. 1851.); *Trinchera*: „Economia Politica” (1854. II. köt.) *Boccardo*: „Econom. Polit.” 3. köt. (1853.) és a német ethico-socialis iskolához hajló *Bianchini*: „La scionza del benvivere sociale” (1845.) ez. műveikkel.

b) *Amerikában*: az atomistikai irányú *Cooper*: „Lectures on pol. Econ.” (1828.); továbbá *Cotton*: „Public Economy.” (1859.); *Peschine Smith*: „Manual of Polit. Economy.” (1853.); a protectionistikus szellemű *Rae*: „New principles of Pol.-Econ.” (1843.); *Walker*: „Science of Wealth.” (1867.); főleg pedig a nálunk is legújabbán nagy figyelemben részesülő s sok új nézetet kifejítő *Carey*: a „Principles of Social Science” (1855. három köt; kivonatban „Manual” cím alatt, magyarul Halásztól 1867-ben) s több egyéb szakmunka szerzője, kinek egyik főcélja az: a nagy angol szakfériaknak Malthus, Ricardo, Senior és Millnek tanait czáfolni s a *merkantilistikoprotectionistikus* elméletet, kapcsolatban egy új földjáradéki tannal, meg a társasulási elvet előtérbe állító indokolással feléleszteni.

ej *Spanyol- és Portugallorszagokban*: tekintélyes nevet vívtak ki maguknak *Ramon de la Sagra*: „Economia Sociale” (1840.); *Florez-Estrada*: „Curso de Econ. Politica.” (1827. ff. 3. köt.); *Colmerio*: „Tratado de Econ. Polit.” (1845.); *Carballo* (szinte 1857.); *Delvalle, Figuerola, Lisboa*.

d) A *Hollandok* között kitűnnek: *Äckersdyk, Vischering, Tydemann*, mint rendszeres munkák szerzői.

e) A *Belgáknál*: *Jobard, Brasseur*, a theologisáló *Perin*, és *Molinari*.

f) *Schweitzban* a már említett *Cherbuliez*, azután *Dameth*.

g) A *Lengyeleknél*: *Skarbeck*: „Théorie des Richesses sociales” (1828).

h) A *Scandinvokndl*: *Rabenius* „Lärobok i Nat.-Oekonomien.” (1829.); *Agardt; Schweigard*.

i) Az *Oroszoknál*: *Butovszky, Miksevicz, Berens, Lamanszky*,

k) A *Szerbeknél*: *Zukitsch* vívtak ki maguknak tekintélyt, és tettek közzé rendszeresb dolgozatokat.

31. §.

A nemzetgazdaság tudománya, és ennek irodalma Magyarorszáiban.

Hazánkban nemzetgazdasági eszmék és nézetek a 18-ik század előtt egyebütt mint *törvényeinkben* és *országgyűléseink* tárgyalásaiban nem igen jutottak kifejezésre. A 18-dik század kezdete óta azonban, mint sok egyéb tekintetben, úgy ebben is nagy lendület mutatkozik, s az 1715-ki, az 1723-ki s 1729-ki országgyűléseken kiküldött *bizottságok* munkálataiban nemcsak igen sok becses anyag gyűjtetett össze, hanem számos figyelemre méltó eszme és igazság is jutott kifejezésre. Rendszeresb közzéadásig dolgozatokkal azonban csak a század vége felé találkozunk, a midőn jelesül az általánosan megindult reformmozgalmak közepette a nemzetgazdasági szervezkedésnek is szüksége beláttatott, s egyes szakfériak tüzetesen az anyagi érdekek körébe tartozó feladványok tanulmányozására adták magu-

kat. E férfiak közt, kik részbori a *magyar nemzetgazdaságtan alapvetői* és első képviselőiként szerepeltek, díszes helyet foglalnak el: *Skerletz Miklós*: „Descriptio situationis Regni Hungar. relate ad Commercium.” (1791.); *Horváth*: „Specimen Oeconomiae publicae” (1806.); *Tapolay*: „Considerationes de Statu commerciali hungarorum.” (1792.); *Anonym*: „Dessertatio statist. de industria nationali.” (1792. Bécsben); főleg pedig a szelleműs és alapos műveltségű *Berzeviczy György*, mely utóbbi: „De Commercio et Industria Hungarorum” (1797) & „Ansichten des Welthandels” (1808.) stb. című műveiben már egészen a Smith-féle iskola felfogása szerint elmélkedik, sőt részben a Say-Eicardo-féle tanokat is hirdeti s szabad kereskedési nézeteivel az egykorú országgyűlések határozataira is befolyást gyakorolt.

A század első két három tizedében nagyobb becsű terjedelmes munkák nemzetgazd. tekintetben nem láttak napvilágot hazánkban; mert *Csergheőnek* értekezései a bankó-pénzről (1807.), az 1802-ki országgyűlés által véleményezésre felszólított kereskedő-testületeknek „*Jelenései*”, *Beke Farkasnak*; „Principia politicae, eonmorci, et rei aerae” (1809. ff.), melyek nem egyebek, mint Sonnenfels magyarítása, vagy *Saxnak*: „Adumbratio sciontiarum summaria” (1808. Budán), tudományos értékű dolgozatoknak nem nevezhetők.

Sokkal jelentékenyebbé lőn ellenben a *harminczas* évek közeledtével beállott azon politikai és közgazd. reform- mozgalom, melyet *gróf Széchenyi István* föllépése idézett elő, s fejlesztett valóban nagyszerű és áldásthó hatásúvá egész Magyarországon. Széchenyivel veszi ugyanis tulajdonkép kezdetét a *politikai és közgazdászati irodalom* hazánkban, a mennyiben annak „Hitel” (1830.) „Stadium” (1831.) „Világ” (1831.) című nagyobb terjedelemmel bíró munkái egész tömegét a nemzetgazdasági eszméknek és igazságoknak ültették át irodalmunkba, s meghonosítván az e tudomány-szakkal való tüzetes foglalkozást, alapja és kiinduláspontjaivá lőnek hogy külön s önálló szakirodalomnak, mely nemzetünk újabb történetében nem ép a legjelentéktelenebb vívmányok egyikét képezi. *Széchenyi eszmérendszere* lényegileg a Smithianismusban gyökeredzik, liberális, modern-irányú, a munka és forgalom akadálytalan szabad mozgalmát ajánló, a hitel, tőke, jövedelem, fogyasztás, adó és bank-kérdésekben a nagy angol mesterek tanaihoz ragaszkodó s általában azon nagy elvre fektetett, hogy gazdagság és ipari műveltség nélkül nemzet *szabaddá, hatalmassá és függetlenné* nem válhat.

Széchenyi föllépése óta szakadatlan sorban találkozunk számos kitűnő szakemberrel, kik eredeti felfogás s teremtő productivitás tekintetében a külföld nagy koryphaeusaival egy en-vonalba ugyan nem helyezhetők, de annyiban, a mennyiben a tudomány nagy elveit és igazságait hazai irodalmunkba és gyakorlati életünkbe átültetik, nemzeti szellemfejlődésünk előmozdításához nem kis mértékben járultak.

E szakfűriak között találjuk: *gróf Desewffy Emilt* az „Alföldi Levelek” (1841.); „Vámkérdés.” (1847.), „Fizessünk” (1847.); „Pénzügyi kérdések” (1855:) nagy talentomú íróját; *Trefort Ágostont*, ki számos értekezése és hírlapi cikkeivel gazdagította irodalmunkat; *Lónyay Menyhértet* az „Anyagi Érdekeink” (1847.) „Közügyekről” (1863.) Pénzügyi Levelek” (1848.) s számos szakértekezés ismert jellességű szerzőjét; *Korizmicz Lászlót*

lót a „Korszerű agitatio” stb. (1846). „Gazdasági Levelek” (1867.) stb. avatott íróját; *Karvassy Ágostont* az első magyar közgazdasági rendszeres kézikönyv (1842.) és egy pályanyertes népszerű nemzetgazdaságtan szerzőjét s több jeles kisebb dolgozat által kitűnt szakferfiút; *Erdélyit* („Nemzeti iparunk.” 1844.); *Weningert*, a tekintélyes bank- és pénztheoretikust; *Érkövyt*, *Csengeryt*, *Hollánt*, *Kulinyit*, *Hunfalvyt*, *Keletit*, *Szathmáryt*, *Halászt*, *Vodjánert*, *Matlekovichot* (egy becses nemzetgazd.- és pénzügyi tankönyv szerzőjét); a francziául író kitűnő hazánkfiát, *Horn Edét* · meg a jelen sorok íróját. ¹⁻²⁾

¹⁾ *Irodalmi segédzszer* Kautz: „A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története stb. Magyarországon” (1868.) ez. nagy pályamunka.

²⁾ Ez egész tárgy rendszeres és kimerítő részletességgel Szerző most említett nagy művében van kifejtve, és pedig folytonos ügyelettel a közg. eszmék fejlődésére és nyilatkozásaira nemcsak az irodalomban, hanem a törvényhozás, a journalistika, a társulati élet és a kormányzat körében is. Egyes jelentékenyebb termékei hazai szakirodalmunknak egyébiránt a jelen munka folyamában, az illető fejezeteknél különösen megérintetnek.

32. §.

A Socialism us és Communis in us tanai általában.

Az újabbkori iparfejlődés, s különösen a nagy produktió meg a gyártási üzletmód, a tőke- s pénz-hatalom nyomasztó uralomrajutása, a szabadsági és egyenlőségi eszmék elterjedése, meg a munkás-osztályban kifejlett *tömegnyomor*, s számos egyéb socialis bajok: arra vezettek, hogy a múlt század végétől kezdve, egész sorával találkozunk a társadalmi *bölcselőknek*, a kik a fenálló ipari és gazdasági rendet félszegnek és hiányosnak, az ember és a társadalom rendeltetésével ellentétben állónak tartják, s azt hirdetik, hogy annak gyökeres átalakítása, sőt maguknak a társadalmi intézményeknek, meg a jog- és birtok-viszonyoknak is megváltoztatása égető szükségét képez.

E társadalmi philosophok, kiknek tulajdonképeni hazája az iparműveltség legmagasb fokára jutott Frankhon és Angolország, s kiknek előhírnökeiként az ókorban *Fiatot*, az újkor kezdetű *Morust*, az Utopia (1516). hires autorát; a német *Frank Sebestyént* („Chronica” 1531.); *Campanellát* a „Civitas Solis” (1620.) és *Harringtont* az „Oceana” (1656). szerzőjét stb. találjuk: egy külön, a nemzetgazdaságtannal éles ellentétben álló iskolát képeznek- a *Socialisták* és *Communisták* iskoláját.

Ezen iskola követői mindnyájan egészen egyforma tanokat és nézeteket nem vallanak ugyan, sőt egyben-másban élesen eltérnek egymástól. Van azonban bizonyos köre az eszméknek, melyet közösnek tekintenek s lényegileg mindnyájan kiinduláspontul elfogadnak. – Így jelesül ezeket mondják:

„A korlátlan verseny, a pénzemberek és tőkések túlsúlya, s az ipar és munka szervezetlensége: a vagyon mind aránytalanabb megoszlására vezet, úgy hogy lassanként az egész társadalom két egymással éles ellentétben álló osztályra szakad: a *gazdagok* és a *szegények* osztályára. Ezen, meg az innen származó sok egyéb bajon csak úgy lehet segíteni, hogyha a kölcsönös fölemésztésre vezető *verseny-szabadságot* megszorítjuk; az egyéni

önzést és haszonlesést korlátozjuk; a pénzüzetet, a kereskedést, meg a birtokjogot gyökeresen reformáljuk; a szétmálló egyéni törekvéseket és sűrűlódásokat egy erős *központi* rendezésnek alávetjük s az államhatalom által ellensúlyozzuk; a természeti igazságosság és emberiség követeléseivel megegyező társadalmi institutiokat (melyek az embernek embertársa általi kizsákmányoltatását megszüntessék) életbe léptetünk; mindenk felett pedig a *munkának* a közhatalom intervenciója melletti *oly szerű organizatióját*, mely a szegény dolgozó osztályoknak a gazdag tőkésék és gyárurak általi elnyomatását lehetlenné teszi, megvalósítjuk, és a társulás vagy *associáció* elvének teljes mérvű érvényrejtetése által a termelés és fogyasztás megfelelőbb rendezését és a vagyon- meg jövedelem helyesebb megosztását lehetségessé tesszük.

Ez alapeszmékből kiindulva formulázzák azután a Socialisták és a Communisták reformterveiket; *amazok kiméletesebben*, s a fennálló viszonyok s az egyéni birtokjog stb. némi tekintetbevételével, s egészben véve komoly szándékkal egyesülés s értesülés útján a feladványt megoldani; *emezek* (azaz: a Communisták) radikalibb modorban a *birtokközösség* s egyenlő vagyonmegosztás és vagyonélvezés elvének előtérbe állításával, s részben erőszakoskodó intézkedések indítványbáhozatalával; habár az is bizonyos, hogy az egyes írók rendszereiben e két árnyalatnak eszméi sokszor annyira összefolynak, hogy tüzetes osztályozásuk alig lehetséges.²⁾

¹⁾ *Irodalmi segédzerek*: *Beybaud*: „Reformateurs contemporains” (1840. s többször); *Stein*: „Der Socialismus in Frankreich” (1848.) *Rob. Mohl*: „Gesch. der Staatswissenschaften” (1851). I. 163. ff.; *Sudre*: „Histoire du Communisme” (1857.). *Hildebrand*: „Die Nat.-Oekonomie der Gegenwart und Zukunft” (1848.); ifj. *Fichte*: „System der Ethik” (1853.). I. köt. *Röscher*: „System der Volksw.” I. köt. 77-88. §§. *Biedermann*: „Vorlesungen über Socialismus etc.” (1847). *Kautz*: cikksorozata a Buda-pesti Szemle 14-15-ik kötetében s *Király*: „Betrachtungen über Socialismus” (1868).

²⁾ Legújabbban hazánkfia *Király* id. könyvében a Socialismus és Communismus közti különbségre nézve azt mondja: a communismus közösséget és pedig *élvezetbeni* közösséget tanít; a socialismus nagyban associatiót; de nem élvezésre, a mi tulajdonkép lehetlen; hanem munka-szervezésre nézve. A communista a szükségleteket, a socialista az erőket, amaz az élvezést, emez a munkát veszi kiindulási pontul stb. V. ö. a nevezett mű Bevezetését.

33. §.

A Socialisták különösen.

Lássuk ez iskola kitünőbb képviselőit egyenként s forduljunk először a:

Socialistákhoz. Ezeknek alapítója és valódi szellemi őse *Saint-Simon* gróf, a ki századunk elején a socialisticus eszmemozgalmat megindítván, tanítványaival (kik közt *Bazard*, *Rodrigue*, *Enfantin* legismertesbek), azon nézetből indul ki, hogy az egyéni tulajdonjog az *örökjognak* a statusra átruházása által megszorítandó; a munkaeszközök és a jövedelem egy, az egész országon elterjedő *bankrendszer* segélyével a népesség közt arányosan, azaz: tekintettel mindenkinek képességére és szolgálataira (chacun selon sa capacité et chaque capacité selon ses oeuvres) megosztandó; maga az állam vezetése pedig a legkitünőbb tudósok, iparosok és művészekből alakult *központi főhatalomra* bízandó. *Saint Simon* ezen kívül még

mint vallás-reformátor is lépett fel, s iparkodott egy új vilá nézlet alapítójává válni, azonban mind az egyik, mind a másik irányban felette csekély eredménnyel. Tanainak (melyek egybefoglalva Saint Simonismusként is nevezetnek) legteljesebb kifejtése *Bazard*: „Exposition de la Doctrine de Saint-Simon” (1829-31.) című munkájában található.

A második socialistikus rendszer alapítója *Fourier Károly*, a ki századunk harmadik és negyedik tizedének folyamában szerepelvén: „Traité de l'association”... (1822.); „Le nouveau monde industriel et sociétaire” (1829.); és „Theorie de quatre mouvements” (1808.) című műveiben az általa „Fourierismusként” elnevezett elméletet fejtette ki, melynek főbb tételei ezek: a társadalmi élet újjáalakításának sarkalatos előfeltétele a *társiassági elv* teljes és tervszerű megvalósítása. Az állam több nagy iparos *községek*re („Phalanges”) osztassék, melyeknek lakói (12-18 száz tagból állván) egy nagy munkás-associációt képezzenek, s közös dolgozás, étkezés, mulatás stb. mellett demokratikus szerkezetű közületek módjára szerveztessenek. A birtok nem közös, de a jövedelemnek egy része a munkások, egyrésze a tőkésék, és egy a talentumosoknak szolgáltat ki, úgy, hogy a munkásokra eső rész legnagyobb (vagyis $\frac{5}{12}$) legyen. Minden tagja a phalangenak többféle foglalkozást üzzön s felváltva minden három-négy órában más-más ily foglalkozáshoz fordulhasson. Az egész phalangest épügy, mint a *köz-állam-phalangot* egy évenként szabadon valamennyi tagoktól választott *kormányosság* igazgatja, mely mint legfő gyám, iparvezető, munka- és jövedelemkiosztó hatóság is szerepel. – Fourier legkitűnőbb tanítványa volt *Considérant*, a ki e tanokat „Destinée Sociale” (1838. II. rész) ez. művében legteljesebben ki is fejtette.

A socializmus egyik kiválóbb képviselője és szószólója napjainkban az ismeretes nevű francia agitator és történetíró *Louis Blanc*, a ki „Organisation du travail” (1840.) című művében s egyéb dolgozataiban azon eszmével lépett fel, hogy az associatio egyfelől, és a közhatalmi intervencio másfelől minden gazdasági szervezkedésnek alapja; hogy az állam közköltségen *statusgyárakat* (ateliers nationaux) állítson, s ezek segítségével a munkás-osztálynak a nagy vállalkozókkal való versenyzését lehetségessé tegye. Másfelől a „droit au travail” (a munkárai jog) elvét ajánlja elfogadtatni, melynek folytán az állam minden arra szorulónak munkát s foglalkozást adni volna kötelezve, a mi végelemzésben nem egyéb, mint mindenki anyagi létezetésének a status által való biztosítása.

St. Simon és Fourier számos, részben szellemdús és hírnévre kapott tanítványai közül még különösen: *Pompéry*, *Duveyrier*, *Vidal*, *Leroux*, sőt maga *Michel Chevalier* is említendő; utóbbi annyiban, hogy fiatal korában socialistikus elveket vallott és terjesztett. Jelentékeny szerepet viselt legújabbban még a francia *positivista-bölcsészet* alapítója *Auguste Comte* is ez irányban, kinek munkái azonban inkább a politika és természettani szakok körébe tartoznak. Ezekon kívül vannak több, főleg angol és francia írók, kik a Socialismusként egész rendszerét ugyan el nem fogadják, de közte és a nemzetgazdaság tudománya közt közvetíteni törekednek. így a már többször említett szellemdús *Simond*i, azután *Aug. Ott*: „Traité d'Economie Sociale” (1851.); *Villiaumé*: „Nouveau traité d'Economie Politique.” (1854. 4-ik kiad.” 1867.) munkák jeles szerzői; sőt némileg maga a világ-

hírű: *J. Stuart Mill* is, a mennyiben egyes főtételeit a socialistáknak megczáfolhatlanoknak nyilvánítja s a munkások állapota felőli nézeteiben némileg socialistikus eredményekre jut. Ezen szakférfiakat legegyszerűbben: *félsocialistáknak* lehetne nevezni.

34. §.

A Communisták.

Ezek tulajdonképeni előhírmöke a francia forradalomban vérpádon elhalt nagy izgató *Babeuf*, kinek legnyersebb egyenlősítési tanai és a társadalom alapintézményeinek felforgatására czélzó törekvései tanítványainak rendszereiben ugyan tetemesen szelídítve, s kíméletesben formulázva jelenkeznek, de még *ezen* alakban is a fennálló ipari, erkölcsi és társadalmi rend egyenes negatióját képezik. A legismertebb rendszerek ez irányban: *a)* az angol *Rob. Owené*, a ki „New view of society”(1812.) és „New moral world” című munkáiban, *va*, egyéni tulajdonjogot megtámadja; a munka- és birtokközösség elve szerint szervezett *öszműködő társulatok* (cooperatív society) felállítását követeli; a fenálló erkölcsi és nevelési ügyet gyökeresen átalakíttatni kívánja; a *pénzt*, mint az egyéni birtok pusztja jelét, elveti; a concurrencziát az érdekek *egységével* akarja helyettesíteni, sőt a mennyiben szerinte minden ember csak körülményeinek s az őt környező befolyásoknak szüleménye, az egyéni felelősséget s *beszámíthatóságot* is tagadja. Owen az által is nagy figyelmet ébresztett, hogy eszméit, mint nagy gyári vállalkozó gyakorlatilag is kivinni megkísérelte s „New lanark” és „New harmony”-nak elnevezett ipartelepítvényein (habár természetesen tartós siker nélkül) egy minta-üzletet rendezett be. *b)* Owen nézetei egy részét elfogadták az angol *Bray, Obrien, Spencer, és a Chartisták*; továbbá a francia communista *Gábet* „Voyage en Icarie” (1840.) című s sokat olvasott államregényében, melynek alap gondolata az, hogy teljes birtokközösség mellett minden ember minden élvekben és minden előnyökben egyformán volna részeltethető, *c)* *Németországban* is több s részben kitűnő, habár felette túlzó szószólót számít ez iskola, így jelesen *Engels-hm*, a ki „Die Lage der arbeitenden Classen in England” (1845.) című műve s egyéb kisebb értekezései által tüntette ki magát; *Weitling-hen* a „Garantien der Harmonien und der Freiheit” (1841.) című könyv szerzőjében; *Stierner-hen*, kinek „Der Einzige und sein Eigenthum” (1841.) című műve közkézen forog; *Marx*-ban, a ki „Kritik der Polit.-Oekonomie” és „Das Capital” (1868.) című dolgozataival a nemzetgazdaságtan sark-fogalmait ellen fordul, s azokat czáfolni törekszik; s a legújabbban mint agitator szerepelt *Lassalle*-ban, a ki a munkások politikai teljes egyenjogosítását követelte, az állam általi segélyzést a munkásoknak biztosítani törekedett, s különöségei az úgynevezett *termelési egyletek* (Productivgenossenschaften) megvalósítása körül fáradozott. (Művei közül; a „System der erworbenen Eechte” és Der „oekonomische Julian” legtartalmasbak). *d)* Az eddig felsoroltaktól némelyekben eltérő s különösen kritikai irányban kétségtelenül nagy érdemű tagja ez iskoláknak a genialis francia: *Proudhon*, aki: „Qu'est ce que la propriété” (1840.); „De la Création do l'ordre dans l'humanité” (1843.); „Théorie de l'impôt” (1861.); főleg pedig „Contradictions économiques, où philosophie do la

Misére'« (1846. II. k.; németül Jordántól és Grüntől) ez. munkáiban mind a socialismus mind a communismus félszégeit maga is feltárja, sőt ostorozza; a közgazdaság számos alaptanait bonczoló észszel vizsgálván, a sociális bajokat u társadalmi és ipari viszonyok *természetszerű ellentételeiből* magyarázza; s egyebek közt a földbirtoki jogot tolvajlásnak nevezi, a munkának pedig oly szervezését ajánlja, a melyben minden munkásnak egyenlő munkája és díja biztosították stb. ¹⁾

²⁾ Magyarországon socialistikus irányú szakemberek vagy írók nem léteznek; egy nem érdektelen munka azonban, mely ide vágó eszméket tartalmaz, mégis létezik, névszerint híres költőnknek *Berzsenyinek* 1883-ban közzétett „Mezei szorgalom akadályairól” című dolgozata.

35. §.

Bírálatos jegyzetek e rendszerekre nézve.

Már e néhány vonásból is kitetszik ¹⁾, hogy a Socialisták és Communisták sok oly eszmét pendítettek meg, melynek a nemzetgazdaságtudomány tekintetében is a maguk jelentősége megvan, s kétségen kívül helyezik, hogy ez iskola *nem minden tanai* tekintethetnek beteges képzelődés, vagy fbiizgatott szenvedélyek szüleményeinek. így jelesen bizonyos, hogy a socialismus azáltal, hogy a *társiasság elvét* oly határozottan előtérbe vonta, az egyéni haszonkeresés igen is túlnyomó iránylatával szemközt a közérzület s a fensőbb társadalom-egész követeléseire és érdekeire odautalt, és a pusztá vagyonszaporítás tekintetein túlmenve a vagyón helyesb megoszlása és a gazdaság erkölcs-politikai oldalára kellőbb súlyt helyezett, s egyáltalában a *javak* mellett az *embert* nagyobb figyelemre méltatá: felette jótékonyan és termékenyítőleg hatott a nemzetgazdaságtan továbbfejlődésére is, s egyikének bizonyult azon emeltyűknek, a melyek az összes társadalomtudományok tökelyesbülésére vezettek. De ép oly bizonyos az is, hogy legnagyobb része e tanoknak, s ép az alapeszmék bennök hamisak, félszegek; az emberi élet, a társadalom, a morál és a műveltség természetével és föltételeivel merő ellentétben állók. A socialisták és communisták akkor, a midőn az emberben az *individualitást*, a társadalomban a versenyt és a *forgalom szabadságot*, a morálban és jogban a felelősséget és beszámíthatóságot, a tulajdon-rendszerben az *egyéni* birtokjogot, a forgalomban a pénz- és csereközeget stb. megszorítják vagy ép elvetik: oly kiindulási pontokat állítanak fel, melyek az embertermészet teljes kiforgatására, az egyéniség végképeni megsemmisülésére, a társadalomnak egy nagy lelketlen gép- és gyárrá való fajulására, a fennálló birtok, ipar- és forgalomrend teljes felbomlására vezetnének. A felforgató radicalismus e rajongó szószólói megtagadják a *természetes* társadalmi rendet, s helyébe egy *mesterséges*, felhevült, képzeletekben kigondolt, s mindent a kormány beavatkozására, meg a felülről és kívülről igazgatott ipar-szervezetre alapított sociális *mechanismust* akarnak állítani. A Socialismus terveinek megvalósítása továbbá, eltekintve attól, hogy egészen *másszerű* erkölcsi és psychikai ember-természetet föltételezne, s a *közérzüleinek* oly fokát szükségelné, a minő emberekben és egyénekben soha sem létezett és nem is létezhet: a productiv-erők, a takarékosság, a munka-öszton, az előrelátás és a vállalkozási szellemet elfojtaná, tehát ép azon rugókat,

melyek okszerűleg egyedül képesek gazdaságra és jólétre vezetni, hatálytalanokká tenné. Nem is említve, hogy ily *schablonszerű* *organisatioja* a munkának és foglalkozásoknak: az egyéni talentom, képesség s genie legkárosb nivellírozására vezetne; a szabad ipari- és üzleti rendet egy nagy kaszárnya-szerű mechanizmusba szorítaná; az összes fenálló jog és társadalom rendet megingatná; sőt egyenes ellenkezőjét szülné annak, a mit a socialisták elhárítani akarnak, tudniillik: köz-elszegényedést, elégtelenséget, erkölcsi és anyagi elgyöngülést. ²⁾ Hogy végre ily rendszer mellett, mely a szellemi erő- és törekvéseknek oly szűk érvényesülési tért enged, s mindent bizonyos *előre kiszabott* s mesterségesen fentartott stabilistikus formákhoz köt, az, a mi az emberiségnek fődíszé és rendeltetése: *a folytonos tökélyesedés*, haladás, szabadság és humanitás tekintetébeni előmenetel, egyenesen lehetetlenné válnék, szinte szükségtelen külön említenünk!³⁾

¹⁾ A socialisták egyes tanai és indítványai a jelen munka folytán több helyütt érintettek meg, s ugyanott bírálatos jegyzetekkel is kísértettek.

²⁾ Éles gúnyorral mondja azért róluk *Roscher* és *Schäffle*; a Communisták a szerintük communistikus elven sarkalló kereszténység első alapágazatát eltorzítva, nem azt mondják az emberek egymásiránti magaviseletét illetőleg: „a mi az enyim a tied is”; hanem ezt: „a mi a tied, az enyim is”, és másutt: „um einer, für den Pöbel angenehm aber kurzen Übergangsperiode willen hätte man alle höheren Güter des Lebens, die über das Kartoffelessen, Branntwein trinken und Kinderzeugen hinausgeht, über Bord geworfen”; – *míg* más felől maga *Proudhon* egyenesen bevallja, hogy *míg* a most fennálló társadalomrend a gyöngének kizsákmányolása az erős által; a socialisták társadalom-rendje az erőseknek kizsákmányolása volna a gyöngék által.

³⁾ A Socialismus és Communismus éles czáfolata található *Malthus* műveiben; *Bastiat*: Harmonies Economiques, és kisebb értekezéseiben; *Stein* Soc. és Com. cz. művében; *Boscher*: I. 77-88. §§. *Hildebrand*: Nat.-Oek. 271 sk. I. *Schäffle*: Nat.-Oek. 340. ff. Ellenben védelmére kel némely tekintetben a nagyhirű *Stuart Mill*: Pol. Economy II. könyv. 1-2. fejt.

ELSŐ RÉSZ.

A NEMZETGAZDASÁG ÁLTALÁNOS TANAI.

BEVEZETÉS.

Tudományunk ezen *első* része azon elvek és tantételek kifejtésével foglalkozik melyek a nemzet- és államháztartástan *egész* körére kiható érvénnyel bírnak, s elvont (abstrakt), ágazatszerű jellegük folytán *előkelőleg* „*elméleti*” *ékek* nevezethetnek. Ennél-fogva, de még azért is, mivel az itt tárgyalt tanok maguk között szorosan összefüggő s némileg bevégzett *egészet* képeznek: ezen első részt teljes joggal: *Általános Nemzetgazda-ságlannak* is címezhetnők.

Az általános nemzetgazdaságtan, a mint az itt következő előadásban tárgyalatik, *öt* (egymásból folyó s logikai sorozatban egymásra támaszkodó) *szakaszból* vagy *fejezet-ből* áll, jelesül:

- 1-ször a javak és vagyon termelése és szaporodása.
- 2-szor a javak forgalma,
- 3-szor a javak megoszlása,
- 4-szer a javak alkalmazása és fogyasztása elméletéből; végre
- 5-ször a népesedés és a javak előállítására és fogyasztására közötti viszonyt kifejtő egy szakaszból mint függelékéből.

ELSŐ FEJEZET. A JAVAK TERMELÉSE.

Irodalmi segédzerek: J. B. Say: *Traité I.* könyv. J. Garnier: *Écon.-Polit. I.* rész 1-14. fejt. Röscher: *System I.* 30-94. §. Rau: *Pol.-Oek. I.* 82-135. §. Schäffle: *Nat.-Oek.* 20-52. §. Rössler: *Volksw.-Lehre.* 67-210. 1. Stuart Mill: „*Principles of Polit.-Econ.*” I-ső könyv. Mangoldt: *Volksw.-Lehre* (1868.) 1-281.1. Bianchini: *La scienza del benivere sociale VII és VIII-ik fejez.*

ELSŐ CZIKK. A termelés általában.

36. §. A termelés fogalma.

A természet nem szolgáltatván közvetlenül és önkényt azt, a mi szük-segleteink kielégítésére kívánatos, csak erővel meg képességekkel látott el bennünket arra nézve, hogy létünk biztosítása és kellemséssé tételéről *magunk* gondoskodhassunk. – Következik innen, hogy az ember arra van utalva,

hogy munka és erőfeszítés által a neki szükséges javakat előállítsa, a természet által nyújtott anyagokat s tárgyakat fölismerni és céljaira (alkalmazni) törekedjék, szóval a kültermészetet magának alávesse, vagyont s szükséglet-fedezési eszközöket szerezzen. Ezen javak előállítására célzó s tervszerűleg foganatosított emberi tevékenység: *a termelés* (Productio).

A termelés jól megkülönböztetendő: *anyagelőhozástól*, mire ember egyáltalában képtelen, s nem is azonegy jelentésű „*termesztéssel*”, a mely alatt a közéletben *nyers* anyagoknak „mezőgazdasági” úton való létesítése szokott értetni; hanem lényegileg tekintve: *új használhatóságok előhozása*, vagy fölfödözése, már létező jószágoknak- vagy anyagoknak átalakítás áthelyezés stb. általi *érték-fokozása*, továbbá értékkel bíró tárgyak biztosítása, fenntartása egyszóval „emberi szükségletek fődözésére alkalmas eszközök előállításá”¹⁻⁴⁾.

A termelés a tág értelemben vett „iparral” (Industria)⁵⁾ némileg azon *egy* jelentésű. Eredménye, vagyis az általa előhozott jav, érték stb.: a *termelvény* (Productum); míg azon érték-összeg, mely valamely productum előhúzására fordítandó volt, *termelési költségnek* (Productionskosten, Frais de production) hívatik.

A termelés, tágértelemben véve a *nemzeti tevékenység és munkásság egy nagy rendszerét* képezi, s mint ilyen tekintendő tudományunkban. E rendszer, daczára benső egységének és összefüggésének, nem egy, vagy néhány döntő befolyású középpontból igazgattatik vagy vezetetik, hanem minden *egyes*, minden társadalomtag önmagát teszi mintegy középponttá, melyből kihatólag önfelelőssége alatt és ön-koczkázatára önmagának és másoknak érdekében működik, küzd és fáradozik. – És mégis azt látjuk, hogy korántsem a zűrzavar, a szabálytalanság, vagy a fejetlenség az, mely e nagy tüneménykörben uralkodó! A minek oka a társadalmi gazdaságot kormányzó, s az erők és érdekek egyensúlyját és öszhangját fenntartó *törvényekben* általában, különösen pedig az emberek gazdálkodási tevékenységét jellemző azon körülményben rejlik, hogy mindenki mindenkor a lehető legnagyobb *nyereség* után törekszik, de egyidejűleg a *veszteségtől* is óvakodni siet; a mi oly alakulásait és combinációit hozza elő az ipari életnek, melyek önmaguktól is bizonyos *rend* és *szabályosság* megvalósulására vezetnek⁶⁻⁷⁾.

A productionnak, mely a műveltség alsó fokán csekély terjedelemben és elszigetelten, polgárosult népeknél ellenben az erők és eszközök legszélesb alapon való kifejtésével s egész rendszere nyomán a társadalmi iparnak vétetik eszközlobe, végcélja és jelentősége nemcsak: javak előhozása, ipar, és vagyonszerzés; hanem ennél *fensőbb érdekeknek* azaz: az ember és a társadalom erkölcsi élet-kedve, az erők, és tehetségek kifejlesztése, a sikerrel járó öröm s benső megnyugvás szempontjából is tekintendő; a miből az foly, hogy a termelés és ipar nem pusztá eszköz, hanem *önként* is, mit a nemzetgazdának figyelmen kívül hagyni sohasem szabad⁸⁻⁹⁾.

¹⁾ A termelés, mint érték-előhozás tekintve: lehet *gazdasági*, a mely t. i. ember hozzájárulás és erőkifejtéssel történik; vagy *nem-gazdasági* (szabad), melyhez közvetlenül ember nem járult; p. o. egy gyög-yforrás hirtelen támadása. A gazdasági termelés rendszeren *szándékolt* (absichtlich); de gondolható nem-szándékolt is, például ha valaki nagyértékű gyémántot véletlenül talál, mely egyszerre a vagyonszerzést jelentékenyen növeszti. L. még *Rossi*: Cours I. 12-ik lecke.

²⁾ Atermoies és érték-kezeléséről tüzetesen: *Mangoldt*: Grundr. 12-15. §. *Bianchini*: id. m. VII. fej. elején.

³⁾ *Legsorosz* értelemben „productióról” akkor van szó ha érték-képződés történt olyképen, hogy a termelésre fordított értékek összege kevesebb mint az újon támadt értékeké. *Boacher*: I. 30. §. *Car by* szerint: termelés a természetöröknek az ember szolgálatára irányzása.

⁴⁾ Értékbiztosítás- és fenntartás annyiban nevezhető termelésnek a mennyiben a javakat rongálás, romlás vagy enyészettől megóvjaa. *Conservatio est continua creatio*. – Összefügg evvel a legújabbban *Knies* által („Telegraph” ez. műve 232. sk. I.) kimutatott úgynevezett *latente Production*. Végre megjegyzendő még, hogy itt e szó „érték” legtágabb értelmében, mint „használhatóság” vététt.

⁵⁾ Sőt némileg szerzés”-sel (*Erwerb*.) is, I. *Kosegarten*. 66. I.

⁶⁾ A termelési költségek fontos tana alantabb a javak fogalmára vonatkozó fejezetben tüzetesen tárgyalatik. L. *Stein*: *Lehrb. d. Volksw.* 25-26 I.

⁷⁾ L. e tekintetben *Bastiat*: *Harmonies*, első fejez. *Baudrillard*: *Manuel* 1-22. I. *Schaff* le N. ök. 10 sk. I. *Chevalier*: *Cours* II. 21-24. leczke. *Molinari* *Écon. Pol.* (1855.) I. 3 sk. 164 sk. I. *Buckle*: *History of Civilisation* I. bevez. szakaszok.

⁸⁾ Hogy a testetlen és szellemi javak előállítása mennyiben tartozik ide: a *Bropä-deutika* 1-3. §-ból, meg a még alantabb mondanókból tűnik ki.

⁹⁾ A *productio határáról*, melyen túl nem mehet, I. *St. Mill*: *Pol. Econ.* I. 12. fej.

37. §.

A termelési tényezők.

A termelés és ennek sikeressége bizonyos előfeltételektől függ, melyek nélkül az alig gondolható. Ez előfeltételek a *termelési tényezők* (*Productionsfactoren*), melyek még „vagyon-források”, vagy közgazdasági „alap-öröknek” is nevezetnek. A termelési tényezők, melyeknek tana tudományunkban kiváló helyet foglal el, s annak egyik sarkkövét képezi, ezek: a *természet*, az *emberi munka*, és a *tőke*.

A *természetet* jelesül illetőleg, közismeretű tény, hogy minden nemzet vagyona és *productiojának* egyik lényeges forrását a *földet* (terület), különböző erőivel és kincseivel, a természet adományaként bírja, s valamint állami léte és műveltségi fejlődése, úgy különösen nemzetgazdasági élete nélkülözhetlen alapjául tekintti. – Bármily nagy mértékben legyünk azonban a természetre, mint termelési tényezőre utalva, s bármily sokoldalúlag támogasson is az bennünket gazdasági tevékenységünkben: a *productio* igazi eredményre sohase jutna, ha az *emberi munka*, az anyagi és szellemi erőfeszítés a mi részünkről hozzá nem járulna, ha erőink és tehetségeink alkalmazásával a természet holt anyagait nem értékesítenők, erőit magunknak alá nem vetnők, szellemünkkel rajta uralkodni nem tudánk. – De meg e két tényező: „természet” és „munka” sem elégséges arra, hogy a termelés teljes sikerrel és biztossággal fogatosíthatassék. Erre nézve ugyanis még bizonyos segédszerek, eszközök (gépek, munkaszerek, készülékek, segédanyagok stb.) is szükségeltetnek. Ezek képezik a harmadik termelési tényezőt, vagyis a *tőkét* (*Kapital*).

A *productióhoz* rendszerint mind e három tényező s annak öszeműködése szükségeltetik. Nem egyforma azonban e *tényezők hatása* és jelentősége *minden* fejlődési fokon, vagy *minden* foglalkozási ágban. Így jelesül alsó műveltségi fokon álló népeknél a természet, magas műveltségűeknél a munka, s még inkább a tőke viszi a főszerepet. Így a mezőgazdaságban a

természet” a gyártásban és műiparban az emberi „munka”, a kereskedésben és hitelüzletben a „tőke” a határozottan túlnyomó. Megannyi sajátos jelenségek, melyeknek a tudomány igen sok szakáiban s főleg a „különleges részben” nagy a fontossága, s ép azért e tárgynak tüzetesb vizsgálatát már e helyen is kiváló feladatként tüntetik fel.

38. §.

A termelés vagy *productio* főágai,

A társadalom gazdasági tevékenysége, a szükségletek s célok különfelesége szerint különböző formában vagy *foglalkozási nemekben* nyilatkozik, melyeknek mindegyike (főleg némileg előrehaladtabb népeknél) bizonyos önálló s külön jelleggel bíró termelési *szakot* képez, a társadalom bizonyos osztálya által kiválólag üzetik, s a nemzeti háztartás rendszerében saját-jelentőségű helyet foglal el.

Ily termelési, illetőleg foglalkozási ágak a következők ¹⁾: 1-szor „*fel-találások*” és fölfedezések, (melyeknek a javak előhozása vagy érték-fokozására kiható jelentőségek van); 2-szor „*foglalás*” (*occupatio*), melylyel uratlan javak, önkénytes természetadományok (vadállatok, érczek, bizonyos növények) emberi tulajdonba vétetnek. 3-szor „*őstermelés*” (*Urproduktion*) vagyis mezőgazdaszat, állattenyésztés, erdőszet, alapján való olyszerű felhasználása vagy vezénylete a természet-erőknek, hogy használható tárgyak, nyers anyagok és jószágok nyerethetnek. 4-szer „*műipar*” (*Gewerbfleiss*), midőn nyers anyagok emberi szükségleteknek megfelelőbb idomba hozatnak, illetőleg nemesbítetnek, értékesbökké változtattnak; p. o. kézművesség gyártás útján. 5-szor „*kereskedés*” (*Handel*), javaknak forgalomba hozása, termelők és fogyasztók közti közvetítés; szélesb ért. véve ide sorolhatván még a *szállítás* is. 6-szor „*kibérlés*” és *kölcsönzés* (*Pacht und Darlehen*), végre 7-szer „*szolgáltatások*” (*Dienstleistungen*), és pedig vagy anyagiak, mint jószágok tisztántartása, megóvása, szállítása; avagy erkölcsiek, melyekkel személyi és testetlen javak, p. o. egészség, ismeretek, igazságszolgáltatás, művészeti hatás stb.²⁾ hozatnak elő³⁾.

Ezen különböző termelési ágak egyszerűsítő csoportosításán alapszik a társadalom *gazdasági osztályainak* négy fő-rend, úgymint: *őstermelők, műiparosok, kereskedők* és *személyes szolgálatokat* tevők rendje szerinti megkülönböztetése; valamint azon osztályzás is, mely közvetlenül a három termelési tényezőnek megfelelőleg szokott történni, jelesen: földbirtokosok, tőkésék és munkások szerint; az utóbbiak osztályába helyezettven egyfelől az anyagi testereikkel a *productionál* közreműködő egyének; másfelől a szellemkölcsei tehetségeikkel a társadalmat szolgáló államtagok, okleveles egyének, hivatalnokok, művészek, írók, tanítók stb.⁴⁾. – A gazdasági osztályok ilyképeni jellemzésénél szem előtt tartandó egyébiránt először: hogy a szellemkölcsei javak előállításával foglalkozó osztály iparos osztálynak nem tulajdonkép nevezhető, miután a *szerzés* (*Erwerb*) ennél nem az egyedüli és nem is a főczél, úgymint a többiekénél; másodsor, hogy egészséges államszervezetben az érintett munka- és foglalkozási ágaknak egymásközt *helyes arányban* és egyensúlyban kell lenniök⁵⁾, miután egyébként a politikai úgy mint a gazdasági háztartás igen könnyen megzavartathatnék.

¹⁾ Némelyek e termelési ágakat a társadalmi munka megannyi ágainak tekintik.

²⁾ Roscher: I. 38. §, szerint az államférfiak, a bírák, a papok szolgálatai is ide sorlandók, kik a státust- és az egyházi mint testetlen javakat kitűnően: produkálják és fentartják. L. még Schaffle: Nat.-Ock. 325. l.

³⁾ Az itt követett sorban szoktak a nevezett foglalkozási ágak *történetileg* egymás után ki is fejlődni. L. még Roscher 38. §. és Stuart Mill: Politicai Economy I. 1-3. fej- és alantabb a II-ik rész első szakaszát.

⁴⁾ Azt, hogy e gazdasági osztályok közt nemcsak érdekellentét nem létezik, sőt céljaik és törekvéseik igen jól megférnek (tous les intérêts légitimes sont harmoniques, mint Pastiat mondja) s egyik a másikat támogatja, tehát *solidaritásban* vannak egymásközt, még több helyütt fogjuk látni. L. még Gamier: 114. sk. 1. Roscher: I. 52. §.

⁵⁾ Például: több földműves vagy kereskedő, több pap vagy katona stb. mint a mennyi a közszükségletnek s a társadalom *céljának* megfelel, egyenesen veszélyezteteti ez egyensúlyt.

39. §.

A különböző foglalkozási ágak termelékenysége.

Azon kérdésre „mely foglalkozási ágak tekintethetnek gazdaságilag *termelékenyeknek* (productíveknek)”, vagyis melyek hoznak elő valóban új értéket és használhatóságot a társadalomban?¹⁾ a különböző iskolák különbözőleg válaszolnak. Így a *mercantilisták* valóban productíveknek csak azon foglalkozást tekintik, mely a pénz és nemes-ércz szaporodására hat; *physiokraták* csak a földművelést és vele rokon (anyag produkáló) iparágakat; a *smithianismus* minden emberi munka által előhozott s anyagi értékkel és jelleggel bíró javak előállítását; a *socialisták* nagyrésze csak a munkások kézi munkáját nevezi productíveknek; míg az újabb nemzetgazdasági elmélet szélesb magyarázatot adva e kifejezésnek: „*productív*”, nemcsak az anyagi értékkel és jelleggel bíró, hanem még a *szellemi* és személyi javak előhozására célzó foglalkozásokat is termelékenyeknek nevezi²⁾.

E nézetek közül az utolsó (némi megszorítással) legjobban felel meg a dolog természetes a társadalmi gazdaság lényegének, s vonatkozással azokra a miket a gazdasági javak természete és fogalmára nézve fentebb előadtunk leghelyesben imígy formulázható: termelékenyek nevezethetnek mindazon munka és foglalkozás, mely a társadalomnak *küljavarok tekintetébeni szükségletei kielégítésére alkalmas*. Mely fogalom-határozat szerint productíveknek kell tekinteni nemcsak a földművest és a műiparost, a gyárost és a bányászt, a kereskedőt és a bankárt, a közlekedési és a hiteti intézeteket stb., hanem a lelkeszt és a katonát, az író és a művészt, a bírót és a tisztviselőt, az ügyvédet és az orvost stb. is, föltéve, hogy munkájukkal és szolgálataikkal a társadalom *érték-sommáját* szaporítják, a használhatóságok és küljavarok körét csakugyan nagyobbítják³⁻⁵⁾.

Egyébiránt tekintve a gyakorlati életet: a „productivitás” fogalma mindenkor föltételezi azt, hogy az újonnan előállított érték az előállítási költségek és áldozatok értékét meghaladja⁶⁾. – Továbbá különbség teendő a productivitás tekintetében a szerint, a mint a *magán* avagy *közgazdaság* szempontjából indulunk ki. A magángazdaságban ugyanis az előállítási költségek mérvadó összehasonlítása az elért haszonnal: az egyesre, a közgazdaságban a nemzetre, mint egészre vonatkozik. Így jelesül magángazdaságilag termelékeny munka közgazdaságilag tekintve nem mondható annak, ha az egyik társadalomtagnak haszna, mások rövidségével járt⁷⁾ és viszont:

lehet munka mely az azt üzőre nézve (például egy ideig) nem termelékeny közgazdaságilag mégis az, ha t. i. általa az „egészre” valami haszon hármod Oly foglalkozások végre, melyek közvetlenül *mások személyére* vonatkoznak (p. o. orvoslás, tanítás,) magángazdaságilag közvetlenül productiveknek mondhatók (mert forgalomképes javakat hoznak elő), de nemzetgazdaságilag csak közvetve, mert az összeségnek szempontjából nem annyira gazdasági, mint inkább *culturai* munka jellemében tűnnek fel⁸⁻⁹).

A mi végre a termelékenység *fokát* illeti: azon munka vagy termelvény lesz mindég a legproductivebb, mely a nemzetgazdaság *legnagyobb* vagy legsürgösb szükségletét a *legkisebb áldozattal*, és költséggel, vagy legteljesben elégti ki; így például éhség alkalmával a gabnabehozással foglalkodás, nagy földrengés után a házépítés stb. lesz a legproductivebb munkának nevezendő.

¹) L. még *Boscher*: I. 48-55. §. *Hermann*: Untersuchungen 20-42. I. *Baudrilart*: Manuel 51-73. I. *Garnier*: Traité 19. sk. *Rau*: I. 102. sk. §. *J. B. Say*: I. 2. feje *Schaff* le: Nat.-Oek. 77-82. I. *Mangoldt*: V.-Lehr 18-33. I. *Rössler*: Grundr 134-140. I. *Bunoyer*: „Liberté du travail” V-ik könyv.

²) *Carey* szerint: minden foglalkozás productiv, mely arra szolgál, hogy az ember a természetörök feletti hatalmat elnyerhesse. (Halász ford. 383 sk. 1.) A testetlen javak előhozására célzó munkának termelőségét tüzetesen mutogatja *Garnier*, *Hermann* (id. helyeken) de főleg *Roscher*: I. 50-52. §§. és *Schäffle*: Nat.-Oek. 78. sk. 1.

³) Némelyek a *productivitást* kétféle értelemben vevén, a személyes szolgálatokat csak annyiban nevezik productiveknek, a mennyiben általában hasznosak; de tulajdonképen azaz közvetlenül és gazdasági értelemben nem tekintik productivnek, mert gazdasági javakat nem hoznak elő, szerintök. E felfogás hiányossága a mi fogalomhatározatunk alapján könnyen felismerhető. Azok ellenében pedig, a kik a személyi szolgálatokat általában *kizárják* a közgazdaságtanból s egyenesen improductivnek nevezik, mert anyagi javakat nem hoznak elő, termelvényeik fel nem halmozthatnak s nem gyűjtethetnek stb. a következőkre utalunk: a) ezen felfogás szerint, ha következtések akarnak lenni, a gazdaságilag oly fontos szerepet viselő kereskedő, vagy hitelügylettel foglalkodó emberek munkája is improductivnak volna nyilvánítandó; b) hogy az *anyagiság* nem ismertetőjele a gazdasági javaknak, már fentebb kimutattuk, mert hiszen nem a testiesség az, a mi a javakban a szükségletet fedezi, hanem a használhatóság, s a testiesség csak az eszköz, mely az átszállítást egyik kézből a másikba lehetségesíti; s hogyha valamely jószág nem ilyen s mégis használható, és kerestetik és vétetik, hát azért kevésbe van adva és véve!? E felfogás szerint a patikás, ki az orvosszert csinálja: productiv, az orvos, ki műtői utón veszélyes bajtól ment meg, improductiv volna? Az, ki sertéseket hizlal, termelő, az, ki embereket nevel, improductivnak nevezetnének!? Vagy csakugyan tovább tartó-e az *anyagi jószág*, mint a nem-anyagi? nincsen ama javak közt számos alig pillanatig tartó, emezek sorában évszázadokon át is fenmaradó!? Vagy mindég jelentékenyebb avagy nélkülözhetlenebb javakat állít-e elő az anyagi foglalkozás, mint a nem-anyagi; hiszen a fenyűzelmi borok, meg a nem-szükséges dohány, vagy drága csipke, vagy megehető madárfészek előhozása és szállításával foglalkodó termelési ág csak nem nevezhető jelentősnek, mint a kormányzás, a hazavédelme, a tanítás stb. c) ha már okvetlenül anyagiságot keres valaki a gazd. productivitásban mint ismérvet, hát egészen hiányzik-e az, például az énekes, a tanító, az orvos, a színész stb. szolgálatai tételénél, a hang és a demonstráló taglejtés, a hangzó hanghullám, a tudós kézirat nem képeznek e bizonyos anyagi momentumot ama foglalkozásokban!? d) A szem. szolgálatok egyik főtulajdonsága egyébiránt az, hogy az illető javak productiója és concumtioja egyidejű, összeeső, azaz: azon a jav előhozatik (ének, színészség, tanítás) már a hallgató stb. által fogyasztatik képez-e például a festőnek festményénél, a szobrásznak faragványáná, az írónak munkájánál a vászon, a márvány, a kézirat, tehát az *anyag* egészen jelentéktelen elemet, a szellemi értékkel szemben, mely a termelvényekben megtestesül? Vagy nem képes-e a személyes szol-

gálatot tevő termelvényeit magára nézve maradandóvá tartóssá tenni ha t. i. anyagi javak megvásárlására és felgyűjtésére fordítja avval szerzett bevételeit! f) Ha az anyagiságot vennők zsinórmérvül., akkor sok közgazdaságilag felette fontos foglalkozás például: börze üzlet, tőkekikölcsönzés, kibérlés alig volna productivnok nevezhető pedig legtöbb esetben az, mit kétségbe vonni senki se fog!

⁴⁾ Egyenesen *improductivnek* tehát csak azon foglalkozás nevezendő mely a társadalomnak semmi hasznot sem hajt, semmi értéket sem állít elő; tehát a hazardjátészó-, a tolvaj, a munkakerülő, a henyé ide-oda kapkodása; valamint a *felesleges számú* katoná, hivatalnok, művész, költő stb. Helyesen jegyzi meg egyébiránt *Roscher*, hogy legtöbbször félszegség productiv és improductiv emberek vagy ép osztályokról szólni, mert e fogalom lényegileg *relativ* s csak bizonyos emberekre és bizonyos körülmények közti munkára alkalmaztathatik. L. még *Rössler*: 138, 139. 1.

⁵⁾ A nemzetgazdaság egy *nagy Organismus*, mely mind több és több műszereket fejt ki, melyek mindannyian egymásra utalvák és egymást támogatják. Minden foglalkozás, a melynek szolgálata észszerül eg kerestetik és megfizetetik, productiv volt; improductiv csak akkor, ha a szolgálat senkinek se kellett, senki által se használtatott. így aztán a paraszt-ember, kinek gabnája eladatlanul elrothad ép ligy, mint az író, vagy a művész, kinek productuma senkinek se kell! L. *Boscher*: I. 52. §.

⁶⁾ Lehet valami munka például technikailag productiv, de gazdaságilag nem; azaz jól lehet a jav elkészítve, de semmi arányban a költségekkel. L. *Schaff le*: 79. 1. és *Basaler*: 137. 1.

⁷⁾ Például a hazardjátészó, a csaló, az uzsorás foglalkozása.

⁸⁾ A magán- és közgazd. szempontból productivitást terjedelmesen és éles elmével tárgyalja *Mangoldt*: Volksw.-Lehre 29. sk. 1.

⁹⁾ A productivitás fogalmát a javak anyagiságával és testiességével szorosan kapcsolatba hozva, s fent kifejtett elveinkkel éles ellentétben elemzi e kérdést *Bernhardi Grundeigentum* stb. ez. jeles művének 81. sk. 140. sk.lapj. és *Baudrillart*: Manuelöök. 1.

MÁSODIK CZIKK.

A természet mint termelési tényező.

40. §.

A természet szerepe a nemzetgazdaságban.

A gazdasági javak előállítására nagyrészen bizonyos anyagok és erők-től föltételeztetik, melyek egyfelől alapját, másrészt segédeszközét képezik az ember ez iránybani sükores tevékenységének. Ez anyagokat és erőket nekünk a természet nyújtja; minél fogva az: összes ipari és gazdasági életünkre kiváló befolyást gyakorol, tehát a termelési tényezők sorába méltán helyezhető is ¹⁾.

A természetnek köszönjük gazd. javaink legnagyobb részének anyagát; tőle, erőinek működésétől függ igen nagy mértékben a javak szerzése és forgalma körüli törekvéseink eredményessége; a természet ingyen-adományai nélkül az emberi nem bölcsőkorában magát fentartani képes sem lett volna; tőle föltételeztetik nagyrészen a népek physikai életmódja, táplálkozása, jelleme, nemkülönben a szellemi és testi erők kifejlése s értékesítési módja; a természeti viszonyok és befolyások határoznak végre jórészen

azon szerep felett, melyet egyik vagy másik nemzet az általános történelemben a kulturai vagy gazdasági világ-forgalomban visel²⁻³).

¹) L. még *Roscher*: I. 31-87. §§. *Knies*: Pol.-Oek. 40. sk. 1. *Hasner*: Pol.-Oek. I. 38-175.1. *Buckle*: History of Civilisation I. s. v. *Schäffle*: Nat.-Oek. 30-36. 1. *Bosser*: Grunds. 77-83. 1. *Stein*: Lehrbuch 330. sk. 1. *Kautz*: Nat.-Oek. 225. sk. 1. és *Mangoldt*: V.-Lehre 44. sk. 1.

²) Nem közvetkezik egyébiránt mindezekből az, mintha az emberi ész erő és akara't a természethatások irányában tehetlen és jelentéktelen volna. A természet magában véve gazdasági tekintetben lelketlen anyagalmaz, s még a legelőnyösb physikai viszonyok is csak úgy fogják a termelést hathatósan támogathatni, ha az ember azokat helyesen felhasználja és értékésíti. Innen van, hogy látunk népeket (Hellének, Hollandok, Angolok), melyek a természettől sok tek. mostohán láttattak el, s mégis a gazdaság és ipar rendkívül magas polczára emelkedtek.

³) Valahányszor itt „kültermészetről” szólunk, mindég az egész természetet értjük, mely az *emberen kívül* van; mert az embert, mint testi-szellemi személyiséget, második termelési tényezőként e név alá foglaljuk mindég: *munkaerő*. Természeterőknek végre nevezzük mindég mindazon gazdaságilag: fontos változásokat a term. anyagokban s azok helye és minőségében, a melyek *emberi hozzájárulás nélkül* jönnek létre. *Boscher*: I. 31. §. és *Rössler*: 82-83. 1.

41. §.

Folytatás.

Azon természeti viszonyok sorában, melyeknek a productióra, sőt az egész közzgazdaság jellege és alkatára majdnem határozó befolyása van, a következők a fontosabbak: a) *Az ég állj*. Ennek hatása a termelésre kitesztik onnan, hogy kiváló fontosságú arra nézve, minő állapot- és növénytenyésztés honosulhat meg valahol; ettől függ az *évszakok tartama* és minősége (a mi a gazdára, kereskedőre és iparosra oly nagyjelentőségű); az égállj határozó részben a *közlekedés* könnyősége vagy nehézsége, s, számos jószágok tartatósága felett. Nem is említve, hogy nagy mértékben függ e tényezőtől az emberek *táplálkozási* módja, jelleme, erőképesége, kitartása ') stb. b) *A föld physikai minősége*. A föld ugyanis, mint a társadalmi ipar nagyszerű műés színhelye, lényeges tényező a productióban, a mennyiben nélküle a természeterek meghódítása, a nyers anyagok és a tápszerek nyerése, a jószágoknak szükségünk szerinti előállítása lehetetlen volna. Fő fontosságú különösei) a föld természetes *termékenysége* (Fruchtbarkeit), mely a mezei gazdaságban az alkalmazandó munka- és tökemennyiség felett határoz²); továbbá az állapot-, a növény- és ásvány termékekbeni bőség vagy szegénység, mely az iparra és forgalomra döntő hatású; a folyamok, a heglánczatok, meg a *tér-alakzat*, (Configuratio), melyektől a lakosok egymásközi érintkezése, a *részek* és a *központ* közötti kapcsolat és közlekedés könnyősége vagy nehéz volta stb. szokott függeni; végre az államterület *nagysága*, mely a termelési ágakésaforo-almi érintkezés-pontok változatosságára és minőségére foly be. c) *A geographiai világállás*. Ettől függ nagy mértékben, minő irányban fejlődik és fejlesztető a nemzetközi forgalom, mely országokkal érintkezik az állam, s mely szükségletei a szomszédartományoknak veendő leginkább tekintetbe a belhoni productionál és iparban; *thalassikus* vagy *continentális* (tengeri vagy szárazföldi) jellegű-é az ország fekvése s az innen folyó közzgazdasági feladatok”), d) Nagy fontosságúak végre a *vegyészeti és amecha-*

nikai erők, melyek emberi hozzájárulás által támogathatók és igazgathatók, de soha sem pótolhatók, s melyeknek hasznossága és szolgálatai abban állanak, hogy a termelésnél sok emberi munkát, valamint költséget megkímélnek, az ipart és forgalmat hathatósan támogatják, a helyes vezetés és felhasználás mellett a közvagyonosság és anyagi előhaladás jelentékeny emeltyüként szerepelnek.

¹⁾ Jelentékeny momentumot képeznek itt az *égallji végletek*; így jelesül ott hol a természet igen bőkezű, az embert erőfeszítésre készítő rugók gyöngébbek mint ott hol az égallj mostohább, s az embert erői minden irányú kifejtésére kényszeríti. Így közismertül tény, hogy míg a forró égöv alatt az emberi test- és lélekerő ellankad, az éjszaki sarkvidékeken pedig megdermed: addig a *mérsékelt égöv* alatti országokban a szellemi és testi erők legteljesebb kifejlesztésével találkozunk s a virágzó ipar és gazdaság számos előfeltételeit látjuk. (*Rau, Liszt, Humboldt és Rascher* egyenesen figyelmeztetnek arra, hogy igazi virágzó gyár- és műipar csak is a mérsékelt égöv alatt fekvő országokban fejlődhetik ki.)

²⁾ Legelőnyösebb helyzetben vannak például azon vidékek, melyek változatos termelést lehetségesítenek; mire fontos előfeltétel termékeny *hegy- és dombos földek*, jól elosztott fennsíkok és rónák, hegylejtők; hajózatra nézve kedvező partterület és partalakat stb.

³⁾ A geographiai momentum a *világfekvés* tekintetében onnan is kitetszik, hogy egy gazdag népektől környezett és termékein könnyen túladni bíró ország természetes *közvetítővé* válhatik több álladalmak közt, s így nagy nyereséget vonhat e helyzetéből. L. m. *Trincherà*: Corso di Econ. Politica (1854) I. 83 sk. 1.

42. §.

A természetörök a nemzetgazdaságban különösen.

A természet erői anyagai és viszonyai, a mennyiben gazdaságilag használható adományokat képeznek, tudományunkban a szerint osztályozandók, alkalmasak-é vagy pedig nem: *csereértékűekké válni*. Jelesül 1-ször: vannak számos a productionál nagy szolgálatokat tevő term. erők, de a melyek azért mivel *kimerítheti en* bőségben léteznek, tulajdonba nem vétethetnek, és így csereértékkel soha sem bírnak. (Napvilágosság, levegő stb.) Ezek a tulajdonképeni *szabad javak*, vagy azon term. erők, melyek sajátságos és át nem szállítható kapcsolatuknál fogva egy egész tartománnyal, az utóbbi *közvagyon*a jelentékeny alkatelemeit képezik. (Tenger, égallji előnyök.) 2-szor Azon természetadományok, melyek *privátulajdonba* átmehetnek s aránylag annyira ritkák, hogy csereértékűekké válnak, vagy *mozgók*, tehát bizonyos helyen kimeríthetők (p. o. hasznos vad állatok, növények, ásványok, fémek); vagy *nem-mozgók*, azaz telkekkel szorosan összefüggők. Ez utóbbiak, mint bizonyos anyagok, erők, viszonyok, ha magukban véve kimeríthetlenek is (p. o. egy adott vízesés mechanikai ereje), vagy csak bizonyos terjedelmű gazdasági használást lehetségesítenek (p. o. a mechanikai erő csak bizonyos mennyiségű malmot hajthat), vagy kiterjesztett használásuk *növekedő* nehézségekkel jár ^{l)}.

A telket magát különösen illetőleg szemmel tartandó: a) hogy a *telek vagy föld* minden csak némileg is művelt népeknél egyéni tulajdonban létezik, a benne rejlő erők, kincsek, érzetek pedig nem véghetlen mennyiségűek, hanem korlátozottak; b) telek és telek közt nagy különbség van, például termékenység, égallji viszonyok, fekvés és helyi körülmények szerint; c) oly

telek-birtokosok, kik földjükben ily tekintetben előnyök birtokában vannak, oly természeti kedvezmény élvezői, a melyből sok mások kizárva; d) a telkeknek képessége: természetörök *hasznos működhetését* illetőleg, nem növekszik egyenes arányban az arra a telekre fordított munka- és tőke mennyiségével; egyedüli kivételével azon esetnek, midőn a művelési technika tökélyesbítettik, mely által néha a földtermőség nagyobb mérvben fokoztatik, mint a mennyit a föld javítására fordított költségek teszen. Ezt egy híres angol nemzetgazda a tudomány egyik főaxiómájának nevezi, s alkalmazva a földművelésre és állattenyésztésre így formulázza: feltétlenül, hogy az *üzlet mód* technikailag nem tökélyesbítettik, a nagyobb mérvű munka- és tőkeberuházás, adott telek vagy jószágterületen, viszonyítva a beruházások értékéhez, mindég csekélyebb hozadékot illetőleg jövedelmet ad²⁾. (Így például kétségtelen, hogy egy holdon, ha még annyi magot vetünk is bele, s még oly sok trágyával látjuk is el, egy egész ország számára elég gabonát nem fogunk előállíthatni; vagy egy sertés, ha még oly gonddal és bőségesen hizlalják is, bizonyos határon túl hízni és növekedni nem fog stb.)³⁾.

A természetörök és adományok tekintetében végre meg kell különböztetni, vajjon azok *közvetlen élvezetre*, vagy pedig *természnéli használatra* alkalmaztathatnak-é. Amazok közé a természeti *élvszerek* (például: vadgyümölcs, vadnövény), emezekhez a termelési eszközök, p. o. vasérczek, vízpályák stb. soroltatván.

¹⁾ L. m. Boscher: I. 31. sk. §. *Mangoldt*: Volksw.-Lekre 60. sk. 1. *Schäffle*' 35-36. I. *Garnier* i Tv. 84-88. 1.

²⁾ A földnek vagy teleknek saját szerű természete és jelleme, mint nyerstermék-előállítási gépe, mint korlátolt mennyiségben rendelkezésre lévő s privát tulajdonbani gazd. factoré, mint munkával és tőkével egyesülve ható, de tőkének föltétlenül még se nevezhető gazd. értéktárgy: kimutattatik. *Garnier* által id. h.

³⁾ Ezen *korlátoltságát* a természeti erőknél (némelyek szerint) nemcsak a teleknél, hanem minden *ingó* jószág bizonyos mennyiségében is találjuk; p. o. egy mázsa pamut, egy font arany stb. bizonyos ponton túl csak kisebb mérvű használhatóságú. Azonban a gyakorlati használatot tekintve c határ az e javakkal foglalkozó *műiparban* mégis sokkal messzebb távolban áll, mint a telekkel produkáló *mezei gazdaságban*. I. *Boscher* I. 32. §. *Schäffle*: 36-37. 1.

43. §.

A természet termelési tényezőként! szereplésének kétség bevonás a.

Vannak szakemberek, kik a természetet külön termelési tényezőnek el nem ismerik, s kizárólag az emberi *munkát* tekintvén olyannak, azt állítják, hogy a természet csak anyagokat, de nem gazdasági javakat (értékeket) hoz elő, hogy e szerint nem activ jav-forrás, s hogy minden közvetlen természetadomány, mint olyan, mert emberi munka annak előállításához nem járult, gazdasági tekintetben jelentőség nélküli.

Ezen nézet nem bír kellő alappal, s megigazítására szolgálhat a következő: a) Teljesen *önálló* s *activ* termelési tényezőnek a természetet ugyan nem nevezhetni, ép oly kevéssé mint a tőkét; de azért mégis termelési faktor, mivel erőinek támogatása nélkül az ember igen keveset tehetne, a munkának sikere s eredményessége alig volna, a javak anyaga és alapja

egészen hiányzanak, b) Az emberi *munka* nem hoz elő *tárgyakat*, hanem (azok idomítása, összekapcsolása, elhelyezése stb. által) *használatosságokat*, s igazi eredmény csak ott létezik, hol emberi munka és természet egymást támogatva ösműködik. c) Bizonyos, hogy a természet maga minden emberi hozzájárulás nélkül is hoz elő értékes tárgyakat (p. o. ásványokat, állatokat, a juhon gyapjút, növényeket, gyógyforrásokat), míg másfelől a természet-erők működése által néha már létező jóságok értékesebbekké válnak, például az új bornak fekvés által, bizonyos fanemeknek hosszabb száradás folytán értéke s használhatósága növekedik, d) A természet improductivitását állító nézet alaptalansága onnan is kitetszik, hogy termékeny földre mindég kevesebb tőke és munka fordítandó, mint terméketlenre; illetőleg jó földön kisebb a termelési költség, mint selejtes földön.

E szerint azt mondhatni: addig, míg a természet-erők vagy az ezek által előhozott *használatosságok* kimeri the tien bőségben léteznek s mindenki szabad rendelkezésére állanak: *ingyenesek* (gratuit) s csereértékkel nem bírnak; de mihelyest korlátolt mennyiségben s kizáró birtokbavehetés jellegével lépnek fel (p. o. vízesés, földbirtok, stb.) azonnal csereértékűvé válnak, s tudományunkban jelentékenyekké lesznek. Miből kitetszik az is, hogy tévednek azok, a kik minden *érték alapját* csak az emberi *munkában* keresik, valamint a természet által előhozott használhatóságokat mindég és minden körülmények közt *ingyeneseknek* nevezik, s erre nagyobb horderejű tudományi következtetéseket építenek¹⁻³⁾.

¹⁾ Ide tartozik különösen a francia *Bastiat*: (Harmonies Economiques cz. műve-vei) meg az ötet követő német *Max Wirth*: Nat.-Oek. (1860.) I. 285-293.1. E felfogásnak következményei egyébiránt igen nagyok s több feladványra nézve majdnem döntő jelentőségűek 1. még *Wolhoff*: Lectures cl'Écon. Polit. (1861.) 90. sk. 1.

²⁾ Azt mondani, hogy minden értéket *csalc az emberi munka* adja meg a javaknak: szem elől tévesztése azon ténynek, hogy számos természeti jóság sokkal többet ér, mint a mennyi a megszerzésére fordított munka ára volt, s hogyha ez állítás alapos volna, nem is találkozhatnánk vállalkozó, a ki munkát bérelve bizonyos javak megszerzésére fordítaná! 1. még *Boscher*: I. 47. §. 5. j. és 189. §. és *Bernhardt*: Grundéig. 71. sk. 84. sk. 102. sk. 1. *Held*: Carey stb. 98. sk. 1. *Baumstark*: Erläut. 298. sk. 1.

³⁾ Újabbán *Rössler* azon elvet állítja fel, hogy a természet-erőknek mint *szabad termelési javaknak* megítélésénél csak arra kell tekinteni, vajjon a bennök rejlő anyag ere deti természeti, avagy valami módon már *emberi behatásnak* alávetett anyag-é; s hozzá teszi, hogy csak az első esetben „természeti productiv erők”, a melyek jelestül korlátolt mennyiségben és jóságban állnak rendelkezésre s másfelől ingyen működnek közre a termelésnél, a mennyiben alkalmazásuk senkinek sem kerül semmibe. (Grunds. 82-83. 1.)

HARMADIK CZIKK. Az emberi munka, mint termelési tényező.

44. §

A munka általában s jelentősége a nemzetgazdaságban különösen.

Legtágabb értelemben minden emberi erőfeszítés bizonyos célra, „munkának”¹⁾ nevezetethetik; legszorosb értelemben pedig oly physikai tevékenységet jelent, mely *bér* és fizetéssel szokott járni. Nemzetgazdaságilag tekintve munka: személyi erőknek (legyenek azután ez erők akár physikaiak, azaz testi erők, akár szellemiek, erkölcsiek) gazdasági javak előhozására való alkalmazása²⁾. Közönségesen kétféle munka szokott megkülönböztetni: anyagi vagy közönséges, a midőn főleg a physikai erők kifejtéséről van szó; – és szellemi vagy mesterséges (művészi) munka, a midőn nemesb szellemi erkölcsi képességek és erők alkalmazatnak, hogy bizonyos gazdasági cél eléértessék³⁾.

A „munka” a termelésnek és iparnak lényeges előfeltétele és alapja. Nélküle *productió*, tehát javak előállítás, átalakítása, stb. nem is gondolható, a miért is a termelési tényezőknek bizonyos tekintetben legfőbbike, legfontosabbika; s innen van, hogy bármily nehezére essék is legtöbbször az embernek, ez utóbbi (részint szükségből, részint félelemből, részint valódi foglalkozási ösztönből) alóla magát ki nem vonja, hanem mint létele egyik alaptörvénye s szabálya előtt meghajol.

„Munka” által jut az *ember* oly javak birtokába, melyeket nem a természet ajándékának, hanem önmagának köszön; a miért is munka az egyedüli biztos és hathatós út és mód arra, hogy magunkat a természet-erők nyers uralma alól felszabadítsuk, azokat szolgálatunkra kényszerítsük. De nemcsak a *kültermészet* az, mely felett uralmat vív ki az ember a munkával; a legnagyobb diadalt önmaga felett [nyeri, midőn akaratának hatalmát a *materia* természetes ellenzése és nehézkessége felett munka által megalapítja és így önnön mind szellemi, mind anyagi erői, tehetségei kifejlődését biztosítja! A physikai világ ezer változatosságú anyagai és adományai végre csak úgy válhatnak igazán használhatókká, ha munka által szükségünkhez képest idomítjuk, megnemesbítjük, forgalomba hozzuk stb.⁴⁾

A munka, mely mondottak folytán a *productiónak* valódi *activ* tényezője s társadalmi és gazdasági szükségesség, az egyén és az összes emberi nem tökélyesedésének, *haladásának* főfő emeltyűje. Munka, törekvés és erőfeszítés közben fejlődnek ki képességeink⁵⁾; az élet legnagyobb javai (mond Roscher) csak az ember legnagyobb munkája által szereshetők meg és biztosíthatók; munka az, mely bennünket egymásra utal és összefűz, mely a népek művelődésének épügy, mint vagyonosságának és politikai súlyának legfőbb támaszát és biztosítékát képezi.

Így szemlélve a munkát, ez utóbbi nem pusztá *szerezési forrás*, hanem valódi *erkölcsi* és *humanitási* tényezőként is jelenkezik; oly tényezőként,

melynek még a szabad állami élet fejlődésére meg az emberiség culturali növelésére is határozó befolyása van, s molyot azért nem átoknak és csapásnak, hanem valódi jótétemény és istenáldásnak kell tekinteni az emberi és a socialis világ szervezetében⁶⁻¹¹).

¹) L. még A. Smith: I. 1. f. Say: I. 2. Rau: I. 92. sk. §. St. Mill: I. 2. Garnier: Tr. 56-65. Schöffle: 70. sk. 89. sk. 326. sk. 1. Boscher: I. 38-41. §§. Bichl: Deutsche Arbeit (szellemdús munka) 1862. Brochhaus: Gegenwart I. 560. sk. 1. Rössler: 83 – 97. I. Mangoldt: V. L. 34. sk. 1. Ott: Tr. del'Écon. Sociale 91. sk. 1. Courcelle-Seneuil: Traité I. 75 -128.

⁸) Vagy: minden gazdasági célra irányzott emberi tevékenység: munkának nevezethetik.

³) A kettő közti különbségről szellemdúsán beszél Bichl: Die d. Arbeit 42-48.85. 289. 330. 1.

^{*}) Az emberiség összes gazdasági munkáját és productióját úgy is lehet tekintenünk, mint egy nagy és világjelentőségű *küzdelmet*, melyben az *ember* a physikai világgal s annak erőivel szembezáll, s magát a *természet urává*- tenni törekszik. L. erről Schöffle: N.-Ö. 22 sk.30 sk. 1. *Bucidé*: Hist. of Civilisation I 1 – 5 feje. *Neumann*: Die Civilisation und der wirtschaftliche Fortschritt (1869.) 1 sk. 15 sk. 1.

⁶) De nem szabad soha túlságossá válnia, azaz: kinná és gyötrelmé, mely utóvégre magát a munkaerőt is lerontja. Egészben véve a cultura haladásával okvetlenül csekélyebb lesz. (*Mangoldt*: Grundr. 38. §.)

⁶) Erről szépen szól *Stein*: System der Staatswissenschaft (1852.) I. 138. sk. 1. és *Garnier*: 59-60. 1.

⁷) Azért nem is kívánatos, hogy épen minden munka s fáradtság *nélkül* élhessünk, mert ez a művelődésnek és a haladásnak volna akadály, veszedelme.

⁸) Hogy a munkaerő, melylyel valamely nemzet egészben véve rendelkezik, ép oly formán, mint a fentebb érintett természeti előnyök, a nemzet gazdaságának és gazdasági erejének egyik fő-eleme: kétségtelen.

⁹) Ide illenek *Széchenyinek* is következő szavai: „A kiművelt emberfő mennyisége a nemzet igazi hatalma. Nem termékeny lapály, hegyek, álványok, éghajlat teszi a köz-erőt, hanem az ész és az emberi munkaerő, mely azokat használni és ügyesen értékesíteni tudja.”

¹⁰) Az ember és társadalom munkájáról és iparszervezetéről l. még *Seneuil* id. m 75 sk. 100 sk. 120 sk. 1.

¹¹) A *munka* elemei, rendje, eszközei stb. iránt l. *Stein*: Lehrb. der Volksw. 21 sk 1. míg másfelől a francia nemzetgazda *Ott* magát tudományunkat általában hozván viszonylatba a munkával azt mondja: „l'objet de la Science Economique est la société considérée au point de vue du travail.”

45. §.

A m u n k a – ö s z t ö n, a munka-erő, és a munka foganata különösen.

Az ember különböző szükségleteit csak úgy elégítheti ki, hogyha javak és használhatóságok előhozására *munkát* fordít. Minden munka erő-feszítéssel, kényelem-feláldozással jár, és azért az emberek egyik fő-törekvése az, hogy minél csekélyebb erőfeszítéssel, minél nagyobb eredmény tetsessék el, bizonyos munka-fáradtság minél kedvezőbb hatású legyen.

A közgazdát leginkább az érdekli, melyek azon föltételek vagy viszonyok, a melyek a munka foganatosságára hatnak s annak nagyobb vagy kisebb eredményére befolyanak.

Erre nézve a következők érdemlenek figyelmet:

1-ször. *A munkaöszton*, mely a nemzetben és annak egyes tagjaiban

létezik. Független a munkaosztón a természetes élet-erélyen kívül, mely minden sikeres emberi tevékenységnek alapföltétele, első vonalban az emberek *szükségeinek mérve*, valamint a nagyobb vagy kisebb biztosságtól az iránt, hogy munka által a szükséges létszereket (és pedig arányban a munka mennyisége és minőségéhez) megszerezhetni, s a munkás szorgalmának és fáradságának gyümölcseit akadálytalanul élvezhetni fogja. Így például csekély lesz a munkaosztón ott, hol az emberek jólléti vágyai és kényelmi hajlamai fejletlenek (ignoti nulla cupido); a hol a személy- és tulajdonbiztonság még nem eléggé szilárd; a társadalom tagjai ereik és képességeik szabad értékesítésében akadályozvák vagy ép önkényuralom vagy fejletlenség uralisodik a politikai életben.

2-szor. *A munkaerő.* Ez lényegileg a nép physikai tulajdonai, meg szellem-erkölcsi fejlettségétől, másfelől a munkaosztón és munkaszeretet azon fokától függ, mely egyik vagy másik népnél (illetőleg egyénnél) tapasztalható. A mi különösen a physikai munkaerőt és munkaképességet illeti, ez kiválókép a munkás-osztály *nem- és korviszonyai*, egészségi állapota, táplálkozása, életmódjától függ, s ép azért különböző országokban különböző is. Még fontos pedig a *szellem-erkölcsi* tulajdonokban alapuló munkaerő¹⁾ mert csak ez utóbbi hoz rendet, összefüggést, számítás és ízlést a productioba; ez valódi forrása a süker nélkülözhetlen biztosítékát képező *ügyes-ségnek* (Fertigkeik), az alapfeltétele a munka helyes szervezése és tökélyes-bodésének. Jól mondja azért egy újabb szakember: „minden munka annál hatályosb, a nemzeti ipar eredménye annál fényesebb, mennél nagyobb a munkás-osztályok értelmi és erkölcsi fejlettsége; mennél tökélyetesb az ország politikai alkotmánya, s mennél czélszerűbbek a népoktatási és köz-művelődési intézmények, melyek az emberek önálló működését és mozgathatását biztosítják; felvilágosodást, gyakorlatiasságot és munkaszeretetet terjesztik”²⁾.

Égésben véve azt állíthatni, hogy a *cultura haladtával karöltve a munkaerő is rendszeren növekszik*; mert egyfelől a föltételek az érintett tényezőkre nézve mindég kedvezőbbekké válnak; másfelől pedig azon akadályok, melyek a munkaerő és munkaosztón kifejlését alsóbb műveltségi fokokon nehezítik, későbbben jobbára elenyésznek vagy legyözetnek.

3-szor. *A munka tisztelben tartása.* Főfontosságú a munka foganatának hatványozására az anyagi munkának becsülése, kellő méltányolása. E tekintetben az ó-kor, sőt némileg még a középkor és az újabb századok is félszeg nézetnek hódoltak³⁾; napjainkban azonban már semmiféle (fizetett és ipari) munka sem tekintetik becstelennek, s megvetéssel csak azon foglalkozás illetetik, a mely időrablásból áll, s a társadalom-tagok szántszándékos érdekcsovitásával vagy károsításával jár.

4-szer. *Kedvező népességi számviszonyok* is fontos emeltyűjéül szolgálnak a munka sikerességének. Mennél nagyobb ugyanis az országnak (termő erőihez és productiv vagyonszükségeihez mért) népessége, annál nagyobb szokott lenni annak *ipari és védő ereje* is, annál nagyobb az ügyes kezek és a leleményes elmék száma, élénkebb az üzlet és a forgalom; úgy hogy a népesség valódi alaptőke, melynek könnyelmű veszélyeztetése (p. o. háborúkban) vagy gyöngítése járványok s elemi csapások által, vagy elide-

genítése politikai vagy vallási türelmetlenség miatt, minden szerfeletti kár, s a *nemzeti munkaerő* legveszélyesebb mérvbeni csökkentése⁴⁾.

5-ször. Végre kiváló jelentőséggel bír a munka foganatára és eredményességére nézve a *munkamegosztás és munkarendezés*; az ipar- és versenyszabadság; az associatio vagy társasági üzletmód, meg a technikailag tökélyesített munkaeszközök, a gépek alkalmazása stb. Ezekről azonban alantabb.

¹⁾ Újabbban e pszichikai rugók közt *Rössler* által a „becsérzet” (Ehrgefühl) is föl- említették és helyesen, mert ez utóbbinak a munka-kedvre és sikerességre minden némi- leg műveit emberben tagadhatlanul nagy hatása van.

2) Hogy a munkaerő a népek összes jellemtulajdonságai, műveltsége, nemzetisége (faj- és származás) szerinti különfésébe folytán igen különböző, mutatja *Boscher*: I. 40. §. utalva arra is, hogy munka-erély tekintb. az angolt meg amerikaiat, pontosság és kitar- tás tek. a németet, izlés és formatalentom tek. a francziát, semmiféle nemzet se múlja felül. Egy angol gyár (mond egy más szakfőfiú) olyan, mint az angol állam; minden egyes munkástag stb. benne tele van önbizalommal és öntevékenységi hajlammal; de mindegyik teljesen bízik és bizhatik is minden többi munkatársában.

³⁾ Azt tartván: pigrum et iners videtur sudore acquirere quod possis sanguine parare; továbbá azt, hogy haszonkeresés, üzlet, ipar, stb. nem *szabad emberhöz* illő. - Magasb műveltségi fokon a munka becsé és méltósága mindjobban elismerésére jut; sőt hogy a kereszténység elterjedése is sokat tett ez irányban, a mennyiben az embernek és munkájának becsét hirdeté s tanágazataiba fölvette, nem kell külön említeni.

⁴⁾ Erről alantabb tüzetesen van szó.

NEGYEDIK CZIKK. A tőke mint termelési tényező.

46. §.

A tőke általában.

Bármily alacsony fokán álljon is a műveltségnek valamely nép, a javak előállításában mindég bizonyos segédeszközök, készletek és készülékekre szorul, melyek nélkül munkája és fáradozása illő eredményekre nem vezet, a természet segédkezése nem eléggé gyümölcsöző. E segédeszközök, kész- leték stb. a *tőkék* ¹⁾ (Kapitale), melyek alatt minden *törzs-javt* (Stammgut), vagyis „minden olyan termelvényt értünk, mely vagy új termelésre vagy tartós élvezet és használatra fentartatik”²⁾.

Tökének nevezendő o szerint nemcsak a *pénz* általában, vagy mint kamatot hozó jószág; hanem a következő értékessé javak is: a) *földjavítások* (Bodenmeliorationen), jelesen földöntözési és lecsapolási műveletek, töltések és kerítések, vegyészeti göröngyjobbítás és állandó ültetvények, melyek legtöbbször magával a telekkel oly szorosan összefolyanak, hogy tőle el sem különíthetők³⁾, b) *Épületek*, melyek a termelésnél használatnak vagy productiv emberek lakhelyül szolgálnak; tehát gyár- és műhelyek, rakházak és készlettárak stb. c) *Mesterséges utak és közlekedési eszközök*, a hová vas- utakat, és országutakat, csatornákat és hajókat, távírdákat stb. sorolhatni-

d) *Munkaszerep* eszközök, gépek, e) Haszon- és *munkáltok*. f) *Termelési anyagok* (fő- és segédanyagok), melyek a productionnál feldolgoztatnak⁴⁾, g) *Pénz*, mint legjelentékenyebb forgalmi eszköz, értékmérő s a vagyron-előállítás és megosztás egyik leghathatósb segédszere. h) *Életszerek* (Unterhaltsmittel) a termelők számára, addig míg a termelvéuy előállítatik. i) *Kereskedelmi árukészletek*, melyek eladásul raktárakban és boltokban, készletben tartatnak; k) *Szellemi és művészi munka-eszközök*, milyen például a tudósnak könyvtára, a művésznek készülékei, szerei, mintái stb. l) Végre tágasb értelemben véve ide sorolhatók még az úgynevezett *testetlen tőkék* (immaterielle Kapitale), melyek productio útján állítottak elő s productiora használtatnak, mint bármely egyéb tőke.

Némelyek ezen tőkék sorából *átszállíthatók*, például valami tekintélyes czég törzsvevősege; mások oly szorosan összekapcsolvák az emberi munkae-rővel, mint a földjavítás az illető telekkel (p. o. fensőbb ügyesség, melyet valamely munkás hosszas tanulmány és gyakorlat által szerzett magának). Sőt Roscher és Dietzel a legfontosb *testetlen tőkének* az *államot* magát nevezi, mely minden népnél minden nagyobb s sikeresb gazdászati productiohoz, legalább közvetve, okvetlenül szükséges⁵⁻⁸⁾.

¹⁾ L. még *Ad. Smith*: II. könyv. *Say*: I. 3. *Rau*: I. 121. sk. §. *Hermann*: St. Unt. 43. sk. és 267. L. *St. Mill*: I. 4-6. fejt. *Dietzel*: System der Staatsanleihen (1855.) 33. sk. 1. *Garnier*: Tr. 65-85. 1. *Mangoldt*: Gr. 4. és 3(3. sk. §. és V.-Lehre 144. sk. 194. sk. 1. *Rössler*: 98-127. 1. *Schaffle*: 99 -114. *Oppenheim*: Die Natur des Kapitals und des Credits. (1868.) I-ső köt. *Villiaumé*: Nouv. Tr. I. 104. sk. 1. és *Marx*: „Das Kapital” (1868.) az utóbbi socialistikái szempontból.

²⁾ Némelyek szerint a tőke: „minden oly jav, mely tartós *használmány* (dauernde Nutzung) *alapját* képezi; vagy azon vagyron, mely állandó *jövedelem-szerzésnek* eszköze; *Bossi* szerint: le capital est cette portion de la richesse produite, qui est destinée a la reproduction”; *Batbie* (N. Cours d’É.-Pol. I. 89. 1.) szerint: toute valeur applicable à la production; míg *Rössler* egyenesen azt mondja: „hogy tőkék minden nem a természettől eredő productív erők, melyek önállóan s nem az emberi test közvetítése által a termelési műfolyamba belépnek”, (id. műnk 98-99. 1.) L. még *Bossi*: Cours II. 7-8. lecke. *Stein*: Lehrb. 97. sk. 1. *Oppenheim* I. 8. 1. *Garnier*: Tr. 65-68. 1. *Mangoldt*: Gr. 4. és 184 sk. 1.

³⁾ *A föld maga* (azaz eltekintve a ráfordított s bele fektetett tőkéktől) nem nevezhető tőkének, mert: a) a telek nem emberi termelvény, hanem természet-adomány; b) mert sem eredete, sem jövedelmezősége tekintb. nem egyez meg a tőkével, a mennyiben nem takarítás és munkából keletkezik, s az idők folyamában, ép ellenkezőleg a tőkével, drágább lesz; c) mert a telek legkiválóbb gazd. viszonyai és hatásai tekintb. is egészen eltér a tőkétől. Hogy értéke a teleknek, mint tőke szokott fölvetetni és becseltetni, a dolgon nem változtat. (1. m. *Boscher*: I. 42. §. első jegyzet.)

⁴⁾ *Főanyagok* alatt azon javak értetődven, melyekből valami productum készül, *segédanyag* alatt azok, melyek a termelvénybe nem mennek át, hanem a productio műfolyamában elenyésznek, p. o. szén a kovács műhelyében.

⁵⁾ *A személyi erők*, vagy tőkék (*Schaffle* szerint) azok, melyek hosszabb fáradozás és áldozattal szereztetnek meg, s fő tulajdonságuk az, hogy az illetőnek díjt és jövedelmet hozhatnak (p. o. fölföldözések, irodalmi munkáknál).

⁶⁾ *A testetlen jószágoknak* ezen tőkékkel azonosítása föltétlenül egyébiránt nem helyeselhető: 1. még *Villiaumé*: Econ. Politique I. 4-7. 1. és *Rössler*: 99 – 103. 1.

⁷⁾ *A jószág tőke-tulajdonsága* egyébiránt nem természettől és föltétlen, hanem a *használat és mirefordítástól* függő; így a gyémánt például valami kincskamarában bizonyosan nem tőke; de tőke az üvegcsnek üvegmetsző készülékében. Tolvajok által lakott ház: nem tőke, munkások által lakott nagyon is az! Miből az is foly, hogy kimerítő felsorolása mindazon javak és tárgyakkal, melyek tőkék vagy tőkéké válhatnak, nem is lehetséges.

⁸⁾ Arra nézve, hogy a pénz mennyiben és mily értelemben tekinthető tőkének: alantabb.

47. §

A tőke nemei és osztályozása különösen.

A tőkék, tekintve először is: *rendeltetésüket*, vagy termelési vagy használati tőkék (Productiv kapitale oder Gebrauchskapitale.). A *termelési* tőke főrugó vagy eszköz küljavak előhozásánál (p. o. a gép az iparvállalatban, a segédanyag a technikai műfolyamban); a *használati* tőke pedig személyi javak előállításának alapja (p. o. a tudós könyvtára, az orvos műtőeszközei stb.). Egy és ugyanazon jószág mint tőke különböző alkalmazásban vagy szempontból termelési és használati tőke lehet; így például egy kölcsönkönyvtár a birtokosára nézve termelési, az egész társadalomra nézve használati tőke; egy épület, mely productiv embereknek lakásul szolgál, használati, mint iparvállati helyiség ellenben termelési tőke. A használati tőke könnyen válhat termelésivé, ha t. i. eddigi rendeltetésétől elvonatván, küljavak előhozására, productiora fordíttatik, (például egy háts lovam, melyet az eke elé fogok). A miért is némely nemzetgazda a *használati* tőkét „nyugvónak”, a termelésieket pedig „munkálódó” tőkéknek hívja; sőt vannak szakemberek, kik egyáltalában elvetvén e megkülönböztetést csak a termelésre ható javakat nevezik tőkéknek, az általunk használati tőkéknek czímzett javakat pedig állandó *használati vagyonnak* (Stehendes Gebrauchsvermögen) vagy közvetlen élvezésre szánt készletnek nevezik ¹⁻²). Végre tekintve a tőkék rendeltetését, meglehet még különböztetni a termelési tőkét mint *kölcsöntőkét* (Leihkapital), a midőn t. i. a jószág használata valami ellenszolgáltatásért másnak átengedtetik p. o. kibérlés, kikölcsönzés útján³).

Tehtve, másodsor: a tőkék *alkalmazásának módját*, a tőkék vagy *állók* s *így forgók* (stehendes und umlaufendes Kapital), ugyanis: álló tőke az, mely *állagában változatlanul* megmaradván a termelésnél többször is használható, s melynek mindenkor csak használmányi értéke (Nutzung) megy át az új termelvénybe; forgó pedig az, melyet a tulajdonos rendszerint csak *egyszer használhat* a termelésnél, s mely egész értékével átmenvén az új productumba, mint tőke létezni megszűnik. (így például „álló” tőke: a földműves ígásbarma, a gyámok gépe, a tudós könyvtára; „forgó” ellenben: a földbe elvetett mag, a feldolgozott segédanyag, az eladási készlet, a munkásoknak kiszolgáltatott tápszerek ¹).

Az álló tőke rendszeren a forgó tőke segítségével válik igazán gyümölcsövé; egymáshoz viszonyában pedig szemlélve e két tőke-nemet, azt találni, hogy az lényegileg a nemzet műveltségi fokától, meg a termelési üzletmódtól függ, s hogy névszerint magasb fejlettségű országokban az *álló tőkék* mennyisége mindég nagyobb szokott lenni, mint a *forgó tőkéké*.

Összesége azon álló tőkéknek, melyek valamely üzletben összehatnak, *alaptőke* (Anlagekapital); az ugyanott alkalmazásban lévő forgó tőkéké pedig *üzleti tőke* (Betriebskapital). E két tőke-nemnek egymás közt helyes arányban s helyes vegyületben kell lennie; tanácsosb inkább kevesebb, mint igen sok álló tőkét felhalmozni a vállalatban; mert ha fölöslegessé válnak, nehezen változtathatók át forgó tőkéké. Nem is érintve, hogy a forgó tőke

könnyebben fordul vissza s könnyebben kezelhető; az álló tőke teljes kihasználása kevésbé biztosított s a kisebb álló tőke sokkal könnyebben egészíthető ki, mint kevesbíthető a nagy, ha az üzlet-tőke elégtelennek mutatkozik. Szükségtelen továbbá említeni, hogy sokszor egész időszakok állanak be a midőn *igen is sok álló tőkére* alapított iparvállalatok, mintegy gombaszerű szaporasággal keletkeznek, (p. o. vaspályák, házépítés, csatornázat stb.) a minek (mint a történelem tanúsítja) rendszerint *forgalmi fennakadások*, s gazdasági krízisek szoktak következései lenni.

Tekintettel végül a tőkéket birtokló *alanyra*, a tőkék vagy *magán-tőkék* (Privatkapitale), melyek t. i. egyes polgárok, vagy társulatok birtokában vannak, vagy *nemzeti tőkék* (öffentliche Kapitale) ¹⁾ a hová a közutak, és az állam-vaspályák, a posta és a táviradintézet, kikötők és fegyvertárak, erődítvények és csatornák tartoznak.

Meg kell még különböztetnünk: *folyó tőkéket* (flüssiges Kapital), melyek t. i. készletek és pénz alakjában léteznek; *beruházott tőkéket* (investierte Kapitale), melyek valami iparvállalatba fektetvék s ott mintegy megkötve léteznek; *tétlen tőkéket*, melyek hasznavétlenül hevernek, p. o. letéti pénztárban gyümölcstelenül heverő pénzsommák; végre *holt tőkéket* (tote Kapitale), melyek már hasznot hajtani nem képesek, p. o. elromlott gépek és munkaszerek stb. Nem említve különösen, hogy a tőkék még *ingók* és *ingatlanokra* is oszthatók; amazok alatt azok értendővén, melyek egyik helyről a másikra átvihetők, emezek alatt, melyeket át nem helyezhetni s melyek ép azért a vállalkozót némileg a röghöz kötik⁵⁻⁶⁾.

¹⁾ E szerint a prod, emberek ruházata, laképületei stb. nem tekintethetnek tőkéknek. *Schäffle*: 59. I. *Rössler*: 126. 1.

²⁾ A főkülönbség termelési és használati tőke közt abban áll, hogy emez nem üti magát helyre oly közvetlenül hozadékában, mint amaz. E mellett a term. tőkéveli viszonyban *nagy mennyiségű* használati tőke műveit népeknél mindég biztos jele nagy vagyonosságának is. (L. *Roscher*: I. 1-3. §.) *Schäffle* helyesen jegyzi meg, hogy csak oly szaporítása az élv-szereknek káros, mely a munkaerőt s képességet nem teszi annyival productivábbé, mint a mennyivel az egyébként előállandott productivább volna. (*Volkoff*. Lectures p. 12.); végül a haszn. tőke előhozományát nem jövedelemnek, hanem *fokozatos elhasználásnak* nevezi.

³⁾ *Stein* és *Schäffle* a készpénzbeli tőkét: *értéktőkének* nevezik. L. az utóbbi Nat.-Ok. 101. sk. 1.

⁴⁾ Némelyek szerint forgó tőke az, mely egyszerre hagyja el a gazdaságot, és így a jövedelemben (érték alakjában) egyszerre vissza is kerül; álló tőke ellenben az, melynek értéke az egyes gazdaságban csak több üzlet s forgási szakok folyamában kerül vissza. L. még *Walker*: Science of wealth 57. I. *Trinchera*: Econ.-Politica I. 213. sk. I. *St. Mill*: Pol. Econ. I. 57. sk. 1. és *Mangoldt*: V. L. 441. 1.

⁵⁾ Az ingatlan tőkék a mezői gazdaságban, az ingók a kereskedésben és hitelüzletben játszván a főszerepet.

⁶⁾ *Oppenheim* id. m. 9. sk. 1. még különösen szól: nemzeti (vagy natural) vállalati és kölcsönzési tőkéről.

48. §.

A tőke szerepe és fontossága, valamint védelmezése a socialisták ellenében.

A tőke produktív ereje annak tulajdonain alapszik; azon tulajdonokon, melyek az emberi munkát és a természetet minden irányban támogatva

és segélyezve a termelési műfolyam nélkülözhetlen elemeiül jelentkeznek. Tőke az, a mi a munka sikerességét, a természet productivitását, az emberi ész értelmiség és ügyesség valódi értékesítését biztosítja! Tőke által (p. o. gépekkel) pótolható igen sok munka, egyszerűsíthető a legtöbb üzleti eljárás, mozdítható elő a forgalom és a közlekedés, fokozható az emberi szorgalom és erőfeszítés eredménye. Tőke az, a melylyel a vad nomád ép úgy, mint a polgárosult cultur-ember lételet biztosítja s kellemessé teheti, és a barbár civilisálódhatnak. A tőkék segélyével javítjuk földjeinket, készítjük utainkat és közlekedési eszközeinket; tőkék képezik a nemzeti (politikai úgy, mint műveltségi és anyagi) erőalap főrészt; velők védjük magunkat és a hazai földet; általok hasznosítjuk és tőkélyesbítjük szellemi és erkölcsi hódítmányainkat. A hol tőkék hiányzanak, ott nincs vállalkozási szellem, és éber tevékenység; nincs forgalom, kereskedés és ipari virágzás; nem lehet hitel és productiv pénz-forgás; hiányzik szóval minden, a mi a társadalmat erőssé, gazdaggá, nagy erőfeszítésekre alkalmassá teszi¹⁾.

Kitűnik ezekből is, mily félszeg és alaptalan a *socialisták* azon állítása, hogy a tőke a társadalmi gazdaságban vészes hatású, s különösen, hogy a tőkésék és a munkások érdeke ellentétes, úgy, hogy egyik csak a másik rovására és rövidítésével állhat fenn²⁾. Helytelen állítás annyiban is, hogy a tőke ép azon termelési factor, mely folytonosan a munkára szorul, mely a munkávali szövetekezés nélkül nem is képes hatni, sőt bizonyos tekintetben maga is nem más, mint *felhalmozott munka*³⁾, szorgalom és erőfeszítés eredménye. Szólv bizonyosága lévén ezeknek még azon köztapasztalati tény is, hogy tökebőség munkabőséggel, tökegazdaság munkakereslettel s magas munkabérrel; ellenben tökehiány, alacsony munkabérrel szokott mindenkor karöltve járn⁴⁾. A mákszemnyi igazság, mely a tőke elleneseinek felfogásában rejlik csak az: hogy a tőke, mint főfontosságú társadalmi hatalomelem, birtokosait számos előnyökben részesíti; a productióban a nagybani üzletet könnyíti, s így sokszor a kisebbek gyöngítésére vezet; főleg pedig az, hogy a tőkék szaporodásuk rugóját egy részben *önmagukban* hordván⁵⁾, néha nem arithmetikai, hanem geometriai arányban növekednek, s ép ezen úgynevezett: *accumulativ*, vagyis *gyűjtterejöknél* fogva, az erők és hatások összesítése által, a nagy tőke-birtokosoknak a kis birtokosok feletti túlsúlyát előmozdítják⁶⁻⁷⁾.

¹⁾ *St. Mill* azt monda ennél fogva; hogy a gazdálkodás és az ipar a tőke hiányában találja határát és korlátját.

²⁾ L. még a következő §§-okat.

³⁾ Így nevezik *Ricardo* és tanítványai a tőkét, minek azonban *socialistikus* magyarázat nem adandó. Ugyanis: hogyha az ember összes productiv tevékenységét „munka - nak nevezük, akkor csakugyan minden tőke el nem fogyasztott munka-eredményből (*Arbeits-Ertrage*) származik. De félszeg azon következtetés, hogy a tőke megérdemlett, de ki nem fizetett munkabérből veszi eredetét; ily jellemű eredete ugyanis csak zsarnokok és család tőkéinek van. L. még *Boacher*: I. 45. és 189. §

⁴⁾ Szépen mondja azért *Garnier*: „L'accord du capital et du travail és t une des belles et des consolantes lois de l'Economie Politique.”

⁵⁾ Az örökdedési-, családi- és birtok-átzállítási jogintézmény alapján és segélyével, meg a nemzedékről nemzedékre nagyobbodó nemzeti tőke szaporodása folytán. Mely tekintetben *Müller Ádám* (*Elemente der Staatskunst* 1808. II. 364. 1.) azt mondja: „Das National-Kapital ist die gesammte Verlassenschaft früherer Generationen, Jahre und Tagestb.”

6) *Rosegarten* Nat.-Oek. 109-11(). 1. a ki arra is utal különösen, hogy a tőke ez: accumulativ-ereje főleg a pusztán *lucrativ* pénzüzerleti vállalatokban (börze, bankári speculatiók stb.) nyilvánul; s hozzá teszi, hogy ezen accumulativ tendenzia onnan is kitűnik, hogy minden erőegyesítésnek (tehát az emberi és a természeti erőknek egyesítése tőke által is) eredménye az erők sokszorozódása, s hogy e cooperatió bűvös hatásait tényleg a nagy *részvénytársulatok* műveleteiben szemléljük. (Sok szellemdús észrevétel ez irányban még *Dietzel* id. mű?. 40-70. 1. és a *Deutsche V. Schrift* 1856-ik foly. 76. sz. alatti értekezésében). Már *Smith Ádám* is azt mondta: „Pézt pénzt csinál, ha nyertetek belőle, többet is nyerni már könnyű; és *Roscher*: hozzá teszi: nem oly *nehéz* a második milliót, mint az első ezret megszerezni!

⁷⁾ A mi az itt még tekintetbe jövő hatályosságát a tőkének illeti, ezt *fokozni* és növelni mindaz képes, a mi által annak *minősége* megjavíttatik s célszerű *alkalmazása* előmozdítottatik.

49. §.

A tőkék eredete, szaporodása, elényészése és termé- szete különösen.

A tőkék kiválólag „*takarítás*”- (Ersparniss) vagyis előállított javaknak az azonnali elhasználás és fogyasztástól elvonása által erednek. Mint-hogy pedig takarításról csak akkor lehet szó, ha egyfelől munka és szorgalom által javak és értékek előhozattak, másfelől a termelési költségeken túl még tiszta haszon (nyereség) is maradt: valódi ősforrásul a tőkéknek az emberi munka, jelesül a sikeres és gyümölcsöző munka tekintendő.

A takarítást különösen illetőleg ez abban áll, hogy egyesek vagy egész nemzetek évi munkájok tiszta *hozadékát* (Ertrag) nem közvetlenül fogyasztják el s fordítják élvek szaporítására, hanem további productióra, vagy tartós használat alapjaként értékekben fenntartják. Azt mondja azért egy újabb szakember: „a tőkeképződés szellemi feltételei: a rendszeretet, az előregondoskodás és az önmegtartóztatás; maga a tőke pedig nem egyéb mint eredménye a múltnak (azaz: a végzett munkának), mely a jövő tekintetéből (vagyis új termelésre) a jelen élvezettől elvonatik”²⁾.

A tőkeképződés és szaporodás a mondottak szerint (akár magán, akár közgazdasági szempontból induljunk ki) a *gazdasági mérleg* (Bilanz) bizonyos *többletének* eredménye, az e többletnek jövődöbeli jövedelem-alapul való megtartása s az azonnali fogyasztástól elvonása, végre az egyéni és a nemzeti jövedelemben a *szabad rész* (1. ezt alantabb) öszletének mérve és ismerjele.

A tőkeszaporodás *mérv* lényegileg azon értékalap nagyságától függ, a melyből a megtakarítás történhetik; továbbá a takarékosági erély és kitarástól, mely valamely országban létezik; tehát mindazon viszonyoktól is, melyek amaz érték-alap növekedése meg a takarítási hajlam ébresztésére befolyást gyakorolnak. így például főfontosságú lesz mindenkor a tőke-elhelyezési vállalatok *nyereséges* volta, a takarítást és tőkeelhelyezést könnyítő mindennemű intézetek, szilárd jog- és közbátorsági állapot, a vagyonnali szabad rendelkezhetés, politikai szabadság, jó közlekedés, helyes ipar és kereskedelmi *törvények*; főleg pedig értelmiség, munkaszereget és improductiv kiadásoktól idegenkedő *nemzeti jellem*³⁾. A miből kitűnik az is, hogy a népek alsó műveltségi fokán, hol a tőke becse kevésbé méltányoltatik, az előregondoskodás csekélyebb mérvű s a viszonyok mostohasága általában nehezíti a takarítást: a tőkeszaporodás mérvének csekélynek kell lennie;

nagynak ellenben magas culturánál; míg hanyatló népeknél (vagy időnként előforduló természetes csapások, háború miatt stb.) ismét megakad a szaporodás, a mennyiben pazar életmód, erkölcstelenség és jogbátortalanság, meg socialis rázkódtatások a tőketörzset megtámadják és a takarítási ösztönt elfojtják.

Van egyébiránt még egy módja a tőkeképződésnek a takarításon kívül. Tudniillik az, a midőn személyes áldozat vagy erőfeszítés nélkül (p. o. hasznos viszonylatok stb. keletkezése folytán) értékek támadna! Így névszerint oly műveltségi haladás folytán, mely már létező tőkék értékét fokozza; például egy ház tőkeértéke megkétszereződhetik, hogyha nagyobb vaspályái indóház építtetik melléje; technikai fölfedezések vagy javítások nyomán, melyek által az eddigi tőkék hatályossága fokoztatik; vagy akkor, a midőn bizonyos érték-tárgyak, jó közlekedési eszközök által hozzáférhetőbbekké válnak stb.⁴⁾.

A tőkeszaporodás határát illetőleg kétségtelen, miszerint az anyagi tárgyak és természet- adományok meghatározott mennyiségében bizonyos természetes korlátokkal bír ugyan a tőkeszaporodás (eltekintve az időnként amúgyis előforduló elemi tőke-rombolások, értékpusztító háborúk, sorscsapások stbitől); oly időpont azonban, hol a (helyes és észszerű, azaz: a szükségletek fődözésével kellő arányban álló) takarítás szükségtelessé vagy ép károsná válnék, nem létezik; mert mindég találkoznak új meg új élvezeti és termelési alkalmak, s szükségleteink körének kiterjedése, műveltségünk emelkedése, s a technika folytonos haladásai ez irányban a legszéleseb alapú takarítás és tőkeszaporodás által sem szármalyatnak túl.

A mi végül a tőkék tenyésztését illeti, ezt egyfelől a takarításnak ellentéte a pazarlás, továbbá elemi csapások s társadalmi rázkódtatások, végre helytelen tőkealkalmazás, meg művelődésboni visszaesések (p. o. közii, pályák elhagyása) szoktak okozni.

A nemzeti tőke legnagyobb része elhasználás és újjászülemelés (roproductió) folytán szakadatlan formaváltozásban létezik⁵⁾. A (termelési) tőke valódi célja ugyanis a reproductiv alkalmazás, az elhasználásba ni ismét-előállítás. A nemzetgazda a tőkét szaporodottnak, fenmaradónak, vagy kevesbedettnek tekintti a szerint, a mint annak értéke szaporodott, változatlan volt, vagy pedig csökkent (Pretium succedit in locum rei, et res in locum pretii.⁶⁾ A tőkék ez alakváltozásának hiányos felfogása a gyakorlati életben sok balnézet és tévedésnek forrása; így egyebek közt annak is, hogy a gazdasztyályok pazar életmódja az alsó-néposztyályok jólétének egyik föltétele stb.)

¹⁾ Már Aristoteles is (Polit. I.) így tekintette a tőkét. L. még I. Hermann: 2<!>. sk 1. St. Mill: I. 5. fejt. Schäßfle: 106-112. I. Itae: New princ. 78-258. I. Ellenien Carey éa tanítványa Dührinrj a tőkék ezen keletkezési módját tagadják. L. még Király: Socialismus 51-55 l.

²⁾ A takarítás egyike azon tulajdonságoknak, melyek az embert nnden egyéb teremtményektől megkülönböztetik. Stein pedig egyenesen a gazdasági élet fejlődésének alaptörvényét látja itten, id. munk. 35. l.

³⁾ Így például a Sveitziak és Hollandok mint felette takarékos, a Magyarok és Lengyelek pedig mint költekezni szerető nép ismeretesek.

⁴⁾ A magán- és a nemzetgazdaság szempontjából vett tőkeszaporodás közt annyiban sokszor különbség lehet, hogy amabban valami tőkeérték növekvése egy másik gazdaságban ugyanakkora hiányt vagy érték-csökkenést okoz, például börzejátéki nyereséggel,

egyedáru jogosítvánnyal szerzett tőkék. Ugyanez áll több nemzetgazdaságoknak egymás-közi viszonyára nézve is. L. ni. *Roscher*: I. 45. 46. §.

⁵⁾ Nem a formájában, hanem az új és új formában fennmaradó *értékében* tartja fenn magát a tőke. L. m. *Eossi*: Cours II. II. leczk. és *Chalmers*: Political Economy in connexion with the moral state and prospects of Society (1856.) 54. sk. 1.

⁶⁾ *St. MM* szerint: „a tőke ép *úgy* tartja fenn magát nemzedékről-nemzedékre, mint a népesség, t. i. nem egyéni önfentartás, hanem *ön-reproductió* által”.

⁷⁾ L. erről alantabb a „fogyasztás elméletében” többit:

ÖTÖDIK CZIKK.

A termelési tényezők öszhatása s az ezt előmozdító viszonyok és intézmények.

50. §.

A termelési tényezők öszhatása általában¹⁾.

A gazdasági termelés az eddig ismertett három tényezőt, t. i. a természetet, a munkát és a tőkét szükségli, s alig gondolható foglalkozás, melylyel e tényezők egyikének vagy másikának hiányában, javakat előhozni képesek volnánk. Következik innen, hogy a társadalmi productio nagy műfolyamában ama három tényezőnek egyesülése és öszhatása minden sikeres gazdasági tevékenységnek lényeges föltétele, s hogy igazán nagy eredmények csak ott érethetnek el, a hol a természet a munka meg a tőke minél teljesebb kifejlését s minél fogatosb öszhatását lehetségessé tevő és biztosító viszonyok meg intézmények megvannak.

A termelési tényezőknek egymáshozí viszonya azonban a különböző *foglalkozási ágakban* igen különböző. így például fontosb szerepe van a természetnek a mezőgazdaságban, mint a műiparban, vagy a kereskedésben; épúgy, mint viszont a munka a kézműben és a gyártásnál; a tőke pedig a forgalmi és kiteli üzletben a főbb nyomatékú termelési tényező. Szem előtt tartva azon körülményt is, hogy a productiv tényezők nem mindég és nem mindenütt állanak *egyenlő mértékben* rendelkezésre; hanem hogy ez országok, hely viszonyok és műveltség fokok szerint különböző²⁾.

Ezek szerint a tényleg rendelkezésre álló termeléstényezők mérve egyfelől határozó arra nézve, mely ágaira a productionnak utaltatik ez vagy amaz a nép, ország vagy vidék, vagy műveltségi fok; másfelől döntő fontosságú momentum arra nézve is, *mily termelési mód* és eljárás vétessék itt és amott egyik vagy másik esetben eszközölbe, és jelesül: vajjon a belterjes vagy a külterjes (intensiv vagy extensiv) gazdálkodási rendszer követessék-e stb. így nevezetesen a mezei iparban ott és addig, a hol és a meddig termékeny föld még bőviben van, de munkás kezek és tőkék hiányzanak: célirányosb lészen (nagyban és egészben tekintve) a *külterjes* rendszer, mely leginkább a természetörökre támaszkodik; míg ott, ahol a munkás kezekben bőség van, a tőke-kamat alacsony, gépek, munkaeszközök nagy mennyiségben léteznek, használható föld ellenben már ritka s minden telek már műve-

lés alá vétetett; a *belterjes üzletmód* a megfelelőbb a mennyiben ez utóbbi túlnyomólag a munka- és a tőke-tényezőre van utalva¹⁾.

A productió minden életrevaló népnél folytonos fejlődésben létezik. - Határtalannak azonban nem mondhatni, egyfelől, mivel a hozzája okvetlenül megkívántatott termelési tényezők (föld, munka, tőke) sem fokozhatók a véghetetlenig s mindenkor csak bizonyos mennyiségben és arányban állanak rendelkezésre; másfelől mivel a forgalomnak és az árukeletnek is megvannak bizonyos természetszerű korlátai; s jelesül senkisésem vásárol termévényeket szükségéin túl, vagy fizetési erejét meghaladó mértékben. Ott hol a termelés és fogyasztás ezen (itt is már felismerhető) szükséges *egyensúlyja* megzavartatik, rendszerint válságok, (termelési és forgalmi krízisek) szoktak beállani, melyek gyakran az egész közgazdaságot a legvészesb rázkódtatásnak teszik ki.

A termelési tényezők sikeres öszthatása, s így tulajdonkép maga az egész gazdasági élet helyes fejlődése és felvirágzása végre *bizonyos előfeltételek- és intézményektől* függ, melyeknek kijelölése tudományunk feladatában áll. Ez előfeltételek és intézmények: 1-ször a személyi méltóság elismerése; 2-szor az egyéni tulajdonjognak fennállása s biztonsága; 3-szor a munka szabadsága és helyes tagosulata; 4-szer a verseny és forgalom szabadsága; 5-ször a társasulási üzletmód (Associatio); 6-szor jó hitel- és közlekedési rendszer.

Ezekről egyenként és tüzetesen a következőkben.

¹⁾ L. ez egész cikkre nézve Roscher: I. 46 94. §. Schäffle 66. sk. 1, és a D. Viert. Schrift 1861. IV. füz. Garnier: 119-242. 1.

²⁾ E szempontból tekintve majdnem minden egyes nemzetgazdaság fejlődési története három nagy időszakra osztható, melynek elsejében: a *természet-factor* (erdő, víz, legelő, gyérnépesség, rabszolgaság); a másodikban, melyet az újabb műveit népek a középkor későbbi századaiban éltek át, s melyben a városok, a polgári osztály, a czéhek stb. fejlődtek ki: a *munka-factor*; a harmadikban pedig, a mely jelesül a föld értékének folytonos emelkedésével, a gyár- és gépzületi iparral, a nagy hitel- és pénzműveletekkel karöltve jár: A *tőke-factor* a túlnyomó. L. Roscher I. 47. §. és Hildebrand: National-Oek 274. sk. 1.

³⁾ Legújában a szelleműs Schäffle az e három termelés-tényező egymástól különválasztásából kiinduló régibb elmélet ellenébe egy mást állított, azt mondván: hogy egyedüli és kizáró termelési factor az „*emberi munka*”, melylyel a természet és tőke nem egyenjogú tényező; hogy természeti alapja van a munkának is, és a tőkének is; szellemi erők működnek a productióban, mint tőkék, a tőkékben viszont működnek természet-erők, s hogy maga a föld is tőke, mely termelési eszközként használtatik stb. - Erre azonban azt jegyezhetni meg: a) hogy a term. factorok ez összefolytatása és confusiója a tudományos abstractiót szerfelett nehezíti, disparat elemeket azonos elvek szerint akar megmagyarázni, tehát a tünemények megértését nehezíti; b) hogy ily felfogás szerint a *tőkefogalom* oly széles értelmezést nyer, hogy egészen ingataggá s határozatlaná válik, sok fontos jelenség (p. o. belterjes és külterjes gazdáik, mód, mozgó és álló tőke ellentétele stb.) pedig megfújhatlen lesz stb. Azon egy nagy eszmét mi is helyesnek és indokoltnak tartjuk egyébiránt, hogy csak az „ember” a valóban *aktív*, gondolatlall és akarattal termelő factor, hogy csak az ember gazdálkodik, természetet és tőkét pedig, mint erőket és közegeket gazdasági céljaira és műveleteire felhasznál. L. Deutsche Viert. Schrift 1861. foly. IV-ik füzet.

51.§.

A) Az ember személyi méltóságának elismerése¹⁾.

Az emberi munka csak ott lesz igazán gyümölcsöző, hol az emberek emberi méltósága és személyi szabadsága, elismertetik a társadalom minden tagja erőinek, tehetségeméi, kifejlesztésében és szorgalma eredményeinek élvezésében biztosítatik. Éles ellentétben áll tehát a productió (sőt az összes közgazdaság érdekével) azon intézmény, mely által a népesség egy része személyi szabadságától megfosztva, pusztá munka-eszközzé aljasítottik, gazdasági tárgyként tekintetik, t. i. a *rabszolgáság*²⁾.

A rabszolga munkája rendszerint rősz és selejtes és a szabiiid munkásokéhoz távolról som hasonlítható. Minek oka az, hogy a rabszolga érdekel a munka eredménye iránt nem viseltetik; a mi restsége miatt vagy ügyetlensége folytán kárba megyen, kínzójának vesztesége; a mit titokban fogyaszthat s lopva élvezhet, a maga nyeresége. Ide járul, hogy ügyesség és szorgalom a rabszolgára nézve legtöbbször még káros is, mert mennél többet bír, annál inkább terhelhetik ura által munkával; hogy a rabszolga jövőről, *családróli* gondoskodást nem ismervén, a *takarítás* és kitarítás érényét nem gyakorolja, s nem erkölcsi rugó, hanem a kínzástóli *félelem által* ösztönöztetik munkára, a mi utóvégre eltompult kedélyekre szinte hatás nélküli marad. A rabszolgáságnak egyik fő árnyoldala végül az, hogy *ipari haladás*, technikai tökélyesbedés mellette alig gondolható; hogy a népesség szabad osztályaiban az anyagi munka megvetését, s kerülését idézi elő; végre magukat a rabszolgatartókat megrontja s eredményesb gazdászati működésre képtelenné teszi. Ezek szerint a rabszolgáság nemcsak a joggal és a morállal, hanem az anyagi *hasznosság* elvével és tekinteteivel is ellenkezik, a közgazdaság szempontjából is kárhoztatandó.

Elismerendő egyébiránt, hogy a rabszolgáság a népek őskorában nem oly nyomasztó, mint felsőid) műveltségi fokon. Ama primitív korban ugyanis az együgyű és gyöngé még szívesebben hódol az erősebbnek és értelmesebbnek; a szükségek és a végzendő munkának csekély mérvénél fogva a rabszolgának az agyon-dolgoztatástól tartania nem kell, s itt-ott a munkára való kényszerítés talán az egyetlen módot is képezi, bizonyos osztályát a népnek állandó foglalkozáshoz és productióhoz szoktatni³⁾. A *műveltség haladtával* mindez természetesen megváltozik; a rabszolga helyzetének lealacsonyító voltát érezni kezdi, a szabadságvágy fölébred köblében, és így kétszeresen súlyosnak tekintvén helyzetét, csak az által nyer enyhületet, hogy mivel egyidejűleg az erkölcsök is szelídebbek lesznek és az emberieségi irány elterjed, a polgárosodással⁴⁾ a rabszolgáság is enyhíttetni kezd, sőt magas fejlődéspolczokon egyenesen el is töröltetik⁵⁾, miután itt (egyidejűleg a fogyasztás növekedésével és a productió kiterjesztésének szükségével) már fölismertetik az, hogy mily roppant munkaerő-pazarlás rejlik ez intézményben s hogy mennyivel jobb és gyümölcsözőbb a szabad munka a társadalmi foglalkozások minden ágaiban⁶⁻⁷⁾.

¹⁾ L. m. Roscher: 67- 76. §§. Schäßfle: 261-264. I

²⁾ A rabszolgáság eredetének három oka jelölhető ki: hadbani legyőzetés, a midőn a *foglyok* már nem gyilkoltatnak le, hanem mert már foglalkozás adathatik nekik, nehéz

munkára alkalmaztatnak; azután *szegénység* és eladósodottság midőn az illető tartozását mással, mint önszemélye lekötésével nem róhatja le, végre *socialis forradalmak*, melyekben egyik osztály a másikat elnyomja.

³⁾ A művelődés legalsó fokán az anyagi munka, ló szükség lévén, miután ez szerző dísileg meg nem szerezhető, *erőszak* útján biztosították, csak hogy az illető nehéz munkák mégis végeztessenek. A hatalmasnak vagyona ez időszakban főleg rabszolgák s cselédség, kik dolgoznak, míg maguk uraik politikai és szellemi szolgálatokat végeznek s a közügyeket intézik. Legújában, tekintettel különösen az amerikai egyesült-államokbani rabszolgái-viszonyokra, e kérdés *Cairness: Slave power* (1860), és *Olmsted: Journeys* (1861) című, meg az ismeretes emberességi irányú német író *Ruber* dolgozataiban talált ismét alaposb kifejtésre, melynek eredményei az itt felhozottakat szintén igazolják.

⁴⁾ Hogy a *kereszténység* elterjedése, az arisztokrátiát gyöngítő *absolutismus* meg a reformatióval százjubkori philantropikus eszmeiránnyal keletkezett *új világnézet* e tekintetben főtényezők voltak, szükségtelen említeni is.

⁵⁾ Mert ekkor már az alsó néposztály nagy része; munkabéréből önállóan is élélhet, a földes urak pedig, pénzen mindég kapnak munkáskezeket, úgy hogy a *kényszer* teljesen fölöslegessé válik az egyesek önérdéke szempontjából is.

⁶⁾ A felszabadulási processus rendszerint ugyan lassan folyt le, mert a rabszolgaság előbb a colonatusba, azután a jobbbátságba, s csak később ment át a szabad munkások intézményébe. L. *Granier de Cassagüac: Die arbeitenden Klassen 1889.*

⁷⁾ A megszüntetés egyébiránt itt-ott visszás eredményeket is szült, osztállyúrlódás sokat idézett elő, s mind az úrra, mint a felszabadult szolgára nézve közvetlenül és átmenetesen nyomasztó hatású volt (az úrra azért, mert munkás kezeket nem kapott; a munkásra, mert kiragadva a, régi patriarchai viszonyból, minden védő- és támogató elemőt megfosztva lón).

53. §.

B) Az egyéni tulajdonjog.

Egy második hatalmas rugója és föltétele a sikeres productionnak a „*magántulajdon*” intézményében rejlik ¹⁾. Az embernek jelesen már természet szerűleg is azon joga lévén, hogy azt, a mit fáradsága és munkája, takarékosága vagy ügyessége által, vagy egyéb jogos módon szorzott, kizáró rendelkezése alatt tarthassa: önként következik, hogy az egyéni tulajdon (valamint az abból természet szerűleg folyó örökhagyási jog intézménye) mind az igazságosság, mind a hasznosság szempontjából a társadalom egyik sarkkövöül tekintendő, s az anyagi haladás és minden sikeres emberi tevékenység nélkülözhetlen alapját képezi ²⁾. Egyéni tulajdonjog nélkül ugyanis a termelő erőknék (javak előhozására czélzó) egyesítésére ösztön és kedv sonkiben som léteznék, takarítás útjání tőkeképződés, földbe fektetett beruházások és javítások elő sem fordulnának;³⁾ üzleti reformok, magasbra törekvés, tökélyesedési vágy csak igen csekély mértékben volna ⁴⁾.

Ezekkel szemben szükségtelennek is látszik a magántulajdon intézményét a *socialisták és communisták* támadásai ellenében védelmezni. Azon vádjokra tehát, hogy a priváttulajdonjog az irigységnek táplálója, a *tolvajságnak* látszólag törvényes formája, az önzésnek és szivtolenségnek kútfeje, a haszonlesés s számos visszaélésnek nemkülönbén ezerféle büntényeknek szülő anyja, a társadalmi osztályok (gazdagok és proletárok) örökös tusakodásának okozója s egyszerűen a következők jegyeztethetnek meg: a) Csak a tulajdonjog fennállása szolgál az embernek indokul és ösztönül arra, hogy oróit és tehetségeit minden irányban megfeszítse, törhetlen buzgalom és kitarással lásson a munkához, s a termelésben és iparban sikeres tevékenységet fejtsen ki. b) A tulajdonjog elismerése *előtt* szegénység és szűkölkö-

dés volt közös sorsa mindnyájunknak, s csak az ennek alapján kifejtett munkakerő és fáradság volt az, mely az anyagi jobblétet előidézte, a tőke és szabad jövedelem eredetét lehetségessé tette, c) A tulajdonjog mindenkor *nemzője* és *ápolója* volt az emberies érzelmeknek (jótékonyosság, adakozás, becsület-érzet stb.), a hazai földhöz való meleg ragaszkodásnak, emeltyűje a közérzet és a családi erényeknek⁶⁾; gazdaságilag tekintve pedig a haladásnak, az iparban technikában és forgalomban eszközölt előmenetelnek, d) A tulajdonjog ellen felhozatni szokott ellenvetésekből *nem* ennek eltörlésének szüksége, hanem inkább az következik, hogy általánosíttassék, s okszerű intézmények alapján kifejlesztessék, e) A tulajdonjog megszüntetése végül egyrészt a legnagyobb *igazságtalanság* és *zsarnokság* volna, másfelől meglazulásra talán megsemmisülésére vezetne mindazon kötelelék- és rugóknak, melyek az anyagi és erkölcsi társadalom-rendet fenntartják, a produktió és ipar, a gazdasági haladás és forgalom alapjait és biztosítékait képezik⁷⁻¹⁵⁾.

¹⁾ L. még *Ahrens*: *Naturrecht* 240 – 324. I. *Trendelenburg*: *Naturrecht* (1860) 93. sk. §. *Ott*: *Économie Soc.* 211. sk. 249-321. I. *Gamier*: *Tr.* 120-138. I. *Batbie*: *Économie Politique* I. 142-191 I. *Hildebrand*: *Nat.-Oek.* 241. sk. I. *St. Mill*: *Princ.* II. 1. fej. és V. 9. *Röder*: *Naturrecht* (1846) 197. sk. 249. sk. I. *Thiers*: *De la propriété* (1848). *Proudhon*: *Contradictions Écon.* II. köt. 11. fej, *Baudrillart*: *Manuel*: 33. sk. I, *Király*: *Soc. und Communismus* 18. sk. I. s főleg *Roscher*: I. 77-88. §.

²⁾ Nem is említve, hogy a tulajdon eszméje és szükségérzete az emberi természetben gyökeredzik, s hogy minden művelődési haladás és civilizatio egyik fő iránylata az, a tulajdon elvének mind teljesebb és okszerűbb formában érvényt és elismertetést szerezni! Eltekintve azon inkább jogbölcészeti mint gazdaságtani kérdéstől: munka, vagy foglalkozás, vagy törvény, vagy más egyéb képezi e tulajdonképeni jogcímét a magántulajdon-intézményének. (V.ö. *Röder*: *Nat.-Recht.* 224. sk. *Ahrens*: *N. P.* 245. sk. I.) Utalunk egyszerűen egy jeles szakember következő nyilatkozatára: „Das Eigenthum ist die natürliche Ordnung der Individuen in Bezug auf die Sachen und mit dem Wesen der Individualität von selbst gegeben; kann also nicht erst aus Vertrag oder Gesetz entstehen, weil Vertrag und Gesetz selbst wieder die Idee der Ordnung voraussetzen. Etwas anderes ist die gesetzliche Organisation des Eigenthums mit Rücksicht auf nationale Anschauungen und Bedürfnisse; ferner die Entstehung concreten Eigenthums für die Einzelnen durch Arbeit und sonstige Willensäußerungen der Individualität. Eine Erweiterung und Garantie des Eigenthums ist das *Erbrecht*, welches die Individualität von dem Ende des natürlichen Daseins unabhängig stellt, und daher von denselben Grundsätzen beherrscht sein muss wie jenes; és wird sich aber verschieden gestalten, je nachdem die nationale Anschauung die *Individualität mehr in den Familien* und deren Repräsentanten, oder aber in der einzelnen Persönlichkeit verkörpert denkt; wonach dann auch die Verschiedenheiten des Intestat- und des testamentarischen Erbrechts bei den Völkern zu erklären sind.” Az imént mondottakhoz csatolandók közelebbi felvilágosításul még a következők: a közgazdasági érdek egyik fő követelése az, hogy a *végrendelkezhetési* jog főlélesleges megszoritásoknak alája vetve ne legyen; ha például az örökhagyó atyafiai oly örököségi joggal bírnak, melytől még végrendelet által sem foszthatatnak meg, a birtokos könnyen bíratik arra, hogy megtakarított tőkéit még életében elfogyassza, vagy életjáradéki kötésekre indíttatik, nehogy oly embernek jusson halála után vagyona, kinek azt hagyni épen nem akarja. (Miből egyebek közt az is foly, hogy az úgynevezett *köteles-részt* tudományunk szempontjából csak azon esetre nézve lehet helyeselni, hogyha az örökhagyó keresetképtelen utódokat hagyott, kik különben az állam terhére válnának). *Angliában* csakugyan korlátlan végintézkedési jog létezik, igen csekély megszorításokkal; ugyanilykép az amerikai *Unióban*, ellenben *Frankhonban* az egyforma örökosztás elve áll fenn, mely utóbbi ép úgy van ellene a valódi szabadságnak, mint a régi kényszer-összetartása a hitbizományi jószágoknak stb. Tüzetes fejtegetések találhatók e kérdést illetőleg a nagyhírű francia állambölcsező *Lepay*: *La réforme sociale* ez. (1864-ben két kötetben megjelent)

művében; s ennek nyomán *Schäffle*: Nat.-Oek. 357. 374 I · míg másfelől a német socialista *Lassalle*: System der erworbenen Rechte (1861. II. köt.) ez munkájának a tulajdonról értekező szakaszai (I. 200. sk. 1.) figyelemre méltók.

³⁾ Ki fogna eredetileg telkekre tőkét, munkát, javításokat fordítani, ha az azok fölötti birtokjoga elismerésére számot nem tarthat? s fáradtságának sokszor csak hosszú idő múlva realizálható gyümölcsre kilátással nem bírna!? Mindez magasb műveltségi fokokon még inkább állván így, a hol t. i. a belterjessé vált földművelés és telekhasznosítás *mind nagyobb töke, munka* és erőbefektetést vesz igénybe, a mi ismét csak szilárd magán tulajdonjogi alapon eszközölhető, és eszközöltetik tényleg is. L. még *Batbie* id. h.

⁴⁾ A töke és a földbirtok kitünő védelmezését és igazolását I. *Roschermél*: id. h. utalással arra, hogy a töke csak az egyéni tulajdon mellett válhatik igazán productív; hogy az öröködési jog, mely a család eszméjének a tulajdon eszméjével való kapcsolatának folyománya: a helyes vagyonosodási és népesség-szaporodási arány leghatalmasb biztosítéka s a társadalmi kapcsolatok egyik legerősibike; hogy a földtulajdon annyiban, hogy föld emberek által elő nem állítható, se nem fogyasztható a tőkétlől egészen eltérő természettel bír, s alapja nem annyira szorosan jogi, mint inkább czélszerűségi (de az egésznek érdekével megegyező czélszerűségi), a miért is az államhatalom reá mindég különbözőle külön terheket hárított (hűbéri, egyházi, szegényeltartási tartozásokat stb.).

⁵⁾ Ugyancsak *Roscher* szellemében mutatja ki, hogy communistikus eszmék és törekvések leginkább oly időkben szoktak fölmerülni, midőn a gazdagok és szegények közti socialis hézag igen tátongóvá vált, a munka-megosztás tulfeszítésig vitetik, a köz jogerzület forradalmak s nagy socialis rázkodtatások által megingattatott, vagy ép megzavarodott; végre midőn az alsó osztályok félszeg-democratikus szabadság (szabadosság) által túlkövetelőkké válnak. A mivel kapcsolatban arra is utal, hogy ily föle törekvésekkel már a legrégebbi népeknél is találkozhatni, hogy alacsony műveltségű törzsek a communismus számos elveit egyenesen megvalósítva bírták és bírják, és hogy a mai társadalomszervezetben is igen sok elemei és eszméi a nemesb ért. vett communismusnak megvannak s mindjobban emelkednek érvényre! A *tulajdon* történeti fejlődéséről tüzetesen szól *Ahrens*: id. m. 272. sk. 1.

⁶⁾ Az utóbbiaknak annyiban is, hogy a család jóllétéről a halálesetre is gondoskodást lehetségesít a velejáró öröködési jogintézmény alapján stb.

⁷⁾ A tulajdon szentültartása még azoknak is közvetlen érdekében áll, kik nem birtokolnak semmit, mond *Hoffmann* (Verm. Schrift. 1843. 558. sk.), és hozzá teszi *Garnier*: la Garantie de la propriété est le respect de la liberté humaine et profite à la société par suite admirable concordance entre ce qui est juste et ce qui est utile."

⁸⁾ A föld-és tőketulajdon közötti jogi és gazdasági különbségre utal *Stuart Mill* is (Principles II. 2, 6.) azt mondván „the reasons, which form the justification in an economical point of view, of property in Land, are only valid in so far as the proprietor of land is its improver. In no sound theory of private property was it ever contemplated, that the proprietor of land should be merely a sinecurist quartered on it; míg a *socialista Considerant*, csak az emberi szorgalom és töke által eszközölt földjavítást és érték növekedést tekinti tulajdonjog tárgyának, a föld eredeti, kimeríthetetlen és megronthatatlan természeti ős erőit köztulajdon tárgyának veszi, és elismervén ennek is czélszerűségi szempontból privatbirtokba való átengedésének helyességét, azt köti ki, hogy a földből kizárt többi állampolgároknak a *munkára való jog* (Droit ou travail) adassék meg. – Némely socialisták (mint például *Spencer*: Social Statics 1851. 114. sk. 1.) egyenesen a státus részére akarják az egész földbirtokot lefoglalni L. még *Roscher* I. 88. §. A communisták s főleg *Proudhon* kiválókép a földbirtokjogot támadják meg, azt állítván, hogy nem munka és nem töke eredménye, hanem közös isten-adomány, melyet ugyanazért egyéni tulajdonba venni nem szabad. Mire a fentebb mondottakon kívül még azt jegyezhetjük meg, hogy azért nem bitorló a földbirtokos, mert eredetileg *mindenkinek szabad* rendelkezésére állott a telek, melynek tulajdonosává tévé magát; mert csak töke- és munkabehatás által lett földje igazán gyümölcsöző; mert ha magántulajdonba át nem ment volna, szabályszerű és terjedtebb mezei gazdaság helyt soha se foglalhatott volna; végre hogy a *status maga* bizonyosan a legrosszabb kezelője volna a birtokába átmenő földnek s psakhamar általános hanyatlás állana be a productióban, ha valamikép saját művelése és igazgatása alá venné az összes földeket és jóságokat.

⁹⁾ Hgy a tulajdonjog kifejlesztésével ép magának az alsó néposztálynak helyzete is megjavult, mutatják *Hildebrandt*: id. m. 241. sk. 1. *Macaulay*: History of England 8-ik fej. *Rau*: több helyütt, sőt elismeri maga *Proudhon* is (id. m. 10-ik fejezet).

¹⁰⁾ A tulajdonjog *reformjának megindítása* (mint maga *Proudhon* is elismeri) ez iustitúció végmegingatására vezethetne. Újabb időben ily reformeszméket pengettett conservatívabb szempontból *Ahrens* és *Böder* (általában a Krause-féle bölcséleti iskola), radikális irányban pedig *Stuart*, *Mill* és szelleműs követője *Alb. Lange* különös tekintettel az örökösödési jog megszorítására. Ezen reform-eszmék röviden a következőkben öszpon-tosulnak. I-ször a *Krause*-féle iskola a tulajdonjogban egy individuális és egy social is elemet megkülönböztetvén: elveti a vagyon-maximumot, a szegényi-taksát, az adórend-szer radikál megváltoztatását, az oldalrokonok örökjoga megszüntetését, mint itt-ott indítványba hozott javításokat; azonban kíván: a) combinait biztosítási rendszert állami szervezés és kezelés alapján; b) ideiglenes segélyezést önhibájuk nélkül keresetképte-leneké lett polgároknak; c) államilag felállított minta-gazdaságokat; d) támogatást adni oly iparosoknak, kik nagy politikai rázkódtatások vagy átalakító gép-felfűdözések folytán üzletükkel felhagyni kényszerültek; e) az associáció elvének minden irányban és minden erővel kifejlesztését, állami előmozdítását stb. f) Segély- zalog-kölcsön stb. intézeteknek állami vezetés melletti felállítását, az eddiginél hatályosb rendészetet ez irányokban, a kisajátításjog és jus eminens czélszerű alkalmazását stb. (V. ö. *Ahrens*: N°. 11. 808 – 324. 1. és *Böder*: N. II. 250-814. 1.) 2-szor a *radicális*b irányú *Stuart Mill* és *Lange*, *Büchner*, s a félsocialisták egy része pedig egyenesen a végrendekezési és az örökösödési jogot akar-ják korlátozni, azt követelvén: a) hogy egy gyermek se igényelhesen többet, mint a mivel közönségesen elfogadott vélemény szerint az apa házasságon kívül nemzett gyermekének tartozik; b) hogy senki örökösödés útján többet ne szerezhesen, mint a mennyi közép-szerű függetlenség fenntartására megkívántatik, a többi vagyon pedig az *államra* három-ljon; c) az állam azonban köteleztessek gondoskodni a lemenőkről, ha az örökhagyó épen nem gondoskodott volna; d) az oldalrokonok örökösödési joga töröltessek el; e) hogy az állam a munkásokról, kik keresetet nem találnak, szinte gondoskodjék, vagy legalább a tőkésék tulsúlyja ellenében azokat védelmezze, jelesül ingyenes előlegek, garancia-nyújtás stb. alapján. (V. ö. *Sí. Mill*: II. k. 1-2. fej. V. k. 9. 1. *Lange* id. m. 57. sk. 110.” sk. *Villiamé*: Eeon Polit, II. köt. több helyen *Lassalle* izgató rőpirataiban és *Marx*: Das Kapital című művében.)

¹¹⁾ A soe. és conimunismusra nézve jól jegyzi meg *Roscher* és *Schäffle*: „hogy mindnyájunkat lomhakká és szegényekké tenne és a szabad birtok egyenlőtlenségéből a nyomor szolgai egyenlőségére vezetne.” Ellenben *St. Mill* némileg védelmezvén acommu-nistikus törekvést, azt mondja egyebek közt, hogy e tervek kivi he tőségét már előre, is és általában kétségbe vonni nem helyes; 1. még a német kiad. II. 701. sk. 1. és *Ott*: 831 - 379. 1. meg *Villiamé* I. 118. 1.

¹²⁾ Hogy egyébként, az egyéni tulajdonjognak megvannak természetesen korlátai hogy absolut rendelkezésjog a tulajdonnal nem ismerhető el, hogy a *jus eminens* az államhatalom részéről megszorítását igazolhatja, hogy a *kisajátítás* és hason intézmények által már eddig is bizonyos korlátok közé van szorítva: említeni szükségtelen. *Lassalle* (System der erworbenen Rechte, 1861. 241. sk. 1.) arra is figyelmeztet, hogy a jogtörté-nelem culturhistoriai menete oda irányul: a privátulajdon körét szűkebbre vonni, s több és több tárgyakat a magántulajdonon *kívül* helyezni.

¹³⁾ Szépen mondja *Chevalier*: „l'Economie Politique doit respecter le deux grands principes, la famille, et la propriété, comme une arche sainte.”

¹⁴⁾ A nemzetgazdaság és socialismus egyeztetésére és összefőrrasztás ára czélzó törekvése a szelleműs francia szakembernek *Villiamének*, ez utóbbi következő formulázásában talál kifejezésre: la vérité ne se trouve ni dans Fun, ni dans l'autre parti; elle n'est pas nonplus dans l'exclusion de l'un ou de l'autres, mais dans leur *mutuelle conciliation*. La science démontre, que tout antagonisme, se résout en definitive en une *formule com-plexe* qui le fait cesser. Ni le temps, ni le génie, ni la détermination des hommes et des puissances, ne fera cesser cet antagonisme. Mais avec du courage, de la bonne foi, et quel-que intelligence, l'on peut rechercher et trouver les moyens d'y parvenir en attribuant au socialisme et à l'économie politique le même but, savoir, l'ordre, et le bien-être de la majorité. (Nouveaux Traité d'Econom. Polit. 1. 80-81. 1.)

¹⁵⁾ Hogy a *szellemi tulajdonra* nézve (írói, feltalálói stb. tulajdon) szintén állanak az itt kifejtettek, említi *Garnier* id. m. 131 -183.1. (V. ö.még *Ahrens*: N.-Oek. 296. sk. 1.)

53. §.

C) A munka, iparosforgalom szabadsága és a szabad verseny.

A *szabadság* az összes gazdasági tevékenységnek és így különösen a sikeres termelésnek is életető *eleme* és nélkülözhetlen *rugója*. Kitetszik ez főleg akkor, ha a szabadságot, a társadalmi munka ipar és forgalommal viszonyában vizsgáljuk. Csak ott, ugyanis a hol mindenki erőit, tehetségeit és tőkéit szabadon érvényesítheti, a hol az erők tusája, az érdekek versenye, s a tehetségek vetélykedése mesterségesen akadályozva nincs: várható> sikeres gazdasági munkálódás, erő kifejtés, haladás és tökélyesedés. Csak a *szabad munka* és ipar elvének elismerése által biztosítatik minden termelési ág számára a legszilárdabb akarat és a legkitartóbb szorgalom; csali; ezen az alapon fejlődhetik ki és érvényesülhet az ügyesség, a leleményesség, vállalkozói éberség, önérzület és igazi szakbeli értelmiség.

A *szabad verseny* (freie Concurrrenz) és *ipar* az által, hogy az egyéni érdeket és hasznot, mint egyik fő mozgóját a gazdasági életmozgalomnak, folytonos működésben tarja, a győzelmet rendszerint a szemesnek, az ügyesnek szerzi meg, a termelőt a piacz szükségéinek gondos szemeltartására utalja, minden kínáló alkalmak megragadására készet, sőt az üzlet fortélyainal; felismerésére, a termelési költségekbeni takarékososságra, és így nagyobb és bőségesb, valamint olcsóbb productióra vezet: egyikévé válik a leghathatósb *forgalmi* és *termelési rugóknak*, melyek nélkül élénk piacz és árúkelet meg a productio technikai tökélyesbedése alig gondolható. A munka- és versenyszabadság végül az egyesekben módfelett fokozza és ápolja az *önbizalmat*, az *önállósági érzületet*, és így mérséklésre is szolgál az államkormányi gyámkodás utáni azon csöngésnek, moly mind a politikai, mind a közgazdasági életben oly sok bajnak és visszásságnak kútforrása.

Fölösleges egyébiránt említeni is, hogy a szabad verseny és a korlátlan üzletszabadság igazán jótékony csak ép és egészséges gazdasági viszonyok közt leszen, a hol kellő érettség és erkölcsi alap szolgálják támaszául, a jó társadalmi erők és elemek fejlesztésére hat, – eszély, értelmiség, közszellem, önmegtagadás és mérséklet vezérli a versenyzőket. Ide járulván, hogy vannak esetek, melyekben a szabad verseny, az ipar s forgalomszabadság a közérdekkel ellenkezésben lehet, s ép azért megszorítást tesz szükségessé; valamint az, hogy a népek alsóbb műveltségi fokain a korlátlan ipar és forgalom elve az általános társadalmi viszonyoknál fogva bizonyos kivételeket szenved s e kivétel magának az egésznek is (legalább átmenetesen) előnyére szolgál¹⁾.

¹⁾ Alantabb erről több helyütt tüzetesen szöllumk.

54. §.

D) A munka helyes tagosulata s különösen a munkamegosztás és ennek előnye.

A javak előhozására czélzó *munka* rendszerint nem egészen egyforma és egyszerű, hanem különböző foglalkozási mozzanatokban nyilatkozik, mivel

az anyag és annak alakítási formái, a működő erők, meg a termelésnél szemmel tartandó elemek és nehézségek igen különbözők. Innen ered a *munkamegosztás* és *egyesítés*, vagyis a helyes *munkatagosulat* (Arbeitsgliederung) szükségessége¹).

A munkamegosztást különösen tekintve, ez olyképeni foganatosítása a munkának, hogy minden egyes munkás a termelvény csak egy bizonyos *részének* készítésével foglalkozik, vagy (nagyobb üzletágot véve) csak egy szakára a productionnak fordítja tevékenységét. A munka-megosztás, egyfelől a termelési ágak természetének, más felől az egyéni erők, képességek és hajlamoknak különféleségéből veszi eredetét; s magával a nép életének fejlődésével karöltve terjed és jut érvényre. Így például míg alacsony műveltségi fokokon a családapa egy és azon személyben egyidejűleg: gazda és tanító, bíró és oltalmazó, a polgárosulás elterjedtévei mind e foglalkozások már megannyi önálló (társadalmi) funktiók alakjában jelenkeznek, a munka és foglalkozásnak legsokoldalúbb megoszlása és szétágazása áll elő, és pedig nemcsak az általános hivatás-szakokban, hanem az *egyes* szakok és foglalkozások termelési *részleteiben* is²⁻³).

Előnyei és hatásai a munka-megosztásnak igen jelentékenyek, általában elismertetnek, s a következőkben mutatkoznak: a) a munka megosztás az erők és tehetségek leghatékonyabb alkalmazását lehetségesítvén⁴), nemcsak minden termelési műfolyam legeredményesb berendezésére, hanem a javak legváltozatosb nemeinek, legnagyobb *mennyiség-* és legjobb *minőség-gbeni* előállítására is vezet; b) a m. megosztás fejti ki a munkásokban az *ügyesség* legnagyobb fokát, a mennyiben az egy és ugyanazon tárgygyal való folytonos foglalkozás s egy pontra irányzott tanulmány és gyakorlat, mind a szellemi, mind a physikai tehetségeket a legbámulatosh *tökélyre* emeli⁵) c) a munkamegosztás *felfődözések* és javításoknak is alapja és forrása, és így a technikai haladásnak ez irányban is hathatós emeltyűjéül tekinthető; d) sok idő, anyag, erő és költség kiméltetik meg általa, tehát segélyjével tetemesen *olcsóbbá is lészen a productio*, mert munkaszünetek kevésbé fordulnak elő, az egyik foglalkozástól a másikhoz való átmenettel járó félbeszakadások mellőztethetnek, s mivel valamely hasonnemű munkának egyidőbeni végzése egyesek által sok másokat ugyan e munkától fölment s productivabb foglalkozásra képesíti; e) munka-megosztás mellett *gyorsabban* *l«het termelni*, s az emberi erők minden iránybani hasznosítása is könnyebb, mert minden munkaerő és képesség teljesen értékesíthetetik, sőt egyébként nem íz használható erők is alkalmaztathatnak (p. o. bénák, öregek, gyermekek), f) De nemcsak a munkaerő, hanem a természeti- és a tőkeerők is csak m. ni. alapján értékesíthetők teljesen; valamint bizonyos az is, hogy a termelvény ily módon *egyformábbak* és *változatosbak* lesznek, a mi a forgalomnak élénksége tekintetéből szinte fontos, g) A m. m. fokozza a munkaöszönt, mert az *áru-piaczot* kiszélesíti, h) Az úgynevezett *nemzetközi* munkamegosztás az egyedüli út és mód arra, hogy valamely nemzet magának más országok termékeit megszerezhesse: magának az államnak határain belül pedig egyike a társadalom legszilárdabb kötelékeinek, a mennyiben az egyik munkást vagy termelőt a másikhoz csatolja s minden *egyes* munkamegosztás mellett ép azáltal biztosítja magát legjobban, hogy embertársai szükségéit tartja szem előtt, s így egy jószágnak saját szükségletén messze túlmenő

mennyiségbeni előállítására adja magát, i) Csak m. m. mellett válik végre lehetségessé, hogy *felsőbb szellemi* és társadalmi *foglalkozások* (törvényszerzés és kormányzás, tudomány és bíraskodás, művészet és irodalom-művelés) sikerrel üztethessenek, a mennyiben az alsóbb rendű erők a mindennapi s anyagi munkákra szoríttatván⁶⁾, a felsőbbek kizárólag ama felsőbb természetű javak productiójára adhatják magukat⁷⁾.

A munkamegosztással egyébiránt nemcsak az anyagi és gazdasági, hanem az *erkölcsi* és politikai életben is mindenütt találkozunk. Ezen az alapon nyugszik a társadalmi *rendek* és *osztályok* elkülönülése épúgy, mint kapcsolata és összefüggése; a munkamegosztás szabályai és hatásai a nem-anyagi productió és foglalkozás köreiben is mindenütt tapasztalhatók; sőt neki tulajdonítható jó része azon nagyszerű *culturai vívmányoknak* is, melyeknek birtokában a polgárosult emberiséget mai napság látjuk!

¹⁾ L. A. Smith: I. 1-3. fejr. Roscher: 1. 56-66, §§. St. Mill: 1. 8. fejr. Schäffle: 89-99. 1. Babbage: Economy of Machinery (1836). Mangoldt: V.-Lehre. 232-265. 1. és Gerlóczy: „Anyagi Érdekeink” ez. folyóiratunk 1869-ki áprilhavi számaiban.

²⁾ Számos példa *Roschernél* id. h. (így jelesen Angliában az óraipar 102 különböző ágakra oszol; magas műveltségű népeknél továbbá van például gyáros vagy kereskedő pusztá gyászkezmékre, orvos bizonyos testrészi bajokra; holott alacsony műveltségű fokon több kelme-nemek készítése, minden betegségek gyógyítása stb. egy és ugyanazon kézben összpontosul.)

³⁾ A m. m. elvét már az ókorban *Xenophon* és *Plato*, meg *Aristoteles*, az újabban *Petty*, *Beccaria*, *Ferguson* is ismerte és tanította, első tudományos elemzése azonban *Smith Adam* által híres munkájának bevezető szakaszaiban adatott.

⁴⁾ A m. m. a legnagyobb munka-erőt a legkisebb munka-részre fordítva, hozza elő csodálatos eredményeit.

⁵⁾ Egy tűgyárban (például) 10 munkás naponként 48,000 tűt bír előállítani, holott ha mindegyik egy egész tűt csinálna 3,000 darabot se készíthetnének. Nyolcz lüttichi téglavető naponta 50,000 téglát csinál. Harmincz párisi kártyafestő 16,000 lapot; szóval a productivitás majdnem mesés dimenziókban jelentkezik a m. m. alapján.

⁶⁾ Hová jutott volna az emberiség, ha egy *Humboldt* és *Liebig*, egy *Thaer* és *St. Mill*, egy *Canning* és *Peel*, egy *Széchenyi* és *Deák* stb. anyagi munkára és foglalkozásra kényszerítettet volna! L. még *Batbie*: Économie Politique I. 105. 1.

⁷⁾ Jól mondja *Roscher*: Jene Socialisten, die fortwährend Association predigen, übersehen die grosse freie jeden Augenblick nach Bedürfniss und Geschmack wechselnde Association, welche mit der Arbeitsteilung von selbst gegeben ist.

55. §.

Folytatás. A munkamegosztás árnyoldalai és természetes határai-, és a munkaegyesítés szükségége.

A munkamegosztásnak számos előnyei mellett, árnyoldalai, hátrányai is vannak, melyeket szem elől téveszteni nem szabad. Így: a) nem ritkán a legfelszegebb *egyvoldalúsággal* szokott kapcsolatban jelenkezni; sőt a mindég azonegy munkával (gépileg) foglalkozó gyakran még egészen el is tom-pul, szellemileg és testileg annyira megfogyatkozik, hogy más foglalkozásokra alkalmatlanná lesz; minek főleg termelési krízisek idejében lehet súlyos következése, hol a munkások más foglalkozásra áttérni kényszerülnek, b) A m. m. szerfelett *függőké teszi* a munkásokat egymástól, a mennyiben az egyik munkarészben vagy munkaágban való fennakadás egyidejűleg a többiekben is zavart, vagy kényszer-szünetet idéz elő, s így a kereset-csökkenés

egyesekre igen is nyomasztólag hat. c) A m. m. által az emberek közt némileg az *egyenlőtlenség* is előmozdítatik, a mennyiben az erősnek, a gazdagnak és az értelmesebbnek: a gyöngye és szegényebb felett túlsúlyt szerez. Megannyi hiányok, melyek a munkaerők igenis *egyoldalú kiképzésének* és érvényesítésének káros voltát mutatják, s kétszeresen szükségessé teszik oly intézkedések tételét, melyek e bajok némileges orvoslása vagy enyhítésére szolgálhatnak, p. o. a népnövelés és oktatási rendszer javítása, az önbizalmat és önérzetet fokozó szabadabb politikai alkotmány, egyesülés- és társulási jog kiterjesztése, segélyintézetek alapításának megkönnyítése, népünnepek tartása stb.

De nem is terjeszthető ki a munkamegosztás bizonyos *határokon túl*, melyeket maga a gazdasági dolgok természete szab elébe. Így jelesül nem teljesen alkalmazható ott, a hol az illető munkarész egyszerű műveletek egész sorára fel nem osztható s egymásután szakadatlanul nem végezhető; a hol az egyszerű munkarészek hely- és időre nézve folytonosan nincsenek jelen, s hol a munkaerő kizárólag és szakadatlanul nem foglalkoztathatik. A m. m. által továbbá közvetlenül csak a *munka-tényező* fokoztatik legnagyobb hatályosságra, s így *azon* munkanemekben, melyekben nem a munka a túlnyomó productiv-tényező (p. o. a mezei ipar, melyben az időjárás, valamint az egymásmellett járó foglalkozások természete gyakori szüneteket hoz elő), annyira soha sem vihető. Kiváló tere lesz ellenben a m. m.-nak a nagy-ipar, a gyári productió.

További akadálya a m. m. szerfeletti kiterjesztésének az általa föltételezett *nagyobb értelmiség* és *tőkebőség* korlátolt mérvében, főleg pedig az *árúkelendőségi piac* természetes korlátoltságában rejlik, névszerint a mennyiben a tömeges előállításra vezető munkamegosztás a termelvények szakadatlan kicserélését föltételezi, tehát csak ott alkalmazható egész hatálylyal, a hol nagy- és biztos árúkeletre számíthatni, a közlekedési és szállítási eszközök tökélyetesek, a népesség fogyasztási és fizetés-képessége pedig nagy¹⁾.

A munkamegosztásnak szükséges folyamánya, illetőleg természetszerű kiegészítése a *munkaegyesítés*, vagyis a több különmemű munkaszakoknak és munkamozzanatoknak egybefoglalása és tervszerű összesítése. A munkamegosztás és munka-egyesítés e szerint nem egyéb mint két különböző oldala *egy és ugyanazon* technikai műfolyamnak, az ipari munkáénak, a melyben jelesül az egyes munkarészek csak egy egésznek előállítására czélzó momentumok, s ez egész csak akkor léssen tökélyetes és megfelelő, ha minden egyes a maga külön foglalkozási részében folytonosan az egész készítményt tartja szeme előtt²⁻³⁾.

¹⁾ Egy pusztán gyászöltönyökkel kereskedő faluhelyen boltot nem nyithat; ékszerárú falun meg nem élhet, a honnan van, hogy a kereskedésbeni m. m. is csak leginkább városok s népes helyeken foganatosítható.

²⁾ Sok szellemdús észrevétel *Schäfflénél*: 96. sk. 1.

³⁾ A munkamegosztásnak ellenségei is vannak, jelesül a középkorai irányú nemzetgazdák és politikai írók közt, nemkülönben a modern gyáripari túlsúlyt kárhóztató szakemberek (Frankhonban Lemontey, Buret stb.) sorában, L. még *Trinchera*: *Econom Politica* I. 163-192. 1.

96. §.

E) A társulási elv és a nagybani üzlet a termelésben.

A termelési tényezők öszmüködését kiváló mértékben a társasulás vagy associatio is mozdítja elő, mely alatt „többeknek gazdasági célokra történő erő- és érdek-egyesülését értjük”, vagyis oly üzleti formát, a hol bizonyos közös (rendszerint nyereségre kilátást nyújtó) vállalat tekintetéből többen szövetkeznek s jövedelem vagy veszteségre nézve solidáris „egészsé” alakulnak¹⁻²). Az associatio *alapja* rendszerint vagy azon körülmény, hogy az egyeseknek rendelkezésére álló productiv erők bizonyos nagyobb cél elérésére *elégtelenek*, vagy az, hogy valamely vállalat oly nagy *kockázattal* (risicoval) jár, hogy aztogyesek elvállalni nem képesek vagy nem hajlandók, és így az associatio egyedüli célirányos üzleti formának elismertetik.

Az associatiónak (tágértelemben véve e fogalmat) a gyakorlati életben különböző léteoülési formáival találkozunk. Így az *őskori telekközösség*, a középkori testület-alkotványok és *céhszerkezet*, az újabbkori nagy- kereskedő *compagniak* épúgy említhetők fel itt, mint a logújabbkori részvényvállalatok, társ-üzletek, *actia-társulatok*, sőt még az úgynevezett közös termelési és fogyasztási *egyletek*, hiteltulajdonosi, munkási stb. társulatok is, melyekkel napjainkban majdnem mindenütt találkozunk. Valamint szükségtelen utalni arra, hogy a társiassági elv és rendszer a *socialisták* tanaik és elméleteikben is kiváló szerepet játszik s azon panaceák egyikének nyilvánítatik, melyekkel ama világboldogító rajongárok a társadalmat minden bajokból kigyógyíthatni és *földi eldoradóvá* változtathatni remélik.

Az *associatio*, annyiban felette előnyös és hathatós factor a termelési műfolyamban, a mennyiben általa az egyes, magukban gyöngé és elégtelen erők módfelett hatványozottnak, munka, tőke stb. legteljesben értékesíthető, a productio sikeressége biztosabb, főleg pedig, hogy nélküle nagy terjedelmű és *jelentékeny vállalatok* alig volnának létesíthetők. Az associatio e mellett, tapintatosan és kellő módon foganatosítva, némi óvszer és *ellensúlyozó* a túlhajtott versenygés és iparszabadság félszeg hatásai ellenében; és azon üzleti forma, mely tőkét, munkát és értelmiséget összhangba és érdeksolidaritásba hoz, valamint a jövedelem és vagyon arányosb megoszlását is előmozdíthatja, végre a technikai haladás, az iparfejlesztés, a nagybani productio és forgalom egyik legbiztosb eszköze és föltétele.

A társasulás valóban bűvös hatásai kiválolag a *nagybani termelés* (Grossproduction) s általa a nagy-üzlet alapján mutatkoznak. A nagybani productio előnyei jelesül abban állanak, hogy a termelő erők toljesb s összevágóbb működését és nagyobb mérvű hasznosítását teszi lehetségessé; az előállítási költségeket csekélyebb mérvre szállítja; tőkélyesb gépek és készülékek, helyesb munkatagosulat, technikai javítások és reformok, a hulladékok teljesb értékesítése, szélesb hitelkor, s tőkélyesb áttekinthetése a piaczi conjuncturáknak stb. pedig a nagybani productiót eredményesebbé, legtöbbkor olcsóbbá is teszik³).

Meg vannak egyébiránt az associatiónak s vole a nagy iparnak is *természszerű határai*, melyeken túl terjeszkednie igen nehéz; sőt némely *ármoldalai* is, melyeket szem elől téveszteni nem szabad. Így jelesül két-

ségtelen, hogy az associatióban az egyéni érdek és önhaszon hatalmas rugója nem annyira tevékeny, s bizonyos ponton túl az igazgatóságnak sem ügyessége és erélye, sem érdekeltisége és eszélye ama hiányt pótolni nem elégséges. A társulás továbbá mindég némi közérzületet és az *egészhezi vonzalmat* föltételez, de ép ennek ébersége és hatása annál csekélyebb, mennél tágasb a kör, melyre az associatio (illetőleg a vállalat) kiterjeszkedik. Tény e mellett az, hogy a társulás csak *már létező erőket* hatványozni, de hiányzókat teremteni nem képes; valamint az is, hogy minden nagy és igazán alkotó intézkedésnek legközelebb az *egyéni kezdeményezés* és önelhatározásból kell kiindulnia, collectiv intézkedés és tevékenység pedig lassúbb és nehezkesebb szokott lenni. Végre felszeghatásúvá válhatik az associatio és a nagy-ipar az által is, hogy a szabad-verseny elve általános uralmát nehezítvén, a *nagy tőkék* egyoldalú túlsúlyját alapítják meg a kis iparosok felett, és (hatalmas vasúti, gőzhajózási, bank meg keresk. társulatokban) monopolokra vezetnek egyes társulatok kezeiben. Megannyi bizonyosságai annak, hogy igen tévednek azok, a kik az associatióban általános közgazd. *mentőszert* vélnek találni, sőt annyira is mennek, hogy az associatiót nem a szabad egyesülés és érdektalálkozásra alapítják, hanem egyenesen kényszerítéssel és mesterséges erőltetéssel megvalósítani törek-szenek, névszerint a socialisták⁴⁾.

Az associatio (s nagybani termelés) sikeres megvalósításának tehát megvannak bizonyos természetszerű *előfeltételei*; így jelesül: a) helyén leend az leginkább ott, hol az egyesnek erői elégtelenek, vagy a kockázatot egyes vállalkozók nem vehetik magukra; b) ott, hol az illető műveletek egyformák, bizonyos előre megállapítható rendszernek (megkötő instructiók által) alávetethetők, vagy bonyodalmasb igazgatást, számvitelt stb. föltételeznek (p. o. biztosító-pénz és hitel-műveletekkel foglalkodó intézetek); c) a hol többeknek erkölcsi és közérzületen alapuló közreműködése igényeltetik, d) Minden vállalat gazdaságilag előnnyel csak annyira terjesztethetik, a hol még *biztossággal áttekinthető* s *egy* központból vezethető; mert egyébként a szükséges egység és összevágó működés lehetlenné válik. Megjegyezvén, hogy minden ilyenmü associatióra alapított intézménynek a gazdasági dolgok természetéből s *szerves módon* kell kifejlődnie, s hogy mesterséges erőltetés és gépies összehozása, az elemeknek legtöbb esetben a célz meghíúsulásának csiráját már eredetileg magában hordja⁵⁻⁶⁾.

* * *

Hátra volna még szólnunk a hitelügy, továbbá a közlekedési eszközökről, mint a termelési tényezők öszhatását kiválókép előmozdító tényezők-ről; ezt azonban egy más szakaszban fogjuk tárgyalni⁷⁻⁸⁾.

¹⁾ L. még *Ahrens*: Naturrecht 206. sk. 312. sk. 1. *Garnier*: 190-201. 1. *Chevalier*: Cours II. 24. lezke. *Bluntschli*: Staatswörtb. „Association” czikke; *Mangoldt*: V.-I. 114. sk. 1. *Rössler*: 157-164.1. és *Thiers*: De la propriété (1848).

²⁾ Tágasb értb. társasulni nemcsak termelési, hanem forgalmi és fogyasztási célokra is lehet. Hogy a társasulási ösztön az emberben már eredetileg megvan. L. *Ahrens*: N. R. 206. sk. 1. és *Baudrillart*: 16. sk. 1.

³⁾ L. *Rössler*: 156-160. 1. általán arra, hogy a nagybani ipar azon törvényen alapszik, hogy a productio könnyúsége egyenes arányban áll annak terjedelméhez. Mi e kérdést itt csak általánosságban érintjük, s tüzetes alkalmazását csak az egyes productio-

nális és ipari ágak elemzésénél kísértendjük meg. Az *assuciatióról* általában igen becses fejtegetés található *Ahrens*: N. R. 206. sk. 1. *Ott*: Tr. 132 sk 1 és *Böder*: N. R. 186-195. sk. 1.

⁴⁾ A nagy ipar árnyoldalai közé sorolhatni némileg azt is, hogy sok idegen, közvetlenül nem érdekelt személy alkalmazását teszi szükségessé, hogy sokszor mesterséges munka-és tőkeemegtörődást okoz; hirtelen szaporodását a dolgozó osztálynak előmozdítja; a nagy-, kis- és közép-üzletek helyes arányának megzavarására vezethet stb. mely tekben igaz van *Rösslernek*, midőn azt mondja „Der Siegeswagen der Grossproduction soll nicht allzu reissend und heiss dahinjagen, die Schwierigkeiten bei allen modernen Errungenschaften liegt fast immer im Maasshalten, aber der heisse Erwerbseifer kehrt sich nicht dran” stb. l. még *Scialoja*: Principii di Econoinia Sociale (francia kiad. 1844.) 194. l.

⁵⁾ Az intensives extensiv nagyipari forma megkülönböztetése *Rosslernél* (161-164: 1.) nem eléggé indokolt.

⁶⁾ A term, tényezők összhatását némileg az is előmozdítja, hogyha az egyes iparágak a hely- és időszeri nt legkedvezőbb körülmények közt üzetnek, a termelés lehetőleg egyforma termékek előállításává «zoítkozik, s így adott eiók teljesb, öszpontosítottab» felhasználása és kizsákmányolása lehetségessé válik.

⁷⁾ Azt, hogy a productió tényezőinek összhatását még különösen az értelmi műveltség magasb foka, kellő technikai szakképzettség, helyes adórendszer, jó államigazgatás és igazságszolgáltatás, eleven közszellem stb. is előmozdítja és biztosítja, említeni sem szükséges.

⁸⁾ Az előbbeni jegyzetben megérintett tényezői közül a productiv erők összműködésének és nagyobb hatályosságának: az *eleven közszellemre* sok nemzetgazda által igen nagy súly helyeztetik, és méltán. Mert nélküle, és a vele járó melegebb *hazafiság* nélkül nagy eredmények a gazdasági élet terén sem érethetnek el. A közérzület szüli a honpolgárokbán azon megismerést, hogy az egyesnek jólléte az egésznek jóllététől, és az egésznek jólléte az egyesétől föltételezetik. Közérzület szüli a társadalomban *számos közczél* előmozdítására irányuló egyesületeket; szilárdítja és ápolja az associáció szellemét; fejleszti az erőket és válik forrásává igen sok jótékonyági, emberiességi intézetnek stb. Sőt mi több, a közérzület még a *vallási és erkölcsi* műveltséggel is viszonylatban vagyón, a mennyiben ott a hol az utóbbi nem hiányzik, az önzés s félszeg haszonlesés korlátokra talál; az emberi méltóság és egyenlőség nagy elve könnyebben jut elismertetésre, s egyik embernek a másik által való csalárd kizsákmányolása is ritkább leszen. L. még *Karvassy*: Népszérű Nemzetgazdaságtan (1867) 80-81. lap.

MÁSODIK FEJEZET. A JAVAK FORGALMA.

Irodalmi segédszerek: J. B. Say: III. 1. r. Skarbeck: Theorie des Richesses (1829.) II-ik k. Rau: Pol.-Oek. I. 252. sk. §. Roscher: System. I. 95-143. §§. Stuart Mill: Principles III. könyv. Schäffle: Nat.-Oek. 119 – 184. 1. J. Garnier: Traité 244-264. és 381. sk. 1. Rössler: Grunds. 216. sk. 1. Courcelle-Seneuil: Traité I. 242. sk. 1. Mangoldt: Grundriss 34-84. §§.

ELSŐ CZIKK. A forgalom általában.

57. §.

A javak forgalma.

Az előállított javak és termelvények csak úgy felelhetnek meg rendeltetésöknek, ha a termelők kezeiből a fogyasztókéiba átmennek. Ezen átmenet a csere (Tausch) útján szokott történni; mely javaknak javakérti adása és vevése, s egyike a leghatalmasb *kapcsoknak*, melyek embert emberhez fűznek, és a némileg műveltebb fokon álló társadalomban annak minden tagjait szakadatlan érintkezésben tartják. Azon szakában a népéletnek, midőn az egyes családok még *kivalólag maguk fogyasztják* termelvényeiket, a csereüzlet köre még igen szűk, de a mint a művelődés általánosba válik, a munkamegosztás és a szükségletek köre kitágul, a szállítás és közlekedés könnyebb lesz: az áru- és jószág-cserének egész rendszere fejlődik ki, melyet egy egész népet vagy országot átkaroló, termelőket és fogyasztókat folytonos érintkezésben feltűntető jelenségeinek összességében *forgalomnak* (Verkehr) nevezünk ¹⁾.

A forgalom *alapja és oka*: az emberi szükségek és kívánalmak különféleségében, erőink, képességeink és foglalkozásaink egyenlőtlenségében, a vidékek és országterületek különféle physikai és égalji viszonyaiban, városok és síkföld közti ellentétben, a termelés és üzleti élet változatos irányzataiban stb. keresendők; legfőbb előnye és hatása pedig (culturai és közgazd. tekintetben) az, hogy az oly nagyszámú és külön-külön érdekű háztartások érintkezését közvetíti, mindenkinek szükségei kielégítésére utat és módokat biztosít, s ezen felül a szellemi erők fejlődésére és mérkőzésére is jelentékeny befolyást gyakorol.

A forgalom közgazd. elméletében némely *alapfogalmak* tartandók szem előtt. Így jelesül: minden csere vagy adás-vevési cselekvény *ügyletnek*; a forgalomba jutó jószágok, tárgyak: *árunak* (Waare); az áruk szabályos és szakadatlan átmenete a termelők kezeiből a fogyasztókéiba: *keléinek* (Absatz); az ez átmeneteit iparszerűleg közvetítő foglalkozás: *kereskedésnek*; a jószágok egyik helyről a másikra való átvitelét eszközölő ipar: *szállításnak* (Transport); azon kör vagy terület, melyen a javak és áruk kölete rendszerint történik, azaz a jószágforgalom nagyban és egészben közvetítetik *piacznak*²⁾ (vásárnak, Marktgebiet); a piacon megjelenő eladók, *termelőknak*; a vevők *fogyasztóknak*; végre azon általános fizetési és csereeszköz megértékmérő, melynek segítségével az adás-vevés foganatosíttatik: *pénznek* (Geld); maga azon pénzmennyiség pedig, a melyen bizonyos áru vagy jószág adatni és vétetni szokott: *árnak* (Preis) nevezetik.

¹⁾ Legújában *Oppenheim* „Die Natur des Kapitals ez. munkájában (1869. 87-95. l.) helyesen utalt arra s mutatta ki, hogy a forgalom alapján miként válik a társadalmi gazdaság valódi egészszé, *organismussá*.

²⁾ *Hermann* a piacról helyesen jegyzi meg: Der Markt ist für jedes Mitglied der Volksgesellschaft die Anstalt zur Verwandlung jedes einzelnen Productes in alle beliebigen stb. l. még *Schafle*: Nat.-Oek, 166-167. l.

58. §.

A forgalom kifejlődése, élénkségének előfeltételei és jelentősége.

A közgazdaság helyesirányú fejlődésének egyik főfeltételét, de egyszersmind ismertető jelét is a forgalom élénksége és szabadsága képezi. A forgalom *élénksége függ* a productio terjedelme- és nagyságától, a termévények változatossága és bőségétől, sűrű népesség, jó hitel és közlekedési rendszertől, valamint akadálytalan mozoghatása, azaz *szabadságától*. Az áruk és javak tekintetében ez irányban főbb fontosságú mozzanat azok *forgalomképessége* (Circulationsfähigkeit). Mennél könnyebben megy jelesül az áru egyik helyről a másikra, egyik kézről a másikba; mennél kisebb annak tóriméje (volumenje) vagy pedig súlya viszonyítva értékéhez, mennél tovább tartható s mennél ismeretesebb használati és csereértéke: annál nagyobb is forgalomképessége, annál inkább felel meg a forgalom igényeinek s képes a gazdaság és üzleti életet élénkké tenni ¹⁾. A honnan kitetszik az is, hogy minden javítás a közlekedési és szállítási eszközök tekintetében, magának az egész *nemzetvagy önnak forgalomképességét* is fokozza, a termelés és árucseré lüketteit gyorsítja és productívebbekké teszi²⁾.

A forgalom kifejlődése az általános művelődéssel karöltve szokott járn. Névszerint pedig, először: *rendesebbé*, valamint *gyorsabbá* és *hatályosabbá* szokott az anyagi fejlődéssel egykorúlag válni; minek oka a munkamegosztás terjedésében, a közlekedési eszközök és a hitelintézetek kifejlésében, valamint abban rejlik, hogy a legkülönneműbb erők és képességek teljesen érvényesíthetnek, a kiváltságok és monopolok eltöröltetnek, a termelők és fogyasztók közti érintkezés szabályos- és folytonosba válik, az üzleti technika tökélyosbedik, erőszakos rázkódtatások ritkábbak, vagy könnyebben elviselhetők lesznek stb. Másodszer: A művelődés halad-

tával karöltve a forgalom rendszerint *szabadabbá* is lesz, azaz kimenekül az alsóbb műveltségi polczokon szokásos különböző bilincsekből, s egyikévé válik azon emeltyűknek, melyek az egész nemzetgazdaságot élénkebbé és eredményesebbé változtatják. Erről a következőkben tüzetesen.

¹⁾ Mily nagy különbség van e tekintetben például fa- és selyem-kehnek, vasárúk és uemes-érczek, marha és iparkészítmények között.

²⁾ A mi tehát csak magas- fejlettségi polczokon található.

59. §.

A verseny- és forgalomszabadság különösen.

A verseny- és forgalomszabadság ¹⁾, mint „szabad s akadálytalan felhasználhatása minden termelési és üzleti erőknél, alkalmak és viszonyoknak, mindenki által”: elsővonalban a *belforgalomban* jut érvényre, és folyományaival t. i. az ipar- és kereskedési szabadsággal, a föld szabad mobilisatiójával, a pénz- és hitelüzet szabadságával, természetszerű következője a mindjobban érvényre jutó *személyi függetlenségnek* meg *magántulajdoni* intézménynek. A forgalomszabadság rendszerint lassan fejlődik s csak magas műveltségű népeknél meg ezek gyarmataiban és colóniáiban emelkedik teljes uralomra. Alacsony fejlődési fokon ugyanis az áru-forgás számtalan bilincsekben nyög, főleg az általános jogbátortalanlás folytán; később aka ályoztatik családí, testületi, községi, rendi előjogok és szabadi-tékok által; még későbbben az állam gyámkodó mindenbeavatkozása alatt szenved; míg végre mind e bilincsek lehullanak s a forgalom meg verseny-zés teljes szabadsága foglal helyet.

A szabad *concurrentia* (értve mindég a belforgalmat) felszabadítja minden nemzetgazdasági erőt és elemeket, a jókat épen *ügy* mint a rosza-
kat, s azért ott, hol amazok a túlnyomók, a virágzást, a hol emezek, a hanyatlást siettet. Az erkölcsileg és társadalmilag egészséges alapú verseny-
szabadság *termékenyítőleg* és fejlesztőleg hat az ipar és productio minden ágaira; fokozza az erők versenységét és tusáját, buzdítja és bátorítja a tehetséget, s életet és elevenséget idéz elő mindenütt, a hová csak uralma terjed²⁾. Azonban mint minden szabadság, úgy ezen gazdasági is, meg a megszüntetett külkényszer: csak ott lesz igazán és tartósan áldásos, a hol szilárd *önmegtagadás* és a szabadsággali eszélyes bánás lép a kényszernek helyébe. A szabadságnak nemcsak negativnek, hanem positivnek (alkotó-
nak) is kell lennie, s a hol helytelenül kezeltetik s morális alapja ingadozó, könnyen válhatik azzá, a minek a socialisták gúnyosan nevezik: egy *csata-
mezővé*, melyen a kicsinyek a nagyoktól elnyeletnek. Habár az is bizonyos, hogy sokszor a bajok nem onnan erednek, hogy nagyon is szabad a verseny-
zés, hanem onnan, hogy az egyik oldalon csekély és elégtelen; és hogy egyenes ellentétele a szabad concurrentiának, t. i. az *egyedáru* (a monopol) az erők egyarányú kifejlését vagy érvényesítését akadályozza. Versenyzés elleni *ótalom* (mint St. Mill megjegyzi) legtöbb esetben nem lévén más, mint fölmentés a kényszer alól, hogy valaki ép oly szorgalmas és ügyes legyen mint mások, s *daltatás* azokra nézve, kik bizonyos pontig előhalad-
tak, a mennyiben további haladásukban feltartóztatná. A szabad verseny

az emberek mint *termelők* közt bizonyos nemét a harcznak támasztja, de másfelől, meg a polgárokat, mint *consumenseket* teljesen érdek közösségit társasággá változtatja. Miből következik, hogy az, ki a szabad concurrenzia elve mint szabály alól kivételt állit, minden egyes esetben a kellő bizonyítással tartozik³⁾.

A forgalom-szabadság *alapjai és folyományai* más irányban is szembezők. Minden jószág megvásárlása ugyanis csak *más jószággal* lehetséges; vagyis javak-javakkal, termelvények termelvén y ékkel szereztethetnek meg. A ki tehát másoknak *eladni* akar, annak azoktól *vennie* is kell: mert minden vétel egyszersmind eladás és minden eladás egyszersmind vétel is⁴⁾. A miből kiderül az is, hogy mennél nagyobb, mennél sokoldalúbb és a szükségleteknek megfelelőbb a termelés, annál könnyebben talál minden termelvény illő kelendőségre, hogy minden ember annál többet vásárolhat, mennél többet produkált maga⁵⁾; valamint az is, hogy minden osztály, mely termelvényeinek keletéből él, *minden többiek jólléte, által* is érdekelteik⁶⁾, vagy mint a francia szellemdús Bastiat mondja: „*minden jogos érdekek összhangzók*”. Megannyi nagy igazságok, melyeknek még a *nemzetközi* forgalomban⁷⁾ is meg van érvényök és jelentőségük, a mennyiben a jószágcsere és vásárlás annál előnyösebb, mennél inkább eszközöltetik oly nemzetekkel s nemzeteknél, melyek az illető jószágokat legkönnyebben, legolcsóbban s legtökéletesen állítják elő; s a mennyiben természetes folyamányuk ez irányban is az, hogy a népek és országok nem egymástóli elzárkózásban, nem egymásnak gyöngítésében és elnyomásában, hanem inkább kölcsönös támogatása és békés viszonylatában lelik fel jóllétük és felvirágzásuk leghathatós biztosítékát⁸⁻¹⁰⁾.

¹⁾ L. Roscher: I. 97-99. §§. Rössler: 164. sk. 1. Bastiat: Harmonies économ. X-ik szakasz. Carey: Principl. 37-ik fejt.

²⁾ Hogy a természetierőknek legnagyobb mérvű kizsákmányolását is előmozdítja, említi Bastiat: Harmonies id. fejt.

³⁾ A túlzott versenyszabadság árnyoldalairól szól tüzetesen Chevalier Écon. Polit II. 20-25. leczkéb. Bbder: N. R. 263 I. Ott: 175.1. Villiaumé: I. 149.1.

⁴⁾ Hogy a bevásárlási eszköz legtöbbször: a *pénz*, nem változtat a dolgon: mert egyfelől a pénz (azn a pénznek anyagát képző érez) maga is áru és jószág; másfelől az, a ki pénztért valamit ad, épúgy nevezethetik vevőnek (azaz pénzvevőnek), mint az, a ki pénzt valami neki szükségesebb jószágért ad: eladónak, t. i. pénznek anyagul szolgáló ércz-eladónak. A honnan kitetszik az is, hogy legtöbb esetben, a hol panaszt hallunk emelni a felett, hogy *pénzhiány* miatt kevés kél, a valódi ok nem a pénz hiányában, hanem az ellenszolgáltatásul adandó javak elégtelenségében rejlik.

⁵⁾ Hogy továbbá minden becsületes módon foganatosított adásvevési ügyletnél rendszerint mind a két fél, t. i. eladó és vevő, egyaránt nyerhet és nyer tényleg is, mert mindenik azon jószágnak jut birtokába, melyet inkább szükségei s olyant ad oda, melyre kevésbé szorul.

⁶⁾ Mert egyiknek gyöngesége és vásárlási képtelensége a többiek erejét és vétképségét is csökkenti.

⁷⁾ Az egész világot egy nagy forgalomterületnek véve.

⁸⁾ Roscher: I. 99. §. ahol még az is megérítetik, hogy mint minden forgalomban, úgy a nemzetköziben is a szerződő felek egymástóli *függősége* képezi az alapot, mely függés azonban szükségkép nem egyenlő mérvű; mert az az egyén vagy nép mindég inkább függ a másiktól, mely a másiknak aráját legsürgetőben szükségli.

⁹⁾ Ezen elvekre alapította J. B. Say, a híres francia nemzetgazda: „théorie des Rebouchés” című tanelméletét, melylyel a nemzetközi kereskedés szabadságát iparkodott igazolni. – Gróf Széchenyi (Stádium 289. 1.) hason felfogásból indulván ki, azt monda:

Nincs országokra nézve kereskedés dolgában sikeresebben gazdagító, mint gazdag szomszédok; *Schäffle* pedig hozzá teszi: „Je mehr Getreide der Landwirth erzeugt, desto wohlfeiler ist das Brod des Staders; je bevölkerter die Stadt, desto grösser der Werth der Landesproducte; je blühender der Handel, desto höher die Verwerthung der Gewerbs-erzeugnisse und je blühender die Industrie, desto lohnender der Handel stb.

¹⁰⁾ Legújában *Rössler* (id. ért.) kikelvén a szabad concurrenczia elve ellen, arra utalt, hogy (szerinte) ez a pusztá egyéni *önzésnek* kifolyása és érvényesülése; hogy helytelenül nevezetik *jog-principnek*, midőn csak *gazdasági categoria*; a miért is oda kell törekedni, hogy a fensőbb érdekek szempontjából korlátoztassék, összeütközése a valódi gazdasági és országos érdekekkel elháríttassék s az eddigi, leginkább csak külterjedő irányú nyilatkozása *belterjedővé* változtattassék, mely utóbbi tekintetben némely új eszmét pendit meg, melyeknek azonban helyessége s organikus összefüggésök a szabad verseny kérdésével több mint kétséges.

60. §.

A forgalom jelentősége és hatásai.

Szükségtelen az előrebocsátottak nyomán a forgalom jelentőségét és szerepét a népek háztartásában közelebről indokolni. Az árucseré és az ezen alapuló adás-vevés és kereskedelem a legalkalmasabb mód arra, hogy mindönki az általa szükséglett s nem ritkán csak nagy erőfeszítéssel (vagy ép semmikép) előhozható javaknak birtokába juthasson. Innen van, hogy az ember egész élete szakadatlan törekvését magát a *kölcsönös árucserére* képesíteni, s hogy minden haladás és előmenetel szellemi úgy mint ipari és társadalmi viszonyainkban kiválólag a forgalomra és ennek tökélyesbítésére irányul. A csere és a forgalom az, mely a vadságból és a nélkülözésből egyeseket úgy, mint egész törzseket és népeket kiemel, mely a helyi előnyök és haladás, az egyéni alkotás és a lángelmű tevékenység gyümölcseit *közjóvá* változtatja; az erőket ébreszti és fokozza, s a társadalom minden tagját, még a leggyöngébbet is, a jóllét és polgárosodás ezernyi vívmányaiban részesíti.

E mellett az árucseré és forgalom az által, hogy mindenegyest: *erőinek és hajlamainak* megfelelő munkásságában biztosítja, s a műveltség és egyetemes haladás legtekintélyesb emeltyűjévé válik, egyidejűleg az egyesek és az osztályok kapcsolatba helyezése által a legnagyobb és legjótékonyabb *asszociációt* is alkotja meg, mely csak gondolható. Nyilatkozmánya- és bizonyítékául szolgálván azon nagyhorderejű közgazdasági és sociális jelenségnek is, hogy az egyének, az osztályok, a nemzetek érdekei természetöknél fogva, nem ellentételesek; hogy az emberek rendesen *akkor fedezik legbiztosabban* önszükségeiket, ha embertársaikat szükségleteik kielégítésére képesítik: végre, hogy nincs, közvetlen hasznossági szempontból is károsb *kormányi* vagy törvényhozási *eljárás*, mint az, mely a forgalom nehezítése és megszorítására céloz, vagy (mint a socialisták célba veszik) a természet szerű csere és adás-vevés nagy rendszerét egy új, mesterkéltsé s gépies formai szerkezettel felváltani törekszik.

MÁSODIK CZIKK.

A javak ára.

61. §.

Az érték és annak viszonya a javak árához.

Vonatkozással az érték tekintetében már fentebb elmondottakra, szükséges az értéket s különösen ennek azon nemét, mely az árak képződésével függ össze, közelebbről szemügyre venni¹⁾. Ugyanis:

Mint közismereti! tény, nem minden ember állítja maga azon javakat elő, melyeket szükségei, hanem legtöbbször csak bizonyos jószág előállítására szorítkoznak, de ebből annyit termelnek, hogy másoktól „csere” útján a szükségleteket vele megszerezhetik. A csere rendszerint abban áll, hogy a két (cserélő) fél az illető jószágot értéke szempontjából megbecsüli s a mennyiségek és summák egybehasonlítása nyomán, a kölcsönös átengedés felett megegyez. Minden csere-esetben többszörös értékbécslés fordul elő, mert a felek mindegyike mindkét jószág-mennyiséget öngazdasága szempontjából használatértéke szerint becsüli meg, és a tényleges csere csak akkor jó létre, hogy ha mindenik fél a másíknak jószágát jelentősbnek ismeri fel.

A jószágok valódi jelentősége vagyis értéke, gazdasági szempontból egyfelől az illető jószág által kielégíthető emberi szükséglet terjedelme (nagyága, mennyisége és fokától, valamint minőségétől); másfelől a szükség-fedező jószágnak mennyisége és minőségétől, végre az azon jószágért hozandó áldozatok s erőfeszítés mérvétől föltételeztetik. Következik innen, hogy bizonyos jószágnak értékfoka (Werthmaass) a szerint emelkedik vagy csökkenik, a mint nagyobb és sürgetőbb az illető szükséglet, s nagyobb és tökélyesb részét képviseli az illető jószág-nem (Güterart) összeségének az egyes jószág; s mennél nehezebben, vagy könnyebben lehet annak a jószágnak birtokába jutni. Mennél korlátoltabb mennyiség és minőség tekintetében valamely (általánosban szükséglett) jószág, annál értékesb leend rendszerint abból egy adott mennyiség használat és cserélés tekintetében és viszont²⁾.

Az érték nem valami benn-rejlő (immanens) tulajdonsága a jószágoknak, hanem kívülről azoknak tulajdonított viszonylata meghatározott alanyhoz; miért is nom létez érték önmagában, hanem csak tekintettel bizonyos alanyokra. Ezen alapszik egyfelől minden javak összhasonlíthatósága; más felől ugyanazon jószág értékkülönbözésének lehetősége különböző személyekre nézve, a mi tulajdonkép a szabad csereforgalomnak is föltétele.

A cserében, az előbb csak a számító öntudalomban létezett érték, tényleges külkifejezésre jut, mintegy megtestesül, jelesen a különböző javaknak a cserében egymással egyenbecsüeknek ismert tömegük mennyiségviszonya által. (így mondhatjuk példának okáért: egy font cukor fél font kávé, bizonyos ház kétszáz hold földet, négy napi rabmunka egy napi szabad-munkát ér. Ezt a kifejezést lehetségesítő momentumot csere-egyenlegnek (Tausch-

aequivalent) hívhatjuk, míg magát az ez egyenlegben megtestesülő értését némelyek „csereértéknek”, mások *árnak* nevezik.

A mondottakból foly az is, hogy valamennyi jószágnak csereértéke *egyszerre* nem csökkenhetik, s nem emelkedhetik. Ha ugyanis mindnyájan egyenlő arányban szaporodnak, értékviszonyuk hasonló és változatlan marad; ha pedig csak az egyik szaporodik, akkor annak értéke minden többi javak irányában alább száll. (Így például, ha a *nemes érezek* összes tömege megváltozik, de a többi javaké változatlan marad, akkor ugyanazon pénzdarábnak értéke a többi javak értéke irányában változást fog szenvedni, mert megszorodván a nemesércz, értéktelenebbé vagyis bizonyos rész a többi jószágokból csak kisebb mennyiség megszerzését lehetségessé válik; ha pedig megrikkult, akkor értékesebbé leszén, vagyis az *áru-javakból* többet lehetend ugyanakkora summával megvásárlani³).

A praktikus forgalomban minden egyes jószág-mennyiség ezerszeres kül-csereérték kifejezésre találhat (például egy mázsa kávé tíz rőf posztó, harmincz napi munkabér, egy hold föld stb. értékével bír); mert a *hány jószág* forgalomba jó, annyi csere-érték kifejezése is van minden egyes jószágnak. Miután azonban a tényleges üzleti életben nagyon bajos volna, ha minden jószágra nézve ennek ezerszeres *érték aránylatát* (*Werthrelation*) minden többi javak iránt föl kellene keresni, czélszerűbbnek mutatkozott egy bizonyos, általánosan ismeretes és közbecsben álló jószágnak (nemes-éreznek tudniillik) meghatározott mennyiségét: *érték-egységül* elfogadni; a becslés könnyebbitésére, a cseremennyiségek megmérésére, az értékek kiegyenlítésére egy általános érvényű s köz-csereeszközt és értékmérőt létesíteni, melyre minden jószágnemek és mennyiségek értékei visszavezethetők, vagyis egy általános érték-tárgyat: a *pénzt*.

A felek csereérték-becslésének eredményét az *ár* képezi, mely a csere értékek külsőlegesen egyenlegítési kifejezvényévé válik. Azonban *ár* és *csere-érték* két különböző dolog. Az árban jelesül a csereérték, mely önmagában véve csak a számító öntudatban (mintegy lappangva) létezik, megtestesül a különböző jószágoknak a cserében egymással egyenértékűeknek vett tömegek mennyiségi viszonylata által; s leghelyesebbnek látszik ama csere-egyenleget (Tauschaequivalent) akár aztán pénzben, akár árujavakban álljon. *árnak* nevezni⁴).

Az érték, különösen a csere-érték a nemzeti productio és consuratio valódi *szabályozója, regulatora*; emelkedése vagy csökkenése ugyanis az összes ipari és forgalmi életnek irányt ad, és határokat szab; tőle veszi az üzlet és a fogyasztás tulajdonképeni impulsusait, kiterjedése vagy önkorlátolása mérvét⁵). Egyébiránt kétségtelen, hogy az iparfejlődés és a gazdaságosság egyik főczélja a *csereérték csökkentése*, azaz a javak előállítására szükségelt áldozatok csekélyebb mérvre szállítása; a mi csakugyan sok jószágra nézve sükerül is, névszerint a technika, a szállítás stb. tökélyesbedésével, a fogyasztás növekedése- s az olcsóbb termelés nagyobb elterjedésével⁶). Ugyanazon mérvben, a melyben a javak ökonómiai *értéke csökken*, az emberek gazdasági helyzete kedvezőbb leszén, s hiba volna, a vagyonban létező e csereértékek magasságából az általános szükségletfedezés fokára is már következtetni. (A magas gabna-érték ezt legjobban mustrálhatja.)⁷⁻⁸).

¹⁾ L. még a 3-ik §-nál felhozott írókon kívül *Rossi*: Cours I. 4. sk. leczk. *Mannequin*: Travail et liberté I. 1-262. 1. és 428. sk. 1. *Stein*: Lehrb. 40. sk. 1. *Bernhardt*: Grundeigenthum 74. sk. 1. *Quincy*: Logic of political Economy I lo *Ott*: Écon. sociale 380. sk. 1. *Schäffle*: 120-127. 1. *Lotz*: Revision der Grundbegriffe der Nat.-Oek. (1811.) I. 31. sk. 1. *Kufeland*: Grundlegung der Staatswirthschaftskunst (1807.) I. 118. ff. *Hildebrand*: Nat.-Oek. 163-170. 286 – 292. 316. sk. 1. *Lindwurm*: Hildebrand Évkönyvei 1865-ik foly. I. köt. *Proudhon*: Contradictions Economiques 2. fejez, és *Dictionnaire de l'Écon. Politique*: Valeur és Utilité ezikkben.

²⁾ A socialisták és különösen *Proudhon* azon vádjára, hogy a használati és a csereérték közt ellenmondás létezik, megfelel *Hildebrand* id. h. *Srhäffle* id. h. és *Roscher* I. 6. §. utalva különösen arra, hogy valamely jószág-nemnek bizonyos mennyiségét annál kevesebbre becsljük, mennél nagyobb azon jószág-nemnek rendelkezésre álló összmenyisége szemben a szükségletmennyiséggel; továbbá, hogy a productív munka által a hasznos javak mennyisége, az úgynevezett használatértékek tömege szaporítottatik ugyan, de nem *ugyanazon* mennyiségnek használatértéke; mely utóbbi ugyanis alább száll és így csereértéket is csökkenti stb. I. m. *Schäffle*: 121. 1.

³⁾ Kiténik ezekből is, hogy az érték nem mindég az *emberi munkától*, mely bizonyos jav előállítására fordított, hanem egyebek közt az illető s rendelkezésre lévő használatoságnak a szükséglet terjedelméhezi viszonyától föltételeztetik. Péld. egy százezer forintot érő gyémánt, a mely találtatik, a találonak tán egy pár órai munkájába s fáradságába került s mégis oly óriási értéke van. I. m. *Bernhardt*: id. m. 70. sk. és 83. sk. 1. mely utóbbi azt is iparkodik kimutatni, hogy nagy érték nem föltételez mindég szükségkép magas árt is, és viszont. Mindezek mellett mindég szem előtt lesz tartandó a nagy angol szakembernek *Ricardonak* érték-theóriája, mely azon alapelve van fektetve: a) hogy a csereérték a jószág használatosága és ritkaságától, meg attól függ, hogy a jószág előhozása fáradságba, munkába került; b) hogy *különösen* oly józágnál, mely nem kényünk szerint előállítható, a *ritkaság*; olyaknál pedig melynek előállítása nem korlátolt, az előállítási *munka* határozó a csereérték nagyságára nézve.

⁴⁾ Egy szakember azt mondja: „Preis bezeichnet das, was in einem concreten Fall für ein Gut wirklich gezahlt wird; unter Tauschwerthe hingegen versteht man das allge meine, nothwendige Preisverhältniss, in welchem das betreffende Gut zu allen übrigen steht, und das durch die Produktionskosten bestimmt wird.”

⁴⁾ *Proudhon*: Contradictions Économiques I. 2. fej. *Schäffle*: 123. 1.

⁵⁾ *Schäffle*: 124-125.1. hol utalás történik arra, hogy valamely józágnak mind használati mind csereértéke csökkenik, (ugyanaz maradván használatosága ama tárgyának) mihelyt a jószág megszerzése kevesebb erőfeszítést s nehézség-leküzdést föltételez. „Das Ideal des oekonom. Fortschritts (mond egy szakember) ware hienach die nächste Annäherung der werthhabenden, weil ansfrenungsvoll zu erreichenden Güter an den Charakter derjenigen Güter, die nahezu ohne Anstrengung aus der Hand der Natur zu empfangen sind; also das wiedergefundene Paradies, wo Milch und Honig in Strömen fließt: dasselbe aber wäre nach der bestehenden Anlage und Bildungsstufe des Menschengeschlechts ein Unglück, da es alle die sittlichen und geistigen Kräfte wieder latent machen würde, welche in der Reibung eines drangvollen Lebens entbunden wurden. Der anstrengungslose Überiluss macht schlaff und übermüthig etc., glücklicherweise ist aber dafür gesorgt, dass die Bäume nicht in den Himmel wachsen, und das Ende der wirthschaftlichen Cultur kein allgemeines Schlaraffenleben werde; denn für eine Reihe der notwendigsten Güter, namentlich Nahrung, wächst auf die Dauer mit dem Wachsthum der Bevölkerung auch die Schwierigkeit der Erlangung und steigt in Folge dessen der Werth. In dieser Ordnung der Werthbildung liegt die wirksamste Gewähr für dauernde sittliche Bezeugung des Wirtschaftslebens!”

⁷⁾ Hogy miért szoktak a csereértéknek nagyobb fontosságot tulajdonítani mint a szabatos külkifejezésre nem igen jutó használatértéknek stb, L. *Baumstarks Erläuterungen* zu D. *Ricardo* 314. sk. 338. sk. 1. *Ott*: Traité 42. sk. Lés *Bernhardt*: Grundeigenthum 68. sk. és 235. 1.

⁸⁾ L. még különösen *St. Mill*: Polit. Eon. III. k. 1. sk. fej.

62. §. Az ár általában.

A hol adás-vevés és forgalom van, ott a javaknak egyik kézből a másikba való átmenetelére nézve bizonyos *mér szabályának is* kell léteznie¹⁾. E mérszabály az ár. Értetik pedig *ár* (Preis, Prix) alatt valamely jav csereértékének kifejezése egy más érte kapható jav (jószág, szolgáltatás) bizonyos mennyiségében. így például: lia egy mázsa lisztért két juhot kapni, az egy mázsa liszt a két juhnek és viszont két juh egy mázsa lisztnek az ára. Azonban ott, a hol árról szöllumk rendszerint a jószág *csereértékének* adás-vevésnél (a hely s idő szerint legforgalomképes s legáltalánosb becsben lévő jószágban azaz) *pénzben* való kifejezését értjük; úgy hogy a gyakorlati étettel megegyezőleg azt mondhatni: az ár azon pénzmennyiség, mely a forgalomban valamely jószág vagy áru bizonyos mennyiségeért adatik²⁾.

Az ár többféle alakban jelentkezik. így *vétel-ár* (Kaufpreis) vagy szerzési ár, melyen a jószág véglegesen tulajdonunkba hozatik³⁾; termelési vagy *előállítási ár* (Kostenpreis, Herstellungspreis), mely az illető jószág előállítási költségeivel *megegyez*, s szükségkép megadandó, hogy a jószág általában előállíthatassák⁴⁾; *bérlétár* (Miethpreis), midőn valamely jószágnak (p. o. háznak, gépnek) csak használhatása vásároltatik meg; *középar* (Durchschnittspreis), mely az egyes adás-vevési esetekben előforduló árak átlagából vonható le; *előszeretett ár* (Affectionswerth), mely valamely jószág iránti különös előszeretetnél fogva adatik⁵⁾; végre *piaczi ár* (Marktpreis) mely alatt azon pénzben kifejezett árt kell érteni, melyen bizonyos (rendesen előállítatni szokott)⁶⁾ jószág a közforgalomban (vagyis meghatározott területen és időben) közönségesen, az adás vevési esetek legnagyobb részében kelni, azaz adatni és vétetni szokott.

Az ár lehet még *szabad* és *hatósági ár*; szabad, mely a vevők és eladók akadálytalan szabad versenyzéséből ered; hatósági vagy *törvényi* ellenben, melyet hatóság vagy törvény állapít meg (p. o. hús, liszt-limitatio alakjában, vagy az uzsora-szabványban)⁷⁾. Végre megkülönböztetendő *névbeli* és *reális „úr*; amaz alatt a (valódi értéke és vásárlási ereje szerint ingadozó és változó) *pénzben*; emez alatt a *specificus* javakban kifejezett ár lévén értendő⁸⁻⁹⁾.

¹⁾ L. erről *A. Smith*: I. 5 -7. fej. *Roscher*: I. 100-110. §§. *St. Mill*: III. 1-2. fej. *Rau*: I. 146. §. sk. *Mangoldt*: Grundriss 62-78. §. *Rössler*: 244-267.1. *Gamier*: Tr. 264 268. I. főleg pedig *Hermann*: 66-144. I.

²⁾ Némelyek az árt egyszerűen „csere-aequivaleus”-nek nevezik.

³⁾ Azaz úgy hogy a jószág felett teljes szabadsággal rendelkezhetni.

⁴⁾ Ezt még *természetes árnak*, vagy az *ár nehézkedési pontjának* is szokták nevezni.

⁵⁾ Azaz jóval nagyobb, mint a közönséges.

⁶⁾ Oly jószágnak, mely rendszeren nem állítatik elő s nem hozatik piacra, piaczi árról nem igen lehet szöllumi.

⁷⁾ A hatósági ártól a szabott ár jól megkülönböztetendő, a mely t. i. a kereskedő által *előleg* megállapított s a vásárlásnál szokásos *alkudozást*, sáfárkodást feleslegessé tevő árt jelenti.

⁸⁾ A pénzbeli ár ugyanis nem *eléggé* határozott s egyforma kifejezése annak a mi az illető összeggel, tényleg javakban mégis vásároltathatik.

⁹⁾ Az árak folytonos változásban léteznek és ingadozók. Ha két jószág, p. o. A és B. árviszonya megváltozott, azt hogy melyik részen történt a tényleges változás, csak úgy határozhatni meg, hogy ha például azt látjuk, hogy A. jószág minden többi (tehát C. D. E.) jószágokkal még most is ugyanazon árviszonyban áll; ellenben a B. jószág nemcsak az A. hanem a C. D. E. irányában is megváltoztatta árállítását, mely esetben kimondhatni, hogy B. az, melynek részén a változás történt.

63. §.

Az ár képződésének elmélete.

A nemzetgazdát leginkább a *piaczi ár* érdekli, mert ebben jelenkezik az ár-képződés, mint valóban *társadalmi*, ettől veszi a gazdasági élet és a forgalom egyforma érlüktetéseit. A piaczi ár az, mely a javak és termékek becsét, és az emberek szükségletei szempontjából mérlegelt jelentőségét, értékét külső kifejezésre hozza, és ez által egyfelől a termelőknak, másfelől a fogyasztóknak összes tevékenységükben és üzleti magatartásukban iránytűül szolgál; a miért is az árképződés tüneményei legteltjesben ennek alapján ismertethetnek fel és méltathatok. Ugyanis:

Az ár minden egyes esetben a két érdekelt félnek: *eladónak* és *vevőnek* megegyezése folytán jő létre, és függ mindenkor azon viszonyoktól, melyek az egyiket a vásárlásra a másikat az eladásra bírják, s mely tekintetben a vevőnél a jószág szükséges volta, használhatósága, az eladónál annak nélkülözhetősége s az *előállítási költség* képezi az elhatározásra vezető indokot. Szövevényesb e dolog a közforgalmi életben, a hol bizonyos áru vagy jószág ugyan azon időben sokaknak szükséges és így sokaktól keresetetik, de más felől sokaktól elő is állítatik, illetőleg kínáltatik; vagyis a venni szándékozó *nem egy*, hanem *több* eladóra, és az eladni akaró nem egy, hanem több vevőre van utalva.

A keresés és kínálás ezen természetes műfolyamában két pszichikai tényező szerepel különösen, t. i. egyfelől az *önérdek* (a nyervágy és haszonkeresés), másfelől a *versenyzés* (az egymást túlszámnyalási vágy). Ugyanis minden *eladó*: termékeért a lehető legmagasb árt kieszközölni, minden *vevő* ellenben az általa szükségelt árut minél olcsóbban megszerezni törekszik. Úgy látszik tehát, mintha a két ellentétben álló fél közt egység (azaz: tényleges adás-vevés) nem is történhetnék. Pedig a legtöbb esetben mégis történik, és pedig azért, mivel az eladni szándékozóknak mindég kell tartania attól, nehogy más eladó, olcsóbb árt követelve a vevőt tőle elvonja; és így *ármérséklésre* kész leszzen; másfelől meg a vásárolni akaró abban az aggodalomban, hogy mások jobb ár ajánlásával a jószágot el fogják kapni előle, *ajánlatát megjavítja*.

Ezek nyomán azt mondhatni; a (szabad) piaczi forgalomban az arak: az ellentétes érdekű felek küzdelmében a *viszonyos versenyzés* befolyása alatt képződnek; vagy, a mennyiben e küzdelem folyamára egyfelől a venni akarók *kereslete* (Nachfrage) és más felől az eladni szándékozók *kínálata* (Angebot) döntő befolyású szokott lenni, az árak képződésének szabálya még így is formulázthatnák: a javak árai függnek a *kereslet* és *kínálat*¹⁾ egymáshoz viszonyítól, illetőleg az e viszonyra befolyó körülményektől; a minek természetes folyománya az, hogy mennél nagyobb a kereslet, mint a

kínálat, annál magasabb, s mennél kisebb annál alacsonyabb lesz azon ár, melyen bizonyos jószág a piacon kelni fog²⁾.

¹⁾ *Kereslet* alatt a venni szándékozó fogyasztók *össz-szükségletének* nyilvánulását. *kínálat* alatt pedig az eladni szándékozó termelők által áruba bocsátott *jószágok* összességét értvön.

²⁾ Azon sarkalatos elv. hogy az ár a kereslet és kínálat közti viszonytól függ, legújabban *Rosser* által (id. ni. 252. l.) megtámadtatott, kiemeltetvén, miszerint az csak egy szükségbeli *formula*, s összefoglaló műkifejezése számtalan befolyásoknak, melyek az árképződéül igazgatják; továbbá, hogy sok esetben (például a munka vagy a tőke árának alakulásánál) az ár-képződést elhatározó viszonyok sokkal mélyebb okokra vezetendők vissza, mely okok a nép általános socialis erkölcsi és anyagi állapotaiban gyökeredznek. Erre egyébiránt (mint *Rössler* maga is beismeri) egyszerűen azt felelhetjük, hogy az ép említett okok, akár honnan származzanak, valódi kézzel fogható *külkifejezéseket* mégis csak a *használati értékben*, & *fizetőképességben* meg a *termelési költségekben* találják, vagyis azon tényezőkben, melyek a kereslet és kínálat egymáshozoi viszonyát mindenkor szabályozzák.

64. §.

Folytatás. – A kereslet és kínálat különösen.

A kereslet és kínálat döntő nyomatékú szerepe az árak képződésében azon viszonyok közelebbi szemügyre vételét teszi szükségessé, melyek arra határozólag befolyanak ¹⁾.

Így jelesül:

a) A *keresletet* illetőleg határozó befolyású momentum: a jószágnak a venni akaró szempontjából való (jelentősége azaz) *használati értéke* · a vevő *fizetési képessége*, mely nélkül kereslet tőle nem eredhet; meg azon *költségek* vagy áldozatok nagysága, melyek a megveendő jószág vagy az azt pótló jav *inán útoni* megszerzésével járnak, miután a vevő rendszerint nem ad többet valamiért, mint a mennyiért másmódon is azt megszerezheti. Kitetszik ezekből, hogy: aa) a használati érték határoz a vevőknél a felett, mekkora *áldozatot* hozhatnak szükség-esetben a kívánt jószág megszerzésére; nemkülönben, hogy a jószág ára a használati érték növekvésével felébb szökni, csökkenésével pedig alább szállani fog; minek folytán a kereslet mindenkor legállandóbb leend a né.lkülözhetlen, leingadozóbb pedig a nélkülözhető javaknál; bb) hogy ott, a hol a *fizetőképesség* nagy vagy emelkedő, az árak is emelkedhetnek p. o. gazdag népesség szükség idejében a tápszerárakat sokkal magasabbra szöktetheti, mint szegény proletárokból álló lakosság, innen van az, hogy a nélkülözhetetlen javak megdrágulásával a nélkülözhetőkre irányuló kereslet csökkenni fog, és viszont; valamint az, hogy mennél drágább valamely jószág, annál kisebb azoknak köre, kik azt megvehetik ²⁾; végre cc) hogy mennél tökéletesben fejlődnek ki a közlekedési eszközök, s mennél nagyobb leszen a javak forgalmi képessége, annál egyenlőbbekké is lesznek az árak különböző helyeken és vidékeken ³⁾.

b) A *kínálatot* illetőleg ez mindenek felett függ: az előállított jószágmennyiségétől, továbbá azon költségektől, melyekbe az eladónak magának került a jószág; végre az *egyéb* eladási esetekben tapasztalt ártól, vagyis a jószág általános csereértékétől. Következik innen, hogy az eladó vesztené, ha neki az árban az általánosan elismert *csereérték* meg nem adatnék⁴⁾; hogy tartósan senki se hozhatna a piacra termelvényeket, hogyha legalább a

szükséges (átlagos) *előállítási költségek* az árban neki meg nem térítettnek; hogy a jószág-ár a cseréérték meg a term. költségek változásával szintén változik, azaz emelkedik vagy csökkenik stb. Megjegyezvén, miszerint a jószág-árak nem emelkednek vagy csökkennek mindég *egyenlő arányban* a kereslet vagy kínálat emelkedése-illetőleg csökkenésével például nem emelkedhetik a kínálat a keresletnek megfelelőleg oly jószágoknál, melyek vagy egyáltalában igen korlátozott mennyiségben léteznek (p. o. tokaji bor, ritka ékkövek, vagy világhírű mesterek festményei), vagy nem szállíthatók és el nem tarthatók. így továbbá kétségtelen az is, hogy legmagasbra rendszeren azon jószágoknak árai szökhetnek, melyek tek. a kereslet csökkenő kínálattal csak nehezen vagy ép nem csökkenhetik (p. o. ostromlott várban víz, kenyér-szükséglet), és megfordítva. Főszabályt képezvén az, hogy oly jószágok árai ingadoznak aránylag legkevésbé, melyek tok. a kínálat a kereslet ingadozásaihoz és a kereslet a kínálat ingadozásaihoz legkönnyebben alkalmazkodik⁵⁾.

¹⁾ L. Mangoldt: Grundy. 60. sk. §. Schäßfle: 167. sk. 1. Koscher: I. 1.02. sk. §.

²⁾ Say ezt egy pyramissal akarta képletileg kifejezni, mely mellé egy jószágárcsálát állított. Mennél magasb valamely jószág ára ezen skála szerint, annál kisebb a neki megfelelő átmérő a pyramison (azaz a venni képes emberek száma), és megfordítva.

³⁾ Hogy a fizetőképesség nem függ ép valakinek *pénzbeli* gazdagságától, hanem a cserében adható productumainak bőségétől, említeni felesleges.

⁴⁾ Hogy a cserében kapandó jószág is nagyfontosságú momentum az eladóra nézve, kétségtelen. így például, ha a beveendő pénznek értéke csökkent, a termelő nagyobb árt fog kérni, és viszont kisebbet, hogyha emelkedett az értéke, p. o. a bankjegyek agiója megszűnt, s a nemes-érczel való érték-egyenállásuk helyre állt. (1. még Schäßfle 178. 1.)

⁵⁾ Az árak képződéséről 1. m. Molinari: Écon; Politique I. 5. lecke.

65. §.

A t e r m e l é s i költségek az árra való befolyásuk szerint.

A kínálatra döntő befolyást gyakorló termelési költségek itt közelebbi figyelembevételt igényelnek. Különböző ugyanis e fogalom *termelési költség* a szerint a mint *magángazdasága* vagy pedig *nemzetgazdasági szempontból* indulunk ki. Magángazdaságilag jelesül termelési költség mindazon anyagi áldozat, és kiadás, mely a végre teendő, hogy a jószág előállítat - hassék s a vevőknek rendelkezésére bocsáthatassék, tehát a mit a magánvállalkozó kamat, munka és bér, adó és biztosítási díj, haszonbér és cseléd tartás stb. fejében fizet, a mit tőkéből elhasznál, fő- és segéd anyagként feldolgoz vagy elfogyaszt stb. Ellenben nemzetgazdaságilag véve, miután a vállalkozó által fizetett, tehát *kiadásnak, költségnek* felszámított haszonbér a földesúrra, a kamat a tőkésre, a munkabér a napszámosra, az adó a státusra nézve bevétel, jövedelem: termelési költség csak a productionál elhasznált azon tőke értékekből áll, melyek senkinek élvezetet nem szereztek, meg azon *munka kellemtelenségéből*, mely a productió kedvéért elviselendő vala.

Legnagyobb fontossága a termelési költségeknek az ár-képződés műfolyamában abban fekszik, hogy (főltéve a forgalom és adás-vevés szabadságát) a *piaczi ár mindég az előállítási költségek átlaga körül ingadozik*¹⁾, azaz a piaczi ár és a termelési ár rendszerint egyenlősülő iránylatot tanúsít.

Ezt a *természetes ár* (vagy érték) *törvényének* nevezik a szakemberek, β megfejtését abban leli, hogy szabad verseny mellett (hol a javak akadálytalanul termeltetnek, hozatnak piacra és kerestetnek) a piaci ár fölemelkedése a termelési költségek *főlé*: rendszerint a kínálat azonnali fokozódására (azaz nagyobb productióra) vezet, a minek azután az ár lejebb szállása a következménye; ellenben akkor, hogyha a piaci ár a termelési költségeken alábbszáll, a kínálat megcsökkenik, és így az árnak ismét emelkednie kell.

Itt azonban még a következőkre is kell figyelemmel lenni.

A most említett elv a természetes ár és érték törvényéről közelebbi igazoltatását leli abban, hogy oly javaknak, amelyek egyenlő (átlagos, szükséges) előállítási költségbe kerülnek²), a forgalomban rendszerint *egyenlő csereértékök* is szokott lenni, s hogy minden eltérés ezen állástól (Niveau) csakhamar oly rugókat helyez működésbe, melyek a megzavart egyensúlyt helyrehozzák. A legtöbb javak továbbá ugyan azon időben, de különböző viszonyok (körülmények) közt, *különböző költségekkel* állíttatnak elő. Ennek több nagy fontosságú folyománya van. Először ugyanis az, hogy ott, a hol az előállítási költségek különbözők, a piaci árnak gravitálása a termelési ár felé, megzavartatik; mert ily javaknál a piaci ár *csak azon esetben szabályozódik a legcsekélyebb* előállítási költségek szerint, ha a piaci szükséglet a kedvezőbb helyzetben lévő (azaz olcsóbban termelni képes) termelők által fődöztethetik; ellenkező esetben pedig azon költségek szerint szabályozódik, a melyek a *legkedvezőtlenebb helyzetben* történő, de a szükséglet fődözésére még okvetetlenül megkívántató productionál szükségkép teendők. Oly esetekben ugyan is, hol a szükséglet a legkedvezőbb körülménybeni productio által kielégíthető, *azon* termelők versenyzése lehetlenné lesz, a kik nehezebb körülmények közt (azaz nagyobb költségekkel) termeltek, mert hiszen az alacsony árban fáradtságuk és kiadásaik megfizetve nem volnának. Akkor azonban, ha a szükséglet a kedvezőbb helyzetben lévő termelők által teljesen nem fődöztethetik, akkor az árnak oly magasra kell szöknie, hogy még *azok* is termelhessenek, kik a súlyosb körülmények közt termelnek⁸).

Egy másik folyománya a fentebb jelzett tüneménynek az, hogy: *mert* nem egyenlő előállítási költségekkel hozatnak létre az (illető) javak, és mivel a gyakorlati életben igen sokszor a szabad verseny akadályokra talál: megtörténik az is, hogy oly árak foglalnak helyet, melyek az *előállítási költségen jóval alul vagy pedig felül* állanak. Ezek az úgynevezett *egyed-árusági árak* (Monop[re]ise), és a *szorultsági árak* (Nothpreise). Egyed-árusági, vagy a termelési költségeken jóval felül álló árak nevezetesen oly javaknál fordulnak elő, melyek vagy természetből is már korlátolt mennyiségben léteznek (p. o. finom borok, bizonyos művész-munkák stb.); vagy *szabadalmazás* tárgyai (feltalálások stb.) s különös állami védletnek örvendenek. Szorultsági (azaz a termel, költségeken alul maradó) árak ellenben akkor foglalnak helyet, hogyha a termelő productioját még kedvezőtlen körülmények közt is *kényszerül* folytatni (például ki nem vehetvén tőkét a roszul fizető vállalatból); vagy hogyha az áruk hamar romlók s el nem tarthatók; vagy a midőn készletek stb. *árverezés* alá kerülnek; vagy a termelő szorult helyzeténél fogva áruinak hirtelen eladására kényszerülgtb⁴⁻⁸).

Az előállítási költségek sok jószágnál az ipar és műveltség haladtával *kevesbedni* szoktak; a mi *közvetlenül* ugyan többnyire csak az előállítónak előnyös, a ki a költségekbeni takarítás módját és kulcsát feltalálta. A mint azonban az új üzletmód ismeretessé válik, rendszerint általános árcsökkenést von maga után, és így a fogyasztókra nézve is előnyössé váland. Anynyiban egyébiránt, a mennyiben a termelés-költségek kevesbedése idézte elő az ár-csökkenést, a nyereség mind a termelőkre mind a fogyasztókra kiterjed, mert a fogyasztók most olcsóbban vásárolhatván, *többet vesznek* és így a termelőnek nyereségét a nagyobb kelet által is szaporítják.

¹⁾ Ez azután a tulajdonképeni nehézkedési pontja az ármozgalomnak. Egyébiránt eltérések e szabálytól nem ritkák, p. o. midőn a term. tényezőket (p. o. fekvő tóktét) máshová elvinni nem lehet.

²⁾ *Carey* és *Röscher* azt mondják, hogy döntő e tek. nem a jószágnak már a múlthoz tartozó term. költségei, hanem azon költségek, melyekbe *most* t. i. a vevés idejében kerülne ama jószág előállítása.

³⁾ Az e tek. döntő tantételt *Hermann* így formulázza: „Der Punkt, unter und über dem die Preise nicht lange stehen können, sind die Kosten desjenigen Theiles der Gesamtmasse eines Produktes, der mit den *wenigstergiebigsten Produktionsmitteln* oder *unter den ungünstigsten Umständen* hergestellt wird; deren Benutzung zur Deckung des Bedarfs noch nothwendig ist.” – Míg *Schäffle* így szól: „Die Produktionskosten verschiedener gleichgrosser Quantitäten derselben Güterart sind häufig verschieden; der Marktpreis einer jeden derselben aber ist auf die Dauer so hoch, als die *Kosten derjenigen Quantität*, welche mit dem unwirksamsten Productionsfactor hervorgebracht worden ist, aber hervorgebracht werden *musste*, wenn die ganze kaufkräftige Nachfrage befriedigt werden wollte.” Az, a ki a kedvezőbb helyzetben produkál, a neki kevesebbe került jószág árában *föül-nyereségre* tesz szert, a mely annál nagyobb, mennél kedvezőbbek az ő termelési körülményei azokéinál, kik a legkedvezőtlenebb helyzetben termelnek. L. még *Hermann*: St. Unt. 88. 1. *Schäffle*: 175-176. 1. és *Held*: jeles értek, a Tüb. Zeitschr. 1868/foly. 442-443.1.

⁵⁾ Mennél túlnyomóbb valami iparágban a *természettényező*, annál kevésbé lehet kényünk szerint a kínálatot kiterjeszteni vagy megszorítani; annál gyakoribbak és tartósabak lesznek tehát abban a monopolszerű meg a szükségí árak.

⁶⁾ A fent felállított árképződési szabályok alól *kivételek* még ott is fordulnak elő, a hol a termelő üzletét létbiztosítás tekintetéből üzi (p. o. mezei proletár); a hol a vevők vagy eladók *összebeszélései* hatnak az árakra; a hol *szokás*, megörögzött eszmeirány, vagy socialis *előítéletek* folynak be bizonyos jószágok kereslete és kínálatára; végre ott is, a hol *czéhelc*, szabadalmak, be- és kiviteli *vámok*, vagy *elővételi jog*, s a szorosb értelemeoenn vett *monopopolok* (Államegyedárúságok) állanak fenn.

⁶⁾ Azon szükségí árakat, melyek szándékosan és csalárd módon idéztettek elő: *uzsora-ár aknák* (Wucherpreise) nevezzük.

⁷⁾ Arról, vajjon alkalmazhatók e az itt kifejtett ár-képződési szabályok a *szellemi immkákr* a és szolgálatokra is és mennyiben, alantabb szólunk.

⁸⁾ Legújabbban *ezen tantétel* is, hogy t. i. a termelési költségek kiváló befolyást gyakorolnak az árakra, megtámadtatt; először ugyanis az angol nemzetgazdától *Macleodtól*, a ki azt állítja, hogy ép megfordítva a piaci ár szabályozza a termelési költségeket, s hogy egyedül a szükséglet és készlet (demand and supply) az, melytől a piaci ár függ. Másodsor: *Carey tol*, a ki produkcionális költségek helyett, *reproduktionlis* költségeket mond, és ezek által véli szabályzottaknak a javak piaci árait; a mi annyiban helyesb, hogy elhárítja az összetévesztett általános szokásos term. költségek és egyes esetekbeni *kivételes t. költségek* közt, s *Röscher* által is elfogadtatt. Végre a fiatal német szakember *Held* az egész elméletet jelentékeny becsű kritikának vetette alája, melyre ez úttal csak figyelmeztetni akarunk. 1. *Tüb. Zeitschrift*. 1868-ki *foly.* 428-455.1. és *Ugvanion* író *Careys Socialwissenschaft* ez. 1866-ban megjelent művének 89. sk. lap.; (de már *Hermann* is: Unter 88. 1.) *Macleod Dictionary of Polit. Economy*. Cost, czikk alatt L. még *Seneuil*: Traité I. 310. sk. 1. és *Stuart Mill*: Pol. Econ III. k. 3-4. feje.

Drágaság, olcsóság, és a méltányos ár.

Magas árak és alacsony árak szoros összefüggésben jelentkeznek az ár-elmélet e két fogalmával: drágaság és olcsóság. Az életben jelesen drágaságról vagy olcsóságról akkor szoktunk szólni, hogyha az *élelemszerek* (főleg az elsőrendűek) nehezen vagy könnyen szerezhetők meg¹); valamint akkor is, hogyha bizonyos jószágért nagyobb vagy kisebb *pénzösszeg* adandó a megvevésnél, mint a legtöbb ismeretessé lett *egyéb* csere-esetekben. Ez értelmezés azonban nem teljesen megfelelő; mert a pénz maga is értékében változásnak alávetett jószág és áru, tehát a jószágoknak például megdrágulásánál nem volna mindég határozottan megmondható az áru-jószág lett e drágább s nem lett-e talán a pénz olcsóbb, azaz értéktelenebb²). Némelyek azért e fogalmat *drágaság* és *olcsóság* az előállítási költségek nagy vagy illetőleg csekély voltaival hozzák kapcsolatba³). Szerintünk a valódi drágaság vagy olcsóság csak a *reálérték* (Sachwerth) szerint mérendő, és drágának az a jószág nevezendő, a mely egészben véve más javakból többet, olcsónak ellenben az, a mely kevesebbet vehet⁴).

Kitetszik innen, hogy e fogalmak lényegileg” viszonyosak (relativek), hogy drágaságról vagy olcsóságról *egy* jószágra nézv. tulajdoinkép nem is lehet szó; valamint az, hogy drágaság vagy olcsóság egyidőben *minden* javakra nézve nem is tehető fel; mert ha az egyik jószág (p. o. egy kalap) egy más jószág (p. o. egy selyemkendő) irányában drága lett: akkor szükségkép az utóbbi az előbbeni irányában olcsóbb lön, és megfordítva⁵).

A. drágaság és olcsóság eszméjével szemben azon kérdés áll elő, melyik tehát a *méltányos ár*, vagyis az, mely mind a termelőre mind a fogyasztóra nézve előnyös, s a drága és olcsó ár közt a középben áll! Mire azt válaszolhatni: méltányos árnak nevezendő az, mely a rendes *termelési költségeket* egészen fődözi s az előállítónak további productióra ösztönző méltányos *nyereséget* biztosít. Hogyha ugyanis az árak magasan állanak a termelési költségek felett, akkor a termelők a fogyasztók rovására nyernek; míg ott, a hol az árak a term., költségeken alul maradnak, a fogyasztók vannak előnyben a producensek kárával. Ennek következménye, hogy az első esetben a fogyasztók vásárlási képessége és fogyasztási ereje, az utóbbiban pedig a termelők termelési ösztöne és tehetsége csökkentetik, miből szükségkép foly az, hogy egyik fél s mindenkor a másikra szorulván, azon ár-állást kell legmegfelelőbbnek nyilvánítanunk, amelynél a termelő biztos keletre találván *productióját szabályszerűleg folytathatja*, a fogyasztók pedig akadálytalanul vásárolhatván, szükségüket rendesen fódözhetik. Újabb bizonyosága annak, hogy egészben véve a termelők és fogyasztók *érdekeik nem ellentételesek*, hanem igen is jól megférők és öszhangzók.

A méltányos ár megvalósulására pedig legbiztosban vezet: az adás-vevés minden mesterséges bilincsek és megszorítások alóli fölmentése, illetőleg a *szabadverseny*, mely közönségesen mintegy önmagától viszi az embereket a javak és termelvények valódi értékének fölismerése- és méltányolására, valamint a rendelkezésre álló jószágmennyiség meg a szükségletmértv adott viszonyának az adás-vevésbeni megfelelő kifejezésére.

¹⁾ Szorosan véve tehát az élelemszerekbeli drágaság vagy olcsóság is lehet *csak látszólagos*, hogyha tudniillik a pénz értékéveli viszonyt, a mint tulajdonkép kell is, szem előtt tartjuk.

²⁾ Főleg oly államokban vagy helyeken, a hol nem az értékében kevésbé ingadozó nemes-ércpénz, hanem a nagyobb hullámzatoknak kitett *papírpénzjegyek* képezik a forgási eszközt.

³⁾ Azt mondván: *drága* az a jószág, melynek előállítási költségei nagyok; *olcsó* a melyé kisebb.

⁴⁾ L. Hermann: 186. l.

⁵⁾ *Roscher* és mások szerint valamely jószág drágának vagy olcsónak a szerint nevezendő, ha különböző helyen vagy különböző időbeni árai összehasonlítván kiderül, hogy az egyik helyen vagy időben drágábban illetőleg olcsóbban kel mint más helyen vagy más időben. Ha én nekem például Pesten egy mázsa bizonyos finomságú lisztért 6 frot, Londonban pedig (a pénzérték mindkét helyen egyforma lévén) 8½ forintot kell adnom: akkor a liszt Pesten olcsóbb, Londonban pedig drágább.

⁶⁾ *Névbeli* (nominális) drágaságról szokás szólni ott, a hol a pénz csekély értékkel bír, real drágaságról pedig, a hol az áru-jószág értékállásában állott be a vevőre nézve kedvezőtlen változás. L. még *Schmithenner*: Zwölf Bücher I. 419-420. l.

67. §.

Hatósági árszabványok.

Oly intézkedések, melyek bizonyos javak árainak *hivatalos megvásárlására* czéloznak (árlimitációk, hatósági árszabványok) a tudomány elveivel meg nem egyeztethetők, legtöbb esetben czélszerűtlenek sőt félszeg eredményűek ¹⁾.

Az árszabvány ugyanis nem egyéb, mini *önként szerű belenyúlása* az e tekintetben illetékesnek el sem ismerhető (állami vagy helyi) hatóságnak a lakosok szabad adás-vevési és egyezkedési jogába. Az árszabó *közegek* ily módon olyasmibe kapnak, a mire nem képesek és nem is hivatvák; mert huzamosan csak az a hatalom szabhatná meg helyesen valami jószág árát, mely hatalom a kereslet és kínálat közti viszonyt meg az erre befolyó ezer meg ezer körülményeket meghatározhatná, a mit pedig hivatali közegekről feltenni képtelenség volna. Eltekintve attól, hogy a legtöbb jószágra nézve *igazságos árszabályzás* nem is lehetséges, a *minőség* tekintetébeni rendkívüli különféleség miatt. A hatósági szabványok továbbá rendszerint *kijátszatnak*, az árunak minőségét a legminutiósusabb részletezéssel sem decreálhatják, és vagy megfelelnek a természetszerű piaczi viszonyoknak, s ekkor fölöslegesek, vagy ha nem, akkor vagy legyezik a vevőt a termelő rovására, vagy a termelőt a vevő rovására; ide járulván az is, hogy a hatóság többnyire egyoldalú értesítések nyomán indulván már e tekintetből sem képes helyes határozatot hozni. Veszélyes ezeken kívül az árszabályzás annyiban, hogy a hatóságnak, mely *mint párt* látszik föllépni, tekintélyét és hitelét csökkenti; sőt alkalmat szolgáltat arra is, hogy a műveletlen néptömeg olyasmiórt is felelősséget hárít rája, a mi jog- és hatáskörén messze kívül esik. Végre soha sem éri el a hatóság ily intézkedésekkel kitűzött *célját*, vagyis azt, hogy a szegényebb osztályra nézve az olcsóbb bevásárlás lehetőségessé tétessék, vagy azt, hogy a piacz szakadatlan *ellátása* (Approvisionierung) biztosíttassék; névszerint azért mivel, tekintve az elsőt: a termelést sújtja és megszorítja alacsony árak állapításával; az utóbbira vonatkozólag pedig: mivel sohase gyakorolhat oly *kényhatalmat*, hogy a termelőket és

iparosokat oly esetre is kényszerítse árulásra, mikor az bizonyos tönkretűlésre vezethet.

Vannak egyébiránt *esetek és körülmények*, a melyekben árlimitationak hely engedtetethetik. így jelesül ott, a hol a természetes árképződés föltétele a *szabadverseny hiányzik*²⁾, vagy még ki nem fejlődhetett (p. o. hus-limitatio elszigetelt faluvidékeken, csónakásokra nézve valami elhagyott helyen, bérkocsisokra nézve kiknek száma meglévén határozva, árszabvány hiányában egyedárusi helyzetben volnának; vaspályái vendéglőkben stb.); továbbá lehet helye árszabványoknak *policziai* tekintetekből, *humanitási érdekek* megóvása végett (p. o. gyógyszerészeti, egészségügyi iparvállalatoknál) vagy ott, hol az együgyűségnek a *ravaszág ellenébeni* megvédelmezése teszi szükségessé. Egészben véve tehát inkább lesz helye árszabványoknak *alsóbb* mint felsőbb műveltségi fokokon, inkább középkori, mint újkori jellegű és szervezetű álladalmakban. Ez fejti meg, hogy századunkban a taxák és árlimitatiók köre mind szűkebbé vált; s hogy egyes kedvezőtlen tapasztalatok, melyek ily szabványok eltörlésénél tétettek, nem lehetnek döntő nyomatókuak, a mennyiben az árszabvány ellentételének a szabadversenynek is *időre* van szüksége, hogy gyökeret verhessen és érvényülhessen.

¹⁾ Hazánkban *gróf Széchenyi* „Stadium” című művében (10. sk. 1.) utalt már erre különösen.

²⁾ Egy ostromlott várban a hatóság például nem teheti ki az egész lakosságot egy gabnakereskedő vagy húsárús éhhalálra is vezethető egyedáruskodásának.

88. §.

A jószágárak története.

Az árak időszerinti változásai és története a tudomány legérdekesebb feladványai egyikét képezi.

Egészben véve A) azt találjuk, hogy a közgazd. művelődés haladtával az *árak rendesebbekké*, állandóbbakká és *egyenlőbbekké* válnak; minek oka az, hogy az ipar és forgalom kifejlődésével kapcsolatban az adás-vevés, a fogyasztók és termelők érintkezése mindig biztosb és kiterjedtebbé lesz; a fizetési képesség növekedése meg a termelési költségek kevesbedésc vevőket és eladókat egymáshoz közelebb hoznak; a tökélyesbedő közlekedési eszközök segélyével kereslet és kínálat jobban találkozhatik, a jószág-isme tökélyesbül, és így mind csalási, mind *tévedési árak* (Betruugs- und Irrthumspreise) elkerültethetnek; főleg pedig *egy önálló kereskedő osztály* is képződik, mely (már önérdékénél fogva is) olcsó áraknál bevásárolva és magasb áraknál eladni iparkodva, az első esetben az árt versenyezve felszökdteti, az utóbbiban pedig (kínálata által) lenyomja.

Egy másik ismertető jele és jelensége a magasb műveltségi fokoknak egyfelől a nagyobb *társadalmi becsületesség*, mely a helyes árképződésnek egyik föltétele; másfelől a *szabott árak* (fixe Preise) érvényre jutása, mely legtöbb esetben mindkét félnek előnyös, a mennyiben (feltéve az eladó részéről becsületességet) a méltányos ár ilykép sokkal biztosban éretik el, mint az alkudozás és sáfárcodás hevében. Az árak lehetőleges *állandósága* végül az egészséges fejlődésű forgalomnak egyik föltétele, s előnyös azon oknál

fogva is, mivel ha az árak igen változók, a nélkül, hogy a term. költségek is változnának, az egyik fél rendszerint csak azt nyerheti a mit a másik veszít; nem különben azért is, mivel az árak szilárdsága az összes társadalmi productió és consumtio szilárdságának és szabályszerű alakulásának egyik biztosítékát képezi.

B) Tekintve különösen az egyes *főbb jószágok és jószágnevek árai* történetét, a következőket találjuk¹⁾: a) csekély ár-változásokon mennek át, illetőleg azon egy ár- és érték-állásban maradnak a korlátlan mennyiségben rendelkezésünkre álló s minden nehézség nélkül megszerezhető szabad vagy természet-javak (víz, fa az őserdőben, jég stb.); ezeknél ugyanis nem a valódi, hanem csak a lehetőleg kínálat a határozó momentum s maga az ár majdnem a semmire alacsony; b) azon jószágok ára, melyeknek előhúzásában a csak korlátozott mérvben rendelkezésre álló természeti tényező viseli a főszerepet (tehát nyerstermékek, ipar-anyagok stb.) a műveltség haladtával rendszerint drágábbakká lesznek²⁾; c) azon jószágok ellenben, a melyek előállításához a majdnem végtelenig szaporítható tőke és munkaerők járulnak legnagyobb mértékben (tehát iparcikkek, gyártmányok stb.) árai a magas fejlődésfokokon olcsóbbakká lesznek! Ennek folytán műveletlenebb népek a gyártmányokat, műveltebbek a földtermelvényeket becsülik inkább; a mi egyúttal azt is megfejt, hogy miért előnyös mindkét félre nézve, ha iparvirágzó ország agriciól állammal lép kereskedési összeköttetésbe; vagy egy magas műveltségű anyaország fiatal gyarmattartományaival üz elevebb kereskedést, d) *Gabona és ásványok* rövid időközökben nagy ingadozást mutatnak; hosszabb időközöt véve azonban átlagos árak meglehetősen constans s csak lassan emelkedő³⁾, e) *A nemes-érczeknek* ára, ellenkezőleg a gabona árával, csak hosszú időszakokon át tanúsít jelentékenyebb változásokat, rövidebb időközökben szemlélve ellenben igen állandó és változatlan az árak. f) *Gyártmányok* és ipari készítmények magas fejlődési polczokon rendszerint olcsóbbakká lesznek, főleg azok, melyeknek előállításánál a munka-megosztás és a tőke-alkalmazás a nyers anyag felett túlnyomó⁴⁾, g) Felsőbb műveltségi polczokon a javak ára annyiban is csökkeni szokott, mennyiben a *kereskedéstől* függ; ez utóbbiban pedig tőke- és munka-erő tevékeny és túlnyomó; s e mellett a tökélyesbedő közlekedési eszközök és a versenyzés szabadsága is hatnak az árak alábbszállítására. h) *Az emberi munkának* ára végül egészben véve szinte csökkenik a műveltség és iparélet fejlődésével, minek okairól egyébiránt alantabb többet.

¹⁾ Ez egész §-ra nézve I. *Boucher*: remek fejtegetéseit System I. 130-184. §.

²⁾ *Vad, házibarom, fa, hal*, stb. alacsony műveltségekben bőven van s olcsó, később azonban igenis magasra rög ára. Ez ár-emelkedés legelőbb a könnyebben elszállítható agyagnál mutatkozik, p. o. bőrök, gyapjú, szőr, fogak, azután helyt foglal a hús és tej vaj és hasonneműeknél.

³⁾ Gabonabani szolgáltatások e szerint a műveltség és a viszonyok változásában egyformán megmaradó socialis helyzetet biztosítanak; a mivel összefügg az, hogy mért kokott nagy főúri családok social-politikai állása földbirtokra, vagy gazdag kereskedői családoké házbirtokra kiválólag alapíttatni.

⁴⁾ A hol a nyersanyag a gyártmányban a túlnyomó alkatelem, ott a jószág drágább is lehet. Például finom fákészítmények.

69. §.

A változatlan ár- és értékmérő.

A nemzetgazdák már rég óta törekszenek egy oly jóság kitalálására¹⁾ mely önmagában (értéke tekintetében) változatlan, minden időre és helyre egyaránt alkalmazható lenne, és állandó érték- és ármérőt (constantes Preismaass) képezne; minek az volna haszna és jelentősége, hogy a nevezett jóság (értékmérő) segélyével *historiai sommáknak* s különbféle időben és országokban pénzösszegeknek valódi belértéke tüzetesen meghatározható lenne; bizonyos szükségletnek állandóan egyforma kielégítésére szolgáló *gazdasági erő* könnyebben jelölthetnék meg; értékek összehasonlítása megkönnyítenék²⁾; főleg pedig örökjádékok (ewige Renten), melyek tudniillik az azokat élvezőknek mindenkor egészen egyforma érték- és élvmenyiséget biztosítanak, megfelelő módon állapíthatatnának meg³⁾.

Ily jóság azonban nem létezik. Egyfelől ugyanis gondolni sem lehet ilyet, ha *oly* jóság értetik, a mely minden többi javak irányában *mindég* ugyanazon csere-erővel (cserekepeességgel) bírjon; mert ez azt tenné fel, hogy egy jóság sem ingadozik árában, mert egyébként legalább ennek irányában maga az ármérő ingadozó volna! Nom gondolható továbbá ily jóság azért sem, mivel a javak ára a szükséglet mérve és a készlet nagyságától azaz a kereslet és kínálat viszonyától függ, ezen érték- és ár-képző tényezők pedig szakadatlan változnak úgy, hogy a nevezet viszony állandó- és maradandónak legkevésbé sem tekintethetik. Némi értelme tehát a feladványnak csak úgy volna, ha egy oly jóságot keresnénk, melyre a *belső s önmönszerű* (seinerseitige) ár-képződési viszonyok mindenkor egészen egyformán hatnának; mert ennél megváltozván más javak irányabani csereértéke, legalább annyit tudnánk, hogy a változás oka az utóbbiakban rejlik. Egy ily jósághoz azonban ismét kettő kívántatik meg, t. i. a) hogy belőle bizonyos mennyiség meghatározott számú emberekre nézve mindég egyenlő használati értékkel bírjon; b) hogy ama jóság előállítására mindenütt és mindenkor egyenlő termelési költségbe kerüljön. A mi azonban szinte alig képzelhető; miért si az újabb nemzetgazdák e kérdést a „circuli quadrature” kérdésével azonosnak nyilvánítják.

Sükertelen erőlködésnek kell ezek szerint neveznünk azon régibb szakférfiak törekvését, a kik majd az átlagos *egynapi tápszükségletet* (Petty s mások); majd az *emberi munka* bizonyos mennyiségét, p. o. az egy napi munkát⁴⁾, vagy napszámot (Smith, Ricardo, Kudler, Sismondi); majd a *gabonát, meg* a gabonában kifejezett legalacsonyabb *egy napi bért* (Malthus, Condillac, Soden, Thaor); majd végre a *nemes-érzetet*, sőt mint *Galiani* tévé, az *embert* magát vették ily általános ármérő-tárgyul fel, és erre fektették (természetesen tarthatatlan) következtetéseiket. Szem elől tévesztve jelesül azt, hogy sem a napszám vagy a gabona, sem a munka vagy a nemes érez, nem oly mérő, vagy jóság, mely értékében állandó, változatlan, mindenkor és *mindenütt egyenlő*, s mely minden helyen és minden időben az emberekre nézve ugyanazon jelentőséggel és beccsel bíró tárgyat képez.

Azon esetekre nézve tehát, a melyekben egy ily változatlan érték-

meghatározási mérvnek legalább *kisegítőképpen* való megjelölése bizonyos czélból szükségesnek mutatkozik, legmegfelelőbb lesz: nem *egy*, hanem *több* jószágot, a melyben a kívánt tulajdonságok némileg megvolnának és pedig egymás közt arányosítva alapul venni, olykép, hogy³ egyik a másikat kiegészítse, egyik a másik hiányának megigazítása, vagy pótlására szolgáljon. És e tekintetben kétségtelenül legalkalmasnak bizonyul: a *nemes-ércz*, és a *gabona* (bizonyos tekintetben talán a közönséges *munka* napszám-bére is) jelesül annyiban, hogy e két jószág tulajdonságai az érintett cél tekintetéből egymást leghelyesebben egészítik ki és igazítják meg; és ugyan: egyik nélkülözhetlen életszer, a másik közkedvességű fényüzelmi tárgy; az egyik (a *gabona*) hosszabb időközökben felette constans s rövid idközökben ingadozó értékű; a másik (a *nemes-ércz*) ép ellenkezőleg hosszabb időközökben ingadozó, rövidebben pedig igen állandó értékkel bíró stb.⁵⁻¹³³).

¹) L. még *Roscher*: I. 127-129. §. *Hermann*: St, Unters. 117-183.1. és *Schäffle*: 125 sk. 1.

²) így p. o. olvassuk *Schlösser* „Világtörténetében”, hogy *Perikles* korában Athénében 114 tallérnyi pénzüsszeggel egy családot illően el lehetett tartani; hogy e nagy statusfőúr alatt az államkincstár 11 millió tallérral szaporodott; hogy *Lolliának* két millió tallérra menő ékszerai voltak; *Caligula* egy évben 126 millió tallért pazarolt el.

³) Végrendeleltileg örökidőkre hagyományozott évi 1000 darab arany, ha az aranykiaknázás oly bőséges lesz folytonosan, mint most, száz esztendő múlva bizonyosan nem fog akkora valódi érték-összeget képezni, mint mostan.

⁴) Némileg *Smith* és *Ricardo*, újabban *Marx* nézete szerint. Ellenük *Bernhardt*: Kritik stb. 88. sk. 200. sk. 1. és *Rössler*: Tüb. Zeitseh. 1860. évfolyam 261. sk. 1.

⁵) És ekkor például egyharmada a járadéknak az egyikben, egyharmada a másikban és ismét egyharmada a harmadik tárgyban volna kifejezendő, és pedig bizonyos mennyiség átlag-árai szerint.

⁶) Az érték becslése és mérése módjairól és viszonyairól tüzetesen és több új eszmét pengetve szól *Mangoldt*: Grundr. 75-78. §-ban.

HARMADIK CZIKK.

A pénz.

70. §.

A pénz fogalma és lényege.

A legelső műveltségi polczokon, hol a szükségletek köre még igen szűk s majdnem minden háztartás a szükségelt jószágokat *maga állítja elő*: a forgalom pusztá áru-cseréből áll, azaz mindenki közvetlen közelében termékeinek *kicserélése* útján iparkodik a maga részéről kívánt javakat megszerezni. A mint azonban a munkamegosztás helyt kezd foglalni, a népesség sűrűbb, a szükségletek köre tágasb lesz, s a gazdasági viszonyok szövevényesebbé válnak: a jószág-csere már igen sok akadályokra talál, a mennyiben az, a kinél az egyik fél valami szükségelt jószágot föllet, ritkán szorul ép arra a jószágra, melyet amaz cserében adhat, úgy hogy elkerülhetlenné

lesz egy második, harmadik, stb-öz fordulni, és többszörös csereügylet nyomán (a mely ismét szerfelett nehézkes és roppant idő- és erőpazarlással járó csereügyleti mód volna) az illető jószágot megszerezni.

Minden némileg *műveltebb népnél* ezért a kölcsönös szükségletkielégítés s az áruforgalom csak úgy eszközölhető könnyön és biztosan, hogyha közhasználatra el fogad tátik egy oly jószág, melyet mindenütt és mindenkor mindenki szívesen vesz, mint általános forgalmi használhatósággal bíró tárgy valamennyi javak és termelvények csereértéke megmérése és (külső) kifejezésére alkalmas, és *vásárlási erőt* (Kaufkraft) képvisel; tehát valódi *csereeszköz* (Umlaufsmittel), *értékmérő* (Werthmnaasstab)¹⁻²⁾ és *fizetési közeg* (Zahlungsmittel) lehet), E jószág a „*pénz*”.

A pénz fogalma és lényege tehát abban áll, hogy az oly közkedveltségű s legforgalomképesebb jószág, melyhez minden többi javak és termelvények hozzájáratnak: (meghatározott mennyiségében és minőségében) minden egyes jószág csereértékének megmérése, valamint árának kifejezésére⁴⁾ szolgáló *általános forgalmi eszközt*, és adás-vevési közvetítő szert képez; s e mellett annyiban a mennyiben *szokás* vagy *államtörvény* által tartozások lerovására és kiegyenlítésére alkalmas eszköznek elismertetik: törvényszerű *fizetesközegként*⁵⁾ is alkalmaztatik⁶⁻⁸⁾.

¹⁾ L. még *Smith: i. 4. Say: Tr. T. 21. és Cours. TIT. 6. f. Busch: Über den Geldumlauf (1803.); Nehenius: Öffentlicher Credit (1829.) 88-167. 1. Rau: I. 257-277. §. M. Chevalier: Cours d'Econ. Fol. TU. köt. (De la Monnaie 1850.) Hoffmann: Lehre vom Gelde (1838). Macculloch: Geld und Banken (1859.) Oppenheim: Natur des Geldes (1805). Schäffle: Nat.-Oek. 1.29. sk. I. Stuart Mill: Principles III. 7. 8. 9. 21. fej. Gamier: Tr. 288-330. h Hartmann: Rechtlicher Begriff des Geldes (1868). Wagner: Lehre v. den Banken (1857.) 34. sk. 1. és cikkei a Bluntschliféle államszótárban. Röscher: I. 116-144. §. Stein: Lehrb. 51. sk. 1. Mangoldt: Grundr. 50-52. és 79-84. §. Rau: Das Geld (Chevalier nyomain 1857). Ravit: Beiträge zur Lehre vom Geld (1862). Carey: Principles XXIII-ik és következő fejezetek. Scheel: Illiid. Jahrbücher 1866. foly. VI. köt. 12. sk. 1. Bianchini: La Science du bien-être 111.könyv, és *Batbie: Cours I. 337. sk.1.**

²⁾ Pénzzel minden javak és áruk értékét mérjük, pénzzel minden javak becserélhetők. „Das Geld, als allgemeine Gegengabe für alle anderen Güter, ist auch allgemeiner Preis-Maasstab; und jeder Besitzer irgend einer Quantität Geldes hat hierin eine thatsächliche Anweisung auf irgend ein Gut, dessen Tauschwert!! dieser Quantität gleich geschätzt wird” mond *Kosegarlen*. *Chevalier* szerint a pénz „un instrument, qui dans les échanges sert de mesure et par lui-même est un équivalent”; míg *Batbie* így definiálja: une valeur, qui sert à computer les valeurs, et à faciliter leur échange.” L. ez utóbbi Cours d'Econ. Polit. 1.316. sk. I. míg *Nehenius* abban találja a pénz lényegét, hogy benne e két tulajdonság, hogy t. i. általános csereeszköz és értékmérő legbensőbb kapcsolatban van meg. 1. Off. Credit 169. 1.

³⁾ Ez utóbbi tulajdonságában a pénznek véli *Stein* sejteni annak valódi lényegét; de ez nem egyéb, mint juridikus folyománya azon tulajdonságának, hogy általános forgási-és csereközeg; az állam ama jelleget ugyanis csak el, utóbbi tulajdonsággal már bíró tárgynak kölcsönözheti; eltekintve attól, hogy sok pénz-nemek forognak (p. o. külföldi érmek) állami törvényesítés nélkül. L. míg *Knies: Tub. Zeitschr. 1858-ki folyam 272. lap.*

⁴⁾ Evvel a jószággal ugyanis minden többi jószág összehasonlíttatik s csereértéke és ára már nem minden egyéb egyes árujószágban, hanem azon közkedveltségeiben mértik és becseltetik. Mindezeknél fogva a pénz még ár-mérőnek is nevezethetik.

⁵⁾ A német: *Geld* szóval igen helyesen fejezi ki a pénz lényegét, a mennyiben *gelten* szóból képezvén az elnevezést, a pénz általános értékét, kelendőségét jelöli meg vele.

⁶⁾ *Knies* szerint annak folytán, hogy a nemes-érmek államilag is pénznek nyilvánítatik, csereeszköz-és ármérőként azt kötelezve is vagyunk elismerni. (Tüb. Zeitschr. 1858.

267. 1.) A forgalom biztonsága nemcsak egy factice, hanem jogilag is szentesített ármé-
 ,őt s fizetésszkozot igényelvén: a pénzverésügy lassanként az államhatalom kezébe jutott.
 A nemes érczböli pénz azonban nemcsak azért pénz, mert az államhatalom annak nyil-
 vánítja, hanem mert magában is értékes jav, s mivel a status csak oly jószágot nyilvántit-
 hat pénznek, melyet a közforgalom amúgy is annak ismer.

⁷⁾ *Hartmann* fentid. jeles értekezésében a pénz fogalmát a jog- és különösen a
 kötelmi- és a vagyoni jog szempontjából elemezi, s az állam általi elimertetést is bele
 vonván következtetéseibe, hangsúlyozza, hogy ökonómiai értelemben pénz már előbb is
 létezhet és létezhetett, mielőtt jogi fogalommá is vált stb. (alantabb erről többet).

⁸⁾ A pénz définitióját a most említett *Hartmann* így adja: „Jene Sachen die in
 unserem Verkehr (újabb kori államokat értve) thatsüchlich in der ordentlichen Bestimt
 rung anerkannt sind, nur durch ihren Tauschwerth zu dienen, theils als Vermittler der
 Güterumsätze, theils als Mittel der Werthaufbcwahrung (id. műv. 84. 85.1.) még *Knies*
 ilykép formulázza défíni tióját: Dasjenige Verkehrsgut, welches (thatsüchlich und
 rechtsgiltig) zur Messung der Tauschwerthe, und zur Vermittelung des Umsatzes der
 übrigen Güter dient.”

71. §.

A pénz meg honos u 1 á s á η a k le övet kezesei és előnyei.

A pénznek mint általános csereeszköz, értékmérő és fizetesközegnek,
 meghonosítása mind *gazdasági* mind *culturai* tekintetben igen nagy hord-
 erejű jelenség, melynek számos előnyei és messzeható következesei vannak,
 így jelesen: a) a társadalom a pénz által egy általános és *közérvényű ár- és*
értékmérőnek jutván birtokába, a primitív jellegű s nehézkes árucserre mel-
 lőzhetővé válik; a jószágok- és termelvényeknek előbb tüzetesen meg sem
 határozható s homályos forgalmi értéke a pénz-árban világos határozottan
 mérlegelhető nagysággá lesz; az ingatag s ezeryi tévedésnek alkalmat
 szolgáltató csere (permutatio) pedig biztos alapú *adás-vevéssé* (emtio-venditio)
 alakul ¹⁾. b) A pénz azon általános *nevező* (értékmérő), melyre a megszámit-
 hatlan sokaságú *érték-törtek* visszavezethetők, s mely tulajdonosának kezé-
 ben minden többi javak megszerzésére mintegy hatalmi közeget és
 utalványt képez²⁾, c) A pénz, melyre majdnem minden vagyoni alkatelem
 átváltoztatható, melyért majdnem minden jószág mások vagyonából
 megkapható: minden jószágokat (ámbar privátvagyonba tartoznak) *tár-*
sadalmi jószágokká változtatja³⁾, d) A pénz behozatalával a munka-
 megosztás kiterjedése annyiban, a mennyiben annál könnyebben adhatja
 magát valaki *egy bizonyos jószág előállítására*, mennél biztosban szerezhet
 meg minden egyéb javakat pénzen, tetemesen előmozdítottatik; tehát a
 gazdasági közhaladás is hathatós lendületet nyer. e) A pénz hatalmas
 eszköze a *tőkegyűjtésnek*, a mennyiben csak a pénz meghonosulása után
 válik az önszükségleten túli productió igazán lehetségessé; és tőkék
 kikölcsonzése, kamatok megállapítása, takarítványok félretétele csak
 igen (kis térímében nagy értékű s v. mellett tartós, könnyen őrizhető, meg-
 osztható, kezelhető stb.) jószágban – azaz pénzben – eszközölhető biztos
 eredménynyol. f) Ép oly fontos szolgálatot tesz a pénz az által, hogy a leg-
 tőkélyes *tőkeátruházási* és *jövedelem-kiosztási* eszközt is képezi, melynek
 segélyével az értékeknek átvitele egyik kézből a másikba, nemkülönben a
 productiv tényezők legeredínyesb egyesítése; és összefoglalásába termelés
 és forgalom érdekében legsükekeresebben történik, g) Pénznek hiányában a

vagyonilag tehetősbnek fölénye a gyöngébb felett még nagyobb volna, a mennyiben például élelemszerek tulajdonosa irányában az azokra szoruló esetileg nyomasztó függőségben lenne; valamint kétségtelen az is, hogy a pénz; behozatala a *személyi szabadságot* és *egyenlőséget* is hathatósan előmozdította, a mennyiben a nehézkes középkori terménygazdaságot, hűbéri alakzataival mellőzhetővé tévé, a természetbeni napszámot pénzbeli munkabérrrel felválthatóvá változtatta, és így a munkást és munkáját felszabadítá. h) A pénz végtére annak folytán, hogy nemcsak a javak és áruk, hanem az *eszmék és érdekek* érintkezését is megkönnyíti; a szállítást és közlekedést, a forgalmat és árukeletet, az ipart és vállalkozási erélyt fokozza és fejleszti; mindenütt és minden irányban élénkítő és termékenyítő befolyást gyakorol: valódi kulturai tényezőnek s világtörténelmi intézménynek nevezhető, s okvetlenül egyike azon haladási emeltyűknek, melyek, mint a *nyelv* és a *betűírás*, a *nyomda* és a *posta*, a *távírda* meg a *gőzmozdony* az emberi szellem és a civilizatio legáldásosabb szüleményei közé sorolhatók⁴⁻⁵).

¹) Szépen mondja e tekintetben *Schäffle*: Das Eindringen der sogenannten Geld- und Marktpreiswirthschaft ist daher durch Angewöhnung eines einheitlichen gemeingiltigen genauen Werthmaasses für die meisten Gütererschätzungen an kulturhistorischer Wirksamkeit der Erfindung der Schreibkunst und Buchdruckerkimst vergleichbar stb.

²) Valódi *nervus verum gerendarum*.

³) Röviden összefoglalva, elmondhatni Schaff lével „Das Geld, in welches fast jeder Vermögensbestandtheil umzusetzen, gegen welches fast jedes Gut aus dem Vermögen Anderer zu haben ist, macht alle Güter, obwohl sie stets im Privatvermögen sind, zu gesellschaftlichen Gütern. Das in die Privatvermögen auseinander gestreute Volksvermögen wird ein Magazin, aus welchem durch Geldanweisungen jeder seinen Bedarf an Capital- und Gemeingütern bezieht, nachdem er selbst seine Güter und Producte gegen die Aushändigung von Geld in Form von Lohn, Erlös, Zins etc. in die gesellschaftliche Masse eingeliefert hat. Das Geld repräsentirt so in höchstem Grad den gesellschaftlichen Charakter menschlicher Wirthschaft, und nimmt in dem Masse der Ausbildung dieser Gesellschaftlichkeit immer mehr zu, Geldwirthschaft tritt an die Stelle der älteren Naturalwirthschaft. Die bürgerl. Gesellschaft ist durch das Geld freier und sittlicher geworden. Der Arbeiterstand ist nicht mehr an Grund und Boden gefesselt. Das Bürgerthum hätte ohne Einführung der Geldwirthschaft nicht gedeihen können. Nach Einführung des Geldes konnte man über fremde Dienste verfügen, ohne den Nebenmenschen zum Sklaven und Leibeigenen machen zu müssen. Das Geld und das Pulver haben das Feudalsystem gebrochen stb.” L. még *Roscher* I. 95. §. hol a pénz, mint különösen energikus hatékony jószág dicsértetik.

⁴) Találón hasonlított össze a pénz *Smith Adam* és *Hume Dávid* által egyszer az *országutakkal*, vagy egy nagy kerékkel, mely által mindenkinek az őt megillető létszerek és élvezközök megvitetnek, másszor a *vérrel*, mely a testszervben az anyagok helyes szétválasztása és elosztása által, minden egyes tagnak az egészsége és épsége fentartására megkivántatott elemeket rendelkezése aláhelyzi; végre legújabbán *Carey* találón jegyzé meg, „hogy a pénz a társadalomra nézve az, a mi a tüzelőszert a gépmozdonyra és a tápszer az emberre nézve, oka a mozgásnak, melyből az erő származik.”

⁵) A pénz meghonosulása az úgynevezett naturalgazdasági időszakot bezárja s a pénzgazdaságit nyitja meg. Míg jelesül a naturalgazdcl. időszak az emberi gazdaszatnak igen fejletlen socialis fokát képezi, a melyen a magukban zárt családok, községek, hűbérurak és parasztok szolgálataikat és javaikat in natura cserélik egymásai, pénzforgalom és kereskedés pedig alig van: addig a pénzgazdaság időszaka már a kifejlett forgalmi s ipari életnek a stádiuma, a magángazdasági tevékenység valódi társadalmi rendszere, s a polgáratot elevebb mozgalomban feltüntető, tartozásokban, adókat, szolgáltatásokat pénzben megállapító becselő és valóditó stb. L. még *Hoffmann*: Lehre von Geld. 176. sk. I. *Bildebrand*: Nat. Oek. 275. sőt *Aristotelest* is. Polit. I. 3.

⁶) Vannak egyébiránt a pénz meghonosulásának s a pénzgazdasági rendszernek számos *ellenesei* is. így egyfelől a *sociálisták*, kik a pénzt a fukarság, az önző haszonle-

ses, s egyéb bajok szülőanyjának nevezik; azután *u feudal-középkorias* irányú szakemberek, kik egyebek közt arra utalnak, hogy egyes pénz-gazdag embereket felette gyorsan vezet még nagyobb gazdagságra, s mértéken túl terjedve el az egész nemzetgazdaságban, az egyoldalú kereskedői és *lucrativ üzlet-tendenciát* ápolja a valóban productív ipar és mezeti gazdaság rovására; továbbá, hogy nagyon is mobilizálván minden birtokot, a folytonosságot a gazdasági közállapotokban veszélyezteti, s az önzést és a vagyonegyenlőv lenséget is előmozdítja, a minék végeredménye a tömeges elszegényedés; továbbá figyelmeztetnek arra, hogy már a legrégebb időkben is nagy bölcselők, tudósok a pénz e veszélyeit felismerték és hangsúlyozták (*Aristoteles, Plutarch, Virgil, Horátz és Juvenal*) az újabb időkben pedig maguk jeles nemzetgazdák is óva intettek bennünket eszélyes bánásra a pénzzel (*Genovesi és Condillac, Ortes és Moser*), s fájlalva romboló hatásait, kimutatták, hogy a tőke egyoldalú uralmára s aecumulatiójára, a testületi és középkori életrend teljes lerontására s az egészséges alapú östermelés helyett a szédelő pénz- és hitelspekulációkra ragadta az embereket. Végre legújában *Rössler* (egyike *Carey* tanítványainak) egyenesen kimondá, hogy mennél nagyobb rangot foglal el a pénz a szükségletföldözési rendszerben, annál inkább válik *minden* megvásárolhatóvá, a mi a népben a közérzet elaljasulását, mammon-imádat hoz elő, az erkölcsöket megmételtyi, s így igen nagy morális és politikai veszélyeket szül; nem is említve, hogy a pénzgazdaságban a társadalmi áruforgalom folytonos ingadozás és hullámszásban létezik, válságok és krízisek napirendűek, a nemzeti gazdaság ipar és kereskedés egyoldalú kosmopolit-jelleget ölt, s lényegileg összetartozó iparágak egymástól szerfelett elválnak, elszakíthatnak. *L. Schmitthener*: Zwölf Bücher T. 450-504. 1. *Kosegarten*: Nat. Oek. 142-153. 1. *Rössler*: Grund. 268-273. 1. azután *Bastiat*: Maudit Argent (1849.) ez. értekezésését; *Chevalier*: De la Monnaie című munkáját és *Kante*: Budapesti Szemle 18G1-62-ki folyam I-ső füzetébeni idevonatkozó fejtegetéseit.

72. §.

A pénzül használandó jószág szükséges kellékei.

Arra, hogy valamely jószág pénzül használtathassék, szükséges, hogy az bizonyos tulajdonságokkal bírjon. Éspedig: a) Általánosán elismert *használati értékű* tárgynak kell lennie, a végből, hogy tulajdonosa mindenkor kész elfogadóra találhasson, s biztos csereeszközül használhassa, b) A pénz-jószágnak nem szabad *sem igen könnyen* (munka és fáradság nélkül) *sem igen nehezen* (vagy szerfeletti termelési költséggel) előállíthatónak lennie; mert az első esetben értéke csekély volna, s nagyobb vásárlásoknál nagy tömege szükségeltetnék (vas, ólom); az utóbbi esetben pedig a forgalom igényei ki nem elégíttethetnének, s kisebb értékű jószágok adás-vevéseére alkalmatlan volna (gyémánt), c) A pénzül használandó jószág előállításában bizonyos *rendesség s folytonosság* uralkodjék, mert hamajd igen nagy majd igen csekély mennyiségekben hozatnék forgásba, értéke és ára igen ingadozó lenne, és így pénzül nem igen használtathatna, mert az, a ki ma bevonné, néhány nap múlva talán csak nagy veszteséggel adhatna tovább rajta, d) A pénzjószágnak végre *könnyen szállíthatónak*, és megszozthatónak, hosszabb időn át *eltarthatónak* (égalji, vagy elemi behatások által nem könnyen megronthatónak) és minőség tekintetében *egyenlőnek* kell lennie; mert csak ezen tulajdonai alapján alkalmazkodhatok a forgalom és adásvevési ügyletek igényeihez s csak így felelhet meg teljesen rendeltetésének a nemzeti gazdaságban.

A különböző népek történetében *különböző jószágokkal* találkozunk, melyek pénzül használtattak. Így például *kőso* és *bőrök*, *thea* és *kagylók*, *datyoly* és *elefántcsont*, *vas* és *réz* meg *nemes érezek*, ezüst és arany az, melyet

e célra. használtak és használnak. Egészbenvéve azt mondhatni, hogy alacsony műveltségű népeknél majd oly jószág használatott pénzkép, a mely a forgalomban leggyakrabban fordult elő, tehát igen keresett és kelendő tárgy volt; majd meg oly jószágok, melyek értékek felhalmozására és eltevésére legczélszerűbbeknek mutatkoztak. Magasi) fejlődési polczokon ellenben már az *érez* s legkiválóbban a nemes-érezek azok, melyek e szolgálatra legalkalmasabbaknak tartatnak; mely utóbbiak tekintetében közismeretű tény, hogy az arany és ezüst az általános viláfgorgalomban mint közérvényű csereeszköz és értékmérő meg fizetesközo szerepel. Néhol, főleg alacsony műveltségű népeknél egyszerre több jószág is használatott pénzü, de helytelenül; mivel (az eddigiek szerint is) igazi általános s legfő értékmérő-kép mindég csak *egy* jószág szolgálhat s két vagy több pénzjózágnak kölcsönös értékviszonylata huzamosan egyenlő és változatlan nem lehet¹⁾.

¹⁾ L. erre, nézve *Roscher*: System 1. 118. sk, §.

79. §.

A nemes-érez, mint legtökélyetesh pénz-jószág.

Az aranynak és ezüstnek pénzü használatát a polgárosult népek körében igazolja leginkább azon körülmény, hogy a fentebb kijelölt *tulajdonságok* a nemes érezekben lehető legteljes mértékben vannak meg. így jelesül *nagy* és *általános értékkel* bír az arany és ezüst azért, mivel szépsége, fénye s finomabb szükségletekre czélzó meg egyéb tulajdonságainál fogva valóban közkedveltségű jószágot képez; s e mellett természetes ritkaságánál fogva kínálata aránylag csekély s nem is kényünk szerint nagyobbítható, miután semmikép sem utánozható természet-productum. A nemes-érezek továbbá *kis térímben* nagyobb értéket képviselven, s könnyen és kevés költséggel szállíthatók is lévén: különösen jól használathatnak fel kereskedési közvetítésre és áruforgatásra, mely tekintetben még fontos előnyük az is, hogy az aranynak és ezüstnek messze tereken *egyenlő értéke* szokott lenni, s keresletek és kínálatuk majdnem az egész polgárosult világ körében egyenlő vonalon tartható meg. A mire megint az foly be, hogy lényegileg *fényüzelmi* szükségleteknek szolgálnak, és így úgy mint a nélkülözhetetlen jószágok rövid időközökben áringadozásnak alája nem vetvék; másfelől pedig az is kiegyenlítőleg hat reájuk, hogy pénzü és fényüzelmi jószágu szolgálván, ott, a hol kínálatuk csekély, arany- s ezüst szerek, edények stb, kevésbé fognak kerestetni, sőt régiekbe is olvasztatni, és viszont, ha nagyobb bőségben állnak rendelkezésre, az arany és ezüst fényüzelmi tárgyokban fo- elhelyeztetni. *Arany* és *ezüst* továbbá felette tartós, tűz, víz, levegő behatásai folytán nem romló; fekvés közben értékét el nem veszto; sőt kopás által is csak csekély mérvben enyészto jószág; eltekintve attól, hogy könnyen és tartósan alakítható (érmek készítése és veretesénél) egyenlő lényegű s majdnem végtelenig megosztható, olyképen, hogy minden egyes részecske a térímjének megfelelő értéket teljesen magában bírja.

Mindezekből önkényt foly, hogy a nemes-érezeket, mint pénz-anyagot, teljes joggal *világ józágnak* s kellő formába hozva: *világ-fizetési eszköznék* nevezhetni. A mi pedig az aranynak és ezüstnek pénzzé azaz „forgási esz-

közzé” való alakítását illeti, ez olyképp történik, hogy a nemes ércz állami intézetekben vagy állami felügyelet alatt bizonyos nagyságú és értékű darabokban kiveretik, a mely darabok *érméknek* (Münze) neveztetnek, s főleg arra szolgálnak, hogy mintán az általuk kifejezett érték egyszer mindenkorra közhitelességi! módon már előre megmértet, az adás-vevésnél minden újabb nyomozgatás és becslés szükségtelenné válik, s könnyen forgó és biztos fizetési közeget képeznek. – Az így forgalomba hozott érmék rendszerint, csak az illető ország határain *belől* bírnak kelendőséggel; mert a nemzetközi forgalomban (hol az államhatalom hiteli tekintélye nem ismertetik el) a nemes-ércz *rudakban* (Barren, Bullion, Lingot) azaz több fontot nyomó darabokban használtatik fizetések eszközésére; e rudak azonban biztosítékul rendszerint az illető állam címerét, az ércz-öntöde jegyét, az évszámot, meg a finomsági fokot kifejező bélyeggel láttatnak el.

¹⁾ A pénz-készítés és forgásbahozás *technikai* és *pénzügytani* momentumait a II-ik és III-ik részben tárgyaljuk, a miért is e helyről amoda kell utalnunk.

74. §.

Rézpénz és papírpénz általában, és a pénz, mint alkat-eleme a nemzeti tőkének különösen.

A nemes-érczből készített pénzen *kívül* egyéb érczekből vert pénz is létezik, jelesül: *rézpénz*, mely¹⁾ azonban sokkal csekélyebb értékénél fogva leginkább csak a nemes ércz-pénzi forgalom kímélésére és a végből szokott használtatni, hogy az adásvevésben az igen csekély értékű tárgyakra nézve megfelelőbb forgási eszköz álljon rendelkezésre.

Az érczpénz mellett azonban még másnemű fizetési eszközzel is találkozunk, főleg fejlettebb országokban, hol a hitelügy és a forgalom élénkebb, névszerint *papírpénzzel*. Erről azonban¹⁾ itt csak annyit jegyezzünk meg, hogy alatta: nemkamatozó, előmutatóra szólló, s bizonyos pénzösszeget kifejező *adóslevél* értendő, melyen a kibocsátó megígéri, hogy azt vagy bármikor teljes névérték szerint érmében beváltandja (kifizeti) vagy fizetések-nél készpénz helyett mindenkor elfogadandja; továbbá azt, hogy a papírpénzt kibocsáthatja vagy az állam, és ekkor *állam-papírpénznek* (Staatspapiergeld) nevezzük, vagy valami magán bank-s pénztintezet, mely esetben *bankjegy* (Banknote) nevét viseli.

Miután a pénznek, mint igazi értékmérő és érték kifejező jószágának, magának is értékkel kell bírnia (értékes tárgynak kell lennie), a papírpénznek pedig önmagában véve értéke nincsen: önként következik, hogy az állam papírpénz, a bankjegy s mindezekhez hasonló-természetű fizetési eszközök *pénznek* szorosan véve nem is nevezhetők, hanem csak értékre, pénzre való *utalványoknak*, *pénzjegyeknek* (Geldzeichen), melyek t. i. bizonyos értéket csak névleg fejeznek ki s fizetési közegül a forgalomban csak annyiban használtathatnak, a mennyiben bizonyos érték-összegre jogérvényes *követelést* állapítanak meg és képviselnek³⁾.

Azon kérdésre vonatkozólag végül, vajjon a pénz *productiv tényező*-

elem-e és mennyiben képezi a nemzet-vagyon s társadalmi *tőke* kiegészítő részét, a következő választ adhatni:

Ha a pénznek, mint általános vásárlási eszköznek, tőke-átszállítási instrumentumnak, csere-ügyleti és értékmérési közegnek szerepét a közgazdasági életben vesszük szemügyre: akkor annak productivitása felett kételkedni nem lehet, mert a prodnetió egyik leglényesebb segédszerét képezi, a termelés föltételeinek és elemeinek összesítését és hatályosságát biztosítja. Mint *tőke* tekintve: a pénzt a magángazdaság szempontjából a *forgó*, a nemzetgazdaságéból ellenben az *álló* tőkéhez kell sorolnunk. Valamint a társadalmi úgy az egyéni vagyon is mindenkor bizonyos mennyiségű pénzből is szokott állani, a melynek rendeltetése, hogy a javakat és fogyasztási megtermelési eszközöket más gazdaságitól beszerezni segítse. A vállalkozónál a pénz kétszeres fontosságú, a mennyiben az üzlet egyik elsőrendű föltétele, s rendezett pénztár-szerkezettel kapcsolatban a siker és eredmény fő fö alapja. A honnan kitetszik egyszersmind tévélves volta azok nézetének, a kik a pénzt azért, mert közvetlenül és kezzelfoghatólag javakat nem termel, sterilnek, nem ritkán pusztá értékjelnek, s a nemzeti tőke-sommában helyt nem foglalható árunak nyilváníták¹⁾.

Mindez természetesen csak a magában is értéket képviselő *ércpénzre* nézve értetendő, mert papír-pénzt, bankjegyeket az egyes privát-gazda szempontjából ugyan *tőkének* nevezhetni, de nem a nemzetgazdaság szempontjából, a hol ugyanis nem egyéb pusztá adóslevélnél, azaz adósság, mely mint negativ post a papír-pénz tőke-összegét a nemzeti tőkék sommájában 0-ra azaz semmi-re dévalvája⁵⁾.

¹⁾ Oroszországban századnak első felében *platinából* is verett pénz; de miután a veret nem mutatkozott eléggé tartósnak, s a forgalom is kevésbé szívesen fogadta e pénznemet, lassanként kimentek a használatból az illető pénzdarabok.

²⁾ Miután e tárgy a II-ik részben egész terjedelemben fejtegetik ki.

³⁾ Erről alantabb többet. L. egyelőre *Oppenheim*: *Natur des Geldes* 180. sk. 215. sk. 1.

⁴⁾ *Hermann* tüzetesen mutatja ki, hogy a pénz, mert soha se fogyasztatik, magában véve, az *elhasználási készlethez* (*Verbrauchsvorrath-hoz*) nem tartozik. Használati értéke a tulajdonosra nézve kétségbevonhatatlan, mert értékek eltevésére, felhalmozására, kikölcsonzésére szolgál; és *így* a pénz tulajdonosára nézve tőke is, és pedig ha magánál tartja *használati*, ha kikölcsonzi: *szerzési* tőke.

⁵⁾ A papírpénz annyiban, amennyiben előállítása majd semmi költségbe sem kerül összehasonlítva a nemes-ércpénzzel, majdnem *szabad javnak* tekinthető, mely a használmányt (*Nutzung*) ingyen lehetségesíti, mely használmánynak az ércz-pénznél csere-értéke vagyon. Hogyha végre a nemes-ércpénz, mely a papírpénz által félretolatott, *jól* van elhelyezve, akkor a nemzet a papírpénz által javakban gazdagabb, ámbár gazdasági tőkének sommája lényegileg ugyanaz, a mely volt a papírpénz behozatala előtt. L. még *Hermann*: 64-65. 1. *Schäffle*: 100-225. 241)-250. 1. és *Rescher*: I. 121 §.

75. §.

A pénz mint jószág és áru.

A pénznek jelentőségét és szerepét a nemzetgazdaságban sokan túlbecsülik, mások ismét kevésbe veszik, sőt némelyek egyenesen károsnak nyilvánítják¹⁾.

Azok, a kik *túlbecsülik*, azon tapasztalatból indulva ki, hogy a pénz tette hathatós, mozgékony és bárhová könnyen fordítható erőközeg, hogy egyike a nemzeti productió és forgalom leghatalmasb segédszereinek és emeltyüinek, s hogy igen sok esetben jobb bizonyos értékssommát pénzben, mint egyéb formában bírni: annyira mennek, hogy a (nemes-érezből) pénznek valódi *bűvös erőt* tulajdonítanak, s azt hiszik, hogy csak szaporítása szükséges, hogy a nemzet gazdaggá, hatalmassá és boldoggá legyen. – A pénz ezen vak bálványozóival szemben azok állanak, kik azt viszont igenis kevésbe veszik, azt állítván, hogy *puszta értékjel* (Werthzeichen), melynek becse csak emberi képzeleten vagy egyezményen alapszik, s nem egyéb, mint külső kópviselése és kifejezése a tulajdonképeni jószágoknak²). Még tovább mennek ezeknél a *socialisták*, kik (eszmerokonságban a már említett foudál-középkorias irányú írakkal) a pénzben a társadalmi bajok egyik fő kufor-rását vélik rejteni, a fukarság, a birtok-egyenlőtlenség, a tőkezsarnokság stb. szütoanyjának nevezik, sőt azt is követelik, hogy küszöböltessék ki a nemzeti gazdaságból, s hogy térjenek az emberek vissza ismét az ős-egyszerű jószágcserehez és a pénz nélküli forgalmi állapotokhoz.

Mindezen tévelyes és bal következtetésekre okot szolgáltató nézetek ellenében a következőkre lehet utalni:

A pénz (értjük: az értékes anyagból készített pénz) mindenekelőtt *áru* (Waare), *jószág*, mely épen úgy, mint bármely más jószág, csereértékkel bír, bizonyos költségekkel állítatik elő, kisebb vagy nagyobb mennyisége stb. szerint áraban és értékében változásokat szenved, s melyből épen úgy, mint egyéb jószágból a szükségnél több vagyis fölösleg is lehet egyeseknek vagy nemzeteknek birtokában³). A pénz továbbá nem az egyedüli, vagy a főalkatrész a nemzeti tőke és vagyon sommájában, hanem annak csak *egy eleme*; s pénzt gyűjteni csak hogy felhalmoztassék, félreismerése ez utóbbi valódi rendeltetésének; s az, ki ok nélkül és szükségesen túl szaporítja pénz-*készletét*, ép oly helytelenül cselekszik, mint cselekednék például azon föld-birtokos, a ki vagyonát az által hinné szaporíthatni, hogy folytonfolyvást kocsikat és gépeket vásárolna; vagy azon gyáros, a ki gépeinek egy részét arany vagy ezüst lemezekkel vonatná be. A gyakorlati élet is tanúsítja azt, hogy a leggazdagabb tőkés vagy üzletember sem tart rendszerint több *készpénzt* otthon, mint a mennyi házi és üzletszükségeire megkívántatik⁴). Innen láthatni, mily nagy tévedés *tőkehiányt* vagy *hitelhiányt* összezavarni és föl-cserélni pénzhiánynyal. Ez utóbbi ugyanis legtöbb esetben nem egyéb, mint nyilatkozása annak, hogy nehézséggel jár idegen tőkét és vagyont forgatásul megkapni⁵⁻⁶).

A pénzt *puszta értékjelnek* nyilvánító szakemberek tévedése ép abban áll, hogy az ércpénznek, mint értékes jószágnak és árunak jellemét figyel-kívül hagyják⁷), annak anyagát képző jószágnak *realis becsét* szem elől tévesztik, s így tulajdonkép odajutnak, hogy ércpénzt meg papírpénzt érdemileg azonosnak vesznek és összezavarnak.

A mi végre a *socialisták* pénz-perhorreseáló nézetét illeti, erre egyszerűen azt jegyezhetni meg, hogy ők annak nemcsak ezernyi előnyeit egyenesen szem elől tévesztik, hanem oly kinövések és visszaélésekert is kárhoztatják, a mely kinövések és bajok egyfelől oly mérvben mint állítják nem is léteznek, és más felől ha pénz nem léteznék is, bizonyosan megvolnának, s

csak a torna- és a közeg, melyben nyilvánulnának, lenne talán más és a mostanítól különböző.⁸⁻⁹⁾

Végezetül azt mondhatni: az értékes anyagból való pénz, mint kimutatók, áru, de okvetlenül *igen kiváló*, s minden többi *nem-pénz-javaktól* sokban elütő, saját-jellegű áru, a mennyiben (polgárosult országokban) a legkeresettebb, a legkedveltebb s e mellett állami szentesítéssel is ellátott fizetés-eszköz és általános cserejóság gyanánt szolgáló dolog; melynek még az a tulajdonsága is megvan, hogy birtokosának legtöbb esetben az *árujóságok* birtokosa felett tagadhatlan fölényt szerez, s kivált válságok és politikai mozgalmak, háborúk, és közhitelműveletek idejében rendkívül fontos s messzeható szerepet játszik, s annak kezében, a ki nagy mennyisége felett rendelkezik, valódi hatalom-eszközt képez¹⁰⁻¹²⁾.

¹⁾ L. Roscher: I. 223-229. 1. Garnier: Tr. 297-312. 1. és Dühring: Grundlegung der Volksw.-Lehre. 421. sk. 1.

²⁾ Ez írók szerint a pénznek, úgy mint más jószágnak, árváltozásai, áringadozásai nem is lehetnének. Példáját e fölszeg felfogásnak látjuk legújabban Belgiumban a kettős-valuta rendszer behozatala iránt tartott tanácskozmányokban. Rössler: Grunds. 278. 1. és Garnier: Tr. 299. 1.

³⁾ Hogy *áru* onnan is kitűnik» hogy eredetileg az érmek mint áruk mérlegeltettek, súlyjuk szerint becsltettek, mint az *ass, marka, pondus, font*, nevezetek is tanúsítják. Legújabban *Oppenheim* azt állította, hogy pénzből fölösleg soha se lehet, s hogy a forgalom a véghetetlen nagy pénzmenyiséget is elbírija. (29-31. 1.)

⁴⁾ Az előbbi §-okban mondtak itt is szemmel lévén tartandók.

⁵⁾ L. még *Cherbuliez*: Science Économique I. 276. sk. 1. Ez egyébiránt onnan van, mivel az életben megszokjuk tőkéinket pénzben mérni, összehasonlítani, becslülni, gyűjteni és kikölcsönözni. A fentebbi tévedés ép olyan, mintha a kereskedő a posztó-megdrágulást a posztórőfők hiányának tulajdonítaná, vagy hogyha valaki e szállamat: „pénz a háború-viselés főeleme” úgy értené, hogy a fegyvereknek és golyóknak is ezüstből vagy aranyból kell lenniök. (A merkantilismushoz való fölszeg visszahajtás korunkban a protectionistikus irányú: *St. Chamansnál, Lisztnél, Carcynél és Dühringnél*. L. ez utóbbi f. érin. művének i22. sk. 1.)

⁶⁾ Hogy jelesül a pénzbüség korántsem mindég jele anyagi virágzásnak vagy kedvező gazdasági állapotoknak, Austriában és Magyarországnak legújabban is tapasztaltuk, a mennyiben a vállalatokból és ipari elhelyezésekből a közállapotok bizonytalansága miatt kivont nagy summák (mint kóros exsudatum) a pénzpiacra tolnak s szédelgő speculatio által fölvert értékű hitel- és ipar papírokba helyeztetnek el.

⁷⁾ Azaz egyenesen tagadják, hogy ára változhatik is. L. meg *Ott*: Économie Sociale 427-430. 1. s némileg *Dcssewffy* gróf: Pénzkérdések 21. sk. 1. és *Volovsky*: Enquête sur les principes stb. (1868) 10. 1.

⁸⁾ A socialisták e vádjai részint a fentebb mondtak által czáfollatnak meg, részint visszatoroltatnak még *Hildebrand* Nat.-Ock. ez. műnk. 118. sk. és 2Ö7. sk. 1.

⁹⁾ Egy újabb terv a pénzt a forgalomban nélkülözhetővé változtatni s a hitelre alapított direct csereüzletet életbe léptetni nem rég *Parisban Bonnard*: „Banque d'échange”-jában került napirendre, azonban nem különös eredménnyel. L. *Rössler*: Grunds. 269-270. 1.

¹⁰⁾ L. *Roscher*: I. 96. §. mihez hozzá lehet még tenni, hogy megsemmisítése a pénznek a productív erők minden nagy előmozdító eszközzeit rontaná le, s a kereskedésnek épúgy, mint a munkamegosztásnak és az iparnemeknek különülését és kifejlődését lehetetlenítené.

¹¹⁾ A legújabb angol szakemberek egyike (*Macleod*: Pol. Econ. I. 22. sk. 1.) azt mondja még találóan, hogy a pénz mintegy megtestesült kifejezése a társadalom iránt tett szolgálatokért való igénynek. Ezeken kívül szól a pénz természete, rendeltetése és értékváltozásairól még; hazai írónk *Erdélyi*: Nemzeti Iparunk ez. inunk, 33. sk. 1.

A pénz és a nemesércz értéke meg ára, s az erre befolyó körülmények.

Azon kérdésre, hogyan képződik a pénznek magának értéke, azaz, az áru-jószágokhoz csereviszonylata, vagy a mi evvel egyértelmű: *mitől függ a pénz-vásárlási ereje és hatálya* (Kaufkraft des Geldes); továbbá mely viszonyok szerint szabályozódik az áru-jószágok pénz-ára a forgalomban!? - a következő feleletet adhatni¹⁾.

A pénz értéke és ára iránti kérdés, azért, mivel a pénz nemes-érczből készül, lényegileg azonos az anyagául szolgáló ezen nemes-ércz ára és értéke iránti kérdéssel. Ennek folytán, ha a nemes-ércz árának és értékének képződési szabályai kimutattatnak, egyidejűleg a pénz ár- és értékképződésének kérdése is meg van oldva²⁾.

Mint minden javnál úgy a pénznél is használati és csereérték különböztetendő meg. Az arany és ezüst *használati értéke* két irányban mutatkozik. Egyfelől ugyanis finomabb fényüzelmi szükségek (ékszerek, díszítmények, technikai, műtői eszközök) beszerzése, illetőleg kielégítésére célzó külön tulajdonságai tekintetéből; másfelől azért bír használati értékkel, mert legtökélyesb pénzanyagot képez, s a forgalom és productió egyik Jeg-hathatós emeltyűje-és segédszereként szerepelvén, mind köz-mind magán-gazdasági tekintetben szükségelt kiváló fontosságú, általános becsű jószágnak el van ismervé³⁾. A mi pedig a pénznek vagy nemes-ércznek *csereértékét* illeti, ez a pénznek s nemes-ércznek *más* javak becsérlésére való alkalmatosságát s vásárlási erejét jelenti, és akkor, hogy ha minden többi áru jószágok *pé debates* (Geldpreis) alacsony, nagy, ellenkező esetben pedig csekélynek mutatkozik¹⁾, így például, ha két rőf finom posztót kell adnom egy aranyforintért, az e forintban rejlő nemes ércz többet ér (nagyobb csereértékkel bír), mint hogyha csak egy rőf lett volna érte adandó. Vagy, hogyha egy font ezüstöt nyomó pénzdarabon Angliában három mázsa (bizonyos finomságú) lisztet bírok vásárolni, Magyarországon ellenben négy mázsát: akkor Angliában az ezüstnek csereértéke (vásárlási ereje) csekélyebb mint Magyarországon, azaz a lisztnek pénzára az utóbbi országban kisebb, mint az előbbiben.

A pénz csereértéke egyébiránt csak úgy ismerhető fel teljesen, ha a pénzt (illetőleg annak anyagát a nemes-érczet) mindig *minden többi áru-jószágokkal* való ellentételében, szemközt-állásban vizsgáljuk. Különösen pedig az, hogy a pénz (nemes-ércz) értéke bizonyos időben változott-e, abban mutatkozik, ha ügyelünk az áru-javak pénz-áaira. Ugyanis hogyha ezen áruk pénzárai *felébb* mentők, akkor a pénz-érték csökkent; ha pedig *alábbszálltak*, akkor a pénz értéke emelkedett; a hol ismét szemmel tartandó azj hogy a pénz értékváltozása igen sokszor csak *látszólagos*, s hogy tulajdonkép az árujószágok értéke változott, nem pedig a pénzé⁵⁻⁷⁾.

¹⁾ L. még *Mangoldt*: Grundr. 79. sk. §. *Baumstark*: Staatscredit (1835.) 76. sk. 93. sk. 1.

²⁾ Pénzérték és pénzár itt mindig (a dolog természeténél fogva is) azon egy értelemben vétetik.

³⁾ Hibás *Raunak* és másoknak azon állítása, hogy a pénznek használati értéke nincsen, L. *Hermann*: Staats. Unters. 64. 1. *Oppenheim*: Natur des Geldes 32. 1.

⁴⁾ „Sachgüter, Dienste, Leistungen sind geldwohlfeil, wenn Geld theuer ist, und beziehungsweise geldtheuer, wenn das Geld wohlfeil ist”, mond *Kosegarten* (142. 1.) azaz hogyha kevés pénzért sok árut kapok, a pénzérték nagy, ha keveset, akkor csekély, 1. még *Schäffle*: 139. 1.

⁵⁾ *Knies* szerint a nemes-ércpénz értékváltozása, mint csere-értéki változás; minden többi javaké pedig, mint árváltozás tekintendő. Újabb bizonyága annak, hogy csere-értéket és árt mindég azonosnak nevezni nem tanácsos.

⁶⁾ Közelebről szemlélve, miután a pénz-ár-változások *sem* hirtelen *sem* egyszerre általánosan nem jelenkeznek, sem magától a pénzértékének változásától nem származnak; világos, hogy a pénz-értékbeni változások beállításának vizsgálata és kiderítése felette nehéz feladat, sőt a beállítás idejében rendszeren kétségbe is vonatik.

⁷⁾ Újabbán némely szakemberek azon nézetet fejezték ki, hogy a nemes ércpénz, mely azelőtt anyagának kedveltségénél fogva, mert fogyasztási jav volt, mint pénz-áru a forgalomnak tett szolgálatokat, mai napság már csak *érték-tartandósága* (Werth-Stetigkeit) miatt van forgásban, stb. L. *Oppenheim*: Die Natur des Capitals. 114. 1.

77. §.

Folytatás. A pénzérték és pénzár a kereslet és kínálat befolyása alatt.

Mint minden jószágnak: a pénznek is értéke és ára a kereslet és kínálat (vagyis a pénzszükséglet és a pénzkészlet mennyisége) közti aránytól illetőleg az ez irányban befolyást gyakorló körülményektől függ ¹⁾). Jeleül a) A *keresletet* tekintve, ez *függ* egyrészt azon mérvtől, melyben arany és ezüst fényüzelmi célokra kerestetik; meg attól, többé vagy kevésbé szükségeltetik a nemes érc: *pénzü*, azaz forgatási célokra és tőkésítésre; végre attól mekkora a pénzt-kereslők fizetéképessége, vagyis árujóságokban gazdagsága, melyek kel ép pénzt vásárolni akarnak. A nemes érczre, pénzü való használat tekintetéből célzó kereslet különösen a következő három momentumtól függ: először: a forgatandó árujóságok mennyiségétől; továbbá a forgatási eseteknek bizonyos időben tapasztalható átlagszámától, mely forgatási esetek ugyanazon idő alatt az egyes pénzdarabok segélyével eszközölhetők (a pénzforgalom úgynevezett gyorsasága); végre magától a pénznek értékétől. Mennél több pénz szükségeltetik a forgatásra, annál kisebb a pénz-érték, és mennél kevesebb, annál nagyobb; azaz mennél értékesebb a pénz, annál kisebb lehet azon pénzsomma, melylyel bizonyos áru-jószági mennyiség forgatható). Miből következik, hogy oly ország vagy vidék, hol a forgalom csekély és fejletlen, kevés pénzt (azaz forgatási eszközt) fog becsereálni törekedni, s ha áru-jóságokban szegény, kevés pénzt fog tényleg be is cserélhetni.

b) A *kínálatot* illetőleg, határozó momentum a nemes ércz előállításának könnyüése vagy nehézsége; s különösen az arany és ezüst termelési költségeinek nagyobb vagy csekélyebb volta³⁾. Hosszabb időközét véve a pénzkínálat a *nemes-ércz előállítási költségei* szerint igazodik; és pedig olyképp, hogy miután e költségek különböző bányákban különbözők, az arany és ezüstnek ára rendszeren a legkedvezőtlenebb helyzetben lévő bányákban költségek szerint fog szabályozódni, föltévé, hogy a szükséglet teljes fedezésére kedvezőtlenebb helyzetű bányák is igénybe veendő. A miből ismét az foly, hogy mennél kedvezőtlenebbek az ércztermelési viszonyok

(tehát mennél magasb az arany és ezüst ára és értéke), annál nagyobb mennyisége az árujavnak lesz bizonyos mennyiségű (p. o. egy font) nemes érczel megvásárolható; és viszont: ott leszen legalacsonyabb a nemes-érczek ára és értéke, a hol azok könnyebben és kisebb költségekkel állíthatnak elő, a mely esetben bizonyos mennyiségű pénzzel (nemes-érczczel) már kisebb mennyisége az áru-jóságoknak lesz megszerezhető.

Az *idő folyamában* a pénzérték és ár különféle változásokat szenvedhet, melyek részint a kereslet, részint a kínálat tekintetében beálló változások által okoztatnak. így jelesül a keresletre nézve befolyást gyakorolhat: a rendes forgalmi összeköttetések körének tágasbodása vagy megszorítása; az élvezeti czélokra fordítandó nemes-ércz irányábani kereslet növekedése (emelkedő jóllét folytán); a forgatandó termékek és javak mennyiségében beállott változások; tökélyesbedése a hitelügyletnek, mely pénz-tőkék tétlenül heverését akadályozza; stb. míg a kínálat változására fontos momentumot képez az ércz-bányák emelkedő vagy csökkenő bősége; anemes-ércz-productió (technikai stb.) megkönnyebbedése vagy drágulása; végre a szállítás és forgalmi eszközökben való nagy változás, főleg oly népre nézve, mely külkereskedés útján szerzi be a szükséglett nemes erzet. Megjegyezvén, hogy nem-ritkán e változások egymást ellensúlyozva és kölcsönösen kiegyenlítve történnek, úgy hogy hatásaik nem egész terjedelemben valóulhatnak meg és folyhatnak be a nemes-érczek érték-állásának alteratiójára⁴).

¹) Pénzkínálat alatt a bizonyos időben forgásban lévő összes pénzsommát értve, sokszorozva a vételek számával, mely vételek átlagosan az egyes pénzdarabokkal eszközöltetnek; pénzkereslet alatt pedig azon jóságok összeségét, melyek eladásra készen tartatnak, azaz kínálatnak. Megjegyzendő egyébiránt, hogy pénz és áru-javak egymást folytonosan fölkeresik, s hogy egyik a másira nézve viszonyosan kereslet és kínálat.

²) Oly ország, melynek forgalma csekély, kevés pénzt (azaz forgatási eszközt) fog becsérlni törekedni; s ha árujavakban szegény, sok pénzt nem is képes beszerezni. Ott hol nagy mennyiségben van nemes ércz más jóságokkal arányban: alacsony, ellenkező esetben pedig magas leszen ára más jóságok árához képest. (Legújabb időben *Oppenheim* id. m. 28. sk. 1. egyenesen tagadta, hogy pénz után kereslet létezhetik, stb.)

³) Nemes-érczét az ország vagy saját bányáibani productio útján, vagy külkereskedése segélyével szerezi meg magának. Az első esetben a belföldi term. költségek, az utóbiban a nemes érczért *cserébe adandó jóságok előállítási költségei* képezvén azon áldozatok riérvét, mely bizonyos mennyiségű nemes ércz beszerzésére szükséges.

⁴) L. még *St. Mill*: III. 8. fejt. *Mangoldt*: 80-81. §. *Schäffle*: 149-150. 1. és *Oppenheim*: Natur des Geldes 109. sk. 127. sk. 1.

78. §.

A nemesérczek érték- és árállása a viláfgorgalomban és különböző országokban.

A nemes-érczeknek ára ország- és ország szerint, azon egy időben egymástól igen eltérő nem szokott lenni; hanem egyenlőbb, mint bármely más jóságé. Oka ennek az, hogy a nemes fém általános kedveltségnek örvendő s rendkívül forgásképes árut képez, melynek (épen azért) az egész polgárosult világ tulajdonkép *vásárpiacza*; másfelől az, hogy általános a törekvés a nemes-érczeket onnan, a hol áruk illetőleg értékük csekélyebb,

oda a hol magasb, azaz a hol velők több árujavat lehet vásárolni, átvinni; a mi ép az ár-egyenlősülést idézi elő¹⁻²); s újabb bizonyosága annak, hogy a nemes-ércz is úgy mint minden egyéb jószág, azon piac felé vonul, a melyen leginkább kerestetik s legjobban fizettetik meg, azaz legnagyobb csereértékkel bír; és hogy a félelem a nemes-ércz pénz szerfeletti *kimenetelétől külföldre* alaptalan, mert a mint az országban a pénzérték és pénzkereslet nagyobb lesz, a pénz ismét bejö. Egyike azon nagy sarkelveknok, melyekre a szabad nemzetközi forgalom elmélete alapítandó, s mely az új és régi merkantilisták félszégeit és tévedéseit is földeritheti³).

Ezen ár-egyenlősülési iránylat a nemes-érczek tekintében országok és országok közt azonban némi *előfeltételektől* függ, sőt néha egyenes akadályokra is talál. Így jelesül: a) nemes-ércz csak oly országba szállítható, a mely érték más jószágokat adni képes, s e szerint amaz ár-kiegyenlítődesi műfolyam csak egymással nemzetközi forgalomban álló népek és népek közt foglalhat helyet, b) Föltétele amaz ár-egyenlősülési iránylatnak a *szabad internationális kereskedés*, mely az áruk és jószágok akadálytalan ide-oda vonulását teszi lehetségessé; míg ellenben mesterséges kormányi intézkedések, súlyos vámtételek stb. a nevezett czélt mégis hiúsíthatják, c) A nemes-érczek ára és értéke különböző lehet és maradhat még azon okból is, mivel sok ország a nemes érczet saját termelvényeivel és készítményeivel kényszerülván megvásárolni, e termelvények és készítmények *előállítási költségeit* tekinti a megszerzett arany és ezüst előállítási költségeinek, melyek pedig nem minden népnél egyformák, és így különböző országok a nekik szükséges nemes-érczet (illetőleg pénzt) nem egyenlő mérvű áldozattal szerzik meg. Ezek szerint a nemes-érczek értéke és ára nagyobb lesz, például, oly álladalmakban, melyek azokat nagy termelési költséggel előállított és nehezebben szállítható jószágokkal vásárolják (milyenek jobbara a kevésbé művelt, s főleg nyers-anyagokat kivívó országok); vagy melyek nemes-ércztermelő országokkal nem igen érintkeznek, vagy bányákkal egyáltalában nem bírnak, vagy a melyekben az uralkodó jobbátortalság miatt a *kincs-elásás* és a *kincs-halmozás* (Thesauratio) van szokásban; alacsony ellenben magasb műveltségű s fejlettebb iparral és forgalommal dicsekvő országokban a hol e viszonyoknak ellentéte tapasztalható⁴⁻⁵).

Végre *olcsó pénz* s csekélyebb értékű nemes-érczek mind gazdasági mind politikai tekintetben előnyös helyzetbe teszik az országot; névszerint a mennyiben ez utóbbi vagyis az ércz- és pénzgazdag ország a szegényebekbenél, hol az ércznek nagy értéke van, sokat és olcsón bevásárolhat; az utóbbi ellenben az érczgazdag országtól drágán kényszerül megvenni a szükségelt czikkeket! Továbbá, a mennyiben két egyébként mindenben egyenlő helyzetű állam közöl az, a melyiknek két annyi pénze, kétszer akkora jószág-árai vannak, mint a másíknak: ugyanazon erőfeszítéssel két-annyi adót szedhetne, háború esetében pedig (hol nagy és gyorsan eszközendő vásárlások a földolog stb.) szinte jelentékeny fölénynök és túlnyomóságnak örvendene. Arra végül, hogy olcsó pénz mind a *productiót*, mind a *forgalmat* élénkíti és hatályosítja, a jövedelem-megoszlást könnyebbíti és gazdaságosabb módon lehetségesíti, fényüzelmi és ékszertárgyak könnyebb félrethotásében jelentékeny nemzeti tartalék-alap képződését mozdítja elő stb. figyelmeztetni szükségtelen⁶⁻⁸).

¹⁾ „Wie gleiche Flüssigkeit in communicirenden Röhren, so streben die edlen Metalle über den ganzen Erdkreis nach einem Niveau des Preises” (Röscher).

²⁾ A különbség legfeljebb a szállítás- és viteldíji különbségekben lévő.

³⁾ Némelyek e törvényt tagadják, azt mondván: ily általános világára a nemes-érczeknek nem létezhet, mert ha így volna, akkor a nemes-érczeknek addig kellene nyughatatlanul ide-oda vándorolni, míg egyforma jószágoknak pénz-árai valamennyi államban egyenlők volnának; továbbá, mert ez azt föltételezné, hogy minden ország ugyanazon termelvényeket egyenlő nagyságú költségekkel hozza elő”; a mi azonban nem úgy van stb. *I. Rössler: 282-284. 1.*

⁴⁾ L. még *Scäffle: 144. 1. Rössler: 283. 1.*

⁵⁾ A világforgalomban előforduló nemes-ércz-szállításokban háromféle iránylat észlelhető. Először: nagy áramlat van mindég a *nemes-ércztermelő országokból* a nagy kereskedő államokon át a forgalmi világ minden részei felé; másodsor: észlelhető bizonyos *apálya és dagálya* a nemes-érczek ide-oda vonulásának, mely leginkább az egyes országok áru kivitele és bevitelének egyensúlyjától való el-eltérésében leli indokát (egyébiránt viszonyos hitel-adások által meg is szorítatik ez apálya és dagálya); végre gyakran *hirtelen hullámzások* állanak be főleg akkor, hogyha egy országnak p. o. kölcsönöknél, vagy rossz terméskor egyszerre nagy arany- vagy ezüsttömeget kell külföldre kivinnie fizetésül, stb. *I. Mangoldt: 83. §.*

⁶⁾ L. még *Hume David: Essays (II. r. 3-ik kísérletb.)* a hol a pénz bőség és olcsóság jó hatásai igen kevésbe vétetnek; azután *Rössler (284-286. 1.)* a ki azokat nagyon is hangsúlyozza.

⁷⁾ Egy nemzetnek mindaddig a míg van mit cserében adni valója más népeknek nemes-érczért, soha sem kell tartania attól, hogy a szükséglett nemes-ércz-készlettel nem rendelkezend, föltéve, hogy papírpénz által a nemes-érczpénzt a forgalomból erővel ki nem tolja, *I. Rau: I. 275. §.*

⁸⁾ Helyesen jegyezte meg azért gróf *Desewffy* (Fenforgó pénzügyi kérdések című munkájában), hogy nemes-érczpénz nagyobb mérvbeni birtoka minden polgárosult népre nézve valódi szükséglet képez, s tényleg alapja és eleme minden rendezett államnak, hatalomnak és fejlődésnek. L. még *Dühring: Grundlegung 80. 1.*

19. §.

A pénz értéke időbeni változásainak következményei és hatásai.

A pénz értékének és árának időbeni változása valamely államban a *nemzetvagyont*, mint egészet közvetlenül nem változtatja meg, de jelentékeny befolyású momentum annak *megosztási* módjára s az egyes társadalmi osztályokra nézve. Egyáltalában ha az értékváltozás fokként történik s nem hirtelen, alig érezhető, mert egykorúlag a többi javak árviszonyai is megfelelőleg módosulhatnak; ellenben, hogyha hirtelen áll be, felette nyomasztóvá válhat s egyesekre vagy egész osztályokra (jogos érdekeket is mélyen sebezve) nehezen súlyosodhatik. Egy ily *árforradalomnak* nevezhető változás jelesül vagy a pénzérték emelkedésében, vagy annak csökkenésében állhat. Ugyanis: a) *ha emelkedik az ércz- és pénz értéke és csökkenik az árujavarok ára*: akkor nyernek mindazok, kik régóta megállapított követelesekét most hajtának be; nyernek továbbá a fizetéses egyének: járadékosok (Rentierek); maga az *állam is* annyiban, hogy adójövedelmei (a fix tételek alapján) növekednek; nyernek pedig mindezek az adósnak, a köztetének rovására, b) Ha ellenben a pénz értéke *csökkenik*, és az árujavarok feljebb megy, akkor vesztenek a követelésekkel bírók, a bevevők, és nyernek az adósok, a tartozók ¹⁾.

Ez utóbbi esetben azonkívül azon közzgazdasági előny, hogy most a

nemes-érből való fényűzési tárgyak könnyebben szereztethetnek meg, némileg ellensúlyoztatik azon hátrány által, hogy a felhalmozott érez értékelenebbé válván, a pénzül való használatra nagyobb ércztömeg fog megkívántatni, mint ezelőtt. Egyáltalában felette mélyenható következményei szoktak lenni az ily ár-forradalomnak mind gazdasági mind politikai és sociális tekintetben, ha *tartóssá* válik a pénzérték-változás. így jelesül azon néposztály, mely a nemes érez és a pénz-érték csökkenésekor (mely fokozódott productióból ered) az első arany- és ezüst esőt felkapja, igen igen sokat nyer annyiban, a mennyiben a *többi jószágok* árai nem azonnal és nem rögtön emelkednek; s általában véve a pénz-érték-csökkenés leginkább a *demokratikus* elemeknek, a munkások s iparosok osztályainak válik rendszerint előnyére. Ellenben ott, hol a pénzérték felszökik, az *aristokratikus* hatalmak jutnak előnybe s a vállalkozó osztályok s a munkás elem érdeke szenved²).

Az érczpénz érték-állása, továbbá, a műveltség haladtával karöltve *szabályszerűbb* és *rendesebbé* válik, s egyidejűleg csökkenik is. Amaz jelesül azért, mivel a gazdasági cultura emelkedésével az érczpénz mind biztosan megítélhető jószággá léssen, a pénzpiacz nagyobb, a szabadverseny teljesebb és így a pénzárak hirtelen és nagyobb mérvű ingadozásai ritkábbak. Olcsóbb pedig lesz a nemes-érez ára annyiban, hogy tömege szakadatlanul szaporodik, a bányák jobban és eredményesben műveltetnek, új ércztelepek földöztetnek fel, s a nemes-érez szállítása távol vidékekről is könnyűvé s biztosabbá lesz. Nem csökkenik egyébiránt a pénznek értéke s ára ép azon arányban, a melyben tömege (azaz mennyisége) szaporodott; mert a műveltség terjedésével a csereforgalom is nagyobb s így több pénzt vesz igénybe, a nemes-érezeknek *fényűzési* czélokra használása is jobban helyt foglal, s e mellett a kopás, *elveszés*, *elásás*, *elrejtés* által is megkevesbül az idők folyamában az éreznek tömege. Továbbá akkor sem csökkenik az országban létező pénzára, daczára a pénz szaporodásának, ha az újonnan bejött ércztömeg nem jó forgásba, hanem vagy azonnal ismét *kimegy* (mint például Angliából Keletindia felé a californiai arany és a mexikói ezüst), vagy *pénztárakba* helyeztetik el nagy bankok által a netán megingatott hitel megerősítésére³). Végül nem emelkedik a pénzára mindég épen azon arányban, melyben mennyisége csökkent, mert forgásba hozott *pénzjegyek* (hitelpénz) által a támadott hézag néha szerencsésen kitölthető, nemkülönben az érez-tömeg kevés bedése ott szokott megfelelő pénz-ármelkedést előidézni, a hol valamely ország teljes elszigeteltségben lévén, más országokkal semmi kereskedést sem üz, tehát egyéb országok pénzár-viszonyai reája befolyással nem lehetnek.

¹) L. még *Roscher*: I. 126. ik. §. *Knies*: Über Geldentwertung (Tüb. Zeitsclir. 1858). *Rau*: I. 268. sk. §. *Mangoldt*: 82. §.

²) L. még *Bescher*: I. 141. §. *Mangoldt*: 82. §. b) pont alatt és különösen *Rau*: I. 271-277. §. hol a pénz-szaporodás valamint a pénz kevesbedés közgd. hatásai és következései tüzetesen elemeztenek.

³) L. *Fullarton*: Regulation of Currencies (1845). 71. sk. 139. ff. *Wagner*: Lehre von den Banken. 88-1.05.. sk. 1. és *Brockhaus*: Gegenwart XI. köt 456. sk. 1.

80. §.

A szükségelt pénzmennyiség nagysága.

Minden népnek (normális viszonyokban) bizonyos mennyiségű nemes-érckészletre van szüksége; részint azért, hogy *finomabb szükségleteit* fedezhesse, diszszerekre, technikai czélokra fordíthassa; részint hogy pénzzé átalakítva az előforduló fizetések könnyen és fenakadás nélkül eszközöltethessenek; mely utóbbi tekintetben az valódi *nemzetgazdasági szükségnek* nevezethetik¹⁾. Azt azonban, hogy mekkorának kell lennie a pénzmennyiségnek, tuzetesen és általánosan meghatározni nem lehet; minthogy ez különböző körülmények és föltételektől szokott függeni. így jelesül: a) függ azon *forgalmi műveletek mennyiségétől*, melyek pénz által közvetítendők; tehát több pénz fog szükségeltetni a naturalgazdaságból a pénzgazdaságba való átmenetelnél; a szabad munka, tőkeforgás, és a pénzadók rendszerére alapított köz- és államháztartásban, b) *Függ az áru-forgalomban leginkább előforduló tárgyak minőségétől*; mert mennél értékeesebb és nagyobb becsű javak forgatásáról van szó, annál több pénz is lesz szükséges, miből az is foly, hogy csak gazdag és sokat termelő országban foroghat sok pénz. c) Magától a *nemesérczek értéke és ár-állásától*. Ott ugyanis, a hol arany- és ezüst depreciálva van, azaz csekélyebb értékű, természetesen több pénz fog szükségeltetni bizonyos áru-tömeg forgatására mint ott, hol a nemesérc értéke magasan áll²⁾, d) Nagy fontosságú momentum e tekintetben a *hitelügy fejlettsége*, a mennyiben sok fizetésnek továbbra halasztását lehetségesíti, s így bizonyos időközben a pénzsükségletet kevesbítheti, részint annyiban, hogy számos fizetési *pót-szereket* (Geldsurrogate), pénzhelyettesítőket hoz elő (bankjegyeket, váltókat, utalványokat), melyekkel tartozások szintén leróhatók és az áruk forgatása (bizonyos határok közt) biztosan eszközölhető. *ej* összefügg evvel a *pénz forgásának gyorsasága* is; mert mennél gyorsabban megy a pénzdarab egyik kézből a másikba, annál kisebb lesz a szükségelt összeg, ugyanazon summával többször történhetvén fizetés. így egy ezüst tallér, mely egy éven át tízszer fordul meg adásvevési ügyletben, annyi szolgálatot tesz, mint 10 tallér, mely ugyanazon időközben csak *egyszer* jó a forgásba. Hogy e tekintetben az áru-forgalom élénksége, a kereskedelem szabadsága, s a közbiztonság szilárdsága, meg eredményes produc-tió lényeges *előföltételek* magától értetődik²⁻³⁾.

Szem előtt tartandó e mellett, hogy *kisebb* mennyiségű ércpénz ugyanazon szolgálatot teheti a forgalomban, mint a nagy; amennyiben jelesül ily esetben a pénznek értéke felszökvén minden darab pénzzel többet vásárolhatni; valamint viszont, ha *nagyobb a pénz tömege*, értéke csökkenvén, bizonyos mennyiségű árujóság megvásárlására több szükségeltetik. Egyébiránt van ennek is bizonyos határa, a mennyiben a pénz-érték végletei a pénz használhatásának természete által határozottnak meg, és jelesül a pénz-ár azon ponton túl nem emelkedhetik, a hol az *egyes pénzdarabok kicsinységöknél fogva* nagyon is alkalmatlanokká lennének; valamint azon Ponton túl nem szállhat, a hol nagyságuknál fogva a forgást akadályoznák; mert mindkét esetben más csere-eszközökhöz kellene az adó-vevő közönségnek áttérnie⁴⁾.

Mejegyzendő még, miszerint itt mindenütt *szabályszerű* (normális) közgazdasági és forgalmi állapotok föltételezettek, nem pedig oly viszonyok, a hol az áru-forgatás, a nemes-ércz eltűnván a forgalomból, kényszerfolyamu papírpénzjegyekkel eszközöltetik; továbbá az, hogy a *hitelen* alapuló pénz és fizetési eszközök meghonosulása az itt kifejtetteket több tekintetben módosítja, a minek ugyanis ez okból (más helyütt) tüzetes elemzésébe kell ereszkednünk⁵⁾.

¹⁾ L. még *Roscher* I. 123. §.

²⁾ Azt mondja *Rössler*: „Die Geldsumme eines Landes ist nicht Ursache, sondern Wirkung; die Preise sind nicht hoch oder niedrig, weil oder wenig Geld umläuft, sondern es läuft viel oder wenig Geld um, weil die Preise hoch oder niedrig sind” (281. 1).

³⁾ Ámbár a gyors és könnyű pénzforgás (mint folyománya élénk iparnak s hitelügynek) épen oly hatású, mint a pénzszaporodása, nem kell túlbecsülni annak fontosságát (mint egyebek közt nálunk *Széchenyi* is, és általában a merkantilista irányú szakemberek szoktak tenni), mert igazán *hasznos* csak akkor, hogyha *gazdasálatilag helyes csereügyletek* eszközzésére, productiv emberek foglalkodtatására, és a termelés fokozására hat; ellenben káros ott a forgás, a hol a pénz minden ellenérték nélkül megy át egyik kézből a másikba (p. o. hazardjátékban); a hol nagy elemi csapások tömeges pénzkidást szükségésének; a hol háború vagy állambankrott hirtelen pénzforgási élénkséget hoz elő; a hol egyik a másik rovására és kárával nyer (börzejátékban stb.). A pénzforgalom természetéről és hatásairól tüzetesen értekezik *Oppenheim* id. m. 78-106. 1.

⁴⁾ A pénznek a forgásból való kivonását illetőleg, ez történhetik vagy kivándorlások, vagy országos kincszedés, vagy fényüzelmi szerek felhalmozása, vagy háborúk és forradalmak által; minek nyomasztó hatása (főleg ha sebesen történik ama kivonás) a termelő osztályokra, meg az új vállalatok alapítóira felette nyomasztó lehet.

⁵⁾ L. *Roscher* I. 122. §. *Rau* I. 269. §. és *Erdélyi* Nemz. Ipar. 40-42. 1.

81. §.

A nemes-érezek értékének története, s változásai a régebbi időktől a jelenkorig.

Az eddig előadottakhoz csatolhatok még az arany és ezüst értékének és árának a történet folyamában tapasztalható változásaira nézve a következők¹⁾:

Az ó- és középkort illetőleg kútfők hiányában biztos adatok nem közölhetők. Tényül áll azonban, hogy a nemes-érezek ez időszakokban is nagyobb ár és érték-változásokon mentek át. Az *ókorban* jelesül, a hol a kincshalmozás nagyon el volt terjedve, valahányszor rendkívüli események alkalmával a felgyújtott roppant tömegek forgalomba jutottak, valóságos árforradalmak állottak be (Peloponesi háború után stb.), melyek közepette a jószágok árai felszöktek, a nemes-érezeké pedig alászállottak. *Rómában Augustus korában* a kizsarlott világ kincsei összefolyván, e pénz- és érczbőségnek hatásait egyebek közt abban is látjuk, hogy a telkek két három akkora áron keltek, a tőke-kamatláb pedig jelentékenyül megcsökkent. - Egészen véve a nemes érezek értéke a római császárság fénykoráig szakadatlan *hanyatlást* mutat, de azontúl s főleg a *középkor*on át, midőn a nemes érczbányászat megakadt, s a nagy népharczok zivatarai közt igen sok érez részint elveszett, részint elásatott: *emelkedés* mutatkozik, a mi egyebek közt az árujavak mesés-csekélységű áraiban is mutatkozik ez időkben. Az *újabb kor* elején (a 16-ik század első felében) felfödözött dúsgazdag amerikai

(mexicói, perui, potosi) nemes-ércztelepek kiaknázása, kapcsolatban több rászorult év hatásaival, a fejedelmek pénz-rozsbabító intézkedéseikkel, váltók szokásba jöttével: jelentékeny árforradalmat idézett elő az áru-javak mind megdrágultak, az életszerek és egyéb szükségletek magas ára miatti panaszok általánossá váltak stb. (Daczára annak, hogy egyidejűleg a középkori termény-gazdaság helyébe a modern pénzgazdaság lépett, s így mindenestre több érczpenz szükségeltetett.)

A XVII-ik század második felében megszűnt a nemes érczek értékcsökkenése s 1700-ig átlagárjuk változatlan maradt, sőt a XVII-ik század kezdetétől fogva annak közepéig még némi emelkedése is mutatkozik az arany és ezüst árának; a mi a kiaknázás csökkenő eredményének meg a növekedő szükségletnek tulajdonítandó. Ettől az időtől fogva egészen a XIX-ik század elejéig csökkenő iránylatot tapasztalunk a nemes érczek értékében, okozva az ismét szaporodó behozatal által Amerikából. Századunk első negyedében megint emelkedik az ércz-ár, főleg azon törekvések folytán, melyek az amerikai polgári háború, meg a Napóleoni hadak alkalmazásával kibocsátott papírpénz-özönnel nemes-ércz alapra való visszavitelére irányoztattak ebben az időben.

A XIX-ik század második negyedében a közviszonyok szabályosabb fejlődése a nemes-érczek árállítását állandóbbá tévé, s a kifejlett ipar és hitelnél fogva nélkülözhetőbbé lettek az újabb készletek, minek folytán az ezüst azóta napjainkig jelentékenyebb ár-változást nem is szenvedett. Annál mélyebben ható ellenben a századunk közepe táján felfödözött ausztraliai és californiai dűsbőségu arany-telepek befolyása²⁾ az összes művelt világ forgalmi viszonyaira s pénzügyi helyzetére.

Ezen nagyhorderejü tüneménynyel szemközt azon kérdés merül fel, nem tarthatunk-e napjainkban egy a XVI-ik századbelihez hasonló árforradalomtól, mely kereskedelmi és gazdasági állapotainkat megrendíthetné s az akkori időbeliekhez hasonló jelenségeket idézne elő? Mire vonatkozólag határozott választ adni (mivel nem tudható, meddig fog a bőséges kiaknázás tartani) nem lehet; azonban tekintettel azokra, kik aggálylaly néznek a a jövőnek elébe, az mondhatni, miszerint némi megnyugtatás meríthető azon körülményből, hogy (mint statisztikai adatokból is kiderül) több országban mindekkoráig igen észrevehető hatást az arany megszorodása nem gyakorolt; mert a fényűzés folytonos terjedése, meg a technikai célok roppant tömegeket absorbeálnak, a forgalom és ipar gyors emelkedése szinte jelentékeny szükségletnövekedést von maga után, s e mellett más világrészek (India, China) felé irányuló kereskedése is Európának évenként növekedő nemes-érczkészleteket követel³⁾ stb. Megannyi momentum, melynek hatása igen valószínűleg ezentúl is hasonló maradand, s feltartóztatandja a nemes-érczeknek (s különösen az arany) árcsökkenését és depreciációját⁴⁻⁵⁾.

¹⁾ L. még *Eelfferich*: Die Schwankungen im Werthe der edlen Metalle (1843). *Jacob*: Production and Consumption of precious metals (1831. ném. 1838). *Soetbeer*: Mill könyvének német kiadásában a II-ik köt. 622. sk. 1. *Tooke* és *Neumarch*: „History prices 6. köt. (Németül Aschertől 2. köt. 1859). *Roscher*: I. 135-143. §. *Rau*: I. 277 277 c. §. és *Chevalier*: De la Monnaie (Cours stb. tom. III.)

²⁾ A művelt Európa összes államaiban 1500 körül vert arany és ezüst készlet volt 800 millió tallérnyi 1818 körül már 6000 millió tallérnyi, vagyis 8-szor annyi; azóta

pedig évenként nő e somma, az egész világon eszközölt productio útján körülbelül 200-240 millió tallérnyival.

³⁾ Sőt maga a nemes-ércz érték-csökkenése is jelentékenyen fokozza a fizetési szűkségelt mennyiségét s így már Önmagától is feltartóztatja a szerfeletti dépréciait; míg más felől azon meder, melybe az új arany és ezüst-hullámok beömlenek, valóban óriási terjedelmű. (Koscher I. 139. §.)

⁴⁾ Az angol nemzetgazdák Tooke és Newmarch, továbbá a francia Léonce de Lavergne és a német Soetheer tagadják az újabb időben beállott pénzérték csökkenést; s az árujóságok ára emelkedését nem innen, hanem a magukban ama jóságokban történt változásból (válságok, szűktermés, emelkedése az alsó osztályoknak stb.) származtatják. Ellenben Roscher, Knies, Schäßfle, Chevalier és Levasseur a pénzérték-csökkenésnek is tulajdonítják az áruk áremelkedését. Tooke és Lavergne okoskodása szerint az árujavnak általános megdrágulása nem is létezik; a pénzzaporodásnak a több javaknál mutatkozó drágulással semmi köze sincs, hanem ez utóbbi onnan ered, hogy némely termelvények, jelesül a földművelésiek oly bőséges mérvben, mint az ipariak nem állíthatók elő; hogy az adók szerfelett nagyobbodtak, a mi az előállítási költségeket fokozta, tehát az árakat is felszökteti; végre hogy maga a consumtio mérve is növekedett, úgy hogy a termelvények árai nem emelkednek, de a nagyobb fogyasztás miatt az előbb alkalmazott pénz-somma már elégtelen. így jelesül 1000 frankért most is majdnem annyit lehet vásárolni, mint harmincz évvel ez előtt; de hogyha akkor rangszerűnek (standesmassig) tartott évenként 1000 frankot kiadni, most ugyanazon osztályban szokásos már kétakkora összeget költeni. Tehát a vagyonnak és a jövedelemnek mérve (Maasstab) nagyobbodott és a pénznek értéke csökkent; de nem a dolgok és javakhozi arányban, hanem arányban az emberek életmódjához. Végre Soetheer avval is indokolja nézetét, hogy a nagyszerű átalakulás összes gazd. ipari, forgalmi és internationalis viszonyainkban oly mérvű szaporítását a készpénznek teszi és teendő szükségessé, hogy ennek érték-csökkenésétől stb. tartani nem kell. (L. Mill ford. II. 682. sk. 1.)

⁵⁾ L. még e kérdést illetőleg Chevalier: La question de l'or. 1858. Levasseur: La question de l'or. 1859. Baibie: Traité I. 371. Mannequin: Travail I. 238 l.

NEGYEDIK CZIKK.

A hitel.

82. §.

A hitel fogalma, föltételei és formái.

Nem minden adásvevési esetben kapja meg mindenik fél a neki járó érték-egyent azonnal, hanem igen gyakran egyik az ellenszolgáltatást későbbre hagyja, s a másik az adásvevési ügyletből csak jogi igényt szerez arra, hogy ama szolgáltatás később tényleg meg is történjék. Az ki e későbbi kielégítésnek pusztá ígéretével beelégszik, az adós-maradó iránt bizalommal van, hogy tartozását a maga idejében pontosan lerovandja. E bizalomnak nyilatkozása a gazdasági életben hitelnek (Credit) neveztetik, mely alatt a nemzetgazdák azon „valakinek szabadon megadott jogosítványt (Befugniss) értik, miszerint másnak javai felett az ellenszolgáltatás egyszerű megígérése mellett rendelkezhetik”. A hitelezés: időbeni cseretűgyletet (értékcserét) képez³⁾, melyben egy hitelezni akaró és bíró egy kölcsönvenni kívánóval

érintkezésbe lép; s egyik alapföltétele, hogy a hitelező szabadon azaz *nem kényszerítve*, s azon kikötéssel hitelez, hogy az illető érték neki későbbben teljesen visszaszolgáltassék; sőt a kölcsönadott tőke használatáért még külön díj is ki szokott köttetni. Végre a mi a *kölcsönvevés* indító okát illeti, ez abban rejlik, hogy a kölcsönvevő vagy productiv vállalat alapítására a hitelbekapott értéket szükségli, vagy a végre kéri, hogy folyó létszükségleteit fődözhesse, vagy hogy régibb adósságokat vele lefizessen.

Hogy a hitel természetét és hatását helyesen lehessen megítélni, szükséges a *kölcsön természetét* közelebbről szemügyre venni Ugyanis: a productiv módon használható vagyon vagy tőke, ha tulajdonosa által használatul más valakinek átengedtetik: *kölcsöntőkének* (Leibkapital) neveztetik. A kölcsöntőke kétféle, vagy ugyanis olyan, hogy természeténél és tulajdonságainál fogva a jószágnak csak *használmánya* (Nutzung) engedtetetik át, azon kikötéssel, hogy maga ugyanazon jószág a maga idejében visszaszolgáltassék (p. o. ház, telek, gépek, kölcsönkönyvtárbeli könyv, hajó stb.) mely esetben *bérlésről* (Pacht oder Miethe) van szó; vagy pedig olyan, hogy *pénz* alakban vagy *egyéb fungibilis* értékekben adatik általa a jószág, mely aztán a kölcsönvevőtől használtathatók és el is fogyasztathatók, s csak értékében adandó vissza. (Ily fungibilis tőke-értékek: pénz, gabona, bizonyos hitelpapír-nemek darabjai, melyeknek egyenlő minőségű egyforma mennyiségei egymást teljesen helyettesíthetik.)

Hitelről és *hitelezésről* már most a kölcsönadás nem mind e két formájánál lehet szó, hanem csak az utóbbinál, vagyis ott, a hol a kölcsöntőke *fungibilis* értékekből áll; mire nézve megjegyzendő még az, hogy miután gyakorlatilag véve a pénzen kívül legtöbb jószág a kölcsön-üzletben felette nehezen kezelhető, a kölcsönben bírt javak visszaszolgáltatásánál az *értékfogyás* stb. alig teljesen felszámítható s a minőség ritkán helyesen constatorozható; a *hitelügyletek* általános és legtermészetesb tárgya az általános vagyonképviselő s értékmérő, tudniillik a *pénz* lehet, annál is inkább, mert a kölcsönvevő a kapott pénzzel minden szükséglett javakat és productumokat magának könnyen és akadálytalanul megszerezheti⁴).

A hitelügylet folytán keletkezett adási- és követelési viszony külfejezését a tágas ért. vett *hitelpapír* képezi, mely kellő alakban kiállítva okmány: egy felől az adós *tartozásának* és e tartozás nagyságának megjelölésére, másfelől *biztosítás* s *igazolvány* a hitelezőre nézve a kielégített követelhetése tekintetéből. E papírok sorába tartoznak: egyszerű adóslevelek, utalványok, váltók, záloglevelek, bankjegyek, állam papírpénz, államkötelezvények, részvény vállalati jegyek, hitelintézeti papírok stb. melyekről alantabb tüzetesen leendő szó⁵).

A *hitel föltételeit* illetőleg, ezek a kölcsönvenni akarónak egyfelől *fizetési képessége*⁶), másfelől *fizetési szándoka* azaz *készsége*; vagyis minden (szabályos) hitelügylet alapja vagy *vagyon*, azaz az egykori kielégítés reál biztosítékát nyújtó, vagy *személyi*, mely a kölcsönvevő jelleme, ügyessége, üzleti állása, kilátásai⁷) stb. iránt táplált bizalomban gyökeredzik Innen következik, hogy a hitel maga is tényleg *kétféle*, úgymint *személyi hitel* (Personalkredit), és *reálhitel* (Realkredit); az elsőnél az adós személyisége, az utóbbinál annak vagyona illetőleg az általa biztosítékul nyújtható zálog (Pfand, Hypothek)képezvén a döntő momentumot⁸⁻⁹). A személyi és a reál-

hitelnek mintegy összeolvadásából ered az *üzleti* hitel (Geschäftskredit) mely a kölcsönző vállalata iránti bizalmon, meg az adós vagyoni és személyi lekötését eszközöző *váltói tartozáson* alapszik¹⁰⁾.

Egészen véve a hitel-ügy magasb fejlődési fokokon mindég jelentősbe lesz, és pedig főleg a productiv czélokra való irányulásával fogva; fejlődégének határa pedig abban rejlik, hogy csak akkor teljesen biztos, ha a kölcsönvett tőkék legalább is a hozzájuk hasonló nagyságú értékek előhúzására fordíthatnak¹¹⁻¹²⁾.

¹⁾ L. még *Nebenius*: Über den öffentl. Credit (1829). Gróf *Széchenyi*: Hitel (1830). *Rau*: I. 279. sk. §. *Roscher*: I. 89-94. §. *Schäffle*: Nat.-Oek. 236. sk. 87. sk. 1. J. B. *Say*: II. 8. *Garnier*: Tr. 330. sk. 1. *Stuart Mill*: Principles III. 11-12. fej. *Knies*: Erörterungen über den Credit (Tüb. Zeitschr. 1859/60. *Mangoldt*: Grundr. 53. sk. §, *Rössler*: Grunds. 295. sk. 1. *Cieszkowsky*: Du Crédit et de Circulation (1847). *Schäffle*: D. Viert. Schrift 1864. Nr. 106. IL 289. ff. *Trinchera*: Econ. politica I. 429. sk. 1. és *Oppenheim*: Die Natur des Kapitals und des Credits (1868).

²⁾ Némelyek a hitelt: a *szabadakarátú tőkeávitel eszközének*; mások az adósságtörleszt szabadon megengedett elhalasztásának; ismét mások bizalomnak, hogy a feláldozott érték el nem veszend, hanem később visszakerülni fog; bizalomnak valaki jövőbeni *szolgálat-képességében*; sőt valamely gazd. vállalat hozadéka részben előleges *anticipatiojának* nevezik. L. *Rau*: Die ländliche Urproduction (1857.) 25. sk. 1. *Cohen*: Tüb. Zeitschr. 1868-iki foly. 572. sk. 1. *Oppenheim*: Natur des Capitals stb. 59. sk. 1. *Sismond*: Etudes II. 311.1.

³⁾ *Schäffle* szerint: Der Kredit ist ein in der Zeit sich ertreckender Tausch fungibler Werthe, mit Vergütung der Zwischennutzungen; és *Knies* szépen nevezi oly vásárlási ügyletnek, melynél az egyiknek szolgáltatása a jelenbe esik, a másiké a jövőre marad; az angol *Macleod* egyenesen *Sale of debtsnek* (adósság-eladásnak) nevezi; *Oieskowsky* szerint „le crédit c'est la metamorphose des capitaux stables et engagés, en capitaux circulants et déagés; ismét *Schäffle* szerint pedig: Der Kredit ist eine Art Tauschhandel; Tausch nämlich von existenten (negociablen, fungiblen Geld) Werthen, gegen gleich ein der Zukunft zurückzuleistende Gegenwerthe unter Stipulation eines Preises für das Überlassen der Nutzung zu periodisch möglichen Reinerträgen“, és másutt „Kredit ist ein Austausch durch Leistung und Gegenleistung von Geld und vertretbaren Vermögensbestandtheilen, zwischen verschiedenen Zeiten.

^{*}) L. még *Schäffle*: 101. 227-237. sk. 1. és *D. V. Schrift* 1864. IL füz. 285. sk. 1. mely utóbbi remek értekezésében *Schäffle* a híres angol szakembernek *Macleodnak* legújabban kifejtett elméletét, a hitel- és hitelügyleteket illetőleg bírálatosan elemezi⁵⁾ mind ennek, mind *Kniesnek* (fentid. értek.) a hitelről adott igenis széles fogalomhatározatát (mely szerint utóvégre: ház, föld, gép-kikölcsönzés is hitelügyletnek lenne nevezendő, épügy mint minden oly ügylet, a melynél szolgálat és ellenszolgálat időleg össze nem esnek, hanem egymástól távol állanak) kellő korlátok közé visszaviszi.

⁵⁾ A *hitelpapirokról*, s ezek jelége, tulajdonságai és a nemzet-gazdaságban szereplésükéről a II-ik részben tüzetesen szözlünk.

⁶⁾ De még vagyona feletti rendelkezhetési képessége is, mert oly emberek nem hitelezünk, a ki evvel nem bír.

⁷⁾ Hogy t. i. a hitelbe kapott tőkével gyümölcsözőleg tud bálni. (Legújabb *Oppenheim* az érintett föltételhez még kettőt adott hozzá, mondván: a hitel függ még az állam jó hitel, s adóstörvényeitől (fizetésre szorítás tektb.) másfelől rendezett valutaviszonyoktól az adós hazájában).

⁸⁾ Azon állítást, hogy a *zálogi reálhitel* már nem is hitel, hanem egyszerű értékcsere, *Rössler* avval czáfolja, hogy az adós tulajdonosa, sokszor bírálója is marad a zálogtárgynak s annak értékét, használhatását és gyümölcsötzetését is magáénak tekintheti.

⁹⁾ A reálhitel jogi biztosítása a *zálog-adás*, mely ha ingó javakban adatik, *kézinek* (Faustpfand), ha ingatlanokban: *jelzálognak*, hypothecának nevezetik. Angliában és

Franciaországban ingó javak réal-elzlogítása fordul elő, az u. n. *checkaekben*, a nyilvános helyen fekvő jószágra szóló árulevélre hitelezés törtévé, a nélkül azonban, hogy a zálogtárgy a hitelező birtokába jutna.

¹⁰⁾ L. Roscher I. 89. §.

¹¹⁾ A hitelnek a kereskedésseli szoros kapcsolatát kiemeli hazánkra nézve Erdélyi is id. műv. 218.1. A hiteli műveletek különböző neveit és céljait pedig illetőleg meg lehet különböztetni: 1-ször *magán-* és *államhitelt*, a mennyiben tudniillik vagy egyesek magáncéljaikra vagy pedig a státus közczélok tek. vesz fel kölcsönt. 2-szor *mezőgazdasági, ipari és kereskedelmi* hitelt, a mennyiben vagy az östermelés, vagy a műipar, vagy pedig a forgalom érdekei előmozdítására történnek hitelműveletek. (Crédit agricole, industriel, et commercial). Az ingatlan birtokba beruházandó kölcsöntőkék: credit foncier, az ingó természetű tőkék és vállalatokra czélzó hitelezés pedig crédit mobilierek is nevezetvé (Garnier: 340. 1.).

¹²⁾ A kölcsön adandó tőkékről s ezek különféleségéről tüzetesen szól Schäßfle, megkülönböztetvé szorosb értelemben vett kölcsöntőkéket (Leihkapitalien) pénzt stb. azután haszonbérbe adandó jószágokat (Pachtgüter) úgymint házakat, telkeket, stb. L. National-Oekonomie 236-239. lap.

83. §.

A hitel hatásai és jelentősége, s a pénzgazdaság és hitelgazdaság jellege különösen.

A hitel félszeg túlzásban sokaktól valódi gazdasági bűvszernek és csodákat mívelő tényezőnek tartatik. *Jótekonny hatásai* azonban félre nem ismerhetők s a következőkben mutatkoznak: a) felette élénkítő befolyást gyakorol mindenekelőtt a *javak forgalmára*, s ennek minden iránybani kifejlődésére; jelesen az által, hogy számtalan csere- és adásvevési ügyletet (mely készfizetés mellett elmaradna) tesz lehetségessé, s ekkép a productiót és a forgalmat szabályossabbá változtatja, minden jószágnak az azt leginkább használható vevő kezeibe való átmenetét megkönnyíti, s az árak egyenlőségét és állandóságát előmozdítja, b) Élénkítőleg hat a hitel a nemzeti *termelésre* a mennyiben tőkét a productióba átvezet, a tőkék hatályát fokozza, s átmeneteket azok kezeibe lehetségessíti, a kik azokat gyümölcsözőbben használhatják, mint tulajdonosaik (p. o. árvák, özvegyek, papok stb.) a kik fel gyűjtötték; a mi megint a tőkék mind nagyobb mérvű szaporodását, mind helyesb megoszlását a különféle vidékeken és vállalatokban segíti elő ¹⁻²). c) A hitel (főleg magasb műveltségi fokokon) egyik rugója és *feltétele a tőke-özpontosításnak*, mely által (épúgy mint a munkamegosztás és egyesítés által a munka) a tőke hatályossága fokoztatik, s nagy vállalatok, részvényüzletek, bank-intézetek stb. keletkezése lehetségessé tehetik, mert hitel útján a szükségelt nagy tőke számosak kezéből összegyűjthető, s az associatio és a széleskörű érdeksolidaritás nagy érdekei is előmozdittatnak. d) A hitel útján szerezhetők meg a belföldi productió és jgazdaság számára *idegen tőkék*, a mi egyúttal az internacionális tőke-áramlatot élénkíti és helyes irányba vezetheti, e) A hitel az által, hogy hiteljegyek, hitel papirokkal való fizetést tesz lehetségessé, a kész ércpénzbeli forgási eszközök kímélését könnyíti meg, s az ezekben rejlő tőkék más módon (p. o. külföldre kikölcsönzés által) való értékesítését biztosítja; nem is érintvé, hogy így a nemes-érczeknek kopása, elveszése szállításából eredő értékvesztések is kikerültethetnek. f) Annak folytán, hogy hiteljegyekkel fizetni is lehet, a *hitel az árak képződésére* szinte jelentékeny befolyást gyakorol; mert *vásárlási képességet* (Kaufbefähigung) szerezve a

tulajdonosnak, az ki váltók, bankjegyek, utalványokkal fizet, ép akkora keresletet támaszt, mint a ki készpénzzel vásárol.

Különös figyelmet érdemel itt a hitelnek s közegeinek szerepe az üzleti életben a *fizetési eszközök helyettesítése* tekintetéből. Így jelesül, először is: közismeretű tény, miszerint a hitei alapján a fizetési eszközök szaporíthatók s hogy a vásárlás jórésztben valódi érczpénz helyett *hiteljegyek* segítségével szokott magasb műveltségű álladalomban eszközöltetni. A hitel ezen szempontból tekintve a pénzkeresletre és kínálatra nagy befolyással vagyon; a pénzérték állandóságának regulatorát képezi; de eszélytelenül kezelve egyidejűleg sok zavart is okozhat a pénzforgalom tekintetében, a mennyiben a nemes erzet abból kitolhatja, jelesül ott hol a pénz-pótszerek (bankjegyek stb.) beválthatlanoknak nyilvánítatnak, s a hitelpénz szerfeletti mennyiségben állam vagy banktársulatok által forgásba hozatik. Ez utóbbiaknak tüzetesb kiderítése a pénz- és a hitelgazdaság természetének és egymáshozoi viszonyának közelebbi figyelembe vételét teszi szükségessé. Ugyanis³⁻⁴):

A pénzgazdaság stádiuma a népek életében az, a hol a pénznek *érték-mérői* tulajdonságánál fogva: a javak és termelvények ára rendszerint pénzben méretik vagy állapítatják meg. Mennél inkább tolatik a naturalgazdaság háttérbe a pénzgazdaság által, annál általánosbba is válik a szokás, *hitel-ügyleteket*, kölcsönöket *fungibilis* jószágokban, s főleg pénzben megkötni. A pénz tárgyává leszen ama szerződéseknak, főleg mint *valuta* vagyis törvényes fizetési eszköz, s az innen származó *adóssági okmányok* a pénzgazdaságban legtöbbsnyire *ígéret*ek a tekintetben, hogy bizonyos *pénzbeli összeg* ki fog fizettetni, vagy pénzre czélzó *ígéret*ek csak, de nem *valódi pénz*/ Ezen adósi okmányok, mint némileg formák, melyekbe a hitel öltözködik, gyakran arra vezetnek, hogy a pénzt a forgalomban helyettesíteni képesek, sőt onnan ki is tolják; a miért némely szakemberek által (s nem helytelenül) *pénz-surrogatumok* vagy hiteli forgás-eszközöknek is nevezetnek.

Ezek nyomán ítélendő meg a hitelnek és a hitelen alapuló pénz-surrogatumoknak viszonya a pénzhez. A hitel ugyanis a pénznek helyébe lép, a hol ez utóbbi eddig közvetlenül, anyagilag a forgások és adásvevesek eszközzésére, kölcsönzéseknél stb. mint csereeszköz és vásárlási erőt képviselő tárgy szolgált. A hitelforgási eszközök azonban a pénzt *csak csere- és forgási eszköz minőségében* helyettesítik, ellenben a pénz maga, még legnagyobb mérvű használatánál is a pénz-surrogatumoknak, *ár-mérő*, s *törvényes fizetési eszköz*, s a pénzszerződések jogi objecturna marad. A mit hitel-fizetési eszközről soha sem lehet mondani.

Azon állapotot a közzgazdaságban, hol a hiteljegyek és pénz-surrogatumokkal való fizetés nagyobb mérveket öltött már, *hitel-daságnak* (Credit wirthschaft) nevezük, s ily értelemben szokás napjainkban főleg Európa nyugati áálladalmaiban a pénzgazdaságnak a hitelgazdaság által való háttérbeszorításáról szöllani; s *így* fogva fel a nevezett jelenségkört, igazat kell adnunk azoknak, a kik azt mondják, hogy a *jövő* nemzetgazdasága ép oly formán lesz *hitelgazdaságnak* nevezhető, mint a jelenkori: *pénzgazdaság* a múlt századoké pedig *termény-gazdaság* vala.

Nagy tévedés volna azonban onnan azt következtetni, hogy a *pénz* a hitelgazdaságban már nem szerepel, s hogy a terménygazdaságból átmenetei a pénzgazdaságba a pénz behozatalában, a hitelgazdaságba való áttérésben rejlő haladás pedig a pénz ismétli kiküszöbölésében állana. A pénz ugyanis mint ár- és értékmérő s legális fizetési eszköz fenmarad, s ezen funkciójában az érczpénzt hiteljegyek stb. sohasem fogják pótolhatni, vagy helyettesíteni.

Naturalgazdaság, pénzgazdaság és hitelgazdaság a népek háztartásában bizonyos időrendi egymásután s kétségbevonhatlan haladást jelenek ugyan, de azért nem pusztá *ellentételek*, s egymást teljesen kizáró létformák és állapotok. Mind a három ugyanis csak különböző idoma a csere-gazdaságnak. Az elsőben jelesen a javak és szolgálatok azonnal *in natura* és közvetlenül cseréltetnek ki, sőt néha értékek is egymásban méretik és becseltetik. A másodikban a pénz általános értékmérő és csereeszközül használtatik; a harmadikban *yègiil* a pénzértékmérő és valuta marad, de csereeszközi szerepében a hiteljegyek által nagyrészen pótoltatik, minek folytán a valódi *ellenszolgáltatás* a szolgáltatástól *időleg* elvál.

A három gazdasági létforma tehát ekként határozható meg: a naturalgazdaságban javak javakkal cseréltetnek; a pénzgazdaságban javak pénzzel; a hitelgazdaságban javak *pénzre való ígérettel*. A principiális haladás pedig abban áll, hogy a nehézkes és kezdetleges jellegű naturalgazdaság a sokkal elevebb s productívebb pénz- és hitelgazdaság által háttérbe tolatik; s hogy azon erők és rugók, melyek a terménygazdaság szakában lekötve vannak és meddősegre kárhóztatvák, a pénz- és hitelgazdasági fejlődéspolczon minden irányban élénk és gyümölcsöző hatálynak és eredményeknek örvendhetnek ⁵⁾.

¹⁾ A hitel a tőkék képződését nagy mérvben mozdítja elő, a mennyiben a tőketakarítóknak még azon esetre is nyit kilátást jövedelmes vagyoni-el helyezésre, hogyha azt maguk közvetlenül nem is képesek értékesíteni. Mi által a hitel nemcsak sok improductív kiadást meggátol, hanem valódi *erkölcsösítő* rugóvá, a családi élet, az eszélyesség, s szorgalom forrása és támaszává válik.

²⁾ A hitel (mondja igen helyesen Karvasy) azon személyek közt kik valamely árura nézve annak termelése első lépésétől egészen annak a fogyasztó kezeibe jutásáig egymásnak hiteleznek, mintegy *lánccolatot* képez, a melyben bennlévők mindegyike huz hasznot a hitelezésből, mert lehetségessé teszi, hogy a fogyasztó akkor szerzi meg az árut, mikor arra szüksége van, ha hiányzik is még pénze, melylyet azt fizetné; s hogy mindegyik (termelő és fogyasztó) nagyobb mértékben folytathassa foglalkozását, mintha tüstént kellene fizetni annak, kitől valamit vett stb. Végre szinte ez író a következő példára utal, hogy a hitel jótékonyágát bebizonyítsa: tegyük fel egy takács az általa készített szöveteket be akarja festetni a festő által, de nincs pénzzé, melylyel a festőt fizetné; a festőnek pedig nincs pénze, melyen a festéket a kalmártól vásárolhatná stb. Ha már most hitele van a takácsnak a festőnél, és ez utóbbinak a kalmárnál: akkor mindakettő folytathatja foglalkozását és mindkettőnek lesz keresete; de hogyha a takácsnak a festőnél, és ennek a kalmárnál nem lett volna hitele: foglalkozásaikat képtelenek lettek volna folytatni, sőt a kalmárnak se lett volna nyeresége és általában kevesebb jóság állítatott volna elő. L. *Karvasy*: Népszerű Nemzetgazdászattan (1867. harmadik kiadás) 152-153-ik lap.

³⁾ A hitel hatásáról az árakra I. St. *Mill*: Princ. III. 12. fejt. *Soetbeer*; *Mill* fordításában a II-ik köt. 673. sk. I. azután *Schäffle*: Nat.-Oek. 144. sk. I.

⁴⁾ L. még *Roscher*: I. 90. §. 8-ik j.

⁵⁾ L. még *Wagner*: Beiträge zur Lehre von den Banken (1857.) 36. sk. 1, *Ugyanaz* Die Geld- und Credittheorie stb. (1861.) 67. 104. 107. 111. sk. 1. még *Hildebrand*: Nat.-Oekonomie der Gegenwart und Zukunft 272. sk. 1.

84. §.

A hitel természete és hatása közeiebről, és árnyoldalai különösen.

Vannak szakemberek, kik a hitelt egyenesen *tőke-forrásnak* és *vagyon-tényezőnek* nevezik, azért, mivel a kereskedő által mint (erkölcsi) tőke gondosan gyűjtetik s kész-pénz szolgálatokat is tesz; sőt azt is mondják, hogy a társadalmi *vagyon* a hitel útján keletkező követelési jogok és az ezeket képviselő papírok arányában növekedik is '). Erre nézve a következők jegyzendők meg. A hitel e túlbuzgó szószólói azon (merkantilistikus) tévedésben vannak, hogy azt hiszik, miszerint a vagyonosság a pénzben rejlik s hogyha vagyonunkat szaporítani akarjuk, csak a pénzt meg a pénz-jegyeket kell szaporítani. Szem elől tévesztvén, hogy minden követelést képviselő *hiteljegynek* (kötelezvénynek stb.) a másik félén, vagyis a kölcsön-vevőnél mindég ugyanakkora *passivum* vagyis tartozás felel meg ²⁾ A hitel-ügylet *közvetetten* hat ugyan a tőkék keletkezésére, megkönnyíti az értékek teljesebb kiaknázását s néha *néha még nem is létező* (azaz várható) értékeket is hasznosít, mindazáltal közvetlenül ép oly kevésbé képes új tőkét előhozni, mint például a munkamegosztás új munkásokat; és így nem vagyon-forrás, hanem csak *jogviszonylat*, mely legfeljebb a tőkék mikénti megosztására folyhat be a társadalom tagjai közt. Hitel által csak *már létező* tőkék ereje, hatálya, termékenysége fokoztathatik; valamint kétségtelen az is, hogy ott, hol valaki másnak kölcsönöz, ez érték már nála nincsen, általa többé nem alkalmazható; maguknak a hitelpapíroknak pedig nem önmagukban van értéke, hanem azon érték-somma által, a melyre kiadvák s melyre a tulajdonosoknak mintegy utalvány szolgáltatik kezeibe³⁾. Megannyi késégbevonhatlan igazság, melynek félreismerése a gyakorlati köz- és statuséletben a legveszélyesebb következtetésekre vezetett, a mennyiben könnyelmű kölcsönzés és hitelüzlet, adósságcsinálás és szédelgési speculatiok alapjául vétetett s nem egy országnak összes gazdasági háztartását rázkódtatá meg és helyezte kérdőbe.

A hitel igazi kétélű fegyver, mely sebezhet és sérthet is, s helytelenül használva fel, veszélyekkel jár. Így jellesül: a) káros a kölcsönzés mindazon esetekben, hol a kölcsönvevő a tőkét kevésbé gyümölcsöző módon képes hasznosítani, mint a kölcsönadó; mert értékek eredmény nélkül semmisíttetnek meg; így például ott, a hol iparos pazar naplopónak hitelez, vagy földhitelbankból nyert tőkék nom a telekre, hanem improductiv fényüzelmi czélokra fordítatnak. Könnyen található hitel szaporítja b) a *könnyelmű életmódú* emberek számát, s fokozza az improductiv fogyasztást, kétszeresen veszélyes körülmény főleg oly népekre nézve, melyek a natural-gazdaságból egyszerre a pénzgazdaság szakába lépnek által s erejüket és képességüket messze túlhaladó hitelüzletekbe stb. ereszkednek vagy életmódjukat fényüzési lábra állítják, c) A papír-forgásközégek s hiteljegyek

nagymérvű és *hirtelen szaporítása* is veszélyeket szülhet, a mennyiben a a kellő érték-biztosítás elmulasztatván, egyszerre az egész forgalmat válságos rázkódtatás érheti⁴⁾, d) Ártalmas a hitelezés ott, hol *nem reális üzleti szükségén*, hanem mesterkélt üzleti s csinált viszonyokon sarkall; Isőt még annyiban is, hogy a vagyoni egyenlőtlenséget is több tekintetben fokozza, a mennyiben az amúgy is gazdag sokkal könnyebben talál hitelre és ennek útján alkalmat új erőközegek szerzésére, mint a szegény és tehetetlen, e) Végre félszeg hatásúvá válhatik a hitel akkor, hogyha kormányok az államadósság mértékentűli kiterjesztésére használják fel⁵⁾.

¹⁾ Így *Pinto, Schröder, Hamilton, Strueneee és Melon* a múlt században; *St. Chams* és *Zachariae* századunk első tizedeiben; legújában pedig *Dietzel* (a *System der Staatsanleihen* cz. jeles műnek szerzője) *Macleod* az angol nemzetgazda (Pol. Economy 3. fejj. és *Dictionary* 1862. „Credit” szó alatt), meg *Rössler* (Grunds 300. 1.). *L. Roscher* I. 90. §.

²⁾ Ha okoskodásuk állana, akkor azon esetben, ha például valaki jóságát 100.000 frton eladná, de adóslevelet kapna fizetés fejében: most a 100.000 frtnyi érték kétszer léteznék, egyszer az új földbirtokosnál, másodsor az eladónál. A mi magában képtelenség. L. még. *St. Mill*: III. könyv. 6-ik fejj. 1. §.

³⁾ Azt mondja a szellemdús *Hock*: „Der Credit ist nichts Materielles, nichts Greif- und Sichtbares, aber er ist ein Gut, denn er erhöht die Herrschaft des Menschen über die Natur, weil es ihm den Besitz von Gütern verschaffliche er die Entgelte dafür besitzt; er ist vollkommen mess- und schätzbar. Aber er ist kein materielles Gut, kein neu geschaffener Werth, und was er schafft, sind zunächst nur zwei einander folgende Besitzveränderungen stb. L. Öffentliche Abgaben und Schulden cz. (1863-ban megjel.) jeles könyvét 266-269. 1.; és *Garnier* azt jegyzi meg, hogy a hitelügylet alapján csak a szerep változtatik, a mennyiben p. o. egy hitelpapír leszámítolásnál (lejárat előtti kifizetésnél) az, aki a papírt bírta: pénzért odaengedé, a pénztulajdonos pedig a papírért pénzt adá. (Legújában *Oppenheim* a következő megkülönböztetést tette: a pénz: forgalmi jav, a hitel ellenben csak forgalmi erő.)

⁴⁾ Csalárd vagyon-költés, váltónyargalások, szédelőg üzletek, hogy valaki gazdagnak látszassék, a ki nem az, a forgalmi élet nyugodt folyásának erőszakos felzavarása stb. mind a hitelleli félszeg visszaéléseknek következményei. L. *Rössler*: 305-306. 1. *Mangoldt*: Gr. 61. §. és *Garnier*: 333. sk. 1.

⁵⁾ Itt csak gazdasági és forgalmi hatásai fejtegettetnek a hitelnek; vannak azonban számos egyéb nem-gazdasági, hanem erkölcsi és szociális hatásai is, melyeket például gróf *Széchenyi* is ismeretes művében szintén elemezett.

85. §

A hitel kifejlődését előmozdító intézmények.

A hitel fontosságánál fogva kell minden államban bizonyos intézményekről gondoskodni, melyek annak kifejlését előmozdítják vagy kifejlésének akadályait eltávolítsák. így jelesül azon kívül, hogy a hitel szociális erkölcsi előfeltételeit (jogbiztonságot, soliditást, könnyelmű adósságtévészti tartózkodást, takarékosági szellemet) kell törekedni biztosítani, főbb fontosságú, föltétele lesz a hitelügy kifejlésének mindaz, a mi az *adós és hitelező közti jogviszonyt*, a tartozások és követelések nemét és mérvét, világosan meghatározza és biztossá teszi; jogsértést, roszakaratot, csalárdságot, köztekintély közbejöttével gyorsan s kevés költséggel megakadályoz vagy orvosol. Névszerint tehát jó *telekkönyvi* rendszeres adókatasteri fölvételek, meg záloglajstromok, melyek nyomán az egyesek hitelképessége fölismerhető; jó törvény-

kezesi rendtartás, különösen olcsó és kevés formaszerezéssel *bíró perszabályzat* – továbbá határozott s kifogásokat és kivételeket nem tűrő hitel és *adósi törvények* (Schuld- és Oeditgesetze), melyek alapján az adósnál netán hiányzó fizetési akarat, késedelmesség stb. hatósági kényszer közbejöttével pótoltatik s így a hitelezés kockázata kevesbedik. Szigorú *hiteltörvények* jelesül azért szükségesek, mert a becsületes hitelezőnek biztosítására szolgálnak s végfolyamatban maguknak a hitelre szorulóknak is javára vannak. – Azon kérdés, vajjon az adósi törvények szigora annyira terjedjen-e, hogy az adós *fogságba* is vettethessék, nincs végleg megoldva; a legújabb törvényhozások azonban *tagadólag* látszanak azt eldönteni akarni, azon elvből indulván ki, hogy a büntetés nem mindenkire hat egyforma súlylyal, az adósnak teljes munka- és szerzési képtelenségét vonja maga után, nem áll igazságos viszonyban a különben csak büntényekre és vétségekre alkalmazott büntetés eszméjével, s e mellett ezéla mégis ritkán vezető, sőt ártatlanokat (rokonokat stb.) is sújtó¹⁻²).

Arra nézve, vajjon helyeselhetők-e *moratóriumok* (fizetés-késlelmek) vagyis az adóssági törvények felfüggesztése bizonyos setéekben, a következő felelet adható. Külön moratóriumok *egyesekek* javára *akkor*, hogyha kibírja az illető mutatni, hogy ha azonnal kell fizetnie, csőd alá jut s tönkre megy, egyébként pedig nyújthat kilátást a kielégítésre, indokolhatók. A *general-moratorium* vagy általános fizetés-suspensiót engedő intézkedés azonban, mely válságos (háborús, forradalmi) időkben szokott történni, és azon érveléssel követeltetik, hogy annyi bankerott-ügy „lege artis” egyszerre elintézhető sem volna, s hogy számtalan üzlet azonnal fen akadna, a tömegesen elbocsátandó munkások kenyereket vesztenék, stb. bár roppant csapás, elvileg nem helyeselhető, mert a mely mértékben az adósok helyzete könnyebbül a hitelezőké súlyosabbá lesz, s e mellett hosszú időre az általános hitel is megintattatik.

¹) L. *Roscher*: I. 96. §. *Mossier*: 307. 1. és *Széchenyi*: „Stadium”ja uo. 74.84.183. 1. és „Világ”-ja 178. sk. 1. Utóbbi egyebek közt azt mondja: „az felette hibás theoria, mely az adóst legyezni tanítja”.

²) Az adóssági fogság *Frankhonban* 1867 óta, itt ott *Németországban*, stb. megszüntetett, *Angliában* 1865-ben, *Belgiumban* 1869-ben erre czélzó törvényjavaslat került a parlament elé. *Ausztriában* 1868-ban a fogsági-elv enyhítettett, épúgy mint a „*Nord-deutscher-Bund*”-ban is; fennáll azonban még *Hollandiában* és *Itáliában*. Nézetünk szerint oly esetekben azonban teljes joggal lehetne alkalmazni a fogságot a midőn az adós *roszakarata és csalárdsága* constatirozható. Legújabban *Baylé-Mouillard* francia és *Ullmann* tudor német író értekeztek e kérdéstről.

HARMADIK FEJEZET. A JAVAK MEGOSZLÁSA.

Irodalmi segédszerek: A. Smith: I. 8-11. és II. 2. fejj. J. B. Say II. 4. 5. és Cours V. 1-4. fejj. Ricardo: Principles 26. és 31. fejj. Storch: Du revenu national (1824). Rossi; Cours. III. köt. egészen. Hermann: Staatsw. Untors. 297-327. I. Stuart Mill: Principles II. 11. sk. fejj. Bernhard: Grundeigenthum 135. sk. 254. sk. 297. sk. 367. sk. 1. Ott: Économie Sociale 581. sk. 1. Villiaumé: Traité I. 256. sk. 1. Garnier: Traité 25 és 31. fejj. Roscher: I. 144. sk. §. Mangoldt: Volks-Lehre (1868.) 282. végig. Guth: Die Lehre vom Einkommen. (1869.) Schmoller: Die Lehre vom Einkommen, a Tüb. Zeitschrift 1863-iki folyamában. Batbie: Nouv. Cours I. 130. sk. 1. Mannequin: Travail et Liberté I. 270. sk. 1. Courcelle: Traité I. 220. sk. 442. sk. 1. Stein: Lehrbuch 108. sk. 348. sk. 1.

ELSŐ CZIKK. A javak megoszlása általában.

86. §.

Vagyonszapo rodás és jövedelem általában.

A tudomány legnyomósb feladatai közé tartozik kideríteni, mily törvények szerint oszlik meg a nemzeti productió útján előállított vagyon és jövedelem a társadalom különböző osztályai között, s hogyan részesedik minden egyes: állásánál fogva, vagy az általa üzött foglalkozás alapján, azon javakban és jövedelemben, melyet a nemzet egyetemes gazdasági tevékenysége egy bizonyos időszakon át előhoz. Nyomós feladvány különösen azért is, mivel csak ennek megoldása alapján leszen lehetséges a nemzeti erő- s *hatalom-fokot* kellőleg meghatározni, az országok anyagi fejlődésének és *gyára-, podási mérvének* fölismerésére eljutni, nemkülönb a rendezett államháztartás egyik főfeltételét, a polgárok *adóképeségét* helyesen megítélni. – Lássuk tehát e tanokat egyenként:

A gazdasági tevékenység főczélja *új javak* előállítása, vagyonszaporítás, *jövedelemszerzés*. *A vagyon* növekedhet vagy bevételek, (Einnahme) vagy jövedelem (Einkommen) útján; amaz alatt minden, bármely úton és módon (tehát ajándék, sorsjátéki nyereség, örökség által is) eszközölt érték-

szaporodás, emez alatt ellenben csak oly bevétel értetvén, melynek forrása valaini *gazdasági tevékenység* (tehát ipar, kereskedés, szolgáltatás stb.)¹⁻²⁾ A jövedelemmel némileg rokon értelmű *rente* (járadék) szót majd oly jövedelem megjelölésére szokták a szakemberek használni, mely az azt húzó egyénnek személyes közreműködése és közvetlen tevékenysége nélkül szereztek p. o. földrente, tőkerente, házrente: a földbirtokos, a házát kibérlő háziúr, meg a kikölcsönzött tőkéből élő kapitalistánál; majd meg oly jövedelem értetik *rente* alatt, a melyre valami kiválóan *ritka* s felülnyereséget (Extragewinn) nyújtó termelési tényező, tulajdonság vagy erőeszköz alapján teszen szert valaki⁴⁾. (L. a következőket.) Ezenkívül *rente*-nek nevezetik a *pénzügytanban* azon jövedelem, melyet állampapírok vagy nagy pénztőkék tulajdonosai az ez elhelyezésben levő vagyonukból kamat fejében húznak. (Innen az elnevezés „Rentier”). A jövedelemtől végre megkülönböztetendő még a *hozadék* (Ertrag), mely jövedelmet jelent, de nem a gazdálkodó *alanynak*, hanem a gazdasági *üzlet* és a gazdálkodási *tárgynak* szempontjából⁵⁾.

Minden jövedelem *termelvényekből* (javak, szolgálatok, munkaeredmények, vagy vagyon-használmányokból)⁶⁾ áll, melyeket az ember vagy maga használ és fogyaszt, vagy pedig más javak és termelvények becserélésére fordít. Így például a mezei gazda jövedelme gabnájában és östermeikeiben; az iparosé készítményeiben, a művészé műtermei vényeiben stb. áll⁷⁾. Félszeg tehát azon állítás, hogy a munkás a tőkésnek, a cseléd a háziúrnak, a művész az ipart üzőnek, a hivatalnok az államnak, az iparosok a vevőiknek pénzéből és zsebéből élnek; mert minden productiv tagja a társadalomnak (1. e fogalmat fent) *saját jövedelméből*, önmaga által előállított javakból él; mások zsebéből pedig csak az, a ki maga semminemű *értéket elő nem hozott*; a ki alalmizsnából, család- és tolvajságból, hazárdjátékból élőködik; meg azok, a kik létszereiket valakitől *ingyen* szolgáltatva kapják, p. o. aggastyánok gyermekeiktől, önállótlan gyermekek szüleiktől. Minek folytán minden jó gazda *eredeti jövedelemnek* örvend, s *származtatott* (abgeleitetes) jövedelemnek csak az mondható, a mely minden *ellenszolgálat nélkül* szereztek⁸⁻⁹⁾.

¹⁾ *Mangoldt* az egész kérdést a productio költségei kérdésével hozza kapcsolatba s arra utal, hogy a term. költségek részint javak feláldozásában, részint személyes áldozatokban állván, a hozadéknak e keltőt kell helyre pótolnia stb.

²⁾ A jövedelem még így is szokott értelmezetni: „a *rendesen üzött productióból eredő rendes bevétel*” (*Stein*: Volksw. 108. 1.) A jövedelmet mi egyébiránt a javak iránt felállított tágasb definitio szerint tekintjük.

³⁾ A *jövedelem* annyiban is különbözik még a *bevételtől*, hogy rendszerint *állandó*, tartós, időközökként visszatérő bevételt jelent.

⁴⁾ Járadéknak (rentének) nevezetik c szerint azon jövedelem, mely valakinek productiójából azért jut, mert termelvénye jóval magasb árért kel, mint a mennyi a termelési költségek fedezésére szükséges. *Mangoldt* (120. §.) azért azt jegyzi meg: „in dein Begriffe der Rente liegt es, dass sie nicht die Entschädigung für ein von dem Bezieher gebrachtes Opfer bildet, sondern ein unentgeltlich bezogenes Einkommen ist” 1. alantebb a 91-ik és köv. §-ban többet.

⁵⁾ A *hozadékot* eltérőleg értelmezi *Mangoldt*, főleg azért, mivel szerinte „jövedelem” mindig tiszta jövedelmet jelent, s mivel a tiszta hozadékot (Reinertrag) is megkülönbözteti a mi tiszta jövedelmünktől. (85. 88. 89. §§.) Egy másik nemzetgazda hozadékot és jövedelmet úgy különböztet meg, hogy amaz a gazdasági tevékenységnek gyümölcseit a productio, emez a forgalom szempontjából jelöli meg; s a jövedelmet különösen úgy

tekinti, mint a jav-forgalom által a nemzet minden tagjainak kiszolgáltatott előállítmányát azok productiv tevékenységének. L. még a köv. §.

⁶⁾ Ily *vagyon-használmány* (Vermögens-Nutzung) például: ha a vállalkozó saját gépjait, vagy házát vagy közvetlenül maga használja, vagy ellenszolgáltatásért másnak használatul átengedi. (Az, hogy e használás által *érték-enyészés* is áll-e a dolgot nem változtatja meg, mert hisz ezen érték-elhasználás a tisztajövedelem kiszámításánál mindég figyelembe vétetik.)

⁷⁾ Nem a *pénz* tehát a jövedelem. Mert a pénz, mely a termelők és fogyasztók (azaz: eladók és vevők) közt forgásban van, csak azon. eszköz, melylyel a termelők termelvényeiknek azon részét, melyet maguk nem szükeikének, más javak megvásárlására, becsesülésére fordítják.

⁸⁾ A kifejezések: *ny eresé g* (Gewinn), *kereset* (Verdienst), *szerzemény* (Erwerb) a nemzetgazdaságtanban a jövedelem és a rente fogalmaival esnek össze s külön nem elemeztetnek.

⁹⁾ A régibb szakemberek mindazoknak jövedelmét, kik *anyagi jószágokat* nem állittanak elő, *származtatottnak* nevezték. Mióta azonban a gazdasági javak és a productivitás fogalma szélesb értelmezést lelt, s a gyak. életnek megfelelőbben formulázatik, e felfogásnak már igen kevés hívei vannak. Egyébiránt erre nézve *Mangoldt* azt mondja: „van számos kikötött jövedelem (ausbedungenes Einkommen), melynek a productióval nemzetgazdasági tekintetben semmi köze sincs. Ezek a személyes szolgálatokért húzott jövedelmek. Ezeknek hatása ugyanis, a népet egészben véve szemügyre, csak *személyes, cuHurai* nem pedig gazdasági! A mi azonban nem akadályozza, hogy a szolgálatosat tevők szempontjából, termelvényként ne jelenkezzenek; rájuk nézve ugyanis az eredmény úgy, mint gazdasági szolgálatoknál, külsőleges, tárgylagos és az, hogy közgazdasági tekintetben miképp jelenkezzenek, közönbös. L. nagyobb műnk. 331. sk. 1.

87. §.

A jövedelem különböző nemei.

A jövedelem fogalmának elemzésénél a következő megkülönböztetésekre kell ügyelnünk, A jövedelem lehet:

a) *nyers, tiszta és szabad jövedelem*. A nyers vagy általános (Brutto) jövedelem egy bizonyos időszakon át előállított; valamennyi jószágok (illetőleg azok értéke) összesége. Tiszta (Netto) ellenben azon része a *nyersnek*, mely az előállítási költségek leszámítása után megmarad, tehát az új értékek az újonnan előhozott javakban ¹⁾. Mely tekintetben ismét szem előtt tartandó, hogy sok *abból* a mi a *magángazda* álláspontjáról tekintve előállítási költség, *nemzetgazdaságilag* mérlegelve nem az, hanem jövedelem; például az a mit a vállalkozó a tőkésnek kamat fejében, a földbirtokosnak hasznóbér fejében és a munkásnak bérben fizet, a kiadóra nézve költség, áldozat, de a *bevevőkre nézve* jövedelem, sőt jórészben tiszta jövedelem²⁾. A *tiszta* jövedelem kímélése, takarékos használása első rendű gazdasági feladat, azonban el is költhető, a nélkül, hogy a *törzsvagyon* csökkentetnek. Végre *szabad jövedelem* (freies Einkommen) azon része a tiszta jövedelemnek mely a termelő elsőrendű életszükeletei földözésén túl megmarad s teljesen szabad rendelkezésre áll. (A nyers és tiszta jövedelem egymáshoz viszonya az üzleti mód és eljárás nagyobb vagy kisebb mérvű helyessége, eredményessége tekintetéből fontos; a szabad jövedelem ellenben az, melyén binden tartósb s magasb életélvezet, vagyonosodás és gazdaságbani előhaladás alapszik, s mely a nemzet tartós adó- és áldozatképességének is tulajdonképi forrása és biztosítéka³⁾).

b) A gazdálkodó alany szempontjából meglehet különböztetni *illő* (angemessenenes) és *szükséges* (nothwendiges) jövedelmet. Az olaó alatt ak-

kora jövedelem értetvén, mely bizonyos egyénnek állásához illő módoni létet biztosít s tiltott vagy nem tisztos foglalkozásokra való térést megakadályoz⁴⁾. Szükséges jövedelem ellenben az, mely nélkül az illető magát fenntartani nem képes, s munkaerejét s termelési képességét elveszti⁵⁾.

c) Az *eredeti* és *származtatott* jövedelem közti különbséget már fentebb megjelölvén, itt csak arra kell még utalni, hogy az eredeti jövedelem (ursprüngliches Einkommen) lehet *közvetlen*, vagy *közvetett*. Közvetlen akkor, a midőn az előállító ön-termelvényét maga használja el és fogyasztja (p. o. a földbirtokos gabonáját); közvetett akkor, hogyha öntermelvényét más javak becserélésére fordítja, a mi tulajdonkép polgárosult országokban (a társadalmi munkamegosztos kifejelett voltánál fogva) a leggyakorabbi és legszabályszerűbb. A közvetett eredeti jövedelmet sokan tévesen fogva fel főleg *nemanyagi javak* előállítóira nézve származtatottnak nevezik, mert figyelmen kívül hagyják, hogy azért amit az illető (például író, művész stb.) kap, viszont ő is értékkel bíró javat ad (azaz: szolgálatot), s nem ingyen jut az új jószág birtokába⁶⁾.

d) A jövedelem végre vagy *magán*, vagy *állami*, vagy *nemzetjövedelem*; magánjövedelem jelesen a privát gazda és a magán háztartás szempontjából; államjövedelem, midőn a status birtokában lévő tőkék- s értékekből eszközölt jövedelemről van szó, nép- vagy társadalomjövedelem végre akkor, hogyha a nemzethez tartozó valamennyi gazdasági alanyok *jövedelmének összegét* akarjuk megjelölni. Hogyha az államjövedelem és a társadalom-jövedelem összefoglalva, együtt értetik, előáll a tágasb ért. vett *nemzetjövedelemnek* (Nationaleinkommen) fogalma⁷⁾.

¹⁾ Die zum Unterhalt oder zur Kapitalvermehrung perodiscli verfügbare Werthsuiune, welche über den Ersatz der Kapitalverzehrungen hinaus übrig bleibt" mond *Hermann* és *Schäffle*. Dogmatörténeti szempontból szem előtt tartandó, hogy a német szakember *Hermann*, a ki tudományunk ezen részére nézve is több korszakot alkotó elvet állított fel, a jövedelmet illetőleg azt mondja, hogy nyers és tiszta hozadék (Ertrag) a *jószág* szempontjából tekintve, jövedelem pedig csak a *személy* szempontjából létezik; minek folytán jövedelem *Hermann*nál annyit jelent, mint mi nálunk *tiszt a jövedelem*. L. meg *Schmoller*: Tüb. Zeitschr. i860, folv. 1.9. sk. 1. azután *Stein*: Svstem der Staatswissenschaft (1854.) I. 301. sk. I.

²⁾ Ezen elvet *Say* félszegül magyarázva oda értelmezé, hogy *egész* népekre nézve brutto- és netto-jövedelem azonos (l. Tr. II. eh. 5. Cours III. 14. IV. 74). Figyelembe nem vévén, hogy az éven át eszközölt valamennyi productióknak nyers-előhozmánya sokkal nagyobb, mint az abban közreműködött emberek egyidejű tiszta-jövedelme; mivel amabban sok forgó tőke rejlik, mely előbbeni gazdasági időszak tiszta hozadékából takarított meg. L. *Rascher*: E. 145. §. 3. jegyz. *Hermann*: 323. sk. 1. *Mangoldt*: Gr. 91. §. és V. L. 307-308. 1. *Rössler*: 3X4. 1. *Viliumé*-L 291. 1.

³⁾ Az itt mondottból foly az, hogy a jövedelem elmélete szoros kapcsolatban áll az ár elméletével is; a mennyiben tudniillik minden szolgálat s minden termelvény, melyet valaki a productióba és nemzeti vagyon-összegbe bead, tehát *n* beadónak jövedelmet hoz, lényegileg *áru is*, melynek a forgalomban bizonyos *kelet-ára* van, a mely ár ép a jövedelmet teszi. így például a tő késnek-kamat jövedelme azon *ár-összeg*, melyet kikölcsönzött tőkéjéért kap; a munkabér azon ár-sommá, melyen a munkás erejét a vállalkozónak rendelkezésére bocsátja stb.

⁴⁾ Némelyek az illó jövedelmet meghaladó értéket nevezik *szabad* jövedelemnek.

⁵⁾ Különbség teendő még *névbeli* és *reál* jövedelem közt; a mennyiben különböző államokban két egészen hasonló nagyságú *pénzbeli* jövedelem, igen különböző reál-életzetet biztosító értéket képezhet. L. *Hotzler*: 379. 1.

⁸⁾ Azt lehet mondani az anyagi javak csak a forma melyben szolgálataik megfizettetnek.

⁷⁾ Jogi személyeknek, testületeknek, veszvénnyarsulatoknak, községeknek jövedelme mintegy közép helyt foglal el nemzeti és egyéni jövedelem közt: de aze'rt az itt kifejtett szabályok arra is teljesen alkalmazhatók.

88. §

A n e m z e t – j ö v e d e l e m, annak elemei és megoszlása' különösen.

A tudomány legnehezebb feladványai egyikét az képezi, a nemzetjövédelmet nagyságát és elemeit helyesen fölismermi és kijelölmi. Vonatkozással a fentebb kifejtettekre a nyers és tiszta jövédelmet illetőleg, azt mondhatni: a nemzetjövédlem meghatározására nézve *két út és* mód létezik; az egyiknél jelesen a számítás kiindulás pontjával a *szerezett javak*, a másiknál a *szező személyek* vétetvén, s amott a *nyers*, emitt pedig a *tiszta* jövédlemre fordítatván a figyelőin. Jelesül

1-szőr tekintve az *előállított javak és értékek* szempontjából a nemzetjövédelmet, ez utóbbi áll: a) minden újonnan előállított nyers-anyagokból és őstermékekből; b) a külföldről behozott áruk- és javakból; c) oly bevételekből, melyek netán hadi adók, sarcok útján szinte idegen néptől szerezettek; d) azon értékspanorításból, mely a nyers terményeken műipari feldolgozás vagy kereskedési stb. működés által (a fogyasztásig) eszközöltetett; e) személyi szolgáltatókból; f) élvezeti tőkék használmányából ¹⁾. - Mindezeket természetesen felszámítva *átlagos 'pénzáraik* szerhit pénzbon,és föltéve, hogy az előfordult vásárlások, főleg az *e* betli alatti javak tekintében szabadon s természetes áron történtek. Hogy ha már most *e* számítás-módnál a *tiszta* nemzet jövédelmet is akarjuk kitudni, a felsorolt tételekből a következő levonások teendők: a) levonandók mindazon anyagok, melyek a productió közben élvezet nélkül elfogyasztattak (p. o. vető mag, tüzelési fa, szén stb.) b) a kivitt áruk, melyekkel a behozatal megfizettetett; c) az álló termelési és élvezeti tőkék elhasználásának értéke (p. o. ígásbarom, gépek, stb. érték-csökkenése).

A 2-ik mód szerint a kiszámított *tiszta nemzetjövédlem* a következő tételekből áll: a) valamennyi önálló magán háztartások tiszta jövédelméből²⁾; b) az államnak, testületeknek, községeknek alapítványoknak (saját vagyonból folyó) tiszta jövédelméből; c) mindaz a, mind a *δ* betű alatti rovatnál oly vagyontárgyaknak, melyek közvetlenül használtattak, élvezése szinte számba volna veendő; végre adóssági kamatok csak a hitelezőknél jöhetnek számításba³⁻⁴⁾.

Hogy az itt ismertetett *két felszámítást módnál* a szabad nemzetjövédlem megtudathassék, a nemzet összes jövédelméből élő polgárok számaránya, azután elsőrendű életszükségleteik *átlag-értéke* (pénzbon) volna kiszámítandó; mi azonban igen nagy nehézséggel jár, s a legtökélyesb statistika segélyével is alig⁵⁾ volna eszközölhető⁵⁾.

A nemzetjövédlem *megoszlási módját* illetőleg⁶⁾, első vonalban három főosztály, névszerint a földbirtokosok a munkások és a tőkések osztálya az, mely, a társadalmi munka és ipar gyümölcseiben részesedik, és pedig azért, mivel a három termelési tényezőt, a földöt, a munkát, és a tőkét ezek szol-

gáltatják a productionnak; miszerint a nemzetjövedelem egyik része földjövedelemnek, második része munka-jövedelem vagy munkabérnek és a harmadik része tőkejövedelemnek vagy kamatnak nevezetik. (Az illető magánháztartások mindegyikének jövedelme az említett jövedelem-ágak egyikére vitethetik vissza; de vannak oly gazdaságok is, melyek két vagy mind a három jövedelmi ágakból húzzák jövedelmüket) ⁷⁾. E három nemzetjövedelemi ágon kívül azonban még megkülönböztetendő másodvonalban *mint szintén eredeti* és fő fontosságú jövedelem: a) a vállalkozóké, mint vállalkozói nyereség; b) az *államé*, mint állami vagyomból vagy pedig adókból beszerzett jövedelem; mely utóbbi különösen a nemzeti javaknak évenként nem jelentéktelen részét veszi igénybe s főleg ott, hol a status politikai és kulturai javakban illő ellenszolgáltatást nyújt érte a polgároknak, az egész fentartása és szilárdításának főbiztosítékát képezi ⁸⁻⁹⁾.

¹⁾ Az e és f betű alatti *jövedelem-elemek* jórészen a felszámítást lehetlenné teszik, p. o. a sok személyi szolgálat, melyet az illető maga élvez, vagy a legfőbb élvezeti tőkék használmánya, a mennyiben a használó maga a tulajdonos. Egyes tárgyaknál (p. o. fogat, könyvtár, laképület) a felszámítás egyébiránt összehasonlítás útján mégis megtörténhetik. (Roscher: I. 146. §. 4. és Schaffle: 221. 1.)

²⁾ Ha egy nagy művész merül fel az országban, a ki évenként 20,000 forintot keres, a nyers jövedelem épen úgy növekedik, mintha egy új jav találtatott volna fel, mely évenként 20,000 fitnyi érték-fokozást tartalmazna a nyers anyag felett. A művészre magára legnagyobb része ezen jövedelemnek tiszta jövedelem volna, mert előállítási költségei alig volnának (Roscher: 146. §. 6. f.)

³⁾ *Adókra* ez utóbbi nem lévén alkalmazandó, mert a jól rendezett államban a polgárok adóiknak megfelelő ellenszolgáltatást kapnak a köztisztviselőkben, mely ellenszolgáltatás értéke legalább is akkora, mint az adó-somma volt.

⁴⁾ Schaffle szerint: a nemzetjövedelem egészben véve, a nemzeti tőkék tiszta hozadéka összegével azonosnak nevezhető, mert a nyers hozadékból a tett tőke-kiadás (Kapitalaufwand) levonandó, hogy a tiszta kitudathassék. L. 219-220. 1. Bernhardt e pontra nézve ezeket jegyzi meg: Der Begriff *reines Einkommen* wird verschiednen aufgefasst; je nachdem man das gesammte oekonomische Leben der Gesellschaft von dem privatwirthschaftlichen Standpunkte der Gewerbsunternehmer aus beurtheilt, oder sich zu einer umfassenderen Betrachtungsweise erhebt. Die Auffassung des Ganzen in dem einen oder anderen Sinne ist entscheidend in Beziehung darauf, in welchem Umfange überhaupt in gegebenen wirthschaftlichen Verhältnissen das Dasein eines reinen Einkommens anzuerkennen sei. Ob nun ein gewonnener Überschuss über die behufs einer Produktion aufgewendeten Werthmengen, der sich am Schlüsse einer Wirtschaftsperiode nach der Rechnung der Privatunternehmen ergibt, ein solches Einkommen bilde, oder ob in einem umfassenderen Sinne die *Gesamtheit aller neugeschaffenen Werthe*, oder mit anderen Worten der Theil der erzeugten und gewonnenen Güter verzehrt werden kann, ohne dass dadurch das Stammvermögen der Gesellschaft vermindert würde: ohne weitere Einschränkung für reines Einkommen zu achten sei stb. id. m. 255. 1. V. ö. m. Oppenheim Natur des Capitals 148. 1.

⁵⁾ E két módszert bírálja s folyományaiban követi Mangoldt: 91. §. és nagyobb műve 306. sk. 310. sk. 1. Azonkívül összehasonlítandó még Bernhardt: 254. sk. 1.

⁶⁾ A nemzetgazdaságtan kiválólag az *eredeti* jövedelemmel és pedig annak társadalmi összetételben való keletkezése és megosztásával foglalkozik; a *származtatott* (ajándék lopás stb. útján nyert) vagy pedig a közvetlen-eredeti jövedelemre (mint ez még p. o. a paraszt-gazdaságokba is mutatkozik) azonban kevésbé lehet figyelemmel. Schaffle: 234-235. lap.

⁷⁾ A *munkajövedelem* itt legtágabb értelemben vették, azaz: a személyi szolgálatokért járó jövedelmet is magába foglalónak. L. még Mangoldt: 93. s következő §. hol az egyes osztályok részeseülése a productionban és az onnan származó megjutalmazás elemzettetik.

⁸⁾ Schaffle: 235.1.

⁹⁾ A *három főjövedelem-ág* tekintetében különbség teendő mindég az eredeti és a kikötött összeg közt; amaz alatt az önrovásunkra vitt gazdaságban megvalósított nyereség, emez alatt azon ár értetvén, mely az egyes termelési tényező tulajdonosának fizetetik, ha azt másnak használatul átengedi. (P. o. földjét haszonbérbe adja, gépjét kikölcsönzi, munkacseréjét bérért másnak rendelkezése alá bocsátja.)

89. §.

Folytatás.

Azon sok vitára okot szolgáltatott kérdésre, vájj on a *nyers vagy pedig a tiszta nemzetjövedelem szaporítása kívánatosabb* és czélszerűbb-e, a fentebb fölállított nyers, tiszta és szabad jövedelem szerinti felosztás alapján könnyen felelhetni¹⁾. Jelesül szem előtt tartva azokat, mik a termelési költségekről, meg a jövedelemnek magán- és közgazdasági szempontból való különbségéről kifejtettek, azt mondhatni: miután minden gazdaságnak célja az, hogy emberi szükségek fődöztessenek, a nyers-jövedelem pusztá szaporítása közönbös dolog; tehát a tiszta jövedelem az, melyre a főgond fordítandó, mert csak ez teszi lehetségessé a nemzetre nézve, hogy élvezeteit kiterjesztethesse, gyarapodnassék, előbbre haladhasson. Ha továbbá a szabad jövedelem az élvezet nélküli *termelési költségek kevesbedése* által növekedett, az szerencse; hogyha azonban emberek (p. o. munkások) életszükségelei rovására történt ama növekvés, akkor mind anyagilag, mind erkölcsileg és politikailag fájjalandó baj és nem helyeselhető²⁾.

Az eddig mondottakkal összefüggésben arra is kell figyelemmel lenni, miszerint az egyes osztályoknak (névszerint földbirtokosoknak, munkásoknak és tőkéseknek) jövedelme a nemzetjövedelem magasb és összefoglaló szempontjából tekintve nem az utóbbinak *növesztést elemeit* képezik, hanem forgalmi *formák*, melyek alapján a nemzetjövedelem sommája az *egyesek közt* felosztatik. A nemzetjövedelem valódi lényege abban áll, hogy nem az *egyesek szerzeményének* halmaza, hanem bizonyos gazdasági időközben előállított jóságok és *értékek összesege*, mely utóbbit a *felosztás actusa* és annak eredménye továbbat nein nagyobbítja³⁾.

Minden jövedelemben egyébiránt, a mely más jövedelmekkel viszonylatban áll, meg kell különböztetni a *közvetlen termelési* és a *szerzésre* (keresményre) *irányuló oldalt*. Előbb ugyanis a magán termelvények mintegy beievetendők a közgazdaság közös kazánjába és azután a magánjövedelmek abból mintegy kihúzandók. Az *igazságosság* azt kívánván, hogy a két oldal egymást fődje, azaz: hogy mindenki egyenesen azt a mennyedét (quotáját) a nemzetjövedelemnek élvezze, a mely mérvben annak előállításához járult; a minők annyiban is nagy fontossága van, hogy a legbiztos óv- és *ellenszert* képezi minden socialistikus túlzások és törekvések ellen⁴⁾.

Az egész itt kifejtendő tüneménykörre nézve szem előtt tartandó még az hogy a társadalmi vagyon és jövedelem *nem szeszély* vagy *önként* szerint oszlik meg, mint például a socialistikus világboldogítók utópiáiban, hanem bizonyos *szabályok* és *törvények* szerint, melyeket megváltoztatni vagy lerontani hatalmunkban nem áll. Innen foly az, hogy a nemzetgazdának, mint gyakorlati és a reális életviszonyokkal foglalkodó tudománynak kiindulási pontját idetartozó fejtegetéseiben sem valami eszményi emberállapot, sem az utópisták vagy valami despotikus államhatalom által

kényszertőleg életbeléptetett vagy léptetendő rendszer nem képezheti; hanem azon (történelmileg és tapasztalatilag) előttünk lévő *tényleges állapot*, mely a polgárosult népek jog-birtok- és műveltségi életrendjén sarkall-
 Siig más felől, bármennyire ismertessék is el észszerűsége és célirányos-
 sága bizonyos az e téren eszközzendő reformoknak: a nemzet jövedelem és
 megoszlás *azon alapjai és formái*, melyek a szabadforgalom, az egyéni
 tulajdonjog, meg a személyi önfelelősség elvére fektetvék, egyedül azok, a
 melyek a mai nemzetgazdaságtan ítélőszéke előtt megállhatnak⁵⁻⁶).

¹) L. m. *Roscher*: I. 147. §. hol e nevezetes kérdés irodalom történeti mozzanataira
 történik utalás, s különösen *Bicardónak* (Pr. 26. fej.) *Mallhusnak* (Princ. II. k.) *Sismond-
 dinak* (N. Princ. II. 330. sk. I. 183. és Études 2-ik Essai) az e tant. előbbrevivő *Herman-
 nak* (id. m. 297.sk.) azután *Bernhardinak* (Grundeigenthum 254. sk.) meg a *Socialistáknak*
 e tekintetbeni nézetei soroltatnak elő. (Az utóbbiak különösen az egész tiszta jövedelmet
 legjobban a folyton szaporodó népesség nélkülözhetlen szükségletei fődözésére óhajtják
 fordíttatni, minek természetesen az adóképesség, a finomabb szükségletek fedezésének és a
 tőketakarításnak megcsökkenése, másodvonásban pedig az volna következménye, hogy
 az élő nemzedék minden előforduló bajnál, p. o. szűktermés, válság alkalmával, felette
 kínos helyzetbe jutna, mi g utóvégre minden haladás s népesség-szaporodás is lehetlenné
 válnék.) L. még a mit fentebb *Ságról* mondottunk a nyers- és tiszta jövedelem fogalmá-
 nak elemzésénél.

²) Azt, hogy valami magángazdaságilag helyes és előnyös lehet és nemzetgazdasá-
 gilag nem, többször említettük. L. még *Helfferrich*: Tüb. Zeitschr. 1867. foly. 6. 1.

³) L. még *Roscher*: I. 158. §. és *Bernhardt*: Grundeigenthum id. I.

⁴) A *jogosság* és *igazságosság* eszméje a közgazdasági viszonyok körérc vonatkozó-
 lag legújabbban a német Carey-apostol *Dühring*: Grundlegung der Volkswirthschaftslehre
 című műnk. VI-ik fej. (p. 301. sk. és 331 --334. 1.) is kifejezésre jutott, hanem sok hely-
 telen következtetésekkel.

⁵) A socialisták, de némely nemzetgazdák is legújabbban azon elvet kezdek pen-
 getni (jelesül Stuart Mill Angliában, és Alb. Lange Németországban), hogy a nemzet-
 vágyon megoszlása tulajdonkép a társadalmi törvények és szokásoktól függvén: az, mit
 az egyes előhoz, általa csak a *társadalom beleegyezésével* tartathatik meg, s hogy ez ala-
 ponjelentékeny birtok- és vagyon reformok volnának keresztülviendőök, különösen a sze-
 gény és munkás osztály érdekében. V. ö. *Mill*: Principles II. k. I. fej. *Lange*: St. Mills
 Ansichten 57. sk. I. és e tervezetek ellen *Ahrens*: Naturrecht 240 324.1. és *Hildebrand*:
 Nat.-Oekon. 241-253. 1.

⁶) A nemzetgazdaságtan ezen szakának dogmatörténeti momentumára nézve még
 megjegyzendő, hogy az angolok és sok francia nemzetgazdák mindég csak a vagyon-
 szaporodást, a tőkejövedelem nagyobbodását nézik, arra pedig vajjon e szaporodott érték-
 tömeg kinek kezeibe jut és hogyan oszlik meg, kevésbé ügyelnek. Csak a német szak-
 emberek képeznek e tekintetben is dicséretes kivételt, mire nézve főleg a geniális *Knie*:
 Pol.-Oek. ez. m. és *Bernhardt* többször idézett nagybecsű munkája is szóló tanúság.
 (Utalunk ez utóbbiban előforduló a következő nyilatkozatra: „Ob die Vertheilmg der
 Reichthümer eine gerechte ist, ob alle Theilnehmer an der Production der gewonnenen
 Güter in einem gerechten Masse froh werden: das sind Fragen, die bei vielen engli-
 schen Nationaloekonomen bei weitem weniger in Betracht kommen. Wenn die Reich-
 thümer nur da sind; wenn der Staat nur für seine Zwecke aus ihnen schöpfen kann,
 wenn nur neue Kapitale gesammelt werden, was noch wichtiger seheint und höher ange-
 schlagen wird, stb. Wem *diese neuen Kapitale* auch gehören mögen, ob Vielen oder
 Wenigen; sie werden immer die gleiche Summe neuer Betriebsamkeit nähren, und für die
 Folgezeit den Gesammttertrag der Betriebsamkeit der nächsten Periode um dieselbe
 Summe von Werthen vermehren, und das ist és, worauf és ankömmt, von diesem staats-
 wirthschaftlichen Standpunkte aus ist és also ganz gleichgiltig, ob diese neuen Kapitale
 sich in den Händen vieler oder weniger Individuen sammeln” stb. Habár túlozni ezt az
 eszmét sem szabad, mint más helyütt megérintjük.

MÁSODIK CZIKK. A földjádék.

90. §.

A kérdés czélja és fontossága.

A nemzetgazdaságtannak okvetlenül legnehezebb s legtöbb vitákra okot szolgáltatott, feladványa az ¹⁾, mely a földjádék vagy telekjövedelem lényegének, képződésének és változásainak kifejtésére irányul; s elsőrendű fontossággal bír, mivel egyikét a nemzeti háztartás és a társadalmi jövedelem-megoszlás legfőbb törvényeinek veszi taglalat alá, s ha helyesen oldatik meg, az anyagi haladás egyik legkiválóbb fokmérőjének birtokába juttat; a vagyonosodás vagy szegényedés legbiztosb ismérvei egyikét deríti fel, sőt minden okszerű és igazságos adórendszernek (névszerint a föld- és telekadó rendszernek), továbbá földhiteli műveleteknek, meg a haszonbérleti ügyre vonatkozó törvényhozás biztos alapjainak megvetésére is vezet.

A földjádék elmélete kiválóképen azon kérdés megfejtésével foglalkozik: hogyan és mily értékben részesülnek a földbirtosok a társadalmi jövedelemben; hogyan jut ki nekik azért, hogy telkeikkel a javak produktóját lehetségesítik vagy támogatják, jutalmuk, nyer-részletük; szóval mily ára van a föld közremunkálásának a nemzeti termelésben; s melyek azon viszonyok, melyek ez egyik fő-jövedelem-ág nagyságára és változásaira befolyást gyakorolnak!?

A mód és a szellem, melyben e kérdés formuláztatik és megoldatik, döntő jelentőségű igen sok más közgazdaságtani feladványra nézve is; s azért nem kell csodálni, hogy ép e téren többféle felfogással találkozunk, sőt, hogy a földjádék kérdése az, mely a nemzetgazdák két egymással éles ellentétben álló táborra osztja, s a legkeserűbb elvi harczok és szakirodalmi küzdelmek forrásává is lőn a tudomány újabbkori fejlődésében²⁾.

¹⁾ L. o kérdésre nézve: *Ricardo*: Pr. II. sköv. fej. *Say*: Tr. II. 9. fej. *St. Mill*: Pr. 11.16. fej. és nem. kiad. II. 716. sk. I. *Thünen*: Isolirter Staat. I. 13. sk. I. 227. sk. I. *Hermann*: St. Unters. 167. sk. I. *Bernhardt*: Grundeigenthum 257. sk. I. *Rodbertus*: Sociale Briefe (1851.) Nr. III. *Fontenay*: La rente foncière (1854.) *Baumstark*: Erläuterungen 436-584. I. *Schäffle*: Theorie der ausschliessenden Absatzverhältnisse (1868). *Ugyanaz*: N.-Oekon. 192-203. I. *Wollcoff*: Sur la rente foncière (1854). *Rau*: I. 306. sk. §. *Röscher*: L. 149-159. §. *Kudler-Récsy*: I. 64-93. §. *Jones*: Distribution of wealth (1831). *Schütz*: Tüb. Zeitschr. 1855. foly. 171-221. I. *Fuoco*: Saggi Economici I. 1. fej., *Bayfield*: L. Organisation of Industry (1851). *Rosler*: 205. és 417. sk. I. *Journal des Economiste* 1851. okt. 1852. sept. és 1853. martiusi füzet. *M. Wirth*: Nat.-Oek. I. 347-376. I. *Aargant*: Social Opulence (1856). *Mannequin*: Travail I. 386. sk. 462. sk. I. Oft: Tr. 281. sk. I. *Molinari*: I. 316. ff *Batbie* I. 132. sk. I. *Courcelle*: I. 176. sk. I. *J. Garnier*: Tr. 30-ik foj. *Mangoldt*: V. Lehre 455. sk. 471. sk. I. *Guth*: Lehre vom Einkommen 366. sk. I. *Carey*: The past present and future. (1848). *Ugyanaz*: Social Science (magyarul) 425. sk. I. *Berens*: Versuch einer krit. Dogmengeschichte der Grundrente (1868).

²⁾ *Berens*: id. munkája 7. s következő lapjai

91. §.

A járadékfogalma általában.

Vannak termelvények, melyek az előállításukra fordított költségeket *jóval* meghaladó (tehát az ezeknek megfelelőnél nagyobb) áron kelnek a forgalomban. Ezen *többlet* (vagy mint még nevezni lehetne: *felültség*) az illető jószág előállítójának jut s a szabályszerűnél nagyobb jövedelmének alapja; közelebből szemlélve pedig oly nyereség, mely a termelőnek külön erőfeszítése és nagyobb áldozata nélkül szereztetik¹⁾.

Eredetét o többlet onnan veszi, hogy az illető termelvény vagy jószág, mely alapját képezi a felültségnek, a szükségletet el nem érő, azaz: kelletinél csekélyebb mennyiségben létezik vagy állíttathatik elő, azaz: *ritka*; minek ismét oka azon elemek és tényezők korlátolt mennyiségében rejlik, a mely elemek és tényezők ama jószág előállítására szükségesek.

Ez az újabb nemzetgazdák által a tudomány nyelvén úgy nevezett *rente, járadék, felülnyereség*²⁾ fogalma, melynek közelebbi meghatározására a következők szolgálhatnak:

Vannak termelvények (sőt egész jószágnemek is), melyekből *egyenlő mennyiség*, különböző helyzetekben és viszonyok közt, *különböző* (azaz: egyik helyen nagyobb, a másikon kisebb) *költségekkel* állíttathatik elő; a piaci *ár* azonban (hosszabb időköztt véve) oly magas, mint *annak* a jószág-mennyiségnek előállítási költsége, a mely mennyiség a legkedvezőtlenebb helyzetben (illetőleg a legsilányabb termelési tényezőkkel) hozatott elő, de okvetlenül előhozandó volt a végre, hogy a nyilatkozó fogyasztói szükséglet, azaz: piaci kereslet kielégíthetessék.

Ezen különböző előállítási költségekkel szemközt: *felülnyereségre*, vagy járadékra az a producens teszen szert, a ki a kedvezőbb helyzetnek örvendő termelést üzi, vagyis, aki vagy szerencsés véletlen, vagy különös ügyes kombináció, vagy kedvező állás, kiváló személyes képességek, a piacz-czali közelebbi összeköttetés, vagy technikai titok birtoklása stb.-nél fogva az általa termelt jószágot másoknál előnyösebben, könnyebben tudja elő-állítani s forgalomba hozni; és pedig szert teszen annál nagyobb és tekintélyesb felülnyereségre, mennél nagyobb az illető jav után a piacon mutatkozó szükséglet; mennél magasbra verik fel a versenyző fogyasztók a jószág árát, s mennél nagyobb az előállítási költség-különbzet az ő *saját* termelése meg *azé* a termelőé közt, a ki a legkedvezőtlenebb helyzetben producál, de producálhat azért, mivel a piaci ár még mindég oly magas, hogy neki valamennyi előállítási költségeit fedezi, s még némi nyereséget is biztosít.

Gyakran és sok irányban fordulnak elő ilyen alapjai és faktorai különböző előállítási költségeknek, vagyis *járadék-képződést* előidéző körülmények³⁾. A tudomány érdekében és eszmezavar elkerülése tekintetéből azonban jól megkülönböztetendők ezen alapok és faktorok közt *azok*, melyek *tartandók*, a járadék-képződést bizonyos tárgyhoz, és pedig *állandóan kötők*, azoktól, melyek csak személyes tulajdonok, *műlékony viszonyok*, vagy ép monopolok és iparjogozatokban állanak, s melyeknek folyamányát *járadéknak* (Rentének) nevezni mind az étellel, mind a tudomány érdekével és összes fejlődésével ellenkeznek.

A nemzetgazdaságtan ezeknél fogva a járadék kérdését kiválólág *azon* termelési tényezőnek alapján és körében vizsgálja, mely az összes produktó, táplálkozás, és nyers-anyag-előállítás tekintetéből a legjelentékenyebb, mely tulajdonkép az egyedüli, melyre tudományos következtetéseket o tekintetben alapíthatni, s mely bizonyos törvények uralmának kiderítését lehoiteégesíti, tudniillik a *telekien* és *földben*; úgy hogy szerintünk a nemzetgazdaságtan e szakában csak egy járadéki formáról lehet szó, tudniillik a *földjáradékról*.

¹⁾ L. Mangoldt: V. Lehre 455. sk. 1.

²⁾ Vagy *nyer-kiülömbzet*. Némely újabb írók a járadék fogalmában a *ritkaság* momentumát hangsúlyozva, egyenesen *ritkasági díj* (Seltenheits-Prämienek) is nevezik; sőt *Schäffle* egyenesen „*Extragewinn*”-nek hívja, minek ellenében azonban *Guth* (id. m. 366. sk. 1.) arra utal, hogy járadék és külön-nyereség (Rente und Extragewinn) közt mégis van különbség, mely jelesül abban áll, hogy a *rente* csak ott áll elő, a hol a productum-ritkaság által melési tényező vagy elem benső lényegében gyökerezdik; extra-nyereség oedig *ott*, a hol az csak külsőleges, mulandó, átmenetes természetű.

³⁾ Alantabb erről többet.

93. §.

A földjáradék a különösen annak keletkezése és alapjai.

A földnek, ha valaki által birtokba vétetett és műveltetik *hozadékot* (Ertrag) illetőleg jövedelmet adó tulajdonsága az abban rejlő természet-erőktől származik, melyek a műveléssel járó emberi munka- és tőke-alkalmazás által hatályukban részint támogattnak, részint fokozatnak. E természet-erők a javak előhozásában közreműködése, *addig*, míg mindenki könnyen szerezhet magának földet, és telkek (p. o. egy újonnan elfoglalt gyarmat-tartományban) bőviben vannak: nem bírnak csereértékkel, adás-rovés tárgyává nem válhatnak. A mint azonban a telkok legalább nagyobb-részt magántulajdonba átmentek, és már nem korlátlan, hanem csak korlátozott mennyiségben állanak az embereknek rendelkezésére (azaz: ritkakká válnak), akkor a nevezett természet-erőknek jószágok előállításánál közreműködése már *nem ingyenes*, s egyenesen csere-értékűvé lészen, azaz: megfizettetik és bizonyos árt kap. Ez utóbbi legvilágosabban az ama természet-erőket magukban rejtő telkeken vagy földeken tűnik ki, melyekért csak némileg is rendezettebb országokban (östermelési épúgy mint bányászati, erdőszeti épúgy mint építkezési czélokra) bizonyos ár és haszonbérleti díj is szokott fizettetni.

Hogyha oly földeken, melyek még *uratlanok*, munka és tőke segélyével termékek nyeretnek, ezek a termelőt illetik, a ki abból a munka és a tőke-költségeket fedezi ¹⁾; tiszta jövedelemül azonban csak azt veendő, a mi azon rendesen igen magasra rugó munka- és tőkebeli kiadásokon túl neki megmaradand, a mit vállalkozói nyereségnek nevezhetni.

Ez azonban még nem földjáradék. A földjáradék ugyanis csak azon stádiumában a nép-fejlődésnek és a gazdasági életnek áll elő, a mictön a népesség már sűrűbb, a földek nagy része már privattulajdonba ment át, a nem-földbirtokos osztályok a növekedett szükségletnél fogva mező gazda-

sági termelvényeket az azokat előhozó földbirtokosoktól állandóan vásárolni kezdik, sőt a telek használatáért haszonbért is fizetnek; a gabona-árak a piacokon tartósan magasbak; és az e piacokon nyilatkozó szükséglet fődözésére már több, kedvező és kedvezőtlenebb helyzetben lévő (azaz: jobb és rosszabb, közelebbi és távolabbi) telkek is veendő művelés alá²).

Az előrebocsátottak alapján „azon *szabad felültség*³⁻⁴), mely valamely jószág *rendes* tiszta hozadékából, illetőleg jövedelméből, minden termelési költségek (tehát munkabér és tőkekamat, vállalkozói nyereség és felügyeleti kiadások stb.) levonása után⁵), *tiszta többletként* megmarad: *földjárdéknak* neveztetik⁶⁻⁷). Támad pedig a földjárdék annak folytán, hogy *egyenlő* értékmennyiség *különböző* jószágokon *különböző* nagyságú költséggel állítatik elő, a termelvény ára pedig a piacon *azon* előállítási költségek szerint szabályzódik⁸), melyek a legkedvezőtlenebb de a szükséglet fődözésére még megkívántató productióban teendő. Miszerint azon földbirtokosok, a kik a legkedvezőbb körülményeknek örvendő telkeken termelnek, termelvényeik árában járadékot képző többletre tesznek szert, mely egyenlő az egyenlő nagyságú értéket a *kedvező és kedvezőtlen körülményekben előhozó productio költségei közötti különbségtétel* míg azok, kik a legkedvezőtlenebb helyzetben producáltak, ily jövedelmi felültségben rendszerint nem részesülnek, a mennyiben termékeik ára épen csak költségeiket és vállalkozási nyereségüket adja ki⁹⁻¹¹).

A földjárdék végre a *haszonbérlet* szempontjából is jó tekintetbe és ekkor a tudomány nagymesterei s különösen ez elmélet alkotója *Ricardo* által (habár nem egészen helyesen), az őseredeti és kimeríthetlen, de a telekkeli kapcsolatuknál fogva kizáró tulajdonba vehető természetörök használmányi árának is neveztetik¹²).

¹) Azaz: a munkásokat és a tőkéseket kielégíti.

²) Egyébiránt ily gazdasági fejlődés-polczon álló országokban is vannak mindig telkek, a melyeken földjárdék nem nyeretik, hanem csak az előállítási költségek fődöz-
tetnek.

³) *Baumstark* Ricardo legnagyobb commentátorja azt mondja: „Grundrente ist derjenige Ueberschuss des Keinertrags des Bodens über den üblichen Gewinnst, welcher dem Grundeigentümer, als solchem, oder als Lieferer der im Boden enthaltenen Naturkraft zufließt.” (Erläuterung. 533-534. 1.) *Röscher* szerint: „Grundrente ist derjenige Theil vom regelmässigen Ertrage eines Grundstückes, welcher nach Abzug aller darin stecken den Arbeitslöhne und Kapitalzinsen übrig bleibt; also Preis für die Nutzung des Grundstückes an sich.” stb. (I. §. 149.) *Whately* ama felültséget „Surplus-profitnek” nevezi. L. még *MaUhus*: Principles 134. 1. és *Kosegarten* 190. sk. 1.

⁴) A „rendes” szónál itt a földműves vagy gazda átlagos ügyességére kell gondolni. Az ügyetlen gazdánál ugyanis semmire szolgál le a járadék, az igen ügyes és szemesnél pedig a rendesnél jóval magasabba.

⁵) Tekintet nélkül természetesen netán fizetett *adóssági* kamatokra.

⁶) A szelleműs *Thünen* következő definitióját állítja fel a földjárdéknak: „Grundrente ist, was nach Abzug der Zinsen, vom Werthe der Gebäude, des liolzbestandes und überhaupt aller Werthsgegenstände, die vom Boden getrennt werden können, von den Gutseinkünften noch übrig bleibt, und somit dem Boden an sich angehört,” (I. 14. 1.) A járadék kiszámításának egy tüzetes példáját lásd *Thünen* nyomán *Hermann-nál*: St. Unt 169-ik lap.

⁷) Hogy a járadékot lehet mint *terménybelit* (Natural- oder Materialrente) és mint *pénzbelit* (Geldrente) tekinteni, mutatja *Rau*, *Kosegarten* (192. 1.) és *Laspeyres* Staatslexikon VIII. köt. 622. sk. 1.

⁸⁾ Megjegyezvén, miszerint *hasonnemű* és minőségű termékeknek ára a piacon *egyforma* szokott lenni, akár nagy, akár kis költséggel állítottak elő.

⁹⁾ Szem előtt tartván az ár-elméletnél fentebb kifejtett azon elvet és körülményt, hogy azon jószágok tekintetében, melyek nem egyenlő költségekkel állíthatnak elő, a piaci ár irányulása a termelési ár felé megzavarthatik, mert ezeket illetőleg a piaci ár csak *akkor* szabályozódik a legkisebb előállítási költségek szerint, ha a piacon mutatkozó szükséglet a *kedvezőbb* körülmények közti productió által fődözethetik; ellenkező esetben pedig azon költségek mennyisége szerint, a melyek a legkedvezőtlenebb körülmények közti, de a szükséglet fődözésére még okvetlenül megkívántató termelésnél teendők.

¹⁰⁾ A földjára *keletkezésének* mintegy fejlődési műfolyamatát Ricardo a következőkben adja elő: egy újonnan elfoglalt s földben bővelkedő tartományban addig, míg jóminőségű, vagyis *első osztályú* s termelésre egyenlően kedvező helyzetbeni telkek bőviben állanak rendelkezésre, a tulajdonba vett telkeken földjára még nem keletkezhetik. A mint azonban az első osztályú telkek egészen művelés alá vonattak (telkek, melyeken például bizonyos tőkével és munkával 5 mérő hozathatik elő holdanként) és a megszorodott népesség *második osztályú*, vagyis kevésbé jó földekre való átmenetelt teszen szükségessé, hol ugyanakkora tőkével és munkával már csak 4 mérő hozathatik elő egy holdon: akkor az első osztályú telke 7 mérő már minden holdra 1 mérőnyi (azaz 1 mérő pénzarának megfelelő) földjára keletkezik, mert a 4 mérő piaci ára akkora hogy a termelési költségeket mind fedezi. Ekkor jelesen több termék jó ugyan a piacra s akadályozza a további áremelkedést, de az ár annyira mégsem szállhat le, hogy a rosszabb telkeken való productió költségei ne fődöztenének. Az árbóli bevétel itt csak az előállítási költségeket fődí, de földjára még nem létez; de igen is földjára (illetőleg jutalma földbirtoklásnak) azon jószágok tulajdonosaira nézve, kik *kedvezőbb* helyzetben termeltek, jobb minőségű földet birtokolnak. Ha most a népesség számarányának és szükségének még további növekedésével a *harmadik* osztályú, tehát még silányabb telkekre kell átmenni, a hol már csak 8 mérő állíthatatik elő ugyan akkora tőkével 1 holdon: az ár annyira felszökik, hogy már három mérőből bevétel is fődözi a költségeket; tehát

most földjára már a 2-ik osztályú földeken is leszen és pedig 1 mérőnyi értékben, az első osztályúakon pedig 2 mérőben; és így tovább. Mely tekintetben szem előtt tartandó egyébiránt az, hogy (mint újabban *Hermann* különösen kimutatta) valamennyi újonnan keletkező piac körül a felhozott telkek egészen hasonló módon sorakoznak; hogy kisebb piacok a közvetlen közelükben fekvő telkeket veszik szükségletük kielégítésére igénybe, nagyobb piacok pedig még azon kisebb körök közt fennmaradt telkekről szállítást is szükséglenek; végre kétségtelen az is, hogy Ricardo ez egész formulája inkább theoretikus értékű és horderejű, és inkább csak az alapeszme illusztrációjára nézve, mint a praktikus élet concret viszonyait feltüntető célra állítható fel általa. L. az idevonatkozó formulákat és számszeres illusztrációt *Baumstark*: „Erläuterungen” cz. jeles művének tabelláiban és *Laspeyeres*: id. ért. VIII. köt. 623. 1.

¹¹⁾ Az *Angolok*, sőt maga *Ricardo* is azon nézetben vannak, hogy az utolsó osztályú földeken jára egyáltalán elő nem fordulhat, holott ez nem így van, mert fordulhat elő és pedig: a) akkor, hogyha a bérlők élénk versenyzése folytán a tulajdonosnak a pusztá *birtok-használat* átengedéseért bér fizettetik; b) hol a gazda különös ügyességgel és szorgalommal járván el, olcsóbban bírja jószágát előállítani stb. L. *Roscher*: I. 150. §. 2. j. *Nebenius*: Offentl. Credit, 27. sk. 1. *Berens*: 205. I.

¹²⁾ Ez állítás jelesül annyiban nem állhat ma már fenn, főleg a nagyhirű *Liebig* által kifejtett nézetekkel is szemközt, mivel akkor az egész tannak egy lényeges alapzata meggyöngülne; másfelől bizonyos, hogy valamely telek, például 50 éven át földjára adhatott, habár későbbben teljesen terméketlenné is vált. L. *Flor cz-Estrada*: Cours d'Econ. Polit. II. 6. 1. *Roscher*: T. 143. §. *Mangoldt*: V. L. 472-474. és *Mithoff*: Die Lehre von der Bodenrente und ihrer Beziehung zu den naturgesetlichen Vorgängen im Landbau (1867). *Laspeyeres*: id. ért. 622. 1. és *Berens*: Versuch 132. sk. 1.

93. §.

A földjára természete közelebről szemlélve.

A földjára legjobbban ismerhető fel ott, Hol a tulajdonos földjét *haszonbérbe* adja, azonban úgy, hogy csak a föld (telek) használhatási joga

engedettik át, s a bérsommában a netán szinte átvett épületek, marhák, munkaszerek, gépekért (szóval a fundus instructuaért) járó használatdíj benn nem foglaltatik. Ily esetekben ugyanis a haszonbér tüzetes kifejezése a *földjáradéknak*¹⁾. Míg ellenben ott, a hol a tulajdonos telkét maga műveli s önrovásra üzi a gazdaságot, a földjáradék azon értéköbbletben áll, mely minden termelési költségek levonása után neki még külön megmarad. Ezen *közvetlennel* nevezhető földjáradék tüzetes fölismerése legtöbb esetben felette nehéz. Nehéz azért, mivel a művelésre fordított tőkék kamataival meg a vállalkozói nyereséggel olyannyira összefolyva van, hogy csak úgy határozható meg megközelítőleg, hogyha a nevezett két jövedelem - ág átlagos tételét összehasonlítás útján kitudni iparkodunk s a megmaradó összeget eszmeileg azoktól elválasztjuk. Nehéz másfelől azért, mivel korunkban a földbirtokosok nagyrésze földjét már nem *eredetileg* bírja, hanem a járadékot *tőkésítve* pénzen megvásárolta, vagy pénzben megbecselve örökölte, tehát legtöbb esetben a földjáradék kérdése már nem telek-, hanem tőkejövedelem kérdéseként szerepel), és az kerestetik, *hogyan kamatoz a föld* megvásárlására fordítod; tőke, s mennyiben növeszti az időközben netán fokozódott földjáradék a telek pénzbeli értékét.

A földjáradék *értékének becslése* (nagyságának mérlegelése) ott, hol a gazda egészen saját számára termelt, az előhozott termékek *használati* értéke szerint történik, ott ellenben a hol (mint ez rendesen történni szokott) eladásra termeli a földbirtokos a termékeit, ez utóbbiak *csereértéke*, vagyis forgalmi ára szerint³⁾.

Továbbá szem előtt tartandó az, hogy miután a földjáradék alapja a *tulajdon*⁴⁾, a járadék pedig a nélkül is támad, hogy a tulajdonos részéről valami közreműködést és áldozatot föltételezne: oly fokozása a tiszta jövedelemnek, melyet a tulajdonos *különös szorgalom* által idéz elő, s mely jövedelem-szaporodás nincs a telek természete s minőségéhez állandóan kötve s inkább átmenetes; oly fokozása a felülnyereségnek mondjuk nem tekinthető földjáradéknak, mert ezt csak azon része a tiszta jövedelemnek képezi, mely a teleknek bizonyos vidéken szokásban lévő közönséges megművelés-módjából ered s azért minden tulajdonosnak osztályrészévé lehot, a ki a nevezett nagyobb fokú szorgalmat kifejteni bírja. Ott ellenben, a hol a telek haszonhajtó minősége: tőkeberuházások és melioratiók (lecsapolások, a talaj vegyészeti utón való javítása stb.) által fokoztatik, az ebből származó jövedelem-szaporodás már a *földjáradék el nem választható alkotórésze*, habár egy újonnan alkalmazott tőkének szüleményét képezi is⁵⁾.

A földjáradék természetét és keletkezését illetőleg még a következőkre lehet utalni. Először: a földjáradék elmélete azon uralkodó főszemből indul ki, hogy a tulajdonkép érték-termelő tényező ugyan az ember, de e termelést csak a természetörök segélyével eszközölheti, amely természetörök annyiban, a mennyiben korlátolt mennyiségben állanak rendelkezésre, cső reértékük és becslés tárgyait képezik. Másodsor: a földjáradék keletkezésének tulajdonképeni *alapja*⁶⁾ vagy a telek természetes minőségében vagy annak fekvésében (Lage), vagy pedig termékenységében rejlik; tehát annál nagyobb is leend (az illető földbirtokosoknál) mennél kövesebb jó minőségű, kedvező fekvésű és bőtermőségű telkek állanak rendelkezésre; minek folytán (például tekintve a termékenységet) nem az az oka a jára-

déknak, hogy a *természet* általában közreműködik a productióban, hanem az, hogy különös hathatósággal csak *bizonyos kevészsámú telekben* működik közre⁷⁾. Harmadszor: földjáraadék nemcsak ott keletkezhetik, a hol többféle osztályú földek léteznek⁸⁾ hanem ott is, a hol valamennyi földek egyforma minőségűek és egyenlő fekvésűek. Jelesül olyképen, hogyha a növekedő szükséglet meg telkekbeni hiány folytán a külterjes gazdálkodási rendszeről belterjesére kell áttérni, vagyis egy és ugyanazon telekre több munka és tőke fordítandó; mely esetben ama ismeretes közgazd. törvénynél fogva, hogy a mezei gazdaságban bizonyos ponton túl csak mind *növekedő költség*-gd hozathatik elő bizonyos érték-mennyiség, egy és ugyanazon telekre nézve előáll az, hogy az összes rajta nyert terméknek árában egy bizonyos (eszményileg felvett) rész csak a termelési költségeket, fődözi, egy másik ellenben azon felül még járadékot is nyújt⁹⁾.

Eredményként azt mondhatni: a földjáraadéknak, mely eredhet vagy a telkek különböző minőségéből, vagy azok különböző helyzetviszonyaiból, vagy pedig a beruházott tőke és munka különböző hatályosságából: sommája¹⁰⁾, valamely országban *egyenlő* nagyságú: sommájával azon különbzeteknek, melyek a legkedvezőbb és a legkedvezőtlenebb körülmények közt termelő földművelők productiójának illetőleg tőke-elhelyezésének eredménye közt létezik¹¹⁾.

¹⁾ S egészen átengedhető a bérlő által a földes urnák, mert a vállalkozói nyereség még mindég megmarad a bérlőnek.

²⁾ Ebből majdnem azt lehetne következtetni, hogy a földjáraadék kérdésének csak alacsonyabb műveltségi fokokon van fontossága; ámbár másfelől az sem tévesztendő szem elől, hogy a földjáraadék még: a megvásárlás után is folyton növekedhetvén, ezáltal eredeti jelentőségébe ismét visszahelyezkedik.

³⁾ L. még *Kudler-Récsy* I. 65. §.

⁴⁾ A miért sokak egyszerűen azon jövedelemnek is nevezik, melyet valaki mint *földtulajdonon önmagában* s tekintet nélkül minden egyéb körülményekre hűz.

⁵⁾ *Koscher*: I. 152. §.

⁶⁾ Bővebben erről *Mangoldt*: *Volks-Lehre*. 4:71. sk. lap és *Bereits*: *Versuch*, stb 128. sk. 1.

⁷⁾ L. *Mangoldt*: 473. 1.

⁸⁾ *Ricardo* legnagyobb ellensége *Jones* azt mondja: der fruchtbarste Boden wirft eine Rente ab, ob schlechterer angebaut wird oder nicht stb. 1. még *Guth*: *Lehre vom Einkommen* 368-369. 1.

⁹⁾ Lásd a következő §-ot.

¹⁰⁾ A mi így értendő: ott hol a nagyobbodott fogyasztás és szükséglet a társadalmat a nyersproductió terén bizonyos erőfeszítésre kényszeríti: *három út nyílik* a fokozott kereslet kielégítésére; vagy ugyanis átmegy a népesség terméketlenebb földek művelésére, vagy kiterjeszti a művelést távolabb, azaz kedvezőtlenebb fekvésű földekre is; vagy pedig megmarad az eddig művelt telkeken, de nagyobb munka és tőkeberuházásokat tesz, hogy fokozza a hozadékot. L. a köv. §.

¹¹⁾ *Boscher* ezt így fejezi ki: „Die Grundrente eines Volkes ist wenigstens gleich der Summe aller Differenzen zwischen dem Ertrage der unergiebigsten Kapitalien, welche im Landbau haben angelegt werden müssen, und dem Ertrage der von anderen Wirthen ergiebiger angelegten” és hozzá teszi még a következőket: „höher kann sie steigen durch monopolistische Verabredung der Grundherren., uumässige Concurrered der Pächter, welche gezwungen werden einen Theil ihres Arbeitslohnes undKapitalziases an jene abzutreten aber nie kann sie dauernd unter jenen Betrag herabsinken” stb. (I. 152. §.)

94. §.

A földjáraadék képződésére és nagyságára befolyó viszonyok különösen.

A földjáraadék képződésének tüneményei kiválókép a táp- és élelem-szerek előállítására alkalmazott telkeken (vagyis a földművelésnél) figyel-tethetnek meg és méltányolhatok; a miért is, miután az azoknak alapul szolgáló szabály egyéb telek-használási viszonyokra nézve, jelesül a bányá-szat, legelő, erdők és házépítésre fordított telkek tekintetében is áll ¹⁾, elég-ségesnek látszik, ha ez egy főpontra szorítkozik fejtegetésünk. Ugyanis: tokintve a földjáraadékat, mely vidékről-vidékre, országról-országra foletto különböző, (mint már említők) ez közvetlenül a termelvények értékének az előállítási költségeken túl megmaradó többletéből veszi eredetét, és így kivétel azon szabály alól, hogy a jószágok árai az előállítási költségek *szín-vonalára* helyezkednek. Ott hol a tolok közreműködése bizonyos ipar-ágnál nem egyforma hatású, s ennek folytán különböző telkeken a termelési költ-ségek is különbözők: ott a termékek egyenlő ár-állását téve fel, a külön-böző vállalkozók tiszta jövedelme nem lehet egyforma nagyságú. Mint-hogy bizonyos minőségüknel fogva kiváló tolkeknek közreműködése a termelésnél csak bizonyos helyeken és korlátolt terjedelemben lehetséges, természetes, hogy ott, hol telkek felhasználásából nagyobb felülség (Ueber-sehuss) résültai, ez utóbbi legnagyobb részben az illető földbirtokosnak földjáraadékképon jut.

Ezeknél fogva egyik főfeladat kideríteni azon okokat és körülménye-ket, melyek telkek és telkek közt a term, költségek különbözősét előidézik, illetőleg a telekjáraadék képződésére és nagyságára nézve határozó fontossá-gúak²⁾). Ugyanis:

Első helyen találkozunk a telkok *természetes minőségével*. Mennél termékenyebb jelesül a föld, annál nagyobb mennyiségű nyerstermék hoz-ható rajta elő viszonylag csekélyebb költségekkel³⁾). Ha tehát az ára rosza-bb minőségű földekeni termelési költségeket fődözi, akkor a jobb földek műve-lése tiszta nyereséget, azaz földjáraadékat nyújt; moly hatása a telkek külön-böző jószágának akkor is hasonlóképen mutatkozik, ha a jobb földek később kerültek művelés alá, hacsak a termék nem akkora, hogy az árt lenyomja⁴⁾.

Második helyen találkozunk mint a költségekre nagy befolyást gya-korló körülménnyel a *telkek fekvési viszonyaival*⁵⁾, tekintve főleg a piaezet. Ott ugyanis, a hol a kedvezőbb fekvésű telkekről a szükséglet nom fedez-hető, s kedvezőtlenebb helyzetű, azaz távolabb fekvő telkekről is kell hozni termékeket a piaezra, a közel fekvő telkok birtokosai annyival olcsóbban állítják elő terméküket, s vihetik a piaezra, a mennyit szállítási költségek tesznek, a mely összeg azután földjáraadékat képezi⁶⁻⁷⁾). Sőt mi több, ha mindjárt *valamennyi telkek* egészen egyenlő jószágúak volnának is, már magából a fekvési különbségekből is származna földjáraadék, a mily bizonyos, hogy bizonyos telkok, melyek laképületekűl, vagy gyártelepek előállítására kerestetnek, pusztá fekvésüknel fogva magas árra találnak, és így rentét is hoznak⁸⁾.

Harmadszor: jelentékeny momentum a költségek és így a rente nagyságára nézve is a tőkekamat és a munkabér. Mennél olcsóbban szerezhetik meg ugyanis e két tényező: tőke és munka a telekbirtokos által, annál kisebb az előállítási költség, tehát több marad fenn tiszta jövedelemként.

Negyedszer: kiváló fontosságú a fogyasztási szükséglet, melynek növekedésével (föltéve, hogy a többi viszonyok nem változnak) akkorára emelkedik a piaci ár, hogy ki fog terjesztetni a productió vagy terméketlenebb, és távolabb fekvő földekre, vagy a már művelés alatt álló telkeken a termelés nagyobb tőke- és munkaerővel lesz eszközölve veendő. Ezen újonnan alkalmazott tőkék és munka közvetlenül s addig míg a telkek természetes termékenysége teljes hatékonyságra fokoztatott, sikeres fogantatással működendek; a nevezett ponton túl azonban minden újabb beruházás viszonylag csekélyebb eredményű, mert a productió fokozásával bizonyos határon túl annak megnehezbedése áll be⁹⁻¹⁰).

Ötödször: a termékek árának befolyását a földjáraadéokra illetőleg: az ár-emelkedés (a többi viszonyok változatlanul maradván) a járadék szaporodására, az árak csökkenése pedig annak kevesbedésére hat, úgy, hogy azt mondhatni: magas földterméki árak okoznak magas járadékot, de magas földjáraadék nem oka az ár-emelkedésnek¹¹).

Hatodszor: magának a *termelvények nemének*¹²) valamint a föld miként-használásának is van befolyása a termelési költségekre és így a járadéokra is; így nevezetesen a tiszta nyereség fokoztathatik az üzlet ügyes berendezése (jelesül a leghelyes vetésforgás, trágya-szerekkel való tapintatos bánásmód stb.) által. A mi különösen az üzleti javításoknak hatását a földjövedelemre illeti, megjegyzendő: hogy ott, a hol azok csak egyes üzletekben történnek (tehát az összproductumot észrevehetőleg nem szaporítják) rendszerint a *tulajdonosnak* (illetőleg vállalkozónak) javára s előnyére leendnek¹³); ellenben ott, hol általános ama javítás s növeszti az össz-productumot, a földjáraadék csökkenését vonja maga után, hacsak egyidejűleg a hasonlóképp szaporodott népesség és emelkedett kereslet az árt nem tartja fenn. A mi egyébiránt rendszeren szokott történni¹⁴⁻¹⁶). Végre nem csekély befolyással leend a földjövedelem nagyságára a jószágon netán *fekvő tartozások és terhek*; nem különben a *bérlők versenyzése*, mely ha igen élénk, akkorára fölverheti a bérlet-összeget (illetőleg az ebben rejlő földjáraadékot) hogy még egy részét a bérlő vállalkozási nyereségének is elnyeli; továbbá a *földadó* rendszere, mely az egész rentét is absorbeálhatja; azonkívül a vám- és kereskedelmi politika is, a mennyiben jelesül mesterségesen felszökthetik a földjáraadék, ha idegen termékeknek az országba behozatala tiltatik, vagy raegnehezítettetik; s viszont lenyomható, ha a nemzetközi forgalom szabadon¹⁷ gyatik s nagyobb mennyiségű s kisebb költséggel előállított termékek külföldről való behozatala akadályokra nem talál; s egyidejűleg kivitelre alkalom nem kínálkozik.¹⁷)

¹⁾ Azt mondja c tekintetben *Schäffle*: Das Wesen der Grund-Rente erscheint nicht bloss beim Ackerboden, sondern auch bei Bergwerken, Wald, Weide, Wiese und bei Hausera (dem intensivst bebauten Grunde), ferner bei Rau- und Trockenplätzen, Wasserkraften etc. Überall ist hier beste produktivste Qualität in beschränktem Maasse vorhanden. Sobald der steigende Werth ihrer Producte und Nutzungen minder ergebige

Anlagen lohnt, bezieht der Besitzer der *besseren* Qualität eme Kente., gleich der Differenz seiner Produktionskosten und der Produktionskosten der ungünstigsten, aber noch lohnenden Anlage. És wirkt überall dabei dasselbe Grund-Gesetz, nur erscheinen die Verschiedenheiten der Productivität und des natürlichen Vortheils in besonderer Gestalt. Nur bezüglich der Häuserrente sei erwähnt, dass dieselbe hauptsächlich auf der günstigsten Lage zum Geschäftsbetrieb, zum Verkauf, zum Vergnügen u. s. w. beruht. Ein Haus auf einem Marktplatz kann gerade so wohlfeil gebaut worden sein, als ein solches, welches daneben in einer Winkelgasse zurücksteht. Auch letzteres muss die Widerbaukosten, Versicherungsprämie, Verzinsung des Baukapitals einbringen, um einträglicher (rentirender) Besitz zu heissen; das erstere aber wird einen weit darüber hinausreichenden Ersatz, eine nur von der Lage abhängige Rente abwerfen.“

⁴⁾ A mi egyúttal a járadék-képződés részletesb ismeretére is vezet.

³⁾ Mert itt kevesebb nehézséggel és akadálylyal kell a művelésnek megküdenie. Mily nagy előnyben van például bizonyos finomabb növények, jóminőségű bor, gazdag bányakincsek stb. előállítására alkalmas föld: oly földekkel szemközt, melyek e kedvező tulajdonságokkal nem bírnak.

⁴⁾ *L. még Rau:* I. 261. sk. 1.

⁵⁾ Ezt újabb időben legelmésebben *Thünen* (id. m.) mutatta ki; s praktikus folyamányait a tételnek hangsúlyozza *Schäffle* (id. m. 199 -200. l.) is, mely utóbbi arra utal egyébiránt, hogy a modern közlekedési eszközök nagymértvű meghonosodása e tekintetben némileg módosítja a viszonyokat.

⁶⁾ Mennél jelentősb kiviteli fokhelyek léteznek az országban, s mennél tágasbak a körök, melyekből a piacok fájukat, hüvelyveteményeiket, tejüket, gabonájukat stb. kapják, annál nagyobb is leend a központokhoz közelebb fekvő jóságokon nyert járadék. A fekvés-viszonyt illetőleg *Thünen* egyebek közt kimutatta azt is, hogy a messze-szállítás költségei oly nagyok, hogy nemcsak a járadékot egészen elnyelik, hanem még: *minust* is okoznak, úgy hogy bizonyos ár mellett bizonyos messziségről gabona a piacra egyáltalában nem is hozható.

⁷⁾ Mindég előnyben lesznek tehát oly birtokosok, kiknek telkeik legjobban kiköritve a forgalmi fokhelyekhez közel fekszenek, s a termékeket könnyen szállíthatják. A mi egyébiránt nemcsak gabona-termelési földekre, hanem szételepekre, háztelkekre stb. nézve is áll, a hol t. i. (föltéve hason physikális tulajdonságot) a kedvezőbb fekvés rendszeren felüliséget ad, s pedig annál nagyobbat, mennél nagyobb az előny bizonyos telekre nézve a szükséglet fedezésül még megkívántató legkedvezőtlenebb fekvésű telkek felett.

⁸⁾ *L. Rau:* I. 264. sk. 1.

⁹⁾ Épületek és lakhelyek tekintetében: ha *iv* szükséglet bizonyos ponton túl növekedik, vagy kiebbb keli menni az építéssel, kedvezőtlenebb helyekre, vagy a már beépített helyeken kcU többet, vagy magasabb épületeket felállítani.

¹⁰⁾ A megnehezbedő productióra nézve a következő példa vétethetik fel illústrátióul. Míg valamely földbirtokos 1000 forintnyi költséggel jóságán 500 mérő gabonát állít elő (s így minden mérő: magának 2 frtba kerül) a gabona-ár pedig a piacon két forint: addig földjáradékra a termelő nem teszen szert. De igenis tesz akkor, hogyha az ár a növekedett kereslet következtében annyira felszökik, hogy telkébe ujjolag 1000 frtot fektethetvén, ezt a productionak kiterjesztésére fordíthatja. E másodízben befektetett 1000 forinttal azonban már nem 500 hanem a fentkijelölt törvény folytán már csak 400 mérőt képes a termelő előhozni, úgyhogy e mennyiségből minden mérő már 2 1/2 forintba kerül magának is, mely ár, ha meg nem adattatnék a piacon, a productiót nem nagyobbíthatná. A földbirtokos tehát most az összes 900 mérőnyi productumért (miután az első 1000 forinttal előállított gabnamennyiségnek is minden mérője 2 és fél forinton kel el) nem 2000 hanem 2250 forintot kap, mely összegben a 250 forint, mint a költségeken túl megmaradó többlet vagy felüliség: *képezi a járadékot*. Itt tehát a járadék okozója az emelkedett piaci szükséglet és a fukarabbá vált természetörök, amely utóbbi körülmény, ha be nem állott volna, és a termelő a másodízben befektetett 1000 forinttal szinte 500 mérőt állított volna elő: a piacon elégséges gabona leendett, és így 2 forinton kélvén a mérő, a bevétel az 1000 mérőért csak 2000 frint és nem 2250 frt lett volna. Azok ellenében, kik e tüneményben igazságtalanságot vagy következetlenséget látnak, azt jegyzi meg *Baumstark*: „Die Rente steigt, nicht weil neues Capital angewendet wurde;

sondern, wenn die Verkehrsverhältnisse, d. h. der gestiegene Bedarf der Consumenten, einen neuen Capitalzusatz möglich machen; és *Mangoldt*: Die Rente entstellt nicht dadurch, dass der Preis der Waare in die Höhe gegangen sondern dadurch, dass die Möglichkeit dieses Gut mit geringeren Aufwände herzustellen nicht allgemein genug ist, um den Preis herabzudrücken". L. még *Rotcher* id. §. és *Laspeyres* id. ért. a közelebbi formulát a fentebire nézve.

¹¹⁾ Még azon esetre is, hogyha a földbirtokosok minden járadékról lemondának, a földtermékek ára, ha azt akarnók, hogy a piac rendszeren el legyen velök látva nem csökkenhetnék, s a jobb vagy közelebb fekvő jószágokon elért többlet a költségek felett csak ajándékkép vagy a bérlőnek vagy a gabonakereskedőknek, vagy egyes fogyasztók-nak válnék javára. L. még *Roscher*: I. 151. §. 1-ső jegyzet és *Umpfenbach*: Nat -Oek. (1867.) 191. 1.

¹²⁾ A mezőgazdasági termékek különböző nemei főleg annyiban gyakorolnak befolyást a földjáradékra, a mennyiben természet vagy szabadalomnál fogva utánozhatlan áruk állítatnak valamely jószágon elő (p. o. tokaji, nemes faneműek, Champagner stb.) L. *Kudler*: I. 78. §. *Roscher*: I. 153. §.

¹³⁾ Tehát inkább személyi és vállalkozói nyereséget, mint a földdel kapcsolatos járadékemelkedést képeznek.

¹⁴⁾ Erre nézve *Roscher* még azt jegyzi meg: a) liogy ott, hol az általános javítással egyidejűleg a népesség és a fogyasztás nem növekedik s a kínálat fokozottabb lesz: sok mezeigazda (ha kivételre, alkalom nincs) produktióját megszorítja, a rozabb telkek, a távolabb eső jószágok művelése beszűntetik, vagy megszorítatik, s a kevésbé nyereséges tőkék a földiparból kivonatnak, b) Egy idő múlva azonban a csökkent gabna-árak stb. folytán a consumtio ismét nagyobbodni és a, járadék szintén emelkedni fog stb. c) Nagyobbserű mezőgazdasági javítások lassan szoktak terjedni és helyt foglalhatni, úgy hogy a szaporodó termékkel egyidejűleg a kereslet is szaporodhatik. d) Hibás tehát Ricardo némely vakbuzgó tanítványának azon nézete, hogy a földjáradék emelkedése csak a föld termékek árának megdrágulása alapján lehetséges, szabályos fejlődésnél ugyanis a földjáradék absolute mindig nagyobb leszen, viszonylag pedig mind kisebb hányadát képezi az összes nemzetjövedelemnek. L. még *Roscher*: I. 157. §. *Kudler-Récsy*: I. 91. *Berens* id. m. 215. sk. 1. *Ran*: I. 215. sic. §. és alantabb.

¹⁵⁾ „Denselben Erfolg, wie Verbesserungen der landwirthschaftlichen Production, haben auch Verbesserungen des Mühlenwesens; der für Rodenproducte geeigneten Transportmittel, und die Einführung wolhfeilerer Nahrungsmittel. Durch alle solche Fortschritte, wird eine Steigerung der Volkszahl oder des Volksvermögens ohne entsprechende Vermehrung des an die Grundeigenthümer zu entrichtenden Tributes möglich.” *Roscher*: I. 157. §. és *Mangoldt*: V.-L. 148-149. 1.

¹⁶⁾ Az állandó telekineliorációknak hatását a földjáradékra illetőleg azt mondhatni, hogy a földek általuk termékenyebbé lesznek, tehát jövedelmezőségök növekszik, niig a többieké kisebb leszen. Az egész úgy képzelhető, mint mintha tőkék termékeny földde változnának és ez azután a megjavított földekhez hozzá nőnek.

¹⁷⁾ L. még Schaffle: Nat.-Oek. 10«. sk. 1. *Raw*: I. 220. §.

95. §.

A földjáradék a nemzetjövedelem szempontjából

Azon kérdést illetőleg: képezi-e a földjövedelem a mezőgazdasági termelvények előállítási költségeinek *alkatrészét*, válaszolhatni: hogy azon egyes gazdáknál, a kik haszonbérbe vett telkekkel termelnek, meg azoknál, kik a jószágot pénzen megvásárolván azon jövedelemről lemondani kényszerülnek, melyet a teleli bérbeadása által szerezhethének: a fennálló földjáradék alkateleme az előállítási költségeknek; egyéb esetekben azonban sohasem. (Lásd az előbbi §-ot.) Nem egészen helyes ezek szerint azon nézete némely nemzetgazdának, hogy a földjáradék felette nagy befolyást gyakorol az összes nemzeti productióra, az által, hogy valamennyi termelésnél a költségekhez hozzászámítandó; továbbá, hogy a földjáradék

emelkedésének minden termelvény áremelkedését kell maga után vonnia, mert nincs productió, a mely telek és föld termékeit stb. nem szükségeinél. Hasonlóképp kell nyilatkoznunk azon kérdésre nézve is: *önálló nemzetjövédelmi ág-e* a földjára s fokozza-e a társadalmi vagyonszámot, mondván: egyfelől hibásan van a kérdés föltéve, a mennyiben a tőkejövédelm vagy a munkabér sem *növesztése* a nemzetjövédelmnek, hanem csak *forgalmi forma*, melynek segítségével az összjövédelm az egyesek közt megosztatik¹⁾; másfelől bizonyos, hogy a magángazdaság szempontjából tekintve a jára épen úgy mint a tőke-, vagy a munkajövédelm, megjutalmazását képezi egy a productiónál közreműködött tényezőnek, a melyet tulajdonosa javak előhozására alkalmazott. Az is kétségtelen végre, hogy ott, hol a nemzetgazdaság szabályszerűleg fejlődik, a földjára absolute ugyan mindig *nagyobb*, de viszonylagosan mindig kisebb részét képezi az *általános* nemzetjövédelmnek, névszerint azért, mivel a műveltség és az ipar előbbre haladtával a munka- és a tőke-tényező mind nagyobb mérvben vétetik alkalmazásba, és hatályosb szereplésre emelkedik.

¹⁾ Találón mondja erre vonatkozólag *Bernhardt*: „Die Gewinnung einer Grundrente an sich ist keine Schaffung neuer Reichthümer. Dem, der den Begriff der Production in seiner Reinheit aufgefasst hat, und das Nationaleinkommen nicht aus dem Erwerb der Einzelnen zusammengesetzt, sondern einfach in der Gesamtheit der in einer Wirthschaftsperiode erzeugten Güter sieht: dem leuchtet von selbst ein, das diese Art der Theilung und deren Ergebniss: diese Masse weiter nicht vermehren”. L. még *Berens* id. munk. 161. 1. *Malthus* szerint a földjára valódi, lényeges és természetes alkatrésze í nemzetvagyonnak „the rent of land (mond) is a most real and essential part of the whole value of national property, and placed by the laws of nature, where they are, by whom soever possessed; whether by few or many, whether by the landlord, the crown or the actual cultivator l. még *Kosegarten*: Nat.-Oek. 200 – 201. 1.

96. §.

A földjára a népélet különböző fejlődési szakáiban, és összefüggése az általános műveltséggel.

Alsóbb művelődési fokokon, hol a népesség gyér, a tőke drága, a fogyasztás csekély, föld pedig elégséges mennyiségben van: a földjára csekély szokott lenni, ott pedig hol haszonbérletek fordulnak elő, a bér oly jelentéktelen, hogy alig nevezhető másnak, mint a földesúri birtokjog kü-elismerése jelének¹⁾. A művelődés haladtával azonban a jára emelkedik s pedig azért, mert a sűrűsödő népesség fogyasztása növekedik, a kereslet kiterjed, távolabb fekvő vagy rosszab földek művelés alá kell, hogy vétesse-nek, a gazdasági életmozgalom fővárosokban központosulván, ez által költséges szállítás okoztatik, vagyis kedvezőtlen fekvésű jószágok termékei tekintetében az előállítási költségek megszorodnak²⁾. Magas fejlettségű, iparos s intensiv gazdasági életű népeknél a jára magasan áll; és azon eredményekkel jár, melyeket az előbbeni §-ban feltüntetünk. *Hanyatló népeknél* ellenben, valamint hosszú pusztító háborúk folytán, rendszerint csökkenik a földjára és pedig kezdődik a csökkenés mindég a rosszabb minőségű meg a kedvezőtlenebb fekvésű telteken, úgy hogy majdnem a megfordított fejlődési sorozat tapasztalható, mint azt emelkedő iránylatnál

láttuk. Az illető birtokosokra súlyosodó baj csak annyiban enyhül ily körülmények között, hogyha egyidejűleg a munkabér vagy a tőkekamat is tetemesen csökkenik és így a termelési költségeknél jelentékeny megtakarítás eszközölhető.

Egészben véve tehát azt mondhatni: hogy a földjáraadék nagysága a nemzeti össz-gazdaság produktív *fejlettségi állapotának eredménye és mérve* ⁴⁾, s hogy kevés jelensége van a társadalmi háztartásnak, melyből annak miként-állása és fejlődési fokára oly biztosan lehetne következtetni, mint ép a földjáraadékból és annak képződési és változási tüneményeiből⁴⁾.

¹⁾ Azt mondja egy jeles szakférfiú, hogy daczára ennek: alacsony műveltségű országokban a nagy földbirtokosoknak mégis roppant befolyása szokott lenni; mely befolyást az államhatalomban arra használták fel mindég, hogy jobbagyi, kamat-tilalmi stb. szabályok által a munkabért és a tőkekamatot nyomják, és a maguk részét a nemzeti jövedelemben növeljék.

²⁾ L. Roscher: I. 156. §. és Mangoldt: 147-149. 1.

³⁾ „Die Höhe der Grundrente (mond Mangoldt) ist eines der entscheidensten Kennzeichen für die Entwicklungshöhe der Volkswirtschaft; denn sie beweist, in welchem Grade der Fortschritt der Productivität die wirtschaftliche Ausbeutung auch minder günstiger Grundstücke ermöglicht hat.” stb. (id. m. 146. 1.).

⁴⁾ „Die verschiedene Höhe der Grundrente gleichartiger Grundstücke in verschiedenen Gegenden und zu verschiedenen Zeiten ist daher Maasstab verschiedener örtlicher und zeitlicher Wirthschaftsentwicklung eines kleineren oder grösseren Gemeinwesens.” (Schäffle.)

97. §.

A járadék hatása a telkek pénzbeli árára és a haszonbérrre.

A telkek forgalmi értéke és közép-ára rendszerint a földjáraadék nagysága meg az országos kamatláb szerint szabályzódik. A kinek ugyanis elhelyezendő pénztőkéje van, az választhat vagy kamatra kiadás vagy telekvásárlás közt, s minden számító gazda odaforduland pénzével, a hol (egyenlő biztossági esélyeket téve fel) nagyobb jövedelemre van kilátás. *Telekvásárlásnál* tehát (mely tulajdonkép nem más, mint teleknek bizonyos pénztőkeösszeggel való becserélése) a vételár a földjáraadék nagyságától, összehasonlítva az odaadott pénztőkének kamatlatával (Verzinsung) fog függeni ¹⁾. A vásárló jelesül a telekből várható (jelen vagy jövő) járadékot veszi mindenekelőtt figyelembe, s az ezen összegnek, mint képzelt kamatbeli sommának, megfelelő tőke-összeget szokta megadni²⁾, úgyelvo egyidejűleg arra, mekkora jövedelemre tehetne szert a vételi tőkével *más* elhelyezésben. Megtörténik néha, hogy valamivel több is adatik a telekért, mint a földjáraadéknak megfelelő tokosommá, névszerint akkor, hogyha a vevő kilátással bír a telekjáraadék emelkedésére, vagy a kamatláb csökkenésére, vagy egyáltalában pénztét biztosabban véli ilykép elhelyezhetni¹⁾. A tőkepénzes továbbá, a ki jószágot vásárol igen sokszor *egyéb*, a telekkel kapcsolatban álló, *tőkét* is vesz meg, például épületeket, gépeket, igásbarmot; mely esetben a vételi ár természetesen nagyobb, mint a pusztá földjáraadéknak megfelelő tőkesomma. Innen van, hogy oly jószágok, melyek a szükséglet tekintetéből még művelés alá veendőök, de a legnagyobb termelési költség-

geket föltételezik, tehát járadékot nem adnak: szinte megvásároltathatnak vagy kibéreltethetnek; mely esetben a vételár vagy a haszonbér az illetőkre nézve a földtermékek előállításának költségeinek egyik alkotórészt teszi.

Járadékot nemadó telek végtére azért is válhatik árképesse, mert jobb földdel összefügg s kilátást nyit később előálló földjáradékra; vagy azon okból, hogy a tőkészek egyszerűen versenyezve telekvásárláshoz fognak s így a telek árát a természetes álláson felül szöktetik.

A mi pedig a földjáradék összefüggését a *haszonbérrel* illeti, azt találjuk: a) hogy a haszonbéri összeg ott, hol a paszta telek adatik ki, a földjövedelem legmegfelelőbb kifejezése; néha azonban többet foglal magában, ha t. i. felszerelvények, barom, épületek stb. is átengedtetnek, valamint kevesebbet ott, a hol a bérlő bizonyos földesúri tartozások teljesítését magára vállalta, b) Valamint a telek vételára, úgy a haszonbéri összeg is sok tekintetben a kereslet és kínálat közti viszonytól függ, nem tévesztve azonban szem elől, hogy a telek-kínálat a növekedő kereslettel nem növekedhetik, mert az államterület korlátolt nagyságában áthághatlan akadályokra talál, c) A haszonbér-összeg a jószág vételára szerint is szokott igazodni, mert ez utóbbi a tulajdonosra nézve előállításának költségei jelentőségével bír.

A *telek-vételárak* és a *haszonbér-összeg* végül változatlan telekjáradék mellett a kamatláb csökkenésével egyidejűleg emelkedni, feljebbemelkedésével pedig alább szállani fognak; míg ott, a hol a kamatláb változatlan, a telekvételárak és a haszonbér a földjáradék emelkedésével emelkedni, csökkenésével pedig alábbszállni szoktak. Egészben véve tehát a műveltség magas fokán a telekár és a haszonbér magasabb, alacsony műveltségi polczon vagy hanyatló országban pedig csekélyebb lesz⁴⁾.

¹⁾ A kamatláb változatlanságánál a telek-ár emelkedik vagy csökkenik a földjáradék mérve szerint; változatlan földjáradéknál csökkenik a telek ára megfordított arányban, mint a kamatláb. A földtermékek árának emelkedése nem ép mindenkor a nép gazdagodásának jele; mert származhatik amaz ár-emelkedés a pénzérték csökkenésétől is avagy onnan, hogy a jobb elhelyezési alkalmak megkevesbedvén a kamatlábra csökkentőleg hatnak. L. még *Kosegarten*: 191-Jk lap a ki a földnek pénzen való adásbevését kárhoztatja.

²⁾ L. még *Mangoldt*: 146-147. 1.

³⁾ Vagy a hol kivált kisebb telkeknél a vevők versenyezése nagy és élénk, mert csak telken hiszik a vevők munkaerőjüket teljesen értékesíthetni, vagy melléküzleteket foganatosíthatni.

⁴⁾ Ez is fényes ellen-érvül szolgálván azok ellen, a kik azt vitatják, hogy a földjáradék nem egyéb, mint tőkejövedelem vagy tőkenyeresség.

98. §.

A Ricard o-f éle földjáradéki elmélet ellenesei és ezek nézeteinek bírálata.

Az utóbb lefolyt két-három évtized alatt az eddigiekben kifejtett földjáradéki elmélet számos és pedig határozott ellenzőkre talált, kik az egész feladványt új elvek szerint iparkodtak megoldani s Ricardo rendszerét felszegnek sőt veszedelmesnek is nyilváníták¹⁾. Ezen ellenzék soraiban jelentékenyebb helyet foglalnak el: a) némely *socialisták*²⁾, kik Ricardo tanaiból azt a következtetést vonják, hogy a földbirtokos monopolista, tehát járadék

czímű nyereségétől egyszerűen az állam által megfosztandó³); b) az angol: *Jones, Banfield* és *Scrope*, a francia: *Bastiat, Fonteyraud, Molinari*, meg a német: *Wirth, Hoffmann, Dühring, Rössler, Kosegarten, Schütz*⁴) és mások, kik azt állítják, hogy földjára Ricardo értelmében nem is létezik; hanem a földre nem egyéb mint egy külön formája a tőkekamatnak, vagy a földbefektetett és a telken alkalmazott tőke meg munka s vállalkozói fáradság eredménye, illetőleg jutalma; c) a nagy hírű amerikai szakember *Carey*⁵), a ki lényegileg szintén ezen most érintett nézetekből indul ki, a földjára tőke és munka-díjnak tekinti, s részletekre is kiterjeszkedve egyebek közt Ricardo azon tantételét, hogy a földművelést az emberek rendszeresen a legtermékenyebb földeken kezdik meg s csak úgy mennek át később a rosszabb földekre, megtámadja s egyenes ellentétét vitatván, arra utal, hogy nem a legjobb (p. o. mocsáros stb.) hanem a silányabb (könnyebben művelhető homokos vagy gyeptérségi) telken kezdődik közönségesen a művelés s ezekről a jobbakra történik az átmenet; mely tantétéllével *Carey* azon általános alapnézetet is hozza kapcsolatba, hogy az emberi ész és akarat a természet felett uralkodik, hogy a tőke és munkaerő szakadatlan haladása és növekedése alapján az ember a természethatalmat mindjobban és jobban legyőzheti, s a productiót végtelenig viheti; szóval az anyagi művelődés és haladás s a végtelen tökélyesedés és jóllét diadala azon *általános világtörvény*, mely az embert és az egész emberiséget vezeti és kormányozza⁶); végre d) legújabbán lényegeseb módosítását Ricardo teoriajának törekedtek némelyek keresztül vinni egyfelől a nagy német vegytudós és agriculturn-physiolog *Liebig földkiszívási elmélete* alapján⁷); másfelől a két szellemű és önálló gondolkodású német nemzetgazdák *Mangoldt* és *Schöffle*, a kik a járadéki fogalmat általánosítván és a *rentét* az ipar és jövedelem *minden* köreiben és nemeiben egyaránt lehetségesnek állítván, a tulajdonképen i földjára tanát különleges állásából ki vetkeztették s így tulajdonkép a tudomány rendszerében helyének majdnem teljes *elmosódására* vezettek⁸).

Mind ezen nézetek és ellenvetések ép oly alapos mint szellemű bírálóira, illetőleg czáfólorára találtak legújabbán a fiatalabb nemzetgazdasági írók egyik legnagyobbikában, a német *Wagner Adolfban*, meg jeles tanítványában az orosz *Berens-hen*, mely utóbbinak ily című munkája „*Versuch einer kritischen Dogmengeschichte der Grundrente*” 1868-ban megjelent és ez egész nagy feladványt minden főbb vonatkozásai szerint megvilágosítja s annyiban is kiváló becsű, hogy azon módosításokat is kijelöli, melyek a tudomány és praxis újabb haladásai folytán a nagy angol állambölcselelő Ricardo elméletében szükségeseznek mutatkoznak⁹).

Forduljunk ez ellentételes iskolák és iránylatokhoz egyenként.

¹) Pedig már *Stuart Mill* is azt monda Ricardo e tanáról, hogy alig lenet valaki ellenzője, hogyha valóban felfogta és megértette.

²) Például kiválókép *Proudhon* (több irataiban), az angol *H. Spencer*: *Social Statics* (1851.) ez. munkájában (114. sk. 1.) *Gossen*: *Entw. der Gesetze des menschlichen Verkehrs* (1854.) és mások. Ezek kívül pedig sok nemzetgazdasági író is.

³) *L. Roscher*: *System* I. 87-88. §. és 152. §.

⁴)L. ezeknek illető munkáit az irodalomban, és fentebb a 90-ik §. 1-ső jegyzeté-

ben Legprecisebb összefoglalása mind ez ellenvetéseknek *Rössler:Grund*, című m. 497-513. l.

⁵⁾ „Political Economy” (1841.), azután: *The past the present and future* (1848.) és legújabbán közzétett „*Social Science*” című nagy munkájában. (Carey elméleti tan-
tetelei jól összefoglalva található: *Stuart Mill* német kiad. II. köt. 716. sk. 1.)

⁶⁾ L. még *Rössler: Gr.* 210. sk. 1. és *Stuart Mill: Principles* II-ik könyv XVI. fejt. 4-5-ik §.

⁷⁾ L. *Rössler: Grund*, 502-öü-i. 1.

⁸⁾ L. *Schäffle* idézett értekezését „Aussehliessende Absatzverbillnisse” stb. *Man-
goldt: V.-Lehre* 455. sk. 1. *Schmoller: Tüb. Zeitschr.* 1863. 25. 1. *Berens: id. m.* 189. sk. 1. *Laspeyeres Bluntschli: St. Lexicon* VIII-ik kötet 627-ik lap és *Roscher: I.* 152-ik §. 3-ik jegyzet.

⁹⁾ Kitűnő védelmezőre talált Ricardo rendszere a nagytudományú német status-
gazdasági íróban *Baumstarkban* is, a ki „*Erläuterungen*”¹³⁾ című remek művének nagy részét Ricardo elleneseinek megczáfolására írta.

99. §.

Folytatás. A földjáradék nem monopolkifolymánya.

Az elősorolt ellenvetések közt kiváló helyet elfoglaló azon pontra vonatkozólag, melyszerint a földjáradék a földbirtokosok *monopóliumából* folyó illetéktelen jövedelemnek nevezetik, a következők veendőik figyelembe ¹⁾. a) A földjáradék nem szüleménye a természetnek vagy a tulajdonnak *önmagában*, hanem a természetet felkereső és felhasználó *emberi munkának*, meg az azokat termékenyítő és fokozó tőkének és erőfeszítésnek²⁾. b) A földbirtokos, mint járadék-élvező ép oly kevéssé nevezethetik monopolistának, mint azon iparos vagy tőkés, a ki a többieknél előnyös helyzetben van, kedvezőbb viszonyokban, jobb eszközökkel stb. termelhet, és a kínálózó alkalmakat nyereségesb módon kizsákmányolhatja, c) A járadék nem nevezhető meg nem érdemelt nyereségnek, mert tulajdonkép jutalma azon *fáradásnak*, ügyességnek és elvállalt kockázatnak, melyei az első földszerzők és földmegművelők a telket valóban productiv karba helyeznek, a kedvező helyiségeket kiszemelték, a legfőbb fontosságú javak előhozására alkalmazták, s a természetőröknek gyömulcsöző működését lehetségessé tevék, d) E mellet kétségtelen az is, hogy a földbirtok első föltételét képezi minden rendezett *jog- és államviszonyoknak*, a gazdasági haladásnak s eltörlése vagy megingatása a telektulajdonnak az összes társadalomrend alapzatait ingatná meg. Eltekintve attól, hogy hiszen korunkban a legtöbb földbirtokos járadékát nem ellenszolgálat nélkül élvezzi, hanem pénztőkével megvásárolta, vagy megszerezte és így a földbirtok megtámadása a tőketulajdon elvének megtámadására is vezetne, ej Ha a földesúr kezében a járadék az idők folyamában nagyobbodik, ez nem más, mint midőn p. o. a tőkésnél szerencsés körülmények nyomán az értékpapírok értéke felszökik. Valamint az is bizonyos, hogy a telek, ház stb. megvásárlói épúgy kiteszik magukat a kárveszélynek s csalatkozhatnak számításaikban, mint a gyáros vagy a nagykereskedő; mely utóbbiak még azon előnyben is vannak, hogy háborúk, forradalmak, nagy forgalmi válságok alkalmával tőkéiket sokkal könnyebben menthetik meg vagy helyezhetik máshová, mint a földbirtokosok az övéiket, melyek nagyrészt a telekkel szoros kapcsolatban léteznek.

Habár tehát tagadni nem lehet azt, hogy nagyrésze annak, a mi járadékképen a földes-uraknak jut, a fogyasztók nagyobb megterhelhetése; másfelől kétségtelen az is, hogy *nem azért fizettetik nagyobb* (azaz járadékot-adó) ár a földtermékekért, mert a földesuraknak járadék jár, hanem *azért jár járadék*, mert a szükséglet oly nagy, hogy oly telkeken is kell termelni, melyeken a termelési költségek jóval nagyobbak, s a termelési költségeknek az árban mégis okvetlenül meg kell téríteniök³⁾. Ép így számba veendő az is, hogy ép a járadékban nyújtott nyereség, mintegy az összeség által hozott áldozatot képez, melyből az oly főfontosságú nemzeti tőkének a földnek folytonos javítása eszközölhető; hogy a rente nagyobb biztonsága- és maradandóságánál fogva egy önálló s jelentékeny politikai szereplésre hivatott osztály egyik leteli alapját képezi; hogy a földbirtokos osztály az, mely az *államterhek viselésében* mindég tetemes mértékben részesül, s hogy míg a munkabér és a tőkejövedelem a műveltség haladtával alábbszáll a telekjáradék pedig emelkedik: ez utóbbiban oly vagyontartó léki alap képződésének föltétele rejlik, mely számos közhasznú reformok és az élet szépítése és kellemessé tétele érdekében kívánatos.

Megannyi tekintetek és érvek arra nézve, hogy a földjáradék az igazsággal és joggal épúgy, mint a czélszerűséggel és a társadalmi hasznossággal megegyező, melyet tehát *monopol* kifolymányának egyáltalában nem nevezhetni.

¹⁾ L. Bereue: Versuch. 147. sk. 155. 169. sk. 194. sk. 316. 1.

²⁾ Schütz id. ért. a Tübingai folyóirat. 1855. 182. sk. 1.

³⁾ Ezekon kívül *Soetbeer* (Mill ford.) helyesen utal arra, hogy korunkban, hol még oly sok és messzeterjedő földek parlagon hevernek s nehézség nélkül elfoglalhatók, a hol továbbá a szállítás és a kivándorlás oly felette megvan könnyítve, és végül, a hol az internationalis kereskedésben érvényre jutott szabadság a magas gabnárral bíró országokba a gabna s nyerstermék-bevitelt majdnem korlátlaná teszi: földmonopólium ellen panaszt emelni helytelen.

100. §.

Folytatás. A földjáradék elméletének további igazolása.

Azok ellenében, kik a földjáradékot a telekbe fektetett tőke és munka jutalmának tartják, tehát önálló jövedelem-ági tulajdonságát tagadják, a következőkre utalhatni. *Először* is kitetszik hiányossága e felfogásnak onnan, hogy a földjáradék képződése egészen *más törvények szerint* ¹⁾ mint a tőkejövedelemé vagy a munkabéré, s hogy számos eset van, a melyben földjáradék minden munka- és tőke-beruházás *nélkül* is előáll, így például egészen kopár épület-helyeken, sok városban, ha a lakházak ²⁾ építésének szüksége nagyobb lesz; vagy ha például egyszerre közel Nápolyhoz földrengés következtében valami termékeny földű sziget támadna, vagy oly földeken, hol (mint például egy arabs pusztán) bármely nagymérvű tőke és munka-beruházással se lehet valamit előhozni. Mindezen helyeken támadhat földjáradék és föld-ár, hogyha a társadalmi gazdaság valami szükségele előáll, támad a nélkül, hogy tőke- és munkaerő alkalmaztatott volna. *Másodszor*: említeték már fentebb, hogy oly tőkék, melyek a telek-

kel melybe helyeztettek, végleg összeforttak (p. o. lecsapolási munkálatok stb!) mindég magának a teleknek jellegét öltik fel, s ugyanazon törvényeknek hódolnak, mint a tulajdonképeni földjáradék, s nem azoknak, melyek a tőkekamatra nézve szabályozók^{2,3}).

A mi némelyeknek azon állítását illeti, hogy a földjáradék tulajdonképen az eredeti *föld-elfoglalási* fáradságnak és munkának jutalma, s hogy a legtöbb teleknek *ára* nem is oly nagy, mint ama munka értéke, a moly munka annak a teleknek productiv karba helyezésére fordított: csak annyit jegyezzünk meg, hogy e nézetben a *munkának* szertelen terjedelmű értelmezés adatik s a telekjáradéknak se alapja som változásai meg nom fejtetnek; továbbá, hogy a telekbe fektetett munka- és tőkeértékek a bizonyos időszak lefolyása alatt nyújtott hozadék által már régóta amortisálvák, s hogy csak e körülménynek szemmeltartása képes a járadék tüneményének helyes felfogására vezetni⁴).

Azok ellenében továbbá, kik a járadék eszméjét általánosítván, mintegy *tárgyaltanná* teszik a földjáradéki elméletet, a következők hozathatnak fel: *a)* mégis felette különbözik oly *nyer-felülés* (Extragewinn), mely személyes tulajdonokból, szolgálatokból, jogosítványokból stb. szóval valami inkább mulékony s nem állandó forrásból foly; olyantól, melynek alapja (mint a föld és telek) bizonyosb, tárgyiabb, maradandóbb stb. *b)* Csak a földtulajdon az, melynél ama előnyös viszonyok stb. helyileg állandósulvák és nem változók; s melynek alapján oly termelvények hozatnak elő, melyek iránt a kereslet szükségszerű, belterjesen nyilvánuló; míg az említett egyéb járadék-képződési alapokon előállítatni szokott productumok (személyi tulajdonok, szolgálatok stb.) iránt a kereslet különös belterjességgel rendszeren nem szokott nyilvánulni, *c)* Ezen felfogás tulajdonképeni alapeszméje az, hogy vég-folyamatban minden a munkából foly, s munkának eredménye; a mi pedig ép a járadék természetének és hatásainak félreismerésére vagy elhomályosítására vezet⁵).

Hátra van még felelnünk Kicardo legnagyobb (habár nem legveszedelmesb) ellenének, az amerikai protectionista-apostolunk *Careynek*. Ugyanis azon, Carey által emelt ellenvetést illetőleg, hogy az emberek nem a legtermékenyebb hanem a terméketlenebb földeken szokták meg kezdeni a termelést, a következők szolgálhatnak felvilágosításul⁶⁻⁷): *a)* Carey föltevése *egyes* esetekre nézve helyes lehet s nem támadható meg, de ebből még nem következtethetni azt, hogy valami rég-művelt országban a művelés alá még nem vett földek és telkek általában azok a melyeknek művelése magát legjobban kifizetné. Már pedig az elméletnek nemcsak egyes esetekre, hanem az esetek nagyobb részére kell állania, *b)* De elfogadva Carey *alap-nézetét*, még ekkor sem dől meg az általunk felállított tan. Mert bármely rendszorozatban kerüljenek is művelés alá a földek, mindég azok fogják elhatározni (illetőleg szabályozni) a termékek árát, melyek a reájuk fordítandó munkához való arányban a legcsekélyebb hozadékot szolgáltatják; s minden *többi* földek s jószágok földjáradékot adandnak. *c)* A Ricardo által használt kifejezés „*termékeny földek*” nem absolut értelemben, hanem csak viszonyosban veendő; vagyis nem ép absolut termékenységü jószágokat jelent, hanem csak relative olyanokat, illetőleg: hogy mindenki azon teleknek fog mindég elsőséget adni, a mely a reá fordítandó tőke és

munka arányában a legjobbnak mutatkozik: vagyis fekvése, minősége, közlekedési körülményei szerint bizonyos mennyiségéért a reáfordított munkának és tőkének a legnagyobb hozadékot nyújtja. Minden kétely eloszlik tehát, hogyha ezen technikai kifejezés helyett: termékeny és nemtermékeny, a gazdaságilag megfelelőbb tétetik: *jó és rossz telek*, vagyis oly telek, mely a technika és az árak adott viszonyában a termelés költségeket visszapótolja vagy nem pótolja, *d)* A termelési *rendsorozat* egyáltalában irreleváns dolog, mert a járadék mindég azon az alapon képződik, hogy oly termék-árnál, mely csak a legjobb termelési elemek tulajdonosait kárpótolja teljesen, legyenek ezek akár az előbb, akár az utóbb alkalmazottak, a kereslet még nem teljesen elégített ki. *c)* Ricardo elméletében a felállított termelési rendszer nem is oly kizáró fontosságú a minőnek Carey és tanítványai tartják⁸⁾.

Azon állítása Oareynek, hogy a *később alkalmazott tőkék* rendszeren nagyobb productumot adnak, tehát jövedelmezőbbek, mint az előbbiek: csak azon esetre áll, hogyha a később alkalmazott tőke jobb és tőkélyesbb, mely esetre nézve azonban Kicardóval mi is elismerjük a járadék természet-szerű csökkenését; – azt azonban, hogy minden többi, hasonló nagyságú s nom jobb tőke mindég csak kisebb hozadékot nyújt, egyebek között *Thünen* is megczáfolhatlanul kimutatta!

Azon föltevése Careynek végül, hogy az ő nézete jobban felel meg a *társadalmi világrend bölcs szervezetének* és összhangjának, hason joggal a Ricardo-féle iskola részéről is elfogadtathatik; érvet azonban s hatályos argumentumot egyáltalában nem képez oly kérdés tekintetében, mely tisztán a dolgok természete és a tapasztalat észleletei szerint oldható meg helyesen! Eltekintve attól, hogy nagyon kérdéses ki teszen az emberiségnek és a társadalomnak nagyobb szolgálatot, az e, a ki minduntalan a végtelen tőkélyesség és jóllét önmagától megalapulásáról beszél és az *embert féltelenként dicsóíti*; avagy az, a ki a gazdasági és a kulturai élet fejlődésének nehézségeire utalva, az embereket szünteleni erő- és szorgalom kifejtésre ösztönzi, és az emberi észnek és akaratnak uralmát a természet felett az ember által munkával és erőfeszítéssel elérendő őzéként és kulturai eszményként állítja a társadalom elébe.⁹⁻¹⁰⁾

¹⁾ Ki tagadhatja ezt, ha számba veszi, hogy vajjon mi történétek útkor, hogyha gabonát, bort, fát, épülethelyeket: munkával, tőkével és gépekkel lehetne előállítani.

²⁾ Annyi kétségtelen lévén, hogy a valódi tiszta földjáradék kitudása felette nehéz; mert egybeolvadva jelenkezik tőkenyeresség és vállalkozási díjjal stb. I. *Wilda*: Landwirtschaftl. Central blatt 1861. év f. 403. sk. 1.

³⁾ L. még Cherbuliez: Science Econom, i. 503, sk. 1. és Stuart Mill: II. 16. fejezet 4-5. §.

⁴⁾ Ricardo némely elleneinek azon megjegyzésére, hogy hiszen a természet-erők a legtöbb egyéb vállalatokban is közreműködnek és felhasználtnak a productionál: azt kell válaszolnunk: a) hogy e közreműködés általában és magábanvéve a földjáradék tekintetében nem absolut fontosságú, azaz döntő momentum; b) hogy csak az őstermelésnél olyan, hogy bizonyos helyhez kötötnnek, fixírozottaknak lehet ama természet-erőket nevezni, holott egyéb foglalkozási ágakban, mint nem-appropriált és szabad javak jönnek tekintet alá. L. még *Rössler*: 300. sk. I. és *Lange*: id. m. 47-49. I. és *Wollkoff*: id. m. 185. és *Berens* 322. 1.

⁵⁾ E felfogás ellen legújabbban igen élesen kelt ki *Berens* id. m. 169. sk. 1.

⁶⁾ E pont teljeseb megérthetésére szükséges még *Wirth Miksa* és *Carey*, valamint *Dühring* egy más rokonirányú állítását megvilágosítani. Azt mondják ezen ellenesei Ricardonak ugyanis, hogy nem a legrosszabb helyzetben termelőnek (nagyobb) költségei szabályozzák a jószágok piaci árát, hanem azok a producensek, a kik legolcsóbban bírnak produkálni, ez pedig oly föld volna, mely termékenyebb, vagy a mely kevesebb tőkebefektetést szükei. Mire azonban azt válaszolhatni, hogy e tételekben a földdeli productio a gyári és ipar-productióval, melyben a vállalatnak a tőkés kénye szerint a legnagyobb kiterjedés adható, s fokozott kínálat által az árak lenyomathatnak, helytelenül összezavartalak. Iparban, kereskedésben minden új tőke- és munkaberuházás hasonló vagy még nagyobb eredményt is hozhat elő; ellenben a mezei gazdaságban, mint ismeretes dolog, bizonyos ponton túl minden újabb tőke stb. beruházás kisebb jövedelmet eredményez s a kínálat egy bizonyos ponton túl nem fokozható. L. *Lange*: id. m. 45-37-ik lap.

⁷⁾ *Carey* támadásánál az is szembeszökő, hogy ő azt hiszi, hogy ha *Ricardo* formuláját a művelési sorrendre nézve megfordítja, azt meg is buktatja, holott egyszerűen csak azt éri el, hogy a számítás akkor *szinte megfordítva* menend, s az alap gondolat, hogy t. i. a járadék a kedvezőtlenebb telkek költségeinek stb. különbözete, le nem rontatik. L. egyébiránt e tekintben még *Mangoldt*: Grundr. 249. 1.

⁸⁾ Szellemdús czáfolata *Carey* tanainak még *Lange* id. m. 50. sk. és 196. lapjain. L. alantabb a „Befejezést”.

⁹⁾ *Carey* idealistikus felfogását szellemdúsau képviseli *Rössler*: id. m. 210-216. 1. *Ellene Berens*: 306. sk. 381. 1.

¹⁰⁾ A nagy hírű chemikus és agricól-physiolog *Liebig* elméletének viszonyát *Ricardo* járadéki elméletéhez és az evvel való megegyeztetetőségét mutogatja: *Berens*: Versuch. 133. sk. 1. 364. sk. 1. *Conrad*: Liebigs Ansichten 1864. *Laspeyres*: Hildebrand Jahrbücher 1864. 2. köt. *Maron*: Das Gespenst der Bodenerschöpfung 1863. (*Faucher*: Vierteljahrschrift-jében) és *Liebignek* magának Einleitung in die Naturgesetze des Feldbaus (1862.) czimú munkája főleg 86-156. 1.

HARMADIK CZIKK.

A munkabér.

101. §.

A munkajövedelem és munkabér általában.

A nemzeti jövedelem összegének egyik része azoknak jut, kik a productióban munkájokkal vettek részt, azaz a munkatényezőt szolgáltatják a termeléshez. Ezen munkajövedelem azokra nézve, kik önereiket a termelésre saját vállalatukban alkalmazták közvetlennek, *eredetinek* mondható; azoknál ellenben, a kik munkájukat másnak rendelkezése alá adták: kikötött munkajövedelem, vagy jobban: *munkabér* (Arbeitslohn, Salaire du travail ¹⁾). A kikötött munkajövedelem kérdése nemcsak anyagi és gazdasági, hanem erkölcsi, socialis és politikai tekintetben is kiváló fontosságú, a mennyiben jelesül a társadalom igen nagy részét képező munkás-osztálynak helyzetével, érdekei- és törekvéseivel foglalkozik, s milliók meg milliók sorsát kormányzó törvények fölismerésére vezet²⁾.

A *munkabér* akkor, hogyha nemesebb munkáról (mely t. i. tanulmányt, készületet, különös ügyességet stb. föltételez) van szó: *díj fizetvény*

alakjában (Honorar, Gehalt, émolument) jelenkezik, ha pedig *közönségesről*, akkor napszára vagy tulajdonképeni „munkabérnek” nevezhető.

A munkabér: közelebről szemlélve, a más rendelkezése alá bocsátott munkaerőnek megjutalmazása, azaz *ára*.³⁾ Minthogy pedig ott, a hol a munkás saját üzletében alkalmazza önerőit (például a kézművesmester) a munkajövedelem a vállalati általános jövedelem más (péld. tőkéből folyt) jövedelemi elemekkel összevegyülve létezik, tehát legvilágosabban a kikötött munkabérben ismerhető fel és határozható meg: a nemzetgazdaságtan e jövedelmi ágak elméletét legbiztosban az utóbbira vonatkozó tüneményekből alkothatja, s tényleg ezen az alapon nyomozza is a nemzeti jövedelemnek minden e tárgygyal összefüggő jelenségeit.

A munkabér itt fölvetett értelme szerint a közönséges munka alapján vétetik vizsgálóra, mert a közgazdaság ezen jelenségköre kiválólag az *anyagi* és a nem *felsőbb nemű* erőfeszítés-és fáradsággal járó jövedelmekre vonatkozik. Annyiban azonban a mennyiben a közönséges munka díjának képződési szabályai igen sok esetben a nemesb munka-díj képződésére nézve is állanak, s a nemzetgazdaságtan a felsőbb képességek és szolgálatok jutalmazására nézve irányadó elvek feltüntetése nélkül hézagos maradna, ez utóbbiakra is helyenkint kiterjesztendő a figyelem.

A munkabér, a mint gyakorlatilag mutatkozik, nem mindég *tiszta*, *munkabér*, mert néha a munkás által munkája közben elhasznált tőkének (munkaeszközöknek, stb.) értékfogyását kárpótló jövedelem-elem is foglaltatik a nyert bérben; továbbá: a munkabérben néha nyer felültség (rente) is foglaltatik, ha tudni illik a munka ára a termelési költségeket jóval meghaladó *ritkaság-árrá* (*Seltenheits-Preis*) lesz, például rendkívüli művésznek, kitűnő ügyességű technikusoknak, nagy államférfiak vagy tábornokoknak stb. fizetésében; végre az itt következő fejtegetésekben oly társadalmi állapot vétetik kiindulás-pontul, hol a munkás-osztály nem *rabszolgai*, hanem *szabad-polgári* helyzetben van, s hol e szerint nem kényszerítés, hanem szabad egyezkedés alapján alakul és szabályozódik a munkabér.

A munkabér végtére lehet: *a) terménybeli* és *pénzbeli* munkabér, amaz életszerekben emez pedig pénzben szolgáltatván ki⁴⁾; *b) névbeli* és *reál*, a mint tudniillik a bér vagy magának a pénzösszegnek, vagy pedig azon élv- és jószág-mennyiségnek szempontjából tekintetik, melyre ama pénzzel a munkás szert tehet; *c) nyers* és *tiszta*, az utóbbi alatt azon része az összes munkajövedelemnek értetvén, mely rendelkezésre megmarad, ha a munkás létfenntartási kiadásait fedezte, meg a (netán szükségelt) ismeretek képességek megszerzésére tett költségeinek meg az általa alkalmazott tőkének (munka-szereknek) kamatát levonta⁵⁾; *d) a munkabér végre idő* vagy *darab* szerinti (*Zeit- und Stücklohn*), a mint vagy bizonyos időre (p. o. napra, hétre) köttetik ki, vagy pedig bizonyos mennyiségű vagy minőségű munka végzésére alapítatik⁶⁾.

³⁾ L. még *Schmith*: I. 8. *Ricardo*: Pr. 5. fejt. *Say*: Tr. II. 7. *Kau*: I. 187. sk. §. *Koscher*: I. 160-178. §. *Stuart Mill*: II. 11. és IV. 3. és 7. fejt. *Thünen*: Der Isohrte Staat (1850) II-ik köt. *Macculloch*: Rate of wages (1851). *Senior*: Lectures on rate of wages (1830). *Carey*: Rate of wages (1835). *Bernhardt*: Grundeigentum 157. sk. 254. sk. I. *Molinari*: Cours d'Écon. Polit. (1850). I. 191-240. I. *Dupuyode*: Des lois de travail (1845). *Morrison*: Relations between labour and Capital (1854), Fr. *Schmidt*:

Untersuchungen über den Arbeitslohn (1836). *Garnier*: Tr. 26-ik fejt. *Riehl*: Die deutsche Arbeit. *Schulzedelitsch*: Arbeiter-Katechismus (1860). *Lassalle*: Der oekonomische Julian (1864). *Alb. Lange*: St. Mill. (1866). 110. sk. 1. *Gierke*: Deutsches Genossenschaftsrecht (1868). I. 1030. sk. 1088. sk. *Bianchini*: La Science du bien-être 10-H. fejezet. *Mango:dt*: Gr. 109-119. §. és nagyobb műnk. 329-357. 1. *Rössler*: Kritik der Lehre vom Arbeitslohn (1861). *Schäffle*: Bourgeois- und Arbeiter-Nationaloekonomie czikke a D. Viertel-Jahrschrift 1864. foly. II-ik füzetében. *Ott*: Écon. 600. sk. 1. és *Chevalier-Hom*: Die Weltindustrie in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts (1869.) 240. sk. 310. sk. 1.

²⁾ E mellett arra is szolgál, hogy a munkásosztályban uralkodó téveszmék, annak a vállalkozók elleni ellenszenvének stb. alaptalansága kimutatható, sőt a veszélyes szociális tanok is egész félszűgűkben feltűntethetnek.

³⁾ Munka többfélekepei? engedtetetik át, így például köz-czélokra katonáskodásban, hivataloskodásban, egyleti működésben stb. azután közvetlenül ipari czélokra a magán forgalomban, mely utóbbi bennünket előkelőleg érdekel. L. *Schäffle*: 260-261-ik lap.

⁴⁾ A terménybeli rendszeren közvetlenül a munkaadó által szolgáltatván (Naturallohn): oly állapotra mutat, mely a középkori függetenségi viszonyokkal áll leginkább kapcsolatban, míg a pénzbeli bér a munkást sokkal szabadabbá teszi s önmagáról szabad gondoskodásban biztosítja. A terménybeli, vagy jobban nem-pénzbeli bérek egy sajátos nemét a *szellemi* képezi, mely azon tekintélyben, tisztelőben stb. áll, melyei bizonyos hivatal, állomás kapcsolatban szokott állani. Ez utóbbi munka-nemekről, mint fensőbb ethikai természetű és azért a piac-tusáknak és sáfárkodásnak ki nem teendő foglalkozásokról szól *Rössler*: 393. 1.

⁵⁾ Sajátos gondolat *Rösslernél* (404. 1.), hogy minden munkásnak szabad bére kell szert tennie, megjutalmazásául annak, hogy egyáltalában magát a munka-igába adta.

„) A darab szerinti bérek főleg magasb fejlődési fokon való túlnyomóságáról és előnyösségéről, valamint arról, hogy a munkaerő teljesebb értékesítését lehetségessé, de egyidejűleg a reális bér csökkenésére is hat, szölli *Mangoldt*, s megemlíti még azt is, hogy a darab szerinti bér csak bizonyos foglalkoz. ágakban (jelesül a hol a mennyiség és nem a minőség a döntő momentum) alkalmazható.

102. §

A m u n k a b é r n a g y s á g á t s z a b á l y z ó k ö r ü l m é n y e k.

A munkabér (vagyis a munkának ára) a kereslet és kínálat egymáshoz viszonyától függ, illetőleg azon körülmények szerint alakul, melyek e viszonyra befolyással vannak. Döntő nyomatékú momentum leszen tehát e tekintetben a kínálat részéről a *munka előállítás költsége*, a keresletéről pedig a munka használati értéke, meg a munkájokat szükségű vállalkozók (tökések stb.) *fizetéképessége*. Ugyanis

a) A munka előállítás költségeit illetőleg, ezek a munkásnak (és családjának) átlagos (s szokásszerű) *létfentartási költségei* által képezetnek; vagyis a (szoros értelemben) munkabérnek, ha azt akarjuk, hogy állandóan találkozzunk szolgálatra kész munkásokra, akkorának kell lennie, hogy belőle a munkások önmagukat és (középszámú) családtagjaikat ¹⁾ eltartassák, s erejük, munkaképességek és testi épységük biztosított legyen. Ezen létfenntartási szerek alatt pedig nemcsak a megélhetés föltétlenül szükségelt, hanem az is értendő, ami hely, idő, s műveltségi viszonyok szerint a munkásnak emberi (azaz illő) megélhetéshez valamint családalapításhoz és fenntartáshoz nélkülözhetlen²⁾. A szóban lévő költségösszeg tehát függeni fog mindenkor a munkásosztály *megszokott életmódja*, az abban uralkodó *szokások* és iránylatok, a munka neme és minősége, főleg pedig az *éleltsze-*

vek átlagos ár-állásától³); jelesül azokétól, melyek az osztály szükségletkörének legnagyobb részét képezik, névszerint közönséges öltözékanyagok gabona, tüzelő szer, hús, lakás stb. A miből egyebek közt az is foly, hogy egy főmomentum a munkabér mérvének meghatározására nézve magának a munkásosztálynak van kezébe adva, hogyha tudniillik józan erkölcsök, szokás és eszélyes önmérséklet (nevezetesen könnyelmű gyermek-nemzéstől tartózkodás) által egy bizonyos *minimumához az életszükségleteknek* szívósan ragaszkodik, s arról le nem mond⁴). Megjegyzendő egyébiránt még, hogy a létfenntartási költségeken kívül oly munkásoknak, a kiktől különös képesség követeltetik, vagy a kik nagy kárveszélylyel járó foglalkozást üznek, e tekintetknél fogva *külön jutalom* biztosítandó mindenkor bérükben; valamint általában akkorának kell lennie a bérnek, hogy a munkás lételét azon időre is biztosítsa, midőn szünetelni kényszerül p. o. betegség, ünnepek s üzleti krízisek stb. alkalmával⁵⁻⁶).

A munka-előállítási költségek határozzák meg rendszerint a *bér legalacsonyabb összletét* (Minimalsatz des Lohns), mely tartamosán megállhat, a mennyiben rendes munkakinálat csak ott lehet, hol a bérral a munka átlagos előállítási költségei fődöztethetnek. Ott ugyanis, a hol e minimumon alább száll a bér, nélkülözés, nyomor, sűrű halálozás, elsatnyulás áll be, vagy kivándorlásra késztetnek a munkások; tehát megcsökken a kínálat, míg a bér a kellő magasságra (vagy legalább a minimumra) ismét fel nem emelkedik.

A bérnek a munkaelőállítási költségekkel való szoros kapcsolata kiteszik még onnan is, hogy ott, hol a bér a szokásszerű létfenntartási költségeket meghaladja: a népesség gyorsabb szaporodása áll be, a mi a bért ismét lenyomja; továbbá, hogy a munkabér felszökik (a többi körülmények ugyanazok maradván) ha a m. előállítási költségek növekednek, tehát midőn vagy a munkásosztály életmódja tartósan megjavul, vagy az életszerek megdrágulnak; rövid ideig tartó *drágaság* egyébiránt nom hat lényegesen a bér emelkedésére, valamint gazdag termés folytáni árcsökkenés sem annak azonnali kevesbodésére⁷).

Kitetszik mindezekből az is, hogy a munkabér, s különösen az e tekintetben határozó fontosságú munkakinálat kérdése legszorosz összefüggésben áll a *népesezési elmélettel*, s különösen »ennek azon szakáival, melyek a dolgozó osztályok *számarányának* emelkedése vagy csökkenésére vonatkoznak⁸).

b) A *munka-keresletre* nézve, először: a munka használati értéke attól szokott függeni, mennyiben szükséges és alkalmas az bizonyos czélokra (p. o. ipari, gazd. vállalatban), illetőleg mennyiben tűnnek ki a munkások ügyesség és képesség tekintetében. Mennél több vállalkozási alkalom nyílik s mennél nagyobb eredmény érhető el bizonyos munkával, annál nagyobb lesz a kereslet munkások után és viszont. – Akkor, hogyha különösen kedvező üzleti kilátások ajánlkoznak, vagy bizonyos munka Riasztást nem szenved, meg akkor, ha a munka hatálya (növekedő ügyessége folytán a munkásoknak) fokozódik: a munka használati |¹ ke nagyobb lesz, mint rendszerint; veszt ellenben sok munka békéből, ha tőko, jelesül gépek által könnyen helyettesíttethetik. –

Másodszor: A munkáskeresők fizetőképességét illetőleg, ez rendszerint a vállalkozók tőkereje és vagyonviszonyaitól meg az ez irányban befolyást gyakorló körülményektől függ ⁹⁾; miből az is foly, hogy a munkásosztályra nézve egy tekintélyes és gazdag vállalkozói rend kiváló fontosságú sőt valódi szerencse. *Harmadszor:* valamint a létfontartási eszközök (vagyis a munka-előállítási költségek) azon minimal tételt képezik, melyen alul a bér tartósan nem szállhat, úgy a munka használati értéke meg a vállalkozók fizetőképessége azon maximál határt jelölik meg, melyen a bér tartósan tul nem emelkedhetik, jelesül, mivel senkisémet fizet és fizethet valami munkáért többet, mint a mennyit neki ér, és a meddig fizetési ereje terjed; úgyhogy a bér akkor, hogyha a munka értéke meg a fizetőképesség növekedik, emelkedni; ott ellenben a hol annak ellenkezője mutatkozik, rendszeren csökkeni fog.

c) Mindezeknek *eredménye* abban összpontosul, hogy a munkabér, mint a munkaszolgáltatás piaci ára: az egymással szemben álló munkakínálat nagysága és terjedelme, meg a fizetőképes munkakereslet belterjeségi foka által fog mindenkor meghatározottni, s hogy mindaz, a mi e két ár-szabályozási tényezőre közvetlenül vagy közvetve hat, egyidejűleg a munkások bérére is megfelelő befolyást gyakorland.

¹⁾ Mennyiben tudniillik a nő és gyermekek munkájukkal nem segítik a háztartás költségeit fedezni.

²⁾ Mit a német szakemberek: „standesmassiger nothwendiger Unterhalt”-nak neveznek. Bővebben erről szól *Schäffle*: 268-272. 1.

³⁾ *Mangoldt*: 116. §. *Rau*: 1. 220-227. 1.

⁴⁾ A hol ezt nem teszi, de sokszor még ennek daczára is (válságok alkalmával) a munkásosztály súlyos anyagi helyzetbe jut, a mi kifejlésére vezet a tömeg-nyomornak és proletariátusnak.

⁵⁾ *Tarkalékalap* képzésére kell szóval a munkásnak alkalommal bírnia, mely munkaerejének biztosítására szükséges.

⁶⁾ Ezekből kiténik az is, hogy a tiszta munkabér is mindég a munka-előállítási költségek tétele felé gravitál.

⁷⁾ Ez csak ott fog beállni, a hol az életszerek állandón olcsóbbakká válnak, vagy új és olcsóbb életszerek jönnek használatba stb., de ez is csak úgy, hogyha egyidejűleg a munkakereslet nem növekedett, vagy a munkások élveiket szaporítani alkalmat nem lettek. L. még *Schäffle*: 267. 1.

⁸⁾ Innen van az, hogy sok nemzetgazda a *populationistika* közgazdaságtani elméletét nem egy külön szakaszban, hanem a munkások viszonyait és bérét fejegető fejezetben tárgyalják. L. *Rau*: I. 193. sk. §. *Rössler*: 184. sk. 1. Ez utóbbi egyébiránt mint határozott Anti-Malthusista rideg kifakadásokkal illeti azokat, kik a munkabért a munkások számától feltételezettnek tekintik. L. id. m. 432-ik sk. 1. meg a hasonfelfogásu *Carey*: Social Science III-ik köt. 49. fejt.

⁹⁾ Azon sokszor hallható állítás, hogy a munkakereslet a *nemzeti tőke nagyságától* függ, nem egészen helyes, mert (eltekintve attól, hogy minden átalakítása mozgó tőkének álló tőkéné, ha az illető munka bevégeztetett, az egyéb munka utáni keresletet csökkenti, sőt még a mozgó tőkének is csak azon része nyom itt, mely közvetlenül munkamegvásárlásra nyert rendeltetést), szem előtt tartandó, hogy nem ép nagysága, hanem gyors és könnyű forgása a tőkéknek, továbbá élénk hitelforgalom által támogatott törzs-vagyon és vállalkozási erély képes emelni a munkabért. L. *Schäffle* 286-387. 1. Mennél gyorsabban szaporodnak végre a tőkék, annál keresettebb a munka s annál inkább emelkedhetik a munkabér; ellenben mi sem árt a munkás-osztálynak annyit, mint a népszellem elkorcsosulása, hosszas háborúk, és belmozgalmak, hiteltelenség, s nehézkes forgalom, mert ezek a tőke-szaporodást és így evvel együtt a fizetőképes munka-keresletet csökkentik.

103. §.

A munkabér különböző munka- és foglalkozási ágakban közelebről.

Daczára annak, hogy a foglalkozás-nemek oly szerfelett különbözők s a munkásnak erejét, kitartását, képességeit stb. oly különböző mérvben igénybe vevők ¹⁾: mégis bizonyos iránylatot tapasztalhatni a *bérek kiegyenlítésére különböző foglalkozási ágakban* (értve főleg a közönséges munkát)²⁻³⁾. Az ilykép megállapodó *búr-átlag* mellett azonban igen sok eltérések is tapasztalhatók az érinteti szabály tekintetében, úgyhogy némelykor az átlagosnál jóval magasb, máskor jóval alacsonyabb bértételekkel találkozunk. így julesül: *aj* nagyobb munkadíj fizetetik oly foglalkozásokban, melyek kiváló *ritka személyi tulajdonokat*, tehetséget vagy készültséget föltételeznek, mert itten a kínálat mindég korlátolt terjedelmű (kitűnő művészek, technikusok, orvosok, ügyvédek, tanárok); *b)* hasonlókép magas díj szokott jární oly foglalkozásokkal, melyekben a *kockázat* (risiko) igen nagy, mert egyébként az azokhoz fordulók száma felette csekély volna; ellenkezőleg csekély lesz a bér ott, hol a risiko kicsiny, hol kevés *előkészület* kívántatik, hová az áttérés igen könnyű, vagy a hol a munkás amúgy is már *biztosítva* van lételében; *c)* gyakori munkaszünetekkel, keresetfennakadásokkal járó foglalkozásban a bérnek azon időre is, a midőn kereset nincs, kiterjedőnek kell lennie; mely tekintetben az ünnepnapok számárnya fontos, a mennyiben a többi napokban a munkásnak nagyobb bérrre kell szer tennie, avagy szükségletei mérvét kell alábszállítania; *d)* nagy *kellemtelenséggel járó* vagy oly munka-ágak, melyek élet- és egészség veszélyeztetők, vagy ocsmány természetűek, vagy a közérzületben idegenkedéssel találkozói, (p. o. bakóság, gyepmesterség stb.) magasb bérrrel jutalmaztatnak; ellenben oly foglalkozásban, mely különösen kellemetes, mely függetlenséget és szabad mozoghatást biztosít, vagy a mely bizonyos mellékjövödelmekre is támaszkodhatok, a munkadíj közönségesen mérsékelt szokott lenni; *ej* szerfelett alacsony bérben részesülnek oly foglalkozású emberek, kiknek *díja kényszerítés* s nem szabad egyezkedés útján állapítatik meg, p. o. az újonczozott katonáké, a rögszolgáké; sbt. és magasabban áll rendszerint a munkadíj *városokban*, élénk forgalmi helyeken, mint falun vagy elszigetelt vidéken, hol a vállalkozók száma csekély, a tőke- és pénzforgás lassú; *g)* fiatal életerős és nagyobb jövőjű *gyarmat-tartományokban*, hol a tőke-elhelyezésnek ezernyi alkalmi nyílnak s munkászekekben rendszerint hiány érzetetik: a munkabér mindég magas, ép úgy, mint újonnan megalapított vállalatokban, hová máshonnan kell jó munkásokat édesgetni ⁴⁾. Végre *h)* felszökni szokott a bér ott, hol politikai elégütség, a sociális osztályok közt jó egyetértés, meg élénk ipar és forgalom honos; ellenben hanyatlík válságok, forradalmak idejében, mert a kereslet alábszáll, a productió meglankad s a kínálat a sok nyomorra jutott munkás részéről fokozódik⁵⁻⁶⁾

¹⁾ Moscher: I. 167-170. §. Mangoldt: Grundr.: 111-112. § Garnier: Traité 468. sk. 1. Rau: I. 199. sk. §.

²⁾ Hogy itt a tiszta, azaz: minden, egyéb díj-elemtől ment, meg a nyers munkabér közti különbség szem előtt tartandó, szükségtelen említeni is. L. *Mangoldt*: id. §.

³⁾ E kiegyenlítődési tendencia a kamat-tételben és az általános árban is tapasztalható.

⁴⁾ Hogy drágaság az élelemszerekben miként szökteti fel a bért l. *Iioscher*: I. 164. §. *Garnier*: Tr. 470.1.

⁶⁾ A bér-egyenlősülési iránylat a praktikus életben igen nagy mértékben akadályoztatok: szokás és traditio, továbbá a szabad költözködési jog megszorítása, meg czéh-intézmények stb, által. (Schäffle 276. 1.)

⁷⁾ Hogy az itt mondottak némileg a *szellemi javak* előállításával foglalkozó osztályokról is állanak, szükségtelen említenünk. Az ár-képződés szabályai a *szolgáltatokra* is alkalmazhatók; azonban bizonyos megszorítással, a mennyiben a magasb tehetségek, erők, stb. pusztá kereslet folytán elő nem hozhatók, a kínálat kényünk szerint ki nem terjeszthető, és a díj vagy munka-ár nem pusztán anyagi javakban hanem egyéb társadalmi s morális előnyökben áll, melyek ama fensőbb szolgáltatokkal jámi szoktak. Megjegyzendő továbbá, hogy mindez csak akkor áll, ha valóban csereértékűek az illető szolgáltatások, azaz: kerestetnek és használhatók; nem különben az is, hogy korunkban sokszor csakugyan túlzott pazarbőséggel fizettetnek bizonyos szolgáltatások (p. o. tánczosnők, énekeseké) a mi az erkölcsök és a fensőbb érdekek iránti figyelem káros csökkenésére mutat. – L. még *Rössler*: Grunds. 408- 409. 1. és főleg *Garnier*: Tr. 472-476. lap. *Ott*-ot: *Econ. Sociale* 600. s következő lapjain.

104. §.

A munkabér a népelet különböző fejlődési szakáiban, s a magasb munkabér előnyei.

Alacsony műveltségi polczon, a hol földjára még alig létezik és a tőke is ritka: a munkabér, daczára absolut összege csekély voltának, viszonylag mégis a népjövedelem legnagyobb részét képezi.

A polgárosodás és az ipar haladtával a *munkabér emelkedik*, mert értéke a munkának fokozódik, a fizetése képesség is nő, a munkások létfenntartási költségei pedig szaporodnak. (Mindez természetesen akkor, hogyha a tőkék gyorsabban szaporodnak, mint v munkások, a kamat pedig csökkenik.) Legkedvezőbb azért fiatal gyarmattartományokban szokott lenni a bér állása, mert itt a bőséges mérvű természet-erők a régi-műveltségű államok tökegazdagsága által termékenyítettek, s a köz vagyonosodás gyorsan halad. A műveltség terjedésével továbbá rendszerint *szabályszerűbb* és *egyenlőbb lesz* a munkabér, mert a munkakereslet és kínálat élénkebbé válik s jobban helyezkedhetik egyensúlyba; az egyik foglalkozási ágból a másikba való átmenetel megkönnyebbül; s főleg a munkások akadálytalan ide-oda vonulhatása (vándorlása) folytán a hely és vidékek szerinti bérkülönbségek jobban kiegyenlítődnének. *Állandóan magas munkabér* művelt államokban mint ok és okozat szoros kapcsolatban jelenkezik az összes népelet virágzó állásával, s tanújele egyrészt a közigazdaszat magasb-foku productivitásának, tökebőségnek és vállalkozási erély- és alkalmaknak, másfelől az alsóbb osztályokban helyt foglalt eszélyesség, önmérséklet és nemesb irányú életmódnak.

Magas munkabér¹⁾, azaz: oly díjazása a dolgozó osztálynak, hogy belőle minden lényeges szükségleteit fődözhesse, nemcsak a politika és a morál, hanem a közigazdaság szempontjából is kívánatos és igazolt; mert egyedüli ut és eszköz arra, hogy a társadalom egy tekintélyes része, mely

tudniillik kézi munkájából él, valóban emberileg létezhessek, s mind anyagi mind erkölcsi és művelődési céljait megvalósíthassa. „Minden törvény előtti egyenlőség (mond egy jeles nemzetgazda), minden activ részesedhetés a közügyek intézésében, a társadalom egy nagy részére nézve pusztá hang és írott malaszt, sőt mi több: való phrásis, hogyha a munkabér nem áll magasán”! A munkás osztály *elégültsége* nélkül magas műveltségű országokban hol a népelet oly izgalmas és mozgékony, som a középosztályok szabadsága, sem a fensőbb rendek uralma biztosnak s eléggé szilárdnak nem tekinthető. E mellett kedvezőbb bér-viszonyok mellett a munkásosztály physikailag és erkölcsileg épebbé válik, a munkaképesség, a megbízhatóság növekedik, s a gyakran igen is terhes alamizsna szüksége is kiküldetik. De még maguknak a vállalkozóknak érdekével is összefér amagass munkabér, mert a jobban fizetett munkás jobban, sikeresebben dolgozik, hübb és ragaszkodóbb, kitartóbb, kövesebb felügyeletet igénylő, ritkábban beteg, physikailag erősebb stb. Honnan kitetszik az is, hogy az *igazi emberiség* a helyesen felfogott *önhaszonnal* igen jól megegyez, s hogy nem ép az a vállalkozó vagy gyámok fog legnagyobb sükert és jövedelmet felmutathatni, a ki munkásait a lehető legrosszabbul fizeti; valamint bizonyos, hogy a világforgalomban épon nem versenyképtelenek azok a népek, a melyeknél a munkásoknak bére legmagasabban áll.³⁾

Csekély lesz a munkabér ellenben ott, hol a társadalmi jövedelem és tőko-vagyon csökkenik, a dolgozó osztály számaránya mértéktelen gyermek-nemzés által gyorsan emelkedik, a munkások életmódjukat alacsonyabb színvonalra engedik leszállani (azaz: rosszabb, selejtesb, életszerekekkel beelégesznek), munkájuk pedig szintén silányabbá lészen; vagy a hol a társadalmi vagyon *kevés dúsgazdag* és *millió proletár* közt egyenlőtlenül oszol meg. Megannyi jelenségek, melyek közöl az egyik vagy másik átmenőleg virágzó népnél is fordulhat elő, de általánosan hanyatló országban együtt és összesen szoktak mutatkozni. Ilyenkor aztán a munkás életének és erejének rendesen igen silány értéke van, s kigyógyulás csak úgy várható, ha az egész társadalmi és ipari élet alapjaiban megújhódik, s különösen a dolgozó osztály gyökeres erkölcsi és sociális átalakulás, illetőleg javulásnak indul elébe⁴⁾.

¹⁾ L. Rössler: Grunds. 411. sk. 1.

²⁾ A munkabér ideáljáról s az evvel összefüggő kérdésekről I. Thünen: „Der iso-Hrte Staat” II. 150. sk. Brentano: Über Thünens naturgemassen Arbeitslohn und Zinsfuss. (1867).

³⁾ Thünen szellemdús elmélete a munkabér-tkeoriája tekintetében Brentano most említett értekezésébe ti igen helyesen ismertették. Megjegyzendő azonban, hogy míg Ricardo a természetes munkabér alatt azon bért érti, melyet a munkásoknak kapniok kell, hogy rendesen kínálhassák munkájukat: Thünen e kifejezés alatt azon bért érti, melyet kapniok kellene, ha igazságosan jutalmaztatnék meg munkájuk.

⁴⁾ A munkás-osztály jövőbeni állása és kilátásairól sok szellemdús, de socialistikai színezetű nézet S. Mill: Principles IV-ik könyv. 7-ik fejezetben.

105. §.

A munkabér szabályozására célzó törekvések és tervezetek.

A munkabér kérdésének kiváló fontossága mind közgazdasági, mind társadalmi tekintetben okot szolgáltatott számos részint törvényhozási intézkedésekre, részint emberiességi vagy egyenesen socialistikai szempontból kiinduló tervezetekre, melyek arra irányulnak, hogy a munkások bére *ne a természetes forgalmi szabályok*, hanem *állami közbenjárás* és beavatkozás alapján határozottassék meg. Ezen intézkedések és tervezetek összessége munkabéri *politikának* nevezethetik, s kiegészítő fejezetet képeznek azon ép napjainkban ismét oly sokoldalúig vitatott feladványban, melyet a „*socialis kérdésnek*” neve alatt ismerünk. Lássuk ez intézkedéseket és tervezeteket egyenként¹⁾.

A) *Hatósági bérszabványok.* Némely államban, főleg az újkorba való átmeneteinél a munkabér hatóságilag határozottatott meg, és pedig vagy a végből, hogy a földhöz tapadtsági viszonyokból a szabad munka elvének érvényrejtésével a munkások túlkövetelése megakadályoztassanak; vagy azon célra, hogy az alacsonyabbra szabott munkabér alapján a termelési költségek kevesbítettessenek, s így a versenyés idegen piacokon megkönnyíttessék. Ily féle szabványok azonban nem heh eselhetők; mert ellenkeznek a munkások személyi és polgári jogaival, akadályozzák a munkakereslő és munkás közti szabad egyezkedést, csökkentik a munkakínálatot, lankasztják a takarékosági hajlamot, s maguknak a vállalkozóknak sem előnyösek, mert lehetlenítik a jobb munkát jobban megfizetni, ami arra vezet, hogy örökké csak selejtes s középszerű munka álland rendelkezésükre, s a dolgozó osztályban az ösztön öntökélyesbítésre egyenesen elfojtatik; sőt még eléguületlenségi kifakadásokra és erőszakos mozgalmakra is szolgáltatathatik alkalom²⁾. Ezen *bérmáximimumok* alakjában jelenkező szabványok tehát csak azon kivételes esetekben volnának megengedhetők, melyekről fentebb az ár elméletében szolottunk, azaz: akkor, a midőn a versenyés ki van zárva s a nagy közönség egyesek netán előfordulható visszaélései ellen biztosítást szükségei³⁾.

B) *Munkárai jog* (Recht auf Arbeit, Droit au travail)⁴⁾. Az előbbennel félszegsége nézve hasonló gondolat illetőleg indítvány az, mely a munkásoknak illő *bér minimumot* akar az állam által biztosítatni, sőt oda is kiterjesztetik, hogy a hatóság keresetnélküli munkásoknak foglalkozást és munkát adjon, hogy magukat fenntarthassák. Szükségtelen is mondani, hogy itt oly valami követeltetik a statustól, a mire egyfelől egyenesen képtelen, másfelől azért nem állhat meg, mert az egész társadalmi és ipari rend megingatása volna ama jog elismerésének következése. Az állam ugyanis bizonyos bért csak úgy garantírozhatna, hogy ha *kényszeradó* által a gazdagoktól a szükséges tőkét kizsarolná, s alamizsnaként a szűkölködő munkások közt kiosztaná. A mi annyiba magukra a munkásokra is veszélyes volna, mennyiben a nemzeti tőke-törzs lerontatván, a gazdagok kivándorlásra ösztönöztetvén stb. evvel a munka- és vállalkozási alkalmak is meghíúsítatnának, a *dolgozó osztály pedig lomhává válnék*, öntökélyesbítésével fel-

hagyna, sőt könnyelmű gyermeknemzés által még szerfelett mégis szaporodna, s így jóllét helyett elszegényedés és nyomor állana be⁵⁻⁶).

C) *Társulási rendszer*⁷). Az eddigi tervezetknél észszerűbb és ajánlatosabb az, mely a munkásoknak egymás közti *asszociációjára* céloz, s ép napjainkban szolgál több rendbeli s figyelemreméltó kísérleteknek kiindulási pontjául⁸). Ez volna ugyanis a leghelyesb út és mód a nagy tőkésék túlsúlyjának mérséklésére, a munkás-osztályban az önállósági érzület s az öntökélyesbítési ösztön fokozására, a munkások szociális és anyagi helyzete tartós megjavítására. Ámde az asszociáció e téreni megvalósítása sok nehézséggel jár; nevezetesen azért, mivel az illetőkben nagyobb szakértelmiséget, ügyességet és felelősség-vállalást föltételez; s emellett a résztvevők a *vállalat nem-sikerülése*, válságok alkalmávali bukása által könnyen egészen tönkre tétethetnek. Nem is említve, hogy az ilyféle asszociációknál a bizonyos és előre fizetett munkabér helyébe a bizonytalan s később realizálható vállalati nyereség lépne, s hogy rendszeren hiányzani fog bennök az egységes vállalati vezénylet erélye, a kellő akarat- és erőszhang, a nagybani előrelátás, gyors elhatározás és intézkedés, meg a *nyereség megosztásában arány* helyes megállapítása. Bizonyos végül, hogy ilyféle társulatok állami támogatás nélkül alig állhatnának fenn, tehát oly terhet rónának az adózókra, melyeket hosszabb ideig elviselni lehetlen volna.

Egyébiránt nem szenved kétséget, hogy nagyobb szemesség és ellenőrzőt ily társasulásokban kitűnőleg szokott meglenni, s hogy ügyes berendezésnél ép oly olcsón dolgozhatnak s állíthatják elő az árut, mint a vállalkozók⁹).

¹) Némely e kérdésre vonatkozó részlet alantabb a gyáripar elméletének illető fejezetében foglaltatik.

²) Nem alkalmazhatók ezek személyes szolgálati munkákra.], o. közhivatalnokok, katonák, papok stb. fizetésére.

³) Például falusi bábának, sebésznek stb. honorarium ja hatóságilag is megszabható.

⁴) L. *Léon Faucher* remek cikkét: „Droit au travail a fr. Dictionnaire de l'Econ. Politique”-ben; *Roscher*: Ansichten der Volkswirtschaft „261). sk. 1. *Garnier*: Droit au travail (1851.) ez. ért. A munkárai jog elismerését a Socialisták követelik, jelesül *Considérant* (Destinée Sociale ez. munkb.) *Louis Blanc* és *Proudhon*, ezt még a fűlsocialisták *Ott* (Écon.Sociale 576.11') és *VilUaunié* (Nouv.-Principes II. 78. 1.) meg *Frégier* (Solution du problème social 1850.) is. Xémileges támogatására az eszmének magánál *Jiösslemél* (Grund. 139. sk. 1.) is találunk.

⁵) Helyesen jegyzi meg *Faucher*, hogy e jog elismerése által a legnyersebb communismus készítettnek elő. mert nemcsak a kész vagyon és termelvény, hanem még a *productiv erők* is lerontatnának: s azon fűlszeg nézetből ítéltemék meg a társadalom, mintha a productió határtalan lehetne, a kormány az áru-keletet önkényesen megparancsolhatná, s folytonosan *adhatna* a nélkül, hogy *kapott* volna! *Roscher* hozzá teszi, hogy hisz ilyképen az orvos az államtól betegeket, az író köuyvvévőkct, az ügyvéd clienseket követelhetne, *Mario* a soeialista pedig maga is elismeri, hogy e jog átok volna, hogyha az államhatalom egyidejűleg a gyermeknemzést nem nehezitené; *Stuart Mill*, a nagy Munkás-barát pedig szinte egyenesen kárhoztatja az ci-zuét. (Princ. II. fej.)

⁶) L. *Blannak* indítványja, hogy a munkások béérének magassága maguk közti szavazás útján döntéssék el, komoly ezáfolatra nem is érdemes!

⁷) L. még *Király*: Soc. und Commun. 121-126. I. *Garnier*: 177. I. *Rosler*: 436. sk. 1. *Munqoldt*: Arbeitergenossenschaften stb. a Tub. folyóirat. 1859. és 1862-ik foly. *Suber*; Association ez. cikk.kc a Bluntschlifé Staatslexikonban; *Thünen*: *Isolirter Staat* II-ik rész (1850). *Morrison*: Relation between labour and capital (1854) 10-13. fej.

Ott és FiKiatwné a fent idézett helyeken, *Röscher*: *Ansichten* 266. sk. 1. *Pfeiffer*: *Genossenschaftswesen* (1863). *Gierke*: *Genossenschaftsrecht*, I. 1036. sk. 1.

⁸⁾ Ennek egyik formája volnának a napjainkban elterjedni kezdő: *partnershipk* (munkások társasulása), azután a *Lassalle* által ajánlott *productiv-associációk* (termelő társulatok) állami segélyezéssel, az angol és franciaországi *Cooperativ-egyletek* stb. Mindannyiuknak fő ismerte pedig az, hogy a munkást a vállalkozótól függetlenné tenni akarják, a vállalkozói nyereséget a munkásoknak maguknak biztosítani czéloznak, s így tulajdonkép a munkabér mellőzhetését is eszközölnék, a mennyiben a munkásoknak ön vállalkozókká válását föltételezik. A termelési munkás-társulatokat különösen illetőleg megérintendő az, hogy *Lassalle* ezeket egyenes oppositiónból a vállalkozók osztálya meg a nagy tőkés ellen követeli s oda törekszik, hogy segélyekkel (hozzájárulván az állami garantié) a munkások teljesen függetlenekké tétessenek. Ez egész indítványnak fölszégét és kivihetlenségét abposan mutatja ki *Schäffle* szelleműs értekezésében: *Bourgeois- und Arbeiterinternationalökonomie* (Deutsche Viert.-Schrift. 1864. 2-ik füzet 322. sk. 1.) Mi e kérdést még a II-ik Eészben is tárgyaljuk, s itt még csak néhány kiváló jeleségű munkára utalunk, mely a fentebb említettek kívül a munkás-kérdéssel foglalkozik, úgymint: *Mannequin*: *Travail et Liberté* (1863). *Villiaumé*: *Écon. Politique* (4-ik kiad. 1868.) kiből ugylátszik *Lassalle* sokat merített és *Ketteier* (mainzi püspök): *Die Arbeiterfrage und das Christen thum* (1864).

⁹⁾ A munkások ilyszerű társasulásának eszméjét először a szelleműs francia államphilosoph *Bûchez* pendítette meg a harminczas években. L. *Villiaumé*: id. m. II. 82. sk. 1.

106. §.

Folytatás.

D) Nyerrészesülési rendszer. Ez abban áll, hogy a vállalkozó munká-sait évi nyeresége egy bizonyos hányadában részelteti. Szintén örömmel üdvözölhető terv, a mennyiben általa tőkés és munkás, gyárúr és proletár, erős és gyöngé közt érdek-közösség s közelebbi érintkezés válik lehetségessé, s e két fontos társadalmi elem közti küzdelem békés harmóniává változtathatik! Azonban bár több tekintélyes szószólója van e rendszernek, sőt itt-ott nem egészen sikeretlenül mégis kísértetek¹⁾ s legújabbban az úgynevezett *industrial partnership* alakjában, melyben a munkások, mint tőkerészletet is a vállalatba adó résztvevők jelenkeznek, nevezetes fejlődési lendületet vett az eszme-) tartós meghonosítása annyiban nehéz, hogy miután a munkások a nyereségben osztoznának, természetyszerűleg a *kockázatot is el kellene* vállalniok, a mire rendesen képtelenek. Kivihetőbb volna talán a munkásokat bizonyos béren kívül a nyereség bizonyos százalékában részesíteni; fennmaradván itt is azon baj, hogy a részeltetésnek mérve az egyes munkásokra nézve, valamint a belépés és kilépés módozatai szerfelett nehezen lennének meghatározhatók; s e mellett a gyárúr és vállalkozó iránti bizalmatlanság, kárral járó évekbeleni elégületlenség stb. szintén veszélyezteti az ilynemű associatiók fennállását. Legtöbb kilátással sikerre volna megvalósítható e rendszer oly vállalatokban, melyek biztos nyereséggel járnak s nagy versenyzésnek nincsenek kitéve; továbbá ott, hol a munkások darabb szerint fizettetnek; de mindez csak azon föltétel alatt, ha a munkások erkölcsösek, előrelátók, szorgalmasak és békés öszhangban megférők.

E) Munkafelmondások. A magasb műveltségű államokban gyakrabban előforduló összebeszélések a munkávali tömeges *felhagyásra* (Strike, Lohncoalitionen) a munkások részéről oly végből szoktak történni, hogy a vállalkozóktól *magasb bér* erőszakoltassék ki³⁾. E lépésnek sikere ott, hol

a bér emelkedő tendenciájú s a szokás által az egyébként természetes magasságon alul tartatik meg, vagy mozgalmas időkben, hol más factorok által is támogattatik, nem tagadható; egyéb körülmények közt azonban és főleg akkor, hogyha a küzdelem a bér természetes képződési alapjai *ellen* irányul, legtöbb esetben kétséges. A munkások legnagyobb része jelesen ily alkalommal nehezen *megtakargatott kis tőkeit egészen fölemésztvén* legtöbben magukat és családjaikat nyomasztó helyzetbe teszik, zavargásokra, munkakerülésre szoknak, a vállalkozókkal végkép meghasonlanak s nem ritkán önnön nagy kárukra okot adnak arra is, hogy a tőke az országból kivándorol, s kézi munka helyett *gépek* vétetnek alkalmazásba. Eltekintve attól, hogy a tervszerűbben föllépő s gazdag vállalkozók a szegény és összenemtartó munkásokat e küzdelemben rendszerint legyőzik s legtöbb esetben a munkások azok, a kiknek engedniök kell⁴⁾). A mi egyébiránt az állam és a törvényhozás feladatát ez összebeszélésekkel szemben illeti⁵⁾; kivéven erőszakoskodásokat, szerződés megszegéseket, vagy forradalmi irányú kihágásokat, a munkások e föllépése büntetéssel nem sújtható; mert kétségtelen, hogy ezen összebeszélési jog nélkül a munka-piacz szabadsága nem volna biztosítva, s másfelől az osztó igazság is azt követeli, hogy, ha a nem ritkábban összebeszélő *vállalkozók* nem fenýítettnek meg, a munkások se büntetessenek⁶⁻⁸⁾.

F) Azon *egyéb tervezetekről*, melyek szerint némely szakemberek a munkások bérvizonyait kedvezőbbre változtathatni vélik, alantabb lévén szó, itt még csak az jegyzendő meg, hogy a munkásosztály anyagi és sociális helyzetének a század humanitárius szellemében való javítása csakugyan sürgető feladat, melynek megoldásához járulni első vonalban a nemzetgazdaságtan is hivatva van.

Nem hagyhatni végül említetlenül, miszerint az itt taglalt kérdéseket a munkabérről, azon ép napjainkban szőnyegre került, s már eddig is oly sok heves vitákra okot szolgáltatott feladvány, vajjon az állam- és társadalom magatartásában, a munkás-osztályok helyzetének javítása körül, a *státus-segély* vagy pedig az *önsegély elve* vétessék-e alapul és iránytűül, legszorosb összefüggésben áll, s a nemzetgazda tüzetes figyelmét egész mérvben követeli, a miért is alantabb az illetőhelyen e tárgynak egy külön §-ot szentelünk.

¹⁾ A negyvenes években egy párisi szobafestő *Leclair* az elvet eredménnyel kezdte alkalmazni, továbbá ugyanott *Dupont* nyomdász is, sőt már a harminczas években *Paturle* nevű nagy iparos Cateau-i gyárában, Németországban pedig *Thüene* falusi jószágán vette a rendszert fogantatba; míg Angliában a Cornwallisi bányákban léteznek ilyféle társtüzletek. Elméleti téren *Balbaje* az „Economy of Machinery” ismeretes jeles szerzője., továbbá *Thüene*, *Mohi Moritz*, *Rössler ét. Stuart Mill* is ajánlják a munkás- és vállalkozó közti association Thüene s Rössler különösen azt ajánlják, hogy a vállalkozók bizonyos jövedelmen felül (némely költségek levonása után) a vállalkozói nyereség egy részében például 1% százalékában részesítsék munkásaikat. Mások a vállalkozót bizonyos tartalékalap félretetésére akarják kényszeríttetni stb. L. még *Király* id. m. 120-126. l. *Bösser*: 436. sk. 1. *Gamier*: 475. fl^o 1. mely utóbbi helyesen jegyzi meg, hogy nem az a főczél, hogy a munkás vállalkozói üzlet-társá, hanem az, hogy érdekhitté váljék a munka eredménye iránt; inig *Louis Blanc* és némileg *Stuart, Mill és Lange* annyira mennek, hogy a munkások anyagi helyzete javítására az örököségi jog megszorítását is indítványozzák. Legújban *M Chevalier* az 1868-ki világapártárlatról írt munkájában mindezen kérdéseket röviden, de szellemdusan tárgyalta.

²⁾ A nyerrésirestülési rendszernek (industriale Partnerschaft) igen érdekes fogantatási példáját adta legújában *Berlinben* egy nagy iparos (Borchert), a ki 1868. elején gyári munkásaival ilyeszerű egyezményre lépett s 1869. márczius elején a nyereség kiosztást először eszközölve vévén, dicséretes tanújelét szolgáltatá az eszme életrevalósága és kivihetőségének. A munkásokra eső *bonus* (nyer-részlet) valamint a tőkének jutó osztalék igen kedvező volt s az egész kiosztás bizonyos ünnepélyességgel ment végbe, melyet a szóban lévő eszme egyik legmelegebb apostola, a híres statikus *Engel* (a ki ép most bocsátott közre egy nagyobb munkát e cím alatt „*Bonus und Dividende*”) s más ipari notabilitások jelenléte is emelt. (L. Augsburgi Allgemeine Zeitung, 1869. Marc. 11. Beilage).

³⁾ L. *Roscher*: I. 176. §. *Király*: 123 -124. 1. *Mangoldt*: Tüb. Zeitschrift 1862-ki (oly. *Rau*: I. 202. §.

⁴⁾ Ezen törekvésekkel állanak összefüggésben a százezernyi tagokat számító *trades-unions* (angol munkás-egyletek), a napjainkban Schweitzban szervezkedett *munkások alliance*-ja, s hason társulatok, melyek a munkások anyagi segélyezésére czeleznek

⁵⁾ Mely ezelőtt szigorú tilalommal sújtott minden ilynemű egyesüléseket és lépéseket.

⁶⁾ A legújabb törvényhozás csakugyan sokkal enyhébb már e tekintetben. L. *Schäffle*: 278. 1. *Brockhaus*: Unsere Zeit. 1866. pag. 456. *Roscher*: I. 178. §.

⁷⁾ A munkás-egyletek formális elméletét I. *Dühring*: Arbeit und Kapital (1866) című művében. St. Mill helyesli őket, míg a munka jobb megfizetésére czéloznak, de kárhoztatja, ha a bérek jó és rossz munkáért egyenlő mérvbeni megállapítását akarják kieszközölni. (Pr. II. 14. fej. 6. és V. 10. fej. 5.)

⁸⁾ Egy mindenesetre igen nagy s következeiseiben veszedelmes tévedés az, mely a socialisták által előidézve itt-ott már a nemzetgazdák és praktikus államférfiak nézetkörébe is befürödött: t. i. hogy a munkabér kérdése a társadalmi osztály-ellentét és rendharcznak kérdése. L. e tekintetben *Sargent*: Science of Social opulence (1856.) 225-ik s következő lapjait.

NEGYEDIK CZIKK.

A tőkejövedelem vagy kamat.

107. §.

A tőkejövedelem és a kamat általában.

Azon része a társadalmi jövedelemnek ¹⁾, mely a tőkebirtokosoknak jut, azért hogy tőkéiket a production ál alkalmazták, vagy másoknak használatul átengedték, *tőkejövedelemnek* neveztetik. A tőkejövedelem ott, hol a tőke tulajdonosa azt maga használja vállalatában „közvetlenének; ott pedig, ahol másnak bizonyos ellenszolgáltatásért (azaz: díjért) kölcsönadta, kikötöttnek, vagy helyesebben *kamatnak* (Interesse, Zins) hivatik²⁾; mely utóbbi e szerint nem egyéb, mint a *tőke használmányának ára* (Preis der Capitalnutzung).

A kamat az átengedett tőkék meg a kölcsön-ügylet különféleleáege szerint, különbözőkép jelenkezik. Így p. épületek, hajók, gépeknél (tehát oly jószágoknál, melyeknek tulajdonjoga a tőkésnél megmarad), *bérletdíj* (Miethzins); kölcsönkönyvtáraknál előfizetési díj; pénz-kölcsönöknél szorosb

értelembe *kamat*. A tőkejövedelem képződési szabályainak felismerése legjobban a *kamat* tüneményeinek alapján érhető el, mert sajátvállalatokban alkalmazott tőkék jövedelme (épúgy, mint a munkási jövedelem) rendszeren más jövedelem- elemekkel (például munka- vagy vállalkozási jövedelemmel) egygy^é olvadva létezik, s legtöbb esetben a tőkés maga is csak kikölcsonzótt tőkékkel való összhasonlítás útján határozhatja meg vállalati jövedelmében azon rész nagyságát, melyet befektetett tőkéje jutalmának tarthat.

E szerint a tőkejövedelem ott is, a hol a tőke saját vállalatban van elhelyezve, *kamatnak* nevezetik. A tiszta tőkekamatot ép oly ritkán találhatni, mint a tiszta földjövédelmet. Megjegyezvén, hogy a tiszta kamat annyiban is nehezen határozható meg legtöbb esetben, mivel azon kamatösszegben, melyet a kölcsönvevők a tőkésnek fizetnek, a tőke-használmány árán kívül más díj-elemek is rejtőznek, például *tőkehelyreptőlási kamat-rész* (így kölcsönvett gépekért, könyvekért, eszközökért, bérben birt házakért³⁻⁴). E szerint a tiszta kamat még legtökélyesben a *pénzben* kiadott tőkéért járó kamatnak tételében ismerhető fol; habár óvakodni kell a kamatot a *pénznek árával* azonosnak tartani, mit sokan tesznek, mivel a legtöbb tőkekikölcsonzés kényelem s egyszerűség tekintetéből pénzben szokott történni, vagy legalább pénzben megbecsültetni, s mivel sokan (féliszegül) csak a pénz tartják tőkének⁵).

A tőkejövedelemnek *mérve*: a *kamatláb* (Zinsfuss), mely a tőke értékének bizonyos időre (p. o. egy évre) szóló százalékában szokott kifejezetni; s országos kamatláb akkor, ha azon átlag (középnagyságú) kamat összeget értjük, mely valamely államban biztos helyre és nehézség nélkül kikölcsonzótt pénzbeli tőkékért kapható⁶).

Minden tőkekikölcsonzásnél a kamatban az *elvallalt kárveszélynek* (Risiko) megfelelő némi *díjrészlet* is szokott foglaltatni, mely a tiszta tőkekamattól eszmeileg, megkülönböztetendő s annál nagyobb fog lenni, mennél csekélyebb biztosságnak örvend a tőkebirtokos, mennél rosszabb az igazságszolgáltatás, mennél több veszélylyel jár a vállalat, melyben a kölcsöntőke elhelyezendő, vagy mennél ingadozóbb értékű a törvényes fizetésközeg, melyben a tőke kölcsönadása történt.

Mindezek nyomán azt mondhatni, hogy a kamat-összeg tulajdonkép a *következő elemekből* (vagy részletekből) áll: *a)* megtérítési díj a tőke-elhasználásából, meg annak fentartásából folyó költségekért; *b)* biztositási összeg az elvallalt risiko fejében; és *c)* tulajdonképeni tőkenyeresség, mint jutalom azon önmegtágadásért, mely a tőkének eredetét adta, s mely nyereség a tőkegyűjtési ösztön s takarékosági hajlam alapja és föltétele⁷⁻⁹)

¹) L. még *Ad. Smith: L 9. J. B. Say: Tr. II. 8. fejt. Ricardo: Pr. VI. VII. XXI. fejt. St. Mill: íjt. 16. Rau: I. 222-285. §. Röscher: I. 179-194. §. Garnier: Tr. 27. fejt. 180-500. 1. Gloser: Pol. Oek. 126. sk. §. Baumstark: Erläuter. 625-688. 1. Nebenius: Ötentl. Credit 77-88. 1. Hermann: Untersuch. 185-227. 1. Schäßfle: N. Oek. 244-260. Rössler: Gr. 148-497. LManyoldt: V. Lehre 420-439.1. Villiaumé: Traité 255-288. Carey: Prim.: (Halász ford.):511-319. 1. Batbie: N. Tr. 1. 292. sk. 1. Oppenheim: Naturales Capitals 168. sk. 1.*

²) Ausbedungene Kapitalrente: interest of money; miíi natürliche Kapitalrente (az angoloknál: profit of Stock) alatt a közvetlen tőkejövedelem szokott a német szakemberek által értetni.

⁴⁾ A tőke teljes megtérítésén kívül a tőkés azért, hogy annak használásáról lemond, jutalmat is követel; s e jutalom tulajdonképpen a kamat. A tiszta tőkejövedelem vagy kamat a nyerstől *Kudler* szerint úgy különböztetik meg, hogyha mindazon átlagos költségek levonatnak az általános tőkejövdelemből, melyek a tőke fenntartására s helyreállítására teendők. L. *Kudler*: I 57. §. és *Rössler*: 449. 1.

⁴⁾ Némelyek (főleg angol írók) a tőkejövdelmet egészen azonosítják a *vállalati nyereséggel* (Unternehmergewinn), ami azonban fogalomzavarra adhat okot s a gyakorlati életnek sem felel meg.

⁵⁾ Midőn *pénzhiány* miatt hallunk panaszkodni, legtöbbször nem pénz az, melyben hiány van, hanem *tőkék*. Hogy egyébiránt ezt sem szabad túloznunk, s hogy gyakran csakugyan ép pénz az, melyet keresve keres a vállalkozó, mutatja *Rössler*: 484-485. 1. L. még *Chevalier*: De la Monnaie II. 380. 1. *Carey* (Halász ford.) 312. sk. 1.

⁶⁾ Ha tehát azt mondjuk, Angliában vagy Franciaországban az országos kamatláb négy százalék, azt értjük alatta, hogy ez államokban kellő biztossággal kikölcsönzött 100 fitnyi tőkéért rendszeren 4 fitot kapni egy évre.

⁷⁾ L. még ez utóbbi pontokra nézve *Schäffle*: 245. 1. *Rau*: I. 224. sk. §.

⁸⁾ A tiszta tőkejövdelem vagy *tiszta kamat* fogalma nem eléggé szabatosan határozatit meg a szakemberek által, pedig ez könnyen adhat okot eszmezavarra. Leghelyesb volna azon érték-összeget tiszta kamatnak nevezni, mely az általános tőkejövdelemből akkor marad meg, hogyha a tőke elhasználásáérti megtérítési díjt, meg biztosítási összeg-elemet abból levontuk, a mely tehát elfogyasztható a nélkül, hogy a tőke-törzs értéke megtámadatnék vagy kevesbítették. Hogy e *tiszta kamat* a kikölcsönzött *pénztőke után járó kamatban* legkönnyebben lesz felismerhető, említeni nem is kell.

⁹⁾ A *kikölcsönzésről* s tőkeelhelyzésről több új eszmét fejt ki *Oppenheim*: Natur des Capitals című munkája. 168-ik s következő lapjain.

108. §.

A tőke kamat nagyságát szabályzó körülmények.

A tiszta, azaz: a tulajdonképeni kamat ¹⁾, mint az átengedett pénzbeli tőkék használmányának ára, épúgy mint egyéb jószágok ára, a kereslet és kínálat közti viszonytól s az erre befolyó körülményektől függ²⁾. Határozó fontosságú momentumok e szerint a kamat nagyságára nézve egyfelől a tőke-előállítási költségek és viszonyok, másfelől a tőkék használhatósága és a tőkekereslők fizetési-képessége.

Ugyanis:

a) A *kínálatot* szabályzó előállítási költségek (vagy jobban mondva viszonyok) függenek egyfelől a tőke-gyűjtés könnyűségétől, másfelől azon viszonyoktól, melyek a megtérítési díj és a biztosítási részletre befolyással vannak. Könnyen és nagy mennyiségben jesusul ott állítatnak elő a tőkék, a hol a nemzeti productio nyereséges, a tiszta jövdelem tétele nagy, az üzletmódok és eszközök hatályosak s a takarékoság igen elterjedett, a takaritmányok előnyös elhelyezésére pedig sok alkalom kínálkozik. A *kamatnak* tartandóan legalább akkorának kell lennie, hogy az előállítással járó áldozatokat (önmérséklést stb.) teljesen megjutalmazza, s a tőke-gyűjtési ingert ébren tartsa; a honnan az is foly, hogy ez áldozatok határozzák meg a kamat azon minimál-tételét, melyen alul az nem szállhat³⁾; s hogy ott, a hol a. nevezett áldozatok súlyosbak, a tőkegyűjtés nehezebb, a kamatnak is emelkednie kell, míg ellenkező viszonyok közt rendszeren csökkenni fog. - Nagyobb és élénkebb lesz végül a tőke kínálat ott, hol jó és szigorú adótörvények, kifejlett hitel, virágzó bank- és pénzüzet, szabad forgalom s a közállapotok iránt szilárd bizalom, meg a jövőről gondoskodó életirány

honos; ellenkezőleg pedig ott, a hol mindez hiányzik, vagy csak csekély mértékben van meg.

h) A *keresletet* illetőleg, ez a tőkekereslők (munkások, földbirtokosok, vállalkozók) számarányától és fizetőképességétől, valamint a tőkénél; használati értékétől függ. Döntő mozzanat lesz tehát ez irányban azon mérv, melyben a tőkék vállalkozási célokra szükségeltetnek; továbbá a tőkék *hatályosságának foka*, meg a *süker* és terjedelem, melyben a tőkére szorulók termelnek és új javakat előállítanak. Fizetőképesség alatt a földbirtokosoknál kiválólag telkeik termékenysége és kiterjedése meg üzleti technikájuk tökélyetességi foka, a munkásoknál pedig azok szorgalma és ügyessége értetvén; míg a tőkék használati értéke egyenlő jelentményű a munkások ügyességével és a természetetők bőségével, melyek általuk gyümölcsöző karba helyeztetnek⁴⁾. Mennél nagyobb e szerint valamely államban a vállalkozási erély, mennél több kilátása van az üzletembereknek nyereségre szert tehetni, mennél műveltebb és függetlenebb munkás- és vállalkozó osztálya van az országnak, s mennél szabadabb az ipar és forgalom s szélesb alapú a polgári rend műveltsége: annál nagyobb is leend a tőkék felé irányuló kereslet, melyet ezeken kívül még a közállapotok biztossága, a státuszélet alkotmányos formákban bekés fejlődése is hathatósan fokozni és ápolni szokott.

Innen foly az, hogy a *kamat maximál-tétele* e két momentum (fizetés képesség és használatérték) szerint szabályzódik, azaz magasabbra nem emelkedhetik, mint a mennyire a tőkék használati értéke és a tőkekereslők fizetőképessége terjed, illetőleg azt lehetségesíti.

c) Eredménye az előrebecsültaknak az: a) hogy a tőkekinálat és kereslet minden ha a rendelkezésre lévő tőkék mennyisége és elhelyezkedési irányzatától, viszonyítva a tőkeszükségelők számához s tőke utáni törekvésük terjedelme és sürgősségéhez szokott föltételeztetni; b) hogy arra, melyik része a földjövedelem levonása után megmaradó nemzeti jövedelemnek jut a tőkéseknek és melyik a munkásoknak, döntő fontosságú körülmény az, a tőkebirtokosok versenygenek e jobban és belterjesben munkásokért, avagy a munkások tőkékért, s hogy például ott, a hol a tőkék gyorsabban szaporodtak, mint a munkások: a munkabér emelkedni, ott pedig a hol a tőkészaporodás aránya csekélyebb, a bér csökkenni, a kamat pedig felzőkni fog⁵⁾.

¹⁾ Vagyis a biztosítási díj-elemtől eltekintve vett kamat-összeg. (Megtérítési díj-elem pénzbeli tőkénél nem létezővén, itt figyelembe nem jöhet.)

²⁾ *Schäffle* (247. l.) szerint ez elv áll mind a kölcsönkamatról mind a bérletdíjről, mind a haszonbérrel. Mi azonban itt a *pénztőke-kamatot* vesszük elmélgésünk alapjául, mint legfontosbat és leggyakorlatiabb méltánylást lehetségesítőt.

³⁾ Igen nem csökkenhet a kamat, mert megszűnnének az emberek takarítani, a mi szükségkép a kínálat csökkenésére tehát kamat-emelkedésre vezetne.

⁴⁾ Mérvadó itt *hozadéka* (Ertrag) a legkevésbé gyümölcsöző tőke-alkalmazásnak mely egyébiránt nem mellözhető, hogy valamennyi foglalkozást kereső tőkék tényleg foglalkodtassanak is. Ezen legkevésbé gyümölcsöző tőke-alkalmazás határozza meg. az országos kamatláb nagyságát, épenúgy, mint a legselejtseb földéken szükséges termelés-költségek a gabona-árt, vagy az utolsóként alkalmazott munkás munkájának eredménye a munkabért.

⁵⁾ Ezekben mindég a kamat átlagos nagyságáról volt szó; nem tekintve a tőke és pénzpiacz hullámzásait, melyek a kamatot időközökként az érintett átlag-tételtől nagyönis elterelhetik. Ily hullámzások állanak jelesen elő nagy államkölcsonök fölvételekor, nagy tőkeberuházásoknál p. o. vaspályaépítkezésebbe; vagy na -obb terjedelmű kereskedelmi válságok alkalmával.

109. §.

A kamat nagysága különbözővállalatokban, s egyenlősülési irányzata.

Egy és ugyanazon közgazdasági területen belül a tőkenyeresség (vagyis a kárveszélyi díjtól eltekintve vett kamatláb) különböző vállalatokban *egyenlősülési irányzatot* tanúsít, jelesül annyiban, hogy a tőkék az idő- és helyszerint kevésbé nyereséges elhelyzésből kedvezőbb kilátást nyújtó vállalatokba folynak; s így amott a nyereségi tétel emelkedvén, emitt pedig csökkenvén a *kamatlat súly egyéne*, áll elő!).

Ezen kamat-egyenlősülési műfolyam azonban nem minden kölcsönök-nél egyforma, s nem is minden nehézség nélküli, a mennyiben azon tőke ide-oda vonulás sokszor akadályokra talál, úgy hogy a jelzett szabály alóli kivételekkel is találkozunk, melyeknek egy része ugyan látszólagos, de a másik része tényleges és valódi. Így névszerint *látszólagos a kamat különbözet* ott, hol a kikölcsönzött tőkék koczkázat-foka vagy helyreépítési mérve különböző. Például a házbér azért, mivel javítási és újból felépítési díjt is tartalmaz, magasabb lészen, mint a tiszta pénz-tőkekamat; a kevesebb biztosságot nyújtó *utóbb-zálogra*, támaszkodó tőke kamata mindég magasb leend, mint *első* zálogi biztosságnak örvendő kölcsöne stb. Látszólagos lesz továbbá a kivétel azon kamat-különbségeknél, melyek túlnyomókig álló, vagy kiválólag forgó tőkékkel üzött vállalatok közt mutatkoznak. Az említett *kamat-egyenlősülés* ugyanis legkönnyebben valósulhat meg forgó (azaz: nehézség nélkül ide-oda helyezhető) tőkékkel dolgozó üzletek közt, míg egyebütt, azért mivel a tőkék a vállalatból csak nehezen vehetők ki s vihetők máshová (p. o. vaspályák, hidak, földbirtok) ama egyenlősülési iránylat megakadhat²⁾.

A *valódi kivételeket* illetőleg, ezek leginkább a tőkék szabad ide-oda vonulásának akadályaiból erednek; így p. o. uzsoraszabványok, rendi elő-ítéletek, ferde szokások, szabadalmak stb. által a természetes tőkefolyam irányulása a legtermelőbb vállalatok felé tetemesen megnehezítettik, sőt esetileg egyenesen lehetetlenné is tétetik³⁾.

Érvényes végül a fentjelzett egyenlősülési szabály két egymás közt szorosb forgalmi viszonylatban álló külön nemzetgazdaság (illetőleg ország)-ra nézve is, mennyiben a tőkéknek kamategyenlítő elhelyezkedése hitelezés útján vagy a tőkéseknak átköltözködésük útján helyt foglalhat. Habár ismeretlenség a viszonyokkal, *szokások*, idegenkedés a kivándorlástól stb. ez iránylat nagymérvű ellensúlyozására is hatnak.

¹⁾ Ezen nagy elvet legújában *Carey* és utána vakbuzgó tanítványa *Dühring* egyenesen tagadják, a nélkül azonban, hogy ellen-vélemémüket eléggkép indokolni bírnák. L. még *Rössler*: 477 1

²⁾ Az álló tőkék termelékenysége lassan lép foganatba s lassan változik is (innen azután a jelzálogi kamatláb állandóbb volta): míg a kereskedésben hol a forgás oly gyors, a legközelebbi időközökben külön-külön kamatlábbal találkozunk a termelékenység hamar és nagy mértékben változik, majd igen uagy majd igen csekély; a honnan következik az is, hogy a disconto (váltószámítolási díj) egy évtized alatt 2- és 12% közt ingadozik.

³⁾ L. m. *Hoscher*: I. 181. §. *Mangoldt*: Grund. 103 -107.

110. §.

A kamat nagysága a népelet különböző szakaszaiban magas és alacsony kamatláb különösen.

Műveletlen vad népeknél tőkekölsön ismeretlen s ha esetleg előfordul: kamat nem szokott kiköttetni. A polgárosodás terjedésével azonban előáll a *kölsönzés* és pedig magas kamatokkal, inert a tőkék még ritkák, a takarítási ösztön csekély, a kockázat nagy, a hitel s közrend nem eléggé szilárd, másfelől meg a bőségesen rendelkezésre álló föld meg vállalkozási alkalmak a tőkék használati értékét fokozzák ¹⁾. A műveltség (ipar, társadalmi élet stb.) magasb fokán ép ellenkező okoknál fogva (vagyis gyorsabb tőkeszaporodás, hatályos²⁾ termelés, szilárd jogi rend, élénk hitel stb. miatt) a kamat illetőleg a tőke-nyereség csökkenni szokott, főleg azért is, mivel mind kevezőtlenebb elhelyezési módokhoz kell áttérni, a hol az eredmény szükségkép csekélyebb. A kamat ez alábbszállása legelőször a gazdasági tekintetben legvirágzóbb tartományok és vidékeken (városokban, forgalmi főpontokon) jelenkezik. Ez időszakban egyébiránt a *tőkenyereség egyenlősülési irányzata* mindjobbban helyt foglal, mert a tőkemozgalom (ide-oda vonulás) szabadabbá és általánosabbá válik. Vannak e mellett magas műveltségi polczokon a kamat csökkenésének ellensúlyozására is szolgáló momentumok, például növekedik a kereslet a tőkeszaporodással egyenlő arányban; az olcsó tőke sokakat vállalatokra buzdít; vagy háborúk, forradalmak, kereskedelmi krízisek, elemi csapások által a tőketörzs megfogy stb.

A kamat csökkenésének egyébiránt nem szükséges következése a tőkebirtokosok helyzetének megroszabbulása, mert a *tőke szaporodási aránya* nagyobb is lehet, mint a kamat csökkenése, s mivel magasb műveltségű államokban sok más körülmény is helyreüti a tőkejövedelem csökkenéséből eredő hátrányt. Gazdag népek, melyeknél a kamat alacsony, tőkék egy részét magas kamatlábbal bíró s főleg agrícól országokba helyezik át, és pedig vagy egyenes átköltözködés útján, vagy pedig hitelműveletek segítségével³⁾.

A mily előnyös továbbá és ösztönző hatályú az *olcsó tőke* életrevaló s iparos népekre nézve, a kikenél egészbenvéve virágzó iparnak és gazdaságnak, vagyonosságnak és anyagi jóllétnek ⁴⁾, nemkülönben rendezett közhiteli és államháztartási viszonyoknak a jele, oly nyomasztóvá válhatik hanyatló országokban, a hol például a népesség nem szaporodik, a munkaképesség nem növekedik a vállalkozási erély csekélyebb mérvű; mert itt a tőkések, kiknek törzsvagyona megszaporodott, minden következő évben csak ép annyit oszthatnak meg jövedelemkép maguk közt, mint előbbeni években s a folytatott takarékoság igazi gyarapodását a nemzetnek nem

hozná magával⁵⁾). Kétségtelen egyébiránt, hogy a tőkenyeresség (a kamat) csak bizonyos pontig szállhat le, mert azontúl a takarítás megszűnnék, az emberek tőküket, semhogy 2-3százalékért kikölcsonözzeék, fölemészteneék vagy nagy kockázatú vállalatokba fektetnék stb.⁶⁾

Egészen *lehanyaglott népeknél* végre a tőkekamat ismét feljebb száll, mint természetes következménye nagy ember- és tőkevesztéseknek, eszélytelen pazarlásnak, jogbátortalanságnak s a megcsökkenk kamatgyiijítésnek. Ezek azon idők, melyekben az alsóbb osztályok szabadsága, meg a tulajdonjog biztonsága leginkább szokott veszélyeztetve lenni; a mennyiben vagy *anarchikus* népmozgalmak vagy *zsarnoki* önkényuralom ütök fel fejkét, a hol azután az anyagi élet karöltve a politikaival rohanó sebességgel megy felbomlásának elébe.

¹⁾ Roscher: I. 184. és 185. §. Rau: I. 289. 1.

²⁾ A kamatláb magas volta, illetőleg a tőkének drágasága, nyomasztó hatású az anyagi fejlődésre, mert vállalatokat megnehezít, a vagyoni egyenlőtlenséget előmozdítja, a belterjesb gazdálkodásmódra való áttérést feltartóztatja, más népekkal a versenyt akadályozza stb. Ezekből azonban nem következik az, mintha mindenkor és mindenütt károsnak vagy hiányos gazdasági fejlődést jelzőnek kellene tekinteni, a mennyiben hirtelen beálló nagy s belterjes ipari lendület, föléledt vállalkozási erély stb.-nek is lehet folyománya. L. Rössler: 481-484. 1.

³⁾ Mennél alacsonyabb valamely népnél a kamatláb, annál könnyebben kölcsonözhet idegeneknek. Egy újabb oka annak, hogy miért szeretnek alacsony műveltségű népek a legfejlettebbekkel érintkezni és üzleti összeköttetésbe lépni.

⁴⁾ S rendszerint karöltve szokott jární nyers termékek drágasága és ipar-árúk olcsóságával, továbbá magasb munkabérrel s a munkás osztály anyagilag emberiesb létezetésével. Rössler: 485. 1. Carey: Pr. of Social Science III. 119. 1.

⁵⁾ Hogy az alacsony kamatláb magábanvéve nem ép felülmúlhatlan eszmény-állapota a közgazdaságnak, mutatja Rössler 489-490. 1.

⁶⁾ Proudhonnak azon ferde nézete, mintha a kamat csökkenésnek idővel annyira kellene mennie, hogy a kamat végkép megszűnend, ép oly tévedés, mintha valaki azt mondaná, hogy a bizonyos körülményekben kisebb mértékre szállítható tápadag utóvégre a táplálásszerek teljes nélkülözhetését hozná magával. L. még Rössler: 462-463. 1

111. §.

A kamatvétel jogszerűsége és indokolt volta.

Nem mindenkor és mindenki által tartatott igazoltnak a kamatvétel, sőt a *sociálisták* egy része még ma is egyenesen ellenzi azt. így az *ókorban* részint a különböző népek hit-alapítói, részint a görök bölcselők kárhoztaták a kamat-vevést, azt állítván, hogy ez szívtelenség s a felebaráti szeretettel össze nem egyeztethető, de másfelől indokolatlan eljárás is, mert hisz a *pénz meddő* s új értékek előhozására képtelen (nummus non parit numum). A *középkorban* (s némileg még a legújabb időkben is) az egyház szinte ellenezte a kamatvételt s a szegények és megszorultak iránti könyörület keresztényi kötelességével össze nem féro cselekvénynek nyilvánítá. *Napjainkban* végre a sociálisták avval ostromlják a kamat-vételt, hogy aratás vetés nélkül, hogy a tőke tulajdonkép a munkának eredménjo, tehát jogtalan vagyon, továbbá, hogy a kamat a gazdagok uralmát még nyomasztóbbá változtatja s csak a socialis disharmonia fokozására vezet.

Ezen határozottan tévelyes nézetek megigazítására a következők szolgálhatnak: a) a kamat jogossága és észszerűsége egyfelől a tőkéknek a productionáli nélkülözhetlenségén és *productivitásán* (azaz: érték-előhozó erejükön és tulajdonságukon), másfelől azon alapszik, hogy minden tőke fáradság, szorgalom, ügyesség és önmegtartóztatásnak szüleménye, és így a belőle folyó nyereség (tehát a kamat is) nem egyéb mint *díj, jutalom* amaz erőfeszítés és áldozatokért, melyek keletkezésére fordítandók valának nem különben azért, hogy *saját vállalatbani* alkalmazástól elvonva másnak használatul, termelési tényezőül átengedték, b) A tőke egyike a nagy nemzeti termelés-factoroknak, mely úgy mint a másik kettő: a munka és föld, teljes joggal veszi igénybe a közreműködésével előhozott összjövedelemből a reája jutó részletet ¹⁾. c) A tőkenyereség és a kamat jogszerűségének kétségbevonása illetőleg kamatvételi tilalom: egyfelől a tulajdonjog intézménye s bármely ezen alapuló jövedelem jogosságának tagadása, másfelől azon hamis föltevésnek folyománya, hogy a kölcsönvevő a tőkével új javakat előhozni, illetőleg nyereségre szert tenni nem képes, d) A kamatvételt kárhozzatni annyi, mint szem elől téveszteni jogszerűségét és gazdasági termésszerűségét annak, hogy a kölcsönvevő a nem nélkülözhetett tőkével eszközölt nyereséményben a tőke-átengedőt is részesítse ²⁾.

Eltekintve attól, hogy a kamatvétel megtiltása arra vezetne, hogy a *takarítási ösztön elfojtának*, a hitel-műveletek lehetlenné válnának a legfontosb társadalmi erények (a takarékoság és mértékletesség, az előrelátás és a szorgalom stb.) hatálya megcsökkenetnék. Miből kitetszik az is, hogy a kamattilalommnk gyakorlati eredménye éppen az volna, mit a tőke ellenesei megakadályoztatni vagy elhárítani törekuszenek, tudniillik munka és keresethiány *tőkészükség és elszegényedési*

¹⁾ A tőke productivitását napjainkban ismét kétségbe vonja egy különben jeles socialista író: *Marx*: Das Kapital című munk. (1-ső köt. 1867.) kinek okoskodása alaptalanságát egyébiránt *Boucher* (I. 189. §. 8. j.) találóan czáfolja, továbbá *Lassalle* Der oekonomische Julian cz. könyvének 75 sk. 1. L. még *Manneguin*: Travail et liberté 450. ff. 1.

²⁾ Kamatvételi tilalmaknak helytelenségét, de gyakorlati kivihetlenségét is jól mutogatja *Schäffle*: 253-254. 1. *Roscher* pedig azt mondja: Ein unverzinsliches Darlehn ist eigentlich eine verschenkte Kapitalnutzung; mit Aufhebung des Zinses würde man den Tausch auf die nackte Gegenwart beschränken ohne Vermittlung zwischen Gegenwart und Zukunft; und für eine Menge von Diensten würde nun gar kein Aequivalent erfolgen, also würden dieselben unterbleiben. Die meisten Vorwürfe gegen die Tyrannei des Kapitals berühren im Grunde nur den Mangel, dass es nicht unerschöpflich ist. - S végre hozzá teszi, hogy productive használt tőkék kamatában a tőkés saját tulajdonának hozadékát fogyasztja, s ha improductív módon helyzetet el a kölcsönvevő által, akkor igaz! az utóbbi jövedelméből vagy vagyonából huzza a tőkés kamatát, de ha nem húzná, ugyan e javak maguk a tulajdonosuk (az adós) által emésztettek volna fel. (System I. 189. §.)

112. §

A kamat-szabványok és az uzsoratórvény különösen.

A régibb kamat tilalmi törvények helyébe az újkori törvényhozás a legtöbbször államban *kamat-szabványokat* (Zinstaxen) léptetett, melynek áthágása vagy kijátszása vétségnek nyilvánítván, sokszor mint *uzsora*

(Wucher) mégis büntetették ¹⁾. Ezen szabványok célja a kölcsönvevők előnyére *kamat-maximum* megállapítása, s igazolásukra a következők szoktak felhozni: a) a *productio* egyik kiváló tényezőjét és kellékét *olcsó tőke* képezi, a mely t. i. a javak előhozását élénkké s bőséggé változtatja, s egyidejűleg alacsony árak melletti eladhatást is lehetségesítvén, a versenyzést más népekkel megkönnyíti; szükséges tehát czélszerű állami intézkedések, jelesen kamat-szabványok által is odahatni, hogy a tőke minél olcsóbb áron megszerezhetővé, b) A status-hatalom hivatása a *gyöngébbeket* (a tőkére szorulókat) az erősebbek- és gazdagokkal szemben támogatni, c) Magas kamattétel *nehéztí* a *forgalmat* s lankasztja a kereskedést, és az üzleti erélyt, tehát minden módon oda kell hatni, hogy a tőke drágaság elhárítható. d) *Merész tervelő*k és könnyelmű pazarlók gátlandók a társadalmi tőke improductív fogyasztásában, a mi legbiztosabban úgy eszközölhető, ha olcsó tőkékhez jutásuk megnehezítetik; mennyiben alacsony kamatra pénzt senkitől se fognak kapni; végre e) vannak oly *együgyű emberek* kiknek, hogy csalárd tőkészek elől megóvattassanak, a követelt kamat nagyságát könnyen megítélhetővé kell tenni, mire legjobb módnak a kamat-szabvány felállítása bizonyult²⁾.

Az uzsora-szabványok indokolására czélzó ez érvelés *alaptalan* és *félszeg*; a miért is ez intézmény közgazdasági szempontból nem helyesítható. Kitészik ez a következőkből³⁾: a) a kamatszabvány a tőkebirtokost vagyonaival való *szabad rendelkezési jogában* akadályozza, s így a takarítási ösztönt csökkenti, sőt a tőkének kivándorlását is okozhatja; b) igaz, hogy olcsó tőke nagy előny a termelésben, de ebből nem következik az, hogy ára mesterségesen s tulajdonosa jogának csorbításával lenyomassék; mert ilyféle intézkedés a tőke-szaporodás megakadására és így ép a kamatnak is emelkedésére vezet; c) nagyobb kamat megadására a kölcsönvevő akkor szokta magát elhatározni, midőn a *tökével nagyobb nyereségre* szert tehetni kilátással bír; egyéb esetekben csak igen ritkán; d) a hatóság az uzsora-szabvány felállítása által olyasmibe avatkozik, a mire nézve nem illetékes s olyasmit akar szabályozni, a mi kényszerrel semmiképen sem tűr s minden ellenőrzetet megghiúsít⁴⁾; e) *maga az állam* sem képes ama törvényeket megtartani, a mennyiben fölvevő kölcsöneiül rendesen maga is magasb árt kényszerül fizetni; f) A tőke épúgy, mint egyéb jószág a kereslet és kínálat viszonyán alapuló *árral bír*, mely piaczi ár természetesen állása a szabad verseny és forgalom által legbiztosban hozatik elő; g) Félszeg intézkedés a kamatszabvány azért is, mert egy *általános érvényű kamattörvény* a kölcsönök különböző biztonságai foka s a kamat nagyságára befolyó ezer meg ezer körülmények változatosságánál fogva nem is gondolható; míg másfelől kétségtelen dolog az, hogy valamint meg kell elégednie a tőkésnek kedvezőtlen viszonyok közt csekélyebb árral, nem tiltható észszerűleg neki a nagyobb ár (illetőleg kamat) követelése akkor, ha e viszonyok megváltoztak s a tőkés utáni *kereslet nagyobbodott*⁵⁾); h) az, hogy szegényebektől, vagy kezdő vállalkozóktól nagyobb kamat követeltetik, nem szívtelenség, hanem annak következése, hogy hitelük csekély, és a tőke kockázata náluk nagyobb, mint vagyonosb és hírnevesb vállalkozóknál; i) az uzsoratörvények néha *tekintélyes házak bukására* is vezettek, mennyiben lehetlenué tették reájuk nézve a tőkebeszerezhetést, melylyel pillanatnyi szükségüket fedezhették

volna, k) Merész tervelők visszaélései s ballépései miatt eszélytelenség a többiek általi helyes tőkehasználást akadályozni, eltekintve attól, hogy azon tervelőknek száz meg száz más alkalmuk maradnak magukat tönkre tenni. És vajjon nem szükségesek-e új merész kísérletek is néha!? Nem éretnek-e el ily utón is néha a legmeglepőbb eredmények⁶⁾? Azon elvnek, hogy a közhatalom az együgyűeket védeni köteles, foganatosítása egyfelől kormái gyámkodás és omnipotenciára vezet, másfelől olyasmit föltételez az állam részéről, a mire képtelen; nem is említve, hogy csalókra szigorú büntetések mérendők, s hogy jól szervezett kölcsön-intézetek felállítása, meg oly törvények, melyek az elvállalt kamatkötelezettség azonnali s könnyű felismerhetését lehetőségessé tevő szerződéskötési módot tűznek ki, igen jól ellensúlyozhatják a netán előforduló visszaélések hátrányos hatásait. Bizonyos végül: m) az, hogy ép a szabad tőkeforgalmat megszorító intézkedések szolgáltathatnak okot arra, hogy jellemes és solid tőke-birtokosok a kölcsönzési üzlettől távol maradandnak s helyeiket igazi uszoras jellemű, azaz csalárd s mások megszorultságát haszonlosóleg kiaknázó emberek foglalják el.

Ezen érvek súlya alatt (de kapcsolatban a mindjobban érvényrejutó hitelügy-és forgalomszabadsággal is) a legújabb időkben tényleg az uszora-törvény már *Európa legtöbb államában eltöröltetett*, vagy jelentékenyen módosított⁷⁾; s hábár nem vonható kétségbe, hogy az eltörlés nem mindenütt hozta meg a várt gyümölcsöket, s hogy igazi sikerre e törvényhozási reform tekintetében csak ott számíthatni, ahol az átmenet nem hirtelen s nem bizonyos előfeltételek (névszerint jólszervezett hitel- és bankintézetek, takarékpénztárak stb.) megvalósítása nélkül történik: elvül áll az, hogy a kamatszabványoknak, mint korunk közgazdasági iránya és szellemével többé össze nem férő institúciónak, mellőzése elsőrendű törvényhozási és szociális feladat⁸⁾.

Megjegyzendő végül, hogy oly esetekre nézve, midőn *törvénysszékek késedelmes adóst*, a soká vissza nem fizetett tőkéért járó kamat megtérítésére ítélik, *birói* kamatlábot (Richterlicher Zinsfuss) törvényileg kell megállapítani, mely a bíróságnak zsinórmértékül szolgáljon, s melynek az uralkodó országos kamatlábbal lehetőleg összhangzónak kell lennie⁹⁾.

¹⁾ Azon nagy vitakérdésre nézve: létezik-e valóban *uszora*, azt felelhetni bevezetésül e §-hoz, hogy sokan ezt egyenesen tagadják, azt mondván, hogy bármily nagy kamatot tud is valaki magának megszerezni, azért uszoraszkodást nem követ el; ami azonban csak igen nagy megszorítással áll, vagyis csak úgy, hogyha a kamat-megállapítás mindkét fél szabad akaratával, jó belátása szerint, és nem a kölcsönadó által *csalárd* felhasználásával a körülményeknek történt. *Roscher* azt mondja e tekintetben: Das Wort: Wucher, sollte in der Wissenschaft nur da vorkommen, wo absichtlich, wohl gar betrügerisch Nothpreise herbeigeführt oder gesteigert werden. (I, 113. §-) *Stein* (Lehrb. 445. 1.) uszorasznak azt nevezi, a ki tudva többet követel tőkéjéért, mint a mennyit a kölcsönvevő avval szerezhet. Az uszora fogalmáról legújabban értekezett tüzetesen: *Funk*: Zins und Wucher (1869.) című művében. Uszora tehát létezik a gyakorlati életben, de nem mint gazdasági categoria, hanem mint lényegileg etnikai jelenség, a mely ugyanazért a moral szempontjából ítélfető meg teljesen.

²⁾ Ez érveket legújabban *Rössler* protectionistikus álláspontjáról s mint ellenzője a laissez-faire, laissez-passer rendszernek, még a következőkkel taldotta meg: a) nem bírta senkise bebizonyítani, hogy nem létezik *bizonyos átlagos maximuma* az országos kamatnak, mely a kölcsönügyletek nagy részére nézve mérvadó s törvény által megállapítható.

Ily törvényi megállapításnak pedig a nemzetgazdászatra, mint *egészre* jelentékeny előnyei vannak, jelesül hogyha a tőkehasználmány tényleges piaci árának megfelelő, b) Ez okból a kamatszabályzat mellett felhozható az, hogy a *nép közvéleményében* minden helytelen kamatkövetelés rosálására és megbélyegzésére vezet; hogy a szédelő üzérleti hajlamot korlátozza; a kamatláb igen nagy ingadozását megakadályozza; solid és a munkásoknak keresetet nyújtó vállalatokból a tőkék kivonulását feltartóztatja; semmelt azt is lehetségessé teszi, hogy a pénzforgalom közérdekéből jobban ellenőriztethetik, s az egész nemzeti productió és iparnak folytonossága, szabályos fejlődése biztosíttatik. V. ö. *Rössler* 494-497. I. hol az uzsoraszabály még a védvámval is hasonlított össze és az mondatik, hogy valamint ez utóbbi, magasb fejlődés polczon el is törölhető.

³⁾ *Roscher*: I. 192. §. *S, hü ffle*: 254-256. lap.

⁴⁾ Illetéktelen a hatóság azért, mivel egy ily rendelvény csak az összes *tőkekereslet és kínálat mérvének* tüzetes ismeretére alapíthatnák, mire az állam képtelen; másfelől céltalan az intézkedés azért, mivel ott, hol tényleg foganatba léptették (és pedig csak a legnyomasztóbb örködés és szigorral) ott valóban kevesebb tőke kínálatik, mert mindenki törekszik kijátszani a kényszert; ott pedig, a hol az ellenörködés elégtelen, a törvény tényleg hatálytalan marad, mert ez mind a hitelezőnek, mind a kölcsönvevőnek egyaránt érdekében áll; sőt a megszorult kölcsönvevő, kit a status védeni akar, a rendes kamattételen felül még azon kárveszélyt is kényszerül (nagyobb kamat megigérése által) megjutalmazni, melyet a hitelező ily tiltott kölcsönadásnál magára vállal. L. *Schäffle*: 255-ik lap.

⁵⁾ Ha az állam megtilthatja a bizonyos kamattételen felüli kamatvételt, akkor meg kell engedni neki, hogy bárkinek megparancsolhassa áruít és készítményeit *fele áron* adni. Vagy ha a pénztőkére nézve állíttatnak fel szabványok, mért nem állíttatnak fel házak, gépek stb. kikölcsönzésére nézve is!?

⁶⁾ Vagy nem tudjuk-e, hogy *Wattól és Fultontól* fogva egész *Stephensonig*: és *Széchenyiig* majdnem valamennyi nagy terelő merész rajongónak, részben örültnek kiáltott ki!?

⁷⁾ Jelenleg el vannak törölve az uzsora-szabványok már az *Éjszakamerikai* egyesült-államokban, *Angliában* (1833 és 1854 óta), *Olaszországban* (1857 és 1866 óta) *Spanyolországban*, *Würtembergben*, *Hollandban*, *Genfben* (1857 óta) *Norvegiában* (1842 óta) sőt *Ausztriában és Magyarországon* is (1868 óta). L. még *Unsere Zeit*. V köt. 657-679. sk. I. *Roscher*: I. 194. §.

⁸⁾ Fejletlen népeknél annyiban lelik magyarázatokat ily szabványok, hogy ott leginkább csak *személyi szükségek*, inség, stb. alkalmával kerestetik kölcsön, míg másfelől ép az ily intézmény által a polgári osztály fejlődése is némileg támogatott.

⁹⁾ L. még ez egész kérdésre nézve *Funk és Wild* értekezéseiken kívül: *Wirth és Braun*: Die Zins-Wuchergesetze stb (1857.) *Beichensperger*: Gegen Aufhebung der Zinswuchergesetze (1860.) *Kudler*: Volksw. Lehre II. 300-309. §. *Marin-Durbel*: L'usure et sa definition (1860.) *Bizy*: Zinstaxen und Wuchergesetze (1859).

113. §.

A pénz-mennyiség a kamatláb iránti viszonyában” különösön.

Az országban forgalomban lévő pénznek mennyisége habár a pénz nem az egyedüli tőke, jelentékeny hatású az összes közgazdaságra s így közvetten a *kamatlábra* is ¹⁾. Először is a pénzkereslet és kínálat együttevve képezi a mindenkori *pénz-piacz* állását. Ha a pénz-készlet nagy, tehát olcsón kapható használatul, fokozódik a kedv a rendelkezésre álló (bár a pénzmennyiségtől egészen független) productiv tényezőknél, tőkéknek, munkaerőknek új irányt adni, a mi által (bár ama pénz a productiv-erőket magukat nem szaporítja, de más felől mégis általános vásárlási eszköz) új ^{me}g új lendületet vesznek ama termelési erők, élénk vállalkozási erély ébresztetik, s gépek, áruk, munkaerők, stb. egészen új termelési combina-

tiókba jutnak. Mennél több pénz fordítatik azonban e czélokra, annál nagyobb léssen rendesen az üzletben tényleg megmaradó somma s annál kisebb azon összeg, mely a pénz-piaczon készletkép rendelkezésre álland, úgy hogy a pénz-kamatláb nem csökkenni, hanem inkább emelkedni fog, a minek viszont az lesz következése, hogy a fentjelzett új termelési irányokat előidézze kedv alább száll, mert ez csak az olcsó tőke által ápolgatott.

Tekintve különösen a *pénz szaporodásának*²⁾ hatását a kamatlábra (vagyis tőkéarra), azt mondhatni, hogy e hatás nem leszen ép szükségképen *kamat-csökkentő*. Azon átmeneti időben, mikor a pénz érték-csökkenése még be nem fejeződött³⁾, igaz: a kamatláb valamivel alább fog szállani, főleg azért is, mivel a kölcsönzési tőkék rendszerint *kész-pénz formájában* kerestetnek és kínálatnak⁴⁻⁵⁾. Hosszabb időközét véve azonban a pénzsza-
porodásnak már csak azért se kell *szükségkép* a kamatláb csökkentésére hatni, mert az, a mi kölcsön adatik és kölcsön vétetik, nem annyira a pénz, mint az azon megszerezhető és általa mozgásba hozható tőkék, készletek, productiv-erők stb., továbbá mivel nem a pénzért, hanem a pénzben átszállított rendelkezésért productiv-erők felett, fizettetik a kamat⁶⁾; s mert a kamatláb nem függ egyedül a kínálat növekedésétől, hanem a kereslet nagyságától is, úgy, hogy sokszor, a midőn t. i. a pénz-szaporodás kedvező körülményeknek, például fokozódott ipari tevékenységnek, a külforgalom kiterjedésének eredménye, egyidejűleg beálló nagyobb tőkekereslet által a kamatláb csökkenése ellensúlyoztathatik is. Bizonyos végre, hogy ott, hol a pénz-szaporodás (az ár- és értékképződés ismeretes szabálya szerint) az egyes *pénzdaraboknak* megfelelő depreciaiójával jár, a nemzet általa tőkékben gazdagabbá nem lett, mert ekkor ugyanazon tőke kifejezésére annyival több (például font) ezüstöt, aranyat, vagy annál több papírjegyeket szükségei, és így a pénzért megszerezhető tőke egészbenvéve ugyanaz maradván, a kamat sem fog csökkenni.

¹⁾ L. még *Rumé*: On Interest ez. ért. *Hermann*: 218. sk. 1. *Nebenius*: Offent. Credit. IV-ik fejt. *Roscher*: I. 185. §. *Soetbeer*: Mill ford. II. 685. sk. 1. *Schäffle*: 248-249. 1. *Kudler-Récsij*: L. 63. §. *Mangold*: Grundr. 108, §. és V. 20. 434. sk. 1. *Stuart Mill*: III. 23. fejt. 4. §. *Basaler*: 456. sk. 1.

²⁾ Ezen szaporodás jelesen történhetik vagy a hazai nemes ércbányászat kiterjedése, vagy külföldről való befolyó nagyobb pénztömegek, vagy pedig hitelpénz (bankjegyek, papírpénz) nagyobb mérvű forgásba hozása által.

³⁾ Azt jegyzi meg erre nézve *Mangoldt*: Würde mit der Vermehrung des Geldangebots der Werth des Geldes sogleich in entsprechendem Maasse sinken, bliebe der Capitalmarkt vollständig unberührt, und der Zins könnte keine Aenderung erfahren. Das Sinken des Geldwerthes und das Steigen der Waarenpreise geht jedoch nur allmählig, wie sich das Geld durch die verschiedene Circulationskanäle verbreitet, vor sich. Unmittelbar traut man den überschüssigen Gelde noch die nämliche Kaufkraft wie bisher, zu und besitzt es dieselbe in der That auch nahezu. Der Geldüberfluss wirkt daher als ein vermehrtes Angebot von Kapital, durch welches bei unverändert gebliebener Nachfrage nach letzterem der Zins gedrückt wird. Eben so gehen mit eingetretener Beschränkung der Umlaufsmittel die Preise nicht alsbald entsprechend herunter. Während die Capitalnachfrage sich nur langsam vermindert ist das Angebot mit einem Mal reducirt, und dieses Missverhältniss muss den Zinssatz steigern. Jemehr dann nach und nach (die Capital nachfrage als unverändert vorausgesetzt) der Geldwerth der Veränderung des Angebots entsprechend sich verändert, desto mehr wird auch der Zins seinem alten Standpunkt sich wieder nähern.

³⁾ *Cantillon* (Nature du Commerce című munkája) szépen különbözteti meg e jelenségeket mondván: hogyha a pénz-szaporodás a kölcsönzők kezeibe kerül, akkor csökkenti a kamatlábot; ha pedig a fogyasztókéba, akkor emeli, mert általa az árukészlet, fokoztatik.

⁴⁾ *Soetbeer* is elismeri bizonyos esetekre nézve kamatsökkentő hatását a pénz megszaporodásának. L. id. h. II. k. 686-687.1. *Carey*: Social Science magy. kiad. 817. I. szinte határozottan ezen elv mellett nyilatkozik.

⁶⁾ *Soetbeer* id. h. 684. ff.

114. §.

Tőkekölcsönvovés belföldön vagy külföldön.

A tőkekamat elméletével némi összefüggésben állfazon, nemzetgazdasági tekintetben épúgy mint pénzügyi szempontból igen érdekes és jelentékeny kérdés: mit kell tartanunk belföldön vagy külföldön fölvetett tőkekölcsönök felől; minő hatásai vannak egyiknek is és a másiknak is, s melyike e két kölcsönvételi módoknak a helyesebb és ajánlhatóbb.

Financztudományi szempontból e kérdésre alantabb lévén megadandó a válasz, e helyütt csak a *nemzetgazda* álláspontjáról kívánjuk szemlélni a feladványt. Jelesül

Közismeretű tény, hogy nem kevesen vannak, főleg a gyakorlat-emberek között, a kik a külföldön, vagy külföldiektől való kölcsönvevést helytelenítik, sőt részben egyenesen kárhoztatják is, azt hozván fel okul, hogy ilynemű műveletek által az idegeneknek a hazai viszonyokra szertelen befolyás engedtetik, az ország érték- és vagyontárgyai könnyen külföldiek kezeire jutván, a hazafiak azokból kibecsültetnek, s egyáltalában a nemzet az által, hogy a tőke évenkénti kamatjára külföldre küldeni kényszerül, az idegenek tributáriusává válik, s lassankint elszegényedésnek megyén elébe!

Ezen lényegileg téves és félszeg következtetésekre vezető felfogás megigazítására ezek szolgálhatnak ¹⁾:

Azt, hogy kölcsönvovés és adósságcsinálás, mind egyesekre mind az *egészre* nézve, nem ép örvendetes s kívánatos dolog, kétségbe vonni nem lehet, mert mindég annak jele, hogy bizonyos szükségletek rendelkezésre álló forrásokkal és eszközökkel nem elégíthetnek ki. De ép oly kevéssé szenved kétséget az is, hogy ha már tőkére és kölcsönre szükség van és azt *olcsó kamatra* s kedvező *feltételek* alatt idegenektől nyerhetjük, e külföldi tőkének fölvétele nemcsak hogy nem káros, sőt igen is helyes és igazolható eljárás.

Bizonyos ugyanis az, hogy az idegen tőkék által a nemzeti productió egyik másik ága lendületet nyerhet, termelési erők ébresztetnek és fokoztatnak, sok munkás keresetre és foglalkozásra teszen szert, fensőbb munkakerők, szakemberek stb. pedig képességeik teljesb értékesítése és kifejtésére alkalmat lennek. Nem is említve, hogy a jól elhelyezett, azaz produktív czélokra fordított idegen tőke a polgárok adóképeségét is növeli, sok új, azelőtt nem létezett iparágak meghonosulását előmozdítja, s nemzet és nemzet közt a legjótékonyabb szellemi, culturai és politikai érintkezések, viszonyok alakulására is vezethet.

A külföldre kimenő kamat-összegeket különösen illetőleg, nem tévesztendő szem elől az, hogy a jó és ügyes gazda azon tőkével, melyért például 5 perczentet küld ki a külföldre, vállalatában 7-8 perczentet szerzett, tehát a kiküldött összegeken túl még mindég 2-3 perczentnyi nyereségre tett szert, vagyis a maga vagyonát és a nemzetét is tényleg gyarapította.

Oly esetekben pedig, a midőn idegenek valami ingatlan birtoktárgyat, például házat, telket, jószágot megvásárolnak, s az abból folyó jövedelmeket kiviszik külföldre, s ott fogyasztják, azt kell mondanunk, hogy a hazára nézve ama jövedelem-összeg (ház-, vagy telekjáradék) csakugyan el van veszve; ámde az is bizonyos, hogy másfelől hasonló vagy (ha jól adattak el ama birtoktárgyak) még nagyobb Összeget kap az ország ama kamatsommában, a melyet azon *tőke* szolgáltat, mely vevési-ár fejében az idegentől a honfiúnak adatott, s ez utóbbi által egyéb (természetesen productív) célokra fordították. Nem is említve, hogy maguk az érintett birtoktárgyak, mint ingatlanok az országból soha ki nem vitethetnek, sőt a tulajdonos az illető országhoz érdekkötélékek által hozzá is csatoltatik; s panaszra legfeljebb azon hazai tőkebirtokosoknak lesz okuk, a kik, ha a tőkére szoruló: idegeneknél kölcsönt nem talált volna, valamivel magasb kamatjáradéokra tehettek volna szert, így pedig követeléseiket mérsékelni kényyszerültek²).

Káros és rősz hatású mindezek nyomán a könnyebben kapott külföldi tőke csak azon esetekben léssen, hogyha a kölcsönvevő ama tőkétet *improductiv módon* használja, helytelenül alkalmazza, meddő spekulatív üzletekre, vagy esztelen fényűzelmi szükségek kielégítésére fordítja; továbbá akkor, hogyha a külföldiek, kik a nevezett birtoktárgyakat megvették, magukat a *hazai törvények alól kivonni akarnák*, vagy *pénzükkel* oly befolyást törekednének gyakorolni, a mely az ország fensőbb *morárpolitikai* érdekeivel ellenkeznek, s azokat közvetlenül vagy közvetve veszélyeztethetné³⁻⁴).

¹) L. még *Nebenius*: Öffentl. Credit. 83. sk. 191. sk. és 707. sk. 1. és *Hermann*: St. Untersuch. 364. sk. 1.

²) Tagadhatlan egyébiránt, hogy ily viszonyok közt, arra is kell tekinteni, mire vagyon azon országnak, mely a külföldiekkel ilyféle hitelügyleti összeköttetésbe akar lépni, *inkább* szüksége. Például ha egy angol vagy francia gazdag tőkés Magyarorszában egy nagy jószágot megvásárol, az előny reánk nézve annyiban is kétségtelen, a mennyiben *tőkékben* sokkal nagyobb a hiány nálunk, mint földben és telkekben.

³) A tőkekölcsönzés hatásairól a *kölcsönadó országra* nézve értekezik *Hermann* id. m. 364-366. 1.

⁴) A külföldön fölveendő státuskölcsönökről alantabb a III. Részben.

ÖTÖDIK CZIKK. A vállalkozói nyereség,

115. §

A vállalkozói nyereség általában.

A nemzeti jövedelem eddig taglalt három fő ágán kívül még egy negyediket is lehet megkülönböztetni, t. i. a vállalkozói nyereséget (Unternehmerge winn, Profit de l'entrepreneur ¹), mely alatt a gazda vagy vállalkozó *össz-jövedelmének azon része* értendő, mely minden munka, tőke és telekjövedelmi összegek levonása *után* neki még megmarad.

A vállalkozói nyereség e szerint a vállalati vagy üzleti jövedelemmel (Unternehmungs-Gewinn) össze nem zavarandó, mert ez utóbbi általában az összes, bizonyos vállalatból folyt jövedelmet jelenti, A vállalkozói nyereséggel találkozunk ott, hol a vállalkozó saját tőkéivel, munkájával földjével stb. termel; de tüzetesebben ismerhető fel ott, ahol valami vállalkozó bizonyos üzlethez telket, tőkét és munkát kibérel (fogad) s a tőkésnek a kamatot, a munkásoknak bérüket, meg a földbirtokosnak a haszonbért kifizetvén²): azon felül még nyereségre is szert teszen, a mi tulajdon-épi vállalkozói díját képezi³).

A vállalkozói nyereséget sok szakember nem tartja *önálló s külön jövedelmi ágnak*; az Angolok például legtöbbször azonosnak nézik a vállalkozó által használt tőke kamatával; mások fensőbb nemű *munkadíjnak* nyilvánítják (azt állítván, hogy a munkabér képződési törvényei szerint alakul, s csak annyiban tér el a többi jövedelem-ágaktól, mennyiben soha ki nem köttethetik, s ép azon felülségben áll, melyet a vállalat minden kikötött jövedelem-elemek öszletén túl behoz)⁴); ismét mások úgy tekintik, mint munka- és tőke-erő öszműködésének külön jutalmát⁵).

Leghelyesb értelmezése e jövedelmi nemnek az: „hogy azon minden termelési tényezőknek megfelelő jövedelem-összegeken túl megmaradó *érték-többlet*, mely a vállalkozónak azért jut, hogy egész gazdasági személyiségét (ereit, tehetségeit, figyelmét) az üzletnek szentelte, a vállalattal járó minden kellemetlenségeket és gondokat magára vette, s a termelési faktorokat gyümölcsöző öszhatásra egyesíté⁶⁻⁷).

A vállalkozói nyereség határozott s tüzetes felismerése igen nehéz, főleg ott, hol a vállalkozó egyszersmind maga tőkebirtokos, földesúr, vagy munkálódó tényező. Bizonyos továbbá az is, hogy bármely nagysági tétellelben jelenkezzék a vállalkozói nyereség, végelemzésben az mindenkor az öszműködő tőke- meg munkaerők egyesülésének szüleménye, s hogy vállalkozói nyereség tőke nélkül, valamint viszont gyümölcsöző tőkeértékesítés vállalkozói szereplés, gond és combinatio nélkül alig gondolható.

A vállalkozói személyiség vagy *alany* nem mindég egy, s nem is egyszerű; hanem lehet például *munkás-egylet* (Productivgenossenschaft) vagy *részvénytársulat* is. Ily esetben azonban a nyereség felosztására nézve bizonyos előzetes megállapodások szükségesek. Így jelesül részvény vállalatokban

a vállalkozói nyereség *osztalékká* vagyis dividendává leszen a vagyonukkal a vállalat sorsához kötött részvényesekre nézve; *nyerhányadlattá* (Tantième) pedig azokra nézve, a kik a vállalatnak élén, annak vezetésébe és üzletvitelébe befolytak, tehát az igazgató tanácsosokra, a kormányzóra stb, nézve.

¹⁾ L. még *Mangoldt*: Die Lehre von Unternehmergeinn. (1855). *Ugyanannak*: V. Lehre 440-454. I. *Hermann*: St. Unt. 145. ff. 205. ff, *Rau*: I. 237-244. § *Roscher* · I 195-197. §. *Schäffle*: 285-290. I. *Rössler*: 514. sk. I. *Garnier*: Tr. 500-505. I. *Delvolle*: Corso de Econ Polit. 85. sk. I.

²⁾ Azért mondja *Garnier*: „toute entreprise quelle qu elle soit, estime association et tout entrepreneur est le pivot d'une série d'efforts collectifs et associés.”

³⁾ Sőt még az önnön munkabér is levonandó.

⁴⁾ A vállalkozót nem lehet az üzleti igazgatóval azonosítani, mert az utóbbi legfeljebb a hivatala veszthetése risikójának van kitéve, amaz ellenben az összes vállalatmegbukhatási veszélynek szokott kitéve lenni.

⁵⁾ *Kamattal* vagy *munkabérrel* azért sem azonosítható a v. nyereség, mert előre soha ki nem költethetik.

⁶⁾ „És ist das Einkommen, welches der Unternehmer, als solcher aus der Production zieht, und in der Differenz des wirklichen Einkommens von dem normalen Einkommen besteht” mond *Mangoldt*. Míg *Schäffle* azt mondja: „Der Unternehmergeinn ist der Überschuss des Erlöses über alle Ausgaben” 285. I.

⁷⁾ A tőkének kamatlata felszámítását meg a vállalkozói nyereség díjtételének kombinációját illetőleg praktikus üzletekben: találó megjegyzéseket teszen *Schäffle* 287. I.

116. §.

A vállalkozó nyeresége különösen.

A vállalkozói nyereség díjtételének nagyságára befolyó viszonyok sajátos jelleggel bírók. A vállalkozói nyereség jelesen nem szabályozódik úgy, mint a munkabér vagy a tőkekamat *direkt árversenyzet* (Preissvampf) szerint; hanem indirekt és bizonytalan eredménye kombinált árversenyzetnek munkásokkal és a fogyasztó közönséggel. Kitészik ebből, hogy a közönséges ár-elmélet ezen nemű nyereségre közvetlenül nem alkalmazható.

Ezek daczára egyébiránt e jövedelem-ág irányzat-pontjai és ingadozási határai körül is lehet némely vezérelveket kijelölni. Így jelesen kimutatható *azon minimál tétel*, melynek el nem érhetése a vállalatok odahagyására késztet. A nyereségnek ugyanis akkorának kell lennie, hogy jutalmul szolgáljon azon áldozatokért, melyek a vállalkozói szereppel szükségkép és természetszerűleg járnak. Sok függ e tekintetben a vállalkozó egyéni felfogásától.

Egy merész, gazdaságilag és technikailag élesen látó ember, vagy ugyanilyen nemzet, vagy korszak, talán alacsonyabb nyereségtétellel is beérendnek s magukat eléggé jutalmazottaknak tartandják, mint az ellenkezőnek föltevésénél várható. Kockázott, hogy *kárveszélylyel járó vállalatoknak* (p. o. külkereskedésben) hason okból átlagosan magasb nyereségi tételt kell szolgáltatniuk. Mértéktelen, önuralomra nem képes nemzetnél s hol a középosztály tiszteltetik, a vállalkozók kevesebb nyereséggel érnek be, ellenkező viszonyok közt többre tartanak igényt.

Ellenben a *maximál határt* a vállalkozói nyereség tekintetében kijelölni lehetetlen, mert a lehető legnagyobb nyereségre való törekvés egyes esetekben szerfeletti eredményeket bír kivívni. A concurencia egyébiránt mindig mérséklőleg hatand, s rendszerint csökkenteni fogja az elért magas nyereségi tételeket.

A vállalkozói nyereség továbbá *különböző vállalatokban* és körülmények közt különböző szokott lenni. Nagyobb jelesül ott, a hol különös ritka személyi tulajdonok (administratív talentom, hírnév, stb.) kívántatnak meg; a hol a kárveszély igen nagy, vagy az üzleti ág nehézsége vagy kellemetlen volta sokakat távol tart, vagy visszajesz. Kedvező nyereségi kilátások a vállalkozókat igen nagy számban vonják magukhoz, a minék folytán e jövedelmi ág tekintetében is találkozunk némileg a nyereséget tétel egyenlősülési iránylatával, mert a *versenygén* a sokak közt a nyereséget lenyomja egész az előállítás költségek színvonalára ¹⁾ (a minimumra), főleg, ha a közép-osztályban műveltség és szakértelmiség honos, úgy, hogy a vállalkozás egyesek kizáró (természetes) monopóliumává nem válhatik²⁾.

Ennek folyománya az is, hogy *felsőbb műveltségi fokokon* (ép oly formán, mint a tőkeamat) a vagyoni nyereség is csökkenni szokott, mert a megkívántatott képességek már nem oly ritkák, a földbirtokosok és munkások erejüket és term. tényezőiket maguk is képesek értékesíteni, a tőke és munka forgalma szabadabb s monopolistikus árak nem oly könnyen foglalhatnak helyet.

A cultura haladásával a biztosság és a számítás nagyobb, az észszeres üzlet a pusztán rutin-szerű felett túlnyomó, a véletlen és a kárveszély uralma keskenyebb körű, és a *vállalkozástól tartózkodás* kisebb. Mennél gazdagabb valamely nemzet, annál többet s könnyebben koczkaztathat. E mellett kétségtelen, hogy magas absolut nyereségek, mennél előbbrehalad a műveltség, inkább éretnek el sokszori ügylet által kis nyereség-százalékokkal, mint ritka ügyletek által nagy nyereségekkel; a mi a *nyereség demokratikus princípiumának* nevezhető³⁾,

A vállalkozói nyereség végül azon ága a nemzeti jövedelemnek, melyben a legtöbb nagy vagyonok szereztettek az újabb időkben; minék oka egyrészt az, hogy a földbirtokos osztály rendszerint kényelmesben él s nem nagy mérvben takarékos vagy vállalkozásra hajló; a munkások pedig takarításra alkalommal nem igen bírnak; másrészt az, hogy a vállalkozók osztályában találhatók ép a legerélyesb, legélesb szemű s legügyesebb szakemberek, kik minden kínálkozó alkalmat leghamarább felismernek s kiaknáznak, és így a legnagyobb nyereségekre is tesznek szert.

Felette nagy nyereségek magukban véve nem ép különösen kívánatosak; mert drágítják az árakat s így csökkentik a reál-jövedelmet; továbbá nyughatatlan *hazard-játszási szellemet* költenek a productióban, a mi a termelési erők teljes és békés kizsákmányolását akadályozza; eltekintve attól, hogy ilyféle vállalat sikerülte legtöbbször sok más hason vállalat bukása vagy eredménytelenségével szokott megvásárolva lenni; s hogy túl-productióra és üzérkedésre is ösztöng. A történelem és tapasztalat tanúsága szerint nagy nyereségek az üzleti világban, meg az általuk felizgatott s járványosan terjedő vágy hamar és fáradság nélkül meggazdagodni: előhírnökei szoktak lenni *kiteli válságoknak* és kereskedelmi kríziseknek, melyek

közepette a pillanatnyi emelkedést tartós visszaesés szokta követni; míg másfelől az sem tagadható, hogy szerfeletti nyereségek rendszeresen pazarmódon költetnek el, s így a közerkölcs is veszélyeztetik.

Egyébiránt az *illő* nyereségnek jótékony és a gazdasági haladást biztosító hatása kétségtelen. Annak ugyanis, a ki fáradott és töprenkedett, kockázatot vállalt és munkálódott, a nyereség csak jogos jutalom, a mely nélkül a munkakedv és buzgalom csak hamar meglankadna, s vele a tökélyesbedés leghatalmasb rugója lerontatnék. Egy oly társadalmi szervezet tehát, mely *ezt eltörölné* s a vállalkozói nyereséget a gazdasági világból kiküszöbölni akarná, mint a socialisták és commnisták óhajtják, már előre is magában hordaná enyészete és gyöngeségének magvát, s oly iparfejlődésnek föltételezné alapjait, melyekre nézve az emberi természet és a dolgok természetes rendjében ez irányban is minden elemek és előföltételek hiányzanak⁴⁾.

¹⁾ A mi itt nem egyéb, mint azon öszlet, mely a vállalkozó rangszerű (standesmässige) élettartásához megkívántatik s elég arra, hogy tőkéseket és technikusokat önálló vállalkozások alapítására buzdítson!

²⁾ E törvény azonban épúgy mint a munkabérmél és a tőkénél hatásában feltartóztat ik az által, hogy vállalkozók igen szaporán nem támadnak, mert oly sokoldalú képességek szükségeltetnek a vállalathoz, melyek ritka emberben vannak meg, vagy legalább is csak lassan szerezhetők meg; míg másfelől sok vállalkozó hirtelen el nem hagyhatja üzletét s máshová nem fordulhat.

³⁾ A nyereség vagy a költségekbeni *takarékosság*, vagy pedig az üzleti *hozadéknak* különösen, productív tőke-dispositio nyomán eszközölt fokozódásától föltételeztetik. Amaz függ a szemeskedéstől és ügyességtől, mely a vállalkozónál nagyobb szokott lenni mint a hivataloskodó igazgatónál; a sükekeresb tőkedispositió pedig elégséges vagyoni erőt, könnyű hitelt s nagy üzleti tapintatot föltételez. Első tekintetben a kis privát-vállalkozók, az utóbbiban a nagy kereseti társaságok vannak természetes előnyben; míg mind e két-tőnek előnyeit a gazdag és nagy hitelnek örvendő magán vállalkozó egyesíti magában.

⁴⁾ A hírhedt német socialista- és munkás-apostol *Las salle* a nemzetgazdaság ellen irányzott támadásai, jelsül *Bastiat Schulze: Der oekonomische Julian oder Capital und Arbeit* (1863.) című munkájában: főleg a vállalkozói nyereséget perhorrescálja, s azt akarja, hogy az állami hitel és segély közbejvetelével a munkásokra szállíttassék által. Ugyan ilykép okoskodik *Dühring is: Kapital und Arbeit* (1865.) című művében. L. ezek ellen *Schäffle* remek értekezését a *Deutsche Viertel Jahrschrift* (1864.) 106-ik szám alatt és *Rössler* 518-ik s következő lapjait.

117. §

A veszteség a vállalatokban.

A nemzetgazda *veszteségnek* nem azon valaki vagyonában vagy valami érdekében szenvedett csorbulást nevezi, mely a mindennapi élet ezer és ezer alkalmával fordulhat elő, s rendészet és jogszolgáltatás, vagy saját vigyázat által elkerülhető vagy enyhíthető; hanem egyenes *ellentétét a nyereségnek*, vagy is a vállalat negatív eredményét, hogy tudni illik az utóbbi vagy semmi jövedelmet sem hozott be s a bevétel a termelési költségeket sem fődözé; vagy ép olyan volt az eredmény, hogy a vállalat egyszerűen megbukott, vagy a vállalkozó az üzlettel felhagyni kényszerült.

Valamint a *járadék* (a rente) a fentebb mondottak szerint, sokszor a különös ügyesség, szemesség, vagy talentomnak mintegy jutalma; épenúgy a *veszteség* az ügyetlenségnek, vagy a productió helytelensége s rossz veze-

tésének büntetése; eltekintve természetesen attól, hogy sokszor *balesetek*, társadalmi és politikai válságok, forgalmi krízisek, nemzetközi kereskedelmi zavarok is szoktak a vállalkozói veszteség okozói lenni.

A gazdaság feladata a veszteségnek minden erővel ellene dolgozni, azt elhárítani; sok esetben biztosítás, más esetekben célszerűbb berendezés, nemritkán az egész vállalatnak gyökeres átalakítása, tökélyesb eszközök, munkaerők, technikai javítások stb. alkalmazása szokott e célra vezetni; de mindig főfeladat az is, a veszteség valódi oka és forrása ellen küzdeni; habár másfelől az sem vonható kétségbe, hogy a veszteségnek a népek háztartásának nagyszerű, oekonomiájában azon fensőbb szerepe is legyen, a *productivitás és a spekuláció egyik szabályozója* (regulatora) ként hatni, a szükségletek legjobb s legteljesebb kielégítésére való törekvést folyton ébren tartani és élesztetni, a termelőt az egésznek (és utóvégre magának is) érdekében a jó útra terelni.

Szükségtelen tán említeni, hogy e körülményben is rejlik egyik hatalmas indoka és érve a *szabad* gazdasági mozgalomnak, az államhatóság mindenbe avatkozó magatartása helytelen voltának; jelesül annyiban, hogy az *egyéni* szemességet, körültekintést, tapintatot, óvatosságot stb. a kormányos államközegek pótolni vagy helyettesíteni képtelenek; s mennyiben minden szertelen belenyúlás a magánosok gazdasági viszonyaiba és tevékenységi körébe, a legjobb erőket meglankasztja, burokratikus *sok-kormányzást* szül, a hatósági mindentudóság örve alatt a legésszerűbb szabályozási viszköteget fejt ki a közigazgatás műszerveiben stb. Habár másfelől az is bizonyos, hogy az *egyéni érdekre*, magát csorbulás, veszteség elől megóvni, csak annyiban bír jelentékenységgel, a mennyiben az *önsegély* ereje és hatálya megvan, és a magános a háztartását fenyegető veszélyek elhárítására a kellő eszközökkel rendelkezik.

A veszteségtől *önmegóvhatása* stb. a vállalkozónak bizonyos részint társadalmi, részint egyéni és privát erőfeszítést, intézkedéseket föltételez. Biztos és hathatós *erő- és ellenszer* leszen mindenestre a szellemi és technikai művelődés terjedése, a népnevelés, a reál-irányú közoktatás tökélyesbitése, helyes policziai rendszabályok, jó vámpolitika rendszer, hitel-, közlekedési- és biztosító intézetek végre könnyebben elviselhető adóteher s célszerű államháztartási rendszer.

Azt végre, hogy a *veszteség* (nemzetgazdasági tekintetben) ép úgy mint a *járadék* és nyereség mindég kapcsolatban jelenkezik bizonyos történelmi események és időszakokkal, s hogy valamint bizonyos vállalatokra nézve nyereségi, úgy másokra nézve veszteségi conjunkturák és viszonyok szoktak időről-időről beállani, az bővebb igazolást nem szükségesei, s máshe-lyütt még külön meg fog érintetni¹⁾.

¹⁾ L. még *Rössler*: Grundsätze 525. sk. 1. és *Mangoldt*: Unternehmerngewinn. 144. sk. 1. és Grundriss 127. I.

HATODIK CZIKK.

A jövedelem-ágak hatása egymásra, és a nemzeti jövedelem megoszlási módja és folyományai.

118 §.

A három jövedelmi-ág egymáshoz viszonyában különösen.

Föl lévén az eddigiekben tüntetve a nemzeti jövedelem megoszlásának főcsatornáit¹⁾, s azon források, melyekből a társadalom egyes osztályai vagyonukat merítik²⁾, előáll azon kérdés, mikép hatnak e jövedelmi ágak egymásra, s különösen *összhangzók* vagy *ellentétesek*-é ezek alapján az illető társadalmi osztályok érdekei!?

Alsóbb műveltségi polczon az egyes jövedelem-ágak nem önállóan és elkülönülve, hanem többnyire szoros kapcsolatban és összefolyva jelennek meg³⁾. Emelkedő iparnál és *műveltségnél* azonban a munka-megosztás, az élénkebb forgalom, meg a productió tökélyesbedése folytán az egyes jövedelem-ágak élesebben elkülönülnek, s az azokat képviselő elemek és osztályok különbségei mindinkább érvényre jutnak. Így például míg műveletlen népeknél a földesúr, bérlő, és munkás közt majdnem semmiféle érdek-ellentét sem létezik, mert tulajdonos és bérlő azon egy személy, a munkás pedig rabszolga vagy függeteg pór: addig magasb fejlődésfokon e három osztály közt már bizonyos érdekküzdelem mutatkozik. Ép így a mint egy külön gyármunkás-osztály fejlődik ki, melynek kilátása tőkessé vagy vállalkozóvá válhatni, alig van, egyidejűleg a külön tőkés osztály keletkezésével is találkozunk, a mi magában véve nem szerencsétlenség, és visszás hatásúvá ősalakkor léssen, ha a két osztály közt az úr igen is szélessé és áthághatlanná válik.

Nagy félszégesség rejlik a *sociálisták* azon állításában, hogy a tőke- és a munka egymással szükségszerű és szakadatlan ellentétben létezik. Kiteszik ez a következőkből: a) a munkabér emelkedik a tőke bőségével és csökkenik annak kevesbedésével; b) a tőkék szaporodása lenyomja egyidejűleg a kamatot és fokozza a munkadíjt, míg ott, hol a tőkék igen megritkulnak!., a kamat felszökik és a munkabér alábbszáll; c) a tőkészaporodás e szerint épen úgy érdeke a munkásnak, mint a munkások ügyessége értelmisége szorgalmának gyarapodása a jobb munkát jobban megfizethető vállalkozók- és tőkebirtokosoknak; d) a munkabér emelkedése sem ellenkezik szükségkép a tőkésnek érdekével, mert vele egykorúlag a vállalkozási alkalmak szaporodtak, nyereséges tőkeelhelyzésre több út és mód nyíltott stb.⁴⁻⁵⁾.

Egészben véve azon kérdésre, *mekkora hányada* a földjövedelem levonása után megmaradó nemzeti összjövedelemnek jut a tőkéseknek és mekkora a munkásoknak, azt válaszolhatni: hogy ez attól fog függeni, vajjon a tőkések kereslete munkások iránt, vagy a munkásoké tőkések iránt nagyobb és belterjesb-e, hogy ott, hol a tőkék szaporodása gyorsabb

mint a népességé és a munkásoké, ezek, ellenkező esetben pedig amazok lesznek fölényben⁶⁾.

A nemzetgazdaság tüneményeinek mélyebb vizsgálata azon megismerésre vezet, hogy *bármennyire ágazzanak is szét* egyesekben a z embereknek és foglalkozási osztályoknak érdekei és célzatai, szükséges (természetszerű és állandó) érdekellentét a különböző jövedelem-ágak (illetőleg osztályok) közt nem létezik; s hogy ott, hol a *nemzeti jövedelem egészben véve no*, annak *minden* egyes ága a többinek rövidítése nélkül szintén nőhet és nő tényleg is.

Tartósan egyike sem nyomathatik a jövedelmi ágaknak szerfellet, a mennyiben mindeniknek a maga minimál tétele megvan; másfelől a három jövedelmi formáknak egymás irányábani kizárólagossága és nyomása nem abszolút, hanem csak relatív.

Mennél magasabbra emelkedik a műveltség, annál nagyobb értékösszeget hoz ugyanazon munka- és tőkebeli áldozat elő; az egyik osztálynak abszolút részlete (Antheil) a nemzeti jövedelemben azért nagyobb lehet, ha a többiek részlete viszonylag növekedik is⁷⁾. Azt mondja mindezekre nézve egy jeles szakférfi: az anyagi jóllét gyarapodása az emberek nagyobb részére nézve, a polgárosult országokban, kapcsolatban *egyesek gazdasági kitűnésével*, mely az egésznek is előnyére szokott lenni, a társadalmi gazdaszat természetében látszik gyökeredzni; s igazi összhangzástalanság és érdekküzdelen legtöbbszor csak hibás társad, vagy állami intézkedéseknek, a munka- és forgalom szabadságát lerontó, az általános művelődést megakadályzó meg a közterheket mértéken túl vagy aránytalanul megállapító törvényhozási balfogásoknak szokott eredménye és visszas következése lenni.

Ezeknek gondos kikerülése *élénk méltányossági érzület* és *közszellem*, mindenek felett törhetlen szorgalom, erőfeszítés, meg általános munkásság pedig mindenkor a legbiztosb utat és módot képezendik arra, hogy a nemzeti jövedelem-ágak (és az azokat képviselő osztályok) közt az oly főfontosságú *harmónia* fennállhasson s meg ne zavartassék. Itt lévén alkalmazhatók *Bousseau* ismeretes szavai: „gazdag vagy szegény, erős vagy gyöngé, minden *henye ember*: semmire való.”

A jövedelem és társadalmi vagyon e megosztási módja és formái alapját képezik egy nagyfontosságú szociális épűgy mint gazdasági és politikai tüneménynek, tudniillik a *rend- vagy osztály-alakulásnak* (Klassenbildung). Ez osztályok egyenként és egészbenvéve bizonyos érdekek és iránylatok szerint megannyi külön faktorok és hatalomelemek a társadalmi mérlegben; mert mindegyik szokás, traditio, utánzás stb. nyomán megannyi külön *öntudalmu egészként* jelenkezik, azonos célok, politikai és szociális törekvések által kitűnik, élettartás (Standard of life) erkölcsök, világnézet stb. szerint egy bensőleges összetartozó homogén csoportot képez; és ép azért nemcsak a politikában és a társadalmi teoriában, hanem a nemzetgazdaságtanban is figyelmet és méltatást követel⁸⁾.

¹⁾ L. ez egész cikkre nézve még *Bicardo*: Principles, általában; *Koscher*: I. 197-205. §. *Schäffle*: 290-304. 1. *Mangoldt*: Gr. 152 168. 1 *Stuart Mill*: Princ. IV. könyv. 6-7. fejt. és *Carey*: Principles III. 41. fejt.

²⁾ Megjegyezvén, hogy az egyes nem egyedül munkabérből, vagy tőkéje kamatjából stb. nyeri jövedelmét, hanem egy és ugyanazon személy (egyén) több sőt valamennyi jövedelem-ágból is veszi össz-jövedelmét; a mi azonban nem vezet arra, hogy az itt kifej-tett jöved. képződési szabályok egymást neutrálisaliák

³⁾ L. *Mangoldt*: Gr. 128. §.

⁴⁾ Helyesen mondja *Garnier*: a tőke és a munka solidaritása kétségbe nem vonható. Áldásteljes igazsága, melyet nem lehet eléggé hangosan hirdetni, kivált oly idejében a morális ragálynak, mint a miénk, a hol annyi hamis próféta hirdeti, hogy a tőke által a munka kiaknáztatik és a munkás a vállalkozó által elnyomattatik. (Tr. 513-516.) I. még *Cherhuliez*: Riche ou pauvre (1840.) 241. ff. I. *Baudrillart*: Manuel 120. ff. I. *Bernhardt* Grundeigenthum 205. sk. Ij *Villiamé*: I. 275. *Bastiat*: Gratuité du Credit (1850). *Kosegarten*: 111-116. és 186. I.

⁵⁾ E kérdést másutt is már megpendítettük. *Walker* (Science of Wealth cz. legújabb művében) helyesen mondja, hogy nincs az a csapás, pestis, háború, elemi vész stb. mely oly nagyon sújtná a közgazdaságot, mint a tőkésék és munkások közti egyetértés roz-szakarató megzavarása. L. még *Roscher* I. 202. §.

⁶⁾ L. *Roscher* I. 184. §.

⁷⁾ A jövedelem egyes ágainak egymáshoz viszonyáról sok találó észrevétel *Carey-nél* id. h. és utána *Schäfflénél* 292- 300. I. Míg *Mangoldt* arra utal, hogy az illető ellentét az egyes osztályok közt a jövedelem alapján csak akkor éreztetik súlyosan, midőn „az egyik részének növekedése a másikénak csökkenésével jár. Addig míg minden osztály jövedelme emelkedik annak, a kié kisebb mérvben nő, nincs oka zúgolódni stb. 153. I. A jeles orosz statusgazda *Berens* végre azt mondja igen találóan: „Das ist eben das Wunderbare und dennoch Natürliche an dem wirthschaftlichen Organismus, dass trotz aller egoistischen Bestrebungen und gegenseitigen Conflicten, in Wahrheit das Wohl jedes einzelnen seiner Glieder dm ch das des Anderen, durch das des Ganzen bedingt is, und in der grossartigen Harmonie, zu der sich die einzelnen auf lösen, trotz Allem, das Liebeswort den Grundton bildet. An diesen Princip und an die bewusste Erkenntniß dieses das Ganze tragenden Friedengeistes ist der Fortschritt sowohl in der politischen als in der wirtschaftlicher Welt geknüpft!! id. m. 150-151. I. L. még *Ugyanennek* id. m. 157-158. I. Azután *Schäfflet* (291. I.) a ki a munkások, a tőkésék, és vállalkozók érdekellentételes állását is lényegileg látszatosnak bizonyítja stb.

⁸⁾ Ezen az alapon különböztetünk meg napjainkban például tőkebirtokosi és munkásosztályt, vállalkozó és földbirtokos osztályt, szegény és gazdag osztályt stb. A rend- és osztály szervezet kérdését újabb időben *Biehl* Die bürgerliche Gesellschaft (1851.) című szelleműs könyvében és *Schäffle* kiválóképedig *Stein*: System der Staatswissenschaftja II-ik kötetében és egyéb dolgozataiban kezdte tüzetesb elmélkedés tárgyává tenni. (L. még ez utóbbinak „Lehrbuch der Volksw.“ című munk. 165. sk. I. hol a *gazdasági osztályok fogalma* és szervezete röviden kifejtetvén, az mondatik, hogy nem a foglalkozás, hanem a tőke- és a jövedelem-mérv alapja a mai társadalmi osztály-szervezetnek, s hogy ezen értelemben: a tőke-nélküli munkások, azután a kis-tőkével bíró középrend, és végre a nagy vagyonnal és jövedelemmel bíró felsőbb osztályok különböztetendők meg stb.)

119. §.

A jövedelem-ágak befolyása a javak termelése és forgalmára.

A javak megoszlásának elméletében kiváló helyet foglal el azon kérdés is, mily hatást gyakorolnak az egyes jövedelem-ágak (Einkommens-zweige) a javak árára a forgalomban. Erre a következő válasz adható: Magángazdasági szempontból a javak előállítás költségei a szükségelt productiv-erők (föld, tőke és munka) megfizetési díjösztetére vezethetők vissza. Minden jelentékenyebb ingadozás tehát a három főjövdelem-ág egymásközti viszonyában, megfelelő ingadozásokat fog maga után vonni a javak árában is.

Így például, ha a munkabér annak folytán emelkedik, hogy a nemzeti összjövedelem nagyobb mennyedét (Quótáját) nyeli el, akkor azon javak, melyek előhozásában az emberi munka a túlnyomó tényező volt, más javakkal összehasonlítva, drágábbakká lesznek. Vajjon ez inkább a természet, vagy pedig a tőke termelvényei ellenében érvényesítendi e magát, a munka megdrágulásától fog függeni; így jelesen pépszám-csökkenés vagy kivándorlás mind a föld-, mind a tőkejövedelmet lenyomja, míg rendkívüli földjavítások csak a telekjáradékot, rendkívüli tőkeszaporodás csak a kamatot szállítja le. Azon közönségesen tapasztalható *tünemény*, hogy a népesség-szaporodás a földterők nagyobb mérvbeni igénybe vételét szükségesíti, tehát a földjáradékot, s viszonylag a munkások bérét fölveri, annál inkább drágitandja meg mindig a munka és a földipari termékeket tőkeproductumokkal szemben, mivelhogy a tőkekamat is általa tényleg lenyomatik. Megkülönböztetendő egyébiránt mindég az egyes jövedelemág *relatív emelkedése* vagy csökkenése más ágak rovására vagy előnyére: az azt képző összeg abszolút megváltozásától, mely az előállítási költségekre nincs hatással. Így például ha a földjövedelem ugyan emelkedik, de egyidejű mezőgazd. javítások által mind a tőkekamat csökkenése mind a nyerstermék árának felszökése megakadályoztatik. Ugyan ez áll akkorra, hogyha a munkások bére a munkásosztály nagyobb szorgalma és ügyessége folytán egyénileg emelkedik, de azért ugyanazon mennyiségű és minőségű munka drágább nem leszen; vagy végül hogyha a kamatláb változatlan maradván a tőkések jövedelme tőkék szaporodása következtében növekedik.

Hogyha *egyike a három nagy jövedelem-ágaknak* viszonylag nőtt, tehát az illető termelés-tényező aránylag drágább lett: akkor mind a vállalkozónak mind a fogyasztóknak érdekében áll, hogy a megdrágult tényező helyébe *olcsóbb* tétessék. Ez elven alapszik a már fentebb is érintett előnyösége külterjes gazdasági módnak alacsony, és belterjesnek magasb műveltségi fokokon. E herjjpttesítés jelesül külkoreskedés útján is eszközölhető, a mennyiben az olcsóbb faktor áthozatik (p. o. munkások, tőke stb.)¹⁾, minek a szolgáltató országra nézve is lehet előnye, tudniillik, hogy bizonyos productiv-erőkkel túlterhelhetéstől menekülhet és az *egésznek harmoniája és egyensúlya* helyre állítható leszen²⁾.

¹⁾ Tehát magas munkabérrel bíró országba idegen munkásokat, nagy kamatlábbal bíruba pedig idegen tőkéket lehet áthelyezni Csak föld és telek lévén természeténél fogva olyan, mely átvitelt lehetetlenné tesz, s ép azért eltérő szempontok alá esik e tekintetben. Hogy ily esetekben nemcsak az adó, hanem a fogadó ország is nyer kétségtelen. Így például ha egy svaiczi czukrársz Péterváradon becsületes módon meggazdagodik s vagyonával hónába visszatér: Oroszország azért szegényebb nem lesz, mert az ember tőkét maga szerezte és teremté, s ha ott maradna, az orosz közzgazdaság ugyan gazdagabb volna, mint bejövetele előtt volt; de ha elmegy, legalább nem szegényebb. Ép így, hogyha valami gazdag francia tőkés magyarországi jószágot vesz, a magyar nemzetgazdaság a földjáradékot elveszti ugyan, de hasonló összeget a francziától nyert tőke kamatában veszen be. Ha már most Magyarország földbőségben volt, de tőkében hiányt szenved, az ökonomiai előny részünkre nézve kétségbevonhatatlan (megannyi nagy igazság, melyet hazánkban oly kevesen méltányolnak).

²⁾ Ezen kapcsolat balépéséről különböző nemzeteknek, áthelyezéséről a productionális tényezőknek egyiktől a másikhöz, s ezen érintkezés természetessége és mindkét félre való jótékonyaságáról szól Roscher I. 199-201. §. és Mangoldt: Grundriss 164-165. 1. Az előbbeni kimutatván különösen azt, hogy azon némelyek által táplált aggodalom,

mintha valami nép minden áru és jószág tekintetében egy más nép által olcsóbb áruszállítás alapján *túlszárnyaltathaték*, alaptalan; mert hiszen az ki idegen javakat vásárolni akar, azt csak önnön jószágaival teheti, s ha pénzt ad érte ez is vagy öngazdaságának közvetlen szüleménye (bányából) vagy azelőtti termék-eladásból eredett értékösszet. Azt mondani, hogy valamely nép minden szükségleteit és javait a külföldtől kapja, egyértelmű avval, hogy mindent ajándékba kap. Ép így félszegség (mond Roscher) föltenni, hogy valamely országban mind a három jövedelem-ág egyidejűleg viszonylag magasán állhat, és ez által a külfölddeli versenyés megnehezítettik. Hiszen földjárdék és tőkekamat e tekintetben ép megfordított viszonyban áll egymáshoz. Végre (mond Roscher) *szabad kereskedésnél* minden nemzet azon termelési ágakhoz fog fordulni, melyek kiválólag a nála legolcsóbb termelési tényezőket veszik igénybe, vagyis azokat, melyek az illető jövedelem-ág relatív alacsonyágánál fogva magángazdaságilag ajánlatosak. A pusztán abszolút és *személyi* magassága a három jövedelem-ágnak a javak árára közvetlen befolyást nem gyakorol; e tekintetben mind a három az egyik népnél magasb lehet, mint a másiknál.

120. §.

A. nemzeti jövedelem megoszlásának eredményei, és legjobb jövedelem megoszlási mód.

A nemzeti jövedelem- és vagyon bizonyos időben mutatkozó tényleges megoszlása a különböző osztályok és rendek, testületek és társulatok stb. közt¹⁾: eredménye az illető *nemzet* összes *életfejlődése*, ipari és gazd. viszonyai, sociális és politikai intézményei, jelleme és életnézletének; s döntő fontosságú nemcsak anyagi, hanem állami és culturai tekintetben is, a meny nyiben a nemzetek ereje és boldogsága attól függ jó részben, kiknek s mily mértékben van közökben a nemzeti talap és a tőke; mily arányban képviselvék a földbirtokosok közt a paraszt- vagy a polgárrend, testületek vagy vársulatok, az egyház vagy a status; vajjon egyenlően vagy egyenlőtlenül dan e megoszolva a vagyon a különböző (anyagilag productiv és nemproductiv) néprendek közt; mekkora az évi tőkezaporodás mérve stb. Megannyi momentumok, melyek tüzetes figyelembe vétele minden társadalmi feform, s törvényhozási intézkedés lényeges előföltétele és a sükeres államterfiúi tevékenység biztosítéka.

Azon kérdésre, *melyik megoszlás-módja* a nemzeti jövedelemnek nevezhető legjobbnek, legmegfelelőbbnek, nem könnyű a válasz, mert igen sok elő- és mellék kérdések, s jó részben sociális és politikai mozzanatok, illetőleg feladványokkal áll kapcsolatban, – Általában a következőkre utalhatni:

Ott, hol a társadalmi jövedelem egészen *egyenlő részekben* oszolna meg a polgárok közt, ez utóbbiak egymástól igen függetlenek volnának ugyan; de akkor a nehezebb vagy *kényelmetlenebb* munkákra senkise szánná magát; a műveltség és anyagi haladás egyik legfőbb rugója a „munkamegosztás” helyet alig foglalhatna; az államnak sok foglalkozásra a polgárokat kényszeríteni, vagy mindenikre sorban hárítani kellene stb. Eltekintve attól, hogy a legtöbb emberre nézve minden indító ok takarékoszágra hatálytalanná válnék, vállalkozások ritkábban fordulnának elő stb. szóval a gazdasági művelődés ezer meg ezer irányban akadályoztatnék és feltartóztatva volna.

A nemzeti vagyon-megoszlás ezen félszeg, természet ellenes és *mechanikus egy formaságának* egyenes ellenképe azon megoszlási mód, a hol a

vagyon legnagyobb része néhány pénzolygarcha kezeiben összpontosul, a többi polgárok meg mind szükölködésnek és nélkülözésnek kitévék. Ily állapot félszégése, veszedelmes volta bizonyítást nem szükségei. Szívtelesség és haszonvadászat fenn, kajánság és irigység lent, ily körülmények közt általános; az állam *csak a gazdagok érdekében* látszik fennállani; pénzért minden megvásárolható, a munkások a tőkésök önkényének kitévék, míg a politikai összefüggést többnyire csak *despotikus kormány* vagy az *anarchiátólóli félelem* tartja fenn. Nem is érintve, hogy ily viszonyok közt az alsóbb osztályok a törvényeket gyűlölik, a hatalmasok kigúnyolják, honszeretet, áldozatkészség, lelkesülés és ragaszkodás az egészhez pedig senkiben sem létezik!

Az *egyedül megfelelő* és helyes megosztási mód illetőleg arány tehát az, mely az előrebocsátott *végletek* közt a középen áll, hol a nagy-, a közép-, és a kis birtok és jövedelem arányossága és harmóniája van meg, és pedig úgy, hogy a *közép vagyon a túlnyomó*, vagy legalább a másik kettőt ellensúlyozó;). Nagy jövedelemnél és vagyonnal rendelkező polgárok jelesül azért szükségesek, mivel főleg ezekről tehetni fel a jellem, az állás és a vagyon azon függetlenségét, mely az alkotmányos szabadság biztosítására, az önkormányzattal járó tiszt és teher ingyenes viselésére,fa bíraskodásbani hatályos részvételre, s nagy válságok vagy veszedelmek idejében az *egésznek megmentésére* nézve kívánatos és szükséges.

Kisebb jövedelmek jelentősége abban áll, hogy a társadalmi foglalkozások alsóbb rendű stb. ágai is folytonosan s illő módon elláttatnak, egy folyton törekvő munkás éber és mozgékony társadalmi elem létele biztosítatik stb. nem is érintve, hogy egy erős középjövedelmi osztály a *két szélső elem* vagy osztály legbiztosb ellensúlyozója és közvetítője is; s mivel ez azon erkölcsi alap, melyen a rend és szabadság, a conservatismus és progressivismus, hagyomány és újítás, takarékoság és életélv legszebb összhangban s helyes viszonylatban létezhetnek egymással az állami szerkezetben³⁻⁶).

Mielőtt e szakasztól megválnánk, még arra kell utalnunk, miszerint korunk közgazdasági fejlődés-polczán, bár mennyire ismertessék is el a nemzet-vagyon *megosztása* kérdésének fontossága: egészben véve mégis a fősúly még mindig a *nemzetvagyon szaporodásának* feladványán nyugszik, vagyis a productió előbbre teendő, mint a distributio. Jelesül azon okból, mivel a szükségesség egyensúly: tőketörzs,vagyonsomma és népességszám közt még megvalósítva nincs; a termelő erők és képességek még távolról sem eléggé kiaknázottak, s az itt-ott tapasztalható annyi bajok s nyomor nem annyira a nemzetvagyon és a javak hiányos megosztásából mint inkább onnan erednek, hogy a társadalmi productió terjedelme és köre meg az évi nemzetjövedelem nagysága a népesség szaporodásával szemben aránylag még mindig csekélynek és elégtelennek mutatkozik.

¹) L. még *Stein*: Lehrb. 883. sk. 815. ff. 1,

²) Rousseau megjegyzése szerint, a hol senki sem oly gazdag, hogy a többi megvásárolhatná és senki se oly szegény, hogy magát eladni kényszerüljön.

³) „Bei sehr reichen Menschen bedarf es einer hohen geistigen und sittlichen Kraft um den mancherlei Versuchungen zu widerstehen, welche die angeerbte Lage darbietet, Für gewöhnliche Menschen ist es ein sittlicher und am Ende auch ein wirthschaftlicher

Sogen, wenn sie im Schweiss ihres Angesichts ihr Brod essen und nur durch langwieriges Sparen reich werden können. Wenn die Ungleichheit in der Vertheilung des nationalen Einkommens dadurch wächst, dass die unteren Classen sinken so kann von der Blüthe des Volks keine Rede sein; anders hingegen, wenn die oberen Classen in noch höherem Verhältnisse gestiegen sind." *Röscher*: I. 205. §.

⁴⁾ *Montesquieu* Esprit des Lois-jában (V. 8. 9.) tüzetenen foglalkozik a vagyongosztlás politikai stb. elemzésével is, míg nagy elődje *Aristoteles* (Polit. IV. 9.) egyenesen azt mondja, hogy a jó államban a közép-osztálynak kell túlnyomónak lennie.

⁵⁾ L. még *Mangoldt*: Gr. 134. §.

⁶⁾ Itt kellene még szólanunk az adóztatási rendszerek hatásáról a nemzeti jövedelemre és annak egyes ágaira Erről azonban alantabb a „Pénzügytan”-ban van tüzetenen szó.

121. §.

Vagyoni állapotok, és az anyagi jóllét ismérvei különösen.

Vonatkozással azokra, mik a „Propädeutikus” részben vagyronról és gazdagságról mondtak, arra fordítandó itt figyelem, mily vagyoni állapotok (Vermögens-Zustände) különböztethetők meg polgárosult népeknek gazdagságában.

E tekintetben tehát a következő fokozatok különböztethetnek meg: 1-ször; *Pazarbőség*, midőn valakinek nagyobb vagyona és jövedelme van, mint a mennyit észszerűleg kiadhat, s fényes költekezésre minden anyagi eszközök rendelkezésre állanak. 2-ször: *Gazdagság*, midőn annyija van valakinek, hogy szükségeit mind könnyen fődözheti, s teljes anyagi függetlenségnek örvend. 3-ször: *Jóllét*, ha a kényelmi javakat is megszerezheti valaki magának könnyen és nagy erőfeszítés nélkül. 4-szer: *Megélhetés* (Auskommen), midőn munka és szorgalom által valaki illő anyagi létet biztosíthat magának ¹⁾. 5-ször: *Szűkölködés* (Dürftigkeit), ha már több fontos szükséglet nem elégíthetetik ki. 6-ször: *Szegénység* (Armut), midőn saját jövedelemből és vagyonból a főbb elsőrendű szükségletek sem fődözethetnek. Végre 7-szer: *Nyomor és inség*, mikor valaki már csak mások könyöradományai és alamizsnájából tarthatja fenn magát²⁾.

A vagyoni állapotokkal és a jövedelem megosztási módjával szoros kapcsolatban áll minden polgárosult államban a *birtokjog*, az *örökösödési*, a *családi* és hason jogintézmények rendszere, a mennyiben ezeknek befolyása az összes ipari és vagyoni életre alakítólag és föltételezőleg hatni szokott; a gazdasági élet formái és fejlődési irányatai a nevezett institutiók különfelesége szerint különbözök és eltérők³⁾.

A mi végre azon *ismérveket* illeti, melyek szerint valamely nemzet „*vagyoni állapota*” megítélhető, ezek a következők. Először is világos tanújele valamely nép anyagi jóllétének az, hogyha mind a középrend, mind az alsóbb osztályok (melyek mindenütt legnagyobb részét teszik a népességnek) illő módon élhetnek, azaz elsőrendű szükségleteiken túl másodrendűek fődözésére is képesek. Ugyan ily ismertető jel *nagyobb költekezés* finomabb jószágokra, a polgári osztályban, föltévén, hogy az eszélyesen és az anyagi erőalap csorbítása nélkül történik. Kedvező vagyoni állapotra mutatnak továbbá nagyobb terjedelmű állam-intézkedések és *reformok*, ha

a nép nagyobb megerőltetése nélkül eszközöltetnek; igazgatásban, törvénykezésben, oktatás-ügyben életbeléptetett javítások; nagyobb mérvű építkezés, földjavítások és közlekedési eszközök előállítás^{4,5}); a forgalomban előjövő *nagy fizetések* és külföldre való *kölcsönzés*, mely utóbbi tekintélyes tökébőségre és törzs-vagyonra mutat⁶).

Nem jelentéktelen ismerjele valamely nemzet gazdaságának az, ha a *középeléttartam* s egyáltalában a *halálózási arány* kedvező, mert ez egyrészt kényelmesb, emberiebb életmódra, másfelől arra mutat, hogy kivált az alsóbb osztályok is egészségük biztosítására, gyermekeik ápolására, betegségek előli önmegóvásra többet fordíthatnak. Tartózkodás nélkül lehet végre a nemzeti gazdaság emelkedésére következtetni ott, a *hol az adók könnyen* és akadálytalanul folynak be, s adóhátralékok nem igen vannak; a *hol a szegények számaránya nem nagy*; a *takarékpénztárakban* s egyéb ilyféle intézetekben betett összegek tekintélyes mennyiségre rúgnak; a ki- és beviteli *forgalom* állandó szaporodást mutat; végre a fogyasztási tárgyakra vetett indirekt adókbólí közjövdelmek a növekedő fogyasztás alapján gyarapodást mutatnak.

¹) Hogy ez itt adott értelmezések nem absolut, hanem csak viszonylagos értékűek, idő és állam szerint különböző jelentésűek, említeni fölösleges volna. így például a francia státus-gazda *Say Louis* szerint hazájában gazdagnak az mondható, a ki 60,000 franknyi évi jövedelmet húz; vagyonosnak, a ki 6000-et, szegénynek, a ki csak 200-at. Nálunk talán jelenleg s a városi élet szempontjából gazdagnak azt lehetne mondani, a kinek évi jövedelme 20,000 fitra, vagyonosnak a kié 8000 fitra, szűkölködőnek, a kié csak 400 fitra, szegénynek a kié 100 fitruál többre nem rúg.

²) Erre nézve *classicus* fejtegetések foglaltatnak a híres francia nemzetgazdasági író *Lepay*: „La Réforme Sociale” ez. munkájában, a kinek nyomán *Schäffle* (Nat.-Oek. 357-874.) e feladványt szinte tárgyalja, kimutatván egyebek közt, mily nagy befolyási; gyakorol közgazd. és sociális tekintetben a családi s örökösödésjog, a szabad vagy korlátozott öröknyági jog, a családi földbirtok szabad vagy megkötött volta, az ösiségi jóság, meg a szabad forgásba jutó jóságok közti arány, a családszervezet és családi traditionális életmód stb. folytonos utalással Német-, Francia-, Angolország e részbeni institútióra és viszonyaira.

³) *L. Roscher*: System I 10. §. azután *Stein*. Lehrbuch 888. 1.

⁴) Ki ne ismerné fel *Anglia* roppant gazdagságát abban, hogy például 1888-ban a néger rabszolgák felszabadítására (tehát inkább ethikai czélra) 200. mill. forintot áldozott; Franklin felkeresésére 10 milliónál már többet contribuait; szegényadója maga 70-80 millió fitra megv évenként stb.

⁵) így például az Angol államban harmadfél ezer (angol) m földnyi hosszúságú hajózható csatorna létezik; vaspályavonalainak hosszúsága 12,000 mfd. mely közel 4000 millió fitra került.

⁶) E tekintetben a Hollandok és Németek is kitűnnek. így például közismeretű dolog, hogy a Holland tőkések majdnem kétharmadát magának az összes osztrák statusadósságnak tartják kezeikben.

NEGYEDIK FEJEZET. A JAVAK FOGYASZTÁSA.

Irodalmi segédzerek: Say: *Traité* III. 1-5. Rossi; *Cours d'Écon. Polit.* III. köt. Hermann: *Staatsw. Untersuchungen* 327-874. 1. Ran: *Pol. Ook.* I. 318-347. §. Roscher: *System* I. 200-238. §. Mangoldt: *Grundr.* 135 – 142. §. Gamier: *Traité* 22-25. fej. Schittfle: *Nát.-Osk.* 304-330. 1. Rössler: *Grandsätze* 553-609. 1. és Vorländer: *Ueber Consumtion* stb. a Tübingai államtudományi folyóirat 13 ik és 14-ik kötetében.

ELSŐ CZIKK. A javák fogyasztása általában.

122. §.

A fogyasztás és annak módjai általában.

Minden jószágnak rendeltetése, hogy emberi szükségletek kielégítésére alkalmaztassék. Ezen jószágalkalmazás ¹⁾ és használás a nemzetgazdaságtanban *consumtióak*, *fogyasztásnak* nevezetik, s termelvények és javak használhatóságának vagyis *értékeknek megsemmisítését* és enyészését jelenti.

A fogyasztás vagy *consumtió* a nemzeti ipar és táplálkozás nagy rendszerében egy külön s önálló tüneménykört képez, s a mint emberek által és emberi célokra, vagy nem ily módon történik: *gazdaságinak* és *természetinek* hívatik. A gazdasági fogyasztás ismét többféle lehet; vagy ugyanis *élvezet* (elhasználás) tekintetéből, vagy új javak *előhozására* (productióra, szerzésre) irányuló, vagy pedig olyan, mely az illető szükségletnek megszűnésén, a nézetek és a divat megváltozásán alapszik, mely utóbbi esetekben a jószág fogyasztottnak tekintetik, ha mindjárt állaga és anyaga érintetlenül maradt is, sőt talán a termelő raktárából ki sem vitetett (naptárak, régi fegyverdarabok, piperetárgyak stb.) A *természet* általi fogyasztás ellenben az, mely elemi csapások, égallji befolyások (földrengés, tűzhányó Jegyek, sáskák, árvíz stb.) által okozatik. E két főnömén kívül a javak fogyasztásának van még egy külön, melyet *véletlen által* történőnek neveznek, midőn p. o. szerencsétlenség által (hajótörés alkalmával) vagy vigyázatlanságból értékes jószágok veszendőbe mennek, megsemmisülnek²⁾.

A gazdasági fogyasztás nem tárgyak és javak *physikai megsemmülése*, hanem csak *értékek* és használhatóságok elenyészése, megszűnése, ép oly formán, a mint productió (termelés) alatt nem javak teremtését, hanem értékek és használhatóságok előhozását értjük.

A fogyasztás tekintetében végül szem előtt tartandó, hogy minden jószág (illetőleg annak értéke) csak egyszer fogyaszthatatik, s hogy valahányszor fogyasztásról szoltunk, ügyelni kell arra, *mi fogyasztatott tulajdonképen!?* A tápszer, a kilótt puskapor csak egyszer fogyaszthatatik; de az a munkás vagy gazda, a ki egy gépet vagy munkaeszközt bizonyos öszszegenmegvett, e jószágot csak akkor fogyasztotta tényleg, ha elhasználta, s értéktelenné vált.

A gyakorlati életben sokszor rideg *ellentétbe helyeztetnek fogyasztók és termelők*, mintha ezek külön s egymással természetes antagonismusban álló néposztályok volnának. Pedig a való az, hogy minden ember számos jószág fogyasztója, és szintén minden (vagy legalább a legtöbb) ember egyidejűleg termelő, javak előállítója is. Azon ritkábban előforduló esetekben, a midőn a producensek és consumensek érdeke csakugyan ellentétben jelentkezik, az állam, mint az egésznek képviselője, azok részére kell, hogy álljon, a kik az egészet teljesben hozzák kifejezésre, t. i. a *fogyasztókéra*.

A fogyasztás mérve és terjedelme mindenkor a műveltségi fokkal szoros viszonylatban áll s jelesül nagyobb, bőségesebb és változatosabb ott, a hol a nép fejlettebb s a gazdasági élet élénkebb; csekélyebbmérvű ellenben alacsony kulturai állapotoknál³).

A fogyasztás elméletének egyik sarkalatos elve az, hogy mindenki *saját jövedelmét* fogyassza; mert mások jövedelmének consumtiója nemesak a közgazdasági rend egyik oszlopát ásná alá, hanem a fogyasztási akarai-erélyt és a reproductiói képességet is elfojtaná. Kitetszik innen is, hogy a *communistáktól* annyira hangsúlyozott közössége és egyenlősége a fogyasztásnak, minden gazdászati alapjait forgatná fol. Eltérések a fentjelzett elvtől nevszerint erkölcsi tekinteteből (ajándék, alamizsna), csak akkor igazolhatók, ha szabad akaraton alapszanak, önmagukban eszélyesek és nem mértéket haladók.

A fogyasztás végre a szerint, a mint a *magánháztartás* avagy az *államháztartás* fogyasztásáról van szó: magán és nyilván consumtió. Az évenként előállított javak egyik és pedig igen jelentékeny része ugyanis közvetlenül maguk a polgárok által fordittatik szükségletek földözésére, a másik rész ellenben (nevszerint adók és köztartozások teljesítése útján) az álladalomnak jut birtokába, mely azt a közcélok megvalósítása, a társadalom közérdekei biztosítására alkalmazza. A magán- és nyilván consumtionak *öszhanghan* és *egyensúlyban* kell maradnia; mert különben a legfontosb köz és társadalmi érdekek veszélyeztettenének. Az állami fogyasztás alapjait, formáit, elveit és hatásait a pénzügytudomány van hivatva kifejteni; a magán consumtióval öszszefüggő feladatok azonban a szorosb értelemben vett nemzetgazdaságtanba valók, s ennek rendszerében elemzendők⁴⁻⁵).

¹⁾ A fogyasztás elméletében e momentumot: „alkalmazás” jobban kell hangsúlyozni, mint az sokak által történik, kik csak a szoros értelemben vett fogyasztást tartják szem előtt e feladványok elemzésében.

²⁾ A fogyasztás lehet még *gyors* vagy *lassú*, a szerint a mint a jószágok sebesebben használatnak el (p. o. tápszerek), vagy hosszab ideig tartó alkalmazás közben vesztik el értéküket (p.-o. gépek, épületek stb.) I. még *Rössler*: 555. l.

³⁾ Magasb műveltségfokon a consumtió egészben véve kiméletesb és eszéyesb szokott lenni, a mi annak tulajdonítandó, hogy az előrelátás s gondoskodás nagyobb a pontosság, tisztaság általános!); erőszakos tulajdonsértések ritkábbak; elemi csapások könnyebben elháríthatók stb.

⁴⁾ Az anyagi javak consumtiójának hatásáról a *szellem-erkölcsi* életre I *Schäffle* - 185-ik lap.

⁵⁾ *Roscher* a fogyasztást illetőleg a *használatmegosztást* (Gebrauchstheilung) és *használategyesítést* (Gebrauchs-Vereinigung) emelvén ki, arra utal, hogy sok jószág használása magasb műveltségi fokokon különböző tulajdonságai szerint és az emberek változatos szükségleteinél fogva mindég több és több irányú és oldalúvá lesz; másfelől pedig, számos létez, mely egyszerre sokaknak vagy egy kizáró használnak szolgálhat; a minek gazdasági és forgalmi tekintetben fontos folyományai vannak, melyek túlozva különösen a *szociálisták* által még tanrendszerük egy jelentékeny tételének megállapítására is használatnak. I. *Roscher*: I. 207-ik §.

123. §.

Pro (I u c t i v és improductiv fogyasztás különösen.

A fogyasztás a productionnak főczélja lévén, egyik a másik nélkül alig gondolható, mert fogyasztás termelést- és termelés fogyasztást föltételez. Az a fogyasztás, mely (közvetve vagy közvetlenül) termelésre, azaz értékek előhozására irányul, tehát eszköze vagy segédszere valami igazi közgazdasági szükségletnek: *productiv* (némelyek szerint jobban: *reproductiv*) *fogyasztásnak* mondatik; míg azt, a melynek ily célja és eredménye nincsen, vagy a mely károk folytán, továbbá káros czélokra, vagy oly módon történik, hogy a kitzűött (bár hasznos) cél el nem éretett, vagy a hozott áldozatokkal kellő arányban nincs: *improductiv* (nem termelő) fogyasztásnak tekinti a tudomány ¹⁾.

Így értelmezve a *productiv* és *improductiv* consumtiót, amahoz lesz sorozandó nemcsak az anyagi értékek és javak előhozására vezető, hanem a *személyi erőket* és képességeket fejlesztő s fentartó szellemi javak és hasznos viszonylatok alakulására ható fogyasztás is; míg az *improductiv* consumtió körébe mindazon érték-csökkenés lesz helyezendő, melyet *esztelen* és erkölestelen élvezet, *henye* vagy káros társadalomtagok tartása, szükségtelen intézmények, fölösleges aránybani *katonaság* és hivatalnoksereg okozott, vagy a mely *véletlen*, vagy a természet rász bofolyása és elemi csapások által idéztetett elő²⁻³⁾.

E felosztással kapcsolatban némelyek még megkülönböztetnek *gazdaszatilag előnyös*, *nemkáros* és *káros* consumtiót. Előnyösnek nevezvén jelesül azt, mely a nemzet gazdasági helyzetének megjavítására, a vagyon és jövedelem szaporodására vezet; nemkárosnak azt, mely által a gazdasági állapot változást nem szenved, s a jövedelem-források érintetlenek maradnak; károsnak pedig azt, mely által vagy a jelenben vagy a jövőben a vagyoni helyzet kedvezőtlenebbé válik, tőkék, értékek és javak gyümölcstelenül elhasználatnak.

A. nemzetgazdaságra kiváló fontosságú mozzanatot képeznek azon *viszonylat és arány*, melyben a productiv és improductiv fogyasztás egymáshoz áll, meg azon föltételek, melyek ez arány megállapítására befolyanak. Mely irányban azt mondhatni, hogy határozó befolyású körülmény a *nemzet jövedelem- és vagyon megoszlása*; a könnyűség és biztosság, melynek valamely nemzet tőkái és jövedelme haszonhajtó elhelyezése tekintetében örvend; a néposztályok szűkségletköre, szokásai, jelleme, végre az *állami consumtió* mérve és minősége⁴).

A consumtió végcélja az, hogy az egyén és a társadalom valamennyi (észszerű és jogos) szűkségei kielégíttessenek, az előállított javak tulajdonképeni rendeltetésökre fordíttassanak. Minden fogyasztás e szerint kell, hogy productiv legyen, azaz arra szolgáljon, hogy a nép anyagi, szellem-erkölcsi és politikai fejlődését, erejét és épességét előmozdítsa, biztosítsa. Ezen szakadatlan *önmegújításában* (reproductiójában) a javaknak és értékeknek, a hol egyik erő és tényező a másikat szüli és tartja, az anyagi javak a személyi- s szellemi javaknak, a szellemiek az anyagiaknak képződésére hatnak, s minden folytonos keletkezés és enyészés, romlás és megújulásban létezik: a nemzeti élet külső rendje és alakulása csodálatos *nagyszerűségében* lép szemünk elé, s feltáru előttünk a társadalmi háztartás tüneményeinek azon külön köre, melyben azon rugók és emeltyúk állanak működésben, melyek nemünk ipari és gazd. haladására s a jóllét és gyarapodás elterjedésére határozó befolyásuak. Ezen álláspontról szemlélve a gazdaságot, ez utóbbi *mint eszköz és tényező* jelenkezik az egyén, a nemzet az emberiség általános tökélyesbedesére nézve; míg másfelől itt vagyon azon pont is, hol a nemzetgazdaságtan a *moral- tudomány* nyal érintkezik, s mint fensőbb irányú szociálpolitikai ismeág méltatást és elismerést követelhet.

¹) L. Mangoldt: 138. §. Boacher: I. 212. §.

²) Szem előtt tartandó itt, hogy nem a fogyasztásnak neme, hanem *eredménye* a döntő mozzanat; valamint az is, hogy lehet valami fogyasztás egyik esetben productiv, a másokban nem. Például: egy hajón fellobbanó löpor improductiv, bányamunkálatoknál fellobbantott productiv fogyasztatott. L. Roscher: I. 211-212. §.

³) Ezek szerint *productivnek* nevezendő az a fogyasztás is, a mely gyermekeink nevelésére, munkásaink képzésére, oktatástügyünk, törvénykezésünk javítására történik.

⁴) Mennél nagyobb a *vagyon* *egyenlőtlenség*, annál több szokott improductiv fogyasztatni, és megfordítva. Egészen más forma a fogyasztás ott, hol egy-két *nábob* milliiónyi proletárral áll szemközt; mint ott, hol erős jóllétnek örvendő középosztály is létezik. Egyáltalában pedig, mennél eszélyesb, mértékletesb és előre látóbb valamely néposztály, annál nagyobb reproductiv consumtiójának aránya szemben az improductivvel. L. még az improductiv fogyasztás gazdasági jelentőségéről Mangoldt: Gr. 139. §.

124. §.

A személyes szolgálatok a fogyasztás szempontjából.

A gazdasági javak körébe sorozott szolgálatok a fogyasztással viszonyuk szerint itt külön figyelembevételt igényelnek, annál is inkább, mert a productió elméletét tárgyazó fejezetben e kérdés tüzetesen nem érintethetek megs természeténél fogva ide volt utalandó!). Ugyanis:

Minden productiv munkának az a rendeltetése és célja, hogy az ember, a termelvények használása és consumtiója által, *életfeladata* megoldására juthasson. E cél vagy közvetve *anyagi javak* által közvetített, majd egyenesen és közvetlenül elérni óhajtott. Az utóbbi jelesen a *személyi szolgálatok* segélyével eszközölhető. Az *anyagi javproductióban* a productiv munka közvetlen tárgya a küljóság, mely mint ilyen fogyasztatik s a producernt a fogyasztóval közvetlen személyi érintkezésbe nem hozza. Ellenben a *szolgálatok* főtulajdonsága az, hogy productiójuk és consumtiójuk időleg szorosan összefüggnek, előhozásuk személyileg legközelebb érintkezik, a tárgy (például a művészhallgató) közvetlenül maga a fogyasztó és pedig akár a physikai (például a borbély, a kéjhölgy) akár a szellemerkölcsi (p. o. tanító) szükségletek szempontjából tekintjük azt. Az anyagi jav-productió továbbá *személyi erők* (belső javak, képességek stb.) fejlődését csak közvetetten, a szolgálatok közvetlenül mozdítják elő. *Szolgálati javak* (Leistungsgüter) tehát lényegileg abban különböznek a társadalmi gazdaság rendszerében az anyagi javaktól, hogy amazoknál productió és consumtió közt valami jóság *közvetítőként* nem áll, s a termelő egyenesen, majdnem minden időkülönbzet nélkül a fogyasztóra személyesen behat.

Ezekből folynak még a következő ismertető jelei a szolgálatok és szellemi javaknak: hogy tudniillik előállításuk sokszor *egyidejű összműködést* (p. o. színházi előadás) föltételeznek, és nem munkamegosztást időszerinti fok-következésben; hogy a szolgálatok kereskedelmi *forgalmat* nem vonnak maguk után, hanem csak vagy előzetes közvetítést producernt és consumerntek közt (Engagement), vagy utólagos *fizetési közvetítést*; továbbá, hogy a szolgálattevők és a szolgálatot fogadók rendszeren tartósb s állandóbb vonatkozásokba lépnek (p. o. államszolgálat, cselédszolgálat, iskola stb.) mert itt az illetők hasznos munkája eredményei anyagi javakban megtestesülve fel nem gyűjthetők s nem tartogathatok; végre hogy a szolgálatoknak a fogyasztás bizonyos természetes középpontjain vagy több emberek állandó összegyülekezési helyein való *concentrációja* a leggyakorabbi, különösen a háztartásb más a családban, hol a szolgálatok tevése és fogadása a legszakadatlanabb és legközvetlenebb.

Ezen sajátságánál fogva a szolgálati javaknak, a mennyiben t. i. előhozásuk és fogyasztásuk időleg és személyileg a legszorosb s közvetlen összefüggésben áll, eléggé indokolva van az, hogy e javakat csak e helyen vettük vizsgálat alá, s nem a productióról szóló szakaszokban, a hol azok természetének és szerepének terjes kiderítése alig lett volna lehetséges.

¹⁾ L. még *Schäffle*: Nat.-Oek. 324-326. és 8 s. 80. 1.

MÁSODIK CZIKK.

A fogyasztás mérve és a nemzeti consumtió külföldi javak fogyasztása szempontjából.

125. §.

Háztartás, pazarlás és fukarság, meg gazdaságosság.

Arra, hogy a consumtió természete, hatásai és határai helyesen ítéltethessenek meg, bizonyos a fogyasztási élet köréhez tartozó *alapviszonyok* veendőik figyelembe. Ugyanis

A *magán-gazdaságban* a jövedelemnek alkalmazása, szükségletek fődözésére fordítása, *kiadásnak*; maga a gazdaságvitel, minden arra vonatkozó mozzanatokkal együtt pedig, mint bensőleg összefüggő egész, *háztartásnak* (Haushalt) nevezetik. A háztartás¹) miképeni berendezése, illetőleg a kiadások mérve kiváló fontosságú mozzanat (tekintve hatásait) az egész nemzetgazdaságra nézve, s összefügg azon kérdéssel: „hol vannak egyesekre vagy egész népekre nézve a productiv-- és improductiv fogyasztás határai”, s minő következményei szoktak lenni *a fukar, a, pazar, meg a gazdaságos* háztartásnak egyesekre és a társadalomra!?

A fogyasztás és költekezés *mérvét* egyesekre vagy egész népekre nézve közérvényesen meghatározni felette nehéz, miután e tekintetben a nép vagy egyén körülményei, szükségletkörü, anyagi és sociális állása irányadó momentumok. A háztartás említett három fő-formájára nézve pedig a következők jegyeztethetnek meg:

a) *Fukar* háztartása van annak, a ki a javakat *önmagukért* gyűjtve és halmozva, élvezetöket magától és övéitől elvonja. A fukarság sokszor saját-szerű lélekbetegség, melyről a fukar maga sem tehet, megvetendővé lesz azonban ott, a hol haszonlással, szívtelenséggel, igazságtalansággal párosul, mire nézve jól mondja egy szakember „a fukar nem ismer család-ot, nem barátot, nem hazát, nem emberiséget, mert egyedüli bálvány a mammon!”

b) A fukarnak egyenes ellentéte a *pazarló*, a ki a javakat és tőkéket *semmibe se veszi*, eszély és mérték nélkül fogyaszt, vagyoni erejét meghaladó mértékben költekezik, nagyobbrészt improductiv fogyaszt, és semmisít tőkéket. A fukar és pazarló abban különbözik tehát, hogy az első a vagyon-forrásból meríteni, avval élni nem tud; az utóbbi pedig ama forrást könnyelműen kiapasztja s lerontja. Küljellegeré nézve a pazarlás kevésbé rút ugyan, mint a fukarság, sőt némely erénnyel (p. o. adakozás, áldozatkészség) is inkább összeférő, mint az utóbbi, mely sokkal visszataszítóbb s nem oly csábos hatású, mint a néha még a gonialitás bélyegét is magán viselő pazar életmód. Nemzetgazd. tekintetben azonban a *pazarlás okvetlenül károsb*, mert habár a fukar zsugorisága miatt a javak gondoltetésöktől elvonatnak; ez utóbbi még sem árt annyit, mint a pazarló, mert ez tőkéket leront, elfecsérel, megsemmisít, amaz pedig csak egyidőre képes elvonni a productiv forgalomtól.

c) Miután a fukarság, ha szerfelett elterjedne, az összes iparfejlődést megakaszthatná, a pazarlás pedig uralkodóvá válva, előbb utóbb az egész társadalmat tönkre juttathatná: közgazdasági szempontból sem az egyiket sem a másikat nem helyeselhetni, hanem azon *háztartási formát*, mely e két végletek között a középen áll, s a költségek tulajdonképi eszményét képezi, vagyis a *gazdaságosságot* (Wirtschaftlichkeit), mely t. i. a vagyont és javakat eszélyesen, mértékkel és takarossággal használja; a szükségletek fedezésében az illő fokozatokat megtartja, az anyagi javakat mint eszközt és segédszert a fensőbb s nemesb életszükségletekre is tekinti, szóval „ész és erény alkalmazva a fogyasztásban” mint egy szakember mondja²⁻⁴⁾.

¹⁾ Mely (szűkebb értelemben véve, azaz a család bel-életmódjának szempontjából tekintve) kiválólag a *nőnek feladata* s tevékenységi tere; s legszerencsésebb eredményeket mutatja ott, a hol eszély és erény, helyes munkamegosztással és munkaegyesítéssel lép kapcsolatba. L. a nő hivatásáról e tekintetben *Schäffle*: 326. sk. 868.1. és *Die Lebensaufgabe der Hausfrau* 1858.

²⁾ A gazdaságosság remek rajzát nyújtja *Franklin* pennsylvaniai naptárjában továbbá *J. B. Say*: *Traité* III. 5. fej. és *Smith Ad.* *Wealth of Nations* II. 3. fej. mely utóbbi kimutatni törekszik, hogy a gazdaságosság elve nagyban és egészben mégis túlnyomóbb a pazarlás csábjaival.

³⁾ Pazarlásról és fukarságról l. még *Fuoco*: *Saggi Economici* II. 444-460. 1.

⁴⁾ A takarékoság és a pazarlás közgazdasági hatásait és eredményeit tüzetesen elemezi és kideríti az élesezű *Hermann* id. m. 366-374. 1.

126. §.

A fényűzés különösen.

Fényűzés ¹⁾ alatt némelyek a pazar, pompaűző életmódot, mások a feltűnés és fitogtatás-vágyból kiinduló költségek, majd a morállal ellenkező módoni consumtiót, ismét mások minden *lényeges szükségleten túlterjedő* fogyasztási értik. Szerintünk e fogalom *absolut* formulázása nem lehetséges, mert azon, „bizonyos mértéken túlmenő költségek” melyet adott körülmények közt *luxusnak* hívunk, az egyik emberre, népre, országra, vagy időre nézve csakugyan mértéktúli lehet, más emberre, népre, országra vagy időre nézve azonban legkevésbé sem az²⁾. Ebből következik, hogy a fényűzés jól megkülönböztetendő a pazarlástól, vagyis a vagyoni erőn és jövedelem-mérven túlmenő improductív és esztelen fogyasztástól, sőt az a körülmények szerint helyeselendő vagy kárhóztatandó lészen.

Helyeselendő jelesül ott, hol az élet fensőbb élvei s nemesb szükségeire irányul s a vagyoni képesség mérvével megegyezőleg gyakoroltatik; helyeselhető annál inkább, minél bizonyosb, hogy észszerű luxus *felette élenkitőleg* és termékenyítőleg hat az összes népeletre, rugója a megfeszítettebb töre¹⁾, vésnek, előmozdítója a nemesb ipari és művészeti productionnak stb. s mint ilyen, ha szélesb körben tapasztalható, egyik ismertetőjele is magas gazdasági műveltségnek és anyagi virágzásnak.

Kárhóztatandó ellenben mindazon esetekben, a hol pazarlássá fajul, vagy a pusztá kül-érzékiség, kéjvadászat s aljas szenvedélyek kielégítésire czéloz, mert ilyenkor a productív (egyéni vagy társadalmi) erőt csökkenj nagy eszmék és elhatározásoktól elvon, kimerülést okoz, az önmérséklet erényét elfojtja, szóval erkölcstelen és félszeg hatásúvá válik, vagy rövid

ideig tartó mesterkéltnél élénkség után elerőtlenedést, pangást, és anyagi súlyedést von maga után³⁻⁴).

Történelmileg tekintve, azt találjuk, hogy alacsony műveltségi fokokon csak egyes irányokban, névszerint pedig mértéktelen ivás és evés, lakomázás, temetési torok, roppant számú cseléd tartásában jelenkezik a fényűzés⁵), emelkedő műveltségnél általánost), s (erkölcsileg és politikailag ép nemzetnél) nemesb jellemet ölt (kényelem, tisztaság-vágy stb.)⁶⁻⁷) s ilyen marad is mindaddig, míg a nép romlatlan és tiszta erkölcsű; ellenben a mint szociális és *morális hanyatlás* beáll, a luxus is azonnal más alakot ölt s névszerint mesterkéltnél, túlíromom (raffinírozott) élvezetkereséssé, kéjhajhászattá fajul, s rendszeren kimerülésre és gazdasági tönkre vezet⁸).

A törvényhozás⁹) és a policzia a fényűzést majdnem a legújabb korig egyikéül tekintette azon jelenségeknek, melyekre figyelmét) (tiltó és szabályzó intézkedéseit) kiterjeszteni hivatva van. Azonban eredménytelenül; mert az úgynevezett *luxustörvények* csak kivételesen érték el céljukat, csak némi megszorító intézkedésként hatottak, legtöbb helyütt és legtöbb esetben ellenben egészen *eredménytelenek* maradtak, a mennyiben az oly szerfelett változatos alakban jelenkező fényűzés már eleve minden hatósági szabályzást megnehezít, s az egyik helyen elfojtott vagy megakadályozott luxus mindég más és más térre helyezkedvén által, minden hatósági ellenőrzetet és tilalmat illuszióssá tett, sőt sok helyütt az ingert a fényűző életmódra nézve még fokozta is.

Legbiztosb s legcélravüzetőbb ut és mód leszen a fényűzés korlátozására a *nép művelődésének és erkölcsösítésének* előmozdítása, műérzület, nemesb szellemi élvek iránti érdeklődés felgerjesztése, eleven s közszellemot is ápoló egyesületi és társiassági életnek ébresztése, a családi és közpolgári erények szilárdítása stb. melyek ugyan inkább csak közvetetten és lassabban hatnak, de mindenesetre okszerűbb óv- és orvosszert, képeznek, mint fényűzelmű *tilalmak* és rendelkezések. A fényűzéstiltó törvények sükertelensége arra szolgált, hogy helyökbe terhesb luxusadók léptettek, úgy hogy a morális cél fiskális czéllal kapcsolatotott össze. Csak hogy itten is szem elől tévesztetek, hogy mennél inkább feleltek meg az *ilynemű adók* rendeltetésüknek, azaz: mennél magasabbra tétettek, annál kevesebbet hoztak be; vagyis mennél inkább éretik el a *pénzügyi* cél, annál kevésbé éretik el az *erkölcsi*, a mi természetesen fájlalandó ugyan, de a dolgo¹: természetes rendjével ép nem ellenkezik.

¹) L. még *Rau*: Über den Luxus 1817. *Röscher*: Über den Luxus ez. remek ért. Ansichten der Volkswirtschaft című művében 339. sk. 1. és System I. 224-236. §. *Schäffle*: 315-318. 1. *Mangoldt*: Gr. 141-142. §. *Vorländer*: a Tüb. folyóirat 13-14-ik kötetében. *Erdélyi-Fényes*: Nemzeti Iparunk 371. sk. 1. és *Ferguson*: Civil Society cz. műnk. utolsó szakaszát.

²) *Fogattartás* például egy keresett orvosra nézve szükséges és igazolt, egy kezdő s nem amugyis gazdag ügyvédre már nem; hanem fényűzés.

³) Azt mondja *Roscher*: Jede höhere Bildung äussert sich in einer vermehrten und doch befriedigten Zahl und Lebhaftigkeit von Bedürfnissen. Es gibt jedoch eine Grenze, wo die neuen oder verstärkten Bedürfnisse der *Verbildung* angehören, statt der höheren Bildung. Jedes unsittliche und unkluge Bedürfniss überschreitet diese Grenze. Unsittlich sind nicht allein diejenigen, deren Befriedigung geradezu die Moralität verletzt-, sondern auch diejenigen, wo die Überflüssigkeiten des Leibes den *Nothwendigkeiten* der

Seele vorgezogen, wo die Genüsse Weniger durch das Elend Vieler erkauf't werden. Unklug nicht allein diejenigen, wo die freiwillige Ausgabe das Einkommen übersteigt, sondern überhaupt alle, wo das Unentbehrliche um des Entbehrlichen willen leidet. So war es zu Athen, wo in Demosthenes Zeit die Festlichkeiten des Jahres mehr kosteten, als der Unterhalt der Flotte; wo Euripides Trauerspiele dem Volke theurer zu stehen kamen, als einstens der Perserkrieg; ja man hatte sogar ein Gesetz gegeben, dass bei Todesstrafe die Verwendung der Schauspielcasse für den Kriegsdienst nicht einmal beantragt werden dürfte.

⁴⁾ A fényűzés kérdésével már az ókorban foglalkoztak, jelesül a bölcsek: *Aristipp*, *Antisthenes*, *Diogenes*, az *Epikuremok* és a *Stoikusok*. *Herakleides* (Aristoteles tanítványa) a fényűzést, mint minden nemesb és fensőbb erénynek egyik forrását dicséri ellenben *Plinius* (H. Natur. XXXIII. stb.) legkeserűbben korholja. Az újabb korban védelmezek *Mandeville*, *Voltaire*, *Hume* (Discourses Nr. III.) és *Filangieri*, ellenben megtámadtak *Fénelon*, *Pinto* és *Bousséau*. Napjainkban *Ferguson* 18-ik századbeli moralbölcselelő nyomán a helyes felfogást megállapította *Rau*, *Roscher* és *Vorländer* id. értekezés.

⁵⁾ Látunk fejedelmeket és főurakat 4-5 száz személyből álló kíséretben utazni: hetekig tartó nász-ünnepélyeket és lakomákat, melyeken mesés mennyiségű ét- és tápszerrek fogyasztattak el, s melyekhez hasonló dorbézolások még napjainkban Magyarországon követválasztásoknál vannak napirenden.

⁶⁾ Mennyivel izletesebb s czélszerűbb a jelenkorban a ruházat, és étkezés, házi bútortat és műszerek stb. mint volt a nehézkes külpompat s üres ékítményeket kereső 18-ik században. Classikus példát a helyes és józan luxusnak látjuk Angliában, némileg Hollandban és a Schweitzban; de bizonyos az is, hogy ezen neme a fényűzésnek egész sociális jellege szerint bizonyos egyenlősítési s democratikus vonást mutat, s csak ott foglalhat igazán helyet, hol nagy vagyonegyenlőtlenség nem létezik a néposztályok között. L. még *űoschr* I. 229-230. §.

⁷⁾ Csak *ezen formájáról* a fényűzésnek állanak tehát azon dicséretetek, melyek némely nemzetgazda által a luxusra halmozottnak p. o. *Mangoldt* által id. m. 142. §.

⁸⁾ Classikus de ijesztő példa erre a luxusra nézve *Borna* a korábbi császárok korában; mikor egyebek közt gyöngyöket borban felolvasztva ittak egyes őrjögő gazdagemberek; bíborra festett juhnyájakat tartottak egyesek; halastavak háztetőkre, kertek tornyokra helyeztettek; ebédnél a lakomázók tízszere is öltönyt cseréltek; *űth AJ. Roscher* I. 232-ik §.

⁹⁾ *Lykurgustól* kezdve a 18-ik század rendőri szabályzataig. Kiterjedve főleg ruházatra és étkezésre, temetkezésre és nyilvános mulató helyekre stb.

127. §.

A fogyasztás és költsékezés mérve és határai.

A *consumtio* gazdasági eszménye az, hogy bizonyos mennyiségű értékek megsemmisülésével a legnagyobb szükségletmérv elégíthetessék ki. Az ildomosán vitt (akár egyéni akár társadalmi) háztartásban a fogyasztás főszabálya az, hogy a szükségletek fődözésében *bizonyos fok-következet* (Stufen- oder Reihenfolge) megtartassék, s jelesül előbb a nélkülözhetlen, azután a másodrendű s végre a fényűzelmi és nélkülözhető szükségletek elégíthessenek ki ¹⁾, egyidejűleg pedig a különböző szükségletek és ezélok közt bizonyos arányosság és *egyensúly* megtartassék fesztelen és improductív kiadások pedig mellőztessenek.

A gazdaszat helyes fejlődésének föltétele nem ép az, hogy mindnyájan ugyanazt és ugyanannyit fogyasszanak (mint a Communisták akarják), a mi már csak az emberi viszonyok és hajlamok roppant változatosságánál fogva se volna lehetséges, sőt minden haladást és ipari művelődést elfojtaná: hanem az, hogy mindenki *szükségeihez és szolgálataihoz* mért helyes arányban fogyasszon; továbbá az is, hogy mindenki a maga jövedelmét s ne másét

fogyaszsa, mert ez utóbbi esetben a társadalmi gazdaság igazsági rendje lerontatnék, s a productiv tevékenységre a hajlam és erő elfojtatnék.

A nemzeti *consumtio mérvé és határaitól* való kérdés sok tekintetben azonos a takarékoság és a pazarlás hatásainak és határainak kérdésével. E tekintetben először is, egy sokszor hallható *sophismára* kell utalnunk. Némelyek szerint ugyanis a pazarlás (egyeseknek, vagy egész osztályoknak p. o. a főúrnak, vagy az udvarnak bő költekezése) az ipar és forgalom élénkítésére s a szegényebb osztályok keresete nagyobbítására szükséges, tehát nem kárhoztatandó, sőt inkább előmozdítandó. Erre a következőket felelhetni.

Nem szabad magunkat ámíttatni hagyni, *tőkék és értékek szünetlen formaváltozása* által. A pazarlás mindég érték-megsemmisítés, a mely érték vagy már volt tőke, vagy azzá válandott. A reproductiv és az improductiv tőkehasználás azonban ép abban különbözik egymástól, hogy amannál felüliségek, érték-többletek hozattatnak elő, az utóbbi ellenben a tőkéket végkép elpusztítja, úgy hogy helyettök semmi új érték sem támad, mert a tőkét ép új értékelőhözó tulajdonságától fosztja meg. E szerint a pazarlás egyesekre és rövid ideig többekre is előnyös lehet, mert bizonyos áruk iránt a keresletet növesztí, a tőkések kamatait felszökteti stb. De annál hátrányosb következesü az egészre nézve, a mennyiben a felszöktetett árak a többi fogyasztók helyzetét súlyosítják, a productiv tőkeerőket csökkentik, a vállalatok alapítását nehezítik stb. a pazar államháztartás vagy udvartartás pedig csak *nyomasztó adóztatásra* alapítható, s tömegesen fogyaszt oly tőkéket, melyek egyébként productiv emberek kezeiben maradva, a társadalmi vagyon s jóllét szaporításához járultak volna²).

Nem következik egyébiránt mindezekből az, hogy a takarékoságnak és *tőkegyűjtésnek semmi határa* sincsen. A takarékoság ugyanis mindazon esetekben káros, midőn az elmaradt *consumtio* productiv lett volna, mert hisz a nemzetgazdaság valamely lényeges szükséglete kielégítetlen maradt³). Az improductiv fogyasztást illetőleg pedig a takarékoság azon egyesekre nézve, kik abból a fogyasztásból hasznot húztak (vagy húztak volna) hátrányos ugyan, de az egészre nézve a megtakarított értéknek *miként-alkalmazása* dönt a felett, hogyan ítélandó meg. Jelesül hogyha tétlenül és meddő módon felhalmoztatik: a forgalmi eszköz mennyisége csökkenik meg (ha pénzben történt a felhalmozás), tehát kelet vagy árcsökkenés áll be; ha ellenben álló tőke alapítására, vagy forgó tőkeképeni alkalmazásra, akkor előnyös, mert iparos munkást foglalkodtató árukelen-dőséget előidézö, s e mellett még új értékek előhozására is hat⁴).

Az emberek sem használati sem szerzesi tőkéiket nem szokták bizonyos *ponton túl szaporítani*, s ha a magángazdaságokra nézve áll is az, hogy takaritmányok által folytonosan növekednie kell, nem áll ugyanez egész nemzetre vagy közzgazdaságra nézve, mert itten mindazon esetekben, midőn valami áru tekintetében szükség ugyanazon áru szaporodásával egyenlő arányban nem terjedt ki, az érintett áruszaporodás csak minden egyes adag értékének kevesbedését szürendi. Egy fukar nép, továbbá, külföldre kény-szerülne tőkét kölcsönözni, *de valódi élet-elvek* s anyagi műveltségben elő nem haladna⁵).

Egyébiránt mind a szerfeletti pazarlásnak mind a túlzott takarékos-
ságnak megvan már magában a dolgok természetes rendjében ellensúlyo-
zója, mennyiben kizáró uralomra egyik sem emelkedhetik, mert az áru kelet
csökkenése a productió megszorítására és a consumtió kiterjedésére a nagyobb
mértvű fogyasztásnál pedig a beálló szükség a consumtió megszorítása és a
productió nagyobbodására vezetne⁶⁾.

¹⁾ Azt mondja *Franklin* az amerikai népbölcs: a ki a fölöslegesre sokat költ utol-
jára a szükségest is kénytelenül eladni.

²⁾ Azok ellenében, kik a könyelmű költsékeztést avval védelmezik, hogy hiszen a
pénz az országban idebenn marad, egyszerűen az jegyeztethetik meg, hogy *azért értékek
mégis megsemmisítettek*. így például, ha egy 10,000 fírt érő tűzijáték belföldi iparosnál
rendeltetik meg, akkor a nemzetvagyon a leégetés előtti napon 20,000 írtnyi tőkét foglal
magában, t. i. 10,000 fírt ezüstben és 10,000 fírt tűzijátéki szerekben; a leégetés utáni
napon azonban már csak a 10,000 fírt tőke van fenn, mert a többi füstbe ment. A tévedés
ép olyan, mintha valaki naponként szándékosan néhány ablakot beverne azért, hogy az
üveges megélhessen. Szépen czáfolja ezen és hasonló sophismákat *Bastiat*: *Ce que l'on
voit et ce que l'on ne voit pas dans l'Economie politique* című szelleműs érteke-
zésében.

³⁾ Például nevelés- és oktatásügy, igazságszolgáltatási érdekek stb. mellőztettek.

⁴⁾ Mert például az eddigi kiadások valami kéj hölgyre megtakarítatván, végre is
házat eredményezhetnek, mely számos productiv embernek ad keresetet, lakhelyt stb. 1.
még *Röscher*: *Ansichten* 313. sk. 1.

⁵⁾ Egészben véve azt mondhatni: hogy (föltéven az eszélyes fogyasztást) a gazdag
osztályoknak aránylag nagyobb és bőségesb fogyasztása helyeselhető; az alsó és közép-
osztályokban ellenben a takarítási hajlandóság legyen az állandóan túlnyomó.

⁶⁾ A tőkeszaporodás természetes hatáiról szolt egyebek közt a szelleműs angd
slai.usgazda: *Lauderdale* (*Inquiry in to the Wealth* p. 22H. sk. J.) arra utalván, hogy
bizonyos ponton túl tőkeszaporodás nem lehetséges s például magángyárproductió kiter-
jedése is attól föltételeztetik, mennyire terjeszhető ki a nyers-anyag termelése, a tápsze-
reknek és egyéb szükséges életesszközöknek mennyisége. Önkénytelenül eszébe jut itt a
gondolkozó szakembernek, mily sok analógia vagyon e tünemény meg ama szintén sokak
által vitatott törvény között, mely szerint bizonyos belterjességi fokán a népességnek a
populáció növekedése már lassúbbá válik stb. L. még *Kosegarten*: *Nat.-Ock*, 110-111.

128. §.

Az absentismus közgazdasági tekintetben.

Az országból távollevők fogyasztását *absentismus* neve alatt ismerjük
a társadalmi tudományokban. Ennek hatásait és jelentőségét a consumtió
elmélete van hivatva kimutatni, utalván a következőkre:

Erkölcsei és politikai szempontból tagadhatlanul nem helyeselhető,
hogyha sok hazafi külföldön tartózkodva, állandóan ott költi jövedelmeit és
fogyaszt idegen jószágokat. – E távollét ugyanis szerfelett meglazítja
a honpolgárok közt fenálló szükséges kötelékeket, ha nagyobb mérvben
fordul elő idegenkedést szül a társadalom osztályai és tagjai között, magának
az állami közéletnek sikeres és szerencsés fejlődésére nézve pedig sdnte
visszás hatású lehet.

Nemzetgazdasági tekintetben azonban az *absentismus* ¹⁾ káros volta,
kivált valamivel fejlettebb országra nézve, nehezebben bizonyítható be.
Mert ha igaz is az, hogy ily módon sok pénz improductive adatik ki külföldön
s némely iparág benn a hazában fejlődésében feltartóztatatik: kétségtelen

másfelől az is: a) hogy a külföldön lakók számaránya rendszerint (az egészen szempontjából) jelentéktelen szokott lenni; b) hogy mindazon belföldi te rmclők nyernek, kiknek készítményeivel és áruival a külhoni jószágok megvásároltatnak; c) hogy az absentismus ellenzői a *pénzkivitel külföldre* föltétlenül károsnak tartják, holott nem az; sőt az sem vétetik figyelembe, hogy a kiutazó legtöbb esetben nem is viszen ki kész pénzt, hanem váltót, mely még hazai termékek keletére is adhat okot és alkalmat; d) sokan azon tévelyes nézetben vannak, hogy a belhoni termelők távollévő honfitársaik jövedelméből élnek s nom saját munkájuk és termelésük gyümölcseiből; végre e) az absentismus következetes rosszalása odavezet, hogy egyáltalában minden külföldi termelvény és jószág fogyasztása károsnak volna²⁾ nyilvánítandó a nemzeti vagyonosságra nézve, a mi ép oly egyoldalú, mint helytelen föltevés³⁻⁵⁾.

Az absentismus kérdése még *a, jövedelem és a külföldi kölcsönök* kérdésével is szoros viszonylatban jelenkezik, mely viszonylatnak közelebbi szemügyre vétele az eddig mondottakat is jobban megvilágosítja.

Ugyanis ha *idegenek* valamely országban *megtelepednek* a nélkül, hogy magukat az ország polgárai közé felvétetnék, nem szűnnek meg jövedelmüket (bárhon szerezzék azt) lényegileg maguk érdekében felhasználni. Az új tartózkodási helyükön tett kiadásai nem ajándékok, hanem élvezett és vásárolt jószágokért adott ellenérték. Annyiban, a mennyiben tehát az idegen országunkban *jövedelmét ön javára* fogyasztja, a nemzeti jövedelmet nem fokozza; de a közgazdasági viszonyokra a tartózkodás mégis nagy befolyású; mért azoknak, kik közt megtelepednek és élnek, kikkel dolgoztatnak, kiknek áruit és készítményeit vásárolják, helyzetére mégis kiténő mérvben hatnak, sőt még a két ország közti forgalmat és kereskedést is élénkíthetik, s az anyagi fejlődésre alakító befolyással lehetnek. Classikus példáját látjuk ennek az Angolok utazás-vágyában a Svaiczfelé s az e viszonyból eredő számos kapcsok és kötelékek hatásáról e két állam gazdasági állapotaira.

A külföldi kölcsönt pedig illetőleg a következők tapasztalhatók:

a) a kölcsönvevő ország tőkeösszege megnagyobbodik s ha productiv módon elhelyeztetik, a belföldi nyereségi tételt csökkenti, a hazai tőkék kamatlata alábbszállván. Az ország nem vészit semmit, ha olcsóbban jut a külföldi tőkékhez, sőt egyenesen nyer és a kimenő kamatok egészen hasonló hatásúak azon honfiak *kamat-elhasználásával*, a kik külföldön tartózkodnak; tehát nem káros. Hogyha pedig a kölcsöntőke nem *szerzési*, hanem *folyó szükségletek* fedezésére vétetett fel (mint rendszeren kormányi kölcsönöknél történni szokott), akkor a kamat az adózók jövedelméből minden ellenszolgálat nélkül foly, és ép oly hatású a kamat kimenetele, mint hogyha belföldi államhitelezők kamataikat külföldön élveznék s fogyasztanák el.

b) a *kölcsönadó országban* a tőkések több kamatra tesznek szert, mint otthon, minek folytán *sok töke kimegy* s így a belföldi *kamatláb* ismét lassanként emelkedik. Tévedés volna egyébiránt azt hinni, hogy külföldre irányuló kölcsönzések által a belföldi kamatot és nyereségtételt hosszabb időre szabályozni lehetséges; miután a töke-kivitel mindég bizonyos nehézséggel és tartózkodással jár s kiválókép csak kereskedési és kormány-kölcsöni műveletekre irányuló kölcsönzések idézik azt elő, szóval oly terje-

delmes mérvű és intenzív hitelezések, mint az ország határain belül az international érintkezésben előfordulni nem igen szoknak⁶⁾.

¹⁾ L. Hermann: St. Unters. 354. sk. 1. *Lady Morgan*: On absenteeism 1825. *Senior*: On the rate of Wages 1830. *Sargant*: On Social Opulence 413 sk 1 és *Mangoldt' Y* -Lehre 300. sk. 1.

²⁾ L. Rössler: Grundr. 587. sk. 1.

³⁾ Legújabbán a világhírű vegyész *Liebig* korholta az olasz földesurakat hogy gazdaságaik nagy kárára nem tartózkodnak jószágaikon és idegen országokban barangolnak; ámde ezt inkább a tekintetben teve, mert üzlettechnikailag az illető jószágokra nem fordítatik általuk elég figyelem.

⁴⁾ A fentebbiekből kitetszik az is, hogy külföldön tartózkodó honfiakra e czímen egy külön kivetendő *távolléti adó* nem helyeselheto.

⁵⁾ A fogyasztás egyik különserű formája s tömeg-nyilatkozata a *háború*. Ez által a *földjáradék* rendszeren felszökötetik, kivált a csataszínhelyek közelében. Továbbá fokoztatik általa a *tőkebirtokosok* nyeresége, a mennyiben közkölcsonök, hadi pusztítások, hadszerek megsemmisítése folytán sok tőke elfogyasztatik s a tőke utáni kereslet nagyobb lesz. A mi a *munkabért* illeti, ennek az ép említett körülmények közt csökkennie kellene ugyan, hogyha egyidejűleg a háború sok és pedig ép és erőteljes embereket el nem ragadna; végre a *pénzt illetőleg* ennek csereértéke háborús időkben megszokott változni, nevezetesen pedig alább száll, a hiteljegyek, bank- s egyéb hasonló pénzközégek pedig a legnagyobb érték-ingadozásnak vetvük ilyenkor alája.

⁶⁾ L. Hermomn: St.-Unters. 354. sk. 1. *Mangoldt*: V.-Lehre 312. sk. 1.

129. §.

Külföldi áruk és termények fogyasztása különösen.

Az előbbi §-ban mondottak nyomán helyszerűnek látszik a külföldi áruk és készítmények consumtióját tüzetesben szemügyrevenni, s hatásaiban és eredményeiben közelebből vizsgálni.

Idegen országból behozott áru-czikek fogyasztása legközelebbi következése az, hogy a külföldi termelőnek valami áru-ellenszolgálat nyújtandó. Egészben véve mindazon esetekben előnyös leend a külhoni productum fogyasztása, a midőn idehaza annak készítése költségesebb vagy ép lehetetlen volna, eltekintve attól, hogy sok jószág, mely idebenn elő nem állitathatik kellő mennyiségben, nem is nélkülözhető s másfelől a nemzetközi érintkezésnek és forgalomnak, mely ilykép előmozdítatik, az anyagi hasznon kívül erkölcsi és politikai előnyei is megvannak, melyeket a nemzetgazdának is fontolóra venni kell. Hogy egyébiránt mindég veszedelmes leszen, hogyha magát valamely nemzet szerfeletti mértékben a külföldre bizza s *közgazdaságának autarkijára* (önállóságára) kellő tekintettel nincsen, kitűnik egyebek közt onnan, hogy ha valamely ország magát kizárólag bizonyos export-áruk tömeges előállítására vetné, s magát mindazon esélyeknek, melyek a külpiazcok folytonos hullámszásai és rázkódtatásaival járnak, kitenné.

Következik innen, hogy *vannak tekintetek*, melyek a külföldi termelvényeknek szerfeletti mértékben való fogyasztását nem-tanácslatosnak mutatják, jelesül a) *közrendészeti* szempontból, a mennyiben bizonyos idegen-árúk, p. o. opium, erkölcstelen képek s iratok, túlfinomított luxus-czikkekek nagyobb menységbeni fogyasztása rós hatású szokott lenni; b) *pénzügyi tekintetek*, hogy nevezetesen idegen áruk fogyasztása bizonyos belhoni

iparosok és termelők árukelendőségét ne csorbítsa; c) *politikai* tekintetek, a mennyiben bizonyos termékeknek idebenn való előállítására fensőbb státus-érdekből szükséges p. o. fegyvergyártás, hajóépítés, kötél- s borkészítés, lőporgyártás stb. végre d) *gazdasági* tekintetek, miután vannak számos jószágok és termelvények, melyeknek idebenn való nagyobb mérvű fogyasztása illetőleg előállítása az összes nemzeti háztartás előbbrevitelére, fejlődésére jótékony hatású p. o. vasipar, gép-gyártás, szállítási eszközök, finomabb, művészebb productumok készítése stb.

Mindezek mellett azonban az *internationális forgalom* lehető leghabababb mozgásának elvét nem szabad szem elől téveszteni s különös figyelemmel kívülről hagyni azt, hogy összes jelenkori productiónk és kereskedésünk félreismerhetetlenül arra irányul a roppant terjedelmű munkamegosztás, gép- és gyártás, nagyipar, versenyzés és szállítási eszközök alapján, a nemzetek egymással érintkezését könnyíteni, mesterséges bilincsek alól fölmenteni s oly alakulatra a forgalmi viszonyoknak törekedni, melyek a korlátoltabb *nemzeti tér- és körben* meg nem valósíthatók. Megannyi momentum, mely már magában is elégséges arra, hogy meggyőződjünk a felől, hogy a külkereskedés minden nemzet gazdaságának és anyagi életének egyik legfőbb ága és emeltyűje, hogy a nemzeti productió valódi zárpontját és befejezését az *international áru-áramlattal* kapcsolatában leli fel, s hogy teljesen igaz van azon jeles székfőúrunknak, ki e tekintetben azt jegyzé meg „a külkereskedés szilárdítja és enyhíti a nemzetközi viszonyokat, jótékonyul hat a jogosság, a vallás és moral terjedése és szilárdítására a nemzetek közt, s e mellett növeli a státusok hatalmát meg a népek gazdagságát és fényét is a lehető legnagyobb mértékben ¹⁾).

¹⁾ L még *Rössler: Gr. 587-599. 1.*

HARMADIK CZIKK.

A termelés és fogyasztás egyensúlya.

130. §.

Productio és Consumptio egymáshoz viszonyában általában.

Minden termelésnek czélja valamely fogyasztásra eszközt előhozni; a productiv tevékenység legfőbb rugója pedig a szükséglet, melynek mérve és terjedelme a productio mérvére és nagyságára határozó szokott lenni, úgy, hogy a termelés igazán csak ott leszen nagyobb és bőségesb, a hol a szükséglet is nagyobbak és változatosabbak lettek. Egyesek' vagy népek élveiknek körét nem szokták annyira kiterjeszteni, a menyire szükséglet-fedezésük

lehetőségi köre terjed, sőt azt találjuk, hogy mennél kevesebb fáradtsággal és mennél könnyebben jutnak, kivált alacsony műveltségi fokokon, a lételők fizikai biztosítására szükségelt javakhoz, annál csekélyebb munka-erélyt s törekvést fejtenek ki, magasb rendű élvek s nemesb szükségletek kielégítésére ¹⁾

Csak a *műveltség terjedésével* egyidejűleg fejlődik haladási, tőkegyűjtési, előgondoskodási stb. hajlam, kezd jelenkezni a törekvés kibontakozni az elobbeni vastag materialismusból, a pusztá fizikai élet szükségéire irányuló gazdaságból, s vágy fölemelkedni fensőbb szellemi javak előhozása és használására²⁾. Történelem és tapasztalat egyaránt győz meg bennünket a felől, hogy *ipari* és *szellemi* műveltség mindenkor szoros kapcsolatban s viszonyosságban jelenkezik, s hogy például a földművelés és a falusi gazdaság csak a városok és az ipar felvirágzásában, valamint a polgári elem és a műipar meg gyártás csak az okszerű mezei gazdaság meghonosulásában találja fel biztos támaszát és alapját.

¹⁾ A hol a kenyeret csak a fiiról kell szedni, s a test befödésére néhány pálmalevél elégségesnek tartatik, ott gazd. munkára, egymáshozzi sorakozásra a közönséges emberekben semmi ösztön sincsen!

²⁾ Általános *culturai haladásoknak* oly sok és kölcsönös kapcsolatban álló föltételei vannak, hogy rendszeren csak igen lassan történhetnek. Míg városok nem keletkeznek melyek a falusi népességnek ipartermékeket 'nyújthatnak cserében; valamint ott, hol a falusi lakosság saját fogyasztásán túl nem termel: alig létezhet kézműves, kereskedő, tudományyal és művészetekkel foglalkozó osztály stb. L. még *Roscher: System I. 2115-214. §.*

131. §.

A termelés és fogyasztás közti egyensúly, s az ennek megz a vartatásából e redő válság különösen.

A productio és consumptio szoros összefüggése és viszonyossága azt hozza magával, hogy a nemzeti háztartás e két nagy jelenségkörének bizonyos arányban, vagy *egyensúlyban* kell lennie egymással ¹⁾. Ez egyensúly pedig abban áll, hogy a termelés és a fogyasztás mérve és fejlődése összhangzó legyen, kereslet és kínálat egymást helyesen födje, a productio a consumptiót és viszont ez amazt aránytalanul túl ne szárnyalja. És pedig azért, mivel minden ilyenmő megzavartatása a kellő viszonynak visszás következésű szokott lenni, sőt nem ritkán a legsúlyosb *rázkódtatásnak* is teheti ki a társadalmat.

Egészben véve a fogytás tartósan *nagyobb nem lehet*, mint a mely mérvben azt a productio lehetségessé teszi. Sőt még átmenetesen is csak akkor terjeszkedhetik egy nemzet *tovább* a maga fogyasztásában, ha tőkét megsemmisíti, felgyújtott javainak és értékeinek fölemésztésére tér által, mely magatartásnak az a következése, hogy ha későbbi jövedelemből és roductio val amaz értékek helyre nem üttetnek, a jövendőbeli jövedelem-összeget is megcsökkenti, és így vagy a legfájdalmasb rázkódtatások közepe tönkre jut a nemzet, vagy pedig a mértéken túli költekezés és pazar életmód teljes gyökeres megváltoztatása vissza nem utasítható szükséggé

A mi pedig a fogyasztásnak a *productió mögötti visszamaradását* illeti³⁻³⁾, ez is félszeg következéseket szülő állapot. Annálfogva ugyanis, hogy a termelés a fogyasztástól s ennek terjedelme és irányától függ, minden sikeres és tartós jószágelőállítás csak akkor folytatható, hogyha a nemzet szükségletei szaporodtak, a fogyasztás köre kiterjedt, az élveknék nemei és formái változatosabbakká lettek stb.

A társadalmi gazdaság azon jelensége, a hol *productió* tetemesen meghaladván a *consumtiót*, az előállított jószágok fogyasztókra (vevőkre) nem találhatnak, *túlermelésnek* (Überproduction), s következményeiben, vagyis a mennyiben számos gazd. vállalatoknak tömeges fizetés-felfüggesztésével szokott jární: *válságnak*, *forgalmi krízisnek* nevezetik, a mi kétségtelenül egyike a legfájdalmasb közgazdasági kórállapotoknak⁴⁾. Egyfelől azért, mivel számos tevékeny és szorgalmas embert keresetétől megfoszt, a munkások bérét csökkenti, kiváló technikai képességeket improductív tétlenségre kényszerít; másfelől, mivel a tőkeszaporodást megakasztja, a vállalkozási erélyt lankasztja, s ha tartósabb, még sociális mozgalmak s rázkódtatásokra is ad alkalmat.

Igaz, hogy ilyenmő kereskedési válságok vagy krízisek közönségesen *csak részlegesek*, a *productió* és *forgalom* csak egyes ágaiban vagy kevés árunemekben fordulnak elő. De másrészt bizonyos az is, hogy a már egyszer kitört s elmérgesedett krízis mind tovább és tovább harapózik, közvetett hatásaiban távolabb állóknak helyzetét is nehezíti, s a mennyiben termelvényeik elkelését szinte akadályozza, fizetési felfüggesztéseket von maga után, tehát sokak vásárlási tehetségének csökkenését okozván, kivált korunkban, hol a forgalmi viszonyok oly szorosan egyéffüzdődvék, oly ingadozását idézheti elő a piacznak és a gazdasági életnek, mely valódi *sociális földrengéshez* hasonlítható⁵⁾.

¹⁾ L. Say: *Traité* I. 15. *Malthus*: *Principles* II-ik könyv. *Hermann*: *Staats-Unters.* 251. sk. *Sismondí*: *Etudes* I. és *Nouv. Princip.* IV. 4. fej. *Chevalier*: *Cours d'Econ. Polit.* I. 3. fej. *Stuart Mill*: III. 14. fej. *Kudler*: *Grundlehre* I. 185-190. §. *Roseher*: *Ansichten der Volkswirtschaft* 279-399. I. és *System* I. 215. §. *Wagner*: a *Handwörterbuch der Volkswirtschafts-Lehre* 525-537. I. *Rössler*: *Gr.* 577. sk. I. *Rossi*: *Cours.* II. 9-10. lecke. Végre *Schäffle*: 214. ff. *Garnier*: 257. sk. 365. sk.

²⁾ Némelyek szerint a *productió* és *consumtio* egyensúlya azt jelenti, hogy ne termeltessék több, mint a mennyi a valódi szükségnek megfelel. L. *Rössler*: *Gr.* 578. I.

³⁾ A *productió* és *consumtio* egyensúlya fontosságát már *Petty*, *Temple*, *Boisguillebert* és mások is belátták. A *physiocraták* élénk *consumtiót* előnyösnek tartottak, ellenben *Smithnek* rendszerében csekélyebb mértékben szerepel e tan. Századunkban *Oroz* és utána mások azt jegyeznek meg, hogy *Smith* utódai között soknál azt hiszi az ember, hogy a termelvény nem az emberek kedvéért, hanem ezek a termelvények kedvéért léteznek. E felfogás ellen viszhatást jelzenek *Lauderdale* (*Inquiry* 5. fej.) *Sismondí* (*N. Pr.* II. k.) és *Malthus*. Napjainkban a fogyasztás és termelés egyenlő fontossága hangsúlyoztatik; míg *Carey* (*Principles* 35. fej.) egyenesen azt mondja: hogy a valódi nehézség nem a *productióban*, hanem abban rejlik, a *productumoknak* vevőt találni; a *socialisták* pedig csak az emberi szükségleteket tekintik, az azok kielégítésére szolgáló eszközöket azonban figyelemre alig méltatják.

⁴⁾ *Túlermelés* fordulhat elő valami rendkívül bő termésű esztendőben a gabonában, vagy *m.érész speculatio* által mesterséges fokra felcsigázott ipari *productió* következtében. E kifejezés: „*krízis*” egyébiránt különféle értelemben fordul elő; p. o. pamutkrízis, hitelkrízis stb. L. *Rentsch*: *Handwörterbuch* 525-527. I.

⁵⁾ A forgalmi válságok okairól és orvos-szereiről a második részben tüzetesen szölkünk, s azért itt csak legáltalánosb vonásokban érintjük meg e feladványt.

132. §.
Folytatás.

Azon sokoldalúlag vitatott kérdésre, lehetségesek-e *igazi általános krízisek* (Generalglut) vagy sem, némelyek tagadólag, mások igenlőleg *) felelnek. A tagadóan válaszolók erre nézve a következőket mondják: javak javakkal, értékek értékekkel vásároltatnak; ha tehát az egyik jószágból *igen sok termeltetett* s kínálatik, úgy hogy ára csökkenik: akkor az érette kapható jószágok annál jobb keletnek fognak örvendeni, tehát a krízis nem lesz érezhető. Minden termelő, a ki eladni akar, kínálatának megfelelő keresletet idéz elő, mert minden eladó egyszerismind vevő, és minden vevő egyszerismind eladó is. Ha tehát megkettőztetett a productio, a vásárlási képesség is megkettőztetik, s annál nagyobb kelendőségnek fognak *mások termelvényei* örvendeni. De végül hogyan is lehetne túltermelésről szólnani, midőn még mindig látunk embereket, kik rozsul táplálkoznak, silány öltözékben járnak, szükségleteik legfontosbikait sem elégíthetik ki!²⁾

Ezekkel szemközt azonban a következők veendőik figyelembe: a) fentebbi állítások csak akkor lennének indokoltak, ha az egész világ egy nagy gazdasági *egész* volna, s a javak és termelvények összesége a forgalmi eszközökkel abban az egészben létezőként vétethetnék; b) Az embereknel a *képesség* fogyasztásra még nem képezi a *tényleges* fogyasztást, mert ez sok más körülmény- és előfeltételtől is függ; c) A szükséglet és készlet közti érintkezés és kiegyenlítődésszámítalan akadálynak szokott alávetve lenni, így például vámok és nemzetközi forgalomkorlátozó intézkedések, hirtelen beálló és nagy változások a pénzértékben, erőszakos pénzügyi intézkedések, háborúk és forradalmak, rokon- és ellenszenv, szokások és kereskedelmi iránylatok sokszor azt okozzák, hogy egyik helyen a legnagyobb bőség s fölösleg, a másikon a legnyomasztóbb szükséglet uralkodhatik s a *kiegyenlítődésszabálya* hatálytalan marad sőt az egész forgalom-élet felzavartatik³⁾; d) a fogyasztók rendszerint nem azért vásárolnak, hogy a termelő jószágai *elkeljenek*, hanem hogy önnön szükségüket fődözzék. Pedig sokszor megtörténik, hogy a fogyasztóknak ép az igen nagy mennyiségben termelt javakra nincs szükségük; vagy nincs ép e javakra nézve fizetési képességük¹⁾; e) ha találkoznak is e javakra vevők, kérdés: adhatják-e a termelők a jószágot *oly áron*, melyen kéretik, s nem kell-e nagy veszteséggel túladni jószágukon, a mi utóvégre azonos eredményű a krízissel; végül f) megdönti az ellenvéleményt azon körülmény, hogy a *pénz és pénzforgalom* meghonosult; mert míg csere útján szerezték meg az emberek egymástól a szükséglett jószágokat, kereslet és kínálat meglehetősen *súlyegyenben* létezett; mióta azonban pénzzel vásárolnak, s a fogyasztó a bevét későbbre is halaszthatja: a piacokon a kereslet már nem felel meg mindég kínálatnak. (Így például a csereszűk hirtelen nagymérvbeni megkevesbedése is már okozhat általános válságot épűgy, valamint egymást követő igen gazdag gabnatermés.) Csakhogy a krízis nem azonnal és nem minden ember által ismertetik fel, s nem mindenikre nehezedik egyforma súlylyal.

Az *eredmény* az előrebocsájtottakból az: hogy nem minden productio hordja már szükségkép magában a megfelelő áru-kelet garantiáját, hanem

csak az általánosan minden oldalúlag kifejlett, az összes *közgazdasággal harmóniában álló* és haladó productió. Vagy mint egy jeles szakember magát kifejezi: „az egyik félnek befelé álló szögletei a másik fél kiálló szögleteinek kell hogy megfeleljenek, mert különben minden összezavarodik és sűrűlődsébe kerül”⁵⁾).

¹⁾ Névszerint *Sismondi, Malthus, Ganilh, M. Chevalier, Hermann és Röscher* által.

²⁾ *L. Wagner* érvelését: *Rentsch* id. m. 532. 1. és *Rössler*: Gr. 578-579. 1.

³⁾ Hogyha például valamennyi vagyonos emberek egyszerre fukarságig takarékoskák lennének, csakhamar általános fennakadás állana be a termelvények kelendőségében. Sőt fokoztatnék még a túltermelés, hogyha a megelőző években a mezőgazdasági vagy iparüzleti technikában nagy haladások történtek volna. *L. Roscher*: I. 217. §. 2-7. jegy. hol az illető felvilágosító példák is találhatóak.

⁴⁾ Azért, mivel néhány millió mérő gabonával, vagy néhány millió pár sárczipővel több produkáltatott, bizony senki se fog sokkal több kenyeret fogyasztani vagy szűkségen felül sárczipőt vásárolni.

⁵⁾ E felfogás ellen *Rössler* és *Wagner* a 2-ik jegyzetben érintett helyen.

NEGYEDIK CZIKK.

Tőkegyűjtést és biztosítást eszközölő intézetek.

133. §.

Értékkimélés és biztosítás általában.

Miután minden *érték-megsemmisülés* magában véve; kár és veszteség gazdasági tekintetben, indokoltnak nevezendők mindazon törekvések (illetőleg intézmények), melyek arra irányulnak, hogy a consumtiv érték-enyészést lehető legkisebb mérvre szoríttassák, a tőke az alkalmazásban és fogyasztásban kíméltessék; javak értékek a természetet vagy emberi kéz általi rombolások elől megóvattassanak; czélszerűbb technika és jobb üzletmód által a haszonnélküli termelési kiadások minél csekélyebbekké tétessenek, s a hulladékok, segédanyagok minél teljesebb mérvbeni értékesítése elértessék.

A *tőkegyűjtést* és *értékbiztosítást* eszközölő vagy előmozdító ezen intézmények sorában léteznek némelyek, a melyek figyelmünket közgazdasági szempontból különösen veszik igénybe, jelesül pedig a *takarékpénztárak*, az *életjáradéki* intézetek, és a *biztosító* társulatok. Ezekről a következőkben röviden szözlünk.

134. §.

Takarékpénztárak.

Takarékpénztárak (Sparkassen, Caisses d'épargne) ¹⁾ alatt oly (többnyire magántársulatok, de néha községek vagy az állam is felállíttatni szokott) intézeteket értünk, melyek egyesek s jelesen alsóbb osztályú polgároktól megtakaragatott összegeket, mint betevőktől átveszik, rendszeren kama-

tóztatják és a betevők rendelkezésére (visszaszolgáltatásul) készen tartják, és így többnyire csekély fölülségekből jelentékenyebb tőkék képződését is lehetségessítik.

Helyesen rendezett takarékpénztárak felette jótékony emeltyűi kivált az alsóbb polgári és munkás osztályok takarékoságának; mert alkalmat nyújtanak a legcsekélyebb takarítványt is minden pillanatban gyümölcsözőlog és biztosan elhelyezni; míg másfelől arra szolgálnak, hogy oly esetekre, midőn betegség vagy *keresetszünet*, öregség, vagy szerencsétlenség és sorscsapások érik a szegényebb állampolgárt, ez utóbbi magát előre-gondoskodva némileg biztosíthassa.

Hogy mennyire fokozatik ily intézetek által az alsóbb osztályok önbecsülése, s rend-és törvények iránti tisztelete, s mennyire önállóbbakká lehetnek azok ily módon, nem szükséges említeni sem, valamint emeli jelentőségüket még az is, hogy ott, hol a takarékpénztárak sikeresen működnek, *sok szegény-intézet fölöslegessé* válik, s e mellett nagyobb mérvű tőkék is képződnek, melyek jutányos kamat mellett előlegként (biztos helyekre) ki is kölcsönözthetnek²⁻³).

Szerkezetöket illetőleg ez a következő elvekre alapíttassék: a) fogadtassanak el bármikor és bármely csekély *betételek* is (nehogy a takarítási kedv elpárologjon vagy lankasztassék); b) a *kamatok*, melyek rendszerint valamivel csekélyebbek, mint az országos kamatláb, (mert a tőke mindig készen tartandó a visszafizetésre, s kikölcsönzése csak igen biztos helyre történhetik) csatlaltassanak mindég a tőkéhez; c) az igazgatóság óvakodjék *szédelgő üzletekben* való részvételtől, s fektesse a pénzeket vagy teljes biztosságú köz-és államhitelipapírokba, melyek a pénzpiaczon mindég könnyen értékesíthetők; vagy kölcsönözze oly embereknek, kik vagyon s fizetési képesség tekintetében teljes biztosságot nyújtanak; d) állítsanak ilyenmü intézetek falukon *fióktárakat*, melyek az elhagyottabb vidékeken is a takarítót úgyszólván felkeresik és betételekre buzdítják; e) czélszerű a t. p. kölcsönzési vagy *zálog intézetekkel* is kapcsolatba hozni (mint ez itt-ott Német- és Franciaországban történik); a mi kivált a csalatásnak inkább kitett szegényebb sorsúak érdekében kívánatos; f) legjótékonyabbak oly takarékpénztárak, melyek területenkint (p. o. a megyei hatóság felügyelete alatt s illetőleg községek felelősége mellett) állíttatnak fel, s lehetőleg kevés kezelési és igazgatási költségeket föltételeznek; – g) szükséges ily nemü intézetek felett az *állam felügyelete*, mely azt részint hatósági közegei, részint felügyelő *tanács* segélyével eszközölheti; h) azon kérdésre végül nem volna e czélszerű bizonyos osztályt vagy egyéneket (p. o. a munkásokat) takarékpénztárakba való betételekre *kényszeríteni*, tagadólag kell ugyan válaszolnunk, mert ez sem jogszerű eljárás, sem kivihető nem volna, s e mellett a takarékpénztárt tulajdonkép biztosító intézetté változtatná. Sokat tehet azonban ez intézménynek terjesztése érdekében az, ha a nép felvilágosítva ez intézetek hasznosságára untalan utal tátik, balnézetek szétoszlatnak, s főleg sok munkást foglalkodtató gyárnokok és vállalkozók arra szoríttatnak, hogy munkásaikat hétévesekre ösztönözzék.⁴⁻⁷)

¹) *Hermann*: Sparanstalten und Sparkassen 1835. *Mangoldt*: Die Sparkassen 1847. *Malchus*; Die Sparkassen Europas (1838). *Oppenheim*: Natur des Kapitals (1868). I. 269. *sk. l. Sehers*: Les caisses d' Epargne (1863). *Horn*: Le Credit populaire (1865). *Lette*:

Fanchernek Vierteljahrsschriftje 1863-ki folyam. I-ső kötet, és *Rau*: Pol.-Oekonomie II. 363-368. p.

²⁾ Az első takarékpénztár *Hamburgban* 1778-ban állították fel, de közönségesen a skót lelkész *Duncan* tartatik valódi alapítójuknak, ki 1810-ben *Rothwellben* léptetett életbe ily intézetet.

³⁾ Nagy summák ne fogadtassanak el, mert ez által a kezelési költségek igen felszoktatnak és a nagyobb bankok: tulajdonképi feladatköre ama nagy összegek elfogadása.

⁴⁾ Legtöbb takarékpénztár pénzeit egy más hitelintézetnek adja át gyümölcsöztetésre. *Franciaországban* az állam pénzügyével hozatnak ez intézetek kapcsolatba; az állam a pénzeket magához veszi, s így a betételek mintegy lebegő status-adóssággá válnak. A mi azonban legkevésbé sem helyeselhető. *Angliában* 1861 óta a postahivatalok jogosítvák arra, hogy betételeket fogadjanak el, a mi a takarékos szellemet, a mindenkori könnvű hozzáférhetőségnél fogva, módfelett fejleszti. Némely államban a státus pénztárból bizonyos segély is nyújtatik a takarékpénztáraknak, csakhogy a takarítási ösztön ápolassék s *Franciaországban* is a kisebb s szegényebb betevők magasb kamatot kapnak, mint a többi államhitelezők. L. *Oppenheim* id. m. 270-273. 1.

⁶⁾ JA takarékpénztáraknak e visszafizetés könnyítése és biztossága tekintetéből való kapcsolatba lépésük egymásközt, figyelembe veendő mozzanat, habár praktikus kivitele némi nehézségekkel is jár.

⁶⁾ L. még *Laspeyres*: a Bluntschliféle államszótárban: Sparkassen czikk alatt, *Rentsch*: Handwörterbuch 816-817. 1. *Rau*: II. 36. §.

⁷⁾ *Lette* (id. ért.) arra utal, hogy a takarékpénztárakban letett tőkék itt csak átmenetesen helyeztetnek el, s felszaporodva a nagy hitelbankokhoz folynak, minek folytán a takarékpénztárt csak önállóan hitelintézetnek lehet nevezni.

135. §.

Életjáradéki és életbiztosítási intézetek.

Ezek oly *különleges célú* takarékpénztárak, melyek egy bizonyos, egyszerre vagy részletekben befizetett pénzösszegeből alakult tőkét meghatározott idő lefolytával vagy egészben vagy évi járadékokban (Jahresrenten) visszafizetik, tehát a szükséglett s szerződésileg megállapított tőkét vagy jövedelmet a betevőnek biztosítják. Az életjáradéki és életbiztosítási intézetek különös jelentőségre a legújabb időben vergődtek s következőkép különböztetnek meg¹⁾:

1-ször: *A járadék-intézeteknél* (Lebensrentenanstalten) a betételekből alakult összeg *bizonyos időponttól*, például a betevő 50-ik évétől fogva fizettetik vissza egészen a halál bekövetkezéséig. Az ily nemű intézet a tőkegyűjtést közvetlenül ugyan nem mozdítja elő, de annyiban mégis igen üdvös hatású, hogy a betevők jövedelmének előgondoskodó módon helyesb megoszlását elősegíti, a könnyű kereset idejében szerzett tőkének kedvezőlenebb időkre való félretételét lehetségessé teszi, s sok állampolgárnak, ki magát különböző eshetőségek ellen (mint hivatalnok, orvos, technikus stb.) némileg biztosítani akarja, nagy szolgálatot tehet.

Az életjáradéki intézetek *kétfélék* szoktak lenni, vagy ugyanis egyszerű *nyugdíji-, aggsági-, özvegyi- és árvai-pénztárak*, melyek csak egyszerű évjáradékot adnak; vagy pedig olyanok, hol a betevő nemcsak a *betett* összegnek megfelelő járadékot kapja, hanem oly járadékot, mely a betevő tagok némelyikének *korább elhalálása* következtében a többi tagokra örökségkép szálló összeg nagyobbodott tételének megfelelő; mely esetben az élet jár. intézet *tontinának* (az első alapítótól Tontitól) is hivatik.

Ez alakban szervezvék jelenleg a legtöbb járadéki és ellátási (Versorgungs-Anstalten) intézetek²).

2-szor: *Az életbiztosítási intézetek* (Lebensversicherungs-Anstalten). Ezek lényege abban áll, hogy segélyükkel egy bizonyos a halálesetre kifizetendő tőke gyűjtése (illetőleg biztosítása) válik lehetségessé, jelesül olyképp, hogy a betevő ezentúli valószínű élettartamának kiszámítása alapján az évenként befizetendő összeg nagysága meghatározottak, az így felgyűlt somma pedig a tényleg bekövetkezett halálkor a visszamaradóknak (kiknek javára és érdekében tulajdonkép a betevés történt, azonnal) kifizetetik. Ezen intézetek különösen olyanokra nézve jótékonyak, kik bőségesb kereset útján éltökben elégséges jövedelmet szerezhetnek ugyan, de annyit még sem gyűjthetnek, hogy hátramaradt család-tagjaik lételét kellőképp biztosítsák³).

Az életjáradéki és az életbiztosítási intézetek, melyek *magántársulattól* szoktak leginkább életbelépteteni, annyiban kedvezőtlenebbek a takarékpénztáraknál a betevőkre nézve, hogy a betett összegek felett a rendelkezhetést kizárják, vagy megnehezítik. Végre szükségtelen említeni is, hogy mind ez intézetek tüzetes szabályzatok alapján működnek s az *állami felügyelet* alól ki nem vehetők a mennyiben a nagy közönség érdeke bizonyos ellenőrzést okvetlenül föltételez.

3-szort Az említett intézeteken kívül előrehaladtabb országokban még több más, de hason elvekre alapított intézettel találkozhatni. így például: *előlegezést és segélyzési pénztárakkal*; egyletek, társulatok által felállított *nyugdíji, kiházasítási, betegség, temetési* stb. takaréknézetekkel, melyek mindannyian leginkább az alsóbb és a munkás osztály számára rendeltetvék s az állam általi pártfoglalásra teljes mérvben érdemesek.

¹) L. Rau: Pol. Oek. IL 368. sk. §. *Litrov*: Ueber Lebensversicherungen und Versorgungsanstalten. 1832. *Moser*: Die Gesetze der Lebensdauer 1835.és *Weninger* hazánkfia többrendbeli jeles értekezései.

²) Mindez intézetek vagy részvénytársulati elvre, vagy a kölcsönösségére alapítvák, mely utóbbi az érdeklettek társasulása: közös-érdekekben és nyereségre való törekvés nélkül.

³) Az életbiztosítás gazdaszilag tekintve, *bizosít elszegényedés* ellen; lehetségessé teszi a mieink jövéjeért gondoskodást; fokozza a hitelt; ápolja a munkaerélyt és a takarékoságot s rendszeret- és pontossághoz is szoktat. Az életbiztosítási ügylet legfőbb kelléke jó *mortalitási tabellák*, mert a díjtétel-tariffák bázisai. (Legtökélyesbek a Halley, Kerseboom, Deparcieux, Süsmilch, Price-é, az angol Equitable Society-é, a Friendly Societies-é stb.) Miatán majdnem minden életbiztosító társulat a biztosítótói évenként s mindig ugyanazon nagyságú díjtételt szedi, a halál-valószínűség pedig a biztosítás elsőbb éveiben csekélyebb, mint a későbbekben, a biztosított kezdetben okvetlenül igen sokat fizet. A társulatokra nézve tehát előáll innen a szükség, a kezdetben nyert *felüléseket* (Prämienreserve) gondosan a későbbi *minus* pótlására fordítani; a miért is tartózkodjanak az illető intézetek ama összegeket *osztalékok* fejében kiosztani, sőt inkább biztosító: *födözetkép* tartásuk meg. Ez elvnek szemelől tévesztése okozta sok biztosító munkási, beteg-, aggsági-pénztárak bukását; s volt alapja annak, hogy Anglia 1865-ben törvény olyan a szegényebb osztályok élet- és aggsági biztosítását államilag (de kényszer nélkül) kezdé szervezni névszerint a *póstaintézet* segélyével, mely betételeket elfogad, fizetésekét eszköztől stb.

136. §.

Biztosító intézetek tulajdon kép.

Egyikét azon örvendetes jelenségeknek, melyek korunk magasb asszociationális műveltségének s a vagyon és tőketörzs megóvására czélzó vállvetett törekvéseinek fényes tanúbizonyságát képezik: *a biztosító intézetekben szemléljük* ¹⁾). A biztosítás azon az eszmén alapszik, hogy oly külső és el nem hárítható szerencsétlenségek vagy csapások, melyek a gazdaságot érhetik, a tetteleg történt kár megtérítése által elviselhetőkké tételnek, olyképen, hogy minden egyes gazda bizonyos részét évi jövedelmének a biztosító társulat némely tagjait tényleg érő kár helyreépítésére szánja, s egy ez ügygyel foglalkodó intézetbe befizeti.

A *károk*at illetőleg, ezek az egyes vállalatok vagy gazdaságok tekintében igen szabálytalanul, ellenben a gazdaságok *összeségét* véve, bizonyos szabályszerűséggel szoknak előfordulni; minek következése az, hogy a tényleges kár az egyesektől, kik igen egyenlőtlenül sújtanak, igen nehezen viseltethetnek; ellenben többektől közösen sokkal könnyebben, a mennyiben a kár megfelelő arányban megoszolva, mindenikre a veszélyfenyegetett *érték és tőke mértéke* szerint súlyosodik. Az összeg, mely ily biztosítási díjrészletkép a pénztárba befizettetik: *díjtételnek* (Prämie) hívatik, az illetőktől vállalatukban rendesen előállítási költségeikbe beszámíttatik, s annál nagyobb szokott lenni, mennél nagyobb tőkeérték biztosítandó, s melynél valószínűbb vagy terjedelmesb azon veszély, melynek ama tőke tényleg ki van téve.

A biztosítás általában bármiféle (gazdászati) károsulásra alkalmazható, mely *ismeretes okokból s a valószínűségi számítás segítségével* előre fölvehető módon ered, s nemcsak némely gazdát, hanem sokakat egyszerre fenyeget a nélkül, hogy mindnyájukat egyidejűleg érne. (Rózs termés, háború elleni általános többé-kevésbé egyforma gazdasági érdekeket sújtó calamitás elleni biztosítás nem igen eszközölhető)-). A legrégebb biztosítási ügyágak a *tűz és jégverés, tengeri károk és árvíz* elleni: míg a *baromvész, vaspályákoni szerencsétlenségek, rózs fizetők elleni hiteli és jelzálogi stb. biztosítások* ritkábban fordulnak elő, s még csak most kezdenek általánosba válni; valamint a *vászonbiztosítás* eszméje (Rückversicherung) is csak napjainkban talál nagyobb elterjedésre és alkalmaztatásra. Egészben véve azért találkozzunk csak magasb műveltségi fokon a biztosítással, mivel élénkebb iparviszonyokban s forgalomnál a biztosítás szüksége sokkal érezhetőbb, a biztosítás fogantbavétele könnyebb, s a biztosítók és biztosítottak *érdek-közössége* általánosb elismerésre jutó; mely utóbbi momentum az által is igazolttatik, hogy alacsony díjtételek csak ott lehetségesek, hol a biztosítók nagy terjedelmű üzletet foganatosíthatnak, és a biztosítottak magukat károsulások elől gondosan megóvni iparkodnak.

¹⁾ L. *Masius*: Systemat. Darstellung des gesammten Versicherungswesens 1857. *Schäffle*: Nat.-Oek. 306-310. 1. *Saski*: Die Volkswirths. Bedeutung des Versicherungswesens 1866. *Makowiczka*: Versicherungswesen, ez. cikkét *Bluntschli*: Államszótárának utolsó kötetében.

) Ily esetekben az egész közület (község, kerület, állam) nyújthat segílyt vagy enyhítést, miből az is kítűnik, hogy az *önsegély* önmagában nem absolut és minden egyéb segílymddot, például az államét kizáró elv. (Poroszhonban legújabban a *Landesökonomie Collegium* a marhavész általános calamitása ellen általános országos öszbiztosítást hozott indítványba).

137. §.

Folytatás.

A biztosító intézetek vagy tisztán privátjellegű s kölcsönösségre alapított intézetek, vagy nyereségre alakult társulatok, részvény-vállalatok által életbeléptetett intézetek, vagy végre állami biztosító intézetek, a) A *kölcsönösségre* fektetett intézeteknél, hol a biztosítók egyúttal a biztosítottak is, a tényleg megtörtént kár a résztvevő egyleti tagok közt arányosan (azaz veszélyeztetett tőkék mérve szerint) elosztatik. Az így évenként befizetendő díjösszeg felette változó, a valóban bekövetkezett károsodások szerint. Előnye az ezen nemű intézeteknek, hogy biztosabbak, kevés költséggel járók s a nyereszkedési társulatok irányában a versenyzés elvét fenntartók, de árnyoldaluk meg az, hogy néha az egyesre eső kártérítési díj szerfelett súlyos; a miért ily elvre alapított biztosítás inkább csak alsó műveltség-fokokon, vagy ott tanácsolható, a hol *egészen különleges érdekek* és helyi körülmények követelik azt, s kellő mérvű tapasztalásokra fektetett számítások még egészen hiányzanak ¹⁾. b) *Nyereségre alakult* részvénytársulatok ott lesznek helyén, hol az ép említett előfeltételek már megvannak, s anynyiban előnyösbek a kölcsönösségi intézeteknél, mivel a veszteségeket nagyobb körben sokakra és arányosabban oszthatják el, a biztosítási ügylet hatályosban vitethetik, a kárveszély a biztosító féltől jórészben elháríthatatik, s hogyha a *szabad versenynek* elve e téren is érvényre jut, maguknak a biztosítottaknak érdeke is eléggé lesz mindég megóva netán túlzott követelések és *egyedárusi* kizsákmányolás ellenében, c) *Az állami biztosító intézetek* végre rendszerint kényszerítők, azaz a polgárokat kötelezők s költségesebbek, lassúbb mozgásúak, nem eléggé sokoldalúak s leginkább csak ott helyeselhethők, a hol a privát vállalkozási szellem *még* fejletlen, megbízható magán-társulatok, melyek a biztosítást sokkal hatályosban fogantatosíthatják, nem léteznek s az állam-beavatkozás elvének ellensúlyozására szolgáló elemek még egyik másik irányban hiányzanak ²⁻³⁾. d) A *viszontbiztosítási intézetek* lényege végül abban áll, hogy több ily nemű biztosító intézet magát kölcsönösen, vagy pedig egy külön e célra alakult viszontbiztosító intézetnél biztosítja. Ily viszontbiztosító intézetek fennállása mellett sokszor egy csekélyebb tőkeerővel működni kezdő biztosító intézet üzletkörét igen kiterjesztheti; de más felől azon bajba is keveredhetik, hogy a viszontbiztosító intézetek állását megingató válságok örvényébe sodortatik, s mintegy azokért is garantiát vállalva, könnyen mégis bukhatik ⁴⁻⁵⁾.

Eredményül áll az, hogy korunk iránylati és viszonyainak legmegfelelőbb a jólrendezett *részvénytársulati* biztosítás; a nélkül azonban, hogy a kölcsönösségi biztosítási intézetek versenyzése kizáratnék vagy egy általában egyikét *kedvezményezett* intézet egyedárusi helyzetbe tétetnék.

Így végül mindezen intézeteknél az alapszabályok pontos megállapítása és megtartása, valamint a stathatalom részéről gondos ellenőrzött

és felügyelet a sikeres működés egyik nélkülözhetlen föltétele, itt is említeni szükségtelen.

¹⁾ Ily egyesület létezik például Győrött az ottani gabnakereskedők közt, meg pedig jelentékeny eredménnyel.

²⁾ Főleg ingatlanok s tűzkár tekintetében szokásosak. Legújabb hazánkban egy ily általános országos ingatlan biztosítás-rendszer tervezetét Weiss Bernát hazánkfia terjesztette elő.

³⁾ Az állambiztosítási rendszert némelyek igen melegen védik. így jelesül egy szakember azt mondja: „Es bietet dem Versicherten eine grössere Sicherheit und Bequemlichkeit Kraft des Inhalts des Versicherungsvertrages, Kraft der unbeschränkten Haftbarkeit ihrer Theilnehmer, die Verwaltung durch öffentliche Beamte, eine grössere Sicherheit für Immobilien auch durch die Ausdehnung der Schadenvergütungsfälle auf Kriegs-Gefahr und bürgerliche Unruhen” stb. s Moscher hozzá teszi: „eine Staatsregierung, die geistig viel höher steht als die Mehrzahl der Unterthanen, kann durch Zwang zur Theilnahme das wohlthätige *Bedürfniss der Versicherung aneriehen*, und sofort die zur wahren Sicherheit nöthige Ausdehnung der Anstalt beschaffen. Für die ärmste Classe der Versicherungsbedürftigen pflegt die Staatsassekuranz am spätesten entbehrlich zu werden”; míg más felől arra figyelmeztet, hogy a privat-intézetek a veszély fokozatait sokkal jobban és élesebben veszik figyelembe, a mi pedig itten főfő nyomatékú körülmény.

⁴⁾ A miért is ezen neme a biztosításnak Angliában tilos.

⁴⁾ Meglehetne még mint egy *külön formáját* a biztosításnak nevezni az *önbiztosítást*, a midőn t. i. egy nagy földbirtokos sok helyen fekvő jöszágait kölcsönösen egymás által biztosítja; azaz a nagy tőkének helyes megosztása által különböző pontokra, ugyanazon czélt iparkodik elérni.

ÖTÖDIK CZIKK.

A pauperismus és a szegényi ügy.

138. §.

A szegényi ügy általában.

Minden államban a nemzeti *jövedelem* egy része azok által fogyasztatik, kiket *szegényeknek* nevezünk, azaz: kik létfentartási tekintetben vagy az államra, vagy embertársaikra utalvák, jóltevőség és *alamizsnából* élnek. A szükölködés sokszor szülő anyja a mesterségeknek és haladásnak, de még többször forrása a vétkeknek és a gonoszságnak. Mennél nagyobb valahol a szegények száma s mennél kevesebb figyelem fordítatik a *szegénység okai* eltávolítására: annál könnyebben terjednek az erkölcstelenség, a jog- és vagyonzbizontalanság, a rendőri kihágások stb. annál súlyosba válik azon áldozatok s közterhek mérve, mely a társadalom productiv tagjaira az improductiv szegényi fogyasztás miatt hárul.

A népek anyagi életében és háztartásában nem kis szerepet játszó azon jelenségek köre, melyek az úgynevezett *szegényi ügy* és a *pauperismus* (vagy tömegnyomor)-ral állanak összefüggésben: a nemzetek gazdagodása és vagyoni viszonyaival foglalkozó tudomány figyelmét ki nem kerülheti, a nemzetgazdaságtan elméletének egyik kiegészítő alkatrészét képezi. Ez

okból helyén leszen néhány szakaszt e kérdésnek is szentelni, és különösen annak nyomán, hogy a szegények nagyobbára a productio körén kívül állva a társadalom segélyezéséből élnek, tehát a consumtiót növesztik, és másfelől, hogy a pauperismus leginkább a *gyári industria* és a *gépekkel üzött nagy iparral* kapcsolatosan szokott kifejlődni: olykép tárgyalni ez ügyet, hogy a szegény-ápolási kérdésekről *általában* itt a fogyasztás elméletében a tulajdonképeni pauperismusról pedig a „különleges részben”, az ipari nemzetgazdaságtanban fejtsenek ki az illető tantételek.

) L. e kérdést illetőleg: *Villeneuve Bargemont*: Economie Politique Chrétienne (1834). *Degerando*: Bienfaisance publique- (1839.) IV. kötet. *Moreau-Christophe*: Du problème de la misère (1853). *Cherbuliez*: Etudes sur la misère (1858). *Congrès international de bienfaisance à Bruxelles* (1851). *Vill aumé*: Traité II. 297. ff. 1 *Hannsen*: Kritik des Armenwesens (1834). *Smith*: Untersuch. über Bevölker. und Pauperismus (1836.) *Schmüthenner*: Pauperismus und Proletariat (1848). *Holzschuher*: Die Noth der unteren Volksclassen (1853.) *Vogt*: Das Armenwesen (1854.) II. köt. *Mohl*: Polizeiwissenschaft I. köt. *Rau*: Pol. Oek. II. 365. ff. *Roacher*: Grundriss 90 – 100. I. *Bluntschli*: Staatswörterbuch. Armenwesen cikk alatt. I. 369-419. *I. Alb. Lange*: Stuart Mill sib. (1866.) 122. sk. *Schäffle*: 279. sk. *Max Wirth*: National-Oekonomie. II. 67-117. Lés a *Meyerferle*: nagy Conversations-Lexicon „Armenwesen” cikkét.

139. §.

A szegény-segélyzés és annak rendszere elvi tekintetben.

A *szegény-segélyzés* rendszerének egyik előfeltételét a szegénység okainak fölismerése képezi. A szegénység jelesül eredhet vagy a szegénynek *önhibájából*, munkakerülés, könnyelmű ledér életmód, mértéktelenségből, vagy *nem önhibájából*, például testi fogyatkozás, betegség, kereset-szünet, szerencsétlenségek, sokátartó nagy drágaság folytán, vagy végre a *túlnépesedésből*, jelesen az alsóbb osztályok szerfeletti szaporasága következtén. E mellett szem előtt tartandó az, hogy kivált az újabb időben (a 18-ik század vége óta), a *gép-* és *gyáriproductio* nagymérvű kiterjedésének nyomán a dolgozó osztály anyagi helyzete sok helyütt kedvezőtlenre vált, s az emelkedő drágasággal egyenlő arányban nem javult, azaz az elégtelen munkabér sokakra felette sújtó hatásúvá vált; idejárulván az is, hogy a középkorias patriarchális szerkezetű viszonyok is egészen megváltozván, az ezelőtt némely tekintetben védő kötelékekben létezett jobbágy, munkás, proletár napjainkban már egészen önmagára állani kényszerül; a vagyon megosztása sok álladalomban mind aránytalanabbá válik; gyakori krízisek, forgalmi és productionális válságok egyesekre és egész osztályokra sújtólag nehezdednek, szóval igen sok körülmény határra, hogy az *önhibán kívüli szegénység* mind nagyobb tért foglaljon.

Ezekkel szemben szükségtelen is mondani, hogy bizonyos szegény-ápolási *rendszernek* minden polgárosult országban kell léteznie, s hogy a szegényeket végkép önmagukra vagy a véletlenre hagyni mind az emberieséggel és morállal, mind az állam rendeltetése, sőt magával a társadalom jól felfogott érdekével is ellenkezik. Arra nézve azonban, mily szegény-segélyzési rendszer a legcélszerűbb, hogyan tegyen a társadalom e feladatának eleget, igen elágazók a nézetek és indítványok,

Tekintve jelesül először is azon kérdést „*a magánjóltevőség, avagy az állami (Charité légale), vagy pedig a községi adakozási rendszer fogadtassák e a segélyezésnél el alapul*” a következőket mondhatni:

a) történetileg tekintve az ügyet, addig míg a család, a corporatio, és az egyház kötelékei és fennállása elég szilárdak, a jóltevőség ezeknek a faktoroknak kezeiben indokolt és kielégítő is. A hol azonban az állam *özpontosító iránylata* e factorokat hatályuktól már némileg megfosztotta, a szegényi ügyet is jobbára saját vezetése alá szokta venni, a mi legalább némely irányban a szegényeknek előnyére szolgál.

b) Míg a *pauperismus* igen el nem terjedett s szociális tekintetben fenyegető mérveket nem Öltött, legjobban tesz a státus, ha a magán-jóltevőségi rendszert tartja fenn; ellenkező esetben azonban (a viszonyok bonyolultabb természeténél, a humanismus öntudatosb érvényrejutásánál stb. fogva) már *tervszerű özpontosított segélyzési rendszer*, tehát állami vezetés lesz szükséges, a hol azután természetesen mellőzhetlen lészen bizonyos szegényi *adó* kivetése az állam által a polgárookra.

e) Az állami beavatkozás egyébiránt az egyesek, az egyházi, a testületi, szóval a magán jóltevőséget nem zárja ki, sőt ellenkezőleg szerepe csak ott kezdődik, a hol a magán, és főleg a közvetlen intézkedés tekintetéből kiválóan ajánlatosnak látszó *községi segélyzés* elégtelennek bizonyul.

d) A czélszerűen rendezett testületi és községi segélyzésnek ugyanis azon nagy előnye van a tisztán államilag elrendelt és hivatalból történő adakozás felett, hogy az emberbaráti érzületeket ébren tartja, a valódi szegények kitudását és támogatását megkönnyíti, a felügyeletet és ellenőrzetet inkább lehetségesíti stb.

Nem is érintve, hogy a tisztán állami adakozás pusztá gépies s többnyire hatálytalan segélyzéssé válik; a szegényekben azon téves véleményt, *hogy a státus ezt kötelességből teszi*, szítja; sok tévedéssel jár, communistikus és burokratikus nézeteket táplál; s e mellett az is kétségtelen, hogy minden község saját szegényi eltartására már csak azért is látszik első sorban hivatva lenni, mert azokat legjobban ismeri, a szükség okait és mérvét legtökélyesenb ítélni meg, s mivel a családi és rokoni érzületek is csak községi rendszernél igazán hatályosak¹).

Általában azt mondhatjuk, jótékonyági intézetek részint munkaképes, részint munkaképtelen szegényeket támogatnak. A munkaképtelenek segélyzésénél arra kell ügyelni, hogy az alamizsna a *restség ápolása nélkül* és bőséges költsékezés mellőzésével, fogatosítottassék; s a *szerencsétlenekre* (vakok, bénák, nyomorékokra) nézve az egyház és a magánosok adakozása közreműködjék. Ellenben munkaképes szegények körül minden törekvés oda irányuljon, hogy az illetők *munkánélküli* jövedelemben egyáltalában ne részesülhessenek, s az alamizsna a szegényekben még talán meglévő erkölcsi erőt és hajlamot munkára, tevékenységre el ne fojtsan; tehát úgy nyújtandó a segély: hogy nem mint ajándék, hanem mint szolgálatok megjutalmazása s kereset tűnjék fel.

E mellett hasson a szegény-ápolási rendtartás oda, hogy már a szegénység tetteges beállása előtt is az *arra vezető okok* elhárittassanak; az illetőkben a munkaszeretet és ösztön ápolassék, s oly intézmények létesíttessenek, melyek az ezen egyéni és társadalmi erény kifejlését és megszilár-

dulását biztosítsák: mindenek felett pedig a főfontosságú *önsegélyzési* ösztön és képesség fejlesztessék és ápolassák.

¹⁾ Az európai szegényügyi törvényhozás rövid, de tartalmas átnézetét nyújtja Wirth: Nat.-Oek. II. 81. sk. 1.

²⁾ A *közsegi szegény-ápolás* rendszere állami felügyelet mellett s jó eredményekkel Dániában, Svédhonban és Poroszországban van alkalmazva; Dániában azonban oly megszorítással, hogy minden közsegélyzésben részesülő szegény sorsa kedvezőbbre fordultával a neki nyújtott adományt visszaszolgáltatni köteleztetik. L. még *Mannequin: Travail et Liberté* I. 357. l.

³⁾ Az *angol közsegi szegény adó* kényszer-adó s 1802 óta áll fenn. Újabb időkben jelesen 1842- és 1855-ben a törvényt átalakították és rideg jellegéből némileg kivetkezett.

140 §.

A segélyzési rendtartás és szegényi intézetek közelebről.

A tényleg foganatosítandó (s bármely rendszer szerinti) szegényápolás *vezérelvei* ezek volnának: a) alamizsna csak igazán szegények- és fehetleneknek nyújtassék, s nem olyanoknak, kik egyéb forrásból (rokonok, egyletek stb. által) eltartatnak; b) az adakozás sohase váljék bőkezűséggé, mert (tapasztalatilag) ez az alamizsnát igénybevevők számát csak szaporítja, sőt munkakerülőket, henye, könnyelmű embereket nevel; c) annyi nyújtassék egyszerre, a mennyi a legszükségeseb létszerek megszerzésére kell, nehogy a szegényben a takarékosági és a munkahajlam elfojtassék; d) a szegény *munkaereje* lehetőleg felhasználtassék, egyfelől takarékosabb költségek tekintetéből, másfelől, hogy a szegény önérzete el ne tompuljon; ép és munkaképes emberek pedig dologra kényszeríthetessenek; e) az adakozás mindenkor a szegény helyzetének, viszonyainak ismeretére alapítottassék, mert egyébként a helyes eljárás s segélyzési mód felette nehéz. E célra különösen gyakori *szegény-látogatások* (köztisztelőben álló polgárok, lelkesek stb. részéről) szegényi *statistikai lajstromok* szolgálhatnak; f) törekedjünk a szegénynek nemcsak anyagi hanem erkölcsi állapotán is javítani, s azért tanítás, lelki oktatásban részesíteni; végre g) a segélyzés első vonalban, (ha csak lehető) *munka adásban* történjék, azután *létszerekben* (fa, só, leveskiosztás stb.) s csak kivételesen pénzben, hagyassék emellett a szegény (ha csak lehet) övei közt, mert ennek erkölcsileg is jobb hatása¹⁾).

Vannak e mellett minden álladalomban bizonyos *közintézmények* és föltételek, melyek a szegénység elhárítása, terjedésének megakadályozására szolgálnak, sőt részben okvetlenül meg is valósítandók, vagy támogatandók; így nevezetesen: a) *szabad költözködést* és munkaszabadságot biztosító törvények; b) *takarékpénztárak* és biztosító intézetek, melyekről már szólottunk; c) munkások *társasulását* előmozdító intézkedések; d) czélszerűen rendezett kölcsönzési és *zálogházi* intézetek; e) *fogyasztási egyletek*, élelemszereknek közösen való megvásárlására stb. nézve; f) *kisdedóvodák és gyermek-ápolodák*; végre g) *árvagyermeki* intézetek.

Hogyha azonban a szegénység már nagyobb mérveket öltött, s az azt megelőző intézetek elégteleneknek, vagy nem eléggé hatályosaknak bizonyulna akkor *halon szegény- és dolgozóházak* felállítása lesz szükséges.

E tekintetben a következők tartandók szem előtt: a) *szalad* dologházak (ateliers de Charité, Workhouses), melyekben keresetnélküli munkások egy időre fölvétetnek és munkával elláttatnak; b) *kény szerdologházak*, melyekben munkakerülő, lakhelylél nembíró, s rendőrileg is gyanús egyének letartóztatnak s munkára kényszerítetnek³⁾; c) *szegényt intézetek* (Armenhäuser), melyekben vagy egészen elaggott s tehetlen egyének fölvétetnek, vagy munkások rendes munkabérrel felfogadtatnak. Végre d) az úgynevezett *szegényt gyarmatok* (Armen-Kolonien) vagyis szegény családoknak termelővé teendő földeken való megtelepítése (Hollandban 1818-ban foganatba véve), valamint a nagybani *kivándorlás rendszerének* alkalmazásba vétele is néha czélszerű intézkedés lehet a nagyobb mérvű szegénységi bajnak orvoslására. Ez utóbbiról a következő fejezetben bővebben⁴⁾.

Vannak végül bizonyos *radikális természetű* és merész ujitási tervek is, melyek napjainkban a socialisták, meg némely társadalom bölcselek által a szegénység enyhítése illetőleg elhárítására nézve közzétetettek, s majd arra czéloznak, hogy a gazdagok bizonyos nagy mérvű *jövedelem- és birtok adónak* (jobban mondva sarcznak) vettessenek alája, hogy a vagyoni egyenlőtlenség megszüntessék, és a szűkölködők az állam részéről hathatós támogatásban részesíttessenek; majd *meg* abban összpontosulnak, hogy az *örökösödési intézmény* alakíttassék át, jelesül úgy, hogy az oldalági örökösödés megszüntessék, s az ily módon nyert jövedelem a szegények direkt segélyezésére fordíttassék, vagy az állam, vagy pedig a község által. Ezekre nézve azonban csak annyi jegyzendő meg, miszerint megvalósításuk által a társadalom *gazdasági alapjai ingattatnának meg*, a gazdagok és szegények közti ür még tátongóbbá tétetnék, s a közgazdaság legfontosbb érdekei is sértetnének, a menyiben ily intézkedések a vállalkozási és takarítási ösztönt csökkentének, a tökegyűjtést lankasztanák, s az egész ipari és forgalmi világot felzavarnák⁵⁾.

¹⁾ *Vogt*: „Das Armenwesen” ez. műnk. és *Wirth*: Nat.-Oek. II. 105. 111. „k. 1. sok figyelemreméltó eszmét fejt ki.

²⁾ Vajjon a koldulás tūrhető-e, e kérdésre avval felelhetünk, hogy ott, a hol szegénysegélyzési rendtartás életbe van léptetve, semmi szín alatt sem; egyebütt azonban alig mellőzhető. Európa legtöbb államaiban a nyilvános koldulás csakugyan meg van tiltva. *Wirth*: II. 110-112. 1.

³⁾ De ha nem igen tapintatosan vezetnek ily intézetek s olcsón be nem rendeztetnek: kevés előnnyel kínálkoznak. L. még *Rentsch*: Handw.-Buch 55-56.1.

⁴⁾ E mellett szigorú rendőri intézkedések is lesznek mindenkor szükségesek, főleg az úgynevezett „veszélyes néposztály”(classe dangereuse) ellen; gondos ellenőrzése, elnyomása kétes jellemű korcsmáknak, fajtalan nőszemélyek feletti felügyelet, az ide-oda barangoló naplopók kényszerű megtelepítése stb. 1. *Frégier*: Les classes dangereuses (1840). *Forent-Vuchatel*: De la Prostitution etc. (1836). *Bolis*: La Polizia e le classi pericolose délia Società (1863). Bolognában.

⁵⁾ L. még *Lange*: Stuart Mill stb. 90. sk. 101. sk. 1. és alantabb a II-ik részben a muakások kérdésénél mondottakat.

FÜGGELÉK.

A népesség számereje a nemzetgazdaság szempontjából.

Irodalmi segédszerek: Malthus: Essay on the principle of population (1798. franc. 1841. 1854. nem. 1807-ben). Senior: On population (1829). Ewerett: New Ideas on population (1826). Sadler: Law of Population. Doubleday: True law of Population (1858). Gerstnor: Grundlehren der Staatsverwaltung (i860.) II. kötet. Garnier: Principe de Population (1858). Messedaglia: Teória della Popolazione (1857). Oupuynode: Lois du travail et do la Population (1860). Horn: Bevölkerungswissenschaftliche Studien (1854). Wappäus: Bevölkerungsstatistik(1859-1861).Guillard: Démographie (1855). Prondhon: Contradictions Economiques 13-ik fejezet. Courcelle-Seneuil: Écon. Polit. I. 5. II. 7. Rau: Pol. Oek. II. 1. r. 15. sk. 1. Rossi: Cours d'Econ. Politique I, 15. sk. 1. Carey: Principles of Social Science 38-41. fej. (Halász). Stuart Mill: Principles IV. könyv. Max Wirth:' Nat. Oekon. I. 476. sk. II. 35. sk. Alb. Lange: Stuart Mill 24. sk. 1. Schäff'ie. National-Oekonomie 419-431. 1. s főleg Roscher: System. I. 238-262. §.

ELSŐ CZIKK.

A népesedési mozgalom törvényei közgazdasági tekintetben.

111. §.

A népességi kérdés jelentősége a közgazdaságban.

Minden gazdaságnak kiinduláspontja és végcélja az *ember*, az ember mint eszes és érzéki lény, mint ezer meg ezer szükségekkel, vágyakkal bíró alany, mint társaságban és államokban jóllét és boldogság után törekvő teremtmény.

Ez, meg azon további körülmény, hogy a nemzetgazdaságtan minden nagy feladványai, *productio* és *consumtio*, forgalom és vagyonmegosztás stb. tekintetében az emberre vonatkoznak, s az *államok népességével*, ennek szaporodásával vagy csökkenésével, jelesül számereje és számviszonyaival a

legbensőbb összefüggésben állanak: azon megismerésre vezet, hogy a *populationistika* kérdése nemcsak physiologiai vagy statistikai, hanem első sorban *nemzetgazdaságiam* kérdés, mely csak a productio és consumtio törvényeinek, az ipari és forgalmi élet alakulását szabályzó igazságoknak alapján és világában oldható meg helyesen; valamint viszont a nemzetgazdaság tudományának rendszere is csak akkor tekinthető teljesnek, ha a népességi kérdést egyéb tantétéleivel öszhangban vizsgálja és fejti meg, s az anyagi javaknak az ember fejlődésére, és az ember fejlődésének az anyagi javak képződésére való befolyását kideríti, tehát ez alapon is igazolja azt, a mit a „Bevezetésben” róla mondottunk, hogy tudniillik nem pusztá *chrematistika*, és anyagelviségi theoria, hanem fensőbb rendű *morál-politikai tudomány*szak¹⁻²).

De eltekintve ez általános s inkább eszményi szemponttól, a népesség kérdésének az állam és a status-élet reál szükségei és viszonyai tekintetéből is igen nagy fontossága vagyón. Kétségtelen ugyanis mindenekelőtt az, hogy a népesség számaránya és tagozata döntő mozzanat az országban productiv munkával foglalkodó s gazdaságilag gyümölcsözően tevékeny polgárok tekintetében. A népesség *számarányától* függ: mekkora had- és katonaeőrt képes valamely ország kiállítani és eltartani; mennyire terjeszkedhetik a nemzeti ipar és foglalkozás egészben és egyes irányokban; minő praktikus feladatokat tűzhet az állam és törvényhozás maga elé közzgazdasági, pénzügyi tekintetekben; és mikép valósíthatók meg a jóllét és hatalom elemei és erőeszközei valami közületben stb.

Innen van, hogy a *kormányok* már századok óta fordítanak figyelmet e momentumra; s hogy a népesség fentartása és számerejének biztosítása vagy fokozása egész körzetét az állami intézkedéseknek hozta létre, melyek mind mai napig is: *népességi politika* (vagy népességi policzia) czim alatt az államtudományoknak épügy mint a practikus legislatiónak egyik fontos alkatrészét képezik. Mely tekintetben egyébiránt már e helyen is szükség arra utalni, hogy miután a polgárokat az államban sohasem szabad pusztá *eszközökként* tekinteni kormányi czélokra, a népességnek szaporítása magában véve még nem valami kívánatos, vagy hasznos, hanem csak annyiban az, mennyiben általa a nemzet gazdasági és politikai állapota megjavul, vagy legalább roszabbá nem lesz. A minek elhatározása csak akkor lehetséges, ha előbb azon viszony tüzetesen kiderítetett, melyben a népesség száinerje és szaporodása a vagyón-termelés, megoszlás és vagyón fogyasztás irányában áll³).

¹) L. *Schäffle*: Nat.-Oek. 321. ff., és 418. ff^o. 480. 1.

²) A gazdaságban naponként önmagunkat reproducáljuk. A szentírás azt mondja: legyetek termékenyek és szaporodjatok. Az amerikai nemzetgazda *Carey* épügy, mint a nagy természettudós *Darvin* egyenesen arra utalnak, hogy az anyag örök formaváltozásaiiban mindég magasbra és nemesb képződmények előhozására czéloz, s ezek egyike okvetlenül az *ember* – míg a nagy német bölcseő Krauseaz embert egyenesen anyag- és szellemből szótt s egyéfolyt öszlénynek nevozi stb. *Schäffle* és *Engel* pedig azt mondják, hogy az állam népesség egy igen nagy ökonómiai érték (Szászohon egy millió lakosa 20-ik évében Engel szerint 1000 millió firt növelési tökét képvisel) stb.

³) A régiebb nemzetgazdák a népeseősi mozgalom kérdését kiválólag csak a *munkások számának elégséges* vagy elégtelen volta szempontjából vizsgálták a nemzetgazdaság tudományban. Ma már ez mellékes vagy legalább is másodrendű kérdés és a főfel-

advány úgy áll és vétetik vizsgálat alá, mint fent a szövegben formulázva vagyon. Hogy egyébiránt e momentumra is kellő súly fektetendő. L. Lange: „Die Arbeiterfrage” című szelleműs könyvét, *Laspeyres* értekezését: Wechselbeziehung zwischen Volksvermehrung und Höhe des Arbeitslohns (1860) és *Eau*: Pol.-Oekon. 11. 1. sk. §.

142. §.

A népesség számereje.

A közgazdaságot a mondottak szerint leginkább a népesség nagysága s *számviszonya*, meg az erre befolyást gyakorló (gazdasági tényezők és) körülmények érdeklik. A lakosság számaránya ugyanis rendszerint hű kifejezése és tükrö a társadalom anyagi szervezete, ipari és műveltségi állapotainak; másfelől fokmérője és föltétele egész osztályok (a munkások osztálya) sociális állása és helyzetének; s alap- s biztosíték az iránt, mily mérvben és mily módon képes a nemzet bizonyos gazdasági politikai vagy culturai czélokot megvalósítani.

Így egyebek közt, *sűrű népesség* rendszerint ismerjele nemcsak nagyobb fejlettségű productiv erőknök, élénk forgalom, iparosság, s tökebőségnek; hanem önmagában is már fontos productiv tényező, mely minden többi termelési tényezők hasznosításának, s teljeseb értékesítésének föltétele; a munkamegosztás kiterjesztése, az érintkezés és közlekedés megkönnyítése alapján az ismeretek és művészetek tökélyesbülésének segédszere és előmozdító eszköze.

E sűrű népesség igazán előnyös azonban csak ott lehet, a hol a lakosság számviszonya és a létszerek mennyisége közt helyes arány létezik; a népszaporodás a productio és a léteszközök szaporodásával karöltve jár; a polgárok minden osztályai emberhez méltó anyagi állapotnak örvendenek. A honnan (mellesleg legyen már itt megérintve) kitetszik téves volta azon nézetnek, mely egészen a jelen század kezdetéig a tudományban és gyakorlatban uralkodva, az államok minden boldogságát, erejét és fejlődésképeségét a minél sűrűbb és minél gyorsabban szaporodó népességtől hitte függeni, és azt tartá, hogy azon arányban, a melyben valahol a népesség-szám növekedik, már mindenütt és *szükségkép* a productionnak, az iparnak és a gazdaságnak is gyarapodnia és növekednie kell.

Megjegyzendő itt, hogy a népesség *számerejét* közönségesen az általa lakott térséghezi viszonyban szoktuk mérlegelni; s ez alapon *gyérnek* azon állam népességét nevezük, a hol még sok művelés alá vehető föld áll rendelkezésre s jóval nagyobb számú lakosság tartathatnék el a földtermékeiből; továbbá *sűrűnek* akkor, hogyha már belterjes gazdálkodási módhoz kell nyúltni, hogy kellő mennyiségű táp- és létközegnek állíthatassanak elő; végre *tömöttnök*, hogyha a nép már saját földje termékeiből meg nem élhet, hanem tetemesb mérvű tápszerek és nyers anyagok behozatalára van szüksége.

143. §.

népesség szaporodásának törvénye és ennek ellensúlyozó mozzanatai.

A népesedési mozgalom tekintetében századunk elején a nagyhírű angol statusgazdasági író *Malthus* fejtett ki először oly tanelveket, melyek

habár részben a tudomány újabb fejlődése folytán jelentékeny módosításokat is szenvedtek, alapjaikban és iránylataikban aligha czáfolhatók meg, sőt összeségökben szemlélve a nemzetgazdaságtan legértékesebb alkatrészei közé sorolhatóknak.

E tanelvek a következők: a) az embernek úgy mint minden organikus lénynek önszaporítási és nemző-ösztöne már természetnél fogva oly nagy, hogy a népesség szaporodási mérvé *geometriainak* mondható, hogyha külső akadályok névszerint pedig létszerekbéli hiány e szaporodást nem nehezíti, nem korlátolja ¹⁾. b) A népesség fentartására szükséges létszerek (Subsistenzmitteln) azonban ily gyors progressióban nem szaporodhatnak, hanem csak *arithmetikai* arányban, még pedig úgy, hogy ezen szaporodás előbb utóbb az ország termelési erőinek s jelesül a földek productivitásának kimerülésében véghatáraihoz jut el. c) Ez igazságok szem elől tévesztése, vagyis a *könnyelmű gyermeknemzés*, s a létszerek korlátait semmibevevő magatartás, különösen az alsóbb osztályok részéről, *túl népesedést* (Übervölkerung) idéz elő, mely annyiban, hogy a népességszám és az életszerek közti helyes arány megzavarására vezet, igen sok bajnak és szenvedésnek válik ép a munkás osztály tekintetében forrásává; mert munkabérük nagymérvű csökkenésére, az életszerek megdrágulására s számos sociális kinövésekre szolgáltat okot, kórok és járványokkal szokott karöltve jelenkezni, melyek a szegényebb sorsúakat megtizedelik; míg másfelől a gyermekek eltartása és felnövelése a nyomorba süllyedt szülőkre nézve ily körülmények közt lehetlenné válik, sokan még vétkekre is vetemednek, mások hazájuktól megválásra kényserölnék stb.

Ezen a népszaporodás *helyes arányát lerontó* túlnépesedésből folyó jelenségek (Malthus szerint) a túlnépesedés *ellenható*, azaz repressiv tényezői, melyekkel a könnyelműen semmibevert népesedési törvény áthágása magát megboszulja, és a megzavart egyensúlynak helyreállítására tör. Vannak azonban a túlnépesedésnek ez *utólag* ható ellentényezőin kívül *előzőleg* ható ellentényezői is (M. szerint *proventive checks*), és pedig kétfélek: erkölcsileg jogosultak és helyeslendők, és erkölcstelenek azaz roszalandók. Az utóbbiak közé tartozik jelesül: a magzatelűzés, az asszonyok elnyomása physikai erőltetés útján, kéjhölgyek szaporítása, soknejűség vagy sokférjűség, bujakór terjedése, agglegénység, szapora elválások, meg érdekházasságok (mindez kiválólag hanyatló népeknél) ²⁾; az *erkölcsös* ellentényezők ellenben a házasságralépés és a gyermekeknevelésbeni eszély és mérséklet, önmegtartóztatás s szakadatlan gondoskodás arról, hogy a nemzett gyermekek erkölcseleg és testileg helyes nevelésben részesüljenek, háziassági erények, takarékság és ildomos életmód.

Mindezekből Malthus és tanítványai azon következtetést vonják, hogy arra, hogy az ország lakossága szaporittassék, *előbb a Jelszerek szaporításáról* kell gondoskodni, mely aztán a helyes arányú népesség-szaporodást amúgyis maga után vonandja; hogy ellenben minden *mesterséges módoni* szaporítása a lakosságnak ártalmas; s hogy jelesül a kormány és törvényhozás necsak ne buzdítsa a népességet önszaporításra, hanem inkább világosítsa fel (kivált a szegényebb osztályokat) a könnyelmű gyermeknevelésből eredő bajok iránt, s tartózkodjék igen is bőkezű *alamizsnálkodástól*, miután

gz a népszaporodásra buzdítólag hatván csak a bajnak fokozására nem pedig enyhítésére vezet³⁻⁵).

¹) Föltéve ugyanis (mondják M. követői), hogy egy egészséges emberpár a nőnek szülőképes időszakában (18-42 év) hat gyermeket és ezek utódai hasonló arányban nemzének, az ország lakossága 150 évben 1 millióról 80 millióra emelkedhetnék.

²) Gyermek elvetése, aggastyánok elemésztséje stb.

³) A tapasztalás is azt mutatván, hogy csakugyan az alamizna-osztogatás terjedése a szegények és szűkölködők számarányát részint közvetlenül részint közvetlen fokozta.

⁴) A *pnpulationisták* iskolájában főszereplő *Sonnrfels* a híres bécsi eo-vetemi tanár és szakférfiú; *Mai thus* ellenei közt kitünőbbek *Gray*, *Ravenstone*, *Everett/ Sadler Ott Proudhon*, *Sismondi*, *Carey*, *Bastiat*, *Fontenay*, *Blanqui*, *Lamennais*, *Wirth* s több *Socialisták*; míg *Malthus* tanait elfogadták *Say* és *Ricardo*, *Fuoco* és *Florez Estrada*, *Stuart Mill* és *Quetelet*, *Rossi* és *Ran*, *Schütz* és *Röscher*, *Schäffle* és *G amier* meg *Lange*.

⁵) Mily értelemben veendő a tudományos elméletben e kifejezés: túlnépesedés, hogy jelesül *túlnépesedésről* csak ott lehet igazán szó, a hol a népesség-szám és a létszerek közti aránytalanság az átlagos adag nyomasztó csekélyszerűségét vonja maga után, s hogy ez állapot ott, hol az előhaladás ösztöne csekély s a sürgő forgó népesség sűrűsége nem szolgál rugóul nagyobb erőfeszítésre, egyikévé válik a hígfájdalmasb társadalmi betegségeknek stb. említi *Roscher*: I. 253. §.

144. §.

Malthus tanainak módosítása és ily alakbani igazolása.

Malthus tanrendszere sokaktól éles bírálatnak vettetett alája s kárhöz-tattatott. Utalás történt ugyanis arra, hogy az általa felállított *szaporodási formula hibás*; hogy elláthatlan térségek még mindég hasznavétlenül hevernek; hogy sokkal több panasz hallatszík nagyon is *gyér*, mint *sűrű* népesség miatt; hogy a könnyű közlekedés és érintkezhetés a népesség-számabani aránytalanságok kiegyenlítődesét minden nehézség nélkül eszközölhetővé teszi; hogy ép a népesség-szaporodás a vele járó bőségesb *munkaerő productivitását* is fokozza, a tőke pedig szinte mértani haladványban jelenkezik, hogy a magasb fejlettségű államokban a szaporodás amúgyis természetszerűleg lassúbbá válik; hogy a kijelölt bajok valódi forrása a vagyon aránytalan megoszlásában, meg hibás társadalmi és állami intézetekben rejlik; hogy a tapasztalat a munkások anyagi helyzetének folytonos javulását nem pedig roszabbulását mutatja; hogy nem gondolható, hogy a teremő ama élénk *nemző-ösztönt* csak a nyomor és a szenvedés forrásává akarta volna tenni; végre arra, hogy Malthus *szívtelen*, inhumánus tanai által a szegény-ápolás és alamizsnálkodás erényét akarja elfojtani, és így a munkás osztálynak nem barátja, hanem valódi ellenségeként jelenkezik¹).

Mennyiben alaposak vagy alaptalanok e vádak, arra nézve a következők szolgálhatnak felvilágolításul:

a) az, hogy a népesség (szabályszerű körülmények közt) 25-30 év alatt megkétszereződhetik, azaz a majdnem geometriainak nevezhető szaporodásra nézve a lehetőség az emberi fajban megvan, kétségtelen, sőt történelmi példakkal is bizonyítható²); egyébiránt a szóban forgó progressiónak mértani és számtani arányának elve nem tekintendő Malthus *rendszerének sarkétételül*, a mint maga és iskolája ki is jelenté, hogy e formulázást inkább csak felvilágosításul s nem alapelvül használta.

A) Nem helytelen azon állítási, hogy az emberek szaporodási *arányával* a természet *productiv* ereje s a létszerek szaporodási aránya nem mindenütt tarthat egyenlípést; de nem osztható azon elv hogy a létszerek mindenkor és mindenütt *csak* arithmetikai arányban szaporodnak³). E szaporodási arányt ugyanis valami *általános formulában* kifejezni nem lehet. Oly államban jelesül, a hol termékeny föld még bővíben vagyon, tőke és értelmiség szinte nem hiányzik, az üzleti technika magas tőkélypolczra jutott, s e mellett jó államintézmények a *productiv* erők kifejlését és szabad mozgathatóságát biztosítják: a létszerok szaporodása *ugyan oly mérvű* lehet, mint a népességé. Ott ellenben, hol a népesség tömött, a föld egészen művelés alatt áll s a természeti *productiverők* magas fokig kifejlesztvék: a tőke- és munka tényező oly ponthoz jut, a hol aránylag mind csekélyebb eredményt hoz elő⁴), s így a népesség szaporodási aránya könnyen túlszárnyalhatja a létszor-productio *lehetőségének* körét. Eltekintve attól, hogy minden országban fordulhatnak és fordulnak is elő körülmények, melyek a *productio* teljes mérvű kifejlését akadályozzák, sőt lehetlenítik, s azt okozhatják, hogy még nagy népességszaporodás nélkül is túlnépesültség állhat be, a mennyiben megfelelő létszerelőállítás nem eszközölhető⁵). Míg másfelől némi megnyugvás meríthetni abból, hogy ildomosán foganatosított *gyarmatosítás* és *colonisátio* által egyfelől, meg ipartermelvények szállítása által idegen országokba másfelől, életrevaló népnek alkalma van, legalább némileg, kóros elemektől szabadulhatni, valamint állam- és közgazdasági területét mintegy kiébb terjeszteni.

c) Malthus és iskolája ezen kitétel alatt „*létszerek*” nemcsak táplálékot és legszükségesebb élelemtárgyakat, hanem azon többnemű javak összeségét értette, mely emberhez illő lételeihez megkívántatik, s melyben az első létszereken kívül a munka-eszközök és a műveltségi javak stb. is foglaltnak.

d) A külföldről való behozatal szinte nem tekinthető kimeríthetlen forrásnak, mert hisz ott sem véghetetlen a termelési lehetőség és erő, másfelől meg kérdéses, vajjon szükségl-e a külföld azt, mit neki áruierért cserében adhatnánk.

e) A magasb műveltségű és számító jellemű népeknél tapasztalhat(«) *csökkenése a házasságok termékenységének* nem a természet valami titkos működésének (amint Malthus ellenei hiszik) hanem az önmegtartóztatás és a családot ildomos mérséklete terjedésének tulajdonítható.

f) Félszeg azon vád Malthus ellen, hogy ez utóbbi a szegényebb osztályok irányában szívtelen és inhumánus tanokat terjesztett, mert ép Malthus egész eljárása, munkái és tőprenkedései mind emez osztályok helyzete javítására, erkölcsi és értelmi emelésére voltak irányozva; valamint egész tanrendszere is azon alapeszmén sarkall, hogy a túlnépesedés és az evveljáró bajok *nem szükségszerűség*, nem elnemhárítható *csapás*, hanem csak *lehetőség*, a melynek megvalósulásától *eszélyes önmérséklés* által, tehát maguk önkénye szerint menekülhetnek⁶⁻⁹).

¹) Malthus *ellenei sorában* kiváló helyet foglal el az amerikai statusgazda Carey, a ki valamint Ricardot, úgy az ennek elméletével bizonyos kapcsolatban álló Malthusianismust is a maga rendszerével összeegyeztethetőnek nem tartja, sőt éles antagonismusabai a nevezett két nagy nemzetgazda irányában a tudományelmélet e szakában is azon

alapesetből indul ki, hogy a tőke és a természetevők a műveltség haladásával *mind produktívabbakké és bőségesebbekké* lesznek, s hogy egyebek közt azon arányban, melyben az embernek uralma a természet felett kifejlődik, egyszersmind az önmérséklet és az önmagán való uralkodás is nagyobbá és hatályosba lépzen. (Social Science I-só kötet 3-ik fejezet 104. l.)

²⁾ Az ókorban a *zsidók elszaporodása* Egyiptomban; az *északamerikai unió* roppant sebességű népesség-növekvése az újkorban. Egyébiránt a híres porosz statisztikus *Dieterici* számításai szerint Európában a népesség geographiai □ mértföldek szerint is igen nagy mérvű szaporodást mutat az utóbbi 100 év alatt, jelesen 1 □ mfdön:

	1700-1800.	1800-1825.	1825-1846. évben.
Frankhonban.....	4-el	16-al	32-vel
Piemontban.....	15 „	18 „	49
Lombárdiában.....	19 „	40 „	80 „
Angliában.....	16 „	42 „	136 „
Belgiumban.....	15 „	44 „	136 „
Hollandban.....	13 „	14 „	95 „
Csehországban.....	16 „	27 „	73 „
Poroszországban.....	7 „	17 „	68 „
Wurtemberg- és Hannoverben	11½-el	12 „	43 „

Schäffle s mások egyébiránt azt mondják, hogy hosszabb időre e szaporodási arány még se lehet ily nagy, mint Malthus hiszi.

³⁾ *Carey* (s utána *Schäffle*) különösen arra figyelmeztetnek, hogy a népességgel a társasulási erő és evvel a productivitás és a nagyobb mérvű termelés is szokott előállani.

⁴⁾ L. *Stuart Mill*: I. 12. fejt. *Schäffle*: 423. ft. 1. s főleg *Lange* id. m. 24. sk. 1.

⁵⁾ *Carey*nek s iskolájának azon állítására, hogy hiszen a növény- és állatvilág termévényei is roppant mérvben szaporodván, nem kell tartanunk bekövetkezhető létszerhiánytól: azt válaszolhatjuk, hogy ama növény- és állattermeki szaporodásnak is megvannak bizonyos még pedig igen fontos és nem könnyen megszerezhető *előfeltételei*: tőke, munka stb. és másfelől, hogy ama szaporodott létszertömeg *egyenlőtlenül oszolván meg*, sokaknak belőle nem jut; s e mellett az emberi szükségletek szakadatlan változása is lerontja az enilített okoskodást. Eltekintve attól, hogy az emberek sohasem képesek *új anyagokat* teremteni, a tápszerek mindenkor csak a már létező anyag átalakítása után tartathatnak fenn, s hogy kérdés, vajjon ez átalakításnak feltételei oly mérvben állanak-el az embereknek rendelkezésére, a mint szükséges stb. E mellett *Carey* nem tudja bebizonyítani sehogysem, hogy a mi általunk is elismert azon tény, hogy az associatióval és a társadalom egészséges kifejlődésével az emberi erők fokoztatnak, a pusztá népesség-szaporodásnak eredménye: nem tudja bebizonyítani, hogy műipar és virágzó földművelés, meg élénk forgalom kizárólag a *sűrű* népességben s a gyors népességszaporodásban gyökerezzenek s attól veszik eredetüket; sőt mi több egyszerűen többször maga is igen helyesen utal arra, hogy minden haladás, erősödés és emelkedés, nem az anyagszaporodás és a nép sűrűsbödésétől, hanem a nemzet *erkölcsi s szellemi ereje*, műveltségétől függ s csak ennek nagyobbodása arányában válhatik gyorsabbá és nagyobbá. *Wirthnek* (id. m. II. 86. l.) azon nézete ellenében pedig, hogy a tőke geometriai mérvben szaporodik, azt jegyezhetni meg, hogy összetéveszti *Wirth* a nemzeti összetöktét, melyből a nemzet él, azon összeggel, mely *kölcsön* adatik, s mely utóbbira alkalmazható csak amaz elv. L. bővebben *Lange*: *Die Arbeiterfrage* (1865.) 32. sk. 1. és *Berens*: *Dogmengeschichte der Grundrente* (1868) 278-288. sk. 1.

⁶⁾ L. *Mathus*: *Population* III. 13. IV. 13. fejt. *St. Mill*: *Princ. nem.* I. 377. ff. II. 230. ff. *Quetelet*: *Naturgeschichte der Gesellsch.* (1857.) 160. sk. *Schütz*: *Nat. Oek.* 263. sk. 1. és *Rossi*: *Cours d'Écon. Pol.* I. k. 15. l.

⁷⁾ Egyike a legszellemdúsabb német szakfériaoknak a most nevezett *Lange Albert* Malthus rendszere feletti nézetét e tételben foglalja össze: *Die Wahrheit der Malthus'schen Lehre besteht, darin, dass das Anwachsen der Bevölkerung beständig die Grenze erreicht, welche das Anwachsen der Subsistenzmittel zulässt.* L. *Arbeiterfrage* 31. l.

⁸⁾ Malthus védelmére még a következő nyilatkozatára is utalhathatunk egyik legnagyobb szatemberének *Rochernek*: „Der Gedanke dass jeder menschliche Fortschritt zuletzt in Elend auslaufen müsse, rührt so wenig von Malthus her, dass er nur durch, eine Ausfühührung von dessen eigenen Prinzipien gründlich bekämpft werden kann.”

⁹⁾ A populáció kérdésének *természettani* oldala s különösen a legújabbán érvényre emelkedő Darwinizmussal való viszonya iránt. L. *Berens*: id. m. 285. ff. és *Lange*: 21. sk. 36. sk. 1.

145. §.

A népesedési tan főbb tételei.

Az előrebocsátottak eredményei a következőkben foglaltathatnak össze: a) A két nemnek egymáshozzi vonzódása, és a családi élet iránti előszeretettel oly hatalmas ösztönök, hogy mindenütt *gyors népszaporodást* idéznek elő, hacsak jelentékeny kül-akadályok azt nem lehetlennitik, vagy fel nem tartóztatják, b) Ezen akadályok leginkább *gazdaságiak*, s azon nehézségből származnak, hogy a megszorodott népesség eltartására kellő mérvű létszerek kiteremtése nem mindég lehetséges; s kétfélék, vagy ugyanis óvatossabb magatartás a gyermekek nemzésében és a házasságok kötésében; vagy pedig (ha ez óvatosság mellőztetett) sűrűbb halálozása főleg azon társadalomtagoknak, a kiknek szükségletei ki nem elégíthetnek, c) Mint-hogy a munkások osztálya a legnagyobb, s ez irányban az érintett akadályok leghatályosban működnek, e népszaporodás mérve legkiválóbban attól függ, *mily magasan áll a munkabér*, s mennyi javakat képesek a munkások evvel maguknak megszerezni, d) Nem minden szaporodása a népessépnél hordja már magában a fokozódó productió és tőkeszaporodás stb. garantiáját is, hanem csak az, a mely a létszerek egyidejű szaporodásával, a technikai és ipari haladással karöltve jelenkezik. e) Az, hogy bizonyos nagyságú népesség *szer-felettinek* nevezhető-e vagy sem, (eltekintve a nagyönis túlságos sűrűségtől) nem annyira a számtételtől függ, mint inkább annak a javak productiójához és a nemzeti tőkékhez viszonya, illetőleg a rendelkezésre álló létszerek mérve és nagyságától. Egy és ugyanazon számnagyság tehát egyik országban vagy időpontban már igenis nagy, a másikban még csekély lehet, f) A népesség szaporodása, mind *belső*, mind *külső* eredő növekedés által ott szokott leggyorsabb lenni, hol a tőkék gyarapodására és a termelés kiterjesztésére az alkalom kedvező és biztos; míg ellenkező esetben a nép szaporodása lassan halad, s nagyobb mérveket nem ölthet, g) *Gyér* népességgel rendszeren ott találkozunk, hol a munkások foglalkodtatására legkevesebb tőke áll rendelkezésre, s hol a létszerek megszerzése nehézségekkel jár. Tehát egyebek közt, hideg vagy terméketlen tartományokban, hegyvidékeken és messze a forgalmi főbb pontoktól; iparilag fejletlen országokban, a naturálgazdasági polczon soká veszteglő s a műveltség és anyagi fejlődésben lassabban előhaladó közületekben. Kétségtelen végül, hogy oly államokban, hol a kormány és törvényhozás a jog és szabadság követeléseit szem elől téveszti, intoleráns és illiberalis, egyeseket vagy egész osztályokat faggató vagy sújtó, csekély, ellenkező esetben pedig sűrű leendő a népesség, h) Kitétszik az eddigiekből, hogy valamely állam népességi aránya mindég *több egymás ellen ható erők és viszonyok* eredménye, s hogy mesterséges szabályozás és beavatkozás a kormány vagy a törvényhozás részéről e téren rendszerint fölösleges sőt félszeg eredményekre is vezet!

146. §.

A népesedési mozgalom történelmi tekintetben.

Az eddig mondottak igazolásául a népesedési mozgalom története is szolgálatot támaszpontokat¹⁾. így nevezetesen:

a) *a műveltség legalsó fokán álló vad népeket* illetőleg, itt a nagyon szűk táplálkozhatási kör már a népesség csak némileg szaporodása által is kitöltetik. E szaporodás gyorsabb menetének akadályozására különböző szokásaik vannak e népeknek p. o. a nők túlságos terheltetése, úgyhogy erejük kimerül s gyermekeik fölnevelésére alkalmuk nem marad; rendkívül soká tartó szoptatás, magzat-elűzés, gyakori vérengzések, betegedés aggasztánok megölése; míg másfelől éhség és járványok, meg időnkinti tobzódás és mértékletlenség tizedeli meg őket; nem ritkán meg más országokba való barangolás vagy áttelepedés által iparkodnak a túlnépességi bajoktól menekülni. E mellett barbár népeknél igen el van terjedve a fajtalan életmód, nőkőaösség és soknejűség; meg annyi okai a nemző erő csekélyebb hatásának stb. mennyiben a nemi kicsapongásokban kimerülnek s kora elerőtlenedés és physikai meg erkölcsi elsatnyulás áll be közöttük.

b) Egészen másszerű jelenségekkel találkozunk *művelt s virágzásnak indult népeknél*. Itt az életre és pedig az emberies, kényelemmel járó életre oly nagy súly helyeztetik, hogy még az alsóbb osztályok is tartózkodnak az igen szapora gyermeknemzéstől. Ily államokban a halandósági arány viszonylag csekély, a közép élettartam²⁾ pedig hosszú; minek oka a tisztább s jobb életmódban, az orvostudományok s gyógyászati policzia haladása és gyakorlati érvényesítésében, az éhségek és mirigyek ritkaságában, okszerűbb szegényápolásban s egészséges lakásban rejlik³⁾. A *kedvező közép élettartami viszony azért* igen fontos körülmény, a mennyiben például: mennél hosszabb, annál nagyobb rendszerint a felnőtt társadalomtagok száma a gyermekeké irányában, és így az önálló, a fegyver-képes, a productiv, a státus polgári jogok és kötelek tekintetében illő képességgel bíró lakosság számaránya is kedvezőbb. A magasb műveltségfokokon csekélyebbé való halálzási arány szintén nagy előny közgazdasági tekintetben, s sok oly tüneményekre hat, melyek a szabályszerű és kedvező fejlődést elősegítik⁴⁾.

c) Tekintve végre *hanyatló, erkölcsileg meg politikailag súly édesnek induló népeket*, ezeknél a túlnépesedésnek részint repressiv, részint erkölcstelen előző ollen tényezői (1. fentebb) lépnek hatályba. így például a törvénytelen gyermekek száma folytonosan növekedik, mi részint az önálló háztartása alapíthatás nehézségére, részint az önmegtartóztatásbani könnyelműsége mutat s a nagy gyermek halálzásnak is kútfeje. Így továbbá a nyilvános kéjhölgyek roppant száma, a mi a társadalmat megmérgezi és a népességszaporodást is akadályozza. így a természetellenes fajtalanosság erjedése; a gyakori házasságtörések, szívtelen érdekházasságok. Meg annyi Momentumok, melyek huzamosb idő alatt a népesség szám egyenes apadását is képesek okozni, mire nézve ijesztő példaként az ókori görög és római állam állanak előttünk⁵⁾.

¹⁾ L. Roscher: System I. 244-252. §.

²⁾ Erről a fogalomról és számítás alajjáról I. Meyer értek. a Hildebrandiele: Jahrbücher-ek 1867-iki föly. I. köt.

³⁾ Es wird zwar kein vermüftigr Mensch das blosse Leben als der Güter höchstes betrachten; aber eine durchschnittliche Verlängerung desselben lässt doch mit grosser Wahrscheinlichkeit auf eine Verbesserung des Unterhalts der Gesundheitspflege etc. selbst der niederen Stände schliessen, welche allenthalben die grosse Mehrzahl der Bevölkerung bilden. *Aisance est vitalité!* mond egy jeles szakember. Míg másfelől kétségtelen, hogy sokat tett ez irányban az újabb városok építkezési módja, az erődítvények mellőzése, az orvostudomány okszerűbb alkalmazása, a védhimlőoltás elterjedése, a jobb orvosügyi rendészet s helyesb *szegény-ápolási* eljárás.

⁴⁾ A kisebb halálozási arány sok államban a születések kevesbedésével karöltve jelentkezik. Az esketések számaránya itt-ott csökkenik virágzó államokban s azt tapasztalhatni, hogy az önálló háztartásoknak művelt államokban jóval nagyobb hányada egyes személyekből áll s nem házas személyekből. L. ni. Roscher I. 241. §.

⁵⁾ Álljon itt néhány adat ennek igazolására. Ez azon időszak, melyről *Senecában* és *Tacitusban* azt olvassuk: hogy az asszonyok, non ponsulum numero sed maritorum annos suos computaut; és corriunpere et corrumpi seculuin vocatur. *Metellus Macédoniens* a házasságot már egyenesen: „malum necessarium”-nak nevezte. Valódi ijesztő rajzát az e korbéli romlottságnak találjuk *Cicero* beszédében pro *Luentio*. Messalina systematikus előmozdítója volt házasságtöréseknek. Egyik házi scandalum a másikat követte s a lélektelenebb aljasságok kerültek szóba s váltak közbeszéd tárgyává.

147. §.

Népességi politika, azaz intézkedések a népszám-arány növesztése vagy csökkentésére.

A népesedési mozgalom törvényeinek helyes felfogása azon meggyőződésre vezet, hogy az államnak (vagy törvényhozásnak) le kell mondania arról, hogy a *népesség-szám helyes arányát* szabványokkal és törvényekkel igazgassa, megvalósítsa. Sem tilalom sem fenytés, sem jutalmazás, sem biztatás, sem semmiféle mesterkélnt intézkedés az e téren számbajövő erkölcsi erők hiányát az egyeseknél vagy osztályoknál pótolni nem képes. Az állam ez ügyre nézve csak a népesség *morális és értelmi fejlesztését*, az ezt akadályozó külviszonyok eltávolítását, a productio és consumtio helyes sulyegyenét megzavaró intézkedések megszüntetését veheti czélba, positive azonban és *közvetlenül* igen keveset hathat.

A szerint, a mint a népesség számának szaporításáról, avagy apasztásáról van szó, az állam feladatai a következőkben összpontosulhatnak:

a) Az állam és a törvényhozás a tán nagyon is hátramaradt népesség-szám *növekedésére* az által képes hatni, ha a jog- és szabadság, a türelmesség a humanitás, a polgári egyenlőség elvének uralmát megvalósítja; a termelési erők legteljesb értékesítését nem akadályozza, sőt elősegíti; az ipar, forgalom s az ide-oda *költözködés* szabadságának akadályait eltávolítja, a tőkegyűjtést, a szabad pályaválasztást biztosítja; helyes igazságszolgáltatási és adórendszerrel léptet életbe; a *közegészségi rendészetet tapintatosan kezeli s folytonosan javítja*, a *alsóbb osztályokra* gondos figyelmet fordít; ott pedig a hol a népességszám gyér voltának oka a szaporodási erő csökkenésében, vagy erkölcsstelenségben stb. rejlik: tanítás, oktatás által a fiatal nemzedéket jobb útra téríteni s a *culturpolitika* minden eszközeinek kifej-tése által erkölcsi erősödését s regeneratióját elősegíteni törekszik.

b) A hol ellenben a *túlnépesültség* tovább-terjedésének nehezítése a feladat: az állam ott is főleg csak a baj erkölcsi kútforrásának betömésére irányozhatja tevékenységét; a mi szinte csak szellemi és erkölcsi eszközökkel és utón módon érethetik el; jelesül az által, hogyha az állam a tömegekben az egyéni önállóság becse felőli öntudalmat felébreszti, a személyes felelősségi-érzetet éleszteni s szilárdítani iparkodik stb. Habár másfelől gazdasági reformok előmozdítása, új keresetforrások megnyitása stb. szinte jelentékeny hatása lehet, czélszerű rendészeti, szegényügyi stb. intézmények pedig a bajnak legalább enyhítésére jó szolgálatot tehetnek.

A mi már most *azon intézkedéseket illeti*, melyek különböző időkben és különböző népeknél az állam által a népesség (mesterséges módon) szaporítására alkalmaztattak ¹⁾ ezek a következők: jelesül 1-ször *házasságra kötelezés* és *gyermeknemzésre ösztönzés díjak által* (mint az például az ókorban Rómában Julius Cesar idejében, az újabb korban 14-ik Lajos alatt Franciaországban történt, sőt nom rég hazánkban egyik országos tekintélyű egyesületünk közgyűlésében indítványkép is szőnyegre került). Az ilyféle intézkedésnek azonban *félszemsége* szembeszökő, mert ellenkezik az ember méltóságával és erkölcsi természetével; lerontja a családi élet tisztaságát; az alsóbb osztályokban a könyelműséget és kicsapongást szítja; s végtelentben eredményei is igen csekélyek²⁾.

2-szor: *Bevándorlók meghívása*. Ez ellen is fontos érvek szóllanak. Bizonyos ugyanis, hogy szegény, gyámoltalan egyénekkal, a milyenek rendszerint a bevándorlók szoktak lenni, az ország semmit sem nyer, sőt gyakran könnyelmű dologkerülő elemek betelepédése még a belföldi népesség jellemének megromlására is hathat. E mellett a *betelepítés* legtöbbször nagy *anyagi áldozatokkal* jár; a meghonosodás az idegenekre nézve nehéz s nem ritkán fontos *politikai* vagy *nemzeti* tekintetek is szóllanak kivált nagyobb-mérvű bevándoroltatás ellen.

3-szor: *Kivándorlás tilalmazása*. Ez intézkedésnek ép oly jogtalan, mint czélszerűtlen volta bizonyítást nem szükségei. A kivándorlási tilalom a statusból börtönt csinál, melyből nem menekülhetni; s oly orvosság, mely a helyett, hogy gyógyítana, ártalmas kötegeket visszahajt a testbe s a bajt csak növeszti; nem is említve, hogy kényszerítve hazájukban maradó polgárok csak az elégületlenség stb. szítására működendnek. Mindezen és hasonló czélú intézkedések leginkább a *Merkantilismus* uralmának korszakában voltak elterjedve, és napi renden, mert ama rendszer a nagy és tömött népességet az ország jólléte, hatalma és boldogsága egyik főtényezőjének tekintette; szem elől tévesztvén, hop y minden ily nemű mesterséges intézkedés a népesség szaporítására: csak a *halálangyal áldozatainak* számát nem pedig az igazán boldog és elégült honpolgárokét szaporítja.

A mi ellenben a *népességszaporodás ellensúlyozására* irányzott állami intézkedéseket illeti, ezek közt leggyakrabban a következőkkel találkozunk: 1-ször: *Az összekelés nehezítése*. A házasság tilalmazása vagy nehezítése nemcsak ellenkezik az egyéni szabadsággal, de oly intézkedés is, mely rendszerint eredménytelen. így például az összekelést attól föltételezni, hogy mutattassék ki a házassulni akarók által a család-eltarthatási képesség, már magában is nagy félszemség, miután ilyesminek okadatolt állítása ép úgy mint kétségbe vonása módfelett nehéz. (Mily könnyen rontatik le például

a legkitünőbb munkaerő stb. betegség, szerencsétlenség, gazdasági válság által.) Ugyaníly ingatag alapot képez az (ez előtt itt-ott fenállott, most azonban már eltörölt intézmeny) is, mely szerint az illetők által kereset-alkalom vagy bizonyos tőkevagyon kimutatása követeltetett. Mert vagy alacsonyra tétetik ez összeg és ekkor hatálytalan, vagy igen magasra, és akkor csak a gazdagok házasodhatnak E mellett kérdés az, kire bízassék a házassági engedély adása? A közvetlenül érdekelt községre, mely szűkeblűen jár el, vagy az államra, mely meg igen is bőkezűleg gyakorolná jogát, vagy igen sok faggatásra vetemednék, a mi még tekintélyét is csökkentené. Ide járul az, hogy minden ilyféle intézkedések a fajtalanságot is előmozdítják, s hogy ez institutio eltörlése, mint a tapasztalás bizonyítja, sehol se vezetett felszeg következményekre.

2-szor: *A gyermek-szaporodás akadályozására* célzó azon további különmemű indítványok p. o. hogy az anyák három éves emlőzésre kényszerítessenek, a magzatok elűzetessenek, az ébrény az anyaméhből kiszakíttassék, a férfi-gyermekek infibuláltassanak stb. oly iszonytató, szaporodást akadályozó módok, hogy inkább *bűnkódexbe*, mint tudományos fejtegetésekbe valók³).

3-szor: *Kivándorlás*. Tülnépesült országbeli elmenés magukra a kivándorlókra nézve, hogyha ezek szorgalmas, takarékos és munkabíró emberek, új viszonyaikba könnyen beletalálják magukat, s e melletti a letelepedési tartomány nem kedvezőtlen: előnyös és jótékony lehet. Másként áll azonban a visszamaradó népesség. Legtöbbször ugyanis a visszamaradók közt támadt hézag megkönnyebbedett összekelések és nemzés k folytán csak harmr kitöltetnek, tehát a bajon segítve nincsen. E mellett a kivándorlókkal rendszeren jelentékeny tőke- és munkaerő megy ki, mely odahaza nem könnyen pótolható.

Míndez nem oly káros egyébiránt ott, a hol a kivándorlás *gyarmatosító* (kolonizatórius) azaz olyan, a hol a kimenő polgárok az anyaországtól nem szakadnak el, hanem politikai és nemzetgazdasági összeköttetésben maradnak vele⁴). A kivándorlás kérdése újabb időkben a *pauperismus* kérdésével hozatott összeköttetésbe, a mennyiben több kitűnő szakférfiú azt állítja⁵), hogy kivételesen: egy gyorsan foganatosított s *nagymérvű kivándoroltatás államköltségen* és állami vezetés mellett, biztos út és mód az országban elterjedt tömegnyomornak eltávolítására⁶). S nem alap nélkül, mert ilykép a status közbenjárásával a nemzetnek egy amúgyis nem igen egészséges eleme nyomasztó helyzetéből kiragadtathatik, a visszamaradó munkás-osztály bérvizonyai s anyagi helyzete megjavulhat s a támadt hézag gyors kitöltése nem igen lehetséges, mert a kivándoroltatás egyszerre és tömegesen vétetnék eszközlőbe.

¹) L. ismét *Roscher*: történelmi és statisztikai adatokban is roppant bőségu és jeles fejtegetéseit. I. 255. sk. §.

²) Ki kívánna magának 10-15 gyermeket, ha egy-két ezer vagy száz frotot kapna értte jutalmul? Nem aljasíttatnék-e a nő le ilykép a legnemtelenebb módon? Nem volna-e ily pénzért és jutalomért produkált gyermekek közt a halálozási arány borzadálygerjesztő? V ö. *Kautz*: Munkás kezekbeni hiányunk című értekezés a „Gazdasági Lapok” 1860-ki folyamában.

³⁾ Bővebben szölt ezekről *Proudhon.*: *Contradictions économiques* című munkája XIII-ik vagyis utolsó fejezetében.

⁴⁾ Azon kérdésre, mit tegyen az állam a kivándorlás tekintetében, azt felelhetni: ott, hol oly kivándorlásról van szó, melynek nyomán a kimenők végkép elszakadnak a hazától, a status az elmenőket a visszamaradok rovására nem támogathatja; ellenben ott, a hol a kivándorlás gyarmatosító, hivatva van arra, hogy az új honalapítókat kezdetben lehetőleg gyámolítsa és anyagi eszközökkel is segítse.

⁵⁾ Névszerint *Torrens, Stuart Mill, Roscher, Wakefield*, mely utóbbi ez eszmét először fejezte ki és formulázta közelebbről I, még *Roscher*: 259-261. §.

⁶⁾ A *Wakefield-féle* rendszer egyik fő elve az is, hogy a gyarmatosítás költségei magának az alapított gyarmatnak ingyen nyert földjei egy részének eladásából fődöztesse. L. még *St. Mill*: *Principles* V. II. *Lanye*: *Stuart Mill* 129. s következő lapjai. *Rössler*: 404. 1.

⁷⁾ L. még *Rau*: *Polit. Gek.* II. 1.): sk. §.

148. §.

Befejezés.

Az előrebocsátottak után felmerül a kérdés: „melyek tehát az itt eddig kifejtett általános közgazdasági tanoknak eredményei; mily diagnoszt állíthatni fel tudományunk alapján nemünk anyagi művelődésének és ipari élet alakulásának jövőjét, haladási iránypontjait illetőleg!?”¹⁾

A válasz mindezekre nehéz; másfelől mathematical határozottsággal nem is adható. Egészben véve azonban talán nem maradunk igen távol a valótól, hogyha a következőkre utalunk:

Korunk a közgazdasági fejlődés és cultura minden szakai és fokaira nézve mutat példákat; a primitív vadász- és halásznépektől fel egészen a legfejlettebb iparállamokig, minden fokozatai az anyagi műveltségnek észlelhetők, s valamint a világtörténelem a legkülönbözőbb fejlődési *stádiumok chronologiai egymásutánját*, úgy a jelenkor azoknak *synchronistikus egymás mellettjét* tünteti fel; egészen véve pedig azon nagy és valóban lélekemelő történelmi és emberiségi törvény uralmát látni: hogy nemünk a közgazdaság torén mind nagyobb vívmányokra teszen szert²⁾, majd nem mértani arányban halad, és törtet előre; s hogy ép ezen anyagi és ipari haladás a társadalmi és politikai fejlődést is hathatósan elősegíti; – az előmenetel, a tökélyesbedés a gazdasági viszonyokban pedig nemcsak *keveseknek előnye*, korántsem a sokaságnak hátránya, hanem inkább az egyesek és az *össz őség jólétének* és boldogságának forrása.

Azt, hogy a nemzetgazdaság nem fejlődhetik a *végzetetlenig*, általában ép oly könnyű elhinni, mint nehéz az át nem hágható határokat egyes népek vagy időszakokra nézve kijelölni³⁾. Nem tévedünk egyébiránt, ha azt állítjuk, hogy sem azon sötétnézetűek, kik az emberiség anyagi fejlődését általános nyomorban hiszik végződni; sem azok, kik mindent rózsaszínben látva, földi menyországot jósolgatnak s végzetetlen ipartökélyt helyeznek kilátásba⁴⁾: nem fogják fel helyesen az emberiség és a közgazdaság természetét; s hogy valamint egyáltalában úgy az anyagi érdekek terén is sem az egyoldalú idealismus, sem a rideg realismus nem képezi azon kiindulási pontot, melyre következtetéseinket biztosan alapítani lehetne.

Visszatérve a nemzetgazdaság fentérintett fejlődés-képességének kérdésére, kétségtelen, miszerint a fejlődésnek természetes korlátoltsága még legelőbb a *mezőgazdaságról* tétethetnek fel; melyben, hogy van egy pont, melyen túl a fejlődés csak anyagi veszteséggel járna (s például a nyers hozadék fokozása azon túl a tiszta hozadékot absolute csökkentené) minden praktikus előtt ismeretes dolog. Egyébiránt ha mindjárt tetteleg el is jutott volna valamely nép egészen ezen pontig östermelésében: fenmaradna neki még mindég a mód és út *más népek számára* műipart és kereskedést üzni, talán személyi szolgálatokat is tenni, s magukat táp- s élelemszerek meg átalakítási anyagokkal más népektől fizettetni; a minek alapján az *iparos* nemzetnél minden előbbre haladás a gyártásban, s a másíknál minden javítás a nyers termelésben, és minden fokozott ipar-árui consumtió: az elsőnek gazdaságát absolute emelheti és fokozhatja⁵⁻⁶).

Tisztán gyakorlatilag véve azonban ily szakadatlan és *tartós fejlődés-menet* mindég sok nehézséggel jár; még akkor is, hogyha az egész világ egy nagy és egységes birodalmat képezne, s egy és ugyanazon (nagyobb) országban a legnagyobb különbségek vidék és vidék, tartomány és tartomány szerint nem léteznének. Egy műveletlen népnek, például, nincs kedve és ösztöne a mi gyártmányaink consumtióját nagyobbítani, ha ennek folytán földművelését tökélyesbítene kellene. Egy másik nép, mely a megismerés fájának gyümölcseit már megízlelé, nem fog örökké a mezőgazdasági fejlődéspolczon maradni akarni, műipart önállóságra tör, s azért a velünk való hosszabb érintkezés megszakítását tőlünk való emancipationnak tekinti. Vagy mit teszünk azon esetre, hogyha más magasműveltségű népek a pusztán agricól népek piacznán velünk iparúzó néppel versenyküdelemre szállanak. Nem is említve, hogy ilyféle rivalisatio és vetélykedés sokszor mélyen menő rázkodtatásokra, háborúkra is szolgáltalt alkalmat, a hol egyik nép a másikat rongálja, sérti, gazdasági fejlődésben erőszakosan feltartóztatja.

Kétségtelen e mellett, hogy minden népben, tehát még a legelőrehaladtban is mindég sok akadályokra talál a tovább-fejlődés. Minden mélyebbenható akár politikai, akár sociális, akár anyagi reform, átalakulás, rendszerint nehéz belső krízisek és hánykodásokkal szokott karöltve jární; egész osztályokat állásukban és eddigi helyzetökben megrendít, s mindég sok időboés még több egyéni és közületi áldozatokba kerül, míg a *régi* teljesen kiküszöbölve, az *új* biztosítva leend, és az egész társadalmi szervezet és ipari életmozgalom *mezavart egyensúlyja ismét teljesen helyre állhatand!* Míg másfelől minden hosszas halogatása a szükséges reformnak a nemzet szellemét annyira megbéníthatja vagy megmérgezheti, hogy azután áldásos előhaladásra mind az ösztön, mind az erő nála hiányzand.

¹) L. még *Roscher*: System I. 263 sk. §. *Rückert*: Weltgeschichte in organischer Darstellung 1856. II. köt. utolsó fejezetek. *Guizot*: Histoire générale de la Civilisation. *Buckle*: History of Civilisation. *Ferguson*: Essay on the history of Civil Society. *Porter*: Progress of Nations. 1860. *Chevalier-Horn*: Die Weltindustrie in der zweiten Hälfte des 19-ten Jahrhunderts (1869.) passim. *Neumann*: Die Civilisation und der wirtschaftliche Fortschritt (1869.) többhelyütt; végre *Stuart Mill*: Principles III. 17. fej.

²) Az embernek folyton növekedő hatalmát a kultenneszélet felett s a művelődés különböző fokait és phasisait. szellemdúsan ecseteli *Neumann*: id. 16 -22. s következő lapjai. 212-213. 1.

³⁾ Jelesül némely *szocialisták* de némely nemzetgazdák és publicisták is, kik főleg a *Ricardo Malthus-féle* eszméket végletekig fejtvé, mindenütt csuk süllyedést és szegényedést látnak.

⁴⁾ Ezek közt főhelyet foglalnak el az újabb éj-amerikai neizetgazdák, névszerint egy *Carey* (Social Science I. 270. sk. 1. s egyebütt is). *Peschine Smith* (Political Economy 1858.) és mások; azután az angol *Banfield* s a francia *Bastiat*, végre a németek közül *Prittwitz* (Andeutungen über die künftigen Fortschritte der Civilisation 1855.) kiknek műveikben a határtalan és mind inkább gyorsabbodó fejlődési progressin eszméje jut kifejezésre, sőt részben a legkézzelfoghatóbb paradoxonok is találunk szöszöllőkra. L. *Roscher*: I. 263. §.

⁵⁾ L. erről sok találó észrevételt *Malthusnál*: Additions to the Essay on the principle of population III. 5-13. fej. és *Roscher* id. h.

⁶⁾ A nagy angol társadalmi-philosoph *Hume Dávid* egyenesen azt állítja, hogy az ipari fensőbbség a népek közt vándorol, és egyikről a, másikra száll át. L. „Discourses N.” III.

149. §.

Folytatás.

Hogy az elért *virágzást kor után*: egész nemzetekre épen úgy mint egyes emberekre a hanyatlás és süllyedés korának kell-e bekövetkeznie, ép oly kevésé bizonyítható be, mint tagadható. – Azon nagy kérdés, vajjon az emberiség fejlődésében a *körfutás* (Kreislauf) törvényének van e alávetve, vagyis hogy (egészben és egyes élőméiben: a népekben) arra van e utalva, hogy bizonyos fejlődéspolcz elérte után ismét visszaessék s kiinduláspontjához térjen vissza ¹⁾; avagy pedig az *örökhaladás* és emelkedés világ-szabályának: fölette nehezen oldható meg, egyebek közt azért is, mert nem tudjuk, vajjon az első vagy az utolsó *tizedében* élünk-e az emberiség történetének. Egészvéve mind az egyikre, mind a másikra nézve lehet érveket és észleleteket felhozni.

A körfutás illetőleg a sötétebb világnézet igazolására jelesül azt, hogy (gazdasági téren) a sükernek, a birtoknak és élvezeteknek rendszerint zsbibasztó hatása van; hogy a nagy erőfeszítés időszakait egyeseknél úgy mint egész népeknél közönségesen a *tespedés* vagy *kimerülés ideje* szokta követni, hogy az emberi ész és erő természetes korlátoltságánál, végre is, ha már a legjobb el van érve és még mindég valami új vétetik ezélba, a rozszabbra is kell visszanyúlni; végre azt, hogy minden *emberi ideálok* telvék fogyatkozásokkal és hiányokkal, s hogy rendszerint az eszményi törekvést nohéz csalódások és kijózanodások szokták követni, mintegy emlékeztetésül arra, hogy minden emberin és emberi törekvésen bizonyos *tragikai sorsvonás* húzódik keresztül, mely mindent a mulandóság és enyészet színében tüntet fel, s élesen szemügyre véve csak az igazán nagy jellemeket (melyek felette ritkák) nem nyugtalanítja és nem ejti kétségbe az emberiség rendeltetése és fensőbb hivatása iránt.

Eltekintve attól, hogy ugyanazon *irányiatok és törekvések*, melyek valamely népet fejlődésének tetőpontjára emelik, rendszerint tovább-hatásukban ismét az elért magaslatról levetik, s hogy az emberi és a természeti világ össze rendje tanúskodik a mellett, hogy minden földi létnél a keletkezés oka már magában szokta rejteni a jövendő enyészet csiráit.

A derültebb, s a *folytonos tökélyesbedést föltevő nézet igazolására* ellenben arra lehet utalni, miszerint nemünk, akár az egyest, akár a népeket

mint egészet, sőt az egész azaz összes emberiséget vegyük, lassú ugyan, de határozott *előmenetelt* tanúsít az emberi létei minden köreiben és irányaiban; hogy korunkban az emberek legnagyobb része anyagi s gazdasági tekintetben hasonlíthatlanul jobban, kényelmesebben, emberhez illőbb módon él, mint valaha; hogy ép az ipar és forgalom vagyis a közzgazdaszat terén üli az emberi és akaraterő *legfőnyesb diadalait*; hogy a belkereskedés egyfelől, az international forgalom, másfelől az egyeseket és népeket egymáshoz közelebb hozták, közöttük az érdok-solidaritás bizonyos fokát megállapították; a béke és szabadság, a jóllét és művelődés lehetőségét és biztosítékait megalkotják; s egészben véve minden enyészet és romolás *új meg új élet* elemeit és csiráit foglalja magában.

Mennyivel magasabban állunk mi újkori népek, hasonlítva az *ókori dnsikus népekhez* (melyek rövidlátó történetbölcselek által fölénk helyeztetnek) márcsak azon körülménynél fogva is, hogy a mai polgárosult nemzetek nem hódító hadjáratok zsarolására hanem takarékos-ágra épített vagyonnak örvendenek; hogy a rabszolgaság és a helotismus helyét a szabad s jogegyenlő honpolgárság intézménye foglalja el majdnem világszerte, s hogy a forgalom és ipar, a munka és anyagi foglalkozás becslése és méltatása, valamint az ipar és üzletmód tökélyesbítése alapján, az élet ezer meg ezer kényelmeivel és kellemeivel rendelkezünk, melyek ama népek előtt teljesen ismeretlenek voltak.

Nem is érintve azt, mily hatalmas biztosítéka és emeltyúje rejlik a haladásnak és előmenetelnek abban, hogy az *utónemzedék*: elődjének mind szellemi mind anyagi tőkéjének óriási tömegére, a tudományos vívmányok és gyakorlati hódítmányok naponként szaporodó elláthatlan sorára támaszkodhatik korunkban, s o mellett a polgárosító és humanisatorius hatású *keresztény religiónak* is minden áldásai és forrásaival rendelkezünk²⁻⁴).

¹) E törvény létezését és uralmát az ókorban *Aristoteles*, az újkor elején *Marchiavelli*, századunkban pedig a nagy bölcsező *Hegel* s legújabban *Gervinus* és *Roscher* hangsúlyozták.

²) A közzgazdasági fejlődést illetőleg érdekesek e tekintetben a 18-ik század két nagy szellemének *Hümének* és *Tuckernek* okoskodása és nézetküzdelméi. *Amaz* ugyanis szemére veté ez utóbbinak, hogy felfogása szerint az ipar és gazdaság haladásának véghe-tetlennek kell lenni, holott minden lény enyészetének csiráját önmagában hordja. Erre *Tucker* azt felelé, hogy szerinte senki se képes megmondani, hol kell a haladásnak szükségkép megakadnia; hogy minden politikai test épúgy mint a physikai elenyészhet; de nem *kell okvetlenül elenyésznie!* sőt jó törvények és tiszta erkölcsök mellett mind erősebbekké lesznek. L. még *Roscher* I. 264. §. 2 j.

³) *Stuart Mill* a gazdasági dolgok fejlődésében a *stationary state* (a bizonyos fejlődésponton való megállapodás állapotát) valami kecsgetetőnek tartja: szem elől tévesztvén, hogy az emberi világban amaz állapot rendszeren a *hanyatlani időszakot* nyitja meg, és készíti elő.

⁴) Az idevonatkozó feladványra nézve sok figyelemreméltó észrevételeket tartalmaz még *Knies*: *Politische Oekonomie* című jeles monographiája: *Krausének* a nagy német philosophnak „*Philosophie der Geschichte*” (1843.) című munkája; valamint *Krausnak* *Vermische Schriften*jei (főleg III. 146. sk. I. és IV-277. sk. I.)

150. §.

Folytatás.

Azt, hogy a nemzetgazdaságtudomány ezen két (legalább látszólag éles) ellentétben álló felfogás közt mintegy *közép- és közvetítő nézletirányt* képvisel az egész eddig kifejtett „általános rész” bizonyítja.

A nemzetgazdaságtan az élet alakulását és fejlődési stádiumait az érdekek, a folyton versenyző és sűrűlő anyagi s haszontörekvések ridek-alapján vizsgálja, és magyarázza. Távol minden fellengző, félszeg és akaratzsibbasztó *idealismustól*, tudományunk az élet reál elemeivel és hatalmaival számol, s minden igazi előhaladás, javulás, és javítás alapját nem a dolgok természetes rendjének *szükségszerű* kifolyásaként, hanem munka és erőfeszítés, szorgalom és kitartás eredményéül, és jutalmául tekint. A nemzetgazda nem hirdeti a világot a lehető legjobbnak, melyben minden magára hagyandó, az egyoldalú s fatalistikus *laissez-faire* elve elismerendő, s az állam vagy az egyesek erőfeszítése szakadatlan soha nem szűnő munkássága nélkülözhető.

A nemzetgazda nem esik kétségbe nemünk sorsa és jövője felett, de nem is mulaszt el semmit, mita jövő előkészítésére, kellemesbétételére szükségesnek vagy célszerűnek föl ismer. A nemzetgazdaságtan nem korholthatatik azért, hogy bizonyos körtünemények kifejlését meg nem akadályozhatja, romlott alapú organismusok gyógyítására orvosszereket nem ajánlhat, számos idealistikus törekvést egész félszegségében és ürességében felmutatja. Mint tudománynak *csak egy feladata* és egy rendeltetése van tudniillik az, hogy a gazdasági dolgok természetesen alakulásuk törvényeit kiderítse és (akár kellemesek akár nem ratalált eredmények) az *igazt* ismeresse meg, és igazságokat fejtsen ki.

Egyébiránt még *ezen realistikus állásponton* is korántsem a szociális kétségbeesésre vezetők, hanem inkább megnyugtatók a nemzetgazdaságnak tanítélei és eredményei. Mert azt bizonyítják, hogy a nemzetgazdasági élet nem az *ellenmondások rendszere*, vagy a társadalmi nyomor ésszülyedés *siralomvölgye* (mint Proudhon mondja)¹⁻²⁾; hanem tényleges megvalósulási műfolyama az emberi tevékenység és önelhatározás gazdasági körében is nagyszerű szervezet által képviselt *felsőbb összhangnak és harmóniának*. Kétségen felül helyezik azt, hogy nemünk egyetemes történetében nincs példa arra, hogy erkölcsileg ép és erős nép, *míg* ezen jellemét le nem vet*, elbukott volna. Kétségen felül helyezik, hogy az ipar és a forgalom terén is csak *az ész és a szellemi* potenciák azok, melyek a valódi haladást biztosítják, hogy tudományunk nemcsak nem ellenkezik, hanem inkább igenis jól megfér a teremtő bölcs világtervei s az általa élénkbe tűzött feladatokkal, a mily bizonyos az is, hogy a nemzetgazdaságtan, ép úgy mint bármely egyéb társadalmi tudomány, végfolyamatban nem egyéb, mint (a maga körében) *realisatiója az emberiség, a szabadság és művelődés nagy eszléinek*; és ez eszmék diadalmas harcának története egyszersmind története a közigazdaságnak és ennek tanának is³⁾.

¹⁾ Vagy mint tudományunkat *Carey* elhíresztel: a kétségbeesés bölcsellete mely a romlás szakmátánán alapszik. (L. Halász ford. 522. 1.)

²⁾ L. *Schäffle*: Nat. Oekon. 418. 1.

³⁾ *Berens*: Versuch, stb. 380-381. 1.

151. §.**Folytatás.**

Az ím mondottak nyomán nem lesz nehéz néhány főbb tételben körvonalozni *azon praktikus feladatokat is*, melyeknek megoldására korunk közgazdasági tekintetben első vonalban hivatva vagyunk.

Ugyanis: mindenoldalú *teljes kifejtése* és harmonikus egyensúlyban tartása a három termelési tényezőnek: munkának, természetnek és tőkének. Biztosítása, érvényreemelése a gazdasági élet minden köreibben a *szabadság* és *verseny*, a rend és harmónia, a *progressió* és *konserváció* elvének és elemeinek; öntudatos törekvés a természeti és tőkeerők minden iránybani kiaknázására, hasznosítására; a szakértelemmel és szorgalommal párosult üzlet és ipari eljárás meghonosítására; nem különben arra is, hogy akadálytalan forgalom és közlekedés, élénk hitel- és minél sokoldalúbb *productio* mellett a *nemzeti jövedelem megoszlása* helyesen és igazságosan történjék a társadalmi osztályok közt; a fogyasztásbani ildomosság és takarékosággal párosuló *mértékletesség* pedig a szakadatlan vagyonosodás és az általános anyagi jólét kifejtésének szilárd alapját és rugóját képezze; végre mindég és minden irányban távolmaradás a hiú *elbizakodástól* épügy, mint a kislelkű elcsüggedés és kétségbeeséstől:

azon vezéreszmék, melyekből napjainkban az egyesnek épügy, mint az egésznek, a törvényhozónak épügy, mint a kormány embernek és a status-férfiúnak kiindulnia, melyekre összes közgazdasági tevékenységünknek okvetlenül alapíttatnia kell. A mi, ha megtörténend s azon kívül a *népélet erkölcsi és politikai alapjai épek és egészségesek maradnak*, nem léssen sohase okunk a jövőt féltetni s fenmaradásunk és előmenetelünk tartósága és biztonságában kételkedni.

MÁSODIK RÉSZ.

A NEMZETGAZDASÁG KÜLÖNLEGES TANAI.

BEVEZETÉS.

Eddig a nemzet-vágyon keletkezése, forgalma, megoszlása és fogyasztása természetét, törvényeit és *általános* alapviszonyait fejtettük ki, s a *tudomány egyes categoriáinak* (sarkfogalmainak¹) *külön és egyenként* való elemzésével foglalkoztunk. Szükséges már most áttérni azon különböző módok és formák nyomozására, melyekben amaz alapviszonyok, a nemzeti gazdaság *különböző foglalkozási ágaiban* (egymással összefüggésben és egymásra hatva) nyilatkoznak²); nemkülönben arra, mikép érvényesülnek az egyes sarkfogalmak a nemzeti ipar és forgalom-élet egyes főszakainak, jelesen a mezei gazdaság, a műipar, és a kereskedésnek *concret* szervezetében¹). Megjegyezvén, hogy ezeken *kívül*: az *államhatalom* azon intézkedései és teendői melyekre az a társadalomgazdaság támogatása és előmozdítása tekintetéből utalva van, szintén egyik lő feladványát képezik tudományunknak, melyet tárgyalásai körébe vonni, illetőleg megoldania kell ').

Mindezek egybefoglaló rendszeres kifejtése a „Nemzetgazdaságtan” *második* vagyis *különleges részének* képezi tárgyát. Mely tekintetben azt mondhatni, hogy tudományunk ezen része hivatva van: a társadalmi háztartás három fő-iparágának: a mezei gazdaság a műipar és a kereskedésnek természetét, fejlődési szabályait, s a gazdasági nép- és államélettel összefüggését kimutatni; az iparnak és forgalomnak *állam-törvények s közintézmények* befolyása alatti alakulását, eredményeit, és viszont a politikai és műveltségi életre való visszhatását megismertetni; üzleti módjainak általános⁵) jellegét és eredményeit feltüntetni; végre mindazt a mi a közjó és nemzeti haladás érdekében ezen irányokban szükségesnek vagy czélszerűnek mutatkozik, kijelölni. Vagy mint a nagy német nemzetgazda (ki ez új tárgyalási módot tudományunkban alapította) oly találóan jegyzi meg: „nebst der Innenseite der Gewerbe und der nationalen Beschäftigungszweige, auch den Zusammenhang derselben mit dem Ganzen der Volkswirthschaft, der Gesetzgebung, der Politik, der Kultur, überhaupt mit dem Ganzen der Geschichte und des Volkslebens klar zu legen” (Röscher)⁶⁻⁷).

Kitetszik ezekből, hogy a Nemzetgazdaságtan e „Második Részé” nem egészen egyértelmű *közgazdasági politikával*, vagyis a nemzetgazdasági igazgatás tudományával⁸); mert itt nem egyedül és kizárólag (sőt nem is első sorban) a kormány s közhatalom teendőiről és feladatairól, hanem a (sokkal szélesb tüneménykört képző) *összes népélet- és társadalomgazdaságról*, a

mint az a jogi, a sociális, és a kulturai befolyások alatt a nemzetipar három fő-ágában: mezeti gazdaság, műipar és kereskedés, nyilatkozik, vagyon szó; a *közgazdaságpolitikai* elvek és tanok csak másodrendű szerepet viselnek¹⁰⁻⁹⁾; s a praktikus kormányzati tevékenység kicsinyes, inkább rendészeti és részletességbe menő intézkedései figyelmen kívül maradnak¹¹⁾).

Ilykép értelmezve a „Különleges Nemzetgazdaságtan” elvkörét, ez utóbbi a következő fejezetekben foglalathatjuk össze:

1-ször a nemzeti ipar és forgalom rendszere és az államhatalomnak feladatai e tekintetben általában.

2-ször a mezeti ipar nemzetgazdasági elmélete.

3-szor a műipar nemzetgazdasági elmélete.

4-szer a kereskedés és közlekedés nemzetgazdasági elmélete.

5-ször a pénz-, a hitel-, és banküzlet elmélete.

¹⁾ Milyenek a jav és érték, termelés és munka, tőke és hitel, forgalom és jövedelem stb. fogalmai.

²⁾ L. ez egész „Bevezetésre” nézve *Mangold* remek czikkét „Volkswirtschaftslehre” *Bluntschli* Staatswörterbuchjának XI. köt. 115. sk. 1.

³⁾ Azért Koscher az *első* vagy *általános* részt az orvostudományok körébeni *Anatómiával*, a *különlegest* pedig az eleven működő és összeslet élet törvényeit és funkciót magyarázó *Physiologie*, val hasonlítja össze. L. még *Cour celle*: I. 4-5. 1.

⁴⁾ Erről már a Propädeutikában is szólottunk. L. még *Rau*: Pol. Oek. II. 9. §. e betű alatt.

⁵⁾ Nem speciális, vagy ép *technikai*.

⁶⁾ Hogy természetesen sohase a privatgazda, hanem mindég a fensőbb, a közgazdasági érdek szempontjából elemeztetnek a viszonyok, említeni nem is kell. Azt mondja e tekintetben *Schäffle*: Nationaloek onomisch kommen die einzelnen Haupterwerbszweige nur insofern in Betracht, als es sich um die Darlegung der Bedingungen handelt, welche im volksgesellschaftlichen Wirtschaftssystem die oekonomische Gestaltung jener Erwerbszweige bestimmen. L. id. in. 22-23. 1.

⁷⁾ Így például míg a *magángazda* a nagy és kis gazdaság, a belterjes vagy külterjesgazdálkodásmód, a gépekkeli productió, a vaspályák stb. kérdéseinél mindig azt tekintti: mily hatása s előnyössége van *ezeknek az egyesre*, mily erők s technikai eredmények mutatkoznak azokban, hogyan kell amaz eszközökkel bánni stb., addig a nemzetgazda azt nyomozza: mily hatása van a gazdálkodásmódnak, a gépüzletnek, a vaspályái közlekedésnek; a *nemzeti vagyonosságra*, a cultura, a politika stb. érdekeire; ajánlható-e az *egésznek* szempontjából; mily országos intézkedések teendők az egyik vagy másik irányban, hogy a tapasztalt hiányok mellőzethessenek, a haladás biztosíttassék stb.

⁸⁾ Mint a németek közül egész a legújabb időkig sokan állíták.

⁹⁾ Melyek egyébként az első vagy általános részben is az illető helyeken előfordultak, p. o. a hol a munkabéri politikáról, kamat-törvényekről, pénzverésről, árszabványokról, biztosítási szegényügyi intézkedésekről szólottunk.

¹⁰⁾ Az itt kifejtettekből ismét kitetszik, miszerint mi tudományunknak *ezen részét* (a különleges tanokat) korántsem akarjuk azonosnak tekinteni és tekintetni a németek „Volkswirtschafts-Pflege, vagy Volksw. Politik”-jával, mert mi is úgy vagyunk meggyőződve, hogy a nemzetgazdaságtan egy *magában befejezett egésletes* tanszak, mely más tudományból egész *részeket* átvenni sem jogosítva nincs, sem azt tenni nem is szándékozik, pedig csakugyan e hibába esnek, hogyha a németek szerint a különleges részt egyszerűen a *közgazdasági állam-igazgatásunból* (Volkswirtschaftliche Verwaltung) kölcsönöznék. A mi felfogásunk szerint a nemzetgazdaságtudományának e „második részében” a *társadalmi iparágak általános elmélete*, nem pedig az állam igazgatási tevékenységének kifejtése a fődolog, s az állam ez *utóbbi* szempontból csak annyiban veendő különösen figyelembe, a mennyiben igen sok eset és körülmény fordul elő (épen úgy mint már az általános tanokat tartalmazó első részben is láttuk) a melyben az egyes iparágak és foglalkozás-nemek *állami támogatást*, előmozdító, buzdító vagy megszorító stb. működést szüksegeinek,

szóval állami és kormányi föllépést nem nélkülözhetnek. Ezen felfogás szerint megdől a németeknek tudományukat két részre (Volksw. Lehre, és Volksw. Pfllege) szakító rendszere; másfelől fenmarad mind a „Nemzetgazdaságtan”, mind a Gazdasági Államiigazgatástan” (vagy ha jobban tetszik „Közgazdasági Politika”) a maga teljes önállóságában és önjelentőségében; s míg ez utóbbi a szoros értelemben vett *államkormányzás-tan* egyik fő-ágaként szerepel, addig amaz a tág ért. vett *Státusstudományok* egyik külön s önálló s ép magának a gazdasági igazgatástannak is egyik alapját képező elvkörét tartalmazandja. L. még *Stein*: „Die Verwaltungslehre” (1868.) VII. köt. 5-22. 1.

11) Annyiban, hogy a jelen „Második Rész” előkelőleg *praktikus* tanokat tartalmaz, s nem oly elvont dogmatikus elvek foglalatata mint az „Első Rész”, továbbá annyiban, hogy *itt*. az első részben fejtegetett abstract elvek mintegy *concret* alkalmaztatásra találunk: a különleges nemzetgazdaságtant még *gyakorlati*, vagy *alkalmazott* nemzetgazdaságtannak is lehetne nevezni. Szükségtelen ezek szerint az itt mondottakhoz hozzácsatolni, hogy a nemzetgazdaságtan e „második része” az, a melyben tudományunknak *viszonyosság-elvies* (relativistikus) jellege, melyet a maga helyén (12-ik §-ban) tüzetesen ismertettünk, kitűnőleg jut kifejezésre; miután jelesen az e részben tárgyalandó feladványok olyanok, melyeknek megoldására hely- és *időviszonyok*, *műveltségi* és politikai állapotok, *nemzeti* és *szociális sajátosságok* és különösségek határozó befolyással vannak.

ELSŐ FEJEZET.

AZ IPAR ÉS FORGALOM RENDSZERE, ÉS AZ ÁLLAMHATALOMNAK EZ IRÁNYBANI FELADATA ÁLTALÁBAN.

Irodalmi segédszerek: Roscher: „National-Oekonomie des Ackerbaus” (1860. s azóta többször). Bevezetés. Rau: „Politische Oekonomie” I-ső kötet utolsó fejezet és II. köt. 5. kiad. 1-9. §. Max, Wirth: „National-Oekonomie” II. köt. Bevezetés. Courcelle-Seneuil: „Economie Politique” II. köt. 1-18. és 372. sk. I. Schäffle: „Nat. Oekonomie” 330. sk. 374. sk. 1. L. Stein: „Verwaltungslehre” I. köt. (1869.) általában és VII. köt. (1868.) 1-63. Í. Stuart Mill: „Principles of Political Economy” V. könyv. K. nutz: „Politika vagy Országasztntan” (1862.) 36. sk. 317. sk. 351. sk. 1.

ELSŐ CZIKK.

Az ipar és forgalom rendszere, és fő-ágai általában.

A gazdasági népelet főágai.

A népek gazdasága egy nagy s gazdag művezettel bíró ipar- és foglalkozási rendszert képez, melynek crőelemei, nyilvánulásai, hatásai egy szorosan összefüggő *egészként* jelenkoznak. Ezen egységes ipar- és üzletélet, illetőleg ennek fejlődése és mozgalma nem lép *külsőleg* valósulatba egy *egyetlen* s változatlan jellegű *össz-gazdaságban*, hanem bizonyos sorában megannyi külön, de egymásra utalt s szervesen összefüggő fő- és mellékágak, termelési, forgalmi foglalkozásnemeknek.

Ezen *megoszlása* vagy *szétágazása* a nemzet gazdasági tevékenységének: a szükségek és képességek, a természeti és kulturai viszonyok, a politikai és sociális intézmények, az egyéni erők és hajlamok különféleségéből ered; a népelet fejlődési polcza s általános műveltségi stádiuma szerint nagyobb vagy kisebb mérvű; de mindég és mindenütt praktikus irányú és nagybani nyilatkozása a *munkamegosztás világtörvényének*, mely utóbbi ezen a téren üli legfényesb diadalait, s annál tökélyesb gazdasági formákat és intézményeket hoz elő, mennél előbbre haladott valamely nemzet szellemi és anyagi tekintetben, mennél jobbak politikai és társadalmi institutiói, men-

nél szabadabb forgalma, s mennél elevebb üzleti erélye és termékenyebb a vállalkozási szelleme!

A nemzeti ipar és foglalkozás rendszerében *négy fő-ág* különböztethető meg.

Első és mintegy alapvető iparág a *mezőgazdaság*, mint azon foglalkozásnem, mely nyeresztermékeket és ősanyagokat állítván elő, egyfelől a nemzeti táplálkozásnak, másfelől a nemesítő iparnak és forgalomnak szolgáltatja eszközeit és forrását.

Második: a *műipar*, melynek rendeltetése a nyers anyagokat átalakítani, emberi szükségletek fődözésére, a technika és művészet segítségével, alkalmasbakká változtatni.

Harmadik a *kereskedés*, mint a termelvények forgalomba hozását, s szállítását, tehát a termelők- és fogyasztók érintkezését és a közlekedést közvetítő iparág.

Negyedik a *pénz- és hitelüzlet*, mely az ipar- és forgalomélet két hatalmas tényezőjével: a pénzzel meg a hitelleli műveleteket szervezett s önjelentőségű foglalkozás-ágként tünteti fel¹⁾.

Némelyek szerint végre annyiban, amennyiben tudományunk elsősorában a *nem-anyagi* javak, sa *személyes szolgálatok* is helyenkint figyelembe vétettek: egy ötödik és külön szakasz a személyes szolgálatoknak itt is volna szentelendő. Minthogy azonban e szolgálatok (eltekintve attól, hogy szorosan véve *ipar-ágnak* nem tekintethetnek) gazdasági vonatkozásaik szerint a többi nemzeti foglalkozás-ágak elméletében úgyis némi méltatásra találnak, s részben a „Harmadik Rész” tárgyát képző *pénzügytanban*, mint *közszolgálatok productiója* tüzetes kifejtésben részesülnek: az érintett külön ötödik szakasz mellőzhető, s csak a „Befejezést” tartalmazó zár elmélkedésben fordítandunk reájuk némi figyelmet.

¹⁾ *Stuart Mill* ez osztályozást nem helyesli. Ép így a francia szakember *Ounoyer* és utána *Garnier* és mások a gazd. népeletet a következő főágakra akarják osztani: 1-ször *Anyagi termelés*; jelesen: a) Industrie extractive, b) Industrie voitiurière. c) Industrie manufacturière, d) Industrie agricole, e) Industrie commerciale, f) Industrie constructive. 2-szor *Nem-anyagi termelés*; jelesen: a) L'art agissant sur les hommes, et ayant pour objet la *Physique* de l'homme, b) L'art ayant pour objet l'*Intelligence* de l'homme, c) *L' Moralité* de l'homme, d) *La Sécurité* et la Garantie de la *Justice*. L. még *Ounoyer*: La liberté du travail I. köt. több helyt. *Stuart Mill*: Pol. Economy I. könyv. II-ik fejt. 9. §. és *Garnier*: Traité. 88. sk. 1.

2. §

A nemzetek gazdasági fejlődés e a foglalkozási ágak szempontjából.

A népek gazdasági fejlődése egy nagy *műfolyamot* képez¹⁾, melyben a különböző iparágak fokozatosan és időszakokként fejlődnek, és a társadalmi háztartás szervületében illető helyöket elfoglalják. Történelem és tapasztalás egyiránt bizonyítja, hogy a nemzetek mindenkor *adott* viszonyaik, természeti s geographiai helyzetök, történeti és politikai fejlődésmenetük különfélesége szerint majd az egyik majd a másik ipar-nemmel, majd többel egyszerre kezdik meg pályafutásukat, hogy például addig míg az egyik föld-

műveléssel kezd és fejlett műiparral vagy kereskedéssel végez, a másik első életszakaiban élénkebb kereskedést űz, és a virágzó mezőgazdaság csak később foglal helyet nála²); úgy hogy tévedés volna azt hinni, mintha minden népre és minden országra nézve egy- és ugyanazon *fejlődési sor-menet* léteznék, s mintha *minden* állam gazdasági fejlődésében az első fok a nomácláság és a pásztori élet, a második a mezőgazdaság, a harmadik a műipar és a kereskedés, és a negyedik a pénz- és hitelüzleti állapot volna *szükségkép*³).

Eltelkintve attól, hogy minden csak némileg is polgárosult s nagyobb területtel bíró országban bizonyos mérvig földművelés, műipar, és kereskedés természetszerűleg mindig megvan s nem is hiányozhat⁴); és hogy szabályszerű viszonyok közt az érintett fő-iparágak mindég egyidejűleg egymás mellett és egymást támogatva fejlődnek⁵), úgy hogy magasb tökély-polczra önmagában véve egyikök sem juthat, ha a többiek fejlődése megakad s analog haladásban szintén előre nem megy.

Mindez nem zárja ki egyébiránt lehetőségét bizonyos iparművelődési *fejlődés-sor* felállításának; jelesül oly végre, hogy alapján és segélyével *különböző népeit különböző fejlődés-polczai*, s gazdasági állapotai teljesben főlismertethessenek.

Így nevezetesen meg lehet különböztetnünk:

1-szor *Vad, halászat és vadászatból élő népeket*. Ezek mint szellemi és erkölcsi tekintetben úgy gazdaságilag és politikailag is a legalsó fejlődés-fokot képezik. Vad népeknél jelesen a család- és a közületi élet kötelékei még igen lazák, törke- és törzsvagyon felette csekély, a munkamegosztás, a forgalom, és a szükségleti kör fejletlen, s a majdnem kizáró foglalkozás munkaszerek készítéséből, állatok szelidítéséből, elsőrendű tápszerek beszerzéséből, főleg pedig az egyesek és törzsek közti örökös czívódás és csatározásból áll. Sőt valódi ismertető jele e fejlődési állapotnak az egész gazdasági életnek a *természethatalmaktól rendkívüli függés*, melyre minden ipari formák és törekvések visszavezethetők.

2-szor. Valamivel magasb fokon állanak a *pásztor nomádnépek*, melyeknél a társaság első alapjai (a patriarchalismus alakjában) már megvetvék; a rabszolgák, úgy mint az azokat eltartani nem bíró vad népeknél már nem konczoltatnak fel, hanem munkára és szolgálatokra szoríttatnak; az állatokkal bánásmód eszélyesb és kímélőbb; s e mellett már a munkamegosztás és a tőkegyűjtés némi kezdeményei sem hiányzanak. – A vad- és nomád gazdasági állapot: a szegénységnek, az üzleti élet tespedő monotonijája és egyformaságának, a *köz* iránti érdeklenségnék, és a technikai együgyűségnek állapota, egyszóval agazdasági *természet-állapot* (der volkswirtschaftliche Naturzustand)⁶).

3-szor. *A földművelési fejlődésfok*. Ez már polgárosulási állapotokat föltételez. Az agricol-államban már törzsek és családokból alakult s bizonyos állandó földtérhez kötött egységesb *közületet* (Gemeinwesen) szemlélünk; a társadalom patrimonial-aristocratiai jellegű (politikai) alakot öltve jelenkezik; a lakhelyek állandósága, rendezettebb munkamegosztás, élénkebb közlekedés, s némileg felgyűjtött tőke az iparnak épúgy mint az értelmi haladásnak biztos alapzatául, szolgál s a szükséglet rendes volta már rendes productiót is föltételez; a természet hatalmaktól függés pedig már nem oly

nyomasztó, a mennyiben az ember erőivel és tőkével azokon némileg uralkodni kezd, vagy legalább azoknak önérdékébeni vezetésére képessé válik, politikai tekintetben ily államokban a földesúri osztály a mérvadó, a földdel nem bírók pedig a szabadtalanok és függők. Földművelés és mezőgazdaság ezek szerint nélkülözhetetlen alapja és föltétele minden virágzóbb nemzetgazdaság és ipari műveltségnek, azon sarkkő, mely nélkül a társadalmi háztartás épülete fen nem állhat.

4-szer. *A műveltség legmagasb pólusán* a fő-iparnemek egyidejűleg és kapcsolatosan vannak meg. Itt a kifejtett mezeigazdasággal karöltve járó belterjesb kézműzetet és gyártást, élénk kereskedést és közlekedést, tudományt, művészetet és magasb fokú technikát találjuk; az érdekek és törekvések küzdelme napi renden van, a társadalmi osztályok éleesebben elkülönülnek, de össze is forrnak; politikai tekintetben a monarchiái s monarchico-democratiai formák a túlnyomók; műveltségi és sociális irányban pedig az *egyenlőségi* eszmék, az ipar- és *forgalomszabadsági* törekvések, az eleven közvélemény, journalistika, és szellem-mozgalom, végre az ipari és forgalmi cultura gyúpontjainál szolgáló *városok*⁷⁾, meg az *önkormányzati* tendenciák a mérvadó tényezők⁸⁻⁹⁾.

¹⁾ L. *Schmittenner*: Zwölf Bücher I. 214. sk. *Stein*: Lehrb. der Volkswft 350. sk. 1. *Ferguson*: History of Civil Society. (1767.) Progress of Nations. (1860.) *Roscher*: System II. 7. sk. §. *Liszt*: Polit. Oekon. többhelyiitt. *Rau*: Archiv der Politischen Oekon. V-ik köt. 2-8. füz.

²⁾ Sok régiebb állam oly csekély terjedelmű volt, hogy egyebe mint virágzó kereskedése nem is lehetett, például Velence, Genua, a Hansavárosok.

³⁾ Mint ezt a különben szellemdús német szakember *List Frigyes* állítja, azt mondván, hogy *minden* nemzetnek a következő négy iparfejlődési fokon *kell* keresztül mennie 1-ső fok: pásztorság. 2-ik fok: földművelés. 8-ik fok: földművelés és műipar. 4-ik fok: földművelés, műipar, kereskedés. *E* nézetnek bírálata 1. *Rau* fentid. értekezésében. *Lisztnek* tanát legújában *Stein* némely módosításokkal magáévá tévén, közelebbről arra utal, mint válnak a különböző nemzeti foglalkozásnemek az idők folyamában önállókká, mint lép az ipar a kereskedéssel, az ipari érdek a kereskedési szabadság érdekével ellentétbe, mint törekszik mindegyike e foglalkozásnemeknek a maga külön-érdekét az *egésznek* közérdekének feltüntetni és érvényre juttatni stb. (Lehrbuch 351-355. 1.) Fejtegetéseit a következő figyelemreméltó megjegyzéssel fejezvé be: „dies sind die Grundformen der Volksinteressen. Da aber keine folgende Entwicklung die vorhergehende ganz auflöst, sondern mit ihren wirtschaftlichen Bedingungen vielmehr in sich aufnimmt, so ergibt sich, dass das, was wir das *Volksinteresse* im Allgemeinen nennen, eben ein gleichzeitiges Dasein und ein gegenseitiges Bestimmtwerden aller dieser einzelnen Interessen durcheinander ist. Gerade aber in diesem gegenseitigen Ringen und Drängen dieser einzelnen frossen Interessen untereinander besteht das innere Leben der Volkswirtschaft. ie sind és, welche durch den Gegensatz, den sie zu bewältigen streben zugleich das volkswirtschaftliche Bewusstsein wach rufen, und mit seinem bestimmten Inhalte erfüllen. Und diese Gemeinsamkeit des gegenseitigen Bewusst seiens, wird zu einen Elemente des Staatslebens etc. – Lisztnek és Steinnak e nézetét követi hazai írónk *Erdélyi* is: Nemz. Iparunk ez. műnk. 4. sk. lapj. Egy más sajtószertű felfogással pedig találkozunk egyfelől a híres szocialistánál *Proudhonnál* másfelől a jeles angol szakember *Sargantnál*, a kik a közgazdasági népélet fejlődési stádiumjaira nézve bizonyos elvontan kigondolt schenaát állítanak fel s azt vitatják, hogy ezen az alapon a tudomány igazságai legteljesebben ismertethetnek fel. L. *Proudhon*: Contradictionsjait és *Sargantnok*: Social Opulence cz. m. I.ső egész 16-ik fejezetéig.

⁴⁾ Azért *abszolút* értelemben vett földművelő népről, vagy műiparos népről, vagy kereskedő népről nem is lehet szólni; hanem hogyha ez elnevezések egyikét vagy másikat alkalmazzuk valamely nemzetre csak azt akarjuk kifejezni, hogy nála az egyik vagy

másik nemzeti iparág a tulajdonkép domináló és mérvadó, mely ama népnek sajátlagos gazdaság-műveltségi jellegét kölcsönzi.

⁵⁾ Habár nem is egyforma eredménnyel.

⁶⁾ Szellemdúsan jegyzi meg e népekről *Roscher*: „bei der zerstreuten und geringen Bevölkerung kann die Arbeitsteilung nie weit gebracht werden; die beinahe ausschliessliche Viehzucht macht stete Wanderungen nöthig. Bei Nomadenvölkern fast keine Veränderungen. Binnenhandel unmöglich, aber desto mehr eignet sich ein solches Volk zu Zwischenhandel. Einfachheit aber Erhabenheit ihrer Verhältnisse. Religiöse Productivität der Hirtenvölker; der Geist der persönlichen Freiheit (jobban mondva Ungebundenheit) ausserordentlich mächtig. Bei der Gleichheit, der Lebensweise giebt es unter Freien keinen Standesunterschied; vor auswärtiger Unterjochung sind die Nomaden schon durch die Natur ihres Landes gesichert. Die Nomaden beharren unveränderlich auf der Stufe des früheren Mittelalters. Allgemeines Faustrecht; mitunter erfolgt unter einem talentvollen Häuptling die zeitweilige Concentrirung aller Nomadenstämme, worauf sie dann in die umliegende Culturwelt als Eroberer vordringen (Cyrus, Attila, Dsingischan, Tamerlan); wozu oft die eingetretene Übervölkerung zwingt. Es ist dies ein Hauptmittel der Vorsehung die Weltgeschichte zu regeln, jedem Volke seinen angemessenen Wohnsitz anzuweisen, und altgewordene Stämme durch neue Propfzeiser gleichsam zu regeneriren. In dem Charakter der Nomadenwirthschaft ist der Schlüssel enthalten zur Geschichte aller orientalischen Reiche.” (1. Grundriss derStaatswirthschaft-ját 24-30. 1. és System IL 12 – 17. §.); míg *Stein* arra utal, hogy mindezen népeknél általában gazdasági szaggatottság létezik; valódi köz-élet, érdek-ellentét és össz-érdek pedig hiányzik. (id. h.)

⁷⁾ „Im Gegensatze zu dem Lande, ist die Bevölkerung in den Städten volubil, unselbstständig, abgeschliffen, entnervt, und neuerungssüchtig; während andererseits die unendliche Vertheilbarkeit des Geldes alle zur politischen Freiheit, befähigt” mond *Schmittener*.

⁸⁾ Sok szellemdús megjegyzést tartalmaz e tekintetben *Feryicaou*: Civil Society cz. munkája, főleg I. r. 1. 7. y. és II. r. 1-i. fej. továbbá: Progress. 15 -19. 28. fejezet», és *Lemcke*: Populäre Aesthetik (1867.) 18.!. sk. 1.

⁹⁾ Hogy korunkban az emberiség, sőt maga világrészünk is mutat fel példákat *mind e fejlődési fokokra* nézve, említenünk se kell.

3. §.

A foglalkozási ágak és a népesség megoszlása az államterületen.

Az itt rajzolt különfeleség az emberek foglalkozása és az ipari üzletágakban: a népességnek (meg a vállalatoknak) saját szerű *megoszlását* is eredményezi a nemzeti államterületen. így például a *földművelés* leginkább a termékeny rónák és völgyeken terjed el, s megosztja a lakosokat egyes tanyák, majorok, meg *falvak* szerint, jelesen a mint a föld és vidék termékeny vagy terméketlenebb, a földbirtok jobban vagy kevésbé megdarabolt, a gazdálkodásmód nagyobb vagy kisebb tőkével értelmiséggel és művészséggel üzetik, személy- és vagyonszármazás a különlakozást lehetségessé teszi avagy nehezíti, templom és vásárpiacz, hatósági székhely stb. a lakhelyek összevonását előmozdítja vagy nehezíti stb.

A *műipari* üzletágak közül az őstermelők közvetlen szomszédságában azok honosodnak meg leginkább, melyek a mezei gazdának legszükségesb árukat készítik, míg másfelől a bányászok az érczhordó bérezés vidékeken, a vadászok meg halásznépek a folyamok és erdők közelében telepednek meg legszívesebben. Az országutak, folyók meg tengerek partjain és torkolatainál: virágzik a *kereskedés*, a *hajózat*, a *gyártás*, mely elterjedve s mind

nagyobb részét a lakosságnak, névszerint a *középosztálynak* magához vonva: a *városok* s *metropolok* kifejlődését idézi elő. A népesség e gyűpontjain találjuk a kormányshéket, a hatóságí kőzegeket, a tan-, fegy- és jótékonyági intézeteket, a pénz- hitel- és bankintutumokat, nemkülőnben a tudomány, a publicistika, az igazságszolgáltatás képviselőit, valamint az θ tekintetben szükségelt anyagi foglalkozásnemeket, és iparágakat. A városokban mint a gazdaszati forgalmi és kulturai életmozgalom gyűpontjain, hol minden folytonos forrongásban és pezsgésben létez: emelkedés és hanyatlás, gazdagság és szűkőlkődés, hatalom és szolgáltság, oligarchia és proletariátus egymás mellett, vagy egymássalí küzdelemben szemlélhető.

A városok *terjedelme* azon népességi kör terjedtsége és sűrűségétől függ, melyre a városi lakosság tevékenységét irányozza, s melyből életerőit szívja. Mennél virágzóbb a várost környező őstermelés, mennél élénkebb a belforgalom, mennél könnyebb a szállítás kifelé és a közlekedés: annál gyorsabban emelkedhetik a *város*, melynek ember-fejlesztő és embert magához vonzó *gyűjttereje* ekkor érvényesítheti magát legjobban. Innen van, hogy drágaság és krízisek, kereslethiány és forgalmi fennakadások, pénz-és hitelbajok városokban mindég jobban éreztetnek, s mélyebbre ható befolyást gyakorolnak,

A mi végül a *városok* bel-alakzatát illeti, azok közepén, a város szívében, rendesen legnagyobb a forgalom; ott van a legélénkebb hitel- pénz-és áruüzlet; ott laknak a pénzfejedelmek és a tőzsde-királyok, ott emelkednek a főtemplomok meg a főúri paloták, ott található a kormány és a hatóság főközegei, s körülötte sorakoznak illő gyűrűzetekben a különböző ipar-körök és hatalmi elemek; míg a *központtól távolabbra eső vidék* már inkább a kis iparosnak, a közép tehetőségű polgár-elemeknek gyű- és tartózkodási pontja, *azon túl pedig* a szegényebb osztályok, a munkás nép, az olcsóbb piacot szükségűlő rétegek lakoznak, s a város mindinkább *faluszerű* alakot és jelleget őlt fel¹⁾.

¹⁾ L. még *Schütz*: N.-Oek. 270. sk. I. Fr. *Schmitthener*: Zwölf Bucher 1.216-217. és *Stein* jeles értekezését: „Zur Physiologie der Städtebildung” a Deutsche Viertelj. Schrift 1861. foly. 4. fűzetében és *Schaff le értek*, a népességi mozgalomról U. O. az 1862-ki folyamban.

4. §.

A nemzeti fő ipar ágak állása, összhangja és egyensúlyja.

Sokoldalúlag vitatott kérdés az: melyike a nemzeti főiparágaknak a legjelentékenyebb a köz- és társadalmi gazdaság szempontjából. Némelyek ugyanis (névszerint a physiocratikus rendszer követői) a *földművelést* nyilvánították a legfontosb iparágának, mások a *kül-kereskedésre* s némileg a nemes-érez bányászatra vélik a fősúlyt fektetendőnek, mint a merkantilismus hívei; ismét mások a *műipart* és gyártást helyezik az első pólczra (a túlzó véd vámpártiak), végre vannak, kik a pénz- és *hitelüzletet* tekintik mindenekelőttjárónak, s ezek a napjainkban oly nagy szerepet vivő *börzemberek*.¹⁾

A nemzetgazdaságtan *jelen* álláspontján mind e nézetek tévelyeseknek nyilvánítandók; mert figyelmen kívül hagyják a gazdasági népélet benső egységét és nyilatkozási köreinek organikus összetartozandóságát és viszonyosságát; szerintök a társadalmi háztartás megannyi külön külön irányú s *ellentétes* elemek és iparszakok gyüledékének volna tekintendő; azon hibás föltevésre lévén építve felfogásuk, mintha létezhetnék polgárosult ország, a mely földművelés és műipar, kereskedés vagy személyi szolgálatok *nélkül* el lehetne, önálló életet élhetne.

A nemzetgazdaság egy nagy *létszer*, melyben minden egyes foglalkozási ág az *egésznek* épsége, teljességéhez szükséges, és viszont az egészről föltételeztetik, és támogatattik. A tápszer-anyagokat előállító földművelés épügy mint az ez anyagokat feldolgozó, továbbá öltöny-tárgyakat, munkaszereket stb. előállító kézmű vagy gyártás elsőrendű foglalkozás; mire menne azonban egyik is másik is, hogyha a *kereskedés* termelvényeit forgalomba nem hozná, a *közlekedés* és szállítás az áruknak keletet nem biztosítana, a pénz- és hitelüzlet nem élénkítené, – mindnyájokra nézve pedig a *személyi szolgálatokat* tevő kormány és bíró, rendőr és hatósági közeg figyelmét, gondoskodását ki nem terjesztené, biztos és békés fejlődésében mind ezen foglalkozásokat nem támogatná; a tanító és tudós, a publicista és a törvényhozó, a katona és a tisztviselő az ez iparágak felvirágzását föltételező és elősegítő emeltyüket elő nem állítaná²).

Kitetszik ezekből, hogy a nemzeti iparágak mindegyikének egyfelől a maga önálló jelentősége, másfelől az *egészhez*i vonatkozásából természetszerűleg folyó fensőbb fontossága vagyon, de mindenkor és mindenütt egyik iparág a másikat, egyik foglalkozás a másikat föltételezi; minek ismét az a következése, hogy a különböző iparágak között nemcsak *ellentét* és érdekösszeütközés nincs (mint sokan hirdetik) hanem inkább kétségbevonhatatlan *összhang* és *solidaritás* létezik, s hogy a társadalom különböző osztályai nemcsak hogy nincsenek egymásközt ellenségeskedésre utalva, hanem inkább arra, hogy békés érintkezésben termelvényeiket, szolgálataikat és áruikat kicseréljék, egymást becsüljék, s vállalva a közös nagy célra: a nemzet anyagi felvirágoztatására törekedjenek.

A nemzetgazdaság egészséges és szabályszerű fejlődésének egyik fő föltétele végre az, hogy a különböző *iparágak* kellő *egyensúlyban* és *arányban* álljanak, s válságoktól megóva maradjanak; nehogy az egyik vagy másik ág a többit helytelen mérvben túlszámalya s ezáltal az egésznek megzavarása vagy fejlődésében akadályozására okot adjon³).

¹) Dogmatörténeti szempontból érdekes, hogy *A. Smith* és *Malthus* a mezei gazdaságot productívebb foglalkozásnak nyilvánítják a műiparnál; míg *Ganilh*, *St-Chamans* és mások ennek egyenes ellentétét vitatják s a fősúlyt a külkereskedésre helyezik; *Liszt Frigyes* a kérdést protectionistikai alapnézete szerint elemezi, végre *Roscher* az itt általunk is kifejezett fensőbb politikai és relativitási felfogást törekszik érvényesíteni.

²) L. még *Garnier*: Tr. 114. sk. 1. és *Baudrillart*: Manuel-je első szakait.

³) Arról vajjon a mezőgazdaság vagy a műipar érdemel e *inkább* és *előbb* támogatást stb. alantabb tüzetesen szólunk.

5. §.

A vállalat és a különböző üzletviteli formák.

Ott hol bizonyos gazdaság termelését valami általános szükséglet kielégítésére irányzottan rendezi be, *vállalatról* szólhatunk¹⁾). Minden vállalat rendszerint több termelési tényezőnek, sokszor gazdaságnak szövetkezését szükségesi, s sikerességének föltétele a nevezett szükséglet helyes fölismerésében, az érték- és költségtelek megfelelő kiszámításában, szóval bizonyos vállalati *terv* felállításában rejlik²⁾). Minden vállalat kicsinybeni reproductiója és tüköré az össz-gazdasági életnek; s a nemzet annál magasb anyagi műveltségpolczon állónak tekintethetik, mennél inkább vannak a benne létező gazdaságok *vállalatokká* alakulva; míg az erők és eszközök szövetkezésén kívül álló elszigetelt gazdaságok nagy száma rendszerint az *egész* stabilitásának és fejletlenségének a jele.

Minden vállalat csak bizonyos tőke- és munkaerőre alapítható, odaértve a hitelt is, mely nélkül hosszabb időre vállalat alig lehet el. A *toké* részint álló és forgó, részint alap és üzleti, részint személyi és reál-hitel. A *munka* a vállalatban két irányban jelenkezik; egyfelől mint *vezetés* (üzletigazgatás, Geschäftsführung) másfelől mint tulajdonképeni anyagi és *közön-séges* munka; amaz a szervezést és intézést, a calculatiót és a könyvvitelt meg egyéb felsőbb műveleteket foglalván magában, emez a vállalkozó által elrendelt munkálatok közvetlen foganatosításából állván.

Lássuk a vállalatok szervezetét és jellegét közelebbről:

Nem annyira közgazdasági mint inkább technikai kérdés az: *minő üzletviteli formák léteznek* a gazdasági iparágakban, s mily természete és eredménye van ama formáknak a társadalmi vagyonosság szempontjából.- Ezért itt csak a következőkre lehet utalni.

Az ipari vállalatok módja és formája mindenekelőtt különböző magának az ipárnak neme és természete szerint. így a mezei gazdaságban *társ-üzlet* (Compagniegeschäft) úgy mint a kereskedés és a pénzüzlet terén. alig gondolható, sőt még a részvény-egyleti üzletforma is csak nehezen alkalmazható. A mi ellenben a *bér-üzletmódot* illeti, mely a földiparban oly széles terjedelemben honos, ennek meg a kézműzet vagy a kereskedés körében nyílik kevésbbé tér. Egyáltalában pedig mind ez irányokban előáll rendszeren a *nagyban* vagy *kicsinybeni* üzlet kérdése, mely határozó fontosságú arra nézve, mily alakot ölt a vállalat, minő alkalmazhatási tere van egyik vagy másik üzletviteli formának bizonyos foglalkozási ágban, melyek hatásai és siker-esélyei ama formáknak általában, és meghatározott iparnemekben különösen.

Az üzletviteli módot szorosb értelemben véve, a vállalat lehet vagy *magán* vállalat, vagy *társas*, vagy *részvény-egylet*, vagy egyenesen *állami* vállalat. A magán (vagy jobban egyéni) vállalat ismérve az, hogy egy önálló physikai személy sajátilag, önnön közvetlen vezetése és felelőssége mellett, meg kockázatára üz valamely ipart (akár mezőgazdaságilag, akár műiparilag, akár kereskedelmileg). A magánvállalati üzletforma legáltalánosabb, legelterjedtebb, és mind takarékoság s költségkímélés, mind kiválóan óvatos és erőteljes tőkedispositió tekintetében, rendszerint a legnagyobb és legbiztosb

nyereségi kilátásokkal bír. Van azonban bizonyos *határa*, melyen túl soha nem terjeszkedhetik; jelesen a *privátvagyon* és a *priváthitel* adott nagyságában; valamint azon körülményben is, hogy gyakran olyan természetű a vállalat, melyre a velejáró rendkívüli kárveszély miatt, *egyes* nem adhatja magát.

A *társas-üzleti* mód az, a melynél több egyéni gazdaság tőkéjét és erejét összeadja, a vezetést és risikót közösen veszi magára, a nyereség pedig a részvevés aránya szerint megosztatik. Ezen üzletforma leginkább a kereskedelemben lévén szokásos és helyén, az ez utóbbiról szóló szakaszban fog tárgyalatni. Ugyanez áll a *részvény-vállalati* formára nézve is, mely abban áll, hogy nagyobb számú *részvényesek* meghatározott összegről szóló (actiák vagy) *részjegyek* alapján bizonyos vállalat alapítására szövetkeznek, az ügyvezényletet és a felügyelést egy igazgatóra meg igazgató-tanácsra bizzák, s az üzletből folyó nyereséget a részjegyek aránya szerint: *osztalék* (Dividende) alakjában maguk közt megosztják. A részvénytársulati üzletforma napjainkban már rendkívüli elterjedésnek örvend, mind nagyobb mérvű hódításokat téveszen, s nem egy irányban hatott már eddig élénkítőleg és termékenyítően a közzgazdaság fejlődésére. Vannak azonban számos és mélyenrejlő hiányai és fogyatkozásai is, melyek névszerint egyfelől a már fentebb is ismertetett nagy-ipar és associatioval járó bajokból erednek, másfelől a vállalkozóknak maguknak helytelen magatartásának következtés³⁾.

A mi végre az *államilag* vezetett *vállalatokat* illeti, ezek legalább szabályként nem helyeselhethők⁴⁾, mert: a) egyesek vagy társulatok ugyanazon eredményt rendszerint kisebb költséggel, jobban és tökéletesbben érik el. b) mivel az üzlet-tartó állam igen könnyen azon vádra ad alkalmat, hogy nyereszkeskedni akar, vagy egyeseket versenyzése által elnyomni óhajjt; c) mivel fizetett tisztviselők által kényszerülvén a vállalatot vezetetni, ezekben az igazi érdekelttség ritkán lehet meg a süker irányában, és annak hiánya akadály a leendő a kellő eredménynek; végre d) nem tévesztendő szem elől, hogy a státusnak más, sokkal magasb rendű és fontosabb teendői vannak, mint gyárak és ipartelepek vezetése, ellenőrzése és mérleg-készítése stb.

Kétségtelen egyébiránt, hogy vannak *egyes* sajátnemű vállalatok, a melyek igen czélszerűen vezetettek *államilag*; így például akkor, ha az állam valami igen fontos iparágat, melyre egyesek vagy társulatok a nagy kockázat, vagy egyéb okból nem vállalkoznak, meghonosít (hajógyártás, fegyverkészítés, vaspályák építése); továbbá ott, a hol az államélet még oly *fejletlen*, hogy a kormány rendes adók nyomán a közszükségeket fedezni képtelen (p. o. bányászat, dominialjavak, pénzverés, regálék); nemkülönben ott a hol az állam jelentékeny üzleti reformokra *példaadás* által akarhatni; hol az egyesek általi üzletnél csalárdság és károsításoktól lehet tartani, vagy bizonyos egységes összpontosított fő-vezetés másként nem volna biztosítható; végre ott is, a hol a magánosok pillanatnyi haszna a nemzeti köz-érdekkel összeütközésbe jőne (p. o. államerdő stb.).

¹⁾ V. ö. erre nézve *Schäfte* klassikus értekezését: Die Anwendbarkeit der verschiedenen Unternehmensformen, a Tübing. államtud. folyóirat 1869-ki folyama második füzetében; továbbá *Steinnek*: „Lehrbuch der Volkswirtschaft” ez. m. 141-160. 1. s a jelen munkának alantabb következő s az iparszervezetre vonatkozó szakaszait.

²⁾ Azért *Stein* a vállalatot így értelmezi: „Das Unternehmen ist die planmäßige

Verwendung vereinigter Kräfte selbstständiger Wirtschaften zu einem Erwerb durch Production für allgemeine Bedürfnisse.

³⁾ Egy főfontosságú mozzanat a vállalatok természetének és állásának vizsgálatnál közgazdasági szempontból az is, mennyiben nyugszanak azok reál s solid alapokon, s nem szédelő üzérlet és Spekulation. A *számító körütekintés* a calculus és a speculatio üzleti tekintetben a szédeléstől élesen megkülönböztetendő, sőt egyik nélkülözhetlen eleme minden vállalati sikernek. A vállalkozókat a socialisták s különösen *Lassalle* kifakadásai ellen szellemdúsan védelmezi *Schäffle* „Bourgeois- und Arbeiternationaloekonomie” ez. remek értekezésében a D. Viert. Schrift 1864-ki foly. II-ik füzet főleg 277-ik sk. lapokon.

⁴⁾ A *kivételeket* a következő §§-ban. Ellenkező felfogás *Hock* id. szellemdús könyvében az adók- és államadósságról 13-15.1.

⁵⁾ Az állami ipar-üzletről bővebben alantabb a „Pénzügytani” részben szólunk.

MÁSODIK CZIKK.

Az állam feladata a nemzetgazdaság előmozdítása tekintetében.

6. §.

Az állam és annak célja általában.

Az állam a társaságban élő embereknek a joguralom, a jóllét és tökélyesedés tekintetéből közös főhatalom alatt, meghatározott földtereni szervülete. Az államegészet képviselő és igazgató *köz hatalomnak feladata* e szerint mindazon föltételek és intézmények megvalósítása, melyek az említett nagy célok elérésére, és biztosítására szükségesek, s az egyesek által elő nem állíthatván, az összeség erő- és érdekegyesülésére alapítandók.

Az államcélok *höre* és *terjedelme* közelebről szemlélve nem minden időben és minden népnél egyforma. Alacsony műveltségi fokon például az állam egész célja majdnem csak abban áll, hogy a *jobbiztonságot* kifelé s a személy- és vagyonszármazást benn az országban megvalósítja²⁾. A *Műveltség haladásával* azután egyidejűleg mind szélesb körűvé szokott válni a státus hivatása, s mind nagyobb és sokoldalúbb feladatokra kezdi a köz hatalom (részint a dolgok természetszerű fejlődése nyomán, részint önuralom) tevékenységét kiterjeszteni³⁾. E térfoglalás sok tekintetben *üdvös* és jótékony eredményű; névszerint ott, a hol a *középkor* viszonyokban gyökerező szétforgácsoltságot az erőknek és érdekeknek megszüntetés azokat egy fensőbb egészbe összefoglalja; közös nagy célok megvalósítására vezet; a particularismus helyébe az erőteljesb nationalismust és centralismust hozza; s a szellemi és anyagi élet fejlődésének s békés alakulásának bizonyos közös bázisát biztosítja⁴⁾.

Káros ellenben és helytelenítendő ott, a hol a kormányhatalom absolutistáknak és önkényuralmi formákban jelenkezik, az egyéni erélyt és a helyhatósági elemeket elnyomja, a státusközégek mindenbe avatkozó bureaucratikus gépezetét szüli, és az erők meg érdekek szabad fejlődése érvényesül-

hetese és versenye helyett a szabadalmak és a monopólok, a regalitás és a fiscalismms, a policzia és a bírői önkény uralmát honosítja meg⁵⁾. Művelt és szabad nemzeteknek ugyanazért *eszménye* e tekintetekben az: az államhatalom teendőinek *sorát és mérvét* olyképen megállapítani, hogy a rend- és szabadság, az Individualismus és a centralismus, a helyhatóság és a közületi hatalom illő viszonyban és egyensúlyban legyen; az állami közönbösség és az állami gyámkodás rendszere egyaránt távol tartassék; s a status támogatása mindazon törekvéseknek biztosítsák, melyek a társadalom fensőbb érdekei, a jogosság és művelődés, a jóllét és anyagi virágzás előmozdítására irányulnak⁶⁻⁹⁾.

¹⁾ L. ennek a „Fejzetnek” élén az irodalmi segédszereket.

²⁾ A népelet első szakaiában az egyes igen kevésbé érintetik az *egésznek* befolyásától. Az állam kevésbé szolgál az egyesnek, s azért viszont nem is követel tőle sokat. Azért sok, a mit magasb műveltségi polczokon valódi politikai szükséglet és az állam által teljesítendő feladatként tekintünk, amaz időszakban a család, a corporatio, rendek és községek által végeztetik, illetőleg elégítettik ki. Ez azon fejlődési stádium, a hol a község és a provincia mérvadó, az aristocratia és a feudalismus virágzik, a közhatalom pedig csak ritkán és ekkor is felette tökéletlen formákban lép előtérbe. Valamivel későbben keletkeznek azután a czéhek és a testületek különmemű szabadalmaikkal; fejlődésnek

ndul a polgári rend, emelkednek a városok, élénkül az ipar és a kereskedés, szóval a *középkori naturalismus* helyébe lassanként a valamivel finomabb s a kulturai érdekekkel is megfőbb *industrialisme* lép. L. *Eoscher*: II. 2. §.

³⁾ A középkor végén jelesül az államhatalom harcra kel a most említett elemekkel, s legyőzni törekszik; mely tek. hatalmas támaszra talál a státus a *mozgó tőke* mind nagyobb mérvbeni érvényrejtésében, a forgalom és a közlekedés tökélyesbedésében, a polgári elemeknek a kormánynyali készséges szövetkezésében, a nemzeti uralom-vágy fölbredésében, szóval mindazon jelenségekben, melyek közvetve egyszersmind a *centralisatio* elvénél érvényrejtését is előmozdítja, s a nagy állam-alakulatok kifejlesztés támogatják.

⁴⁾ Ez azon időszak, a hol az államigazgatás, a törvénykezés, a financia, a hadserevezet stb. első tökélyesb formáival találkozunk; a kormányzás és államrendezés bizonyos szak- és mesterséggé kezd szerepelni, a polgárok adóbeli és egyéb köztartozásai mind nagyobbakká válnak, s a hol az alapjaikban megingatott vagy részben el is söpört középkori hatalomelemek stb. mind a nagy *egész* előtt meghajolva, önállóan szerepelni megszűnnek, felbomlanak. L. még *Botcher* classikus fejtegetéseit id. h. 5-6. §.

⁵⁾ Az elsöre Angolhon, emerre nézve Franciaország képez szóló példát és tanúságot.

⁶⁾ Szépen mondja *Schäffle*: „bei der Vereinigung der modernen Nationen auf weitem Landgebiete zu regem geistigen und wirthschaftlichen Verkehr ist der Staat der Jetztzeit: *Nationalstaat* geworden”; míg másfelől hozzátehetjük, hogy a jelenkori állameszme világában úgy tűnik fel a státus mint egységes *ethikai-politikai személység*, mint a rend- és szabadság két nagy világelvének közlege, mint *jog- és kulturai közület*.

⁷⁾ A modern állam lényege és rendeltetése, úgy mint azt az újkori jog- és társadalombölcsészeti tekinteti, *Bemhardi* által a következőképp formulázatik: „Der Staat hat neben seinen übrigen, mehr realistischen Aufgaben, auch stets die Keime der Zukunft mit Bewusstsein zu pflegen, fördernd das geistige und sittliche Leben der Völker einer schöneren Entwicklung entgegen zu führen, als Träger der höchsten Interessen der Menschheit zu wirken” stb. Találóan mondja továbbá a szelleműs *Hock*: „des Staat ist die Atmosphäre, die uns unablässig umgibt, Tag und Nacht, von der Wiege bis zum Sarge, und selbst über die Grenzen des irdischen Das eines hinaus: er trägt und wärmt uns, erhält uns Pulsschlag und Athem, und wirkt am gedeihlichsten, wenn wir seine Gegenwart nicht gewahr werden”. És egy más szakember: „Die Aufgabe des Staats als des Organes der Einheit aller Interessen eines bestimmten Volks, wird indem Maasse als diese Interessen sich verzweigen, und die Bedeutung des Gesamtverbandes werden, eine wenn auch nicht *quantitativ* so doch *qualitativ* allgemeinere und schwierigere werden” etc. L. még *Kautz*:

Politika 15. sk és 335. sk. I. és *M. Wirthet* (id. I.) a ki abstrakt szabadsági álláspontjával ellenkezőleg helyenként jelentékeny engedményeket teszen

⁸⁾ Legújabbban *Stein: Verwaltungslehre* cz. nagy munk. VII.-ik részében (22. sk. 1.) jeles történelmi áttekintését nyújtja az államigazgatási rendszer iránti eszmék és elméletek fejlődésének a Merkantilismus, Physiocratismus és Smithianismus iskoláin keresztül.

⁹⁾ Az állam *czélja és hivatásáról* általában I. *Bluntschli: Staatsrecht* I. sk. I. *Kautz: Politika* 36. sk. I. és *Roscher: II. I. Schöffle: 336. sk. I. B. Hock: Die öffentl. Abgaben und Schulden* (1863.) 11. sk. I. és *M. Wirth; Nat.-Oekonomie* I. 572-584. I. és II. 1-32. lapjain.

7. §.

Az államhatalom feladata a közigazdaság irányában különösen.

Az eddig mondottakból önkényt foly az, hogy az államcélok sorában a társadalmi jóllét és *vagyonosság* is, mint segédszere és biztosítéka minden egyéb célok elérhetésének, kiváló helyet foglal el, s hogy annak közérővel és közintézkedésekkel való előmozdítása és ápolása a legjelentékenyebb státusfeladatok egyikét képezi.

Egyeseknek úgy mint egész népeknek fennállhatása, jólléte és ereje kedvező vagyoni állapottól föltételeztetik, másfelől magának az államhatalom tevékenységének sikere is illómérvű anyagi eszközök (vagyon) birtoklásától függ. Szükségtelen e szerint hosszab bizonyítgatása annak, hogy a státus a társadalmi gazdaság iránt *közömbös nem maradhat*, hanem inkább annak öntudatos előmozdítására, minden irányú támogatására első vonalban van hivatva.

E hivatásának az állam az által föllélhet meg, hogyha a személy- és vagyonbiztonságot, a közbátorlétet és joguralmat megalapítja, a polgárok munkásságát, takarékoságát és vállalkozási készségét ápoló közintézményeket életbe léptet; a törvényes rendet, a kül- és belső békét fenntartja; az ipar és forgalom biztosságát, könnyüséget veszélyeztető akadályokat elhá ritja; ott a hol bizonyos nagyobb cél magánúton el nem érhető, a közü let összes erőivel közbenjárul és intézkedik; szóval azon *kül-föltételek* megvalósítására foly be, melyek nélkül sem az egyéni, sem a társulati gazdaság sikeresen nem fejlődhetik, az erők és képességek meddők és gyümölcstelenek maradnak, a nemzeti foglalkozásnemek helyes aránya megzavartatik, s anyagi jóllét helyett szegénység, műveletlenség vagy tespedés lesz a népnek osztályrésze.

Az államhatalom továbbá az, a mely kellő erővel és tekintélylyel rendelkezve, azon nem ép ritkán előforduló esetekben, midőn az egyesnek *múló* magánérdeke az *egésznek* maradandó közérdekével összeütközik ¹⁾, ez utóbbit amaz ellenében képviselni, biztosítani van hivatva²⁾; továbbá, vannak számos foglalkozások és intézetek, melyek tekintetében a státus magát a magánosokra, privatvállalkozókra, a közérdek igen nagy veszélyeztetése nélkül nem bízhatja³⁾; végre ép a gazdasági érdekek, az ipar és forgalom bonyodalmas szövetében és érdek-súrlódásai közepette ezer és ezerszer merül fel szüksége annak, hogy egy *felsőbb vezérlő kéz* és tekintély enyhítőleg és kiegyeztetőleg közbenjáruljon, a felizgatott szenvedélyeket lecsilpítsa, az igazság és az általános közérdek mérlegével az ellentétek kibékítését eszközölje⁴⁾.

Mindezekhez járul a következő. A köz- és társadalmi élet figyelmes szemlélete azon megismerésre vezet, hogy az *egyéni érdek* és a *szabad verseny*, mint két leghatályosb rugója a gazdasági alakulatoknak, igen sok esetben elégtelennek mutatkozik bizonyos nagy czélok biztosítása, és maradandó alkotásoknak kivételére. Sőt az iránt som nyújt biztosságot, hogy a szükséges intézmények illő takarékosággal és költségkíméléssel valósíttassanak meg, és a gazdaságosság azon nagy elve, hogy a lehető legkisebb erőfeszítés és áldozattal a lehető legnagyobb eredmény érettesék el, valóban érvényre juthasson. Így szabad concurrencia és egyéni érdek nem képes *védelmi háborút* viselni, *igazságszolgáltatás* és *rendészet* alapján rendet és jogot fenntartani, súly- és mértékrendszert alapítani, erő-egyesítést és *szövetkezést igénylő-intézeteket* megvalósítani, stb. Míg másfelől sokszor egyes *erőpazarlásra* vezet, s minden jólrendezett országban bizonyos *ellensúlyozó* intézményeket nélkülözhetetlenekként tüntet fel, sőt ilyenek nagyszámbani életbeléptetését is vontatta tettleg maga után.

Mily számos szükséglet létezik polgárosult országokban, mely csak úgy elégíthető ki, hogyha egységes, az egész fogyasztói-körön átvonuló szervezetre, s egyforma elágazására az *összpontosított össz-szolgáltatnak alapítatik*. (Közlekedési, szállítási intézetek.) Mily sok szolgáltatásra van az államban szükség, melynél direct ellenszolgáltatásról szó sem lehet, vagy csak későn; s melynél tehát a versenyzők kínálata teljesen hiányzik (tudomány-ápolás az állam részéről, jövődöbeli nemzetérdekek diplomatikus utón való biztosítása, megszorítása a priváterdő-gazdaságnak az erdöszeti rendészet által stb.). Mily gyakran látunk vállalatokat szövetkezni, productiói és consumtiói czélokból összefolyjni stb. azért, mivel különválva az erők vagy elégtelenek, vagy csak kárral hasznosíthatók, tehát az erőpazarlás kikerülése a czél.

Mіндеzen esetekben előáll szüksége és mellözhetlensége bizonyos *közös gazdaságnak* (Gemeinwirthschaft), melynek *formái* és *alakulatai* különbözök, jelesül majd a privát-társasulás, majd az egyház, majd a család, majd maga az állam közbenjárulására alapítottak, de abban mindég meg egyezők „hogy segélyökkel oly czélok és érdekek biztosíttatnak, melyek *egyébként* ezen a gazdasági formán kívül vagy épen nem, vagy csak félig valósíttathatnának meg. De a legfőbb és leghatályosb forma és intézmény, melynek alapján azon *feladatok*, melyek a magánérdek és a szervezetlen egyéni erőkkal, vagy a pusztá csere- és verseny-szabadság mellett, soha sem oldathatnának meg, egyedül és bizton megvalósíthatók: az *állam-szervezet*; a mit nemzetgazdaságilag számba vonni és kellő elismerésre juttatni ép a mi tudományunknak is egyik főfő hivatása!

Tekintve magát az államhatalom praktikus tevékenységét a társadalmi gazdaság ipar és forgalom körül, ez három irányban nyilatkozhatik:

Először jelesül nemlegesen azaz *előzőleg* és *óvólag*, midön t. i. a gazdaságot fenyegető veszélyek eltávolíttatnak, s a biztos fejlődést feltartóztatható akadályok elhárítására hat. (Biztosító intézetek, rendészeti szabályzatok, védművek stb. segélyével.)

Mászodsor: tevőlegesen, azaz *támogatólag*, *segélyzőleg*, midön egyesek vagy társulatok által érdek- vagy erőhiánynál fogva elő nem állíthatott, de a közjó tekintetéből fontos intézmények (közlekedési eszközök, bankok,

mocsárkiszántások, folyamatszabályozások, nagyobb iparvállalatok, mintagazdaságok) vagy egészen vagy részben állami erővel létesíttetnek, vagy a forgalom és ipar státus-segélyezésben részesíttetik.

Harmadszor: *felügyelőleg*, azaz olyképen, hogy fensőbb érdekek magánosok haszonleső törekvései által ne csorbíttassanak, súlyos érdek-összeüt-közések kiegyenlítettessenek, s a társadalmi rend és béke, meg a törvényszerű üzleti szabályok meg ne sértessenek, le ne rontassanak. Magától értetődővén, hogy a nemzeti iparágak mindegyikének körében számtalan alkalmat és módot talál a törvényhozás és kormányhatalom arra, hogy egyik és másik irányban az illető iparág emelésére és előmozdítására közvetve vagy közvetten befolyást gyakorolhasson.

Szükségtelen végre említeni is, hogy az *állam* legelső sorban és mindenkor a *közbiztonság*, a *személy- és vagyonbátorság*, meg az *ország-védelemre* van hivatva, mely rendeltetésének csak *ügy* felel meg teljesen, ha célirányos igazságszolgáltatási, közrendészeti, és katonai intézményeket léptet életbe; a bíraskodás és törvénykezés, valamint a policzia és honvédelem minden ágait és szakait lehetőleg kifejtve és a kor színvonalára emelve, a társadalom érdekeivel összhangzólag szervezi; s különösen oda törekszik, hogy ezen még közgazdasági tekintetben is *productiveknek* és *gyümölcsözőknek* nevezhető institúciók minden irányban a nemzeti jóllét s anyagi haladás előmozdítására szolgáljanak⁵⁾.

¹⁾ Azon körülmény is, hogy az egyes magánpolgár nem is szokott mindég oly helyzetben lenni, hogy a közjó igényleteit megítélhesse, továbbá ismeretlenség a fennforgó viszonyokkal, az egyéni latkor korlátoltsága, stb. gyakran szolgál alkalmul arra, hogy a magános olyasmit követ el, a mi az egésznek kárára van, a köznek érdekét veszélyezteti. Nem ritka eset továbbá, hogy az egyeseket közönbösség, szokás, erőhiány stb. attól a mi az összeségnek javára szolgálhatna elvonják. Kevés egyénben található oly emelkedett világnézet, mely az államnak mint nemzedéken és nemzedéken át tartó, a századok folyamában nagy egységes testté összerפורrott *egésznek és közületnek* érdekében kívánatos volna, s e szerint az egyének figyelmének a közel *jelenre, helyire* és kicsinyesre való irányzatánál fogva, igen gyakran a *nemzet jövője* s maradandó egyetemes érdeke, háttérbe szorul. Helyesen jegyzi meg *Roscher*: „Der Staat ist ebensowohl ein Hauptfaktor als ein Resultat der Volksthätigkeit; und es müsste eine sehr schlechte Regierung sein, die so gar nicht über den Durchschnitt ihrer Unterthanen stände, dass sie keinerlei Versuch machte, ihr Volk erziehend weiter zu fördern“. L. még „*Unsere Zeit*“ IV. köt. 46. l.

²⁾ Könnyelmű pusztítása az *erdőknek*, melyek a magánhaszon szempontjából tekintve szántóföldül használva több jövedelmet adhatunk, de nemzetgazdasági tekintetben mint nagybecsű *fatőke* gondosan megóvandók.

³⁾ Posta, távirtda, pénz- és mértékpoliczia, rendőri szolgálat stb. L. m. *Schäffle*: Nat.-Oek. 377. lapját.

⁴⁾ Lehetlen itt az államot végszükségben megillető jogaira, meg a *jus eminentre* nem gondolni. L. még *Rau*: Politische Ökonomie II. 6. 1. és *Stein*: Verwalt.-Lehre VII. kötet végén.

⁵⁾ L. erről bővebben *Schäffle*: N.-Oek. 330. sk. 345. sk. 375. sk. 1.

8. §.

Az állam közgazdaság-politikai magatartásának irányelve.

Az államhatalom gyakorlati tevékenységének alapul szolgáló irányelv a művelt s életre való népeknél a *polgárok szabad öntevékenységének tiszte-*

letbentartása, vagyis a társadalom ipari mozgalmába gyámkodó beavatkozástól tartózkodás¹⁾).

Indokolja ezt *elsősorban* az, hogy az ipar és a gazdaság terén az egyesek (Önérdéküktől vezéreltetve) legtöbbször maguk képesek legjobban megítélni azt, a mi nekik előnyös és hasznos; továbbá az, hogy a kényszer és a szeretlen beavatkozás leggyakrabban a productiv-erők lankasztására hat vagy a fejlődést téves irányba tereli; végre az, hogy a szabad egyéni erőfeszítés és a korlátlan verseny igen sokszor egyenesen az egésznek ereje fokozására is vezet.

Másodszor: a kormánynak közvetlen bele elegyedése a társadalmi iparágak üzemébe és a forgalmi viszonyokba, a *műveltség haladtáival* azon okból is mind jobban nélkülözhetővé válik, mert a magánvállalkozási szellem erősebb és általánosb lösz, a társulás és az erősövetkezés mind tágabb körökre terjed, és azon esetek, melyekben a közhatalom gazdasági tekintetben bizonyos közjelentőségű *össz-functiókra* már magánál állásánál fogva indítatik, megritkulnak.

Figyelmezve arra is, hogy az *egyéni önfelelősség* és a *szabadság: szabadságra növel és szabadságra képesít*, öntudatosabbá, bátrabbá tesz, és így iparilag és gazdaságilag is az egyénnek munkásságát productivebbé, és eredményesebbé teszi²⁾. *Szabadságnak* és szabad mozoghatásnak kell végül az irányadó elvnek lenni a közgazdaság terén azért is, mivel az egyén és a polgár seholsem tűri oly nehezen felsőbb idegen hatalom befolyását, mint éppen az üzleti és forgalmi életben, s mivel a kormány mindenbe-avatkozó eljárása által a magán és társadalmi iparélet önálló iránylatát, és ruganyosságát elveszti, termékenyítő és alkotó jellegéből kivetkőztetik, sőt valódi lelketlen mechanizmussá is törpülhet. Egyes esetekben vitás lehet a kérdés, vajjon kényszerítő szabály vagy rendelet nélkülözhető-e vagy sem; kétség esetében azonban bízva a magánerő és belátás hatályában, rendszerint a *szabadság* elve javára kell dőlnie a határozásnak³⁾; valamint az is kétségtelen, hogy polgárosult államokban az egyeseket *önjavultra kényszerítőleg vezetni* (hacsak egyidejűleg valami az *egészet* sújtó kár el nem hártandó) oly elv, mely az ítélő ész és a gazdasági életből merített tapasztalat ítészetét ki nem állja!

Nem következik természetesen mindezekből az (mint a már fentebb mondottakból is kiderül) hogy a szabadság és korlátlan mozoghatás elve alól az ipar és forgalom terén *kivételek* nem léteznek, hogy az államhatalom quietistikus közömbösséggel viseltessék a társadalom gazdasági törekvései irányában, s a rosszul értelmezett *laisser-faire* és *laisser-passer* rendszerére támaszkodva, figyelmét, támogatását annak fejlődésétől, mozgalmától megvonja⁴⁾. Tiltaná ezt már általános s fensőbb hivatása; az egyesek privát- s a társadalomnak közérdeke közti gyakori összeütközések; az egyéni erőknél és képességeknél nem ritkán pozitív elégtelensége, valamint azon sok esetek számba vétele is, melyekben az ipar és a forgalom önnön saját érdekében az állami támogatást nem nélkülözheti, s eredményes fejlődésének biztosítékát csak egy erélyes, felvilágosult, és tapintatos kormány vagy törvényhozás tevőleges föllépésétől várja⁵⁾.

Szolgáljanak ezeken kívül az államnak közgazdasági politikájában még irány el vekül a következők:

1-ször: Törekedjék az államhatalom az anyagi meg a szellemkölcösi és a politikai társadalomcélök közti helyes egyensúlyt és öszhangot fenn-tartani és biztosítani.

2-ször: Változtatásokban, reformokban legyen a státus mindenkor kellő értelemben *conservativ és progressiv*, emez kímélettel és ildmosan eljáró, nehogy a reform erőszakoskodássá, vagy rázkódtatássá váljék, mely sokszor a javi-tásból várható minden gyümölcsöt megsemmisít.

3-ször: Ne foganatosíttassék valami mélyebb-reható reform *elszigetelten és töredékesen*, hanem egyidejűleg vele rokon elemek és viszonyokra is kiter-jeszkedőleg, tehát egészetlesen és öszszévágólag.

4-szer: Sohase áldoztassák fel a *tartandó és fensőbb* érdek a *múló* haszon-nak, vagy pillanatnyi előnynek; valamint törekedjék a státus valamennyi intézkedéseiben és alkotványaiban arra, hogy a rend és szabadság, a fenn-tartó és a haladó elemek helyes súlyegyenben és harmóniában maradjanak, s minden osztály s minden rend a közület jótéteményeiben, támogatásában és vívmányaiban egyaránt részesülhessen¹⁾.

¹⁾ L. a már említett írókon kívül még *Chevalier: Cours d'Econ. Politique* II. köt. I. sk. 52. sk. I. *Seneuil: Traité* II. 445. sk. I. *Villiaumé: N. Tr.* I. 67. sk. I. *Scialoja: Economia Sociale* (fr. k. 1844.) 262. sk. I. *Stuart Mill: Pr. V.* könyv és on Liberty vége felé; végre *Schaffle: N. Ö.* 330. sk. I. és a *U. Viert. Sehr.* 1861 és 1864. foly. értekezéseit.

²⁾ *Schulzedelitzschnek* egyik alapgoncolata gyakorlati tevékenységében és irodalmi műveiben. (Ellene kikel azonban keserű gunyorral *Lassalle: Der oekonomische Julian* ez. műnk. (1864.) 20. sk. I.) A közgazdaság állami vezetését némelyek az ókori bölcse-lőknek ez irányban kifejezett nézeteivel öszszhangzónak tekintik, s a gazdászati dolgok *ethikai* felfogása folyományául tüntetik fel. Ez értelemben nyilatkozott legújabban egy hírneves francia társadalombölcseelő: *Dupond-White (L'individu et l'état* cz. s 1857-ben megjelent művében) oda, hogy a jelenkor lázas csengése szabadság után a közgazdaság terén, kárhoztatandó, atomistikus törekvés, s annak jele, hogy az *egyesek az egész* iránt semmi tisztelettel és vonzalommal sem viseltetnek, hanem csupa *önzés* által hagyják magukat vezéreltetni.

³⁾ Les cas douteux doivent être résolues en faveur de la liberté! mond *Chevalier* L. alantabb

⁴⁾ Találóan mondja erre nézve *Schaffle* „a szabadság és szabad verseny igazságta-lansággá, teherré is válhatik, jelesül ott, a hol a gyöngébbek és tehetlenebbek az erősek-nek és hatalmasaknak az abstract verseny-szabadság elve szerint martalékul vettetnek; s a tulajdonképeni feladat nem abban áll, hogy a nemzetgazdászati körében minden öszsze-tartó kapocs és politikai tagozat lerontassék; hanem abban, hogy az absolutizmus gyám-sága alól kiszabadult, de egyéni elszigeteltségekben félszeg hatásúvá válható erők és működések: *organikus szabad rendben* egyesíttessenek, s a gépiesen öszzpontosító abso-lutizmusnak meg az anarchiái féktelenségnek veszélyeitől egyaránt megóvattassanak. Melyekhez *Rössler* a következőket csatolja: „Die Einen behaupten, die Missstände rühren her vor mangelnder Freiheit und gehemmter Entwicklung, man müsse also jedem Einzelnen die vollste Freiheit gewähren, und die Entwicklung möglichst beschleunigen; die Anderen hingegen: sie entspringen aus zu viel Freiheit und überstürzender Entwicklung, man müsse die Freiheit einengen, und der Entwicklung Schranken setzen, weil sie den Volkskörper unterwühle, und die höheren Güter der Menschheit gefährde. Es gibt aber Och einen *dritten Standpunkt*, den der massvollen Leitung und zielbewussten Gestaltung der Wirtschaftsverhältnisse“ etc.

⁵⁾ Oly esetekre nézve, melyekben a kormány tevőleges föllépése különösen indo-kolva van l. még *Rau: II.* 5. §.

⁶⁾ Szükségtelen is érinteni, miszerint a *Centralisatio és Décentralisatio* nagy elv-kérdése a nemzetgazdaságtan e feladványánál is egész jelentőségében megvan. *Rösscher* e tekintetben a következő vezéreszmét fejezi ki: Als rechte Mittelstrasse zwischen dem Zuviel und Zuwenig auf diesem Gebiete lässt sich folgender Grundsatz behaupten: Wo

der Wetteifer der einzelnen Staatsglieder schaden würde, da ist die Centralisation heilsam (also namentlich in der auswärtigen Politik, im Heerwesen, in allen Staatsthätigkeiten, welche am besten maschinenähnlich geübt werden). Wo hingegen jener Wetteifer nützt, da würde die Centralisation nur schaden. Im Zweifel möchte ich lieber für, als gegen die Centralisation den Beweis verlangen." (System II. 6. §.) Míg *Villiaumé* így formulálja az elvet: „il faut distinguer entre les fonctions nécessaires du gouvernement, c'est à dire, celles, ou son action est indispensable, et ses fonctions facultatives, c'est à dire, celles, qui ne sont point nécessaires. La Centralisation n'est pas concentration ou absorption." stb. s hozzá teszi, hogy a központosítás mindazon esetekben indokolt és helyeselendő a midőn a köznek érdekét az egyéni érdekekkel szemben képviseli és biztosítja. (N. Tr. I. 67-68.1.)

⁷⁾ A nyughatatlan újtóknak, valamint azoknak is, kik a népet csupa *atomokra* akarják felosztani, és minden benső tagosulatot, testületi életet stb. lerontani, és nivellirozni törekcsenek: jó lesz megemlékezni a nagy britt államférfiúnak *Bürkének* ezen arany szavairól: „the commonwealth itself would in a few generations crumble away, be disconnected into the dust and powder of individuality, and at length dispersed to all the winds of heaven!”

⁸⁾ Az állam közgazdasági teendőinek és hivatásának megfelelőleg minden csak némileg is műveltebb országban egész rendszerével a hatósági közegeknek és igazgató orgánumoknak találkozunk, melyek a nemzet ipari és forgalmi érdekei ápolására, vezetésére rendeltetnek. (Minisztériumok kereskedelem és iparra, mezeigazdaságra, közlekedésre nézve; közgazdasági szaktanácsok és bizottságok; földművelői és kereskedelmi meg iparkamarák, stb. stb.) L. *Rau*: Pol. Oek. II. 7. §. s főleg *Brachelli* jeles Európai statistikáját (2-ik kiadás 1865-1866.) és *Ugyanannak* értekezését az *Archiv für Gesetzkunde und Statistik* (1862. foly.) 165-252. 1.

⁹⁾ Helyesen jegyzi meg *Wirth Miksa* ez egész feladványra nézve „Glücklicherweise werden mit dem Fortschritte der Civilisation die Gefahren, welche aus einer *zu schroffen*, oder *zu laxen* Staatsgewalt hervorgehen, immer geringer. Die überhandnehmende *Bildung* vermehrt den Gemeingeist der Bürger, und vermindert zugleich die Leidenschaften, welche vorzugsweise eine Regierungsgewalt mit weitgehenden Befugnissen nöthig machen. Und je mehr *Rechlichkeit* und *Ordnung* überhand nehmen, um so weniger hat der Staat Veranlassung, seine Zügel straffer anzuspannen; desto mehr erzeugt eine rege Erwerbsthätigkeit das Selbstvertrauen, die Würde, den Unabhängigkeits-Sinn der Bürger, um einer unweisen Regierung die nöthigen Schranken entgegenzusetzen. (Nat.-Oekonomie I. köt. 584.1.)

¹⁰⁾ Legyenek itt még fölsorolva azon *rendszeresb szakmunkák* is, melyek a „*Közgazdasági Politikát*” vagy annak főbb részeit tartalmazzák. Jelesül: *Kraus*: Staatswirthschaft. (1817.) V. kötet. *Soden*: Nationaloekonomie (1816.) VI. kötet. *Costaz*: Essai sur l'administration de l'Agriculture, du Commerce, et des Manufactures. (1818). *Lotz*: Staatswirthschaft (1838.) II. köt. *Blitlau*: Handbuch der Staatsw. Lehre (1835). *Öherndorfer*: Theorie der Wirtschaftspolizei (1840). *Kudler*: Grundlehren der Volkswirtschaft (1846.) II. kötet. *Rau*: Polit. Oekon. II. köt. *Roscher*: Nationaloekonomik des Ackerbaus (1860. és 1867). *Courcelle-Seneuil*: Écon. Pol. II. köt. (1858). *Ugyanaz*: Manuel des Affaires (1853.) németül 1869. *Bob. Mohl*: Polizeiwissenschaft (1863. sk. 3. kiad.)

MÁSODIK FEJEZET.

A MEZEI IPAR NEMZETGAZDASÁGI
ELMÉLETE.

Irodalmi segédszerek: Eisner: „Politik der Landwirtschaft” (1840). Röscher: „Nationaloekonomik des Ackerbaus” stb. (1860. s 5-ik kiad. 1867). Bülau: „Der Staat und der Landbau” (1834). Heinrich: „Die Nat.-Oek. in ihrer Beziehung zur Landwirtschaft” (1856). Postaisky: „Die Landwirthschaft vom Standpunkte der Volkswirthschaft” (1857). Krde'lyi: „Nemzeti Iparunk” (1846.) 87. sk. 1. Göritz, Walz, Pabst: „Landwirtschaftliche Betriebslehre” című munkáik (az utóbbi Lónyay Gábor által magyarra is lefordítva). Brockhaus: „Unsere Zeit” cz. folyóirata több jeles cikkei, főleg pedig a IV-ik kötetben e című: „Der Ackerbau im heutigen Europa”. Továbbá Rau, Kudler, Glaser nemzetgazd. tankönyveik illető szakaszai; és a mezőgazdasági törvényhozásra nézve, egyebek közt: Danz: „Die agrarischen Gesetze Preussens” (1840). Bönniges: „Die Landesculturgesetzgebung Preussens” (1842). Ugyan ily cz. munka Rönnétől (1850). Schopf: „Landwirthschaft in Oesterreich” (1835). Fournel: „Lois rurales de la France” (1823). Chevrier-Courcelles: „Observations” stb. (1836). Stolle: „Die Hebung der Landescultur in Belgien” (1850). Továbbá Lengerke: „Bericht über den landw. Congress” (1850). Caird: „The english Agriculture” (1851). Dietz: „Die ungarische Landwirtschaft” (1867. magyarul 1869.). Végre Gneist, Laferrière, Stuheirauch közjogi és törvényisméi kézikönyveik.

ELSŐ CZIKK.

A mezei ipar általában ¹⁾

9. §.

A mezei gazdaság feladata és főbb ágai általában.

A különböző *életmi* szerek és *ipari anyagok* tekintetesen szükséglet kielégítésére megkívántató termelvények és jószágok a mezei gazdaság vagy tágértben vett földipar (östermelés) útján állítatnak elő. Mezei gazdaság alatt e szerint a társadalmi ipar azon egyik fő- és alapága értendő, melynél a „Productiv erők oda irányoztatnak, hogy a természettől nyers anyagok és

termékek nyerettsenek.” E cél elérésére a természetörök által előhozott anyagoknak és termékeknek részint összegyűjtése és leszedése, részint foglalása vagy kiaknázása veendő eszközlőbe; mihez a physikai erők gyánolítása meg a természet-adományok értékesítésének kell mindenkor járulnia.

A mezei gazdaság vagy őstermelés²⁾ az előállított jóságok és tárgyak különfélesége szerint különböző ágakra vagy foglalkozási nemekre oszlik; névszerint a szorosb értelembeni *földművelésre* (Ackerbau), mellyel a kert- és szőlőművelés, a len- és kendertermelés, az ipari és táplálási növények előállítása állanak szoros kapcsolatban; azután *állattenyésztésre*, hová némileg a halászatot és vadászatot is sorolhatni; azután az *erdőszet* vagy fatermelésro; s végre a mezeigazdaság meg a műipar közt némileg átmenetet s kapcsolatos foglalkozást képező *bánya-művelésre*³⁾.

¹⁾ E cikkekre nézve 1. különösen *Roscher*: id. m. 18-22. §. *Stein*: Volkswirtschaft 187-194. 1. *Postatsky*: id. műv. 3. sk. 1, *Rau*: Die ländliche Urproduction stb. (1860.) 1. sk. 1. és a „*Delejű*” cz. folyóirat 1860-ki folyamában szerzőtől *Kervei* név alatt megjelent e cikksorozat: a „földművelés és a műipar a nemzetek háztartásában”.

²⁾ E szó „mezei gazdaság” alatt igen gyakran a földművelés és állattenyésztés együttvéve szokott értetni.

³⁾ A mezei gazdaság fejlődés-menete, s a műiparral való bensőbb viszonylatáról szól *Stein*: id. h. 189. s következők lapjain.

10. §.

A mezei gazdaság szerepe és jelentősége a nemzeti háztartásban.

A szabályos földművelés csak állandó lakhelyeken megtelepedett, és a vagyonosság s tőke-gyűjtésben már valamivel előrehaladtabb népeknél honosulhatván meg, rendesen azon szakában a közművelődésnek kezd szerepelni, hol a társadalom az őállapotokból kibontakozott, szervezett jog- és birtokintézmények életbeléptettek, a politikai rendezkedés megkezdődött, és az értelmi fejlődés annyira haladt, hogy a természetörök felett némi uralom éretett el¹⁾.

A mezei gazdaságnak az összes nép és államélet tekintetébeni *fontossága, jelentősége*, első pillanatra szemünkbe ötlük, figyelembevve azt, hogy az összes nemzeti *táplálkozás*, az ipar és az anyagi haladás, *lakozás* és *tüzelés*, *közlekedés* és forgalom benne tulajdonképeni alapját és előföltételt birja. A földművelés a legönállóbb, magának elégséges, nagy forgalmi hullámzásoknak kevésbé kitett, sőt aránylag *legbiztosb* foglalkozás, s mint ilyen egyike az egyéni és a nemzeti függetlenség, jóllét és emelkedés biztosítékainak.

A mezőgazdaság szolgáltatja a népességnek tartósan az élelemszereket, az építési s tüzelési anyagokat, az ipari és forgalmi segédszereket. Ez képezi azon erőforrást, melyből a nemesítő ipar (kézmű és gyártás) átalakítandó anyagait nyeri, melyet egy társadalmi ipar-ág sem nélkülözhet, mindenik foglalkozás ág fejlődése előfeltételeként tekint. A mezei gazda az, ki bármennyire legyen is jövedelme a termék-árak gyakori ingadozásainál fogva változásoknak alávetve, még a legroszabb keletnél is legalább *önszükséglete*

tekintetében biztosítva van; mihez, ha még hozzávesszük azt is, hogy a mezei ipar termékeit egészen egy osztály sem nélkülözheti, hogy *rossz termés* rendszerint a többi társadalmi rendeknek még inkább van hátrányára mint a földbirtokosnak, hogy a fogyasztás *eme* neme divat- vagy szokásbeli változásoknak alávetve nincsen, s hogy e foglalkozási ág a legtekintélyeseb megnyiségű *értékeket* hozza a nemzeti gazdaságba: belátandjuk, hogy földiparában bírja minden nemzet azon köztevékonysági ágat, melybe ereit, tőkét bizton-sággal helyezheti, melyre a legnagyobb gondot és figyelmet fordítani utalva vagyon.

Nem is említve, hogy a mezei gazdaság és birtok még a *köz- és magán-hitelnek* is főrugója és forrása; hogy a népesség erkölcsi és physikai épsége *egészsége* megőrzéséhez a földművelés igen nagy mérvben járul; a családi élet és erények kifejlését, valamint a szabad természet élvezit sokkal nagyobb mértékben lehetségesíti mint a gyári és műipari üzlet vagy a kereskedés; végre hogy a *hadseregben* megkívántott erőket, edzett kitartó *katonákat* is biztosan és legnagyobb számban szolgáltat a hazának stb.

A földművelés végre, a vele természetszerű kapcsolatban álló földbirtokkal, valódi *történelmi alapja* a társadalom összes vagyoni és birtokrendszerének, nemkülönben magának a jog- és alkotmányi szervezetnek. A mezei gazdaság meg az ingatlan telekbirtok képezi minden országban a státus-élet annyira szükséges *állandósági* elemét, mely az igen is mozgékony és változalmas irányú ipart meg kereskedést ellensúlyozza, s az *egésznek* nagyobb szilárdságot és összefüggést kölcsönöz. Ezen a foglalkozási ágon nyugszik előkelőleg a *conservativ-aristocratiai* elemek hatalma és szereplése, mely bizonyos pontig minden államban szükséges és jótékony hatású lehet; de rajta egyszersmind azon ragaszkodóbb hazafiúi és nemzeti érzület és akarat-irány is, mely a vérrel és küzdelemmel szerzett *honföldet* mindenekfelett szentül tartja, s azon néha károsná válható egyoldalú *világpolgáris* irányt korlátozza, mely a demokratikus jellegű műiparban meg a folyton kifele törekvő kereskedésben szokott túlnyomó lenni³⁻⁵⁾.

¹⁾ L. Boucher: II. 18-19. §. hol az is mondatik „von eigentlicher *Entwickelung* des Volkes, statt blosser *Zustände*, kann erst nach dem Uebergange zum Ackerbau die Rede sein.

²⁾ A híres socialpolitikus Riehl („Die bürgerliche Gesellschaft” ez. jeles műv. 39. sk. 1.) azt mondja, hogy a polgár és a proletár a társadalmi *mozgalomnak*, a nemes főuri rend és a pórosztály pedig a *sociális conservatismusnak* hatalmai és képviselői. (Hazánkra nézve e hasonlítás nem áll, mert nálunk a polgár és a főúr conservatív s inkább a paraszt és a városi proletár-intelligencia a forradalmi irány képviselője).

³⁾ Schaffle találoán mondja még: „Die Landwirtschaft widerstrebt der örtlichen Concentration, welche den stoffveredelnden Industrien und dem Handel eigen ist, und erhält so die Arbeiter mit der Natur in Berührung. Sie widerstrebt aber ebenso der zeitlichen *Concentration*, und daher auch unmässiger und fortgesetzter – Ueberarbeitung, „wie sie in Fabriken und in der Dienstleistungsproduction leicht eintritt; verthierende Einseitigkeit der Arbeits-Theilung ist hier kaum denkbar. Die Erwerbszweige der Urproduktion geben so nicht blos die *unterste stoffliche Grundlage* des wirtschaftlichen Volkslebens, sondern bewahren diesem auch das Gleichgewicht durch Aufrechthaltung *mittlerer* natürlich gesunder, wenn auch bescheidener Existenzen. Sie geben nicht blos die Güter-Rohstoffe, sondern erhalten dem Volksleben auch jenen soliden menschlichen Rohstoff, aus welchem die städtische Bevölkerung sich nach Feststellung der neueren Bevölkerungs-Statistik fortwährend zu ergänzen zu müssen scheint, und aus welchem sich ein

Volk gegen Uebercivilisation und Verfall immer wieder auffrischt, militärisch, politisch und moralisch verjüngt. Dem Nationaloekonomen, dem Staatsmann, dem Moralisten gelten die stoffschaffenden Stände sehr viel, sie sind die Felsengrundlage der Gesellschaft, der Nothanker und Ballast des Staatsschiffes.”

⁵⁾ A mezőgazdaság ezen fényoldalát elismerték és fennen hirdetek az ókor valamennyi nagy *híatalapítói* (Zoroaster, Manu, Moses, Confucius), államrendezői (Numa, Solon, Cyrus, stb.), *bölcselői* és államtudósai (Aristoteles, Xenophon, Cicero, Seneca, Plinius), nagy *költői* (Virgilius, Horatius, Ovidius); nem is említve a nagy mezőgazdasági írókat: *Varrót, Catót, Columellát*, Palladiust, és a classikus *jogászok* nagy részét. - Az újabb korban különösen a francia *physiocraták*, s legújabb időben a *socialisták* egy része helyezett e foglalkozásnemre kiváló súlyt, sőt a nagy nemzetgazdasági tekintélyek között *Cantillon, Smith Adam, Malthus és Sismondi* is ismeretesek e tekintetben tanúsított különös elismerésöknél fogva.

⁶⁾ Álljanak még itt az ókori classikus irodalom néhány idevonatkozó ismeretes idézetei. Így *Cicerótól*: Nihil uberius, nihil dulcius, nihil homine liberó dignius agricultura. Vita rustica parcimoniae, diligentiae, justitiae magistra (De officiis II. 25.); *Varrótól* és *Catótól*: pius quaestus, stabilissimusque, minimique invidiosus, minimeque male cogitantes suntii, qui in eo studio occupati sunt. Virum bonum ita laudabant, bonum agricolam, bonumque colonum esse. (De re rustica. Bevez.) *Senecatól*: non alia magis libera, et vitio carens stb.

11.§.

Folytatás.

Megvannak azonban a mezei gazdaságnak is bizonyos *árvnyoldalai* és *fogyatkozásai*. – Így először is: egy foglalkozás-ág sincs annyira alávetve az égalji és az időjárásí viszontagságoknak, elemi csapások, járványok, esetlegeknek mint a földipar. Hátránya a mezei gazdaságnak a termelési erők és tényezők teljes *értékesítésének*, nemkülönbén a szükséges ellenőrzet és a károsodás előli önmegóvásnak számos nehézségei és akadályai ¹⁾ úgy hogy a nemzetjövedelemnek oly nagy mérvű s oly gyors szaporodása, mint azt a jól vezetett műipar és kereskedés eszközzi, a földiparban alig tapasztalható. Szem előtt tartva, hogy míg a nemesítő foglalkozásnemekben a nagyobb tőkeberuházások *folyton növekedő* jövedelemszaporodást idézhetnek elő, a mezei gazdaság, nem tökélyesbedvén a technika és az üzletmód, ugyanazon térségről, nagyobbodott tőkeberuházások után, *viszonylag már csak kisebb hozadékot* szokott nyújtani.

A mezei iparban továbbá a termelők egymástóli távolsága, a termékek szállításának nehézsége, a productum értékének csekélyebb volta, a természetelemek közvetlenebb behatása folytán stb. a különben oly bűvös erejű *munkamegosztás* nagyobb mérvű foganatosítása alig lehetséges; az időnek egy része évenként hasznaveetlenül elvész, és a természettóli rendkívüli *függségnél* fogva (glebae adscriptio) távolról sem nyílik annyi alkalom az emberi tevékenység és értelmiség, a leleményesség, és üzleti erély, a szorgalom és kombináló tehetség értékesítésére, mint például a műipari vagy a kereskedési üzletágakban.

A mezei gazda továbbá hátrányban van az iparos, a kereskedő, irányában annyiban, hogy üzleti tere tulajdonkép korlátolt; hogy nyereszkesedési törekvéseiben sokkal több akadályokkal kell megküzdenie, s hogy az emberek szükségleteinek változásai által előidézett üzleti conjuncturákat sohasé használhatja fel úgy, mint amazok.

Ezek mellett egy iparágat sem látunk többet szenvedni *háborúk, elem* rombolások, stb. idejében, vagy nagyobb önkényuralmi vagy *fiskusi nyomás* alatt, mint ép a mezei birtokot és a földipart. Valamint az sem vonható kétségbe, hogy műiparban vagy forgalmi és pénz-üzletekben sokkal hamarabb szerezhető nagy gazdagság, mint földművelésben²⁾; hogy a tőkék és befektetések sokkal nehezebben vonultak ki a mezei gazdaságból s vitethetnek más vállalatokba; hogy nem ritkán gyors forgalmihullámzatok igen sújtólag hatnak vissza az őstermelésre, s ez által a mezei gazda általános helyzete, és anyagi állására³⁾.

A mezei gazdaság egyik árnyoldala végre a *nehézkesség*, monotonia, a földművelőknek *javitásoktól* idegenkedése s *régihezi* makacs ragaszkodás³⁾, valamint az is, hogy a földbirtokkal áll kapcsolatban: az aristocratiai és hűbéri formák és félszepségek (kiváltságos úri törvényszékek, stb.) egész sorozata⁵⁾, a *rendi elkülönülés*, a politikai szabadság kifejlődésének ezernyi akadályai stb., a minnek a népek anyagi felvirágzására gyakorolt lankasztó hatása felől az élet és tapasztalás oly hangosan tanúskodik⁶⁻⁸⁾.

1) „Nur der Gewerbfleiss kann sich alle Naturkните dienstbar machen; was nicht blos eine unermessliche Steigerungsfähigkeit des Volkseinkommens und der Volkszahl gewährt, sondern auch gegen die allzu grosse Abhängigkeit von jeder einzelnen Naturkraft assekurirt” mond *Röscher*.

2) Az olasz nemzetgazda *Galiani* egy pusztán agricol népet egy hazárd-játszóval hasonlítja össze, azt mondván, hogy mindeniknél a nyereség bizonytalansága, szerencsében pazarlás, szerencsétlenségben adósság-csinálás, babonás hit a jövőben, s ritkán igazi meggazdagodás. (Dialogue sur le commerce 5. szak.)

3) Hangosan szöllő tanúbizonysága ennek egyebek közt hazánk, Magyarország is, a mely majdnem kizárólagosan agricól-jellegénél fogva, őstermelvények kivételére van utalva, és így a nemzetközi forgalom esélyeinek és ingadozásainak, fájdalom! nagyon is áll befolyása alatt!

4) Sokszor valódi vakhütőség, előítéletesség, stb. L. még *Passy*: Des systémes de Culture (1852.) 34. sk. 1.

5) Melyek sehelse tartanak és állanak fenn oly soká, mint ép a mezeigazdasági körökben.

6) Mindezekből következik az, hogy a mezei ipar majdnem valamennyi nemzeti iparágak közt mindekkorig még a *legtökéletlenebb*, a legkevésbbé kifejlett, tudományosan és gyakorlatilag a legkevésbbé megalapított.

7) Míután a földbirtokos osztálynak kevésbbé van rendelkezésére sok mozgó tőke, készpénz s forgalomeszköz: nagy nemzeti válságok alkalmával sohasem képes a kormányt oly hatályosan támogatni, mint iparműveléssel bíró államokban az iparos és kereskedő osztály azt tenni képes. L. „*Unsere Zeit*” IV-ik kötetét 30-ik lapján, hol jelenség okai fejtegettetnek.

8) Daczára egyébiránt mindezeknek reánk *Magyarokra* nézve, kik (legalább egyelőre és hihetőleg meg jó ideig) a mezei iparra vagyunk kiválóképen utalva, *jöfő* nemzeti és állami feladat meg kötelesség országos háztartásunk ez alapágát a legnagyobb gond, erő szorgalom és értelmiséggel ápolni és fejleszteni, és azon természetadományokat minden irányban hasznosítani, melyekkel a gondviselés bennünket elhalmozott, s melyek segélye és értékesítésével egyedül lehetünk képesek a nemzeti ipar egyéb ágaira is egykoron sikerrel áttérni, s ez irányban is Európa egyéb művelt nemzeti körében hely foglalni.

12. §.

A mezőgazdasági üzlet alapviszonyai.

Mint minden gazdasági iparágban, úgy a földművelésben is a három termelési tényezőnek: *terméssel*, *munka* és *tőkének* közreműködése és összehatása szükségeltetik. A tulajdonképpen legjelentékenyebb factort a mezői gazdaságban azonban a *földben* rejlő s a szükséges tápszerek, növények, anyagok előhozására felhasználható *természet-erők*, (meg az ezzel szorosan kapcsolt *állatok*)¹⁾ képezik, melyeknek helyes vezetése és értékesítése minden okszerű gazdaságnak föltétele²⁾.

Kiváló fontosságúak e szerint az östermelésre nézve az ország *physikai* és *geographiai* viszonyai, az égalj és a telektermékenység, a hegy- és folyamrendszer, az időjárás és az évszakok tartama, a *geológiai* földalkat és az égöv minősége; mint megannyi föltételek, melyektől a mezőgazdaság *állása* és *irányzata* általában függ, s melyeknek kedvező vagy kedvezőtlen volta az ösproductió kisebb vagy nagyobb eredményessége tekintetében határozó.

A földművelői *munkát* illetőleg, ez nem irányulhat ugyan *új természet-erők* előhozására, hanem csak a *létezőknek* eszélyes felhasználása és fokozására. Az e tekintetben szükséges műveletek két fő-ágra oszlanak, a mennyiben tudni illik előbb a földeket művelésre alkalmasakká tenni (irtások, vízlecsapolások, tókiszáritások, töltések és gátok készítése stb. által), továbbá folytonos *munka* és *tőkeberuházások* (trágyázás, földjavítás, alagcsövezés) által javítani és termő karban tartani a feladat; azután pedig a tulajdonképeni természetésre s jószág-előállításra történik az átmenetel.

E műveletek szerint lehet és kell azon *költségeket* is megítélni, melyek minden földművelési vállalatban előfordulnak, s kiválóbb nyomatókúak. Jelesül:

a) a *telekköltségek* (Grundauslagen, avances foncières), vagyis azon kiadások, melyek a végre teendők, hogy a föld egyáltalában művelés alá vétethessék, vagy *bizonyos nemű* termelvények előhozására lépesíttessék. Ide tartoznak tehát: irtási, szőlőültetvényi, aknanyitási, mocsárkiszáritási, építkezési stb. költségek. Ott a hol a telek valaki által megvétetik, a telekköltségeket a *vételi pénzösszeg* képezi a vevőre nézve.

b) *Állószeri költségek* (Bestandauslagen, fundus instructus); ezek a gazdasági üzlethöz megkívántatott tárgyak, gépek, igásbarom, szerszám stb. beszerzésére szükséges kiadások.

c) *Évi költségek* (Jahresauslagen, avances annuelles); ezek egy bizonyos termelési időszakban (péld. ok. aratástól, szürettől, a jövő aratásig, szüretig) rendszerint előforduló költségek, tehát vetésmagra, takarmányra, cseléd- és munkabérre, csekélyebb javításokra, biztosításra, adókra stb. teendő kiadások.

A mezői gazda főtelevése az, a most említett költségeken *túl nyereségre*, azaz tiszta jövedelemre szert tenni; mire nézve megkívántatik, hogy mindenekelőtt a kiadások a nyert termékekben illetőleg ezek árában visszaforduljanak. E végből az évi nyers jövedelemnek a gazdaságban akkorának kell lennie, hogy: a) az évi költségek egészen megtéríttessenek; b) az álló-

szeri költségeknek vagyis tőkeértéknek legalább *évi kamata*, meg a felszerelvények fenntartási és helyreépítési költségelemei fedezve legyenek; c) hogy a, telekköltségnek országos kamatja megtéríttessék. Ha az évi nyers vagy általános jövedelemben mind e költségtételek fődözésén *túl* valami fenmarad, az a tiszta jövedelem, a mely tágabb értelemben a vállalkozói nyereséget és földjáradékot, szoros értelemben pedig kiválókép ez utóbbit foglalandja magában³⁻⁴⁾.

¹⁾ Az állatokról azt mondja egy çles szakember, hogy ezek megannyi gépek a végre, hogy növényi anyagok hússá, tejjé zsírrá, bőrré alakíttassanak; az elhullatott részekből pedig ismét azon ásványi és egyéb tápszerek a földnek megadassanak, melyek szükségesek, hogy viszont *hűsképző* növényeket, anyagokat stb. előhozni képessé válják. L. Schäßfle: Nat. Oek. 4.36. 1.

²⁾ A *tőkének* szerepe a mezei iparban is felette fontos. Különbség létezik azonban az östermelésben működő tőkék közt a szerint a mint vagy a productió és üzlet *megalapítására* vagy pedig annak *folytatására* fordítatnak, jelesen: a) *alaptőkék*, a hová sorolhatnának telki kiadások, javítások, építkezések, igásbarom, gépek, munkaeszközök stb. b) *üzleti tőkék* (Betriebskapitale), trágya és vetőmag, munkások bére, épület fenntartási és helyreállítási kiadások, tüzelés és világítás, adó és közbiztonsági kiadások.

³⁾ Szükségtelen emlitenünk, hogy a mezei gazdaság jövedelmezőségének kérdése csak a *földjáradék-elmélete* világában szemlélendő, és oldható meg helyesen. – E mellett figyelemmel kell lennünk e tekintetben még a következőkre: 1-ször hogy a *tiszta jövedelem kitudása* felette nehéz, mert nemcsak hogy a termelési alapok és ágak felette különbözők, hanem az eladott, meg a saját fogyasztásban és értékesítésben maradt termékek mindig kellőkép külön nem választatnak. 2-ször megeshet néha, hogy a mezei gazdának jövedelme *rosz termésnél* (a nagyobb árnál fogva) nagyobb mint jó termésnél; mit csak azon körülmény ellensúlyoz, hogy *kivitelre* is lehet termelni, s *külföldről* is lehet vásárolni; valamint az, hogy nem minden évben használtatik fel ép az egész termés, hanem a következőre is tartathatik fenn. 3-szor: hogy a *tiszta jövedelem* a magános földbirtokos meg a nemzet-egész szempontjából nem azonos, itt is szem előtt tartandó. Így aztán megmagyarázható, hogy a mezei gazdának bizonyos évben tán nem volt tiszta jövedelme, mert például a magas munkabér, vagy a nagy tőkekamat egészen elnyelé, de az egész nemzetet véve igen is volt, ha tudni illik a termelés végett és folyamában fogyasztott javak és értékek összeségén túl az összes hozadékban még *többlet* foglaltatott.

⁴⁾ Valamennyi östermelési ágak közt a legfontosabb a *gabonatermelés* lévén, ez utóbbitól föltételeztetik lényegileg az összes mezei ipar sorsa és fejlődése, főleg miután a többi termelvények árai és forgalma is jó részben ettől függnek.

13.§.

A virágzó mezei ipar ismérvei, és az állam befolyása az östermelésre.

Az, hogy a mezei gazdaság azon nemzeti foglalkozásnem, mely legkésőbb jut magasb tőkélypolczra, s egyáltalában csak a legújabb időkben, a természettudományok, a technika és mechanika, meg a hitelügy kifejlődése alapján vett nagyobb lendületet: ismeretes dolog.

A mi pedig a *virágzó mezei ipart* illeti, erről csak ott lehet szó, a hol sok és jó minőségű élelemszerek és nyers meg iparanyagok állítatnak elő; az östermelés minden ágai rendeltetésűknek megfelelően tapintatosan s a technika és tudomány minden segédszerei felhasználásával üzetnek, s *egymással helyes arányban* és viszonylatban léteznek, úgy hogy a kellő változatosság és sokoldalúság nem hiányzik; a mezei gazda pedig fáradozásai díjaként oly mérvű tiszta jövedelemre teszen szert, melyből tisztességesen

megélhet, adóbeli s egyéb köztartozásait megerősítés nélkül teljesítheti, e mellett pedig földjeit javíthatja, s valamit évenként félre is téve tőkei szaporítására fordíthat.

Nem említve (mint magától értetődő dolgot), hogy mindez csak ott lehetséges a hol a földbirtokos termékei *biztos és illő áron kelendőségnek örvendenek*; a mi meg attól föltételeztetik, hogy a földművelés mellett élénk tevékenységű és vállalkozó szellemű *iparos és kereskedő* osztály is létezzék, mely a nyers-anyagokat részint átalakítva és feldolgozva, részint forgalomba hozva a mezei gazdaságot biztossága és folytonosságában megtartja, egyidejűleg pedig önnön termelvényeit és szolgálatait *cserében* képes nyújtani az őstermelőknek.

A mi végre az *államnak befolyását* a mezei gazdaságra illeti, ez azon részint birtok-rendezési, részint az üzletmódra, a földhitelre, az őstermelők társadalmi viszonyaira stb. *cjéző szabályzatok és intézkedések* útján gyakoroltatik, melyek minden polgárosultabb országban kormányi és törvényhozási utón alkotottnak és foganatba vétetnek, s melyeknek hatása némely tekintetben még nagyobb mint maga a föld és talaj minőségéé, az égaljé s egyéb természeti viszonyoké. Úgy hogy találón monda egy szakember miszerint a kormányzati mód, az állami institúciók és rendszabályok sokkal döntőbb hatályúak az őstermelésben mint magában az iparban és kereskedésben; s mint maguk a *physikális viszonyok*, a minek egyik szőlő tanúbizonysága az, hogy nem ép a természettől legáldottabb, hanem a legjobb kormány nyúl és törvényekkel bíró országokban jut és jutott mindenkor a mezei gazdaságlegmagasb virágzású polczra.

A mi végre a mezei ipar *állami vezetésére* célzó *hatóságokat*, hivatali *közégeket* illeti, ezek különbözők és eltérők. Nagyobb államokban, mint például Frankhonban, Ausztriában, Olaszországban a mezei gazdaság legfőbb vezetése külön (vagy az ipari és kereskedelmivel összekapcsolt) minisztériumokban eszközöltetik; másutt a mezei ipara belügy vagy egyéb minisztérium egyik külön osztályát képezi. *Angliában* a „board of Agriculture” eredeti szerkezetében már nem áll fenn; *hazánkban* ez ügyág a közigazgatási minisztérium egyik szakaként szerepel. Vannak azonban o mellett az állam támogatására irányuló külön szaktestületek, Conseil-ek, is némely országban. Ilyen például a belgiumi és a franciaországi Conseil Supérieur, a poroszthoni Landes-Oekonomie-Collegium, a würtemborgi Centralstelle für Ackerbau, Gewerbe und Handel stb. mely utóbbi orgánumok azonban az igazgatásba nem folyhatnak be, s tisztán véleményező testületek. Egészen véve itt is tapasztalható egyébiránt, hogy a műveltség terjedésével a közügy és a szakérdek iránti figyelem folytonosan élénkül s fokozódik, hogy bizonyos tárgyak intézése lassanként az egyletek s társulatok kezeibe megyén át, fent ellenben, az általános vezényletben és igazgatásban a *centralisatio* elve foglal mindinkább helyet s legfeljebb az érintett *szak-tanácsok* felállítására és közreműködésére enyhíti némileg a kormányok összpontosító és uniformáló tendenciáit¹⁾.

¹⁾ V. ö. *Stein*: Jahrbuch der Statistik und Gesetzkunde (1862) 212. sk. 1.

MÁSODIK CZIKK.

A gazdálkodási rendszerek, és a birtokviszonyok.

14. §.

A külterjes és belterjes gazdálkodási rendszer általánosan, s tekintettel *Liebig* földkimerülési tanaira.

A mezei ipar célirányos és jövedelmező üzése, de különösen közgazdasági szempontból kielégítő állása és eredményessége igen nagy részben a *gazdálkodási rendszer* helyes volta és tapintatos alkalmazásától föltétlenül¹⁾.

Értetik pedig a földiparban és gazdálkodási rendszer (Ackerbau-system) alatt tudományunk szempontjából azon üzleti eljárás, hogy bizonyos nagyságú telken *sok vagy kevés munka és tőke* alkalmaztatik-e? Ezen az alapon szoktuk ugyanis megkülönböztetni az úgynevezett *külterjes* (extensiv) és a *belterjes* (intensiv) gazdasági rendszereket²⁾. Külterjesnek azt nevezvén, a hel a mezei gazda a földben működő *természeti erőket* munkával és tőkével csekélyebb mértékben támogatja; belterjesnek ellenben azt, a hol nagyobb tőke, munkaszorgalom és értelmiség fordítatik adott nagyságú telekre³⁻⁴⁾.

A nemzetgazdaságtudomány e nagy horderejű kérdésének helyesb felfogása a *természettani alapok* közelebbi figyelembevételét teszi szükségessé.

Főmomentum ugyanis itt a mezőgazdasági *statistika*, vagyis a földerő elhasználó és földerőt helyreépítő gazdasági műveletek közti *egyensúly*. Ha például a mezei gazda földje hasznosítása által *több* növényápláló alkatrészt akarna kivonni mint a mennyi vagy maga a telek ereje által, vagy mesterséggel ismét helyreépíthető: akkor pillanatilag ugyan nagy (nyers- és tiszta) hozadékra tenne szert, azonban a tartóstermelőség rovására. Hogyha ellenben *kevesebbet* venne ki a földből, akkor fokozódnék ugyan telkének termőképessége, azonban a valódi hozadék csökkenésével⁵⁾.

E tünemények figyelmesb vizsgálása korunk egyik legnagyobb természettudósát és szakemberét *Liebig* tanárt különböző észleletekre vezette, s jelesül arra is szolgáltatott alkalmat, hogy *Liebig* a mezőgazdasági rendszerekre nézve *egy új s sajátzerű elméletet* állított fel, a *földkimerülés* (Bodenerschöpfung) elméletét; melynek egyik fő- és sarkalatos tétele az, hogy a mai úgynevezett *belterjes* s a föld erőit legmagasbra csigázó gazdálkodási mód, a telkeket kiszívja, zsírjától megfosztja, s előbb utóbb az illető országok elszegényedésére vezetend⁶⁾.

Liebig tanai számos kitűnő *követőre* találtak, tovább fejtettek, s egyebek közt a *védvampárti nemzetgazdák* iskolájának egy része, névszerint pedig az amerikai író *Carey* annak bebizonyítására törekedett felhasználni azokat, hogy a *szabadkereskedésnek*, mely a mezőgazdasági termékeket szabadon és akadálytalanul engedí külföldre vitetni, fűlszégsege, káros volta e téren is bebizonyít⁷⁾, s hogy e szerint a catastropha elkerülése tekintetéből az

európai és amerikai gazdasági tudománynak és politikának a mostan divatozótól egészen eltérő alapokra kell fektetnie⁸⁾.

De másfelől ép oly éles *megettámadókra* is talált Liebig elmélete, a kik a nagy vegyésznek kiinduláspontját és következtetéseit hibásaknak nyilvánították, aggályait *rémektőlí félelemnek* nevezték, s az uralkodó gazdálkodási rendszereket annak kárhóztató állításaival szemben továbbra is fenntartandóknak hirdetek⁸⁾.

A kérdés nemzetgazdasági méltatására a következők szolgálhatnak¹⁰⁾:

Tisztán *természettani* szempontból véve a dolgot, Liebignek kétségtelesen igaz van; s minden mezőgazda, ki művelési rendszerében a föld elhasznált erőit helyre pótolni nem ügyekszik, pusztító gazdaságot üz. *Gazdászatiilag* véve azonban nem szenved kétséget, hogy a most jelzett pusztító gazdaság hosszú időn át *igazolt* és *helyes* lehet. A kérdés ugyanis az: nagyobb szükségletet fedezünk-e, ha munkát és tőkét a használni megkezdett természet-factor lehető gyors helyre pótlására alkalmazzuk, avagy *más czélokra!*?

Mennél nagyobb, műveltebb, és szabadabb valamely nemzet, annál előbb várható, hogy szükségleteinek valódi fokozata (Abstufung) mindenha a rendelkezésére álló telkek és jószágok átlagarában visszatükröződik, illetőleg, hogy gazdálkodásában a *helyes arányokat* és módokat föl ismerendi. Mennél kisebb mennyiségben áll valamely természet-erő (Naturfonds) rendelkezésre, mennél kevésbé van belőle fölőleg, mennél sürgetőbb tehát az avval való kíméletes bánás, annál nagyobb költségek lesznek e célra fordítandók; és viszont!

Megjegyezvén még azt, hogy miután *semmiféle anyag sem vész el* vagy enyészik el végképen a földön, a földkimerülésnél tulajdonkép csak értékkel bíró telek-részek *dislokációjáról* lehet szó, vagyis hogy a mit az egyik ország elveszt, a másik által megnieretik, és így egészben véve, veszteségről beszélni nem lehet¹¹⁾.

¹⁾ L. erről *Thünen* remek munkáját: *Der isolirte Staat* (1842) I-ső kötet általában. *Roscher*: *System* II. köt. 28-25. §. *Kudler-Récsy*: II. 9 – 15. 1. *Kautz*: idevágó értekezését a „Gazdasági Lapok” 1861-ki folyamában.

²⁾ A *külterjes* rendszer még *egyszerűnek*, és a *belterjes* még *mesterségesnek* is nevezetvén.

³⁾ A különböző rendszerek közt, miután mindegyiknek több fokozata vagyon, s a gyakorlati kivitelben egymásba is folynak: a *határvonalat* élesen kijelölni alig lehet.

⁴⁾ Egyébiránt e kifejezésekben: *egyszerű*, és *mesterséges* gazdálkodási rendszer, dicséret vagy gáncs nem foglaltatik, mert, mint fentebb azonnal látandjuk, *külterjes* gazdaság még nem tesz annyit mint *rész*, vagy *okszerűen* gazdaság.

⁵⁾ L. erre nézve *Röscher*: *Nationaloek. der Landwirthaft* (1867.) 5-ik kiadás 23 §. *Conrad*: *Liebigs Ansichten von der Bodenerschöpfung* (1864). *Au*: *Liebigs Lehre von der Bodenerschöpfung* (1869). *Mitthoff*: *Die Lehre von der Bodenrente* (1867). *Maron* a *Viertel-Jahrschrift für Volkswirtschaft* 1868-ki foly. II. köt. *Berens*: *Krit. Dogmengeschichte der Grundrentenlehre* (1868) főleg 132. sk. 1.

⁶⁾ L. *Liebignek*: *Einleitung in die Naturgesetze des Feldbans* (1862).

⁷⁾ *Carey* protectionistikus elméletének egyik fő- s az itt mondottakkal összefüggő pontja még az is, hogy tehát az östermelőnek az iparos közelében kell laknia, hogy így a jószág tovaszállítása mellőztethessék, s a hulladékok mind az országban benn megmaradjanak. Azt mondja jelesül: a nemzeti jóllét főföltétele „to place the consumer besides the producer” és továbbá: minden nemzet tápszükségletét maga állítsa elő, a másíknak pedig engedje meg, a magáét békében fogyasztani. Nagy forgalmi központok (mond *Carey*)

vonzhatalma káros; jó országutak, kikötők stb. melyek egy országot a külföld előtt megnyitnak és hozzáférhetővé tesznek, veszélyesek (!), mert a kereskedelmi szabadság segítségével a nemzet *kiszívását* mozdítják elő stb. L. Carey. The past present and future (1848.) 118. sk. 1. és Principles of Social Science 1. -568. sk. 1.

⁸⁾ Kiemelendő egyébiránt Carey eredetiségi hírnevének megóvására, hogy a fentebbi közgazdasági nézeteket jórésben már Liebig föllépése előtt vallotta, s csak bővebben formulázta az újabb időkben.

⁹⁾ Egyebek között Erdmann, és Wolff Emil a híres vegytudósok, azután mint nemzet-aazda Au, Conrad, Maron (1. fentebb az 5. jegyz.) és mások.

¹⁰⁾ Mi e kérdésben egészen Roscher felfogását tesszük magunkévá, mint a mely a két ellentétes nézetet, helyesen megigazítva és egyeztetve, a közgazdaság igényleteinek legmegfelelőbb.

¹¹⁾ Carey ellenében Roscher a modern nemzetgazdaságtan és a szabadkereskedés szempontjából, miután a túlzott decentralisatio félszegségére utalt volna, a következőket jegyzi meg: Wir müssen aber eine abnehmende Reihe von Vortheilen der Zerstreuung, einer zunehmenden Reihe der Vortheile der Anhäufung gegenüberstellen. Für junge Länder ist der Mittelweg am besten. Würde man bei der Zerstreuung mehr durch Kapital- und Arbeitstheuerung einbüßen, als durch Bodenwohlfeilheit gewinnen, so müsste man näher zusammenrücken, und umgekehrt, stb. 1. még id. munk. 69-70. 1.

15. §.

A különböző gazdálkodási rendszerek, és ezek méltatása.

A kül- és belterjes gazdálkodási rendszer fentebb felállított fogalomhatározatának alapján, szükséges leszen közelebbi figyelembevétele és méltatása azon különböző gazdasági üzletmódoknak, melyekkel különböző népeknél és országokban találkozunk, s melyek, mint még látni fogjuk, az anyagi műveltség és a társadalmi fejlettség valódi ismertetőjelei és fokmérőjéül is szolgálnak. Ugyanis

a) A legelső fokú, vagyis a halászat- és vadászati stádiumból való kibontakozás után a legtöbb nép az *irtó s égető* (barang) gazdaságra (Brenn- und Rodewirtschaft) megy át; mely abban áll, hogy a bőségesen rendelkezésre lévő erdő leégettétvén hamuba vettetik; a kövér föld feltöretvén, míg ki nem merül (s a népet tovább-vándorlásra nem kényszeríti) eke a szántó-vas alá kerül; trágyázásról szó sincsen, s a marha jobbára maga gondoskodik a szabadban magáról ¹⁾.

b) Valamivel előbbrehaladt fejlődési stádiumot jelz az *örök-legelői* vagy *fordulói rendszer* (ewige Weide). Itt ugyanis az egész virány (vagy határ) két részre osztatik, s az egyik, mely t. i. a lakhoz közelebb esik, szántóföldül, a másik pedig örök-legelőül használtatik, egy harmada a szántóföldnek évenként *ugarnak* (Brache) hagyatván. Ezen rendszer kevés tőkét s nem sok munkát igényel, trágyát szinte nem szükségei nagyobb mértékben, mert a föld minden harmadik évben nyugszik. De jövedelmezősége is csekély, minek folytán csak is ott fordul elő nagyobb terjedelemben, a hol telek még bőviben van, de munkáskezek és tőkék hiányzanak, vagyis a természet-erőkön magukon nyugszik a főszűl²⁾.

c) Ott a hol a népesség már sűrűbbé kezd válni, a tőkék szaporodnak, s a baromtenyésztés nagyobb figyelem tárgya lesz, már az eddigieknél Valamivel belterjesb gazd. rendszerhez történik az átmenetel, névszerint a *hármás földű gazdasághoz* (Dreifelder-Wirtschaft). Itt a teleknek két része

van állandóan művelés alatt és csak egy harmada hagyatik legelőnek, illetőleg ugarnak. E mellett a nagyobb trágyaszükségletnél fogva *takarmány* s jobb legelő meg rét föltételeztetik e rendszer által, mely abban is olút az eddigiektől, hogy a földműves népnek a falukbani együttlakozását lehetségesebbé teszi, a birtokosok között bizonyos kényszerkapcsolatot föltételez, s már nagyobb mérvű munka- és tőkeberuházással jár³⁾.

d) A növekedő népességszám-, értelmiség, tőketörzs- és forgalmi élénkséggel egyidejűleg az úgynevezett *mezőfiúves* vagy *legelő-nyomású* rendszer (Feldgraswirthschaft és Koppelwirthschaft) válik sokhelyütt uralkodóvá. Itt azon egy mezőn gabona- és fütermesztés váltja egymást, de nem évről évre, hanem az éveknél bizonyos során át; a földek egymásután mind eke alá kerülnek; öröklegelő nincs; munka- és tőke nagyobb mérvben szűköseltetik; több s jobb minőségű barom, több pajta s épület található stb. De azután a termelés is jóval bőségesebb, főleg baromban, s a *föld erejének* fenntartása a jobb s több trágya segítségével könnyebb⁴⁾,

e) Még ennél is belterjesebb és mesterségesebb rendszer a *váltógazdasági* (Fruchtwechselwirthschaft). Ennél már az ugar egészen hiányzik; az egész telek (kivételével az évelő takarmányfüvekeket termelő résznek) minden évben (felváltva más-más növénynyol) megműveltetik⁵⁾; az *istállózás* általánosan behozatik; és sok trágya, vetőmag, épület, munka, tőke, szakértelmiség s jelentékenyebb barom-állomány szokott ismertető jele lenni. Ezen gazdasági rendszer elsőbbsége a többiek felett abban áll, hogy *termése sokkal bőségesebb*; miéért is leginkább sűrű népességű s tőkegazdag országok vagy vidékek vannak reája utalva, mert e mellett ugyanazon térségről sokkal több ember számára nyeretik táplálék és élelem⁶⁻⁸⁾.

f) A belterjes üzletmód legmagasb fokát képezi végre a *kerti gazdaság*. (Grartencultur), mely kisedet térségen igen sok munkát s szorgalmat, nemkülönben tőkét föltételez, s leginkább nagy városokban illetőleg azok környékén fordul elő.

¹⁾ E rendszer létezik részben még ma is sokhelyütt az Orosz birodalomban, Sibiériában, valamint Braziliában stb.

²⁾ Ezen alapszanak jó-részben a középkori földbirtokviszonyok, azon nézet szerint, hogy az egyesek a földnek csak haszonvevői, a valódi tulajdonos pedig a földesúr, vagy a község.

³⁾ Honos ezen rendszer Német-, Francia- és Olaszország tekintélyes részében, az Ausztriai-Magyar monarchia legtöbb vidékein, meg Lengyel- és Oroszország műveltebb kerületeiben.

⁴⁾ E rendszer már tiszta sajátbirtokot (nem közöst vagy kötöttet) föltételez, különösen alkalmas nagy jószágokra, de nagy előre néző combinációt is szükségéi. Honos Németország hegyeseb tájain, Holsteinben, és némileg Angliában.

⁵⁾ E rendszer leginkább azon tudomány és tapasztalat által igazolt körülményen sarkal, hogy ugyanazon telken *felváltva* különböző növénynek a földnek *különböző részeit* szívják ki táplálékul. Egy másik fötámasza a váltórendszernek a *takarmány-füvek*, melyek tetemes számú marhát táplálnak, és így a földnek trágya által több erőt adnak vissza, mint mennyit növések által attól elvesznek. Azt mondja egy jeles szakférfiú: „Aufgabe der Ackerbauchemie und der Pflanzenphysiologie ist es, die besten und praktischsten Methoden der künstlichen Pflanzenernahrung ausfindig zu machen; wozu die in Deutschland von Staatswegen errichteten *agriculturchemischen Stationen* sehr dienlich sind.”

⁶⁾ E rendszer mellett gabnatermesztésre a telek 55-60 százalékát lehet alkalmazni, mert sok marha tartására kisebb tért igényel; eltekintve attól, hogy több hústáplálékot ia szolgáltat. A baromállomány váltógazdaságnál sokkal jobb, s jobban meg is óvható

Végre e rendszer mellett a földnek több oldalú használata különbözőféle élelemszerek, vetemények stb. előállítására szinte nagy fontosságú. De másfelől e rendszer meghonosítása teljesen kifejtett s szabad sajátbirtokot, jól kikerekített telekállományt, szolgálalmak és hűbéri bilincsek alóli mentességet, főleg pedig szemes szakképzett és tehetős gazdákat igényel.

⁷⁾ Váltógazdaság honos főleg *Belgiumban* (a régi nagy hírű *flandriai* gazdaságok) és *Angliában*, azután *Francozia*-, *Német*- és *Olaszország* több kerületeiben és vidékein leginkább pedig nagyobb városok és sűrűbb népességű forgalmi központok körül. Az ókorban leginkább *Görögországban* és gyarmataiban, azután *Mesopotamiában* és *Turkesztánban* virágzott.

⁸⁾ Hogy mily gonddal és fáradsággal gyűjtik e gazd. rendszer kedvéért például *Belgiumban* a ganéjt és az emberi hulladékokat; valamint azt, hogy mily sok milliónyi értékek mennek hazánkban évenként veszendőbe az által, hogy e dologra oly kevés figyelem fordítatik, szakemberek már elég gyakran emlegették.

16. §.

Folytatás. A gazdasági rendszerek eredményei és hatásai.

Az eddig mondottakból is már levonható némileg az, hogy a gazdálkodási rendszerek mindég bizonyos összefüggésben állanak a nemzet általános közgazdasági és műveltségi állapotával; a népesség számereje, munkaképessége, tökebősége és vagyoni viszonyaival; az értelmiség és szakképzettség fokával; valamint a föld és telek physikai minőségével s az egész ország természettani jellegével. De méginkább meggyőződhetni e felől, hogyha a kül- és belterjes gazd. rendszerek *eredményeit* és *hatásait* közelebről veszemügyre. Ugyanis

a) Minden belterjes (azaz mesterséges) rendszer nagyobb nyers-termék-összeget, vagyis jelentékenyebb *hozadékot* nyújt. (Belgium 1 □ mfdön 7500, Lengyelország alig 2200, déli Oroszország alig 7-800 ember számára természet élelemszereket.) Ebben rejlik a fentérintett intensiv rendszerek fontossága; ez oka annak is, hogy sokan a kik a váltógazdaságnak eredményeit más országokban látták (Németek Flandriában) azonnal a mellett buzgólkodtak, hogy ama rendszer hazájukban is meghonosíttassék és kövessék.

b) De nem tévesztendő szem elől, hogy minden nagyobb termést szolgáltató intensivebb rendszer *nagyobb költséggel* is jár, több munkát, tőkét, szorgalmat stb. föltételez; tehát eredménynyel csak ott hozható be, a hol e költségek fedeztetnek, vagyis a jövedelmezőség biztosítva vagyon. Jövedelmező pedig csak ott lehet a vállalat, a hol a földhöz képest munka- és töke bőven áll rendelkezésre, tehát *nem drága*, és másfelől a termék *magasb áráiban* a fokozott töke- és munkabeli költség illő haszonnal visszafordul¹⁾.

c) Kitészik innen, hogy *nagyban* és egészben véve a költséges belterjű gazd. rendszerekhez (nevezetesen a váltógazdasághoz) csak akkor fog valamely nép sikerrel áttérhetni, hogyha a lakosság már sűrűbbé vált, az ipar és forgalom élénkebbé lett, a népesség fogyasztása és szükségleteinek, valamint fizetőképességének mérve megnagyobbodott²⁾.

d) Ezek szerint, miután a műveltség haladtával a kamat alacsonyabb a munkabér (a felszaporodott népességnél fogva) szinte csekélyebb, ellenben telek és föld drágábbá válik, másrészt a terményárak állandóan magasán

állanak, s olcsó és gyors közlekedési eszközök magasb műveltségű népekkeli érintkezést [biztosítják: mind az egyeseknek, mind az egésznek érdekében leendő az, hogy alacsony műveltségi fokon a *külterjes*, magas fejlettségi stádiumban pedig a *belterjes* gazdasági rendszerek követtesenek³).

e) Hason körülményeket téve fel egyebekben (tudni illik egyforma tőkekamatot, munkaerőket, termékárakat stb.) az intenzív gazdasági rendszer meghonosítása mindég előbb történhetik *élénk forgalmú vidékeken* és tartományokban, meg *termékeny földeken*, mint az üzleti élet központjaitól távolabbra eső, vagy pedig több tőkét és munkát szükségülő természetlen földeken.

Eredményül áll tehát az: 1-ször hogy az egyszerű és extenzív gazdasági rendszerekről (melyek alacsonyabb műveltségi polczokon czélszerűbbek és jövedelmesebbek) az átmenetel a mesterségesebb és belterjesebb rendszerekre sikerrel mindég csak az általános cultura- és anyagi haladással, az ipar és kereskedés kifejlődésével karöltve történhetik. 2-ször hogy ott, a hol a gazdák még kiválólag saját szükségletre termelnek, mesterséges üzletmód, mely drága és nem eléggé jutalmazó, szükségtelen; ellenkező körülmények közt azonban a belterjes rendszer lesz elkerülhetetlen, mely már nemcsak a természetlenebb telket, hanem még ugyanazt a telket *évenként* megműveltetni kívánja, s a legelők helyébe *mesterséges réteket* is szükségei. 3-ször hogy mesterkelt, üvegházszerű siettetése vagy erőltetése e fejlődési menetnek, igen korai áttérés a belterjes üzletre soha se tanácslatos, sőt egyenesen káros is lehet⁴⁻⁵). 4-szer végre: hogy egy *általános*, minden helyre és országra vagy időre egyaránt alkalmazható (javallható) földművelési rendszer nem létezik, épügy mint nem létezik államforma, melyet *minden országra* és *minden népre* egyformán jónak és kivihetőnek lehetne nevezni; hanem hogy hely és idő, műveltségi viszonyok és közgazdasági állapotok különfélesége szerint különböző gazdálkodási rendszerek is helyesek, s (főltve) hogy kellő módon vétetnek foganatba) ajánlhatók⁶⁻⁷).

¹) Tehát *nagy nyers-jövedelem* nem ugyanazon értelmű *nagy tiszta jövedelemmel* is. Pedig ezt sokan tévesztik szem elől

²) Tőrekvésünknek azonban mindég arra kell irányzottnak lennie, hogy technikai javítások, fölfedezések stb. nyomán oly üzleti eljárás váljék lehetségessé, a hol a sikeresebb mód egyszerismind *olcsóbb* is legyen; egyébként ugyanis a nyers-termelvény szaporodása rendszeren csak nagyobb költségekkel eszközölhető.

³) Ott is előbb alkalmazható a váltógazdaság, a hol *olcsó közlekedési eszközök* által a magasb műveltségű országokkal való érintkezés tetemesen megkönnyítettik; valamint ott is, a hol a *mozgó toké* hatályosba és olcsóbbá vált, s a mozgó productív-eszközök bőségesen állnak rendelkezésre. Mindez okoknál fogva félszegen nyilvánítandó *honunkban* azoknak törekvése, kik tekintetbe nem véve a váltórendszerhez megkívántató számos előfeltételeknek Magyarországon való hiányzását, a belterjes gazdaságra való *általános* és *mielőbbi* áttérést sürgetik. (A mit megtehet egy két előkelő s gazdag főúr, vagy földbirtokos, vagy egy vidék, vagy mintagazdaságokon az állam, azt *elviül* az egész országra nézve felállítani, nagy és veszedelmes tévedés.)

⁴) Keservesen megsinlették az e tekintetbeni elhamarkodásukat már sok vidékek és mezei gazdák, mint azt *Roscher* és *Thünen* (id. m.) kimutatták.

⁵) A földtermőség és jövedelmezés iránti elveket *Thünen* alapján jól állítja egybe *Bemann*: St. Untersuch, ez. műnk. 172. sk. 1.

⁶) Hogy a *világra* mint nagy forgalmi és productionális *egészre* nézve is állanak az itt kifejtett elvek, *Roscher* és *Thünen* iparkodtak kimutatni. Ismeretes a *rómaiak* jelmon-

data: „foecundior culta exiguitas, quam magnitudo neglecta”, míg őskorukban épúgy mint Amerikában a múlt században ép az *ellenkező* elv tartatott és követtetett.

⁷⁾ Sok találó megjegyzés még *Passy: Systèmes de Culture* (1852.) 28-ik s követ, kezdő lapjain, és *Unsere Zeit* IV. kötet 42. ff.

17. §.

A mezőgazdasági birtok és annak helyes rendezése általában.

Nemzetgazdasági szempontból az anyagi haladásnak s különösen a földipar felvirágzásának egyik főfeltételét a *birtok-viszony ok* czélszerű rendezése képezi. Jelesül annyiban is, mivel e nélkül a productiverők hatályossága eléggé biztosítva nincsen, a nemzeti föld és talaj kellő értékesítésének ezernyi akadályával áll a társadalom szemben, s az ipar és az üzleti élet majdnem minden egyéb ágai is a birtokrendszer helyes vagy helytelen volta által közéről érintettek.

A birtok szerkezete és mimódoni rendezése a történelem és az összes népfeljődésnek szokott eredménye lenni s avval mindenütt szoros összefüggésben jelentkezik. Sokat tehet azonban e viszonyok átalakítására, javítására az állam és a törvényhozás is, nemkülönben az értelmiség és a tudományos belátás terjedése.

Ezt előrebocsájtva lássuk a helyes birtokrendszer fontosb kellékeit közelebről.

a) Alapfeltétele a birtok helyes rendezésének az *ingatlan jószágtulajdon szentsége* és sérthetetlensége; nemkülönben *szabadsága*, és a szabad birtokkezelési jog elismerése, törvény és közintézmények általi biztosítása.

b) Téessék könnyűvé az, hogy minden föld és telek a *legalkalmasb kezekbe* jusson, s töke, szorgalom, értelmiség az üzletben akadálytalanul érvényesülhessen.

c) A jószágoknak mindenkor illő nagyságúak és terjedelműeknek kell lenniök, hegy jelesül a rajtok élő családnak létele biztosítására elégségesek legyenek, s illőmódon foganatosított gazdálkodási rendszernek tért és alapot nyújtsanak.

d) Szükséges, hogy a jószágok jól kikörítve (arrondirozva) legyenek, azaz, feküdjenek a gazda lakhelyének lehetőleg közelében, egy tagban kihatva, s a felügyeletet és ellenőrzetet is lehetségesítőleg; mert egyébként a sok ide-oda járkálás, időfecsérlés, fuvar- és marharongálás elkerülhetlenné válik, a gazdának munka- és tökeereje hatálytalan marad, figyelme pedig szerfelett elágazóvá válik.

e) Az állampolgárok egyike se legyen ingatlan birtokszerkezetheti jogtól *elzárva*; ne legyen a jószágok adás-vevése, elidegenítése vagy elzálogosítása mesterséges akadályoknak alávetve, vagy ép csak a nemes osztálynak földbirtok-szerzésre jog adva. Tekintetbe véve azt, hogy ily kép a *polgári dem* tökéjével, szorgalmával, értelmiségével és üzleti erélyével kellő nyomtatékkal nem szerepelhet, s a nemzeti erőalap ez egyik fő eleme egész mértékben ki nem aknáztathatik.

f) Következik ezekből egyebek közt az is, hogy a középkori *hűbérintézmények* (habár eredetek és virágzásuk korában bizonyos czélszerűséggel és

alappal bírtak is) a modern műveltségi államokban tarthatatlanok, a fejlődést és haladást csak feltartóztatok, s az újabb ipari és gazdasági formákkal és vívmányokkal össze már semmikép sem egyeztetetők³).

¹) L. Erdélyi: Nemzeti Iparunk 228. sk. 1.

²) Az itt következő kérdések nevezetes részét képezik azon feladvány- és intézménykörnek, melyet *Agrar-alkotmány* és *Agrar-politika* nevezet alatt ismerünk. L. e tekintetben *Lettenek* cikkét *Agrarverfassung* stb. a *Rottek-Welcker*féle Staatslexikonnak harmadik kiadásában.

18. §.

A tagosítás, és a legelő-elkülönzés kérdése különösen.

A földbirtok és telek-állomány helyes kikörítése tekintetében kiváló fontosságú intézkedés egyfelől a *tagosítás*, (tagosztály, Commassatio, Verkuppelung), és másfelől a *közelegelő*k megosztása.

A *tagosítást* különösen illetőleg, ez abban áll, hogy minden gazdának telek-állománya *egy tagban*, vagyis összefüggő *egészenben* adatik ki, s a több helyen eldarabolva létező birtokrészek *egy* részben kihatva összesíttetnek. A tagosítás előnye abban áll, hogy az ily kép kikörített jószágon tervszerűbb s megfelelőbb művelésmódhozó áttérés megkönnyítettik; járványok, tűzveszély s egyéb elemi s socialis károsodások kisebb térre szoríthatatnak; a gazdaság áttekintése, vezetése *egy* központból lehetségessé válik; a szabad magántulajdonnak a középkori korlátolt birtok ellenébeni teljesb érvényrejutása biztosíttatik; s e mellett mint az élet és tapasztalat bizonyítja: a *tiszta jövedelem* szaporodása is előmozdíttatik. Egyedüli *árnyoldalát* a tagosztálynak az képezvén, hogy ha a reform keresztülvitele a földműves osztályra nézve nem egészen kedvező körülmények közt történik, a *mezei proletariátus* szaporodására vezethet, a mennyiben a kis zsellérek kis telekrészleteket (parcellákat) nem kaphatván haszonbérbe, pusztá napszamosokká törpülnek ¹).

A tagosítás gyakorlati *foganatbatételét* tekintve, ez rendszeren nehézséggel és akadályokkal szokott járn. Régihezi ragaszkodás, idegenkedés újtásoktól, alaptalan tartás netán beállható bajoktól, hatalmas ellenzői szoktak legtöbb államban lenni ezen egészen véve üdvös intézkedésnek. Innen következik az, hogy a *kezdeményezés* magától a törvényhozás- és államhatalomtól induljon ki; mely tekintetben a szem előtt tartandó elvek a következők volnának:

1-ször: állapíttassék meg, hogy a tagosítás eszközlőbe vételére nézve a községben vagy határban a *birtokosok szavazat-többsége* elégséges, egyhangúságra ily ügyben amúgyis alig lehetvén számot tartani.

2-ször: nehogy azonban úgy tessék, mintha az állam absolut kényszer akarna alkalmazni, a tagosítást elhatározó szótöbbség olyan legyen, hogy az azt képző birtokosok a telektérfogat és az adóérték tekintetében legalább *két-harmadát* bírják a határnak²).

3-ször: Az átengedendő telekrészletek megbecslése (mint e művelet egyik legfőbb kelléke) mindég a *tiszta jövedelem* és a fennforgó helyviszonyok tüzetes figyelembevételével történjék; s legyen egyidejűleg gond

arra is, hogy az egyes birtokosoknak lehetőleg oly jószágdarabok adattassanak, melyek eddigi telkeik- és jószágreszleteikhez hasonlók.

4-szer: A tagosításig költségeket az érdeklettek telek-állományuk terjedelme arányában viseljék; végre

5-ször: kívánatos, hogy ez ügyben mindenkor a helyi körülményekkel jól ismeretes, részrehajlatlan, szakavatott és bizalomnak örvendő egyének járjanak el³).

A czélszerű birtokrendezés egy másik kellékét képezi a *közlegelők* kérdésének helyes megoldása. A közlegelők (Gemeinweiden) olyforma birtoktárgyát képezik a községeknek, mint a domaniáljószágok az államnak. Természetek az, hogy a községtagok szabad használatára állanak; alsóbb műveltségfokokon, hol a terjedelmes legelő föszükség, a veszendőbe menő trágya jelentéktelen, a művelési rendszer külterjes, nem károsak; főleg azért is, mivel a szegényebb községtagokra nézve némi jótéteményt (mert ingyenes élvezetforrást) képeznek; jelentékeny marhaállomány föltételül tekinthetők stb. Magasb fejlődési polczokon ellenben már egyenesen károsak; mert gátolják a belterjesb üzletre való áttérést, csekély jövedelmet szolgáltatnak, az önzésnek tág tért nyitnak, folytonos sűrűlődásokat szítnak, a községtagokban a restséget és dologtalanságra való hajlamot táplálják, mert mindenki belőlők csak hasznot vonni törekszik, de reája fordítani semmit se akar, a mi végtékintetben természetesen az összeségnek is ártalmára vágyon.

Nincs tehát kétség az iránt, hogy magasb műveltségi fokon ezen hiányon segíteni kell. Ez pedig történhetik kétféleképen. Vagy ugyanis *végleges felosztás* által a községtagok között, kik eddig a közlegelő használatában léteztek; vagy úgy, hogy a telek *megtartatik a községtulajdonban*, de az eddigi bánásmód gyökeres megváltoztatása mellett. Ez utóbbi rendszer mellett legújabbán némely szakember azt hozván fel, hogy úgy mint az állam domaniáljózágaiban, a község: közlegelői birtokában előre nem látható bajok, csapások, nagy hitel- és forgalomválságok idejére némi érték-tartalékot bírand, a melyhez szorultságában nyúlhatna⁴).

Az előbbeni rendszer azonban a szokottabb; s kivitelét illetőleg a következők tartandók szem előtt:

1-ször: A megosztást csak azok határozhassák el, a kik eddig is élvezetében voltak a közlegelőnek, és pedig számarányukra és birtokuk terjedelmére való tekintettel.

2-ször: Az elosztási mérvszabály legyen igazságos és a nemzetgazdasági érdekeket figyelembe vevő. *Alapul* pedig lehet elfogadni vagy az illetők barom-állományát, vagy az egyes gazdák birtoka terjedelmét, vagy a községi pénzárba befizetett adókat-, vagy pedig az egészen egyenlő részeltetés-aek elvét.

3-szor: Minthogy azonban e mérvalapok mindegyike ellen lehet kifogást emelni, legczélszerűbbnek látszik több ily mérték-lábok kombinációja, tekintettel természetesen a helyi viszonyokra⁵⁻⁸).

¹) Analog jelenséggel találkozunk itt-ott a dolgozó osztály körében az újabb gyári ipar elterjedése folytán."

²) Ez elv különösen; *Hannover ai* 1842-ki törvényben jutott kifejezésre.

³) L. még *Roscher* II. 77 – 78. §. *Jogi* szempontból tüzetesen tárgyalja e kérdést

folytonos tekintettel hazánkra *Tóth Lőrincz*: „Útmutató úrbéri ügyekben” című munkája 214. sk. 1.

⁴⁾ Ajánlja ezt különösen *Knaus* a Tübing Folyóirat I-ső kötetében. *Stuart Mill* pedig kis parasztságok alakítására kívánja fordíttatni (P. o. II. 10. fej. 4. §.).

⁵⁾ L. m. a *lelgiomi* törvényt 1847. marcius 25-ről; továbbá az *ausztriai* polgári törvénykönyv 841. §-át: a *porosz* Landrecht oil. §-át és *Franciaország*ra nézve *Block*: Dictionnaire de l'Administration (1856.) 1210. sk. 1. Az idevágó törvényhozási intézkedéseket általában egybeállítva *Baunál* II. 84. sk. §.

⁶⁾ Azon nem kis fontosságú kérdésre nézve: a *falui* vagy a *majorgazdasági* rendszer (Dorfsystem oder Hofsystem) érdemel-e elsőbbséget, a következő választ adhatni. Ott a hol a személy- és vagyonbátorság még nem eléggé megszilárdult, a mezei ipar fejletlen és az extensiv üzletmód az uralkodó, továbbá a közlekedés nehéz, s a forgalom tökéletlen; a földművelőknek a *zűfc* civi *együttlakozása* s az evvel természetesen összefüggő *telekkötöttség* (Flurzwang) czélszerűbb, jelestül azért is, mivel ilykép a közbátorsági érdekek jobban megvédhetők, járványok, tűzvész stb. ellen az ótalom könnyebb, és az erkölcsi, műveltségi és egészségbiztosítás (templom, iskola, orvos stb. tartása) kevesebb bajjal és költséggel jár. Ellenben *magasb műveltségpolczokon* a *major-rendszer* lesz ajánlatosabb (honos leginkább Angliában, hol falukat alig láthatni, Belgióban, itt-ott Németországban s felső Ausztriában, azután Norvégiában is), a hol tudni illik a földesúr jóságának közepén lakik s innen igazgatja azt; s mely rendszer mint a tagosításnak folyománya annyiban is előnyös, mert az ide-oda járkálással idő nem vész el, munkások és barom jobban kimélthetők és hasznosíthatók, a művelésmód belterjesbbé válhatik, utak és határok által a telek pazarlása mellőzhetővé válik, s gazdasági *reformok* (öntözés stb.) is jobban vehetők fogatba: erőszakos birtokháborítás pedig azért ritkább, mert ezen műveltségi polczon rendezettebb jogpolitikai és policziai viszonyok léteznek.

⁷⁾ Jól mondja *Karvasy*: „a hol új falu alakul, a telkeket hosszában kell kihasítani, az elszört házak pedig a templomtól, plébániától, iskolától, melyek a vendégfogadóval a *falu magvát* képezik, felette távol ne essenek. Az egymásmellett lévő házakból álló igen terjedelmes faluk (mint a magyar *alföldöniek*) a gazdaság helyes vitelének akadályai, mert nagy idővesztéseket okoznak, az ellenőrzést nehezítik” stb.

⁸⁾ A birtok- s legelőrendezéssel még kapcsolatban álló *mezei szolgálmal* (Servituten) tekintetében szem előtt tartandó, hogy főleg az *idegen-legelőkönieknek* megszüntetése szintén szükséges, mert az okszerűbb művelésmódra való áttérést nehezítik, s a jogozottnak sokkal kisebb hasznot hajtának mint a mennyit ártnak az *összeségnek*. L. erre nézve *Rau*: Pol.-Oek. II. 72. 84. §. és *Roscher*: 79-88. §.

19. §.

A földbirtokot megkötő intézmények és azok hátrányai.

A birtok czélszerű rendezését szerfelett megnehezítik a középkori *hűbér* szerkezet köréhez tartozó azon különféle institúciók, melyek a telekkel és jósággali szabad bánásmódot akadályozzák; a telkek *elidegenítését*, *megosztását*, *adásvevését* tilalmak vagy korlátozó rendszabályoknak vetik alája, szóval a földbirtokot üzlet és forgalom tekintetében megkötik. Ez institúciók és a velők összefüggésben álló egyéb társadalmi formák nagy része még az újabb korban is fennállt, sőt fennáll itt-ott mai napság is; miért közelebbi szemügyrevételök tudományunkban nem mellőzhető.

Az intézmények maguk a következők:

1-szor: A *fiskalitás*; melynél fogva valamely, fejedelmi adomány képen nyert jóság az adományos család magvaszakadása esetében a fiskusra (a kincstárra) visszazáll.

2-szor: Az *ősiség* (Aviticitás), melynél fogva az ősi-jóságot elidegeníteni szándékozó birtokos: osztályos testvérei által e tekintetben megakadályoztathatók, és azok a jóságot magukhoz válthatják.

3-szor: *Hitbizományok (Fideicommissen)*, midőn tudni illik nagybir-toka főúri vagy nemesi családokban a jószágot (vagy bizonyos jószágot) csak egy családtag (a ki aztán a hitbizományos) bírhatja. E jószágok tekintetében némely országban vagy bizonyos *maximum* határoztatik meg, melyen túl terjedelmének mennie nem szabad; vagy pedig felállításuk országfejedelmi jóváhagyástól tételeztetik föl. A hitbizományok ottan, a hol a család legidősb tagja a mindenhai birtokló: *senioratusnak*; a hol pedig az elsőszülött a hitbizományos: *majorátusnak* neveztetnek.

4-szer: *Holtkézi birtok*, midőn tudni illik oly jószág, mely például valami testületnek, papi szerzetnek stb. tulajdonába jut, minden időkre megkötetik és mintegy forgalmon kívül helyeztetik.

5-ször: *Különválasztása* a nemesi és a jobbágyi telkeknek, valamint azon törvényi intézkedés, hogy jobbágyoknak nemesi telkeket szerzni megtiltatik, vagy az, hogy a nők a telkekbeni örökösödésből kizáratnak¹⁾.

Mindez intézményeknek tulajdonképeni rendeltetése az: bizonyos jószágoknak osztatlan állapotban, vagy bizonyos családokban szakadatlan megtartása; a nagyon is könnyű *földcserebere* megnehezítése; fényes múltú vagy nevű főúri családoknak anyagi tekintetben biztosítása (esetőségek ellenébeni megóvása); a polgári osztálynak a nemesi jószágoktól távoltartása, a kiváltságos rendeknek a trónhoz és történelmi államalapokhoz való *ragaszkodásának* szilárdítása stb. másfelől az, hogy a földbirtok, melyen az állami és nemzeti lét kiválólag nyugszik, módfelett meg ne daraboltassék, a törpe gazdaságok és a mezei proletariátus terjedése megakadályoztassék.

Mindezekre azonban a következők jegyeztethetnek meg. Kétségbevonhatlan tény, hogy legtöbb a nevezett intézmények közül a *középkorban*, sőt némileg az újabbkor! századokban is bizonyos czélszerűséggel és történelmi jogosultsággal birt; a mennyiben a fejletlen gazdasági viszonyokkal a politikai és szociális élet egyéb uralkodó iránylataival és formáival összefüggtek, s káros hatásaik sem a köz- sem a magángazdaság terén oly mérvűek nem voltak mint az napjainkban tapasztalható. De ép oly bizonyos az is, hogy a *műveltség magasb fokán*, a hol jelesül a megfelelő társadalmi és politikai alapok is megváltoznak, mindez institutiók tarthatatlanokká, a többi ipari és forgalmi viszonyokkal összeegyeztethetlenné, sőt egyenesen *káros* hatásúakká válnak.

Először ugyanis megakadályozzák a jószágoknak oly emberek kezeibe jutását, a kik szakképzettség, értelmiség s helyes üzletmód által azok legjövendelműbb értékesítésére alkalmasak és hivatottak. Nehezítik továbbá az erélyes munka- és tőkebefektetéssel járó belterjesb művelésmódhoz való átmenetelt; lehetlenné teszik a mezőgazdasági hitel élénkebb kifejlését (a mennyiben ily megkötött birtok biztos és szívesen fogadott zálogul nem szolgálhat); sok súrlódásra és költséges perlekedésre szolgáltatnak alkalmat stb. Eltekintve attól, hogy ily intézmények mellett erős földművelői középosztály ki nem fejlődhetik; az állampolgár azon ősjoga, hogy t. i. földet szabadon adhasson és vehessen, megsértetik; a birtokló (a ki a többieket kifizetni tartozik), gyakran súlyos adósságokba merül; politikai tekintetben pedig a *feudál-aristokratiai* elemeknek a polgári és demokratiai elemekkel szemközt fölsúly biztosítatik.

Megannyi érvek arra nézve, hogy a törvényhozás ez institúciók eltörlésére, hatályon kívül helyezésére irányuljon, s mind azon bilincseket megoldja, melyek innen származva, a közigazdaság és az ipari életnek csak lan- kasztására és gyöngítésére szolgálnak⁻³⁾.

¹⁾ Ez intézményeknek egy része még magában *Angliában* is fenn állott a legújabb időkig; azt pedig, hogy azoknak egyik classikus hazája *Magyarország* volt 1848 előtt, említeni nem is kell.

²⁾ Ennek fölismerésében járt el az első nagy *francia forradalom* törvényhozása, midőn a szóban lévő institúcióknak megszüntetését vagy gyökeres átalakítását decretálta. Nyomdokaiba léptek azután Europa majdnem valamennyi legislation, a *magyar* is 1848 óta; azoban némely maradványai amaz intézményeknek még ma is fennállanak.

³⁾ L. még a híres német *Stahl Gyula*: *Parlamentarische Reden* (Berlin) ez műnk. 381-ik s következő lapjain.

20. §.

Szabad vagy korlátolt földfeldarabolás; és a Minimum törvény különösen.

A mezőgazdasági politika legkiválóbb feladványainak egyike az, korlátlan legyen-e, avagy törvényileg megszorított a földmobilisáció és feldarabolás (Parcellirozás), s különösen mit kell tartanunk a *minimum* felől, mely által a törvényhozás a telkek azon terjedelmét állapítja meg, melyen túl azokat megdarabolni nem szabad¹⁾.

Hogy e tekintetben helyesen Ítélhessünk, szükség az illető véd- és ellenérveket közelebről szemügyre venni.

Ugyanis:

A) A *minimum ellen*, vagyis a szabad parcellirozás rendszere mellett fel lehet hozni a következőket. Az újkori iparműveltség és felsőbb gazdasági fejlődéspolcz a földbirtok szabadságát követeli, és pedig mind politikai mind culturai, mind különösen közigazdasági tekintetből²⁾. A szabad telekfeldarabolás czélszerű mód arra nézve, hogy a jóságok azok kezeibe jussanak, kik azokat legjobban képesek művelni és hasznosítani. Mininmm-törvénynek, mint *általános* érvényű szabálynak igazi értelme nincsen, mert a teleknagság minimuma a hely és idő, tőke és munkaerő, üzleti mód és forgalmi viszonyok különfélesége szerint szerfelett változó, úgy hogy inig az egyik tartományban vagy vidéken bizonyos nagyságú telek egy család fenntartására elégtelennek mutatkozik, más tartományban vagy vidéken egészen megfelelő lehet.

A szabad parcellirozás továbbá ébreszti és fokozza a szunnyadó erőket, emeli a jóságok értékét, élénkíti a földhitelt, és így serkenti az összes mezőgazdaság productivitasát. Halál esetére jobb és egyenlőbb osztályt tesz az örökösök között lehetségessé, sőt annyiban, a mennyiben jóság-egyesítések, összevásárlások, házasságok általi birtok-egybecsatlások megkönnyítetnek, a túlzott földfeldarabolást is némileg ellensúlyozza. A minimum e mellett megnehezítvén a tőkéknek a mezei iparba való vonulását, a kézműben és gyár- farban tőkemegtörölődásokra vezethet, a mi közigazdasági tekintben legkevesbbé kívánatos. Végre a minimum-szabály, (s a vele járó örökség korlátozó törvények, földadásvévéstől vett adók stb.) eltekintve attól, hogy az állampol-

gárt egyik alapjogában t. i. birtokávali szabad bánásában korlátozza, azért is félszeg intézmény, mert az állami gyámkodásnak igen tág tért nyit, s azon felül legtöbb esetben egyenesen hatálytalan és eredmény nélküli is szokott lenni³⁻⁵).

B) Ezekkel az érvekkel szemben a *minimum pártolói* a következőkre utalnak. A korlátlan telekparcellírozás mellett a földbirtok egészen elporladoz, s olyanná lesz, hogy tőke és munka igazán gyümölcsözőleg rajta nem is hathat, és így, miután a szerfelett megdarabolt telkeken az ekevas meg a járom helyét lassanként a pusztá kapaművelés foglalja el (Spatenkultur), a productió is megkevesbedik, sőt még a mezei proletariátus elterjedése is előmozdítatik. A föld korlátlan megoszthatása, elzalogosíthatása, stb. által a mezei birtok lényegileg *árucikké* törpül, üzerek, pusztító gazdaságot űző speculansok játékszerévé válik, sőt még arra is szolgáltatik alkalmat, hogy a megszagatott kis telek-részletek hatalmas pénz-olygarchák által összevásároltatván káros terjedelmű *latifundiumokká* alakíttatnak, melyeken okszerű művelésmód meg nem honosítható, az előbb szabad földművelő függeteg kisbérllővé vagy ép napszámosná törpül, a tőke munka és értelmiség hiány miatt eredményes gazdaság vitele alig gondolható⁶).

Minden ország alapereinek egyike a szabad életerős és *jómódú közép-osztályban* és tehetős parasztrendben rejlik; a korlátlan mobilisítói által azonban ép ezek az osztályok leginkább veszélyeztetvők, s így a társadalom e fontos oszlopai megingattatnak. Felette helytelen eljárás *időelőtti* érvényrejtuttatása a mozgósítás elvének; a hol azután középkori személy viszonyok újkori jószág- és birtokviszonyokkal metsző ellenkezésbe lépnek. Azon sokszor hallható állítás, hogy mint gazdasági tekintetben általában úgy itten is különösen az emberek helyes tapintatuk, s ösztönük legjobban vezet, csak nagy megszorítással fogadható el, mert vannak számos szomorú példák arra, hogy gondatlanság, könnyelműség, stb. ép ez irányban is igen visszás következtetéseket szült, s a közzgazdaság érdekei nem kis mérvben csorbitására vezetett.

¹) L. még *Bernhardi*: Kritik der Gründe für grosses und kleines Grundeigenthum (1847.) általában. *Schütz*: Die Vertheilung des Grundeigentums. (1836). *Rau*: Über das Minimum (1851.) és *Pol. Oek. II. 76-83. §.* *Jos. Garnier*: Tr. 100-106. *1. Passy*: Des Systèmes de Culture (1852); *Wolóvszky*: De la Mobilisation du Sol (1839). *Lette*: Vertheilung des Grundeigentums. (1859). *Sparre*: Die Lebensfragen im Staate (1842). *Kosegarten*: Veräusserlichkeit und Theilbarkeit des Grundbesitzes (1842). *Villeneuve-Bargemont*: Économie pol. Chrétienne (1837.) I. és VII. könyv. *Schäffle*: Nat.-Oek. 443. sk. *1. Wirth*: isTat.-Oek. II. 166. s következő lapjain; főleg pedig *Roscher*: II.88 106. és 139-149. sk. §§.

²) „Oly országok tekintetében (mond egy jeles szakférfiú), melyekben a műipar és kereskedés felvirágzása, a népesség szaporodása, és a közművelődés haladása parancsolag követeli a belterjést) gazd. rendszerkövetését: nem habozhatunk a föld telj és szabaddá és mozgóvá tétele körül.”

³) Félszeg intézkedés a minimumszabály különösen ott, a hol (mint péld. nagyvárosok körül) kerti gazdaság üzetik, sok kereseti alkalom van, a földművesek műiparral is foglalkozhatnak, vagy igen értékes, és sok gondot meg munkát igénylő termékek állíttatnak elő.

⁴) Hírnevész írók közül a minimum *ellenesei* Rau, Schütz, Eossi, Garnier, Seelig, M. Wirth, Volovsky, Passy, Schäffle, hazánkban Galgóczy, Fényes, Récsy stb. Ellenben a minimum *védelmesei* közt találkozzunk Villeneuvevel, Kosegarten, Sparre, Reichenspergerrel, honunkban gróf Széchenyi, Török Jánossal stb.

⁵⁾ Nem egészen helytelen egy publicistának azon észrevétele, hogy *iparvállalatok* tekintetében senkinek sem jutott és jut eszébe, minimumi szabványokat indítványozni.

⁶⁾ Szomorú példák erre nézve *Sparta* későbbi korában, és *Róma* a Grachusok és a császárok idejében; a midőn jelesül a kis parasztgazdák a folytonos katonáskodási kötelezettségnél fogva a földműveléstől elvonattatván, a *rabszolgákkal* üzött nagy-gazdaságok, és latifundiumok honosodtak meg. L. még *Schäffle* 445. 1. hol megjegyzi: Die bishेरige Geschichte ist reich an Beispielen, dass nach Befreiung von der Gebundenheit des Grundbesitzes die Kapitalübermacht höherer Kulturperioden zu aristokratischer Latifundienwirtschaft hinüberführte. Unsere Zeit ist an der Schwelle dieser Periode, wenn nicht Alles täuscht, angekommen; ebendesshalb wird es gut sein, jenen Process der Ausgleichung der durch Proletarisierung hindurchführt, wo immer möglich zu vermeiden.

21. §.

Folytatás. -Eredmények.

Eredményül (a törvényhozásra nézve) az előrebocsátottakból áll az, hogy:

a) A fölvetett kérdésnek *absolut* módon eldöntése alig lehetséges. Politikailag véve pedig az *aristocratico-conservativ* iránylat pártolói a minimum mellett, a *democratico-progressiv* iskola hívői ellenben rendszerint a szabad birtokfeldarabolási elv mellett szavaznak.

b) Minden fejlettebb nép közgazdasági ereje és virágzása a *földművelés és műipar* összhangzó viszonylatát föltételezi; ez pedig csak a szabadság és rend helyes aránybani megvalósítása folytán állhat elő.

c) Nem minden népre és országra nézve mondatni veszedelmesnek vagy céliránytalanoknak a szabad mobilisációt; egészséges közgazdasági és sociális viszonyoknak örvendő, s a szabadság élvezésében önmérséklettel és eszélylyel eljáró népnél ugyanis minden megkötő törvény, minimum, stb. ilyféle intézmény fölösleges: másutt ellenben, a hol ellenkező körülmények forognak fenn, alig nélkülözhető, miután bizonyos az, hogy a szabadság egy erre meg nem érett népnél több bajt szülhet, mint a kiszabott rend, mely a fejletlen viszonyok tüzetes számbavételével állapíttatik meg.

d) A birtok parcellizálás csak annyiban igazán előnyös, hogyha a belterjes és okszerűbb művelésmódot előmozdítja, jövedelmes üzleti rendtartásra vezet, s az illető gazdasági iparágak tökélyesbedésével karöltve jár.

e) A korlátlan mobilisatioi védői tévednek akkor, a midőn a szabad parcellizálás *elvé* alapján, az azonnali *tényleges* parcellizációt minél nagyobb mérvben követelik; midőn továbbá a *pulya- vagy törpegazdaságok* (*Zwergwirth schatten*) káros voltát tagadják; a nagy jószágok gyűlöléseig mennek; s a hitbizományokat szenvedélyességgel megtámadva, ezeknek bizonyos fejlődési stádiumban való czélszerűségét tagadják.

f) Tapasztalati tény az, hogy emelkedő műveltségnél a földdarabolás már a dolgok természeténél fogva is terjedni, sőt szükségesebbé válni kezd, a mennyiben a belterjes gazdálkodási mód nagyobb eredménnyel csak ezen az alapon létszen eszközlőbe vehető.

g) A mértékfeletti parcellizálás *nem mindég oka*, hanem csak *okozmánya* általános társadalmi kórállapotnak; a miért is a pusztá feldarabolási tilalom a bajon nem segíthet.

h) Nem kell igen tartanba túlmenő mobilisátótól ott, a hol a gazdaságban a nagy, közép, és kicsiny birtokoknak helyes vegyülete megvan; valamint ott sem, a hol a telkek czélszerűen kikerekített állománya és ildomásán keresztül vitt tagosztályi rendszer létezik.

i) Sokkal ajánlatosb az államra nézve, hogyha minimum-szabály helyett a telekbirtok forgalmi szabadságának eszélyes élvezésére a földműves osztályt az által törekszik képessé tenni, hogy értelmiségét, a család-erkölcsöket fejleszti, a család fenntartási érzület terjedésére és megszilárdítására hat; a póri *gyámügyet* népszerűen és helyesen szabályozza, ut-rendezést, tagosítást stb. tapintatosan vesz foganatba, szabad költözködési jog és szabad ipar alapján a falui meg városi népességnek helyes arányú eloszlását elősegíti stb.

Ott a hol a korlátlan parcellírozás roszt eredményeket szült, a közhatalom a bajokat kétféleképp orvosolhatja; vagy ugyanis bizonyos része a jószágoknak ismét *megkötöttnek* nyilvánítatik, s csak a többi engedtetik át a szabad forgalomnak; vagy pedig helyenkint (vidékekint), a hol t. i. a feldarabolás legtúlságosb mérvben tapasztalható, a *minimum-törvény* léptetik hatályba, s kimondatik, hogy bizonyos ponton túl a telek-megdarabolás tilalmas¹⁾.

Végre ott, a Loi a státus a *régi állapotokból az újabbakba való átmenetet* akarja gyámolítani, elvül szolgáljon mindég az, hogy a szabadsági reformok sohase történjenek szaggatottan, átmenetek nélkül, és rögtönözve, hanem mindenkor bizonyos kapcsolatban egymásközött, tervszerüleg és a közgazdaság minden fontosb ágaira kiterjedőleg, mert egyébként a legjobb intézmény is hatály nélküli és gyümölcstelen marad²⁻³⁾.

¹⁾ Azonban ezen minimum nem *geometriai*, hanem gazdasági, az az *jövedelmi* szempontból lesz megállapítandó; miután a föld különböző fekvése, termékenysége, a művelésmód, a piacczali összeköttetés közelebb vagy távolabbi volta, stb. a felállított *mérv-szabályt* hatálytalanná és félszeggé változtatná.

²⁾ Az újabbkori tapasztalatok *Frankhonban*, valamint *Poroszországban* és egyebütt, nem tanúsítanak a szabad mobilizáció ellen. Szomorú példa ellenben a túlzott feldarabolásra nézve *Wurtemberg* több vidéke, itt-ott *Franciaország*, hazai kárpátvidékeink, és *Ausztriában* Vorarlberg. Lásd még „*D. Viertel Jahrsschrift*” 1857-ik folyam, 2-ik füzet, 267. s következő lapjain.

³⁾ Hogy e kérdés helyes gyakorlati megoldása a *statistika* eredményeinek figyelembevételét is szükségli, említeni nem is kell. Jeles támpontokat szolgáltat ez irányban legújabbban *Poroszországra* nézve az ottani hív. statistika, mely a birtokváltozások statistikáját 1816-tól 1859-ig részletesen feltüntetvén, fényes bizonyosságot képez a *szabad föld-birtoki forgalom mellett*, s arra nézve, hogy a kormány direkt beavatkozása a gazdasági élet ezen nyilatkozási köreibbe, se nem szükséges, se nem előnyös. Lásd *Enge-: Zeitschrift des Stat. Bureaus* stb. a Tubing, államtudományi folyóirat 1869-ki foly. 448. sk. 1. és *Schäffle: N.-Oek.* 447–450. 1.

⁴⁾ A *jogélet* legbensőbb összefüggése a közgazdasági viszonyokkal ezen feladványnál is mutatkoztván, csak melleleg akarunk utalni arra, mily szoros (kapcsolatban áll a földbirtok-rendszer valamely államban az ugyanott fennálló *örökösödési* intézményekkel. Remek fejtegetést szentelt e tárgynak legújabbban *Leplay: La Réforme sociale en France* című művében, s utána *Schäffle* Nemzetgazdasági tankönyvében (360-367. 1.) utalván a következőkre: a) a család-örökösödési jog tekintetében három fő-rendszer (Typus) uralkodik, mely törvényekben és szokásokban kifejezésre jut, jelesül kényszeri összetartása az ősi birtoknak, – azután egyenlő megosztási kényszer; – és szabadmegosztása tulajdonos végrendelkezési szabadsága alapján, b) Az első rendszer, a *családbirtok meg-*

kötöttsége, fennáll a nagy birtokosi osztálynál Svéd- és Norvéghonban, Olaszországban, Skóciában, Frankonban a Pyrenei hegység lejtőin, Németországban, jelesül Hannoverben Mecklenburgban, Braunschweigban s itt-ott Bajorhonban a parasztosztályban is, végre Zürichben a Svaitzban; és pedig majoratok vagy minoratok alakjában. c) Az *egyenlő örök-megosztás* rendszere nincs tisztán sehol keresztülvívve; a kényszer-megosztás azonban kisebb-nagyobb módosításokkal fennáll Oroszországban, Spanyol- és Portugál országokban, több sváitz cantonban, a Törökállamban, sőt Frankonban is. A czélok természetesen különbözök lévén, melynél fogva ez intézmény életbe léptetett. Eszmeileg az *első* rendszer az *aristokratikus* családok biztosítása tekintetéből, e második rendszer pedig a *demokratikus* elemek erősítésére alkottatott; a nélkül azonban, hogy e rendeletésének kivált az utóbbi megfeleljék, d) A *szalad végrendelkezési* rendszer végre teljesen érvényre van emelve az angol és az északamerikai társadalom-szervezetben, s a vagyon feléig-re nézve Itáliában és Németország több államában. L. *Schäfflét* az id. h. *Courcelle-t* (id. m. II. köt.) és *Leplat* id. m.

⁵⁾ Álljanak itt még *Roscher* következő megjegyzései: „Durcheine bloss gleichmässigere Vertheilung kann das Volksleben nur in äusserst seltenen Fällen gehoben werden. In der Regel verschlimmern sich die Krankheiten dadurch, welche man heilen will, nehmen wenigstens an Ausdehnung zu. Ganz anders natürlich, wenn die gleichere Vertheilung mit einem absoluten Wachstume der Volkswirtschaft zusammentrifft. So z. B. kann die Freiheit der Bodenmobilisirung und des Gewerbleisses, wenn kein bedeutender Aufschwung der betreffenden Wirtschaftszweige damit verbunden ist, mehr schädlich als nützlich sein” stb. (Lásd Systemjének I-ső kötete 257-ik és II-ik kötetének 99-ik és 139-ik s következő §§-ait.

22. §.

Nagy és kiscgazdaságok, vagyis a jó szagok terjedelme az üzleti rendszer szempontjából.

Azon sokoldalú vitákra alkalmat szolgáltatott kérdés: nagyban vagy kicsinyben üzött gazdaságok felelnek-e meg jobban a nemzetgazdaság érdekeinek: csak úgy oldható meg helyesen, ha mind az egyik mind a másik rendszer természetét és hatásait, előnyeit és árnyoldalait tüzetesen vesszük vizsgálat alá, s a nagy- és kisipar minden vonatkozásainak világában méltányoljuk az illető tüneményeket.

Előrebocsátandó egyébiránt, *először*: hogy nagy *gazdaság* és nagy *jószág* nem azonos fogalom s egyjelentésű dolog; mert megtörténhetik, hogy valami nagy *haszonbérllő* több szomszédos kis birtokos telkeit együttesen kibérli, hogy azokon nagy-gazdaságot üzzön; míg másfelől előfordulhat az, hogy egy nagy földbirtokos jószágát több részekre osztva, kis-bérllőknek kiadja, a kik azon több kis gazdaságot alapítandnak.

Másodszor: hogy magának e szónak *nagy* és *kis* jószág fogalma nem határozott, hanem csak viszonylagos, a mennyiben egy és ugyanazon nagyságú telek különböző körülmények közt (hely, idő, művelési viszonyok szerint) emitt nagynak, amott pedig kicsinynek nevezetik. Mire nézve szem előtt tartandó az, hogy valamely jószág nagyságát annak pusztá *anyag*i (geometriai) terjedelme szerint tudományunkban tüzetesen meghatározni nem lehet, hanem *értékét* kell mérvalapul venni, úgy hogy nagy közép és kis jószágokról ily értelemben, csak úgy szólhatni, ha a jövedelmezőséget, a tulajdonosnak általuk szerzett társadalmi helyzetét, meg azon munka és tőkemennyiséget vesszük tekintetbe, mely reájuk az országszerte divatozó művelésmód szerint alkalmazandó.

Így szemlélve a jószágokat: *nagynak* azt nevezhetni, melynek *igazgatása* egy fensőbb rangú gazdának egész figyelmét veszi igénybe, sőt szak-

képzett gazdatiszti személyzetet is teszen szükségessé (ilyenek a nagynemesi jószágok és főúri urodalmak); *középjószág*nak tekinthetők azok, melyek a vezetésen kívül a birtokosnak a főbb munkálatokban való részvételét is lehetségesítik (jómódú paraszt-és középnemesi jószágok; melyek bérmunkásokkal műveltetnek); végre *kisjószágoknak* azok, melyek maga a tulajdonos által (családjával és cselédjeivel) műveltetnek, s annak egész idejét és erejét igénybe veszik.

A kis-jószágok *végletét* vagyis mintegy elfajulási formáját képezik a *törpe-jószágok*, melyek gyakran munkaerő-pazarlással járnak, a proletárszerű tulajdonos eltartására is elégtelenek, s a legsilányabb műveléssel járnak; másfelől pedig a nagy-jószágok extremumát a *latifundiumokban* szemléljük, melyek alatt azon roppant terjedelmű birtokok értetnek, melyek kellő művelésére a tulajdonosnak rendszerint sem elégséges tőkéje és munkaereje, sem kellő eszközei és vezetési talentoma nincsen; s melyek illő módon nem hasznosíthatván, közgazdasági tekintetben (épúgy mint a törpe-jószágok) egyenesen károsaknak nevezhetők.

Lássuk ezeket közelebbről²⁾.

¹⁾ L. *meg Liszt*: Die Ackerverikssung und die Zwergwirthschaft (1842). *Rau*: Über das Minimum (1851). *Bernhardt*: Grundeigenthum 14. sk. 415. sk. 654. sk. 1. *Roscher*: System II, 47 -53. §. *Passy*: Systèmes de Culture 53. s köv. k.1.és *Rossi*: Cours d'Écon. Pol. (1838. s köv. években) II. köt. 4-6. leezke.

²⁾ Egyszerűsítés tekintetéből mi is itten a nagy illetőleg kis gazdaságot egyenlő értelemben vesszük nagy, illetőleg kis jószággal.

23. §.

Folytatás.

A) *A nagy gazdaságok*. Ezeket illetőleg ¹⁾, (föltéve, hogy nem oly terjedelműek, hogy a tulajdonos vagy igazgató közeg általi áttekintést és központi vezetést lehetetlenné teszik) általában áll az, hogy mindazon ismérvek, melyek a *nagy iparra* nézve a maga helyén kimutattak, a mezei ipar ez üzletformáiban is feltalálhatók. Így jelesül kétségtelen: a) hogy a nagyobb gazdák rendszeren nagyobb értelmiség-, szakképzettség-, tőkélyesb munkaerők- és eszközökkel üzik a gazdaságot, s így nagyobb eredményt is képesek elérni, b) Nagy gazdaságokban az oly fontos *munkamegosztás és munkaegetés* is teljesb mértékben vétethetik eszközöbe, a mi sok erőkímélést s így üzleti kiadás-megtakarítást lehetségesít. c) Nagyobb területen ugyanazon időben *különmű termelvények* állíthatatnak elő, s így az egyiknek vagy másinak nemstükerülése ritkán oly sújtó mint kisgazdaságban, ha a *főbb* termék silányul ütött ki. d) A nagy gazda *tömeges keletre* számít, a távol piaezokat tartja szem előtt, s azért ezen conjunkturák esélyeinek is kivan téve; de másfelől drágább üzleteszközöket, gépeket, stb. előbb alkalmazhat, s nagyobb üzelmi nyomatékkal léphet fel. e) Terjedelmesb jószágokon könnyebben lehet a telek egy részét *kísérletekre* fordítani; nagyobb-szerű javítások *üzleti reformok* (alagsövezés, öntözés, technikai és tudományi hódítványok stb.) életbeléptetése nagy birtok-testeken előbb eszközölhetők; jölfizető mezőgazdasági *iparágak* (milyen a ser- és szeszfőzés, cukor-termelés, stb.) s a nemesi) állattenyésztés nagyobb jószágokon üzethetnek

kiválóbb eredménnyel és haszonnal, f) Az által, hogy nagy gazdaságokban aránylag kevesebb szállítási eszköz, épület, rak- és magtár stb. szükséges, azok jelentékeny *költségkíméléssel* vitethetnek; nem is érintve azt, hogy a nagy földbirtokos mind szükségletei beszerzésében, mind termelvényei elárúsításában előnyös helyzetben legyen, mert *nagyban és hitelre vásárolván*, kedvezőbb föltételeket eszközölhet ki, s a piaczi ár-conjunkturákat is önhasznára jobban képes kiaknázni. Végre g) bizonyos az, hogy a nagy gazda számos *sociális előnyökben* részesül; politikai állása a kis gazdánál kedvezőbb (mert befolyásosb), érdekei képviselése és megvédésében sokkal hatályosabban járhat el stb.²⁻³⁾.

B) *A kisebb gazdaságok.* Ezek természete és hatásai a következőkben jelentkeznek: a) a csekélyebb terjedelmű birtoknak örvendő gazda rendszeren jobban gondoskodik *helyes művelési módról*, s sokkal hathatósban ösztönöztetik arra, hogy jószágát a lehető legnagyobb jövedelmezési fokra emelje, b) Inkább fordíthatja *egész figyelmét* a telek művelésére mint a nagy földbirtokos, a ki többnyire más (politikai és társadalmi) érdekek és feladatok által van igénybe véve, s e mellett *gazdatisztek* (idegen közegek) által kényszerül gazdaságát vezetetni, kiknek közvetlen érdekeltségük nem szokott elég nagy és intenzív lenni, c) A kisebb gazda könnyebben *ellenőrizheti* munkásait és cselédjeit, jobban tud hasznosítani minden legkisebb tért, hulladékot, erőt és munkaszert, sőt igen sokszor (aránylag) nagyobb tőkét munkaerőt, stb. is fordíthat tőikére, úgy hogy a (körülmények szerint nyereségeseb) *belterjes* gazdálkodásmódra is előbb és több sikerrel képes áttérni, d) Kisebb jószág nem kerül oly könnyen ügyetlen kezekbe; nem hanyagoltatik el tulajdonosa által, s e mellett a *fényűző életmód* sincs a kisbirtokosok közt rendszerint oly mértékben elterjedve, mint a nagy földesúri osztályban, e) A nemzeti földnek több kis- és közép jószágokra való megoszlása *politikailag* és műveltségi tekintetben is előnyös, mert az erős s egészséges alapokon álló *középosztály* alakulásának és fennállhatásának egyik föltételét képezi⁴⁾; a vagyon egyenlőbb megoszlásának egyik factora, a honföldhezi melegebb ragaszkodásnak, meg az eleve közszellem kifejlésének egyik biztosítóka és forrásként *szerepel*⁵⁾.

¹⁾ L. *Bernhardi*: 415-429. I. *Roscher*: 49. §. *Bossi*: Cours II. 4. sk. leczkékben *Batbie*: Nouveau cours d'Écon. Polit. (1866). I. 330. sk. 1. és *Trinchera*: Écon. Polit (1854.) I. 110. sk. 1.

²⁾ A nagy jószágok árnyoldalairól I. *Kudler-Récsy*: II. 55» sk. 1.

³⁾ A nagy szakférfiak közül az *Angolok* kiválólag a nagy jószágok rendszerét, a Francziák pedig a kisebbekét védelmezik. Az ókorban már *Plinius* (Epist. III.) is fel-fogta e kérdés fontosságát.

⁴⁾ Mily nagy jótétemény Németországra nézve széles alapú *pórrendje*; míg Angliának ez irányban csak bérlői, Itáliának pedig idői és örökbérleten nyugvó kis parcella-birtokosai vannak. *Schäffla*: 443. 1.

⁵⁾ A nagy- és kisbirtok kérdése az újabb időkben egyebek közt *házánkban* is igen élénken vitatott, és pedig a journalistikában épen úgy, mint a tudományban és sociális körökben. L. *Kautz*: A nemzetgazdasági eszmék fejlődése Magyarországon (1868.) 414. sk. 1. és 521. sk. 1.

24. §

Folytatás.

C) A mondottakból folyó *eredmények* melyek (mellesleg legyen megemlítve) az államok *agrarpolitikai törvényhozásban* mindenkor szem előtt lesznek tartandók, a következőkben foglaltathatnak össze

a) a birtok és gazdaság terjedelme tekintetében *absolut elsőbbség* sem a nagy sem a közép, sem a kis jószágoknak nem tulajdonítható¹⁾. És pedio-azért nem mivel mindegyiknek e három üzleti formák közül a maga előnyei és fényoldalai meg vannak, melyeknek egy egész nemzet háztartási területén s széles körében helyes egyesítése és biztosítása a feladat; másfelől azért nem, mert igen sok függ e tekintetben is az *állampolitikai kulturai* és általános *gazdasági* viszonyaitól; a termelvények és productionális ágak minősége és igényleteitől; a forgalom, a hitel, a közlekedés s adó-ügy állásatok

b) Ezek szem előtt tartásával, azt mondhatni: hogy ott, a hol egyenlő mmoregu tömeges termék előállítását kívánatos, a bér munkások könnyen ellenőrizhetők, s az igazgatás nem sok nehézséggel jár: a nagy gazdaság ellenben ott, hol a tőke, s az egyéni közvetlen felügyelet és érdekelt-ség a jónyomatékú mozzanat, a kis-gazdaság leszen helyszerűbb és ajánlatosabb.

c) Tekintve a *jövedelmezőséget*, egészben véve azt találni, hogy a nagy jószágokon a *tiszta*, a kisebbeken ellenben a nyers-jövedelem a túlnyomó.”

d) A termelvények minőségét illetőleg hizlaló és tejelő gazdaság, nemesb állattenyésztés, juhászat, erdőszet: *nagy* jószágokon üzhető nagyobb sükörrrel; ellenben a sok munkát és szorgoskodást, gondot és éber figyelmet igénylő bor- és gyümölcsstermelés, ipari növények s kerti termékek előállítását, selyemtenyésztés és hason természetű foglalkozás kisebb Gazdaságokon lesz inkább helyén²⁻³⁾.

e) *Történelmileg* tekintve e kérdést, alsóbb műveltségi fokokon rendszerint a nagy gazdaságok túlnyomók, ellenben a műveltség terjedésével, meg az evvel összefüggő intenzív üzletmód meghonosodásával a kisebb gazdaságok rendszere válik uralkodóbbá.

f) Kétségtelen az, hogy *termékeny földeken* sokkal előbb lehet a kis gazdaságra áttérni, mint terméketlenebbeken.

g) Föltétlenül *károsnak* kell nyilvánítani a nemzetgazdaság szempontjából egyfelől a *törpe-gazdaságot*, másfelől *latifundiumokat*, mint a mely üzletformák csak szabálytalan és káros gazdasági állapotoknak kifolyásai⁴⁾

Egyáltalában *legszerencésebb államnak* azt kell tekintenünk, a melyben mind a nagy mind a közép, mind a kis jószágok *kellőmértékben* képviselvék, a helyes arányban és vegyületben (az egész országterületen való megoszlást illetőleg) és jelesül oly terjedelemből hogy a *közép-nagyságú* jószágok a nagy- és a kis jószágokat együttvéve ellensúlyozzák. (Ép olyformán, mint a státuszéletben ott van legszebb harmóniája a rend és a szabadsági elemeknek, a progressív és conservatív hatalmaknak, a hol a monarchiái, az aristocratiai, és demokratiai elemek illő érvényben és egyensúlyban jelennek.) E *vegyületnek jó következése* leszen az, hogy a külfönnemű gazdaságok egy-

mást szerencsésen kiegészíthetik; a nagy gazdaságok a föld szerfelett! feldarabolását akadályozandják, a tudomány és technika vívmányait a mezei iparba beviszik, megannyi nagy gabnatáratat képeznek, és a mezőgazdasági érdekeknek a netalán túlnyomóvá váló mozgalmas városi és műipari elemek nyomása ellenébeni megvédésére alkalmasak; míg a *kis-* és a *közép-gazdaságok* más irányban hatnak jótékonyul, például az által, hogy a kis parasztbirtok az alsóbb földművelői köröket jobban a többiek érdekéhez csatolja, az egészséges, jómódú pórrrend kifejlését lehetségesíti stb. végre a jövedelem helyesb megoszlása, a köztáplálkozás biztonsága, meg a *szabad községi élet* megszilárdulása *e téren is hathatós istápra talál¹⁾*).

¹⁾ Ezt diadalmasan kimutatták *Bernhardi* és *Roscher* id. dolgozataikban.

²⁾ Erre legújabbán különösen *Passy* a híres francia szakember „*Systèmes de Culture*” cz. művében utalt.

³⁾ A *népjellem*, is fontos tényező e tekintetben. Oly népnél például, mely minden kicsinséget jobban méltat, vagy a melyben a *demokratikus* hajlamok túlnyomók, a kis gazdaság mindég előbb lesz meghonosítható.

⁴⁾ Már *Plinius* is azt monda: latifundia perdidere Italiam. (II. Nat. XVIII. c. 6.) Az ily latifundiumok classikus földje az ókoriaknál a *római provinciák* valának, a jelenkorban *Oroszország*; inig a törpegazdaságok valódi hazája *Irland*, azután itt-ott *Wurtemberg* és *Voralherg*. L. még *Walcker*: Selbstverwaltung des Steuerwesens (1869.) 63. s következő lapok.

⁵⁾ *Olaszországban*, meg a demokratikus jellegű *Frankhonban* a kisbirtok igen helyén van, ámbár emitt igen önállótlan, amott pedig pusztn bérserü jellegű, s nem igazán szabad. Szerencsésebb e tekintetben az erős pórrrenddel bíró *Németország*. Lásd még *Schaff* le National-Oekonomie. 442-ik s következő lapjain.

25. §.

Tulajdonosi kezelés; j o b á g y – f ő l d m ű v e l ő k; és haszonbéri rendszer.

Szükségtelen bővebben bizonyíthatni, hogy a mezei ipar felvirágzása, s *így* magának a nemzetgazdaságnak érdeke is kiváló mérvben *függ* attól, mily *kezelési rendszer* uralkodó valamely országban, azaz a tulajdonosi kezelés, a haszonbéri rendszer, a jobbágy-földművelői gazdaság stb. van e túlnyomólag érvényben és alkalmazva. Tudományunk szempontjából e különböző kezelési rendszerek egyenként vizsgálándók, hogy azok természetét hatásait és eredményeit helyesen lehessen megítélni¹⁾. Ugyanis:

A) A *tulajdonosi kezelés* (Selbstverwaltung). Ez abban áll, hogy a telekbirtokos: földjén *maga* gazdálkodik, nyereséget s veszteséget saját kockázatára visel. A tulajdonosi gazdálkodás rendszeren azon szakában a népfeljődésnek válik túlnyomóvá, midőn a naturálgazdaságból a nemzet a pénzgazdasági stádiumba már átlépett, a mezei ipar önállóbb, becsültebb foglalkozássá vált, a telekjövedelem növekedik, és a földesúrra nézve *előnyösbnek* mutatkozik telkét önkezelés alá venni, mint fentartani továbbra is azon kezdetleges s igen hiányos gazdálkodási módot, a hol a jószágművelés kizárólag jobbágyok, rögszolgák által történik, a szabad telektulajdonos egész idejét és erejét a had- és államszolgáltatnak szenteli, s azon terménybeli adók és szolgáltatásokból él, melyeket jobbágyai iránta teljesítenek²⁾. Nagyobb földbirtokosok nem képesek földjeiket maguk művelni, s azért

vagy *bérbe adják*, vagy *gazdatisztek* segítségével vezetik gazdaságaikat, mely utóbbi esetben azonban majdnem mindaz illik rájuk, a mi azon kisebb tulajdonosi földművelőkre, kik gazdaságaikat családjuk és cselédek segítségével viszik.

Tekintve közelebbről a tulajdonosi kezelérendszer, igen szerencsés társadalmi szervezet az, a hol a mezei gazdák nagyobb része földtulajdonos. E viszony a nemzet *egy* jelentős osztályának jóllétet, tiszteletet, elégtelenséget biztosít; előmozdítja a közvagyonosodást, s biztosítékot képez a közrend és bátorlét szilárdságára nézve. Seholy és senki által sem fog a föld oly érdekeltséggel, erélylyel, kitartással, szemesség és áldozatkészséggel műveltetni, mint a *tulajdonos* által. Senkisé is kész és képes oly mértékben mint maga a tulajdonos a jószágon *javításokat*, nagyobb szerű s tán csak hosszabb idő múlva sikert eredményező reformokat életbe léptetni stb. Mert csak a tulajdonos gazdát vezérli azon öntudalom, hogy saját tűzhelye, önjólléte és gyarapodása érdekében munkálódik és fáradozik. E mellett *sociális* és *politikai* tekintetben is sok előnnyel jár az önkezelési rendszer, mert hathatós támasza a szabad birtokosrend önállósága és állami súlyjának, forrása a melegebb hazaszeretetnek, a nemzeti földhöz való ragaszkodásnak, az ország közintézményei iránti tiszteletnek, hódolatnak; megannyi körülmény, melynek anyagilag is jó hatásai kétségtelenek. Eltekintve attól, hogy a tulajdonosi rendszer az *erkölcsök s jellem nemesítésére*, a népesség szabályos szaporodására, meg a nemzeti tőketörzsnek a takarítási hajlam ápolása által való növekedésére is befolyást gyakorol.

Van egyébiránt *áryoldala* is a tulajdonosi kezelésnek. Jelesen az, hogy a megkívántatott *tőke hiányában* gyakran a szükséges belterjességi üzletmódra való átmenetel e rendszernél meg van nehezítve; meg az, hogy a (nagyobb) földbirtokos *tiszti személyzetre* szoruló, a művelést és igazgatást oly közegekre kényszerül bízni, a melyek (dicséretes kivételektől eltekintve) kellő érdekeltséggel és ösztönrel nem járnak el főleg pedig azon *szabadságnak és függetlenségnek* nem örvendenek, mely a vezetés sikerességéhez, és a kellő intézkedések gyors és összevágó megtételéhez, kívánatos. Ezen az utóbbi bajon egyébiránt lehet némileg segíteni, ha tudni illik jeles képzettségű, megbízható, s jólfizetett vezető személyzetre lehet támaszkodni és a *nyer-hány adlat* (Tantième)-rendszere is alkalmazásba vétetik, mely a tisztviselőknak a *különös szorgalom és szemeskedés* által elért nagyobb eredmény illetőleg jövedelemben (bizonyos százalékok szerinti) részesedést biztosítja, és ez úton azoknak közvetlen érdekeltségét és szorgalmát fokozni szokta³⁾.

¹⁾ L. még *Moscher*: System II. 54-70. §. *Erdélyi*: Nemz. Iparunk 45. sk., 1. *Rau*: Pol. Oek. II. 47. sk. §. *Kudler-Récsi*: II. 15-20. §. *Sismondi*: Écon. Pol. (1819.) II. 150. 215. 1. *Stuart-Mill*: Pol. Écon. II. 6.

²⁾ E kezelési módnak *áryoldala* azonban, hogy (mint a régi *Spartának és Germaniának*, nemkülönb *Oroszországnak* példája bizonyítja) a vagyon- és személybiztonság nála nem nagy, s a tőkeszegénység miatt, meg az igazi érdekeltség hiányánál lógva okszerű gazdálkodásmód ily alapon nem honosulhat meg. Valamivel fejlettebb állapotokra mutat azon gazdasági rendszer, hol a jószágnak egy része, az *úri telek* (Hofgut) a többi telektől elkülönítetik, a tulajdonos közvetlenebb vezetése alá helyeztetik, s robotosok végzik a nehezebb munkákat.

³⁾ Sok helyes megjegyzés e feladványokra nézve található meg *tour celle Seneuil*: Theorie des Entreprises (1857.) 382. sk. 1.

26. §. Folytatás.

B) *Haszonbéri rendszer.* Ott, hol az intensív művelésmód nagyobb mérvben foglal helyet, az aristokratikus jellegű latifundiumokon való gazdálkodás káros volta általánosabban elismertetik, s a mezei ipar egészen véve mint külön s sajátlagos szakképzettséget igénylő foglalkozás nem kezd tekintetni: a tulajdonosi kezelés mellett a *haszonbéri rendszer* (Pachtsystem) honosul meg; melynek lényege abban áll, hogy a földbirtokos a bérlőnek átengedi a föld használatát meghatározott bérsommáért bizonyos időre, a bérlő pedig magára vállalja a földművelési munkákat, gondoskodik (legalább legtöbb esetben) a gazdasági szerek és eszközökről; s mint tulajdonképeni vállalkozó a nyereségi és veszteségi kockázatot magára veszi.

Haszonbérletek ezek szerint csak fejlettebb országokban fordulhatnak elő nagyobb számban, mert csak itt emelkedett a *földjáradék*, mely mint tudjuk a bérleti díjnak tulajdonképeni magva, valamivel magasb tételre; s másfelől csak fejlettebb államban létezik értelmes és tőkeerővel rendelkező földműves *középosztály*, mely jelesül vagy a városi iparban munkája és tőkéje illő hasznosítására alkalmat nem talált vállalkozók, vagy tehetősebb és szakavatott (azelőtti) gazdatisztekből alakulván, a mezei ipart igazi *vállalkozó* módjára űzheti, és így annak emelésére jótékony hatást gyakorolhatand. A haszonbéri rendszer tehát már ennél a körülménynél fogva is, s mivel rendszeren sok *tőkét*, képzett *erőt* s *értelmiséget* hoz az ősprediccióba, közgazdaságilag előnyösnek nevezhető; sőt még az önkezelési rendszerrel szemben is megállhat, a mennyiben közönségesen *okszerűbb* s tőkélyesb gazdálkodási módot tesz lehetségessé, kitűnő szakképzettségű egyéneket von a mezei gazdasághoz, s a bérlőt legnagyobb szorgalom, takarékoság, és szemcséségre ösztönzi az által is, hogy a földbirtokosnak adott földjáradékon túl még illő *vállalkozói* nyereségre is szert tehessen,

Főföltétele egyébiránt a haszonbéri rendszer sikerességének az, hogy a bérlő osztály állása tisztelt és biztos legyen; hogy az állam helyes bérleti törvények által a bérlő meg a földesúr közti jogviszonyt kellően szabályozza; minden önkény és erőszakosságtól a bérlő megóvattassék stb. másfelől az, hogy a *nagy-* meg *kisbérlők* számaránya helyes egyensúlyban álljon, azaz hogy a bérletrendszer: két elfajulási formájától, tudni illik a *törpe-bérléstől* (Zwergpacht) mely a mezei lakosság proletárszerű állapotáiban gyökeredzik s azok terjedését előmozdítja, másrészt az *óriás-bérlétektől*, melyek a nagy pénzolygarchák veszélyes túlsúlyjából erednek és viszont ugyanazt támogatják, távol maradjon.

A bérleti rendszerrel szoros összefüggésben álló azon kérdésre: vajjon a *hosszú-* vagy a *rövid idejű bérletek helyeselendők* c nemzetgazdasági szempontból: azt válaszolhatni, hogy a rövid idejű (p. o. 3, 5, évre szőlő) bérlet mind a bérlőt mind a tulajdonost szabadabban engedi ugyan mozogni; azonban a hosszabb időre (például 7, 9, 15, 21 esztendőre) kötött bérletek (milyenek leginkább a bérletrendszer classikus földjén Angliában léteznek) határozottan helyeselhetőbbek; mert a bérlőt sokkal inkább fűzik a jószághoz, sokkal készebbé teszik tetemesb javításokra, a föld erejét és értékét

biztosító befektetésekre stb. mint a rövid bérletek, melyek a jószágok koraelőtti kiszívására vezetnek, a földbirtokot mintegy áruczikké törpítik, az okszerűbb és belterjesb gazdálkodási rendszer meghonosítását pedig egyenesen akadályozzák.

A *bérlet díjt* végre illetőleg ez ha igen nagy, a bérlőt elkedvetleníti, s biztosságában zavarja; ha pedig igen csekély, könnyen erélytelenné, közönbössé teszi; tehát az egyik úgy mint a másik káros és a helyes közép-ár, mely mind a földesurat mind a bérlőt léteében és törekvéseiben biztosítja, a legkívánatosb. A *bérleti díj* rendszerint akkora szokott lenni, hogy a tiszta földjáradékot, meg a földbirtokkal kapcsolatban álló (tehát a bérlőtől is átvett) tőkéknek (fundus instructus) országszerte divatozó kamatát foglalja magában.

A bérösszeg maga vagy készpénzben, vagy terményekben, vagy vegyesen mindkettőben állapíthatatik meg; mely utóbbi rendszer mellett szól különösen az, hogy a jó- és rász évek aránytalanságait jobban egyenlíti ki, s sem π bérlő som a földesúr érdekével nem ellenkezik^{2,3}).

C) *Feles bérlet*. A jószágkezelésnek egyik sajátos módját a feles-bérlet (Halbpacht, Theilbau, Meteyage, Mozzeria)⁴) képezi; mely abban áll, hogy a földesúr a telket meg a fölszerel vényt és az üzleti tőke egy részét, a paraszt földműves meg a munkát szolgáltatja, a *nyersjövedelem* pedig a két fél közt bizonyos előleg megállapított arányban (felezés, a honnan a név is származik) megosztatik.

Ezen rendszer *Olaszországban*⁵) déli *Frankhonban* (azelőtt Scótiában is) található, s lényegileg azon fejlődési stádiumnak szüleménye, a hol a terménygazdaság helyét a pénzgazdaság még nem foglalta el egészen; tulajdonképeni bérlő-osztály még nem létezik; s csak felszabadult pór nép áll a művelésre készen; meg ott, a hol *más módon* a telkek megművelése oszkoztólható sem volna. *Árnyoldala* a félbérrendszernek az, hogy igazi érdekelttség, szorgalom, áldozatkészség egyik részen som található; sok súrlódásokkal és feleselésekkel jár; javítás, technikai előmenetel stb. pedig az üzletben e rendszer alapján alig érhető el. Oly hiányok, melyek azon körülmény által, hogy e rendszer úr- és pór közt némi érdekkapcsolatot és közeledést idéz elő, föl nem méretnek⁶⁻⁷).

¹) A haszonbérleti rendszer föltétlen elsőbbséget ott érdemel, a hol a földesúr valami *testület-, alapítvány, jogi személy*, a hol tehát a tiszti, de főleg a szolgazsemélyzet általi kezeltetés helyén nem igen szokott lenni.

²) Egyébiránt a legjobb helyzetű bérlő-osztály is kétnemű veszélytől szokott fenyegettni, t. i. hogy vagy proletárszerű *törpebérlővé* (Zwergpächter) aljasodik, másrészt, hogy nagy pénzolygarchiai bérlők által elnyomatik. Az előbbi (melyek szomorú példáival Olaszhonegves vidékein, Irlandban, meg Kelet-Indiában találkoztunk) ott fordulván elő, hol az idővel mind magasbra rugó bérletdíj elviselhetlenné válván, s a folyton növekvő (mert kis telkekre mindig nagy mérvben irányuló) versenyzés a földesurakat telkeik ekklarabolása és mind kisebb részletekbeni kibérlésre bírván: a bérlő jövedelme mindig jobban csökken s utóvégre közkárosságu *albérlésckre* (Afterpacht) kényszerít stb.; az *utóbbi* ellenben ott tapasztaltatván, hol a latifundium képződési tendencia túlnyomó s vele karöltve a földműves népesség elszegényedése s szociálpolitikai hanyatlása szokott beállani. Lásd még *Sismondí* Nouv. Prin. d'Économique Politique. II-ik kötet, 217-ik s következő lapjain.

³⁾ Hazánkban a bérrendszernek meghonosulása igen kívánatos, de mesterkéltnél való erőltetése nem helyeselhető, mert, mint látók, erre nézve bizonyos előfeltételek szükségesek, melyek nélkül üdvös hatású az nem lehet. L. még e tekintetben *Korizmicus*: „Az angol haszonbérrendszerről” a Budapesti Szemle IV. köt. (1858). *Érkövy és Bujanovicstól*: a Haszonbérrendszerről (1843).

⁴⁾ L. még *Roscher*: System II. 59-60. §. *Sismondi*: Etudes sur l'Écou. Politique. VI-ik szám alatt; *Bastiat*: Le Metevage (1848). *Jacini*: La proprietá fondiaria in Italia (1854).

⁵⁾ Melyre nézve avval indokoltatik némelyek által, hogy az általános öntözési munkálatoknak szükségessége a nagy *birtoknak* és a kis *gazdaságnak* ilyszerű egyesítését (combinációját) követeli. *Schäffle* 442. 1.

⁶⁾ Hazánkban, egyes vidékeken e rendszer tán annyiban volna helyén, a mennyiben a nagy hiányt munkás-kezekben ezen az utón némileg pótolni lehetne, L. még *Kudler-Bécey* II. 22-23. 1.

⁷⁾ Azon ép oly fontos mint érdekes feladványról, vajjon mennyiben és mily módon lehetne a mezei iparban a *társasulat* rendszerét meghonosítani, – alantabb tüzetesen szólunk.

27. §.

Jobbágy-tartozások és terhek, és ezek megszüntetése.

A mezei gazdaság a népek fejlődésének *bizonyos szakában* majdnem mindenütt *hűbéryszerű* viszonyokat mutat fel; mely viszonyok az östermelés sőt az összes közgazdaság alakulására, a földművelőosztályok sociális helyzetére, s egyáltalában az egész nemzeti cultura és államszerkezetre befolyással vannak.

Értjük pedig *hűbéri rendszer* alatt azon intézmények foglatát, melyeknél fogva a földbirtok, mint alapja és föltétele sajátyszerű jogoknak és tartozásoknak, egyfelől a fejedelem és az alattvaló, másfelől a földesúr és jobbágyai közti viszony főtényezőjeként jelenkezik, s mely viszony alapján a földesúr a fejedelemnek a tőle adománykép nyert jószágért hűséggel és hadszolgálatokkal tartozik, a hűbéri földeken létező úgynevezett *jobbágyok* pedig a földesúrnak, azért hogy ettől a telek egy részét haszonvételeül nyerik s pártfogása alatt állanak: bizonyos személyi szolgálatokat teljesíteni, termékeik egy részével pedig *adózni* kötelezetnek. E szolgálatok és terhek általában véve *jobbágy tartozásoknak*, *úrbéri terheknek* (bäuerliche Lasten) neveztetnek, s közelebről szemlélve robotokból és tizedből, kézimunka és fuvarozásból, természetbeni adók és szolgáltatásokból állanak¹⁾.

A jobbágyi tartozások, *történelmileg* szemlélve, rendesen azon stádiumában a közgazdasági fejlődésnek keletkeznek, midőn az őskori állapotok, a rabszolgaság- és röghöz tapadtságból a nép kibontakozni kezd, a személy- és tulajdonjog teljesebb érvényre emelkedik, az östermelés egyes ágai elkülönülnek, ipar és kereskedés fejlődésnek indul, és a primitív-kori *patriarchai* államalkotmány helyébe a rendezettebb jog és politikai viszonyokkal járó *monarchico-aristocratiai* státusforma lép²⁾.

Hatását és következtéseit e tartozásoknak illetőleg, történelem és tapasztalat egyaránt tanúsítják, miszerint bár *eredetök* korában e hűbérintézmények az általános gazdasági, politikai és műveltségi viszonyokkal némi összhangban is állottak, s oly nyomasztók, mint némelyek állítják, sem valának³⁾ az idők folyamában s a műveltség előbbrehaladtával módfelett súlyosakká, az összes mezei ipart s anyagi fejlődést lankasztó s feltartóztató teherré

váltakoztak. Névszerint annyiban, hogy egyfelől a földműves osztályban a munkakedvet és ösztönt elfojtják, H az értelmi fejlődés és művelődés rugóit hatálytalanná tevők; másfelől a haladás és javítási törekvéseket megbénítva amúiparra és forgalomra káros viselkedést gyakoroltak, a nemzeti tőke-, munka- és szellemi erő kifejlését s illő mérvbeni hasznosítását pedig egyenesen megakadályozták.

Tekintve közelebbről e tartozásokat, először is a *robotokkal* találkozunk, melyek alatt azon mezei szolgálatok értetnek, melyeket a jobbágy földesúrnak részint *kézi munka*, részint *igásmarhával*, részint *fuvarozás* és szállítás formájában teljesíteni köteleztetik. A robotok alacsony műveltségi fokon annyiban kevésbé nyomasztók, a mennyiben a jobbágy abban az időben könnyebben teljesíti e tartozásait, mint bármi más például *pénzbeli adókötelezettel*; másfelől bizonyos, hogy ott, a hol a rabszolgaság eltöröltetett, s külön napszámosi osztály még nem alakult, robotok nélkül nagyobb terjedelmű jószágok alig műveltethettek volna.

Magasb polgárosulási viszonyok közt azonban a robotok már nemcsak a *kötelezettre* nézve felette nyomasztók, a mennyiben saját háztartásuktól általok elvonatnak, barmaik, fuvarszereik megrongáltatnak, munkaösztönük elfojtatik, s helyzetük lealázó voltát is mindjobban kezdi érezni; hanem magára az egész nemzetgazdaságra nézve is módfelett károsak; jelesen azért mivel a sok ide oda járkálással, faggatással és kényszermunkával *tőke, idő* és *munkaerő* gyümölcstelenül elfecséreltetik; a lomhaság, közönbösség, szolgálai érzület, sőt csalárdság is a kötelezettek osztályában elterjed; és így sem okszerű művelés sem eredményes productió ily intézmény fennállása mellett helyt nem foglalhat).

A *tizedek* (és kilenczedeket) illetőleg, ezek oly természetbeni adók, melyeket a jobbágyok az államnak, vagy az egyháznak, vagy a földesúrnak évi termékükből szolgáltatni kötelesek. Eredetileg ezeknek is meg volt bizonyos *célszerűség* alapja, miután a naturál-adó ott a hol a munkamegosztás, a kereskedés és a pénzforgalom még ki nem fejlett, mind az adókötelezettek mind a jogozottak érdekével jól összefér; eltekintve attól, hogy a tized, kilenczed ily körülmények közt csekély terheletéssel járó adónem, mert a termelési költségek még igen kevesek, a *művelésmód* valamennyi földművesnél *egyenlő*, a kötelezett jó termésű évben *többet*, roszban *kevésbé* ad, akkor adózik mikor képessége arra megvan, az adóbehajtás egyszerű és nem oly faggató, s a földesúr maga még némi *érdekeltségi kapcsolatba* is hozatik jobbágyaival gyarapodásuk és jóllétök tekintetében (innen magyarázhatni meg azt is, hogy mért vannak egyes országok vagy vidékeken még most is földművelők, kik szívesebben fizetnék most is a tizedet és kilenczedet mint a pénzbeli adót).

A tized és kilenczedbeli szolgáltatásoknak magasb műveltségi fokon való *káros voltuk*, s az egész nemzetgazdaságra gyakorolt vissza hatásuk kitészik egyebek közt onnan, hogy a jobbágyokat telkeikkel való szabad bánásukban módfelett korlátozzák; javításokat üzleti reformokat majdnem lehetlenné tesznek; a szorgalmast és erélyes gazdát, (ki többet és jobbat termel) sokkal inkább sújtják mint a restet és a lomhát; a beszédnél sok faggatásokra, igazságtalanságra megvesztegetésre adnak okot, stb. eltekintve attól, hogy a *nyers-jövedelemnek* hányad szerinti megadóztatása az intensív

művelésmód terjedésével mindig sújtóbbá válik, a *tiszta-jövedelem* megadóztatása pedig fölette aránytalanul és egyenlőtlenül eszközöltetik.

A jobbágyterhek közé tartoznak végre a *laudemiumok*, vagyis oly adók, melyek hűbérjóság adása-vevésekor fizetendők; továbbá *mortuariumok*, melyek örökösödések alkalmával rovandók le; végre a *földesúri vadászati és legeltetési jog*, mely abban áll, hogy a földesúr a jobbágyok telkein, rétein, tarlóin márkáit legeltetheti, aratás vagy szüret után vadászhat, sőt a jobbágyrobotosokat haj tó vadászatra igénybe veheti; oly teher, illetőleg előjog, mely a jobbágyot telke szabad használásában szerfelett akadályozza, s minden okszerűbb művelésmód meghonosulását majdnem lehetlenné teszi.

¹⁾ L. még *Roscher*: System II. 107-125. §. *Rau*: Pol. Oek. II. 52-70. §. *Kudler-Récsy*: II. 59. §.

²⁾ A *rög*-, vagy *személy szolgaságra* nézve megemlíthető, hogy majdnem ugyanazok hatásai mint a rabszolgaságéi; elfojtván a szorgalmat, s munkaerélyt, s butaságot okozván az illetők osztályában; eltekintve attól, hogy a fogyasztási erő is csökkenik ily intézmény mellett, s a vadság és bárdolatlanság általános jellemvonása a rögszolgáknak. Minthogy pedig a végszolgaság eltörlésével még szó nem lehet arról, hogy a földesúr a föld tulajdonát is eladja a felszabadított s jobbágygyá vált embernek (mert ez még tőkét nem gyűjthetett, melyen magát megválthassa) önkényt előáll szüksége azon viszonyok törvényszerű megállapításának, melyek ezentúl úr és jobbágy közt mérvadók legyenek. És ezen alapszanak ép a *jobbágyterhek*.

³⁾ Így például a műveletlen s kevés előrelátással bíró pórjobbágy értelmes földesúra vezetése alatt és gondoskodása mellett nem érezte magát ép felette rosszul. A csekélyebb mérvű szükségleteknél fogva csak a jobb földek műveltetvén ekkor, a művelésmód nagyon egyszerű, különös ügyességet és gondot igénybevevő nem volt, s legtöbbet a *természettant*) *ez* végezvén, az emberi munkaerő szerfelett ki nem is zsaroltathatók,

⁴⁾ S vannak mégis írók és praktikusok, kik a robotok eltörlését nem helyeslik, azt mondván: a jobbágy könnyebben teszi meg a robotot, semhogy magát megváltsa; a földesurak a megváltás után gyérnépességű vidékeken elég munkást nem találván, a termelés megcsökken s az egész nemzet vesz; s hogy a műveletlen parasztember a megváltás *után* annyit se fog dolgozni mint előbb dolgozott. Ezekre azonban a következő felelet adható: *a)* a robottörlés csak ott véthetik eszközölköbe, a hol az itt érintett körülmények oly nagy mérvben már nem állanak fenn. *b)* A póremlerre nézve a készpénz-szerzésnek nehézsége csak átmenetes, s a kereskedés és közlekedés kifejlésével igen hamar szűnik meg. *c)* A földesúr a megváltáskor egyezkedhetik felszabadítandó jobbágyaival teljesítendő bizonyos munkák iránt! *d)* Gépekkel is nagymértékben segíthetni a szóban lévő bajon, *e)* Jó nép-növelés a pórosztály restsége és közönbössége ellen gyógy- és óvszerül lesz használandó. L. még *Rau*: Pol. Oek. II. 53. §. a jegyzetben.

28. §.

Folytatás.

Az; elősorolt jobbágyi terheknek és földesúri előjogoknak *káros hatása* az anyagi, a politikai és a műveltségi érdekekre mindjobban fölismertetvén, általánossá vált polgárosult országokban a meggyőződés, hogy e tartozások a *kötelezett* osztálynak sokkal többet ártnak mint a *jogosultnak* használnak, a nemzeti erő productiv kifejlését gátolják, az okszerű művelésmód áthághatatlan akadályát képezik, nem különben, hogy *szabad munkások* munkája a robot munkánál nemcsak *jobb*. hanem *olcsóbb* is; s hogy e szerint eme *terheknek eltörlése*, elsördnő nemzetgazdasági épügy mint politikai és társadalmi feladat.

S e meggyőződéstől vezéreltetve csakugyan meg is indult Európa több államaiban a nagy átalakulási műfolyama; jelesül oly képen, hogy a XVI- és XVII-ik században *Angliában* és *Hollandiában*, azután *Felső-Itáliában*; a XVIII-ik században *Németországban*, *Ausztriában*, *Frankhonban* és *Dániában*, a mostani század közepe felé hazánkban, az ötvenes évek óta pedig *Oroszországban* vétetett ama eltörlés eszközlőbe¹⁾.

Ami pedig e mélyenmenő agráriai és socialis (mondhatni) forradalomnak *eredményeit* és *hatásait* illeti, azokat egészbevéve megnyugtatóknak, az az összes újkori ipar-műveltség- és államéletet számos vívmányokkal gazdagítónak nyilváníthatni. A mennyiben jelesül általa évszázadok óta lebilincselve volt erők felszabadultak; a munkásságnak, szorgalomnak és vállalkozási erély előtt megmérhetlen pályák nyitattak meg; az egész forgalmi élet elevebbé, produktívabbá lett, s az érdekek küzdelmében és a versenyző örök tusájában az európai emberiség közgazdasági és ipari műveltsége hasonlíthatlanul magasb polczra emelkedett²⁾.

Tekintve különösen az *előjogos* osztályokat, vagyis a *főúri* rendet, ennek a nagy átalakulás s legalább átmenetesen mind gazdasági mind politikai állását és tekintélyét ugyan megingatá, s vele szemközt a *democratiai* elemeknek jelentőségét és súlyját növelé; magasb és egyetemeseb szempontból méltányolva azonban az ügy fejlődését bátran állíthatni, miszerint a nagy *reform* végfolyamatban ép a volt jogozottaknak is előnyére vált, mert erejük, képességeik stb. teljesb, mindenoldalúbb és hatványozottabb kifejtése és érvényesítésére vezette.

S mégis sokhelyütt határozott *ellenségre* talált a reform a volt jogozottak köreibben, s találkoztak nem kevesen, kik rajongó istenítésében az ez intézményeknek alapul szolgált *középkori* birtok-műveltség és államszervezetnek, a primitívkori *hűérrendszerhez* való visszatérést, s evvel együtt a jobbágy- és úrbérállapotok visszahozását tanácsolták és ajánlgatták az emberiségnek.

Pedig ép a főúri osztálynak, moly sok államban az értelmiségnek és az állambölcsésességnek oly nagy mérvben van birtokában kellene figyelembe vennie azt, hogy miután ezen előjogoknak és institutióknak valamennyi föltételei megszűntek, a gazdasági és politikai élet régi alapjai összeomlottak: maguknak ez intézményeknek is meg kell szűnniök, el kell töröltetniök. Az *aristokratia*, melynek érdemei a múltban nem oly csekélyek mint némelyek állítani szeretik, tekintélyét, befolyását korunkban csak az által képes hasznosítani, ha a mezei ipar és hazai földbirtok benne erélyes és ügyes képviselőre szőszöllőra, példaadó és buzdítóra talál; ha a földműves osztályt állami vagy bureaucratiai nyomás, vagy túláradozó democratiai iránylatok elleneben támogatni, oltalmazni siet; s haza- meg emberszeretetének, humanizáló törekvéseinek, szabadsághoz, nemzetiséghez, és alkotmányhoz! hú ragaszkodásának minél több tanúpéldáit nyújtja.

De mindenekfelett szem előtt tartandó az előjogaitól megválni kényszerülő főúri osztály által az, hogy az általuk hozandó áldozat a nemzeti közjó érdekében tett intézkedésnek folyománya; hogy *anyagi vesztesége* csak az átmenet időszakában nyomasztó, idővel pedig az általános közgazdasági emelkedés, az evvel karöltve járó *földjáraadék-szaporodás*, tehát jövedelmének megsokszorozása által dúsán üttetik helyre. Az egész reform-műnek valódi

éukere s minden irányban áldásos voltához végre megkívántatik még, hogy mágnás és pór, főúr és jobbágy közt minden bizalmatlanság, agyarkodás, ellenséges indulat megszűnjék, s mindkét fél, a kötelezett úgy mint a jogozott azon nagy igazság méltányolására emelkedjék, hogy jogos *érdekeik* nem ellentételesek hanem *összhangzók*²⁻³).

¹) De mindenütt nagy politikai rázkódtatások közt vagy nyomán; Frankonban 1789-ben, Poroszországban 1806-ban, Ausztriában 1848-ban, Oroszországban 1856 óta. A legújabbban keresztül vitt nagy szociális reform Oroszországban tanulmányozható c munka alapján: *Affranchissement des Serfs*. (Sz.-Pétervár, 1861.)

²) A jobbágy ezek folytán *szabad földtulajdonossá*, hónapok közérzületteljes polgárává s mind a politikai mind az ipari életben önállóbb tényezővé vált.

³) L. *Roscher* remek fejtegetéseit az id. §-sokban.

⁴) A felszabadítás anyagilag is jótékony eredményeit mutogatja Schleswig-Holsteinranézve *Hanssen*: „Die Aufhebung der Leibeigenschaft” stb. című koszorúzott pályaművében (1861).

29. §.

A jobbágytartozások megváltása, s ennek különböző módjai és formái.

El lévén ismerve a jobbágytartozások eltörlésének szüksége, első vonalban azon kérdés oldandó meg ¹):

a) az *eltörlés a jogozottak kárpótlásával avagy e nélkül* vételessék-e eszközbe, azaz megváltassanak-e a megszüntetendő tartozások, vagy pedig nem. A megváltást némely társadalombölcselek elvetik ²), az igazsággal és czélszerűséggel ellentétben állónak mondják. E felfogást azonban helyesnek elismerni nem lehet. Egyfelől jelesül azért, mivel a kérdésben forgó tartozások és szolgálatok bizonyos időben némi *igazsági alappal* bírtak, az állam és társadalom mintegy szentesítésének örvendettek; másfelől azért, mivel váltásdíj nélkül a földesurak állása anyagi tekintetben szerfelett meggyöngítettnek, s a reájuk súlyosodó veszteség és csapás a társadalmi osztályok szoros érdekkapcsolatánál fogva, az *egész közgazdaságra* is kihatna; eltekintve attól, hogy oly nyereségen, melyet egyik néposztály a másik károsításából, megrövidítéséből húz, *igazi áldás soha* sincs³).

b) Arra nézve, *kinek kezdeményezésére vételessék a megváltás eszközlöbe*, megjegyzendő, hogy ez: vagy az *államhatalomnak* (kormány és törvényhozás) közvetlen elhatározása nyomán történhetik, főleg ott a hol fontos tekintetek forognak fenn az iránt, hogy a nagy-reform-művelet gyorsan, tervszerűleg és a státus segélyezésével vitessék keresztül; vagy olyképen, hogy a megváltást az *érdekllett felek* egyike vagy másika (azaz a földesúr vagy a jobbágy) *szabadon* indítványozhatja; mely esetben a státus a *módozatok* (jelesül a váltásdíj) megállapítását a felek szabad egyezkedésére bízza, vagy legfeljebb annyiban foly be, hogy külön *örökváltásági törvény* által valami *kulcsot* jelöl ki, a mely szerint mindegyik fél a megváltást sürgetheti⁴). Mindezen esetekben egyébiránt szükségesnek lesznek bizonyos ez ügyben eljáró állami hatóságok s közegek, melyek a megváltási műveleteket figyelemmel kíséreni és a netalán felmerülő egyenetlenkedést elintézni vannak hivatva.

c) A *megváltás* tényleges keresztülvitelét illetőleg bizonyos *vezérelvek* tartandók szem előtt, melyek a következőkben foglalathatnak össze: 1-ször hirtelen, minden ároni, és az érdeketek akarata ellen való kényszerrel eszközölt megváltás kerülendő. 2-szor a jogozott félre nézve minden kényazerítő megváltás mintegy *kisajátítás* jellegével bírván, kell, hogy a hozandó áldozat a mennyire csak lehet, egész terjedelmében pótolassék. 3-szor a *megtérítés* azonban oly elvesztendő előnyökért adassék, melyeknek élvezetében a földesúr tényleg állott, melyeknek megszűnése reája nézve valódi károsulásnak tekinthető. 4-szer szükséges, hogy ezen, sok önmérsékletet, igazságérzetet, és körültekintést igénylő műveletben mindkét félt kölcsönös tisztelés és beépülés, nehogy a célba vett reform, mely különben áldásos következményű lehetne, szakadást idézzon elő a társadalom rendi szervezetében, a mely szakadás tán sokkal nagyobb (erkölcsi és politikai) károkkal járna, mint maguk az eltörlött jobbágytartozások voltak.

d) A mi a megváltási művelet *mérvét* vagy *kulcsát*, mely egyike a legjelentékenyebb mozzanatoknak, illeti, legczélszerűbbnek látszik alapul venni a megszüntetendő tartozások: *évi-járadék-értékét* (Rentenwerth), kifejezve átlagos *pénz-árban*. E végből *terményekben* szolgáltatások és adózások érték-kiszámításánál a legközelebbi piacon hosszabb időközön át tapasztalt *átlag árak*⁴⁾, *robotok*, fuvarozás s hason szolgálatok tekintetében pedig azon *ár* szerint történjék a kiszámítás, melylyel ugyanazon munka, szolgálat stb. a szabad forgalomban (azaz ott hol a földbirtokosnak azt a verseny és szabad ár-képződés szerint kellene megszereznie) bírna. Nem tévesztvén természetesen szem elől azt, hogy *a, jobbágyi munka* és szolgálat ismeretes *selejtésége* miatt bizonyos törvényileg megállapítandó *levonatok* kell helyt engedni, mert silány munka a szabad forgalomban szinte csekélyebb díjra számíthat, illetőleg a földesúr tényleges vesztesége nem oly nagy, mint első pillanatra látszik⁵⁾.

A *tizedeket* illetőleg, melyek a termés változandósága miatt ingadozó érték-összeget képeztek, a számítás megnehezül, jelesül, mivel igen hosszú időkörből kell az *átlagos termés mennyiségét* kipuhatolni, hogy helyesen állapíthatassák meg a megtérítési összeg. *Laudemmok-végre* és *mortuariumoknál*, melyek még bizonytalanabb jövedelmek voltak, legczélszerűbb bizonyos *érték-átlagot* fölvenni, mely például az utolsó 50 év folyamában a jogozottnak jutott.

Mindezek mellett azonban figyelemmel kell lenni arra is, hogy a váltásági-összegeből *azon érték somma levonattassék*, melyet azon szolgáltatások és kedvezmények képeznek, melyek a földesúrtól a volt jobbágyoknak nyújtattak, p. o. iskolára, templomra, építkezéseknél stb. Ott végre a hol a járadék maga bizonyos egyszer mindenkorra történő tökelefizetés által volna megváltandó, azt követeli az igazság, hogy a zálogbiztosságnak örvendő országos *kamatláb* vétessék a számítás alapjául⁷⁻⁸⁾.

¹⁾ L. Roscher: II. 120. sk. §. Rau: II. 47. sk. 52. sk. 66. sk. §. Kudler-Récsy: II. 60. sk. §.

²⁾ Némely *jogbölcselek*, kik az élettől és történelemtől elvonatkozott abstract elméleteik egyik kiformányának és postulatumjának tekintek ezt; továbbá a *Socialisták* egész chorusa⁷⁾ végül nagyobbhirű publicisták közül (fiatalabb éveiben) Mohl Róbert is. L. még Roscher: System II. köt. 124. §.

³⁾ Azért az európai törvényhozás és praxis csakugyan ezt az elvet fogadta el és követi míg az ellenkező iránylat csak forradalmi időszakokban, s jelesül az 1789-ki nagy francia államrázkódattal alkalmával jutott diadalra.

⁴⁾ Azt mondja e tekintetben *Röscher*: Wollte man in jedem einzelnen Falle den Consens beider Theile verlangen, so wurde sieher das Ablösungswerk einen langsamen Fortgang haben. Bald möchten nämlich aristokratische Ansichten Av. Gutsherrn im „Wege stehen, bald auf Seiten des Bauers ängstliches Hangen am Hergebrachten. Umgekehrt aber würde ein allgemeiner Zwang *abzulösen*, für alle Fälle schädlich sein, wo die alte *Natur alform* der bäuerl. Abgaben wirklich noch *zeii gemäss* ist. Oder es müsste der Staat die Fortdauer des bisherigen Verhältnisses zwischen Gutsherr und Bauer für einen so gefährlichen Zündstoff halten, dass er nicht früh genug beseitigt werden könnte (Oesterreich 1848, Ungarn desgleichen). Manche Gesetze (z. B. baierisches von 1848, preussisches von 1.821, hannoverisches von 1833) räumen bloss dem Flüchtigten das Provokationsrecht ein, wie denn auch wirklich oft dem Bauer die Aufbringung eines Geldkapitals viel grössere Schwierigkeiten verursacht als dem Gutsherrn die Wiederunterbringung desselben. (Wenn der Gutsherr die Provokation hätte, bei Ablösung durch ein Geldkapital, so könnte er auf einmal dem ganzen Dorfe kündigen, wobei die Concurrenz der Verkäufer den Bodenpreis ungemein herabdrücken, und der Gutsheir durch Einverständniss mit den benachbarten Kapitalisten für ein Spottgeld sich der ganzen Feldmark bemächtigen würde.) Lásd id. m. 11-ik kötet 120-ik §. hol *Angol-országra* nézve még ki van emelve, hogy ott a provocalási jog gyakorlása az érdekeltek *kétharmadából* álló majoritásától van föltételezve.

⁵⁾ *Poroszban* a gabona tek. 21 évi mártou-napi átlag-árak szerint jártak el, levoutván a két legolcsóbb és a két legdrágább év. *Austriában* az 1821-ki igen alacsony értékbasít képző telek-adó-szabályzat volt az alap.

⁶⁾ „Man könnte diess unbillig linden, weil die Schlechtigkeit der Leistung auf absichtlicher Phliclitversäumniß beruht. Andererseits ist nicht zu bezweifeln, dass mit dem Steigen der volkw. Kultur alle Produkte wie Arbeiten des Landbaues vollkommener werden, und es mag daher eine Leistung, welche tief unter dem gegenwärtigen Durchschnitt steht, immer noch rechtwohl dem Durchschnitte jenes rohen Zeitalters entsprechen, wo der zu Grunde liegende Vertrag geschlossen wurde.“ Mond *Röscher*.

⁷⁾ Mert hiszen ajogozott hasonbiztosságu jövedelmet áldoz fel. A német államokban A megváltási díj 20 -22 szer annyi szokott lenni, mint az évi járadék összege.

⁸⁾ Az *oros* megváltási rendszerről, mely a sajátos viszonyoknál fogva különös érdekekkel bír, l. *Rau*: Pol. Oek. IL 17. g.

30. §.

F o l y t a t á s .

e) Az előrebocsátottak nyomán fölmerülő azon kérdést illetőleg, *mlhj formában* történjék a megváltás, a következőkre utalhatni:

1-ször: A megváltás történhetik *gabona-járadékban* (Getreiderente). Ennek előnye az, hogy az aliquot tartozások és a naturalszolgáltatok termelés-lankasztó hiányait mellőzhetővé teszi; de másfelől a gabna-árak szerfeletti ingadozása és változandósága miatt majd a kötelezettre, majd a jogosultra nézve válhatik igen terhessé. A miért is e megváltási forma csak alacsony műveltségfokokon ajánlható, hol t. i. a pórnép még igen műveletlen, s fogalom meg kereskedés, mely a terméknek könnyű értékesítését lehet ségessé teszi, gyermekpólyákban teng.

2-ször: Határozott *státuszjáradék* (Gredrente) szerint. Ez már rendes *pénzbeni* keletét a termékeknek föltételezi, s annyiban czélszerűbb megváltási forma, hogy sem az egyik sem a másik fél gazdaságában nem idéz elő hirtelén, átmenetnélküli változást. Aggályra okot szolgáltató e megváltási forma csak akkor volna, hogyha a pénzérték jelentékeny változást szenvedve,

a mi azonban szintén ellensúlyozható, az által jelesen, hogyha t. i. a pénz más árukkal kombinálva állapítatik meg, például kimondatik, hogy annyi pénz fizetendő, a mennyit bizonyos gabna-mennyiség az utolsó 10-20 év átlaga szerint ért¹).

3-szor: *földjáraadék (Zeitrente)* alapjáni megváltás. Itt ugyanis a fölzsabaduló jobbágy az évi tartozásokon kívül a tőke-értékből is törleszt valamit. Ezen megváltási forma azon *előny nyel* jár, hogy a kötelezettet takarékosagra, eszélyes háztartás- és gazdálkodásra készíti; de *árnyoldala* meg az, hogy a földesúr a kis részletekben befolyó jövedelem-összegeket kellő módon el nem helyezheti; mely bajon egyébiránt jólszervezett *megváltási bankok* fölállítása és igénybevétele nyomán segíthetni. (Nagy terjedelmű uradalmaknál sem lesz ama jelzett baj nagy, mert az egyidejűleg sokaktól fizetendő tökerészletek stb. tekintélyes tőke-összeget képeznek, mellyel azonnal is gyümölcsözőleg működni lehet.)

4-szer; *Telkekkel való megváltás*. Ez ajánlható ott, hol a paraszttelkek igen nagyok, s élénk jószágadás-vevés a földesurat a kapott telek könnyű eladására (vagy bérbé adására) képesítené. Egyébként azonban nem igen tanácslatos, mert a volt jobbágy tőke- és munkaereje, kellőkép nem értékesíthetvéen csökkenést szenvedhetne, a földesúr pedig elégséges tőke és munkakéz híjában, birtoka okszerű megművelésében nehéz akadályokkal találkozni „),

Végre 5-ször: *A pénztőkébeni megváltás*. Ez helyén leend ott, a hol a jobbágyok tehetősbek, s megtakarított (vagy örökölt stb.) tőkék birtokában vannak; s a hol a földesúr a kapott tőkeösszeget azonnal jól befektetheti, s a nagy átalakulással karöltve járó szükséges változásokat vele eszközölbe veheti. *Visszashatásivá válhatnék* azonban e megváltási forma álkor, hogyha a kötelezett telkeit a fölszerelvénytől megfosztani, vagy tőkéket (magas kamatlábra) kölcsönvenni kényszerül, mert ily esetben a paraszt csak egy megszokott terhet egy megnevszokottal cseréli fel, sőt a földesúr kíméletesb kezeiből menekül, s az uzsorás kíméletlen kezei közé kerülhet.

Mely tekintetben figyelmet érdemlő az, hogy a jelzőlogilag eladósodott parasztagazda rendszerint kedvezőtlenebb helyzetben van, mint a hasonló-mérvben fix járadékkal terhelt birtokos, mert, hacsak jólszervezett *földhitelintézetek* segélyével nem élhet, melyek alacsonyabb kamatra adhatnak neki kölcsönt, mint a megváltásból reá háramló nyereség és előny, vagy hogyha hitelezőitől oly kölcsönöket nem kap, melyek nem felmondhatók: akkor helyzete eshetőleg igen kellemetlenné válhatik, sőt még birtokrészleteknek rosz ároni eladására is kényszerülhet²).

f) Az elősorolt megváltási formái; *tényleges alkalmazhatása* különböző föltételek és körülményektől függ, s azért csak ezeknek adott esetbeni gondos figyelembevétele alapján határozható meg. A mi pedig különösen az *államnak magatartását* ez ügy irányában illeti, a hol nyomós okok nem szólnak ellene, legczélszerűbbnek látszik, ha az a megváltási forma megállapítását magukra a felekre bízza¹, s csak az általános m nlozatok s a művelet keresztülvitelére nézve jelöl ki bizonyos irányelveket⁵). Ott ellenben, a hol a státus közvetlenül s tetteleg is akar ez ügy elintézésébe befolyjni, két út áll a közhatalomnak rendelkezésére; jelesül: *vagy magára vállalja az egész váltásági összegnek* vagy egy részének fizetését, s kis részletekben azután az

illetők által magának megtéríteti költségeit; mely esetben a megváltási összeghez az egész ország lakossága is (például földterhermentesítési adó alapján) hozzájárulni kényszerítetik (mely kényszer abban leli igazolását, hogy a megváltási nagy reformmú az egész nemzetgazdaság emelésére és az összeség jóllétének előmozdítására hat); a földesurak pedig földterhermentesítési *államkötelezvényeket* kapnak, melyek másokra is átruházhatók, kamatozók, s időnként az országos pénztár által beváltandók lesznek⁶). Ettől a módtól eltérő egy másik mód volna a státus ez ügybeni eljárásának az, hogy nem akarván az állam a felszabadult jobbágyokat egyenes adókötelezettségben volt földesuraik irányában hagyni, *hitelintézetek* felállítását eszközli, melyektől (állambiztosíték mellett) kölcsön kapott tőkék vagy kamatozó hitelpapírok segítségével a jobbágyok magukat megválthatják⁷⁻⁸).

Szükséges végre az államhatalom részéről azon *elvnek* határozott kijelentése, hogy *jövőre*: minden meg nem váltható réalterhek és jobbágytartozások alapítása egyáltalában helyt többé nem foglalhat, sőt egyenesen *érvénytelennek* tekintetik⁹⁻¹⁰).

¹) le schneller man voraussetzt (mond Röscher), dass auch die Ablösungsrente wieder mit einer Kapitalzahlung wird abgelöst werden, um so leichter darf man sich mit der, an sich natürlich bequemerem Ansetzung einer festen Geldrente begnügen.

²) Ezt kiválólág ajánlja a híres angol szakember *Young Arthur*: Politicai Arithmetics cz. munk. 4-ik fejezet. S csakugyan Angliában sok helyen a tizedek a szántóföldek $\frac{1}{3}$ -a és a rétek $\frac{1}{6}$ -vel váltattak meg. *A porosz* 1811-ki törvény a föld $\frac{1}{3}$ -nak átengedése által a többi telkeket szabad tulajdonba vehetőeknek nyilvánítá.

³) *Szászországban* a kötelezettnek szabad választása volt tüke és pénzbeli járadék közt, sőt szolgáltatásokat illetőleg telek-átengedés közt is.

⁴) Ezen megegyezés azonban a megváltás okvetlenül szükséges föltételül nem jelölhető ki, mert ilykép sok esetben megváltás nem is történnék. Minden megváltási törvényben azért eshetési határozott intézkedés mellőzhetetlen, melyekben az *idővel járadéknak* lehetne elsőséget adni. (Roscher.)

⁵) Eltekintve attól, hogy magának a megváltási törvénynek és intézménykörnek bizonyos stabilitás jellegevel kell bírnia; mert különben zavar és összhangzástalanság idéztetik elő, sőt a népre demoralizáló hatásúvá is válhatnak az állam ingatag magartása.

⁶) Ezen út és mód követettett lényegileg hazánkban az 1848-ki és következő években megalkotott szabályzatokban.

⁷) Ily intézetek mellett lehetségessé válik a hitelezőnek, hogy kikölcsönzött tőkéjének birtokába jusson; a kötelezett pedig azt nyeri, hogy az időnkénti *amortisatio* (törlesztés) alapján idő-járadékszerű megváltást vihet keresztül, a földbirtokos pedig azonnali tőkekifizetéssel elégtethetik ki. Azt mondja *egy* jeles szakember erre vonatkozólag: schwerlich mag der Staat mit geringeren Opfern grössere Vortheile stiften, als durch *Garantie* solcher Ablösungs-Kreditanstalten. – (Ez intézetekről alantabb tüzetesen vagon szó.)

⁸) A megváltási munkálatokkal járó költségekről lásd *lioscher*: II. köt. 123. §. 3–6 jegyzet.

⁹) Péld. a francia *Code Civil*. 530. és 1911. cikke, a legtöbb *svaitzi* alkotmányok, a 48-ki német alapjogok, az 1850-ik *porosz* megváltási szabályzat mind tartalmazzák ez elvet.

¹⁰) *Roscher* ez egész kérdést illetőleg még a következőkre figyelmeztet: 1-ször: hogy az *Ókorban* minden naturál-adók s tartozások a magasb fejlődéspolczon szinte pénz-

zel váltattak meg; s így a jelzett nagy fejlődési törvény itt is felmutatható. 2-szor: hogy *hanyatló népeknél* ismét fölélednek ilyféle jobbágyi terhek (törpegazdaságok stb.) a mennyiben a mezei proletárok szívesebben fizetnek természetnyekben mint pénzben, 3-szor: hogy a *háborúk* alkalmával a *robotok* és natural szolgáltatások ismét még pedig óriási dimenzióban fordulnak elő, a mint a háború tényleg nem is más mint a *középkori* csatározások nagy mérvbeni föléledése. (L. az irodalomtörténeti jeles összeállításokat az e tárgy körüli eszmeifejlődésre nézve *Roscher* id. m. 125-ik §.)

HARMADIK CZIKK.

A mezei gazdaság főbb ágai különösen.

31. §.

A mezőgazdasági termelés-ágak osztályozása.

Az őstermelésnek körébe eső foglalkozási nemek általában véve a nyersanyagok előállítására, a növény-, ásvány- és állatország termékeinek az emberi rendelkezés körébe való hozására, nyeresére irányulnak. Természeteknél fogva pedig kétfélék, vagy ugyanis oly foglalkozások, melyeknek határozottan *földművelési* és mezőgazdasági *jellege* vagyon, milyen például a szántás-vetés, az erdőszet, az állattenyésztés, a gyümölcs és szőlőtermelés; vagy pedig olyanok, a melyeknek üzésében *műipari* (technikai) momentumok a túlnyomók, tehát a mezőgazdaság és a nemesítő-ipar között mintegy átmeneti s közvetítő fokot képeznek; ilyenek például a szesz- és czukorkészítés, a serfőzés, a selyemtenyésztés és mindenekfelett a *bányászat*.

Mindenik foglalkozási ágának megvan a maga sajátos gazdasági és üzleti jellege és alapja, melynek szemmel tartása a sikeres productió egyik főfeltételének tekintendő. Abban azonban mind megegyeznek, hogy a közgazdaság általános fejlődési törvényeinek uralma alatt állanak, a gazdasági élet haladására és erősödésére megkívántató socialis és ökonómiai előfeltételeket nem nélkülözhetik, végre, hogy itt, a „Nemzetgazdaságtan” rendszerében sohasem mint *privát*-gazdasági vállalatok, hanem mint egy fensőbb s létszeres *egésznek* szorosan összefüggő, egymást kiegészítő *alkatelemet* és *üzletkörei* méltatandók¹⁾.

¹⁾ Sok szellemdús fejtegetés található erre nézve *Neumann*: Die Civilisation und der wirtschaftliche Fortschritt (1869.) cz. m. 14. sk. I.

32. §.

A) Tápszerek és ipari anyagok termelése.

Első és kiváló fontosságú helyet foglal el a mezőgazdasági ágak közt a gabna- és *tápszerek* productiója, s az *ipari növények* előállítása. A gabna- és szemes élet termelése, kapcsolatban a többi vele rokon jószágok előállításával a népfeljődés minden szakában található, mert elsőrendű élelmi szereket szolgáltat.

A kert- és iparnövénytermelés ellenben, nemkülönben a *szőlőművelés*, a *dohánytenyésztés* stb. igazán jelentékenyebbé többnyire csak a műveltség magasabb fokán szokott válni, mert jóval nagyobb gondot, munkát és szakismeretet föltételez, sajátserű égalj- s talajtulajdonságokat igényel, hely- és fekvési viszonyok befolyása alatt áll stb., de viszont aránylag jobban is jövedelmez, s alkalmas foglalkozás arra nézve, hogy a *gabonaproducióval* járó netaláni kedvezőtlen ár-és jövedelemviszonyok helyreüttessenek, s az aránytalanul kiterjedt gabnatermelés ellensúlyoztathassék.

Az ipari és kereskedési növények e jelentőségénél fogva (kivált hol azok ügyes bánásmód által a közgazdaság hathatós erőforrásává válhatnak, mint például különösen hazánkban is) az állam hivatása leend megtenni mindazt, a mi az egyesek korlátolt ereitől ez irányban ki nem telhetvén, a *közérdek* biztosítására, az illető iparágak fejlesztésére szükségesnek mutatkozik, tehát például jó- és nemes szőlő- és gyümölcsfajok meghonosításáról gondoskodni; oktatás, buzdítás, példa-adás által a gazdákat okszerűbb üzletmódra bírni, intézetek, (fa- és szőlő-iskolák) kísérleti telepek, iskolák stb, felállítását eszközölni vagy elősegíteni, czélszerű mezei rendészetet életbe léptetni stb.

A *kertművelést* és *gyümölcstenyésztést* különösen illetőleg, ez leginkább a városok közelében szokott virágzó fokra emelkedhetni; a miért távolabb eső földek versenyétől nem kell tartaniok; sok munkát kívánnak meg, a miért is az illető termelvények áraiban a *munkabér* kitűnő alkatrészként szerepel. Külön buzdítás vagy ösztönzés e foglalkozási nemekre nézve a kormány részéről nélkülözhető, mert ha a népben a kellő műveltség s az erők szabad mozgása nem hiányzik, magától is élénk fejlődésnek indul. A *bortermelést* pedig illetőleg, ez rendesen csak sűrűbb népességű vidékeken üzetik nagyobb sikerrel, s már nem a munkát, hanem a *tökét* látjuk benne kiválókép szerepelni.

Jó és finom minőségű borok (épen úgy mint dohány is) nagy és élénk forgalomra, sőt jelentékeny Amiéire is szolgáltatnak alkalmat; habár magángazdaságilag tekintve sok bajjal, kockázattal jár a bortermelési ipar, s hogy alig gyakorol valahol a véletlen és az égallji jelleg oly közvetlen befolyást mint épen a szőlőgazdaságban ¹⁾).

¹⁾ L. még *Kudler-Récsy*: Pol. Gazcl. II, kötet, 65. s következő §, *Rau*: Politische Oekonomie II. kötet 148, s következő §.

33. §.

B) Vadászat, halászat, és állattenyésztés.

Halászat és vadászat ¹⁾ leginkább alacsony fejlődési polczokon bír fontossággal, s külön nemű élelem- és iparszereket, vadat és prémeket, szőrt és sertét, bőrt és hason jószágokat szolgáltat.

A *vadászatot* különösen tekintve²⁾, ennek mint önálló foglalkozási ágnak jelentősége a közgazdasági műveltség terjedésével csökkenni szokott, s jobbára pusztá *kedvtöltéssé* válik³⁾. A szaporodó népesség ugyanis, növekedő kereseténél fogva a vadat mindjobban kiirtja, és pedig nemcsak közvetlenül, hanem *erdő-irtások* folytán még közvetetten is. Bizonyos egyébb-

íránt másfelől az az, hogy ép nagy jövedelmezőségnél s jutalmazó kelendőségénél fogva, a vad magasb fejlődési népeknél tekintélyes jövedelmi forrássá is válhatik egyesekre és egész vidékekre nézve. Hogyha tehát fennakarjuk tartani e foglalkozási ágat, mindenekfelett arra van szükség, hogy a *korlátlan vadászatjog* az állam által mogszorítottassék⁴), s czélszerű *vadászati szabályzat* léptetessék életbe, melynek magát mindenki alávetni köteles legyen⁵).

A mi a *halászatot* illeti, mely vagy tengeri⁶) vagy folyóbeli, vagy pedig mesterséges tenyésztéssel egybekötött, ez is nagyobb „jelentőséggel csak fejletlenebb népeknél bír, vagy ott a hol egyéb mezőgazdasági foglalkozások nyereséggel nem igen üzettenek, s a *hal* mind kiválóbb táp-és élvezeti szer szerepel⁷).

A halászat egyébiránt sok vidéken élénk kereskedésnek is szologál alapul (p. o. Anglia partvidékein, Norvégiában, Oroszországban a Volga folyam tájain), másfelől arra nézve fontos, hogy a partlakosoknak ügyes és bátor hajósokká és tengerészekké való kiképzésében jelentékeny tényezőt képez; tehát mind forgalmi mind hadászati tekintetben figyelmet érdemlő iparág. Megannyi ok arra, hogy az államhatalom ettől sem vonhatja meg támogató gondoskodását⁸), s hogy hivatva lészen kivált a folyóvizekbeni *halászatot* is bizonyos *rendszabálynak* alávetni, mely egyebek közt a halak fenntartására nézve is biztosítást nyújtson.

Sokkal jelentékenyebb és mind közgazdasági mind állami tekintetben nagyobb nyomatékú iparág az *állattenyésztés*, mely tág értelemben véve a ló- és szarvas marha, a juh- és házibarom, a selyembogár és méhtenyésztést foglalja magában. E fontossága az állattenyésztésnek különösen abban rejlik, hogy okszerűen üzve (az oly szükséges trágya szolgáltatásánál, meg a biztosított barom-állománynál fogva) a földművelésnek legfőbb emeltyüje⁹); továbbá, hogy sok értékes és nélkülözhetlen táp-és élelemtárgyakat állít elő; a legváltozatosb nyers-anyagokat (gyapjút, bőrt, szőrt, sörtét stb.) hoz a műipar és emberi szükségletkör rendelkezése alá; *hadviselési* tekintetben pedig, annak folytán, hogy annak egyik fő eszközei a *lovat* szolgáltatja, szintén kiváló fontosságú rugónak bizonyul.

Az állattenyésztés azon ága a mezei iparnak, melylyel a népek minden fejlődési fokain találkozunk, nomád törzseknél épenúgy, mint a legfinomabb műveltség birtokában lévő nemzeteknél; a vad *eshimo* és *azték* háztartásában épenúgy, mint a legpallérozottabb *angol* és *francia* földbirtokos gazdaságában. A különbség csak abban áll, hogy míg alacsony műveltségű népek nél, jelesül a vándorló nomádoknál, majdnem az egyedüli állandón üzött foglalkozást képezi, a fensőbb fejlődési polezokon kiválólag az intenzivebb gazdaság *segéd-ágává* válik; a nélkül egyébiránt, hogy jelentőségéből veszene, mert kapcsolatban magával a földipar tökélyesbedésével az állattenyésztés is folytonosan tökélyesbedik, s mind belterjcsbbé leszen, mi által az állatfajnak minőség és jószág tekintetébeni haladása vétetik czélba¹⁰). Kitészik ezekből, hogy az állam e fontos nemzetgazdasági iparág íránt különös gonddal viseltetni tartozik, mely hivatásának legjobban az által felolend meg, hogyha külföldről nemes *állatfajokat* behozat, példányszorú állat-gazdaságokat rendez be, méneseket állít, gyakori versenyek és baromkiállítások rendezése által haladásra, javításokra buzdít, jeles állattenyésztés-

tőknek kitüntetéseket nyújt s díjakat oszt, valamint az oktatás és szakmüvelődési intézetek útján a népben az okszerű állattenyésztés iránt figyelmet érdekeltséget stb. ébreszteni törekszik¹¹⁾.

¹⁾ L. Boacher: II. 173-182. §. Kudler-Récsy: II. 74. sk. §. Rau: II. 167-176. §. és Settegaat klassikai munkáját: Die Thierzucht (1868).

²⁾ Mely főleg vadakban és erdőkben bővelkedő országokban szokott különös fontossággal bírni. Vadásznepek egyébiránt közönségesen szegények és műveletlenek maradnak, élelmök szerzése sok idő- és fáradságba kerül, tőketakarítás náluk alig gondolható, s forgalmuk nagyobbára egyszerű *áruceserből* áll.

³⁾ „Die Jagd wird als ein vorzugsweise mannliches und adeliges Vergügen aufgefasst; in jedem Mittelalter entspricht sie übrigens dem Charakter des gleichzeitigen Luxus und Verschwendung von Grundstücken, Rohprodukten und Menschenkraft; für den verfeinerten Menschen unserer Tage ist sie ein Hauptmittel, für gewisse Klassen beinahe das einzige, um der gänzlichen Entfremdung von Naturgenuss, körperlicher Uebung und Waffentüchtigkeit zu steuern.” (Röscher.)

⁴⁾ Az abszolút monarchia korszakában az egész vadászat mint *fejedelmi regale* kezdetek tekintetű; az újabb vadászati reformok ellenben a földbirtokosnak ismét kizáró vadászati jogát visszaadták. A francia forradalom *du droit naturel*-nek nyilvánította a vadászatot, a mi bizonyos nemére a népfelfegyverkezésnek vezetett. Jeles szabályzat az 1850-ki *porosz*, melynél fogva a tulajdonosnak sajátbirtokában a vadászat akkor van egészen szabadon engedve, ha 300 hold összefüggő telek-térsege van, vagy ha jószágga egészen körülhatárolva stb. létezik. Minden többi jószágok többnyire községenként, közös vadászati kerületekké alakíttatnak, melyen a vadászat bérbé adatik, s a bérdíj a birtokosok közt aránylag kiosztatik.

⁵⁾ A földművelés a vadak károsításai ellen oltalmazandó; de másfelől szükséges, hogy a vadak kellő kíméletben is részesüljenek, s a vadászok mind jogai mind kötelesegei tüzetesen meg legyenek állapítva.

⁶⁾ Mely sok tőkét igényel, továbbá ügyességet a hajózásban, és éber vállalkozói szellemet.

⁷⁾ „Der Fischfang ist niemals so wie die Jagd zur *Passion* höherer Stände geworden, theils wegen der geringeren Nahrhaftigkeit der Fischereiprodukte, theils wegen der Unähnlichkeit der meisten Fischwerkzeuge mit Kriegswaffen. (Röscher).

⁸⁾ A folyókban mesterséges haltenyésztést különösen ajánlja *Roscher* is.

⁹⁾ E szoros kapcsolata a két fogl. ágnak abban is mutatkozik, hogy mindazon természet-törvények, melyek az intensív és extensív gazdálkodásra nézve fentebb kimutatattak, az állattenyésztésre nézve is állanak és irányadók. Az állattenyésztés alacsony fejlődési fokától fel a legbámulatosb termelvényeket előállító britt marhatenyésztésig. L. *Roscher*: II. 176. §.

¹⁰⁾ Az állattenyésztés és különféle állati termékek tekintetében *Roscher* illető fejtegetéseinek eredményei rövid foglalásban a következők: a) egészben véve oly mezőgazd. termékek, melyek közvetlen emberi táplálatra szánvák, messzebb szállítást is megbírnak, mint egyforma értékük mellett annyival voluminosusabb takarmánynövények, b) Minden nagyobb város körül bizonyos *friss tej-termelési kör* képződik, s frisstej csak magas műveltségi fokon tarthatja fenn magát mint állattenyésztési főbb iparág. *Vaj és sajt* alakjában a tej tartós és szállíthatóbb; s minden esetre haladásra mutat, hogyha valamely vidék sovány marha productiójáról vaj- és sajt termelésre tér által, c) *Fiatal marha* leginkább csak gyéméppességű vidékeken tenyésztetik, a hol a föld értéke még csekély, s térséges legelők bőviben vannak. Physiologiai (nemzési) tekintetben is kedvezőbbek itt a viszonyok, s ez oka annak is, hogy magas műveltséggel bíró országok lovaikat alsóbb műveltségű államoktól szeretik vásárolni, (p. o. Ausztria és Németország Magyarországtól, déli Németország, Frankhon, felső Itália a keleti és éjszaki tengeri vidékekről, Spanyolhon Andalusiától). d) Sovány *vágó-marha* műveletlenebb vidékekről hizlalásra fejlettebb gazdasággal bíró vidékekre szokott vitetni; arra nézve, vajjon a mezei gazda jobban teszen-e, ha sovány marhát hizlalásra vesz, avagy hogyha maga produkál, függ a takarmányszerek áráról és a szállítási költségektől, melyek határozók arra nézve, mily távol-ságban lehet a kelet-piacztól marhát hizlalni. e) Oly állati termékek, melyek kis térímében

magasbértékkel és eltarthatósággal bírnak, s könnyen szállíthatók, (tehát bőrök, gyapjú, beszótt hús vagy szalonna) a piactól távoleső vidékeken is előnyvel produkálhatnak, mert itt az alacsony fejlettségű tartomány ár-előnyei legkevésbé méretnek fel a messze- szállítás nagyobb költségei által, f) Minden magasb műveltségű népre nézve előnyös, ha kevés de nemes- és bőven táplált marhát produkál; ellenkezőleg alacsony fejlettségű tartományokban és népeknél, g) A *juhtenyésztést* illetőleg e szabály némileg módosul. Mennél finomabb a gyapjú, annál messzebb való szállítást ím meg, tehát e szerint a kevésbé fejlett országok a legfinomabb gyapjú termelésére látszanak hivatva lenni; azonban más- felől ez iparág oly sok ismeretet, gondosságot stb. igényel, hogy csak igen értelmes és jó munkásokkal rendelkező gazda fog valóban sükert arathatni. Egészben véve a *juhtenyésztés* ott lesz leginkább helyén, a hol a lakosság gyérebb, nagy gazdaságok, és szabad legelők léteznek dombos s száraz talajú foldalakzattal; honnan a német közmondás is származik „Das Schaaf muss der Kultur weichen.” h) *Alpesi* tartományokban az állattenyésztes önálló s fő iparág; ily vidékek, ha egyszer bizonyos fokot a népességben s vagyonosságban elértek, tovább nem igen emelkedhetnek; a miért a lakosok nagyon hajlandók kivándorlásra, és idegen hadseregbeni szolgálat-fogadásra. Lásd *Roscher*: II-ik kötet 177-181. §.

¹¹⁾ Az állattenyésztés oly nagy akadályát képző, s kivált alacsonyabb műveltséggel bíró országokban gyakran dühöngő *marhavész* a magasb műveltség fokain az istállózási rendszer, jobb rendőri intézkedések stb. által korlátozható. Az *állatgyógyászat* végre szinte figyelmet érdemlő mozzanat, mire nézve 1. *Jios.her* id. h.

34. §.

C) Az erdőszet és a fatermelés különösen.

Kevés ága van a nemzeti gazdaságnak, mely aránylag csekélyebb figyelemben részesülne és mégis nagyobb fontosságú volna, mint az erdőszet és az ezen alapuló *fatermelés* ¹⁾.

Az erdők jelentősége a nemzetek háztartásában általán véve, mind physikális mind közgazdasági szempontból méltánylandó. Egyfelől ugyanis annyiban, hogy az égalj va és a légkörre, az esőzés gyakorisága és mennyi ségére, a vidék lakhatóságára és egészségügyi jellegére, a folyók és patakok képződésére, valamint a futóhomok megkötése által a földművelésre s a;< egész őspeductióra félreismerhetlen befolyást gyakorolnak¹⁾. Másfelől pedig fő-termékekben a *fában* azon jószágok egyikét szolgáltatják, mely a tüzelés és építés, a műipar meg a hajó- és gépgyártás, s a legkülönbözőbb munkaszerek, előállításánál elsőrendű szükségleti tárgy; s a melynek ép azért kedvező vagy kedvezőtlen aránybani mennyisége, árviszonyai, fogyasztása stb. a legfontosb köz- és magángazdasági érdekekkel áll összefüggésben.

Következik innen az, hogy minden országra nézve bizonyos terjedelembeni *erdőknek* birtoka szükséges, s hogy e jószág jelentősége főleg napjainkban számos egyéb jószágénál azért is nagyobb, mert a fa folytonosan növekedő drágasága mind nyomasztóbbá válik, a fának szállítása, távolabb vidékre vitele, a volumen terjedelmes az értéknek aránylag csekélyebb volta miatt rendkívüli költségekkel jár, a folytonosan előbbrehaladó ipar, technika, forgalom stb. pedig a fát a legkülönbözőbb irányokban veszi igénybe, fogyasztja és emészti.

Az *erdőszetnek* sajátos természete és tulajdonságai vannak, melyeknél fogva az őspeductió egyéb ágaitól lényegesen eltér, s különszerű állást foglal el a nemzetek gazdaságában. Jelesül:

a) Az erdőszeti termékek sokkal nagyobb mértékben természet-productumok, s munka meg töke sokkal kisebb arányban járul előhúzásukhoz mint az például szántóföldi vagy egyéb földművelési termékeknél történik.

b) Jó földön az erdő is jobban tenyészik mint selejtes talajon, de egészbenvéve mégis oly földön is megállhat, melyen gabona s szemes élet nem állíthatatik elő. Innen következik, hogy az erdők a népesség szaporodásával mind terméketlenebb földekre és vidékekre (hegyek, szirtes vagy homokos helyekre) szoríttatnak vissza.

c) Erdőszetre szánt földön sokkal kevésbé üzhető belterjesen a gazdaság, mint az ugyanazon a vidéken vagy időbeni szántóföldeken és egyéb telkeken³).

d) Mint minden külterjes művelésmód úgy, az erdőszeti is, viszonyítva a telek terjedelméhez, csak csekély nyerstermelynyt ad; ebből azonban az igen csekély termelési költségek miatt jókora rész tiszta jövedelem.

e) Az erdő-productumok térímeje rendszerint nagyobb mint a hasonértékű egyéb földművelési productumoké; a miért is nehezebben szállíthatók s kereskedési árutárgyakul nem igen szolgálhatnak⁴).

f) Miután a legtöbb erdő-termékek sokkal több időt igényelnek a megéréshez, mint a szántóföldiek, következik, hogy az erdő mindég csak jóval hosszabb időn át hozza meg az illető jövedelmet mint a szántóföld, tehát bizonytalanabb vállalatát is; úgy hogy tisztán magángazdasági szempontból véve az erdőknek kiirtása és szántófölddé alakítása (hacsak physikailag nem lehetetlen) előnyös; másfelől az, hogy az erdőgazdaságban a csak pillanatnyi érdekeket szemmel tartó rossz művelés, az úgynevezett: *pusztító üzlet* (Raubbau) sokkal ártalmasb még az *egészre* nézve, mint bármely egyéb földművelési ágban⁵).

¹) L. m. Thünen: Der isolirte Staat I. 171. sk. Roscher: II. 183-196. §. Rau: II. 153 – 166. §. Kudler-Récsy: II. 68-73. §. Schmittheimer: Zwölf Bücher I. 587-600. 1. Clavé: Études sur l'Économie forestière (1868). Pfeil: Die Fortswirthschaft (1822). Schütz: Nat.-Oek. j170. sk. 1. Wirth: Nat.-Oek. 183. sk. 1. Berg: Staatsforstwirtschaftslehre (1850). Rentsch: Der Wald im Haushalte der Natur (1862). Maron: Forststatistik (1862).

²) Az erdők a rideg légmérséki változásokat enyhítik; áradásokat megakadályoznak, hideg fagyasztó szelek, hótorlaszok, lavinák ellen védfalul szolgálnak, vagy mint Schmitthenner mondja: Die Wälder erscheinen als Schutzgewölbe des Lebens gegen die feindlichen Gewalten der unorganischen Natur; – és Roscher: Der Wald ist ein wohlthätig ergänzendes Hereinragen der Natur in die Kultur, des Mittelalters in die Gegenwart.

³) Ez okból sokkal egyszerűbb, mesterkéletlenebb művelési módot igényel, kevés mozgó tőkét és fáradságot tesz szükségessé (legfeljebb ótalom és felügyelet tekintetében) de annál inkább szorul jó közlekedési eszközökre, jelesül folyampályákra.

⁴) Szükséges e szerint multhatlanul, hogy minden vidék fa-szükségletét lehetőleg maga termelje; nehogy súlyos szállítási költségekkel kelljen a távolból a fát szállíttatni.

⁵) Az erdőföld jövedelmezőségére nézve szem előtt tartandó még az: a) hogy e jövedelem felette különböző az illető erdő fekvése és hozzáférhetősége szerint, b) A kedvező fekvésű erdők jövedelme akkor nem emelkedik gyorsan, hoghya a kereslet fa után

nagyobb is lesz, de eddig kiaknázatlan őserdők versenyzésbe lépnek, c) Az erdők értéke és a fának ára növekedik azon mérvben, melyben a népesség sűrűsödik, a műipar virágzásnak indul, s a vaspályák meg egyéb közlekedési eszközök a fát nagyobb tömegben veszik igénybe. L. m. *Hermann*: Staatsw. Untersuchungen 177 sk 1 és *Helfferrich* értekezését a Tüb. Zeitschrift 1867-ki folyamat.

35. §.

Folytatás.

Forduljunk az erdőszetben követett *művelési módokhoz*, meg azon *intézkedésekhez*, melyekkel az állam e fontos foglalkozási ág előmozdítására és fejlesztésére hatni képes.

A *művelési módokat* illetőleg, az erdőgazdaságban a szálaló, a vágási, és a kerti gazdaságmódot ismerjük. A *szálaló* (Plänterwirthschaft) jelesül az, a hol az erdő mintegy összefüggő *egész* tekintetik, s a legvénebb fák évenként vágatnak. A *vágási* gazdaság (Schlagwirthschaft) az, hol az erdő bizonyos csoportokra osztatik, melyek hasonló korú fákból állanak, s mindig a legrégebb fákból álló rész vágatik ki, és annak helyébe történik új ültetés. *Kerti* gazdaságnak végre azt mondjuk, hol nem összefüggő erdőség, hanem egyes fák vagy facsoportok vétetnek különösen ápolás alá, s kezeltetnek kiváló gonddal és figyelemmel.

E művelési módokra nézve általában megjegyzendő az, hogy minden, mesterségesb s több gonddal s munkával foganatosított üzletmód *nagyobb nyers jövedelmet ad*, de a velejáró tekintélyesb költségek miatt csak is a magasb műveltségfokokon alkalmazható, mert csak itt van az árnak oly állása, hogy a fáradtság és áldozatok illő jutalomban részesülnek.

Az erdőművelési mód másik főmomentumát, a *forgási időszakot* (Umtriebszeit) illetőleg, a következő rendszerek különböztetendők meg: 1-ször: a *szálerdőgazdaság* (Hochwald), a hol t. i. a fák vágatásuk előtt egészen kinövesztetnek. 2-ször: *Növendék-erdő* vagy *sarjerdő* (Niederwald), a hol a fák teljes kifejlésök előtt levágatnak, a gyöktörzsből új törzsek növesztetnek és csak az elfonnyadó törzsek pótoltatnak. 3-szor: A *vegyes rendszer* (Mittelwald), a hol egészben ugyan a sarjerdő-rendszer követetik, de egyes fák mégis teljesen kinőni engedtetnek.

E rendszerek *előnyösségét* illetőleg, legnagyobb nyerstermelvényt (illetőleg nyersjövedelmet) a szálerdőrendszernél várhatni, kivált hogyha e forgási időszak nem igen hosszú. A fa-szaporodás (Holzzuwachs) termelési eszközként nagy álló fakészletű tőkét, a melyből mintegy képződik, igényel; mennél magasabbra engedjük tehát a fákat kinőni, annál nagyobb lesz az *évi össz-szaporodás* egy és ugyanazon telek-térségen, annál kisebb erdőterület leendő elégséges az adott faszükséglet kielégítésére¹).

A szálerdő-gazdaság, a mint az nagy vagyonú főrendi családok, vagy testületek, vagy az állam által foganatosíthatatik, a mondottak szerint czélszerűbbnek tartható közigazdasági tekintetben: ámbár másfelől az is bizonyos, hogy a növendékfa korábbi elhasználása még előnyösb lehetett, mintha vágatlanul maradt és szálerdő-gazdaságilag kezeltetett volna. Kis gazdákra minden esetre a rövid idejű forgás előnyösb, mert az utóbbival járó munkateher nem oly nagy.

A szálerdőgazdaság, mint sokkal nagyobb tőke- és munkaerőt igénybevevő s mint olyan, a melynél a faértéktetés igen későre halasztatik, mindezek folytán *azon birtokosok* által fog leginkább követettni, a kik nem a pillanatnyi haszon, hanem a maradandó érdek szempontjából üzük a gazdaságot: tudniillik *községek, testületek s az állam* által²⁾.

Az előrobocsátottak nyomán az erdőszet-gazdasági *politikának* fölveit tüzetesebben lehet meghatározni. Jelesül:

a) Kétségtelen lévén, hogy az erdőművelési rendszer hasonjelleű mezőgazdasági üzletmód megett belterjesség tekintetében több évtizeddel, mondhatni *századdal hátrább áll*: sok oly társadalmi vagy politikai intézmény illik még reája, melyből a földipar már régóta kibontakozott. (így például a megkötött birtok, az aristokratikus birtokszervezet stb.)

b) Az önzőleg jólszámító privátgazda rendoson előnyösbnek találndja az erdőt áruba bocsájtani, vagy megtartva szántóföldd alákitani. Evvel szemben az államnak tisztjében álland arról gondoskodni, hogy a faszükség *könnyelmű erdő-gazdaság* által ne fokoztassék, czélszerű erdő-rendészeti szabályok alkottassanak, a vágások okszerűen eszközöltessenek, pusztító (dovastáló) gazdaság pedig egész erélylyel akadályoztassák stb.

c) Az erdőszet legczélirányosban az álladalomnak, nagy községeknek, testületeknek, vagy főrangú s gazdag aristokratikus családoknak birtokában fog műveltetni, mert itt nom a pillanatnyi érdek, hanem a *maradandó haszon* szokott mérvadó lenni³⁻⁴⁾.

d) Az erdőteleknek geometriailag mindég nagyobbnek kell jóval lennie, mint egy szántóföldnek, a miért *nagy birtokhoz* mindég jobban illik, mint kicsinyhez az erdőszet.

e) A *haszonbér* rendszere az erdőszetben nem igen alkalmazható.

f) Az erdőszet fontossága azt hozza magával, hogy folytonosan az államhatalom felügyelete és ellenőrzése alatt álljon, s ügyes erdész-személyzet kiképeztetése, erdészeti tanodák és minta-gazdaságok felállítása, kitüntetések stb. által iparkodjék a kormány e foglalkozási ág biztosítása körül gondoskodni⁵⁾.

g) Miután *fadrágaság* és *fahiány* nem egy és ugyanazt jelenti, s mivel a fadrágaság minden magasb fejlődésfokon jelenkezik, kivált hogyha a fáhani pazarlás is még elősegíti a készletek mennyiségének csökkenését: törekedjék az állam ott a hol különös fabőség nincsen, a fa fogyasztásábani *takarékosság* elterjedése is hatni, s különösen a fa-surrogatumok használatba vételére a népnék ügyeimét irányzani⁶⁻⁷⁾.

¹⁾ Minden fa fiatal korában relative gyorsan, de absolute vévelassan no, s ugyanazon telek vagy földtér, a mely *növendék-erdő* módon műveltetik, évenkint 50 ol fat ád, *szálerdők* művelve ellenben 100 ád, A vágásra nézve *szakemberek* növendék-erdőnél 30, szálerdőnél 70 -1.20 évi időkört vesznek fel.

²⁾ L. m. *Schütz*: 178. sk. 1. és *Riedel*: Nat.-Oek. II. 48. sk. 1.

³⁾ Ezeket legújabbban Wilda: *Landwirtschaftliches Centralblatt*ájában megtámdta *Mayr G.* „Die Forstwirtschaft und der Staat” czimű értekezésében (1862-ki folyam 2-3. füzetében).

⁴⁾ Schmittener ellenben azt mondja „Der Wald ist vom Standpunkte der Nationaloekonomik als ein Fideicommiss zu betrachten, von welchem dem zeitlich lebenden Schlecht nur die Benutzung zustehe, dessen Substanz aber der Nachwelt unangetastet zu überliefern sei“.

⁵⁾ Az erdőterület *nagyságára*, inog az *erdővágásra* nézve a hely és időkörmények különféleségénél fogva általános elvet fel állítani nem lehet. Ott például, a hol állami és községi erdők a nemzeti faszükséglet tetemes részét földik, nem szükséges a magányosokat módfelett megszorítani szabadságukban. Elégséges, ha'a kormány minden irtás előtt e felől értesítetik, hogy tán szükségelt erdőket tulajdonába vehessen.

⁶⁾ Megkivántatik multhatlanul az is, hogy az állam az erdőbirtok, az erdősítés, az erdőszolgalmak stb. tekintetében határozott rendszabályokat állítson fel.

⁷⁾ A fafogyasztásbani takarékoság az által mozdítatik elő, hogyha a népesség fasurrogátumokra tér át, turfát, kősenet, coaksokat stb. kezdvén használni I. m. *Kudler* II. 71 -72. §. *Karvassy* id. m. 234. sk.l.

36. §.

D) A bányászat a nemzetgazdaság szempontjából.

A bányaművelés¹⁾, mint fentebb már mondók, az átmeneti foglalkozásnemet képezi mezőgazdaság és műipar közt, amahhoz eredményességének *esetlegességi* jellegénél, emehhez magas *technikai* igényleténél és föltételeinél fogva hasonlítván. *Fontossága* mint nemzetgazdasági iparágé kiváló, mert termelvényei: az érecek és savak, a kőszén és vas, réz, ólom, higany, és kövek stb. majd mint élelem-szerek és ipari anyagok, majd mint forgalmi és kereskedési árutárgyak, munkaeszközök és közlekedési tényezők, hadászati, technikai és művészi czélokra szolgáló jószágok elsőrendű szükségletekre irányulván, a társadalmi háztartás majdnem minden köreire kihatnak²⁾.

Közgazdasági *természete* és tulajdonságai a bányászatnak a következőkben mutatkoznak:

a) A halászat- és vadászattal némileg egyenlő jellegű azaz lényegileg *foglalási* (occupatorius) iparág is, habár technikailag fejlettebb alapjainál fogva nemesb és szövevényesb alakkkal.

b) A bányászat bizonyos *helyiséghez szorosan kötött* foglalkozás, mely más módon hasznosítható földet csak csekély mértékben vesz igénybe, a meny-nyiben a föld alatt üzetik.

c) Nehezebben hozzáférhető, többnyire csak nagy tömegben meghódítható, kimeríthető és helyre nem pótolható őanyagok megszerzésére irányul.

d) A bányászatban rendszeren a nagy (főleg álló) tőkék viselik a főszerepet, s a termékek napfényrehozatala rendszerint sok mesterséges munkát, kiváló szakismeretet és ügyességet igényel.

e) A foglalkozási ágban szintén nagy szerepet játszó természettényező és természeti erőknél idővel beálló megdrágulását, a munkának és tőkéknek egyidejű tőkélyesedése és olcsóbbá válása fölméri.

f) Közgazdaságilag tekintve ez iparágat, szükségkép kímélettel és a nemzet maradandó érdekeit szemmel tartó módon, azaz *nem pusztító* üzlet által lesz kiaknázandó³⁾.

A *következményeket* ezekből levonni nem lesz nehéz. így jelesül:

a) A mi a bányák *jövedelmezőségét* illeti, ez egészen sajátyszerű viszonyokat tanúsít. Különböző névszerint a bánya-jövedelem nemcsak különböző bányákban, hanem egy és ugyanazon bányánál is a szerint, a mint az egyik termelési időkörményben több vagy kevesebb költségek teendők, több vagy kevesebb előkészület, ótalmazó, biztosító intézkedés foganatba veendő. A

tiszta bánya-jövedelem nagysága különösen attól függ rendszeren, nagyobb vagy kisebb termékenységű és bőségű-e a művelés alá vett bánya; melynek a szállítási és közlekedési eszközök; kell-e és mily mértékben más bányákkal *versenyezni*, s hogyan alakulnak e versenyzés folytán a bányatermékek piaczi árai; mely utóbbi tekintetben különösen figyelem fordítandó arra, hogy főleg a nemes érczeknél (melyek bárhol állítatván elő, igen könnyen jutnak a világforgalomba, a hol áruk a kereslet és kínálat egymáshoz viszonya által határozatik meg), még a legtávolabb eső és a legterméketlenebb bányák is befolyást gyakorolnak a belhoni bányák jövedelmének nagyságára. Fontos végre azon tény, hogy sokszor a nagyobb tőkél és szakműveltséggel dolgozó, de szegényebb bányatelepek, s magas munkabérről ismeretes országok kiállni képesek oly országokkal a *versenyt*, melyek gazdag telepek birtokában vannak s alacsony munkabérnek örvendenek; azonban kisebb *anyagi és szellemi tőkével*, s kevésbé tökélyes eszközökkel üzik a bányászatot.

b) Egy másik folyamánya a fentebbieknek az, hogy miután a bányaművelés csak igen nagy tőkével s képzett munkaerővel fogatosítható sikeresen, s mivel továbbá a nemritkán hirtelen beállt *ércz-fogyatkozásnál* fogva a bányászati vállalatok bizonytalanok és nagy kockázattal járók: a bányászat legczélszerűbben vagy az *állam*, vagy pedig *nagyobb részvénytársulatok* által üzethetik⁴⁻⁶⁾.

¹⁾ L. m. *Eau*: Pol. Oek. I. 350. sk. §. és II. 33-43. §. *Kudler-Récsy*: II. 79- 82 §. *Freisleben*: Der Staat und der Bergbau (1839). *Villefosse*: De la richesse minérale (1819). *Dictionnaire de l'Écon. Pol.*, „Mines” szónál. *Schütz*: Nat. Oek. 181 – 188. I. *Wirth*: Nat. Oek. II. 186-190. I. *Klostermann*: Die preussische Berggesetzgebung (1868). *Schäffle*: Nat. Oek. 435. sk. I. (Némely írók legújában a bányászatot a *műipari* foglalkozásnemek közé helyezik, s következetesen az ez utóbbinak szentelt szakaszban tárgyalják.)

²⁾ Ismeretes mondat e tekintetben egyebek közt az, hogy „*szén és vas tette Angliát azzá, a mi!*”

³⁾ L. *Villefosse* nyilatkozatát (*Koseyartennél* N. Oek. 259.1.): „Cette une source délicate d'objet de première nécessité; et il est essentiel pour chaque état de mettre à l'abri de la cupidité et de l'inexpérience des spéculateurs ordinaires; parce qu'une spéculation de ce genre veut des connaissances particulières, une économie et un desintéressement de long cours, enfin une prévoyance et une persévérance, qui excède la durée de la vie humaine; c'est une propriété qui doit se transmettre d'un siècle à l'autre” stb. L. még *Kosegarten*: Nat. Oekonomie 257-269. I. és *Schmittenner*: Zwölf Bücher I. köt. 412. sk. §.

⁴⁾ A tudománynak s különösen a *geológiának* haladásával karöltve, mindég könnyebb leszzen a földgyomrában rejlő kincsek terjedelme és tartandósága felett biztos ítéletet képezhetni!

⁵⁾ Mily nagyszerű forradalmat volna képes előidézni a bányászati kincseknek (p. o. a szénnek) teljes kifogyása a világiparban stb említi egyebek közt *Jevons*: On coal (1865.) ez. munkájában, és utána *Schäffle*: Nat. Oek. 435-436. I.

⁶⁾ Tagadhatatlan egyébiránt, hogy az *államilag* üzött bányászatnak is sok hiánya van, s hogy mindaz ami állami ipar-vállalatok ellen általában szól, a státus-bányászat ellen is felhozható. Legújában (1868) a híres szaktudós *Boné* geológiai érvek alapján követelte az állami bányaművelést. (L. ellene A. Alig. Zeitung _1869-ki marcius 4-diki melléklet.) *Schäffle* pedig azt mondja: „Der Bergbau bedarf eine solche Organisation, welche Störungen aus dem Wechsel guter und schlechter Ausbeuten zu überwinden vermag; er verlangt eittbehrtHgsfähige, durch Versorgungskassen solidarisch gesicherte Arbeiter (Knappshaftskassen), reiche Bergherren, wie in England der Grundadel oder in

Deutschland die Domonialkassen, stb. oder Unternehmer die ein mosses, oft erst nach Generationen auszunützendes Kapital an den Bergbau wagen, oder rosse Unternehmer-Gesellschaften, welche eine solidarische erbliche Einheit mit Zubusseverpflichtung und Risikoverteilung darstellen. Die Aktiengesellschaft übrigens, z. B in Frankreich, leistet auf diesem Gebote nicht, was in *England* die Industrie grosser beisammen erhaltener, die Concurrenz von Aktiengesellschaften in Bergbau fast ganz niederhaltender Familienvermögen leistet.

37. §.

Folytatás.

Van a mondottaknak még egy nagyobb horderejű folyománya és ez azt hogy nagyban és egészben véve a bányászat sikerrel és *nyereséggel csak akkor folytatható*, hogyha a művelési költségek csekélyebbek, mint a nyer, érez- és ásványtömeg értéke, s hogy e szerint oly bányáknak kiaknázása, melyek veszteséggel műveltetnek, mindenesetre mellőzendő; bármennyire ajánlják is ezt kivált a nemes-érczekre való tekintetből a nemzetvagyonot csak ezekben rejleni hívő *merkantilisták*, a kik semmiféle áldozattól sem irtóznak ez irányban, hacsak a fém-tömeg nagyobbítására vezethet⁽¹⁻²⁾.

A bányaművelésnek veszteséggel, vagy nyereség nélküli folytatása csak azon esetre helyeselhető (jelesül közgazdasági szempontból), hogyha alapos kilátás van folytatott művelésnél *nyereséges kiaknázásra*; vagy a midőn attól lehetne tartani, hogy a bányászattal való hirtelen felhagyás következtén igen sok tőke s főleg munkaerő egyszerre tétlenségre kárhóztattatnék, s az innen eredő bajok (szegényi eltartás stb.) nem sokkal csekélyebbek, mint magának a nem-nyereséges bányászatnak folytatása.

Azon kérdést illetőleg, kit illet a bányák művelhetésének joga, a következő válasz adatik rendszerint a szakemberek által: a földtulajdonjog csak a földfelületére vonatkozhatik, mert csak ez lehet tárgya birtokba vételnek, a földalap (Untergrund) ellenben a *közületé*, mely a föld gyomrábani kincseket, mintegy szabad s uratlan jószágot, kizárólag magának tartotta fenn. *Hasznossági szempontból* a társaság ama eljárása abban is leli alapját, hogy a sikeres bányaprodució nagy és kiterjedt földalatti telepeket föltételez; eltekintve attól, hogy a közület nemcsak azért tartja fenn magának bizonyos érczek és fémek tekintetében a tulajdonjogot mert értékesek és becs-csel bírok, hanem mivel tulajdonukhoz bizonyos, fensőbb szociális érdek is fűződik, tudniillik: hogy a forgalomban mint nélkülözhetetlen csere-eszköz használhatók.

Az ásványokat és fémeket a telektulajdonhoz tartozó s tőle függő tárgynak tekinteni annyi volna, mint a bányászatnak örök fejletlenségét megállapítani; egyetlen ércztelep sem egyez meg *egy földtulajdonos telke* s földjének terjedelmével, hanem kis térségen sok birtokosnak telkét érinti, kiknek azonban egyike se volna egymaga képes a szükséges terjedelembeni vállalatot fenntartani. Mindezeknek folyománya az, hogy a *bányaművelésnek szabadnak* kell lennie, szabadnak olykép, hogy mindenki az érczek felkutatására jogosított, s az ércztelep-találónak az ahhoz való tulajdonjog (bizonyos megszorítások mellett) biztosított legyen.

A mi végre az *állam feladatait* és magatartását a bányászat körül illeti, erre nézve irányelvül szolgálhatnak a következők:

a) Főfigyelem fordítandó először is a *bányatulajdoni jog* helyes rendezésére, hogy a nagyobb kiterjedésű bányauzlet lehetőségessé tétessék; és a bányászat illő módon, elégséges erővel, tökével és szakértelemmel üztet-hessék.

b) E végből szüksége áll elő oly intézkedéseknek, hogy a bányászvál-lalkozók műveleteikben a földtulajdonos által ne gátolthassanak, de viszont a tulajdonosok is teljes kárpótlást nyerjenek a jószágaikon tett károsítások fejében amazoktól.

c) Erez- és ásványtelepek kutatása mindenkép előmozdítandó, hogy a földben rejlő kincsek minél teljesb mérvben fölismeressenek és kiaknáztat-hassanak; mely okból a *tarzasi engedélyek* (Schürfberechtigungok) megadá-sában a státus szükségtelen formaságokhoz ne tartsa magát; a telepek talá-lóinak üzleti jogot adjon; az aknák mértékét igen kicsinyre ne szabja; s körülmények szerint *állandó bányabirtokot* is adományozzon.

d) Gondos rendezést igényelnek a bányász-vállalkozóknak viszonyai munkásaikhoz, s ez utóbbiak viszonyai egymásközt; tekintve különösen a munkába fogadást, felmondást, fizetést, szükség esetei segedelmezést stb.

e) Állítassanak fel szakképzettséggel bíró személyzetből álló *bánya-hatóságok*, melyek a bányarend fenntartása, a bánya-művek oltalma és segít-sége, a rendészeti ügyek vitelére, meg a törvények fogamatbavétele feletti felügyeletre legyenek utalva; a nélkül azonban, hogy gyámkodó szerepet viseljenek.

f) Szerveztessenek jólrendezett *bányászati iskolák* (akadémiák) melyek-ben az e fontos nemzeti foglalkozás-ágra vonatkozó minden tudományokban elméleti és praktikus oktatás adassék, s melyek kellőkép felszerelve, a szük-séges gyűjteményekkel ellátva, a kor igényeinek és haladási vívmányainak megfelelőleg igazgattassanak, s szakembereket és gyakorlati bányászokat növeljenek.

g) A bányászatra vetendő *adókat* illetőleg, az állam óvatosan járjon el; nehogy általok a tiszta jövedelmet fölemésztesse, s a javításokat meg a vállalkozói erélyt akadályozza.

Arra nézve végül, mit kell tartanunk a *bányaregáléről*, helyes és igazolt s ennek igénybevétele és fenntartása az állam részéről, a pénzügy tudomány adja a szükséges választ és felvilágosítást³).

¹) Legállandóbban hoznak tiszta jövedelmet oly bányák, melyeknek termékei nehéz szállíthatóságuknál fogva távolabbi bányák versenyzését nehezítik (p. o. köszénbányák) vagy a melyeknek termékei kitűnő bőségben csak bizonyos helyen fordulnak elő, például *higany*.

²) Bár igaz is az, hogy a nemes-érczek kiváló jelentőségű termelvényt és jószágot, képeznek, mely mindenütt és mindenkor biztos kelendőségnek örvend, vámsorompók által sehonnan ki nem zárathatik, s pénzül s fényüzelmi eszközökül szolgál: azt sem tagadhatni, hogy a bányászatban igen sok erők és értékek fogyasztandók, melyek *más nemű* alkalmazásban szinte jövedelmet hoztak, illetőleg nyereségesebben lettek volna elhelyezhetők.

³) Legyen e helyütt *statistikai* szempontból megérintve, hogy újabb számítások szerint *Europa* összesen *aranyat* 7200 kilogrammot (= 31,000 marka) Amerika 360,000, Ausztrália 280,000 markát produkál évenként, s a nevezett 7200 kilogram értéke 28 VÍ millió frank; továbbá *ezüstöt* 212,000 kilogrammot (= 924,000 marka) 54 millió frank értékben; *vasat* 157 m. vámmzását 966 millió franknyi értékben; *köszenet* és *barnaszemet* 2550 millió mázsát 909 millió frank; *sőt* 95 millió mázsát 577 millió frankban, *összesen*

2800 millió mázsányi bányaterméket, 2916 millió frank értékben; mely utóbbi tétel a gabna-értékhez úgy aránylik mint 1 az 5½-hez. Ez összegben Nagy-Britannia 1150 mill, fr. Franciaország 424 millióval, Németország 356 millióval Ausztria és Magyarország 220, Belgium 219, Oroszország 164, Spanyolország 141, Italia 104, millió frankkal van képviselve. Lásd *Hausner: Vergleichende Statistik von Europa* (1865.) II-ik kötet, 220. s következő lapjain.

38. §.

A mezőgazdaság különböző ágainak különböző állás-helye és legcélszerűbb üzlet-vidéke.

A gazdálkodási rendszerek, a földjáradék, meg az imént fejtegetett iparágak iránti kérdéseknek *kiegészítéséül* szolgálhat annak közelebbi figyelembevétele: melyik gazdasági üzletág helyszerűbb és célirányosb valamely vidéken; melyik az egyes őstermelési foglalkozásnemek természetszerű álláshelye ¹⁾.

Ezekre a következőket válaszolhatni:

Annak elhatározása, hogy melyik mezőgazdasági ág hol, minő vidéken, vagy helyen üzetik legnagyobb sikerrel és legjövődelmzőbb módon; a vidék általános physikai és kulturális állapotaitól, főleg pedig a *forgalmi piacz* irányabani *fekvéstől*, mint a mely a szállítási költségek tekintetében döntő momentum, szokott függeni. Ez utóbbi mozzanat szempontjából kiindulva, a szellemdús német státuszgazda *Thünen* a következő tantételt formulázta „föltéve, hogy valamely országban, ennek épen közepén, egy nagy *főváros*, mint kereskedelmi és forgalmi gyúpont létezik; továbbá: hogy e városnak irányában az ország különböző vidékein az egyes őstermelési iparágak egymásután és egymásmellett bizonyos sorban következnek: azt találандjuk, hogy mennél tovább megyünk a nevezett *fő várostól*, annál inkább áll elő szüksége az áttérésnek oly iparágakhoz, melyek kisebb szállítási költségeket föltételeznek. (így jelesen legközelebb a városhoz, vagyis az első körben a kerti gazdaság, a másodikban a belterjesb gabonaproduktió, a harmadikban a külterjes gazdálkodási mód, végre a negyedik vagy legtávolabb esőben az állattenyésztés leend leginkább helyén; a különböző concentrikus gazdaságkörök szerint, melyek a város körül természetszerűleg képződtek.)²⁾

Ezen úgynevezett „*Thünenféle törvény*” azonban a gyakorlati világban nem föltétlen érvényű és módosítás nélkül meg nem állhat. Mert a gazdasági iparágak elhelyződésére a szállítási költségeken kívül (mint fent mondók) a természeti és termékenységi viszonyok is nagymérvben befolyanak; mivel továbbá a praktikus életben nem *egy*, hanem számos forgalom-piacz van; a concentrikus gyűrűk tehát, melyek azon piaczkok mindegyikét körülövedzik, sokszorosan módosítva egymásba folynak; és végre, mert a szállítás-költségi különbzet (Differenz) meglehetősen kiegyenlítettik a korunkban oly magas tőkélypolczra jutott *közlekedési eszközök* által, úgy hogy például egy, valami várostól 20 órányi távolságban létező üzlet, vaspálya által közelebbi összeköttetésbe hozatik a várossal, mint egy más, csak 4 óra távolságban lévő, de vaspályával nem rendelkező iparág, mely talán még járhatlan utakkal is van körülvéve.

Daczára egyébiránt ezeknek, a Thünenféle *eszményi* képlet mégis néhány nagy fontosságú igazság megismerésére vezethet, számos nemzetgazdasági tünemény megfejtésére segítségül szolgálhat. Így egyebek közt annak, hogy mennél közelebb esik a jószág élénk forgalmi piacához, annál inkább, és mennél tovább, annál kevésbé lehet az *intensiv* művelésmódot rajta alkalmazásba venni. Továbbá, hogy a közlekedési eszközök tökélyesbedése, terjedése leginkább azoknak van előnyére, a kik a forgalmi főpiactól távolabb estek, valamint azoknak, kik igen nagy súlyú és nehezen szállítható jószágokat termelnek; ellenben kevésbé használnak azoknak, kik közelebb vannak, mert ezekre nézve a vaspálya a távoliabbaknak versenyzését költi fel, vagy segíti elő.

a) *Eredményeként* ezeknek a következőket állíthatni:

b) *Kertgazdaság* kiválókép nagy városok körül és közelében fog rendszerint sikerrel üzetni; épen úgy mint gyümölcs és szőlő, dohány meg finomabb konyhanövények (némileg a burgonya is) szintén ott tenyészthetők legtöbb eredménnyel; miután mindezen termékeknél több gond, munka s közvetlen ügyelet igényeltetik, s messziről való szállítás nehézségekkel jár.

c) *Gabnatermelés* részint a jószág, nagy jelentőségénél, nélkülözhetetlen voltánál, részint a gabonakereskedés több nézségeinél fogva: minden vidék s tartomány által közvetlenül üzendő, mert a szállítás stb. esélyeinek számításból való kifeledése könnyen megboszulhatná magát.

d) Az *állattenyésztést* illetőleg, ez leginkább ritkább népességgel bíró vidékeken és tartományokban van helyén, jelesül tehát ott, hol még bőség van legelők tekintetében, s hol a marha tartására szükségelt tápszerek könnyebben állíthatnak elő.

e) Nagyobb városok környékén rendszerint a friss *tejproductió*, vajkészítés, meg baromfitenyésztés honos.

f) *Erdőtermékek*, jelesül fatenyésztése igen nagy távolban a forgalmi pontoktól nem üzettethetik, a szállítás költséges volta s egyéb akadályainál fogva is.

g) Végre a vadászat és halászat, valamint a *bányaművelés* legczélszerűbb álláshelye, mint mondani sem kell, ott leszen, a hol a *geológiai* és jelesül a hely- és folyamrendszeri viszonyok azt lehetségessé teszik³⁾.

²⁾ L. Thünen: Der isolirte Staat. Első rész, és Boucher: System II. 40-46 és 177-179. §. Viskemann: Die antike Landwirtschaft und das Thünensche Gesetz (1859). továbbá Volkoff: Précis d'Économie politique (1868.) X-ik fejezet és Sargent: Social Opulence (1856). 37. sk. 1.

*) Azt mondja Roscher: „Was die Thünenschen Landbaukreise in räumlicher Hinsicht, das sind in zeitlicher: die verschiedenen Entwicklungstufen der Völker“ (Grundrisse 38. 1.).

³⁾ A szellemus Schöffe e tekintetben még ezeket jegyzi meg: „Die Gradabstufung der Betriebsintensität gilt nicht bloss bezüglich der Stadt-, sondern auch bezüglich der Weltkultur; heute ist Nord-West-Europa, im Alterthum war Italien die Zone der Garten um der Wechsel-Wirthschaft; heute ist die extensive Wirthschaft in die sibirischen Steppen und in die colonialen Hoch- und Binnenländer gewiesen, im Alterthum bestand sie noch in England und Deutschland.“ És továbbá: „Auch unter den Tropen erscheint das Gesetz; an der Küste der Kolonien werden Zucker, weiterhin Indigo und Kaffee, im Innern Baumwolle und Tabak, die weniger Arbeit, aber am meisten Bodenkraft brauchen, gebaut.“

NEGYEDIK CZIKK.

A gabona mint kereskedelmi áru, és a gabonaforgalmi politika különösen.

39. §.

A gabonakereskedés általában.

Azon kiváló fontosságnál fogva, melyei az őstermelvények közt a *gabona* minden nemzet háztartásában, illetőleg földipara és forgalma, meg táplálkozásában bír: elsőrendű feladványként jelentkezik a gabona-kereskedés és fogyasztás természetének és viszonyainak kifejtése, a szűktermési években az állam által eszközölbe veendő legczélsezerűbb rendszabályok és intézkedések meghatározása, valamint azon vám- és forgalompolitikai elvek kiderítése, melyek a gabonakereskedés nemzetközi mozgalmában irányadóknak tartandók ¹⁾.

Ezekre egyenként és tüzetesen kell a nemzetgazdaságtannak válaszolni. Ugyanis:

Tekintve mindenekelőtt a *gabonakereskedést* általában a következők figyelembevételére utaltunk:

Mennél fejlettebb a nemzet és annak társadalmi élete, s különösen mennél kedvezőbb a munkásosztály helyzete, annál bőségesebb is szokott lenni a nép táplálkozása, s jelesen a gabona-fogyasztás. A polgárosult világ szempontjából o szerint, miután évenként átlagosan 5 egész 10 millió mérő szemes-élet szükségeltetik 1 millió embernek, s e nélkül a táplálkozás rendszerében a legnagyobb zavar és fennakadás állhatna be: a *gabona kétségtelenül az egész közgazdaság legfontosb árutárgya*, úgy hogy ennek rendes kelen-dőségében és kínálatában felmerülő tetemest) hiánylat súlyos gazdasági kórtüneményt képez²⁾, melynek eltávolítása vagy enyhítése kiválóképon az államhatalom feladatkörébe tartozik, s első sorban álló kormányzati teendőt képez.

A gabonával, mint ily nagyfontosságú árutárgygyal való *kereskedés* ennél fogva is rendkívül jelentékeny foglalkozásnem; de még messzebb horderejű az által, hogy a nagyobb terjedelmű őstermelésnek, névszerint a gabonaproductionnak, leghathatós rugóját képezi az, hogyha a földműves azon biztos öntudalomban élhet, hogy termelvénye illő keletre találand, hogy a fáradságát és áldozatait megjutalmazó piaczforgalomra biztosan számolhat, stb.

A gabonakereskedés *természetét* illetőleg, szükségtelen hosszasan azon nehézségeket és bajokat ecsetelni, melyekkel a forgalom ezen ága karöltve szokott járni; s csak arra utalunk, hogy a gyakori és előre nem látható árbeli ingadozások, a változó és bizonytalan eredményű termések, a szállítási és viteli akadályok, valamint a fenntartás és a raktározás nehézségei: ez üzletágat ép oly ingatag alapú, mint *nagy kárveszélylyel járó* foglalkozásá változtatják.

Innen van, hogy a szabályosb gabnakereskedés közönségesen csak a magasb műveltségi fokokon szokott kifejlődni, midőn t. i. már jobb közlekedési és szállítási eszközök léteznek, a vállalkozói szellem élénkebb, a tőkék meglehetősen felszaporodtak, és mindenekfelett egy külön ez üzletággal kizárólag foglalkodó néposztály, az úgynevezett *gabnakereskedők* osztálya képződött, a mely erejét és idejét ez iparágnek egyenesen szenteli³⁾.

Ezen időtől fogva már a mezőgazdasági productió épúgy, mint a nagy közönségi consumtio érdeke sokkal inkább van biztosítva, mert a földműves terményeinek állandóbb s biztosb kelendőségére, a fogyasztók pedig a piaczkó rendesebb ellátására számolhatnak, azaz mind a termelő mind a vásárló helyzete kedvezőbbé léssen⁴⁾.

S mégis, daczára ezeknek, ép a *gabonakereskedők osztálya* az, mely a (természetesen műveletlenebb osztályú) népesség nagy részének szemében *főlöleges*, sőt *ártalmas*, a mennyiben, sokak véleménye szerint a gabnakereskedők által a szemesélet megdrágíttatik, a fogyasztók a kereskedőktől nagyobb ároni bevásárlásra kényszeríttetnek, mint ha közvetlenül a terme- löktől vásárolnának, a földműves osztály pedig a kereskedők által nyerészkedőleg kizsákmányoltatik.

E véleményből kiindulni látunk tényleg némely államokat ámult századokban, a melyekben a gabnakereskedés bizonyos *policziai megszorításoknak* volt alávetve, névszerint, vagy egyenesen megtiltatok a kereskedőknek a közvetlen bevásárlás a termelőknél; majd a fogyasztók számára és érdekében bizonyos kedvezmények állapíttattak meg, majd intézkedés történt arra nézve, hogy például a pékek meg a kisvásárlók a piacra hozott készletből magukat előbb el láthassák, s a kereskedők csak akkor bocsájtattak a piacra, mikor a fogyasztók bevásárlásaikat már eszközlőbe vették.

¹⁾ L. még *Roscher* remek dolgozatát: Ueber Kornhandel und Theuerungspolitik (1852) és System II. 150-158. §. továbbá *Galvani*: Commerce de Grains (1760). *Modeste*: De la cherté des Grains (1857 s többször). *Rau*: Pol. Oek. II. 122 -143. §. *Schuhe*: lieber Kornhandel (1848). *Ricardo*: On protection to agriculture (1823). *Torrens*: Influence of external comtrade (1820). *Tex*: Twee vorlesingen over graanhandel (1841), *Wilson*: Influence of the Corn-laws (1840). *Toqueville*: Des moyens de prévenir le rétenir des crises en matière de subsistance (1847). *Rodriguez*: Observaciones sobre la libertad de importár céréales estranjeros (1858). *R. Mold*: Polizeiwissensc'iaft (3. kiad.) 1800. sib II. köt és *Kudler-Récsy*: II. köt. 28-41. §.

²⁾ „A gabona (mond Roscher) ugyanis nélkülözhetetlen; a piacróli elmaradása vagy elkésése szerencsétlenség; fogyasztása oly bőséges, hogy a kereskedés rendes közgei annak kielégítésére elégtelenek; téríméje oly nagy, hogy a legrövidebb útoni szállítás is nagyon fölemeli annak árát”.

³⁾ A jelen §-ban csak a *belföldi* gabnakereskedésről vagyon szó.

⁴⁾ *Roscher* szerint a belföldi gabnakereskedés négy fejlődésfokon megy keresztül, úgymint a) az elsőn a mezőgazdák maguk üzik a kereskedést; b) a másodikon a gabnát feldolgozó műiparosok; c) a harmadikon a kiskereskedők, végre d) a negyediken nagy tőkével s viláfgazalmi alakban és eszközökkel a nagykereskedők.

40. §.

Folytatás.

Az érintett felfogás azonban határozottan téves és alaptalan. Eltekintve ugyanis azoktól, a miket alantabb a *kereskedő szerepét és állását* illetőleg tüzetesen kifejtünk, kétségtelen tény az, hogy a gabnakereskedők legelőször is a földbirtokos termelvényeinek *kelendőségét előmozdíják*, és biztosítják, idejének és költségeinek kímélésére képesítik, nemkülönben, hogy a fölösleget és szükségét különböző vidékeken és időben kiegyenlítvén, az árak nagyobb egyformaságát idézik elő, stb.

A gabnakereskedők továbbá mind a fogyasztó mind a termelőnek előnyére vannak, a mennyiben ott a hol gabona fölös mennyiségben létez, keresletök által az árt felszökötetik, ott pedig hol szükségesb, gabnaodaszállítás által az ár nagyobb mérvű felszökését akadályozzák. A gondtalan, vagy a viszonyok ismeretével nem bíró *közönség* érdekével egészen megegyezoleg, a jó termésű esztendőnek fölöslegéből gyűjtenek, hogy a rosztermésűben készleteiket a piacra kiadva a szükségét enyhíthessék.

Végre bizonyos az is, hogy a gabnakereskedő *jókori árfelszökötetés* által mintegy figyelmezteti a fogyasztókat a consumtióbani takarékoszágra, miután csak ily képen lehet, kivált róz esztendőben a nép nagy részét mértékletességre bírni; s mivel magának a népnek tulajdon érdekében áll, nehogy a *drágaságdól éhség* támadjon, oly árak előidézése, melyek a gabnakereskedő és a gabnaszükséglet közötti *valódi aránynak* a legközelebbi aratásig tökéletesen megfelelnek.

De másfelől maguknak a kereskedőknek érdeke is azt igényli, hogy a megkívántató gabnakereskedő tényleg a piacra ki is jussanak, még pedig *jutányos* árakon, mert ha nagyon is keveset hoznának ki a piacra, könnyen megeshetnék, hogy a beköszöntő aratáskor még volnának a kereskedőknek készleteik, melyek talán igenis csekély értelmekké változhatnának (jó termés következtében); mely esetben *veszteségével* a kereskedő keservesen lakolna túlzott nyereszkesedési vágya, avagy elkövetett *tévedése* miatt ¹⁾.

De tekintve a dolgot más oldalról, bizonyos, hogy a kereskedőnek nyereségét *joztalannak* nevezni, helytelen volna; ha meggondoljuk, mily nagy áldozatokkal és kockázattal jár ez üzleti ág; hogy egy iparág sem föltételez annyi költséget, szállítás, tarozás, és tartogató tekintetében kiadásokat, hogy egyik sem rendtelenebb, előrelátásnak és számításnak alávetett, mint ép a gabnakereskedés, és hogy például négy öt évi jó termésnél áruknál alig kaphatván be beruházott *tőkét* és *ezek kamatát* a kereskedő, ha a hatodik évben mindjárt száz perczentet is nyer, még mindég nem különösen fényes nyereség, illetőleg kárpótlás az öt évig gyümölcstelenül működött tőkék s veszendőbe ment kamatok és eredmény nélküli fáradsághoz mérve.

E mellett fontolóra veendő az is, hogy csak *magas* árak mellett lehet számítani arra, hogy még a legtávolabbi vidékekről is szállíthatassak gabna a piacra; a mi ha nem történik, sokszor súlyos csapássá válhatik egész vidékekre nézve.

De továbbá, még maga a mutatkozó drágaság alkalmávali *nagybani összevásárlás* (Aufkauf, Accaparement) sem kárhoztatható föltétlenül. Az

árak ugyanis magasan állanak, de még nem oly magasan, a mint azt a készlet és a szükséglet közti (mindenesetre kedvezőtlen) arány magával hozza. Ha tehát a kereskedő összevásárlásában *jól számított*, akkor a közönséget némileg figyelmeztetve, megója a nagyon is gyors és bőséges fogyasztástól; ha ellenben számítása *rossz* volt, akkor mintegy bűnhődik veszteségével²⁾.

Az összevásárlástól való félelem alaptalansága kitetszik még onnan is, hogy a kereskedőknek bizony roppant tőkékkel és gabonakészletekkel kellene bírniok, ha igen fel akarnák verni az árakat, vagy a *készletek visszatartása által kényők szerint* meghatározni azokat; nem említve azt, hogy ily eljárás valamennyi kereskedők közti egyetértést, s a piaci viszonyok felett egészen hasonló *nézetöket* föltételezné, sőt még azt is szükségessé tenné, hogy mindnyájoknak egyenlő képessége és ereje legyen arra nézve, hogy az eladásal várakozzanak; a mi pedig alig tehető fel.

Alacsony műveltségi fokon, a hol a kereskedők száma még csekély, a tőkék nem nagyok, a vállalkozási szellem fejletlen: ilyesmi tán megtörténhetik, vagy némi valószínűséggel bír; de magasb műveltségű országokban a *gabna-uzsorától*³⁾ való félelem nem más, mint *rémektől*i félelem, mely még azt a bajt is szüli, hogy minden nélkülözhetlenebb üzletág, melyet a népvélemény sújt és megvet, vagy melynek tán még erőszakoskodástól is kell tartania, rendszerint (ezt megfizetttén magának) *nagyobb* tőke és munkanyereségre teszen szert, mint egyébként tenni képes volna; továbbá azt, hogy a gabonaüzletnek ezen lenézése, jellemes és jólelkű embereket attól elrettent, s olyanok kezeibe játsza, a kik más szabályt eljárásukban nem ismernek, mint üzér haszonvadászatot és csalárdságot.

Egészben véve azt mondhatni, hogy valamint egyáltalában, úgy különösen a *drágaság* ellen sincs jobb s természetesb óv- és orvos-szer, mint egyfelől műveit, gazdag s élénk versenyzési ösztön által vezérelt *gabonakereskedő-osztály*, másfelől lehető *legsabadabb gabnaforgalom* a belföldön, mely a termelőt nagyobb erőfeszítés és megfelelőbb productióra bírja, mind pedig a kereskedőnek azon mérvét a szabad mozgathatásnak, mely e fontos üzletág minden irányban helyes vitelére szükséges, biztosítja; egyidejűleg pedig a fogyasztó nagy közönség érdekeinek is megfelel.

¹⁾ Lásd mit mond erre nézve *gróf Széchenyi*: Világ 159. 1.

²⁾ Mily könnyen veszélyeztethetik a belföldi kereskedőt egyszerre külföldről behozott gabonamennyiségek, vagy várakozást fölülműld jd termés.

³⁾ A Rómaiáknál *Dardanarius* ismeretes nagy gabona-üzér után: dardanariatus-nak nevezetett.

41. §.

A gabna-drágaság, és az e körüli államintézkedések és rendszabályok.

A mezőgazdasági politika, meg a forgalom-rendszer szempontjából oly nagy fontosságú gabonadrágasági kérdés tekintetében a következők tartandók szemelött¹⁾:

Drágaság bármely osztályú árura és jószágokra nézve fordulhat elő, legfontosb s legéletbevágóbb s közrendészeti tekintetben is főfő nyomatékú

azonban a *gabona-* és *szemes-életeni* drágaság. A gabonadrágaságnak különféle *okai* lehetnek; háborúk, forradalmak, forgalmi és közlekedési fennakadások, krízisek²⁾ stb. – legtöbbször azonban *rosz termés* az, melyre e tekintetben utalhatni. Föltéven, hogy minden ország lakosainak szükségletét közép-termesű években maga fedezi, a gabnaárak jelentékenyebb felszökése (eltekintve az érintett *rendkívüli* körülményektől) csak azon *hiánytól* származhatok mely a jóság előállításában szűktermés folytán mutatkozik.

Kétrendbeli jelenség veendő itt figyelembe.

Először ugyanis az, hogy miután a gabona és szemes-élet a legnélkülözhetlenebb jóság, *rosz* termésnél a fogyasztás *oly* mérvben nem csökkenik (meg nem szorítható) mint például fényüzemi áruk tekintetében; de *jó* termésnél nem emelkedik *oly* arányban, mint a rendelkezésre álló készletek megengednék, minek természetes következménye az, hogy a gabnaárak sokkal jobban ingadoznak mint a termési eredmények.

Másodszor az: hogy gabona tekintetében előbb támadhat drágaság, daczára annak, hogy a *hiány* nem ép *oly* nagy, azért, mivel az emberek az élelemszerekbeni hiánytól módfelett tartván, már előre szoktak aggódni a jövőre szükség miatt, s így csupa félelemből, a bekövetkező rosszabb termésre vonatkozó legcsekélyebb hírre is már fölverik az árt emelkedő keresletekkel³⁾.

A mi a *valóban beállott drágaságot* illeti, mindenkor jól meg különböztetendő a *bajnak lényege*, vagy a *gabonahiány*, és annak *küljelei* (symptomái) illetőleg az „*árfelszökés*”. A valódi hiánynak hatását tekintve, ennek természetes következménye a fogyasztás megszorítása, közvetetten pedig, kivált akkor, hogyha a hiány nagy: sűrűbb halálozás, összekelések és születések csökkenése, az adók kevesbedése, adóhátralékok, gyakoribb tulajdon-sértések, kivándorlások sőt néha még lázadások is⁴⁾.

Eltekintve attól, hogy miután gabonadrágaság idejében a népesség élelemszereit sokkal nehezebben szerezhetheti meg, egyéb szükségleteire, p. o. ipari áruk megvásárlására sem maradnak pénzerői; és így rendszerint a műiparosok és gyárnokok forgalma is jelentékenyen megcsökkenik, sőt mi több, még a munkás-osztály bére is alábbszáll, úgy hogy a létök fentartásához megkívántató első életszereket is alig bírják az illetők beszerezni.

Megnyugvására szolgál egyébiránt az emberbarátnak az, hogy a népeknek műveltségben és iparbani előhaladásukkal gabonahiány és rendkívüli gabonadrágaság sokkal *ritkábbak*, és kevésbé nyomasztó alakban jelenkeznek; minek oka részint a tetemesen megjavult földművelési üzletmódban, a mindenütt rendszeren üzött gabnatermelésben, a tökélyesbedett közlekedésben; részint pedig abban keresendő, hogy ilyenkor már külön gabonakereskedő osztály is képződött, mely szükséglet és fölőslég közt mindég jobban és célszerűbben közvetít.

¹⁾ L. még *Deutsche V. Schrift* 1857. 2-ik füzet 287. sk. 1. s *Kervei* név alatt a sorok írójának értekezését a *Delejtű cz.* folyóirat 1861. foly. 10 – 13. számában.

²⁾ Melyek a gabonakanálatot rendszeren ép úgy megcsökkentik, mint keresletét emelik.

³⁾ Az angol szakferfiak: *King, Lauderdale s Tooke* szerint 10%-nyi terméskeveslet 30%, 20%-eli *keveslet* már 80%-el, 50%-os pedig 450%-val szökteszi fel a gabonaárt.

⁴⁾ Majdnem valamennyi nagy forradalom drágaság vagy éhség által előtett meg; jelesül 1258-ban Londonban, 1620 körül Oroszország, 1646-ban Anglia, 1788-ban Frankhon, 1847-ben Európában általában.

42. §. Folytatás.

A mi a drágaság körül követendő *államhatósági politikát* illeti, melynek célja mindenkor az, hogy a baj orvosoltassék vagy enyhíttessék, a következőkre utalhatni:

Magasb műveltségi fokon álló országokban legcézirányosb politika az, a belföldi gabonakereskedést minden bilincsek alól felszabadítani, a szabad üzletet és mozoghatást termelőknek és kereskedőknek biztosítani, s mindent kerülni, a mi a kormány gyámkodó beavatkozását, s mesterkéltn módok és eszközök alkalmazását vonná maga után. Alacsonyabb fejlettségű népeknél, vagy vidékeken ellenben, hol a szabad concurrentia jótékony hatásait ki nem fejtheti, s az állam activ közreműködése több irányban alig nélkülözhető: közvetlen *hatósági beavatkozás* helyén leend, mert a nép érdekeinek megvédésére és biztosítására (főltevén, hogy eszélyesen eszközöltetik) jótékonyul hathat.

Így jelesül tekintve először is az ezen elvből folyó *állami gabnatározási rendszert* (Staatskormmagazine): ez alacsonyabb műveltségű népnél, vagy a forgalom áramlatától egészen elszigetelt vidéken, a szükségnek enyhítésére mindenestre szolgálánd; ellenben fejlettebb népeknél már azon okból som tanácslatos, mert a státus, mely idegen közegekre szorul, nem képes oly erélylyel, sikerrel, szakavatottsággal, és oly *olcsón* a gabnakereskedést foganatosítani, mint az egyes magánosok, kik azt életfeladatukul tűzték, s mivel csak önnön terheit és költségeit szaporítaná, s a kereskedőket ez üzletágtól elriasztaná, úgy hogy a baj más irányban talán még nagyobb lenne¹⁾.

Sokkal célszerűbb azért ily körülményben, hogyha a kormány a drágaság *másodrendű következései* ellen iparkodik hatni, p. o. az által, hogy nagy inségre jutott iparosokat adóelengedések, előlegezések stb. által segítse; a munkásoknak rendkívüli köz-munkák eszközölőbe vétele nyomán foglalkozást nyújt; szegényintézeteket rendkívüli dotatióban részesíti stb.

Egyáltalában azt lehet megjegyezni mindazon intézkedésekre nézve, melyek egyesektől vagy a kormánytól a baj elhárítására vagy enyhítésére tétetnek, hogy legigazolhatóbbak s legkevésbé veszélyesek azok, melyek nem magának a magas gaboná-árnak mesterkéltn lenyomására, hanem inkább a *baj lényegére*, azaz a szükséglet és készlet közti kedvezőbb arány előidézésére irányulnak.

Így jelesül ajánlatosnak mutatkozik a *burgonya-termesztés* kiterjesztése²⁾; külföldöm gabnavásárlás (főleg ha nincs az országban kifejlett tekintélyes gabona-nagykereskedői osztály); továbbá beviteli vámdíjak leszállítása vagy megszüntetése; a szükségletnek megszorítása, az által, hogy oly iparüzletek, melyek gabonát s szemes életet nagy tömegekben feldolgoznak (keményítőgyárak, serfőzdek, pálinkaégető házak), kárpótlás mellett egyidőre működésük felfüggesztésére bíratnak; végre *gabona kiviteli tilalom*; ez utóbbi azonban csak akkor, hogyha a drágaság már rendkívül nyomasztóvá vált, és semmiféle egyéb intézkedésnek sikere nem volt. (Lásd a következő §-ot.)

Emellett nem szabad a státusnak szemelől téveszteni, hogy minden rendkívüli államintézkedés, mely a szükségnek és bajnak létezését *maga kiáltja ki*, csak *rémületet* idéz elő, mely aztán magának a piacz valódi állásának helyes felfogását homályosítja el, és nehezíti. Tartózkodjék azért a kormány minden oly intézkedéstől, mely az áraknak mesterséges lenyomására céloz a nélkül, hogy a szükséglet és a készlet közti arány megjavítására hatna, s mely ezért rendesen ép az *ellenkezőt* szüli, mint azt, a mi czélba vetetett.

Legfelszegebb pedig kétségtelenül az úgynevezett *maximum* (hatóság általi) megállapítása, melyen túl az áraknak emelkedniük nem volna *szabad!* Hogyha ugyanis a folyó (természetes) piaci árnál magasbbrá szabatik ezen maximum tétele, akkor a piaci ár *azonnal* tényleg oda felszökik; hogyha pedig alacsonyabbrá tétetik, akkor a kereskedők a piactól elrettentetnek; a mi ismét új bajt okozhat, mert a készletek visszatartása súlyos büntetéssel fenyegettetik, s a törvény-áthágói irányában könnyen foglal Önkény és hatósági erőszakoskodás helyet, a nélkül, hogy valamit használna. Ilyenkor a felszeg eljárás valódi eredménye *titokhani adás-vevés* szokott lenni, még pedig sokkal nyomasztóbb árakon, mert most a kereskedő a fölfödözés esetében szenvedendő büntetésre való tekintetből még nagyobb követelésekkel lépend fel ugyan ily céliránytalan intézkedés volna a gabnakereskedők számának *csökkentése*, mert ez egyedáruságra, néhány tőkehatalmas üzerek uralmára vezetne; továbbá a piaczra hozott készleteknek, ha el nem adathattak, *visszavitelét tiltó* rendszabály, mert ez meg a piaczra való meneteltől ijesztené el a kereskedőket és termelőket, ilyféle esetekben és körülmények közt legtanácslatosb leszen az államra nézve: gondosan eltávolítani és megakadályozni minden oly nemű lépést, *alattomoskodást*, vagy csalárdságot az *eladók* részéről, mely az élelemszerek áraitra nézve *álhírek*, téves nézetek támasztására s terjesztésére célozna, s a nagy közönséget mesterséges módon rémületbe hozná.

Nem ajánlható végül az úgynevezett félhivatalos *raktár-rendszer* (Depot-System) sem, midőn tudniillik a földművesnek, pálinka-égetőnek stb. meghagyatik, hogy bizonyos gabna-mennyiséget szükség esetére mindég *készen tartsanak* a hatóság számára, kárpótlás mellett. Nem ajánlható jelesen azon okból, mivel a kötelezett *terhe* sokkal nagyobb mint a várható *haszon*, s mivel ilyképen az élénk s tevékeny gabna-üzlet, mely (mint fentebb is mondók) rendszerint a legbiztosb ellenszer mind e bajok ellen, szerfelett meglankasztatnék.

¹⁾ Eltekintve attól, hogy felszeg helyzetbe is jutna a közönség előtt, mennyiben könnyen támadna gyanú;” az iránt, hogy üzérkedni akar a magas árakkal. Hogyha pedig rősz termésű években olcsón adja, a fogyasztás nemcsak hogy nem fog megszorítottatni. hanem inkább még fokozódandik, tehát a kár kétszeres leszen. L. még *Rau*: Tol. Oek. II. köt. 136. és köv. §.

²⁾ Azt hogy a tartós *gabna-olcsóság* a földművelő osztályoknak igen nagy kárára lehet, s hogy az államhatóság eziránybani intézkedései többnyire hatálytalanok, s végre is a dolgok természetes ügyfolyama hozza helyre a megzavart állapotokat, arról szolt *Rau*: Pol. Oek. II. 141-143. §.

43. §.

A nemzetközi gabnaforgalom, különösen a gabnakivitel, s az e tekintetben követendő vámpolitika.

Az eddigiekben kizárólag csak a *belföldi* gabnakereskedésről volt szó. Nem kisebb horderejű azonban a *kül- vagy nemzetközi gabnaforgalom* kérdése, s névszerint annak elhatározása, „mennyiben alkalmazandó a *kereskedelmi szabadság elve* e szemes-életteli kül-forgalomban, s nem tanácsos-e ez utóbbit bizonyos körülmények közt megszorításoknak alá vetni ¹⁾.”

E tekintetben a következők tartandók szem előtt:

A nemzetközi gabnakereskedés okvetlenül egyike azon üzletágaknak, melyek legnagyobb nehézséggel és kárveszélylyel járnak, a mennyiben mindazon bajok, melyek a belföldi gabona-forgalommal összefüggenek, a külső gabnakereskedésben még fokozva és sokszorozva jelenkeznek. Utaltatott már fentebb arra, hogy ép azon nehézségeknél fogva, melyek a gabnakereskedésben fennforognak, minden ország legnagyobb részét élelemszerei és gabna-szükségletének *saját-productió* útján kényszerül előállítani. De ép oly bizonyos másfelől az is, hogy maguk a leggazdagabb gabonatermelő országok évi termésöknek rendesen *csak kis részét vihetik* külföldre; valamint az, hogy a nemzetközi gabnaforgalom bevivő- és kivivő államok közt igen nagy árkülönbségeket föltételez.

Innen foly az, hogy rendes és jelentékenyebb *gabona-bevitelre* csak magasb műveltségű országok szorulnak, melyekben tudniillik a lakosság sűrű és fogyasztásképesb, a földjáradék nagy, a gabnaárak állandóan magasak, s tőke bőségben vagon²⁾). Téves nézet azonban, hogy a *gabna-kivitelben* csak alacsony műveltségi fokon álló népek viselnek szerepet. Hogy a kivitel ugyanis rendes és állandó legyen, oda megkívántatik, hogy a nép tervszerűleg többet termeljen, mint a mennyit a maga fogyasztására szükségei; a mi csak ott szokott történni, a hol a gabonáért nyert *műipari árúk* a népeknek állandó szükséglettárgyává váltak, a mi mindenesetre bizonyos műveltséget föltételez már.

A nemzetközi gabnakereskedés: két fő ága, t. i. a *gabnabevitel-* és a *gabnakivitel* szerint vizsgálthatatik legczélszerűbben.

Elemezzük előbb a *kivitel*t.

A gabna kivitelére nézve egyeseknél épen úgy mint kormány-körökben azon nézet volt soká uralkodó: hogy a gabonának az országból való kivitele általában káros, oly országot véve, mely rendesen *nem sokkal többet termeszt* mint fogyaszt; káros jelesen azért, mivel a nép táplálkozása veszélyeztetik, vagy nyomasztó drágaság idéztetik elő, mit csak *kiviteli tilalmak*, vagy (kiviteli) *vámok* által lehet elhárítani; továbbá, hogy a gabona szabad és akadálytalan kivitele által a külforgalom tekintetéből oly főfontosságú műipar felvirágzása megnehezítettik, mert a nyersanyagok árai benn az országban felszöktetnek, a munkabér megdrágítottak stb. Végre legújabban az ismeretes amerikai státusgazda *Carey* által azon érv hozatott fel a kiviteli vámok (megszorító intézkedések) támogatására, hogy a nyerstermékeknek tömegesen való kivitele által évenként jelentékeny mennyiségű metallinikus *telek-alkatrész* (földerő) megyén külföldre, tehát a

nemzetre nézve veszendőbe is, minden azt pótló ellenszolgálat nélkül; a minek következése a föld kimerülése és elszegényedése leend, mint azt a nagyhírű német végy tudós *Liebig* is kimutatta.

Ezen félszeg felfogás, mely egyenesen a *Merkantilismus* veilleitásaira emlékeztet, könnyen czáfolható meg. Kiviteli tilalmaknak és vámkorlátozásoknak ugyanis az a következése, hogy a földiparból sok tőkét és munkát a *műiparba* mesterségesen áthajtanak; az iparos és a városi elemeket, a földbirtokos osztály érdekei mellőzésével legyezik; s a nemzeti termelés és forgalom természetes súlypontját megváltoztatják. Minden nagy és terjedtebb productió főfeltétele a nagy mérvű szükséglet és kereslet, tág keletpiacok, s nyereségre kilátást nyújtó árak; miből az foly, hogy a kelet és forgalom akadályoztatván, az ár lenyomatik, és így szükségkép a termelés és termelési kedv is megcsökken.

Szükségtelen e szerint különösen utalni arra, hogy az östermelőknek, sőt végfolyamatban maguknak a nyerstermékeket átalakító iparosoknak, meg a fogyasztóknak is érdeke azt hozza magával, hogy a szemes-életnek (s egy általában minden nyers termelvényeknek) *szabad kivitele* megszorításoknak alája ne vettessék, s a kereskedelem-szabadság nagy elve ezen a téren is érvényben biztosított maradjon.

Támogatja ezt még azon körülmény is, hogy oly álladalmakban, melyek virágzó (tehát sok nyers-anyagot igénybevevő) műiparnak örvendenek; nyers áruknak kivitele külföldre úgvis ritkábban fordul elő, mert a sűrűbb népesség, az élénkebb ipar, a nagyobb és változatosb consumtionál fogva otthon is elég jutalmas keletre találnak; valamint bizonyos az is, hogy a kiviteli tilalom a műiparra nézve szintén károsná válhatik, nevezetesen azért, mivel nagyrészből *selejtes nyersanyag* fog előállíttatni, és az iparos kevés és rász termel vényekre leend utalva; nem is említve azt, hogy a kiviteli tilalmak a földművelő osztály jövedelmeit csökkentik, és így képességét ipar-czikkek vásárlására is megszorítják³).

A szabad és akadálytalan *exportnak* pedig *számos előnyei* vannak. Így először is az, hogy a honn el nem kelő készleteknek külpiacon való elárushatását megkönnyíti, s az okként biztosított nyereség nyomán a nemzeti tőkék szaporodását hatályosan előmozdítja. A szabad kivitel továbbá nemzöje egy értelmes, tőkegazdag és önálló gabonakereskedő osztálynak, mely a productió és forgalom kifejlésének hatalmas emeltyűjévé válik.

A szabad kivitol továbbá, nemcsak hogy nem szül drágaságot, hanem annyiban, a mennyiben a *nagyobb mérvben* termelt, de jó termésű években külföldre szállíttatni szokott készletek a rosszabb termésnél a nemzet számára és rendelkezésére maradnak, (egyébként pedig, ha tilalmak uralkodtak volna, elő som hozattak volna): még a rossz-termesű években is biztosítja a belszükségletet. E mellett attól is lehet tartani, hogy a mezei iparosok, gabnakivitelöket megszorító rendszabályok következtében, nem látván fáradásaik kellő jutalmát, elkedvetlenednek, és földjeiket vagy parlagon hagyandják, vagy talán más, de kevésbé közhasznú természetésre fordítandják.

A szabad kivitel végül megövjá a nemzetet a minden osztályokra nézve egyaránt káros és *nyomasztó hatású árhullámaitoktól*, melyek ott, hol a forgalom bilincsekben nyög, igen gyakoriak, mert már a legkisebb többlet is a

termésben az árakat tetemesen csökkenti, a legkisebb hiány pedig aránytalanul fölverni szokta⁴⁾

Azon érvelést illetőleg pedig, melyet a *Carey-Liebig-féle* iskola által látunk kifejtetni, ez a következőkkel igazítható meg: a külföldre menő földtermékek és nyersanyagok a nemzeti productionnak rendszerint szerfelett csekély részét képezik; a veszteség tehát csak némileg is okszerűbb eljárás mellett igen könnyen pótolható; ha tudniillik a városokban és sűrűbb népességű pontokon felhalmozódó bőséges trágyát, hulladékokat, stb. a helyett hogy a folyamokba vetjük, gondosan értékesítjük. E mellett a legtöbb földtermékeknel csak igen kis része a productumnak, mely kiszállítatik, vonatik el tetteg a honföldről, mert például a gabonánál a szalma, a korpa, más terményeknél a sós és erőtartalmazó alkelemek benn maradnak stb. Nem is említve, hogy sok országra s jelesül azokra nézve, melyekben még föld és telek bőségben van, a kivitel ép semmi tekintetben sem hátrányos, sőt a mennyiben ép az ország által szükséglett iparárúk, s egyéb termékek megfizetése csak ily nyersproductumokban történhetik, mellőzhetlen, szükséges és előnyös is.

Azon némely államban előforduló intézkedést illetőleg, mely szerint a belföldi piacokon gabna-ár csökkenésnek vagy emelkedésnek megfelelőleg *csökkenő* vagy *emelkedő kivitelvám* vettetik a gabonára: ez annyiban nem helyeselhető, hogy a vámdíjtelek folytonos ingadozása a gabona-kereskedést módfelett lankasztja, az idegen országból vevőket más külhoni piacokra hajtja, állami ár-nyomozásokat tesz szükségessé stb. a nélkül, hogy a bajon igazán segíteni lehetne.

Lehetnek egyébiránt rendkívüli (de ép azért csak felette ritkán előforduló) esetek, a hol a korlátlan kivitel-szabadság a fogyasztók osztályára nézve (legalább egy ideig) nyomasztó hatású lehet; így például akkor, hogyha szűktermés folytán az országban tetemes *hiánylat* mutatkozik, és a szomszéd országokban tapasztalható hasonló vagy még nagyobb szükség, a kivitel az egyes kereskedőre nézve még jutalmazóbbnak tünteti fel, mint a honn való eladást⁵⁾.

Ilyenkor a *kivitel* (átmenetes) *megszorítása*, ha egyéb eszközök hiúknak mutatkoztak, nem kárhoztatható; s eszközlöbe olyképen vétethetik, hogy (a valószínűleg készletnek és a fenforgó viszonyoknak megfelelő) bizonyos *szabályár* (Normalpreis) tűzetik ki, melyet, hogyha a belföldi piacokon a gabna-ár meghalad, a további kivitel nem engedtetik meg, vagy nagyobb vámdíjjal érintetik⁶⁻⁷⁾.

¹⁾ L. ide vonatkozólag is az előbbeni §-okban idézett *irodalmat*.

²⁾ Magasb műveltségű államok gabnaszükségletüket alacsonyabb feji. fokon álló tehát olcsón termelő népektől szokták beszerezni, s gyártmányokkal fizetik meg. L. még *Rau*: Die ländliche Urproduction 1. s következő 1. és *Unsere Zeit* IV. kötet. 31. s következő lapját.

³⁾ Legújabbban *Tooke* „history of prices” című jeles munkájában arra utalt, hogy nem igaz az, hogy a mezei gazda a műiparosnak a legobb vevője, s hogy e szerint magas gabna-ár ez utóbbiaknak is előnyére legyen.

⁴⁾ *Kiviteli vámok* a be- és átviteli forgalmat is lankasztják, a mennyiben külföldön vásárlott s behozott gabnakészletek, ha ideben előnyösen el nem adathatnak, csak veszteséggel szállíthatók megint ki, tehát a kereskedő ez üzletágtól elrettentetik. Eltekintve attól, hogy minden tilalom a külföldről *visszatoroltatni* szokott.

⁵⁾ Például, hogyha a határszéleken lakó honpolgár sokkal könnyebben viszi ki gabonáját, mint szülőföldje belső vidékeire.

⁶⁾ L. Roscher: System II. 157. §. és R. Mohi (Polizeiwissenschaft) a ki azt mondja: „Wenn die Theuerung eine Hungersnoth geworden ist, hat der Staat das Recht und die Pflicht, alle Massregeln zu ergreifen, die zur Erhaltung des Lebens seiner Bürger nothwendig sind.” Ide még *Unsere Zeit* IV-ik köt. 54. 1. és *Liszt: Gesamm Schriften* (1850) II. 114. sk. 1.

⁷⁾ A kereskedés- és vámi politikáról tüzetesen alantabb a IV-ik fejezetben vagyón szó.

44. §.

A gabnabevitel vámpolitikai szempontból.

Nehezebb a gabona-bevitel tekintetében követendő forgalom-politikai elvek tüzetes meghatározása.

Oly országokra nézve, melyek a sajátfogyasztásra megkívántatott szemesélet-mennyiséget előállítani nem bírják, a *legsabadabb behozatal* szükségése kétségen kívüli dolog ¹⁾. Ennek bővebb bizonyítgatása fölösleges volna. Ott azonban, a hol a belhoni productió elégséges a szükséglet fődözésére, és a külföldről bevitt gabona *olcsóbb* áron szerezhető meg mint a belföldi: a kérdés már szövevényesbe válik. Ily országokban ugyanis az östermelők meg a többi néposztályok (iparosok, munkások stb.) érdekei összeütközésbe jönnek; a mennyiben amazok a behozatal akadályozását óhajtják, hogy termékeiket jobban és biztosabban eladhassák; emezek pedig a *szabad behozatalt* követelik, hogy az élelemszereket, a táp- meg átalakítási anyagokat maguknak könnyebben megszerezhessék.

Azon kérdést tehát illetőleg, „mily forgalom-politikai elvet kövessen a törvényhozás ez esetben, jelesül tartsa-e fenn ekkor is a szabad kereskedést vagy pedig védelmet nyújtson-e a hazai östermelőknek,” a következők lesznek szem előtt tartandók²⁾.

A) *A szabad behozatal mellett*, és a külföldi gabonára vetendő vámok ellen szólanak a következő érvek:

a) A külföldi gabonára vetendő vámok koránsem elégségesek arra, hogy valamely ország, belszükségletét, minden körülmény közt teljesen fődözhesse önnön termelvényével.

b) Nem veszélyeztetik az ország függetlensége, ha az összes szükséglet otthon nem is állítatik elő (mint sokan állítani szeretik), mert egyfelől a legtöbb ország amúgyis legkevésbé szokta idegen termékkel szükségletét fedezni (hanem saját produktumával teszi azt), s másfelől a még megkívántatott kis készletet bármely ország is mindenkor szívesen szolgáltatandja.

c) *Beviteli vám*, vagyis idegen, s alacsonyabb műveltségű népek versenyzésének nehezítése, (mely legújabban Franciaországban sőt itt-ott Németországban is kezd megint követeltetni mezeigazdák által), még magasb fejlettségű államokban sem helyeselhető, mert egy része a termésnek maguk a földműves osztályok által fogyasztatván, versenytől félni nem kell; másrészt a külföldről (messze távolból) nehezen szállítható (s nagy volumenben csekély értéket rejtő) östermékek ellen már maguk a nagy szállításköltségek is védletet képeznek, mely a belhoni termelők előnyére szolgál; végül az is bizonyos, hogy *műveltebb államokban* a mezőgazdaság nagyobb szór-

galom és ügyességgel, meg jobb munkaeszközök- és olcsóbb tőkékkel üzetik, közlekedési eszközök s társadalmi és politikai tekintetben pedig kedvezőbb helyzetnek örvend; – tehát a műveletlenebb népnek versenyétől tartania nem kell.

d) Beviteli vámok azon visszás eredményt szülik, hogy sokan vak bizalomtól tévútra csábítva, és a védvám hatásait túlbecsülve, oly telkekre vagy termelési ágakra is kiterjesztik productiójukat, melyek erre nem érdemesek³⁾; a minnek következése az, hogy az idegen gabona kizárásából caak azok vonnak (még pedig igen is nagy) hasznot, a kik jobb földekkel és kedvezőbb körülmények közt üzik a gazdaságot, tehát a kiknek földjára-déka amugyis jelentékeny⁴⁾; továbbá az, hogy azon *tributum*, melyet a fogyasztók a földbirtokosoknak a járadékban fizetnek, a földipari védvám által mintegy mesterséges és kényszerítő módon még magasbra csigáztatik; végre az is, hogy azok, a kik tévútra vezetve a védvám által productiójukat meggondolatlanul kiterjesztették, minden *jobb termés* által felette súlyosan érintetnek, mert a gabnaárak leszállanak, s még a termelési költségek sem térítettven meg, a veszteség rájuk nézve igen jelentékenynyé válhat, tehát productiojukkal való felhagyásra is kényszeríthetnek,

e) *Beviteli korlátozások által* azon visszásságra adatik alkalom, hogy a nemzeti vagyon annyival kevesbedik, a mennyivel több fordítatik oly termény előállítására, melyet kevesebb költséggel lehetett volna különben előhozni. A kizárás tehát úgy súlyosodik a fogyasztóra, mint valami *adó*, melyet az által visel, hogy neki csak drágított gabona fogyasztása engedtetik meg.

f) Súlyosan érintik a beviteli tilalmak a műiparos és a szegényebb munkás-osztályt⁵⁾, mennyiben a nyers-anyagokat és a tápszereket megdrágítják⁶⁾, a mezei gazdáknak mintegy monopolizáltak, az őproductió emelkedését feltartóztatják, a nemesítő- és gyári ipart pedig annyiban sújtják, a mennyiben a külföldi, a ki gabonáját be nem hozhatja, nem is fog az országban ipari készítményeket vásárolhatni⁷⁾.

g) Mint *adó-nem* is félszeg és ártalmas a beviteli vám; mert ellenkezik *SLJÓ* adórendszer két fő elvével, t. i. hogy elsőrendű szükségleti tárgyat sújt, és hogy a hozott áldozatnak nagy része nem az állampénztár, hanem a földesúr zsebébe foly.

Végre h) az egyszer életbeléptetett vámnak az a rós következése van, hogy egészen aligha szüntethető meg már⁸⁾, holott minden *védtetnek ép as* a rendeltetése, hogy magát lassanként nélkülöztetővé tegye⁹⁾.

1) Egyebek közt a hazai mezei gazdáknak *élelem-szer* tekintetében *egyedáruságot* is biztosítana ily kereskedési politika.

2) Innen is kitűnik az állam gabnaforgalmi politikájának roppant fontossága.

3) Azt mondja *Roscher*: „Schutzmassregeln für einzelne Ackerbauzweige haben bei der Unvermehrbarkeit der Grundstücke im Lande, nicht den Erfolg die Grösse des Ackerbaus zu vermehren, sondern nur einen Zweig auf Kosten des andern“ továbbá „hogy éretlen és meg nem állható üzletágak meghonosítását mesterségesen előmozdítják.

4) Mert hisz a rossz körülményekben termelőknek előállítási költségeiken s vállalati nyereségükön túl még sem marad haszon. így tehát a gabona egy része nagyobb költséggel termeltetik, mint mennyivel különben állítottott volna elő. Kitészik innen továbbá az is, hogy a védelem jobbára csak a földbirtokosoknak van előnyére a járadék felszökötésénél fogva, s a bérlőknek csak átmenetesen használ, miután ezeknek maguk közti versenyzése csakhamar a bérdíj felfogja verni. Példa mindezekre Anglia 1816-1848

közt, hol a földbirtokló lordok a súlyos gabnabeviteli vámok mellett a többi osztályok roppant kárával, nagy jövedelem élvezetében valának mindaddig, míg az ismeretes *Anti-Corn-Law-League* című agitáció a szabad kereskedelmi irányú *Cobden Richard* vezetése alatt, a fennálló gabnatörvények eltörlését kivívta, s a parlamentben 1847 és 1849-ben Peel *Robert* miniszter kezdeményezése folytán a szabad keresk. politika teljes érvényre jutott. L. még *Kudler-Récsy*: II-ik kötet 39. §. *Rau*: Pol. Oek. II. 131 §. és *Röscher*: II. 160. §. jegyzet.

⁵⁾ Kiszámított, hogy Angliában, minden schilling (50 új kr.), mit a nép egy quarter (4 mérő) búzáért a fennálló törvények szerint *többet* fizetett, a lakosságra 20 millió fontnyi (200 millió pengő firt) adóterhet rótt. E törvények eltörlése óta az angol nép sokkal olcsóbban és jobban él, a *nélkül, hogy a földbirtok vagy a mezei gazdaság hanyatlott* volna; mint egyebek között *Caird*: English Agriculture-, és Léonce *Lavergne* Angolország földműv. viszonyaira vonatkozó munkáiban ki van mutatva.

⁶⁾ Ez a munkásokra nézve csak akkor nem volna egyenes teher, ha béröket hasonló arányban felverni alkalmat találnának, a mi azonban nem igen könnyű s sok más föltételtől is szokott függeni.

⁷⁾ Ekként a műiparosnak a külfölddel való versenyzése is módfelett megnehezítettetik.

⁸⁾ *L. Roscher*: II. 161. §.

⁹⁾ Ezeknél fogva legfőbb teendője az államkormányának az leszen, azon *akadályokat elhárítani*, melyek miatt a belföldi gabona a külföldivel a versenyt ki nem állhatja; tehát a közlekedési eszközök tökélyesbítése, a technikai haladás mindenképeni előmozdítása, terhes adók enyhítése stb. A mezőgazdasági védvámok árnyoldalai és káros voltáról szól még különösen *Roscher*: System II. 159-163. §.

45. §.

Folytatás.

Az eddig kifejtettekben a tisztán *ökonómiai* szempont volt a mérvadó. Lehetnek azonban körülmények s jelesül *politikai tekintetek*, melyek alapján a gazdasági okoskodásnak *módosulnia* kell, s a felállított szabályok megszorítást szenvednek. így jelesül:

Habár kétségbevonhatlan is az, hogy a gabnabeviteli vámok a *jelenben* és tisztán *anyagi* tekintetben, *veszteséget* okoznak: a *jövő* érdekében és a fensőbb *állambiztonság* tekintetéből alig mellőzhető köz-áldozatot képezhetnek; így különösen ott, a hol valamely nemzet élelembiztosság szempontjából *önállósága* másként megalakítható nem volna ¹⁾; továbbá olyan, magasb műveltségű államokban, a hol a már teljesen kifejlett *mű- és gyáripár* netán aránytalan *túlsúlyra* emelkednék a földipar fölött, s ez által a nemzeti háztartás helyes egyensúlya megzavartatásától lehetne tartani, ha a mezei gazdaság némi támogatásban nem részesítették.

Továbbá *akkor is helyeselhető*, kivált magasb fejlődéspolczon, a földipari czikkekre vetett védvám, hogyha a földműves osztály oly foglalkozási ágakhoz kezd hajlani, melyek a gabnatermelést háttérbe szorítva, a mezei proletariátus, a szerfeletti telekfeldarabolás, meg az egyoldalú tőke- s pénzérdekek kifejlése, illetőleg uralomra jutása mozdíthatnék elő. Mert itt a középosztály nemcsak meggyöngöttetik, hanem egyenesen összeolvasztatik, s vele a politikai és közgazdasági társadalomrend legjelentékenyebb oszlopa ásatik alá.

Végre *igazolható a bevitelvám* akkor is, hogyha a belhoni földipar *súlyos adóknak* van alávetve, súlyosbáknak mint a többi iparágak, s így a külföldi termelvény concurrentiája által alapjaiban meggingattathatnék,

hogya a törvényhozás, legalább átmenetesen bizonyos támogatásban nem részesítene²⁻³).

Mindezen esetekben azonban, melyek a *bevétel korlátozását* tanácslatosnak tüntetik fel, e korlátozásnak nem szabad *tilalom* (prohibitív-vámmá) válnia; mert ez által monopol biztosítatnék a belföldi mezőgazdának, sőt minden ösztöne ez utóbbinak a művelésmód javítására stb. is elfojtatnék. Czélszerűbbek tehát ilyenkor a *védvámok* (Schutzzölle), melyek az idegen versenyzést ki nem zárják, s a szükség szerint módosíthatók.

Magukat e *vámokat* illetőleg, ezek kétféleképen foganatosíthatók; vagy ugyanis a *fokozatos* (skála) rendszernek, vagy pedig az *állandó* vámok elvének alapján. Amaz abban állván, hogy a vámtétel a gabnaár emelkedésével alábbszállítatik (hogy t. i. könnyebben lehessen külföldről behozni), csökkenésekor ellenben fölemeltetik; emez, vagyis az állandó vámdíj rendszere abban, hogy a behozatalra vetett adótétel állandó és változatlan. A fokozati rendszer célja a gabona-árakat *egyenlőbbé* változtatni, és bizonyos *szabály-ártételt* (Normalpreis) megállapítani; mely célzt azonban rendszerint eltéveszti, mert minden gabona-kereskedő, ki bevisz terméket, kétszeres érdekből arra indítatik ama rendszer mellett, hogy csak akkor hozza készleteit a piacra, ha az ár lehető legmagasb fokra emelkedett, mert ekkor a vámdíjon meg az áron is nyer; míg másfelől azon hiányban szenved, hogy a folytonos esengés által magas árak után, a gabonakereskedés kárveszélyesége, kockázata még nagyobbíttatik, a piaczi összes forgalom nyugtalanító ingadozásba hozatik, s maga az államjövdelem is csökkentetik és bizonytalaná lesz.

Czélszerűbb tehát az *állandó vám-díj rendszer*, mely a mellett, hogy a most említett hiányokat távoltartja, a gabnaforgalmat biztosabbá teszi, rendesebb behozalt von maga után, idegen országbeli kiviteltilalmak miatti aggodalmakat eloszlatja, a belföldi pénzpiacot is kevésbé zavarja, s nagyobb árhullámzatoktól is megóvjaa a forgalmat⁴).

¹) E szerint módosítandók tehát a fentebb mondottak a gabnabevétel szabadságáról, különösen a *b* pont alatt. Ha tudniillik a népnek nincs módjában magát mindenkor és biztosan gabonával ellátni, s a behozatalnak háború vagy idegen önkény általi megzavartatásától lehet tartani. Azt jegyzi meg itt *Roscher*: „Selbst Adam Smith gesteht zu, dass ein ausreichender Kornbau zu den wesentlichsten Bedingungen der Staatssicherheit gehört. Bei regelmässigem Verkehr zwischen einem Ackerbau- und einem Industrievolke ist das letze abhängiger vom ersten; denn jenes hätte von einer Unterbrechung des Handels nur etwa bedeutende Störungen der gewohnten Vertheilung seines Volkseinkommens in Innern zu fürchten, aber letzteres liefe Hungersgefahr”. (II. 162. §.)

²) Egyébként nagyrészen felhagynának vele, és a nép a csak nagy áldozatokkal előállítható jószágot külföldről hozatná be magának, s a kevésbé adóterheltekkel fizetné meg ez utóbbiakat.

³) Egészben és nagyban véve tehát valódi érdekellentét a nemzet különböző osztályai és rétegei közt itt sem létezik; s a mezei iparosok érdeke és haszna fensőbb szempontból tekintve a dolgot, minden többiekével megegyeztethető.

⁴) Több idevágó kérdés alantabb: a szabadkereskedés és védvám elméletében fejtetgetik.

ÖTÖDIK CZIKK.

A mezei ipar előmozdítására szolgáló főbb intézmények.

46. §.

Általában.

Azon, részint állami törvényhozás vagy kormányzat útján tett intézkedéseken, részint a magán és a társadalmi tevékenységből eredő befolyáson kívül, mely az eddig kifejtettekben a mezei ipar emelésére és felvirágoztatására czélzólag feltüntetett: vannak még többrendbeli *special jellegű intésepek és állami feladatok*, melyek az östermelés közgazdasági fejlesztését, tökélyesbitését eszközölhetik és elősegíthetik, eddig azonban tüzetesen sehol sem érintethettek meg.

Ezeket egyenként a következőkben tekinthetni át.

47 §.

I. Földbirtoki hitelügy és hitelintézetek.

Alig gondolható a mezei iparra nézve fontosb és nélkülözhetlenebb emeltyű mint a *tőke*, mely az ösproductió felvirágozhatásának s tökélyesbedésének legfőbb eszköze és biztosítóka. Azon intézkedések sorában e szerint, melyeke földipar támogatására s előmozdítására czéloznak, kitűnő helyet foglalnak el azok, melyek a földesúrra (s földművesre) nézve a *tőkéknek*, jelesül

olcsó tőkéknek megszerzését megkönnyítik, az általa szükséglett pénzerőket könnyen, biztosan és akadálytalanul hozzáférhetőkké teszik, a *hitel* és *kölcsön* útján a tőkepiaczen elhelyezést kereső értékeket a földbirtok számára folyóvá, disponibilissé teszik.

Tekintve mindenekelőtt azon eseteket, melyekben a mezei gazda *tökére illetőleg hitelre leginkább szorul*, s kölcsönvételre utaltatik, ezek a következők.

Először a tőkére szorul a mezei gazda, midőn vagy új telket vásárol, vagy osztályos örökösök kifizetését foganatosítja.

Másodszor: midőn lényegesb gazdasági javításokat, üzleti reformokat, stb. készül keresztülvinni, illetőleg a külterjes művelésmódról a belterjesre tér által.

Harmadszor: midőn elemi csapások vagy járványok, háború vagy forradalmaknak pusztításai által vesztéseket szenvedett s termelésének folytatását másképp nem eszközölheti, mint hogyha alacsony kamatokra tőkét kap, s a szükséges beszerzéseket, javításokat ezekkel könnyen megteheti.

Alacsony műveltségi fokon a földbirtokosok nemigen vehetik hasznát a *hitelnek*, mert a művelésmód nagyon extensiv, a tőke kevés, a telekbeni bőségnél és a föld megkötöttségénél fogva sok földvásárlás, örök-osztály stb. elő nem forduló kölcsönzések tehát legfeljebb nagyobb károsodások alkal-

mával válnak szükségessé, a mi (a nagy tőke-hiánynál fogva) rendszerint nyomasztó föltételek alatt szokott történni. *Megváltozik* azonban mindez a magasb fejlődési fokokon, a hol a hitelezés és kölcsönvétel szükségesebb de könnyebb is leszen, s bőségesen viszi a földbirtokosnak rendelkezése alá azon erő-eszközöket, melyek őstermelési ipara minden iránybani kifejllesztéséhez megkívántatok²⁻³).

A mezőgazdasági *hitelt* közelebből vizsgálva⁴), ennek több iránybani sajátosságai találkoznak. Mindenekelőtt jelesül különbözik az ipari és a kereskedési hiteltől annyiban, hogy nem valami lucratív vállalati terv sikerülése, vagy valami rövid időre szabott ügylet eredményére alapítatik, hanem a *földnek járadékadó természetére*, s a tőkével foganatosított javítások hosszabb időszakot át mutakozandó hatásaikra. De különbözik annyiban is, hogy oly tőkebirtokosoknak már nagyobb számbani létezésétől föltételeztetik, a kik elég gazdagok lévén, nem fektetik már pénzöket különösen lucratív és nagymérvű öntevékenységet igénylő vállalatokba, hanem állandó, és biztos, habár valamivel csekélyebb kamatjövedelemét nyújtó elhelyezést keresnek tőkéknek, s e mellett hirtelen visszafizetésekre sem szorulván, ilyeneket igénybe nem vesznek. Különbözik végre a földhitel a kereskedelmitől annyiban is, hogy a földbirtok jóval nagyobb biztosságot nyújtó hitelezési tárgy, tehát sok emberre, tőkésre nézve nagyobb vonzerővel bír a kölcsönzés földbirtokra, mint ingó jószágok, árukészletek és hasonlóra⁵).

A földbirtoki hitelnek egyébiránt bizonyos *szervezetre* van szüksége a *végre*, hogy mind a hitelező mind a hitelszükséglő érdeke kellőkép bizto-eittassék. E szervezet egyfelől a jogi törvényhozás és a törvénykezés, másfelől a közgazdasági igazgatás körébe vágó intézmények alapján létesíthető, kiválóbb mozzanatai pedig ezekben összpontosulnak:

a) *Jó jelzálogi rend* (Hypothekenordnung), mely abban áll, hogy a hitelezőnek teljes biztosság nyujtatik; az adós szigorú fizetési kötelemeknek vettetik alá; megfelelő és részrehajlatlan igazságszolgáltatási közegek és hatóságok tartatnak stb.

b) *A nyilvánosság*, melynél fogva minden jószágjelzálogosítás a szükséges publicitás mellett, s a törvényesformaszerűségek gondos megtartásával eszközöltetik.

c) *As elsőbbségi jog* (Prioritätsrecht) elvének érvényben tartása, melynek nyomán a *korábbi* zálog minden *későbbi* föltétlenül megelőzi.

d) Hogy minden zálog bizonyos értékig csak egy meghatározott jószágra vonatkozzék⁶).

E mellett azonban a tőkés, mint hitelező, még mást is követel. Jelesen, hogy tőkéje és annak kamata a jó jelzálogi rend által biztosítva lévén, tőkéje felett *szabadon rendelkezhegyék*. A mezei gazdára nézve esetileg igen nagy baj lehet az, hogyha hirtelen felmondás által a kölcsönül bírt tőkének visszafizetésére kényszerítettetik, azon tőkének, mely talán javítások, beruházások által a telekkel egészen összenőtt, a vállalatból ki nem vétethetik, vagy legalább nem könnyen visszaszolgáltatható. E bajon csak oly módon lehet segíteni, hogy a földbirtokosnak alkalom és lehetőség nyujtatik a kölcsönben bírt tőkét (mely hiszen az évi földjáradékban reprodukálja magát) kisebb részletekben (például évi rátákban)

törleszteni, a mi által a felmondás ellen a törlesztés leteléseig magát biztosíthatja. Ezt pedig az úgynevezett *hitelintézetek* (Bodencreditanstalten) teszik lehetségessé, melyeknek lényegét, rendeltetését, és szervezetét kifejteni, tudományunk egyik kiválóbb feladványát képezi.

¹⁾ L. még *Rau*: Pol. Oek. II. k. 110 – 120. §. *Röscher*: System II.k. 126-138. §. *B Rau*: Die ländl. Urproduction und der Realcredit (1857). *Volovszky*: Organisation du credit foncier (1848). *Rousseau*: Institutions du crédit foncier en Europe 1851). Gróf *Bessewffy Emil*: Alföldi Levelek (1841.) 225. sk. I. *Chevalier-Horn*: Die Weltindustrie stb. (1869) 166. sk. I. *Constant*: *Credit agricole et foncier* (1850.). *Oppenheim*: Die Natur des Capitals stb. (1869) 275. sk. I, *Lótyay*: Közügyekről (1863) és *Csengery*: Budapesti szemléje 1858-ki foly. *Zeulmann*: Die land wirthschaftlichen Creditanstalten (1866) és *Jäger*: Die Fortbildung des Bodencredits (1869).

²⁾ Hogy a hitel kétélű fegyver, mely ép *úgy* árthat is, a mint használ, már *Széchenyi* is említé; a kölcsönvett összeget el is lehetvén pazarolni, a helyett hogy *productiv* módon alkalmaznák.

³⁾ Bizonyos az is, hogy vannak esetek, melyekben nehéz elhatározni, előnyös-e egy nagy, de eladósult jószágot bírní! vagy egy kicsiny, de adósságmentes jószágot. Ott hol kilátás van a földjáradék emelkedésére, a kamat csökkenésére, s a pénzérték alábbszállására: okvetlenül jobb ha a földbirtokos kölcsönhöz folyamodik, mintha jószágából egy részt elidegenít; ellenkező viszonyok közt az elidegenítés lévén tanácslatosabb.

⁴⁾ *L. Eau*: Ländl. Urproduction 49-56.1.

⁵⁾ Következik innen, hogy hazánkban, Magyarországbán a reálhitelnek felette csekélynek kell lennie. L. még *Wilda*: Landwirtschaftliches Zentralblatt 1861-iki folyam, 91-96. I. hol kimutattatik, hogy nagy szükség van korunkban arra, hogy a *személyi hitel* a földbirtok tekintetében is kifejldjék. Lásd még *Roscher*: II-ik kötetét 127-ik és 134-ik §.

⁶⁾ A *zálog-törvény*, kivált az eladósodott aristokrátiának sohasincsen inyére, de a hol meg hiányzik, a műipar még gyorsabban nőhet a mezeigazdaság feje fölé. *L. Roseher*: II-ik kötetének 132-ik §.

48. §.

Folytatás.

A mezőgazdasági hitelt közelebbről szemlélve, az *kétféle* szempontból vétethetik figyelembe. – Hogyha ugyanis a kölcsönvett tőkék *ingó* javak, gazdasági föl szerelvények, gépek stb. beszerzésére fordítatnak, a hitel: *gazdaságinál*: (a németek által Mobiliarcreditnek, francziául crédit agricolénak) nevezetik; hogyha ellenben *állandó földjavítások*, a telekkel összenövő értékberuházások eszközöltetnek a kölcsöntőkékkel, akkor a szorosb értelemben *földhitelről* (Crédit foncier, Immobiliarcredit) szólunk.

Az *intézeteket* magukat illetőleg, melyek a hitelszükségű földbirtokosnak a megkívántató erőforrásokat nyújtják, ezek is többfélék lehetnek.

Először ugyanis: tekintve az *üzleti terjedelmet* és *iránylatot*, a földhitelintézet lehet egy nagy mezőgazdasági *hank*, mely közvetlenül a nagyobb földesúri osztályra terjeszti ki műveleteinek korét, vagy egyszerű *földművesi bank*, mely leginkább csak a kisebb mezei gazdáknak és szerényebb módú földműveseknek nyújt hitelbeli támogatást.

Másodszor: tekintve az *intézet jellegét* és *alapítóit*, a földhitelintézet lehet vagy *földhitel-egyesület* (*Bodencreditverein*), melynek alapítói és szervezői maguk a földbirtokosok, vagy pedig *földhitelbank* (Bodenkreditbanken, Hypothekenbanken), mint gazdag tőkebirtokosok által (leginkább rész-

vény-vállalati alakban) felállított s nyereszkesedési célra irányuló intézet¹⁾.

A hitelegyesületek és a földhitelbankok megegyeznek egymással a tekintetben, hogy az egyes hitelszükségelő mezei gazdának hitelét az által fokozzák (mozgékonyabbá teszik), hogy szervezetök alapján egy *nagyobb adós*, kinek hitele sokkal nagyobb és elismertebb, mint az egyesé, (tehát az intézet maga): a hitelszükségelő meg a hiteladó közé lép, s mintegy közvetítőleg működik tőkés és gazda között. – Nagy különbség létezik azonban e két rendbeli intézetek közt *szervezetükre és eljárásukra* nézve; a miért is azokat egyenként és külön kell szemügyre vennünk.

A) *Földhitelegyesületek*. Ezek alatt oly intézetek értendők, melyek bizonyos terjedelmű jószágot bíró földesurak által, társasulási alapon önmaguk számára oly végből állítatnak, hogy a tőkepénzeseknek, kik valamelyik egyleti tagnak az intézet közbenjárásával kölcsönöznek, jószágaik *solidaris lekötése* által *nagyobb biztosítékot*, s tőkékéi felett könnyebb *rendelkezhetési* képességet nyújtanak, mint azt *egyes* birtokosoknak adott kölcsönöknél föltenni lehetne.

Ilyen földhitelegyesületek legelőször Németországban, jelesül a mait század vége felé II. Frigyes porosz király alatt (Porosz-Sileziában) keletkeztek, a hol a lovag-földesurak a hétéves háború alatt szenvedett súlyos veszégeik és károsodásuk helyreállítására ezen intézeteket felállították; még pedig oly sikerrel, hogy néhány évtized alatt terheik egy jó részét leróvták, s ezen eredményes működésük által más államokban, jelesül Oroszországban, Gallicziában, stb. utánzásra is találtak, legújabbban pedig hazánkban is egy ily nagyobbserű hitelintézet léptettek életbe.

Szerkezete és műveleti rendtartása az ily földhitelegyesületeknek a következőkben öszpontosul:

a) Az egyesület igazgatósága a pénzreszoruló mezei gazda és a tokebirtokos közt közvetítőként működik, olyképen, hogy az illető tagtárs felkérésére vagy egyenesen fölveszi a pénzt a tőkéstől az intézet által kiállított *adóslevél* (kötelezvény) kiszolgáltatása mellett, s átadja, biztos zálog megszerzése után a megszorultnak, vagy oly kép, hogy egyszerűen önmagára szólló *záloglevelet* (Pfandbrief) szolgáltat a kölcsöntszükségelő, s kellő zálogbiztosítást nyújtó földbirtokosnak kezébe, mely záloglevél az egyesület jótállásával és összes birtok-állományára való utalással ellátva, a piacokon készséggel fogadtatik, illetőleg megvásároltatik.

b) Az intézeti igazgatóság és pénztár az egyesület nevére kibocsátott adóslevelekért, illetőleg az ezek által képviselt kölcsön tőkékért járó kamatokat a záloglevélbirtokosoknak (a tőkéseknek) rendesen kifizeti, az időközönkénti törlesztést eszközli, s a pénzpiacokon az egyesület hitelének biztosítása és fenntartására ügyel.

c) A kölcsönadó tőkéseknek, de legközelebb az intézeti pénztárnak biztosítása tekintetéből: minden egyleti tag jószágai *zálogilag*, egyetemlegesen (solidariter) lekötöttek; a hitelt igénybevevőei pedig az intézet szakbeli közegei által *megbecsülteinek*, nehogy a kölcsön a zálogul lekötendő birtok-állomány értékénél nagyobb mérvben vétessék igénybe, s ez által az intézet kockázata fokoztassék.

d) Ezen oknál fogva minden tag, tehermentes és perkérdés alatt nem lévő jószága értékének csak bizonyos részéig, például feléig, vagy legfeljebb tét harmadáig veheti igénybe a hitelt; nehogy csökkenvén talán a birtok értéke, vagy kedvezőtlen körülmények állván be, az egyesület veszteséget szenvedjen.

é) A tőkepénzesek a nekik kiszolgáltatót kötelezvénnyeket (zálogleveleket), ha mint biztosan kamatozó értékpapírt megtartani nem akarják, forgalomba hozhatják, adásvevési tárgygyá változtathatják, a borzén vagy egyéb módon elidegenítheti], stb. A mi egyszersmind arra is szolgál, hogy kölcsönadott tőküket, ha rájuk szorulnak, vagy más jövedelmezőbb helyezésbe tehetik, könnyű szerrel ismét tulajdonukba vehetik.

f) Megengedtetik egyébiránt a záloglevelek hitelének és kelendőségének fokozása tekintetéből a tőkepénzeseknek a kölcsön *felmondása* is, de nem az egyes adós, hanem az egyesület irányában; mely esetben az intézet igazgatósága nem az adóstól kéri a tőkét (a mi sokszor lehetetlen is volna, mert beruházott tőküket hirtelen felmondásra visszaszolgáltatni felette nehéz) hanem vagy pénztári készleteiből, vagy az intézet nevére fölvetett kölcsönnel fizetné ki a felmondót.

g) Felmondások egyébiránt ritkán fordulnak elő, mert az egyesület zálogleveleinek a pénzpiaczon az azokba helyezett nagyobb bizalom és hitelnél fogva rendesen bizonyos *folyam-árak* (cursusok) van, melyen a záloglevél tulajdonosa azt minden felmondás nélkül is pénzzé változtathatja az által, hogy a *borsén* más, értékpapírral kereskedő egyénnek, vagy egjenesen oly tőkésnek, a ki pénztét ily földhitel papírokba akarja helyezni, eladja.

h) Az adós földbirtokos a kölcsönbenkapott tőkétől évenként bizonyos nagyságú, előre alapszabályilag meghatározott *kamatokat* fizet, azonkívül pedig magának a tőkének *törlesztésére* (Amortisatiója) szinte bizonyos évi összeget (külön, vagy kapcsolatban a kamattal) köteles leróni, az intézet pénztárába. Ily módon az adós gazda bizonyos évek során át adósságától könnyű szerrel megszabadulhat ²⁾, azaz a nélkül, hogy a visszafizetés tekintetéből rendkívüli erőfeszítéseket kényszerülne tenni. Végre

i) oly esetekben, midőn valamelyik adós: elemi csapások, vagy egyéb szerencsétlenségek által lesújtva, a kamatokat a kellő időben az intézet pénztáránál leróni nem tudná, az egyesület ezt sajátjából teszi egy ideig, későbbi beszámítás mellett. Hogyha azonban az tapasztaltatnék, hogy valami adós a kamatfizetésben ok nélkül és könnyelmű gazdálkodásnál fogva marad hátralékban, vagy ép pazarlásra adta magát s jószágát elhanyagolja, akkor jószága az intézet által azonnal zár alá vétethetik, sőt szükség esetében árverezési utón el is adattathatik.

¹⁾ Hogy e két rendbeli földhitelintézeteken kívül még létezhetnek más ilyféle intézetek is, arról alantabb szólunk. Sőt maguk a földhitelbankok is többfélék lehetnek; vagy ugyanis tulajdonképeni *jelzálog-bankok* (Hypothekenbanken), melyek mindennemű ingatlanokra, tehát telkek, épületek, házakra is kölcsönöznek; vagy pedig földhitelbankok, a melyek egyenesen kizárólag a *mezőgazdasági* hitel-üzlettel foglalkoznak. L. még *Oppenheim: Natur des Capitals* I. 281. 1. és *Zeulmann* id. m. és *Jäger* szintén id. művét, hol az európai államokban fennálló földhitelintézetek soroltatnak elő; végre *Reden.: Deutschland und das übrige Europa* (1854) cz. m. 263-300. 1.

²⁾ Például 6½ perczentes kamattal 5½ perczent a tulajdonképeni tőkeamat, és 1 perczent a törlesztési részlet.

49. §.

Folytatás.

Kitetszik az eddig mondottakból az, hogy a földhitel-egyesületek valóban célirányos és jótékony hatású intézményeit képezik az újkori közgazdaságnak; de méginkább meggyőződhetünk ezek előnyössége és fontos volta felől, ha a következőkre is ügyelünk:

a) A földhitelintézetek ezen neme a tőkésnek nagyobb mérvű *biztosítást* nyújt, s ez által lehetségessé teszi azt, hogy a földbirtokos, ki tőkékre szorul, ez utóbbiakat jóval kedvezőbb föltételek alatt azaz alacsonyabb kamatokért szerezheti meg magának ¹⁾).

b) Könnyítik ez egyesületek a mezei gazda helyzetét az által, hogy az adósok a kölcsönvett tőkét oly *kicsiny részletekben* fizethetik vissza, hogy alig érezik, s mely kis részletekbeni visszafizetéssel egyéb módoni hitelezők meg nem elégednének.

c) Megvédetik a földműves és mezei gazda a tőkék felmondása elől, mely utóbbi ép a földbirtokosra nézve felette nyomasztó, a mennyiben a telkekbe fektetett tőkék (mint említők fentebb is) onnan *egy* könnyen ki nem vonhatók, s csak bizonyos idő leforgása után kezdenek jelentékenyebb mértékben jövedelmezni.

d) Ilyenmü hitelintézetek által a *tőkepénzesek is igen kedvező alkalmat találnak* tőkék biztos elhelyezésére, valamint egyáltalában arra is szolgálnak ez intézetek, hogy a tőkés és a földbirtokos osztály közt néha-néha felmerülő érdek-ellentét kiegyeztethessék s bizonyos solidaritás foglalhasson közöttük helyet.

Nem is érintve azon előnyét ez intézeteknek, hogy a fölvett tőkékkel való *productiv bánást*, az okszerűbb gazdálkodást, meg az üzleti pontosságot, némileg biztosítják és előmozdítják, valamint a könnyelmü gazda feletti *ellenőrzetet* lehetségessé teszik; a mi kivált oly országokban fontos, melyekben a takarékoság és pontosság nem ép uralkodó erénye a földbirtokos osztálynak, s a rendszeretet, a szorgalom stb. némi külső ápolást és támogatást nem nélkülözhet.

Nem szabad egyébiránt mindezek mellett szemelől téveszteni, hogy az imént dicsért intézeteknek is megvannak némely *árnyoldalai és visszas eredményei*, így, jelesül, bizonyos az, hogy könnyelmü gazdák adósságcsinálási hajlamuk általuk némileg tápláltatik; hogy számítani nem tudó gazdák időtlen vállalatokra vagy költekezőbb életmódra, üzérkedő jószág-csereberére könnyebben tántorodhatnak; hogy ilyféle intézetek gyakran arisztokratikus jellegű *zártkörű egyletekké* válnak, melyek csak a nagj földesúrnak kedveznek, a kis földművest és gazdát pedig a kölcsönzés jótéteményeiből kizárják stb. Nem is említve azt, hogy a törlesztés folytonosan fölvett új kölcsönök által *csalódássá* válik, s a birtok-eladósultság igen könnyen még nagyobbá lehet; meg azt, hogy az egyesületen *kívül* állók, s egyáltalában *egyéb* nemzeti ipar- és foglalkozás ágak (p. o. gyártás, kereskedés, bányászat stb.) érdekében történő *felkölcsönzések* annyiban megnehezítettnek ily intézetek által, a mennyiben a rendelkezésre álló tőkék nagy részét absorbemlják s egyebünnen elvonják.

Megannyi baj és visszásság, melynek *lehetőleg* eltávolítása az államhatalomnak sőt maguknak az illető egyesületeknek is főfő gondjai közé tartozzék²⁾.

B) *Földhitelbankok* A mezőgazdaságra irányuló hitelintézetek másik nemét a *földhitelbankok* képezik. A bankok közgazdasági alapjai s szervezete iránt alantabb tüzetesen kellvén értekezni, e helyütt csak a következőkre utalunk. A földhiteli bankok lényegileg a legújabb kornak szüleményei, a hitelintézeti ügy legmagasb fejlődéspolczát képviselik, s több tekintetben a hitelegyesületekkel meg is egyeznek; így például a mi a telek megbecsülését, az arányos jószágterheltetést a fölveendő kölcsön által, az adósságnak bizonyos *idő-járadék* (Jahres-Rento) alapján való törlesztését illeti.

Ellenben különböznek a földhitelbankok a földhitel-egyesületektől abban, hogy:

a) nem a földbirtokosoknak, hanem maguknak egyenesen a tőkepénzeseknek egyesületei³⁾.

b) hogy nem a kölcsönös támogatás, a solidaris jótállás, és érdekközösség elvére alapítvák, hanem lényegileg üzéri, az az *nyereségre czélzó* intézetek; melyek részvénytársulat alakjában keletkezvén, a tőkebirtokosok *orgánusaként* működnek s tisztán *bankszerű* szervezettel bírnak.

c) A földhitelbankok szervezete sokkal elevebb, mozgékonyabb üzletvevényeséget tesz lehetségessé; a democratiko-plutocratikus elemek túlsúlyjának képviselői, s üzéri szakavatottságuk, valamint a pénzüpiaczokali szoros összeköttetéseiknél fogva az általuk kibocsátott zálogleveleknek legtöbbször könnyebb és nagyobb kelendőséget képesek szerezni, mint az ez előnyöknek nem annyira örvendő hitelegyesületek⁴⁾.

Az újabb hitelifejlődés számos reformtervezetet hozott elő a földhitelintézeti kör kiszélesítésére illetőleg tökélyesbítésére; így nevezetesen a *népbanki elvnek* e térre való átültetése, kis mezőgazdasági bankoknak alapítása, stb. hozatik indítványba, sőt itt-ott e reform-kísérletek már keresztül is vitettek. Mindezekről azonban tüzetesen csak alantabb a *bankügy elméletében* szólhatván, itt még csak azt jegyezzük meg, hogy minden nagyobb és tekintélyesb ily féle földhitelintézetek és bankok rendszerint az államoktól bizonyos kedvezményekben (p. o. hogy árvapénzek, biztosíték-sommák zálogleveleikbe helyeztethetnek el, továbbá bélyeg-és egyéb illeték-mentességben stb.) részesítetnek, s ma már Európa valamennyi polgárosult országában (egyedüli kivételével Angliának, a hol a magas fejlettségű hitel ily külön-czélú nagy intézeteket nélkülözhetővé teszen) található⁵⁻⁶⁾.

Végre egyikét a legfontosb reform-mozzanatoknak a földhitelügy terén a *jelzálog-biztosítás* (Hypothekenversicherung) elvének érvényre jutása képezi. Ennek nyomán ugyanis egy ily biztosítási célra alakult részvénytársasági intézet a tőkéseknek hypothekalis követeléseit biztosítja, és így az eszközöltetik, hogy a kölcsönre-szoruló földbirtokos jóval *nagyobb kölcsönre* teszen szert, mint egyébként neki telke értékének alapján lehetségés volna⁷⁾.

¹⁾ Például 4½ százalékért, holott a magános 6-7 perczenten alul nem kap kölcsönre tőkét.

²⁾ Kívánatos ezen okoknál fogva, hogy a) a társaság kisebb birtokosokat is fogadjon kebelébe; b) állapittassék meg bizonyos rendtartás, melynek magát mindenki alá

vetni köteleztessék: c) ne adassék sohasem helyi privát részrehajlásból stb. eredő kedvezéseknek; d) tőkélyesbíttessék a becslési eljárás. L. m. *Rau* id. h. *Kudler* II. 29. §. *Zeulmann*: id. jeles műnk. több helyütt.

²⁾ *Oroszországban* a státus maga állított fel és tart ily intézetet. Hazánkban gróf *Desewffy Emil* pendítette meg ez ügyet 1839-ben megindított „Alföldi Levelek” című művében s legújabbban *Lónyay, Csengery* és *Korizmic*s közreműködése mellett fényes sikerrel működő „Földhitel intézetünk” tényleg életbe is lépett 1862-ben.

³⁾ Ily nagyobbserű földhitelbankok egyebek közt a Párisi „*Credit foncier*” (1852 óta), a bécsi „*Allgemeine priv. Bodencreditanstalt*” a „*Böhmische Hypothekenbank*”, a „*Magyar Jelzálogi Hitelbank*” (1869 óta); míg más irányban és szervezetben számos egyéb bankintézetek is foglalkoznak ilyenmű hitelműveletekkel, p. o. a *Bajor*: „*Hypothekenbank*”, a „*Caisse hypothécaire*” Frankhonban, a bécsi nemzeti bank jelzálogi osztálya, a párisi *Banque de Credit immobilière*” stb.

⁴⁾ A földhitelügygyei szoros összefüggésben lévő biztosításról a következő §-ban.

⁵⁾ V. ö. még *Oppenheim*: id. m II. köt. 275. sk. 1. és *Jäger*: *Fortbildung des Bodencredits* ez. műv. általában.

⁷⁾ V. ö. erre nézve *Engelnek* (a nagyhirű német statistikusnak) emléiratát e tárgyban „*Denkschrift über die Hypothekenversicherung*” (1858). *Ω. V. Schrift* 1861. Nr. 95. *Zeulmann*: *Creditanstalten* 124. sk. 1. és *Jäger*: *Bodencredit* 128-145. 1.

50. §.

B) Mezőgazdasági biztosítási ügy.

A földipar felvirágzásának és a mezőgazdasági tőke megóvásának érdekében kiváló fontosságú a mezőgazdasági biztosítási-ügy, névszerint pedig annak három fő-ága: a tűzveszély, jégverés, és az állatvész elleni biztosítás.

Ugyanis:

a) A mi a *tűzvész elleni biztosítást* illeti, ez kezdeményeiben legtöbb államban országos és kényszerítő jellegű volt, s kiválókép házakra vonatkozott, míg az *ingóságokra* célzó biztosítás csak az újabb korban terjedett el, sokkal több nehézségekkel jár, s már nem országos, s nem az egyeseket kötelező módon foganatba vett. A jó tűzbiztosítási rendtartásnak kellékei a következők:

1-ször: oly intézkedések, melyek a biztosítottak részéről minden visszaélést megakadályozhatnak, tehát szigorú értéktaxálás a valódi csereérték szerint; megtiltása azon *egy tárgy egyidejű biztosításának* több intézetnél, gondos ellenőrzése főleg külföldi biztosító intézeteknek.

2-ször: helyes *aránya* a biztosítási díjtételnek a *veszélyhez*; mely tekintetben a házak és épületek építési módja és álláshelye, a bennök üzött foglalkozások természete, meg a localis tűzi rendőrség fejlettségi állapota nyomatékos momentumok. E mellett a kiválókép veszélyezett tárgyak biztosításának kizárása nem engedhető meg, mert akkor az intézet jótékony-sága csökkentetnék.

3-ször: a *kártérítésnek biztossága*, mely tekintetben az államhatóságnak arra kell ügyelnie, hogy az alapszabályokban az intézet többet ne ígérjen, mint a menynit részvényi alapja és díj-tételei magassága szerint mégis tarthat. *Idegen* biztosítási intézeteknek engedélyezéseknél kötelességükké tétesék: pörös ügyeket belföldi törvényszékek ítélete alá bocsátani. A viszontbiztosítáa pedig ne legyen megtiltva.

Végre 4-szer: minden város vagy helység szervezzen *tűzoltó-egyletet*, mely a biztosítási intézettel bizonyos kapcsolatba helyezhető.

^{b)} *A jégkár-biztosítást* tekintve, ez később jött divatba, főleg azért, mert sokkal nehezebben előre kiszámítható. A jégkár mint természeti csapás s nem emberi tevékenységtől eredő, minden természet-productumok kiszámíthatatlan *esetlegességét* osztja, a miért eddig leginkább csak kölcsönbiztosító társulatok vállalkoztak ennek a bizt. ágának kivitelére, mely sokkal nehezebb igazgatást s kár-kiszámítást is föltételez, szóval szövevényesb mint a tűzbiztosítás. Mennél inkább térünk át napjainkban a középkorias gazdálkodási és birtok-intézmények rendszerétől, annál inkább érczetik szüksége a *jégkárhiztosítási* intézeteknek, s annál inkább érdemel meg azon kérdés közelebbi figyelembevételét, vajjon nem kívánatosé az egyesek erői elégtelenségével szemben a privátbiztosítás helyébe az *államét* tenni ¹⁾.

c) *Az állatbiztosítást* illetőleg, ez szerfeletti nehézségekkel jár, s azért még napjainkban sincs igen elterjedve. A gyakori baromvészéből származó károk elleni biztosítást intézetileg elvállalni nehéz, s azért némely államban a státus maga kényszerítő hozzájárulásával minden érdekletteknek, vette ez ügyet kezeibe. Szórványosan előforduló ily félő károk elleni biztosítás legjobban a *kölcsönösség elvére* fektetett s kis körre terjedő intézetek által eszközölhető; mert a biztosított fél baromállományának, s ennek értékének stb. felette nagy változékonysága az ellenőrzetet igen megnehezíti.

Jótékonyága ily kisebbszerű biztosítási intézeteknek, kivált a kevésbé tehetős gazdára nézve igen nagy, mert megmenti uzsoráskodó hitelezőktől, kikhez egyébként barmok újra-vásárlása tekintetéből folyamodnia kellene; másrészt könnyebben talál kölcsönökre barom-állományának zálogba-adása mellett; a miért is ilyféle intézetek majd előlegezési bankokkal, majd *takarékpénztárakkal* hasonlítottak össze, melyek a baromállomány lassankénti megújítására tőkét gyűjteni engednek²⁾.

¹⁾ *Württembergben* ez elv elfogadva van. *Franlthonban* a telek-adó bizonyos százaléki része fordítatik ily célra, épen úgy mint *Belgiumban* is. L. még a jelen munka 233-2o4-ik old. mondottakat; és *Roscher*: System II. köt. 167. §.

²⁾ A biztosítási ügy tekintetében legyen a kormányhatalom különösen arra figyelemmel: a) hogy a faluk és vidékek lakossága közötti összetartás és viszonyossági érzület kifejlesztessék, s jelesül veszélyek alkalmával *kölcsönös segítekezéssel* járuljon egyik falu a másik támogatásához; b) arra, hogy a magánbiztosító társulatok csak államilag helybenhagyott alapszabályok szerint járjanak el; c) hogy a károk kiszámításánál és becsülésénél hatósági közegek és szakértő tekintélyes] magánosok is kértessenek fel a közreműködésre. (Legújabb tapasztalatok Angliában az állatbiztosítás körül szintén nem igen megnyugtatók. Lásd *Economist* 1864-ik február 27-én és *Tübinger Zeitschrift* 1864-ik folyama 535. 1.)

51. §.

C) Gazdasági-egyletek, és a mezőgazdasági szakoktatás.

A földművelés és őzproductió hathatós támogatására szolgálunk, továbbá jólrendezett gazdasági egyletek (landwirthschaftliche Vereine) melyek nagyobb műveltséggel bíró és értelmes gazdák, szakférfiak stb.-ből alakulván, a mezei gazdaságnak bizonyos országban, vagy vidéken, általá-

ban vagy bizonyos ágaiban való előbbrevitelére, fejlesztésére irányulnak. A gazd. egyletek a tagoknak közelebbi érintkezése, gyakori tanácskozások, vállvetett összeműködés alapján az által gyakorolhatnak serkentő befolyást, hogy *gazdasági ismeretek terjesztése* s a szakértelmiség fejlesztése körül fáradoznak; kiállítások rendezése, pályakérdések kitűzése, szakbeli előadások tartatása, kísérletek és üzleti reformok meghonosítása által a földműves osztály művelődésére ösztönzőleg, termékenyítőleg hatnak; végre szaklapok és népszerű könyvek kibocsátása, a külföldön tapasztalt *haladásoknak* figyelemmel kísérése, jeles gazdáknak vagy szakembereknek idegen államokban való *utaztatása* által minden irányban ébresztő élénkítő tevékenységet fejtenek ki¹⁾.

A gazdasági egyesületeknek egyik feladata végül abban is álland, a *földművelés érdekeit a kormányhatalom és törvényhozás irányában* képviselni, a hatósági közegeket tanácsosal, szakbeli felvilágosításokkal támogatni, mutatkozó hiányok és akadályok elhárítására célzó intézkedéseket indítványozni, felmerülő fontos szakkérdések tekintetében véleményes jelentéseket, szak-értekezéseket a kormányhoz terjeszteni, erkölcsi tekintélyükkel helyeseknek felismert intézményeket vagy újításokat támogatni, szóval majd buzdító és ösztönző, majd védő és irányadó tevékenységgel a mezőgazdaságra befolyani.

A mi végre az egyesületeknek *szervezetét* illeti, ez olyan legyen, hogy egyfelől az ország minden vidékein létezzenek s egymást közt kapcsolatban álljanak; de egyúttal kell az ország *középpontjában* egy mindnyájukat egybefoglaló országos egyesületi intézetnek is fennállania, mely az összeség érdekeit képviselje, nagyobb jelentőségű kérdésekben a vidéki egyletek küldöttjeinek találkozási gyűpontjául szolgáljon, sőt időről időre megtartandó országos gazdasági *congressusoknak* is képezze alapját²⁾.

A *mezőgazdasági szakértelmiség* terjesztésének és fokozásának igen hathatós emeltyűjét és eszközét képezik továbbá czélszerűen szervezett földművelési és gazdasági *tanintézetek*³⁾. A szakoktatás minél szélesb alapon és minél tökéletesb módon való berendezése ezek szerint a társadalom s a kormány legfőbb feladatainak egyike, melyeknek teljesítése nagyobb anyagi áldozatokkal is eszközendő. A mezőgazdasági tanodák, a gyakorlati élet követelményeinek megfelelőleg, háromfélék lehetnek, jelesül:

1-ször: *Földműves iskolák* (Ackerbauschulen), melyekben kiválólag a kis paraszt földműves lel kiképeztetést, s inkább a gyakorlat meg a közvetlen *nézetli oktatás-rendszer* követetik a tanításban. A népiskolát földműves iskolával összekötni nem tanácsos, mert rendszerint korai volna, s az elemi tanítás rovására lenne. Egy jólrendezett földműves iskolában a növendékek minden munkát maguk végeznek, tanítói felügyelet és magyarázat mellett.

2-ször: *Közép-tanodák*; ezekben a földbirtokosi középosztály meg a kisebb bérlők és alsóbbrendű tisztviselők nyernek oktatást, és pedig olyképen, hogy *a praxis* már folytonos kapcsolatban jelenkezik az elmélettel, és azon gazdasági physikai és technikai tudományszakok, melyek a mezőgazdaság okszerűbb üzésével szorosb összefüggésben állanak, tüzetesen tárgyaltnak.

3-ször: A tehetősb földbirtokosok, a nagyobb bérlők s gazdatisztek számára végre szolgálnak a mezőgazdasági *főtanodák, Akadémiák*, melyeken

a mezei gazdaság általában és minden főbb ágai szerint, a gyakorlat és tudomány minden segédzsereinek, vívmányainak felhasználásával tanítatik; belterjes s nagybani gazdálkodás és jószágkezelésre vonatkozó minden tanszakok egész terjedelemben műveltetnek; sőt gazdag gyűjtemények, drágább gépek és munkaeszközök, nemesb állatfajok stbivel rendelkező *minta-gazdaságok* is léteznek, hol az elmélet tanai a gyakorlat próbakövéen folytonos kísérletekkel stb. vétetnek alkalmazásba⁴⁾.

Legcélirányosb *tanulási terv* pedig egy fiatal *városira nézve*, ki magát a mezőgazdasági szakra szenteli, a következő volna: a) jobbféle gymnasium látogatása, legalább az első négyosztályban; b) gyakorlati bevezetés a részletekbe valami kitűnő practikus által, kinek annyi ideje és érkezése van, hogy mindegyik tanoncz egyéniségével külön foglalkozhassék; e) tudományos tanulmányozás valami főiskolán.

A mezőgazdasági főiskola egyébiránt igen czélszerűen hozatik kapcsolatba a *tudomány-egyetemmel*, mely számos kitűnő tanerővel (természet-tudósok, nemzetgazdák, matematikusokkal) úgyis rendelkezik, tehát sok költség-megkiméleést lehetségessé tesz, e mellett pedig az illető tudományoknak egyetemessb szempontból való előadását biztosítja, a minek sokkal több a haszna, mint hogyha a tudományok bizonyos practikus czélokra idomítva rendszerint *hézagosan* és *töredékesen* tárgyalatnak⁵⁾.

¹⁾ A gazdasági egyesületek még a *termények kelendőségére* is hathatnak, ha például alkalmas helyeken közös raktárt tartván, az egyleti tagok termékeit oda szállíthatják, a hol, mivel az egylet mintegy morális biztosítékot nyújt az árucikk jósága tekintetében, a nagyobb számmal összeseregglő vevőktől jobb ár is nyerethetik,

²⁾ így például *Belgiumban* vannak a sociétés agricoles, és centrales; *Németországban* a számos tartományi egyesületek; Frankhonban és Angliában a nagy központi egyesületek Parisban illetőleg Londonban stb. L. *Roscher*: II. köt. 170. §. *Rau*: Pol. Oekonomie II. köt. 146. §.

³⁾ Korunkban, hol már beláttatik az, hogy a mezei ipar sem pusztá fogásokon és szokáson alapuló foglalkozás-ág, hanem valódi tudományt és művészetet követelő üzletszak, az elméleti szakképzettségnek szükségét csak együgyű s rövidlátó gazdák vonhatják kétségbe.

⁴⁾ Arra nézve, hogy ki állítsa fel ez intézeteket, azt felelhetjük: az alsó- és közép tanodák felállítása engedtessek át a magánvállalkozóknak, vagy kerületi politikai testületeknek; azonban a felsőbb *iskolának* felállítása és illő karban fentartása az *államnak* áll feladatában.

⁵⁾ Legújabbban hazánkban Korizmics, Hideghéthy és Sporzon ismeretes szakembereink foglalkoznak e feladvánnyal, arra vonatkozó több értékes röpiratok és értekezésekben. *Ausztriában* az ép most (1869-ben) felállított központi bécsi nagy mezőgazdaság-akadémia szervezése körül fejlett ki élénk discussió, mely egyebek közt a „*Neue Freie Presse*”-ben és más szaklapokban több jeles cikkre szolgáltatott alkalmat. Lásd még Gazdasági Lapjaink 1860-1862-ki folyamát. *Korizmics*: Gazdasági Leveleit (1867)-*Erdélyi*: Nemzeti Iparunk 251. I. *Sporzon*: Gazdasági tanintézeteink szervezése (1869)* s Európára nézve általában *Roschernek* Systemje II. köt. 172. §. és *Rau*: Fol. Oekonomie II. kötet 145. §-ját.

52. §.

D) Példánygazdaságok; kiállítások és elégséges munkáskezek iránti intézkedések.

Nem csekély hatással lehetnek a mezei ipar előbbre vitelére czélszerűen berendezett *példány-gazdaságok* (Musterwirtschaften). Ezek alatt jelesül oly jószágok értetnek, melyek a tudomány, a technika és a praxis hódítmányainak alkalmazása és segélyével műveltetvén azon rendeltetéssel bírnak, hogy példányúí és utánzásul szolgáljanak. Példánygazdaságok csak nagyobb földesurak uradalmain, főleg pedig az állam tulajdonában lévő *domaniáljószágokon* állíthatók fel sikerrel, mivel csak ezeken tételezhető *M* a szükséglett erők és eszközök kellő mérve, meg az, hogy a többnyire csak hosszabb idő lefolytával előálló üzleti jövedelem és siker valóban bevárathatik; eltekintve attól, hogy a nagyobb szerű javításokkal, kísérletekkel járó kockázatot is csak gazdag földbirtokosi családok, vagy az állam vállalhatja magára.

Jóteknony eredményű lehet továbbá gyakorabbi gazdasági (gépek, munkaszerek stbre irányuló) *kiállítások* rendezése. Ezek előnyössége főleg abban áll, hogy a rajtok képviselt hivatás-szak s osztályok öntudatát s sociális becsét fokozzák; kitűnő gazdasági javításokra, haladási mozzanatokra a figyelmet irányozzák, jeles gazdák megismerésére vezetnek, a bizonyos időközön át mutatkozó haladás vagy hanyatlás jelenségeit szem elé állítják, végre versenyre, utánzásra ösztönöznek, s javítások és reformok kezdeményezésére stb. alkalmat szolgáltatnak. A kiállítások lehetnek vagy *állandók*, (p. o. a fővárosban) és ekkor gazdasági *múzeumok* jellegét öltik fel, vagy időszakonkéntiek, melyek bizonyos ünnepies alakkal bírnak, s helyesen rendezve, általánosb hatásúak.

Elsőrendű szükséglete a mezei iparnak továbbá *elégséges munkáskezek*, illetőleg az ezek iránti gondoskodás ¹⁾. Alig képes valami a földművelés felvirágzását oly nagyon feltartóztatni, mint a kellő arányú munkás kezekben való hiány, s az ebből szükségkép folyó felette magas munkabér, s a belterjesb gazdálkodási rendszerre való áttérésnek nehézsége. Munkás kezekbeni hiánnyal, leginkább akkor és ott találkozunk, a mikor és a hol (mint például ép most hazánkban is) a *natúralgazdasági* stádiumból a pénz- és tőkegazdaság stádiumába az átmenetel legközelebb végbement, s a modern műveltség számos intézményei, a városok meg a műipar emelkedése, vaspályák s közlekedési eszközök tömegesb előállításai: sok falusi napszámost vészen igénybe és von el a földműveléstől; valamint a parsztság egy részének századok óta megszokott nehézkessége, közönye, itt-ott restsége, a régi egyszerűségből, tétlenségből való kibontakozást nehezíti.

Egy másik oka a mezőgazdasági munkás kezekbeni hiánynak a kivált napjainkban roppant mérveket öltött *állandó hadseregekben* rejlik, melyek által ezer meg ezer erős, ép és munkabíró ember az östermeléstől elvonatik, és a nemzeti productió egyik főtényezőjén jelentékeny csorba ejtetik. A munkás kezekbeni hiányból eredő bajokon tehát csak úgy lehet segíteni, hogyha: czélirányos *népnövelés útján* a paraszt munkásosztályt szorgalomra, tevékenységre serkentjük; a gazdasági gépek nagyobb mérvbeni meghono-

sításáról gondoskodunk, s a gépekkel munkálódást kiterjesztjük; továbbá a népességnek szabad ide-oda költözését semmiben sem akadályozzuk; a *telkolonizáció* minél helyeseb fogantatására törekszünk; végül megfelelőbb hadrendszert léptetvén életbe az *állandó hadsereg létszámát* alábbszállítjuk; s egyáltalában a földműves osztály társadalmi helyzetének javítása körül fáradozunk ²⁾).

¹⁾ A mezőgazdasági munkásokról szerző értekezett a „Gazdasági Lapok” 186V»-k folyamában. V. ö. továbbá *Schmoller* és *Heldne* jeles értekezését: a Jahrbücher fü Nat. Oekonomie und Statistik 1869-ki folyam II-ik kötetében; valamint a mezőgazdasági munkások szociális helyzetéről általában *Unsere Zeit* IV. köt. 49. sk. 1.

²⁾ Ezen hazánkra nézve kiváló fontosságú kérdés, mely a telepítési ügy, valamint a kontraktalista-rendszer kérdésével is összefügg, újabban tüzetes figyelem tárgyává kezd válni nálunk is. L. még *Erdélyi*: Nemzeti Iparunk 283. és *Kautz*: Nemzetgazdasági eszmék fejlődése 354. sk. és 527. sk 1.

53. §.

E) Nagyobbszerű javítások és reformok.

Azokon kívül, miket mint szükségeseb állami és társadalmi intézkedéseket kimutattunk, a földművelés és mezei gazdaság előmozdítására még nagy fontossággal bírnak azon nagyobbszerű javítások és reformok, melyek a nemzetnek a külterjes gazdasági módról a belterjesre való átmenetelénél kiválólag szerepelnek. Névszerint nagyobb terjedelmű *homokkötések*, *mocsárkiszáritások*, *folyam-szabályozás*, *irtások*, *lecsapolások*, *öntözési és alagsövezési munkálatok* ¹⁾).

Minden ilyeszerű javítás- és reformnál a közgazdaságra általában háramló haszon akkor szokott igazán nagy lenni, hogyha az általa előidézett jövedelem-gyarapodás meghaladja azon jövedelmet, melyet a javításra fordított tőkék *más* elhelyezésben vagy egyéb termelési ágakban hoztak volna ²⁾).

Azon kérdésre nézve, vajjon *egyletek* és *magánosok*, vagy pedig az *állam* vegye-e e nagyobbszerű javításokat eszközlése, azt jegyezhetni meg, hogy mennél nagyobb és költségesebb, meg kockázatosb a munka, annál kevesbbé számíthatni arra, hogy azt magánosok felkarolandják, s hogy ily esetekben jobbára a státus léssen az, mely első sorban a kivitelre utalva leend. Olyformán, mint oly vállalatoknál, melyek kivitele *fensőbb országos tekinteténél fogva* föltétlenül szükséges, s az egyletek erő- és érdekhánya miatt állami közreműködést mellözhetlenné teszen ³⁾. Ugyanazért azt mondhatni, hogy még ott is, hol a kormány beavatkozása egyébként igazolatlannak nevezendő, nem fog e téren az állami támogatás és segítélyezés egészen nélkülözhetni.

Főszabályul szolgálhat egyébiránt ilyféle nagyobbterjedelmű vállalatok kivitelénél az, hogy az *asszociációknak* vagy is az elsősorban érdeklett földbirtokosok társasulásának is szabad tér engedessék; a minek kivált magasb műveltségű országokban ép ez irányokban van kiváló jelentősége, másfelől az, hogy a munkálatok központilag s bizonyos összevágó terv szerint vétesenek eszközölbe- az igazgatás és vezénylet pedig mindenkor szakértőkre és tekintélyivel bíró közegekre bízattassék.

Vége ott, a hol a földbirtokosoknak ily czélokra egyesülése és társulást» elégtelennek bizonyul, helyén leend *részvény társulatok* alakulását czélba venni és elősegíteni, s ily utón a munkálat kivitelét megkísérteni. Ez utóbbi esetben azután a javítások által eszközölt növekedése a telek- és jószágértéknek, mint a társulat tevékenységének eredménye *pénzformára* hozandó vissza, és egy előre megállapított mérv szerint az illető földbirtokosok meg a vállalkozó társulat között meg lészen osztandó⁴).

¹) Ilyenmü munkák által ugyanis nemcsak sok jólhasználható föld és telek nyertik s a productió új iránybani kiterjesztése válik lehetségessé, hanem egészségveszélyeztető posványoklól is megmenekül az ország, míg másfelől a futóhomok (faültetvények általi) megkötése által sok föld a homokkall [elbontástól megóvatik, s termékeny állapotban megtartatik.

²) Mindez tehát sikerrel csak ott fog kivitetni, a hol a műveltség már magas fokra hágott, s különösen a belterjesb gazdaságmód már megkezd honosolni.

³) Egyebek közt a *kisajáttási* eljárás tekintetében is. Nagyszabású példa mindezekre a *Tisza-szahályozási* mü hazánkban.

⁴) A mennyiben t. i. most a földesurak értékes földek birtokába jutnak, igen méltányos, hogy a társulat nagy költségeit, magarávallalt risikóját Jés fáradozásait illően megjutalmazva lássa. A *díj megállapítása* pedig történhetik vagy állandó (de meg is váltható) *járadék* formájában, mely a földesúr által volna fizetendő, s a földre *reálteherként* lenne rovandó, vagy pedig a megbecsült földértéki többlet bizonyos *hányadában*, mely a vállalkozóknak vagy *tökében* vagy *telkekben* lenne kiadandó. Lásd *Rau: II. köt. 102-ik s* következő §.

54. §.

F) Egyéb intézkedések a mezei gazdaság előmozdítására.

Sokat tehet az eddig elősoroltakon kívül a mezei ipar felvirágoztatására még

1-ször: *Czélszerű telekadórendszer*, mely a föld érték- és jövedelem-nagyságának és viszonyainak megfelelőleg, s a földipari érdekek gondos számbavételével állapíttatik meg és vétetik foganatba. (Erről tüzetesen a pénzügytanban szöllumk.)

2-ször: *Jó mezőrendőrségi szabályzat* (Feldpolizei), mely minden jog- és tulajdonsértés hatályos akadályozását illetőleg fenytékkal visszatorlás át lehetségessé teszi, s a mezei gazdát üzletében és munkálódásaiban mindenmü károk és zavartatástól megóvja.

3-ször: A földiparos osztály illő *tiszteletben* tartása, társadalmi előnyök és politikai jogok élvezetében egyenlő részeltetése.

4-szer: Helyes *közlekedési rendszer*, jó[szervezett] *igazságszolgáltatás* és törvénykezés, *hielt* fentartó és szilárdító *adóssági* törvények stb.

Végezetül a mezőgazdasági *krízisek* körüli magatartása a társadalomnak és az államnak is felhívja a figyelmet. Ezek jelesül akkor állanak be, midön a *tulzott földfeldarabolás* és eladósodottság következtében sok birtokos jószágából kizavartatik; vagy midön a hirtelen magasra felszökő kamatláb a töképezéseket *tökéik felmondására* készteni s az adós földművelők vagy gazdák fizetni képtelenek; továbbá akkor, a midön az aránytalanul kiterjesztett productió kedvezőtlen ár- és forgalmi viszonyok beálltával megszorítandó; vagy végre, mikor *habom*, vagy forradalom, az országban sokáig

dühöngvén, a gazdasági állapotokat alapjaikban felzavarta s a földműves osztály anyagi elgyengülésre vezetett ¹⁾).

Ezen válságok enyhítése vagy orvoslása egyáltalában csak lassan, s többféle intézkedések nyomán, s nem *csak* állami” közbenjárással eszközölhető! A megzavart gazdasági életfolyamnak rendes medrébe való visszalépeése, szerencsés termésű évek, a pénzpiac kedvezőbbre változása azon mentszerek, melyek ez irányban leghatályosbak, s legbiztosban célra vezetőek.

Az államhatalom a krízis enyhítésére *közvetlenül* vagy adóelengedések, és (kivételesen, egyesek tekintetében) pozitív anyagi segély-nyújtás, vagy *moratorium*, (1. fentebb) behozása által gyakorolhat befolyást; mely utóbbira nézve egyébiránt az is bizonyos, hogy ily intézkedés által az egész hitelélet megingattatik, s a mit az egyik osztály nyer, a másik károsítására szolgál. Határozottan rosszalando némely státusgazdák azon terve, hogy az állam a hatóságilag megbecsült jószágokra *papírpénz jegy éknek* kibocsátását eszközölje, mely papírpénz az illető földbirtokosoknak kézbesítendő volna a végül, hogy vele adósságaikat stb. törleszteni képesekké tétessenek.

Ilyféle intézkedés ugyanis nem volna más mint a *földmozgósítás* legfőbb s legveszélyesb foka; mely arra vezetne, hogy a telkek végkép megdarabolatnának és szétporlasztatnának, a föld pusztá üzéri árucikké fajulna, a forgalmi piac a szerfelett megszaporodott papírpénzjegyek miatt a legkárosb hullámnak tétetné ki, és végre is, miután a papírpénzjegyek nehéz *realisálhatóságuknál* fogva szívesen nem fogadtatnának el és értékükből vesztenének, csak maguknak a mezei gazdáknak helyzete válnék még nyomasztóbbá, sőt általános fennakadás és *bankrott* is lehetne az egész művellet szomorú eredménye.

Egyik legbiztosb és legjobban célravezető intézkedés illetőleg orvos-szer leszen a szöben lévő baj tekintetében az *associatio* elvének a mezei-gazdaságban is érvényrejuttatása, s evvel kapcsolatban a *realhitel alapjainak* és *rendszerének* (mind jogi mind kereskedési szempontból) kifejlesztése és tökélyesítése, mely irányban különös figyelmet érdemel, a már fentebb is megérintett *jelzálogbiztosító* ügy (Hypotheken-Versicherung-Anstalt), mely egyfelől az ingatlan birtok-hitel megszilárdítását eszközölné, másfelől a forgalomba jutó *zálogleveleknek* legnagyobb biztosságot és forgási kört szerezhetne.

¹⁾ V. ö. *Franz*: Die Ackerbaukrisen und ihre Heilmittel című jeles művét (1866.) főleg 11-ik s kövekező lapjain. *Rodbertus*: Die Creditnoth des Grundbesitzers (1869.) II-ik kötetében. Mindkettő tüzetes hangsúlyozásával a hitelügy fejlesztésének, az associatio elve e téren minél szélesb alapon nyugvó megvalósításának, s helyes forgalmi politikának.

HARMADIK FEJEZET. A MŰIPAR NEMZETGAZDASÁGI ELMÉLETE.

Irodalmi segédszerek: Roscher: „System der Volkswirtschaft” III-ik (sajtó alatt lévő) kötete. List: [„Gesammelte Schriften” III. kötet (1850.) több helyütt. Bülau: „Der Staat und die Industrie” (1834.) Rau: „Polit. Oekonomie” II-ikköt. 177-228. §. Verdeil: „L'industriemoderne” (1861). Leplay: „La Eéforme sociale” (1864.) II. köt. Kudler-Réesy: „Pol. Gazdaságtan» 82--178. §. Riehl: „Die Deutsche Arbeit” (1861.) Briavoinnc: „L'industrie on Belgique”(1839). Steinbeis: „Die Elemente der Gewerbebeförderimng” (1851). Neumann: „Die Civilisation und der wirthschaftliche Fortschritt” (1869). Chevalier-Horn: „Die Weltindustrie in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts” (1869). Becher: „Organisation des Gewerbewesens” (1851). Erdélyi Fényes: „Nemzeti Iparunk” (1843.)

ELSŐ CZIKK. A műipar általában.

55. §.

A műipar fogalma, feladata és productivitása.

Felette kevés mezőgazdasági termel vény kerülvén ki a földiparos kezeiből oly alakban, hogy emberi szükségletek kielégítésére közvetlenül alkalmas is volna: előbb ily célra való *átidomítást*, *Wiéssítést* teszen szükségessé ¹⁾. Ez átalakítást a *műipar* (Industrie, Gewerbfleiss) eszközli, a melyet ugyanazért még *nemesítő* iparnak, *liépső* iparnak, vagy *műszorgalomnak* is szoktunk nevezni.

Ezon szó „*műipar*” tágash és szoros!) értelemben vétethetik. Tágash értelemben ugyanis összeségét jelenti minden valami östermelvény, vagy nyers-anyag átalakítására célzó műveletek és munka-nemeknek, és így magában foglalja az egyszerű házi ipart épúgy, mint a bonyodalmost) gyári üzletet és technikai ipar-ágakat; szorosb értelemben ellenben csak a gyári iparon kívül tekintett nemesítő foglalkozások, névszerint a kis-ipar, a kézmű, a közönséges városi mesterségek szoktak alatta értetni²⁾.

A nemzetgazdaságtan a *műipar* szót *tágash* értelemben veszi, s azért vizsgáldóságait mindazon tüneményekre terjeszti ki, melyek a *nemzeti has-*

tartás e második fő foglalkozási ágának körébe tartozván, az embert és a társadalmat általában östermelvények átalakítása, szükségletek födozésére alkalmassá tétele körüli tevékenységében és törekvéseiben állítják szemünk elé.

Azoknak végre, a kik a műipart *improductiv* foglalkozásnak nevezték, (mint jelesül a physiocraták nagyobb része) a gazdasági élet és praxis jelen álláspontján válaszolni alig szükséges. A nézet félszeg voltának csak *forrására* nézve jegyezzük meg tehát, miszerint az illetők szemelől téveszttek, hogy a műszorgalomnak valamint általában bármely gazdasági tevékenységnek productivitása abban rejlik, hogy értékeket, emberi szükségletek födozésére használhatóságokat állít elő; hogy a műipar átalakító, nemesítő hozzájárulása nélkül a legtöbb termelvény használható se volna; s hogy az ipari készítmények értéke csakugyan *nagyobb* mint azon érték-mennyiség, mely az iparosok által productió közben elfogyasztott; hogy szóval csak a legvastagabb anyagelviség meg az életet teljesen ignoráló rövidlátóság álláspontja lehetne az, melyen az iparost és gyárnokot a társadalmi osztályok szervezetében meddő és improductiv elemnek nyilváníthatnák³⁾.

¹⁾ Innen van, hogy némely újabb nemzetgazdasági írók azt mondják, hogy a mezőgazda anyag-értéket (Stoffwerth), a kereskedő[helyi]-értéket (Ortsweith), a műiparos pedig *alak-értéket* (Formwerth) hoz elő.

²⁾ Stein és mások e két fogalom *Geiverbe* és *Industrie* közt különbséget tesznek, azonban nem eléggé határozott értelmezéssel. Helyesb volna azt mondani, hogy a műipart, úgy a mint fent értelmeztetett, megkell különböztetni az *ipartól*, mely utóbbi általában minden *szerezésre* célzó s *állandóan* üzött foglalkozást jelent; úgy, hogy nemcsak a mű- vagy nemesítő ipar, hanem a mezeigazdaság és kereskedés, a hitel és forgalom üzlet stb. is értetik alatta. L. még *Bhuntschli*: Statswörterbuch IV. k. 318. 1. és *Stein*: Lehrb. d. Volksw. 194-197. 1.

³⁾ Nem tévesztendő itt szem elől az sem, hogy míg az östermelés *menyiségileg*, addig a műipar *minőségileg* szaporítja a nemzeti vagyon- és érték-összeget; hogy a műszorgalom az, a mely a mezeigazdaság által előhozott *holt* anyagba *lelket* (igazi használhatóságot stb.) önt; hogy a műiparban is működik természeti és emberi erő együtt és összehatólag, s hogy a földre vagy az anyag-nemesítésre fordított *munka*, lényegére nézve egészen ugyan az. Lásd még *Kudler-Eécsey*: II-ik kötete 88-ik és 89-ik §. és a következő §-okat.

56. §.

A műipar jelentősége és helye a nemzeti háztartásban.

A műipar, közigazdasági szempontból tekintve, felette fontos szerepet visel a társadalmi háztartásban, először is annyiban, hogy a nemzetgazdaság által megindított termelési munkát folytatva és fokozva, a szükségletek és élvezetek egész új körét nyitja meg, erőink kifejlésének, törekvéseinknek, vágyainknak új pályákat és célokat jelöl ki, s az anyagi emelkedés és haladás kétségtelenül magasb stádiumát képezi!).

Műiparilag fejlettebb országokban első sorban magas mezei gazdaság a legnagyobb lendületet veheti, s valódi virágzásnak indulhat, mert a föld és a telek terméke értékesebbé válik, s nagyobb kelendőségre talál; a mezei gazda jövedelmei szaporodnak; az okszerűbb s belterjesb gazdálkodásra való átmenetei, a műszorgalom és technika segélyével bőségesbben előállít-

ható s tekélyesb munkaszerek, gépek és eszközök alapján, megkönnyebbül; tehát az összes gazdasági élet kifejlődése hathatósan előmozdítatik.

A műipar továbbá azon üzleti tér, melyen a *vállalkozói erély és ügyesség*, a tőke és a munkaerők, a mozgó vagyon-elemek és a forgalom közegei, a pénz és a munkamegosztás: teljes, minden irányú kifejlés, illetőleg kifejezésre juthatnak; a miért is a legváltakozatosb foglalkozási ágakkal és iparalakzatokkal a műszorgalom terén és körében találkozunk. A műszorgalom emellett a népességnek hasonlíthatlanul élvezetesb, és kényelmesb *életlehetőséget* szerez; számos élvet, mely a pusztán agricol államban ismeretlen, hozzáférhetővé tesz, sőt közjává változtat; a *gazdagodást* azáltal, hogy benne a tőke és a munkatényező hatása majdnem határtalan, módfelett elősegíti; míg másfelől a műiparos polgárt sokkal önállóbbá, a természet hatalmaktói függetlenebbé változtatja, sőt azt is eszközli, hogy válságok forradalmak, háborúk, stb. alkalmával, vagyona felett sokkal könnyebben rendelkezhetik, mint a földműves és a mezei gazda.

Nagyfontosságú ezeken kívül a műipar kivált a *bel- és külkereskedési érdekek* tekintetéből. Mert a drága és nehezen hozzáférhető külföldi iparárak, fényűzelmű cikkek vásárlási kényszere alól fölment; a városi és falusi lakosság kölcsönös csereforgalmát élénkíti és fokozza; az ingatag alapú külföldi kereslet helyébe (az által, hogy a népesség szaporodására és fogyasztásképesége nagyobbodására hat) a sokkal biztosb s könnyebb bekeresletet hozza, s számos oly őstermékeknek, melyek külföldre nem is igen szállíthatók, p. o. tej, gyümölcs, tápnövények stb. jólfizető belhoni piacot biztosít.

Ide járulván az is, hogy a nemesítő ipar által a jószágok megfelelőbb alakba hozva (p. o. gabona liszté feldolgozva) a világkereskedésbe bocsáthatatnak, a nemzetközi kereslet tárgyává válnak; s mindezekkel karöltve még a *hajószállítás* és a *közlekedési* ügy is nevezetes lendületet nyer, a mennyiben mind a közlekedés és szállítás eszközeinek előállítására mind azoknak tényleges felhasználására a legnagyobb mérvben ép a műipar és a nemesítő szorgalom kifejlése alapján lesz lehetségessé.

A műipar végül azon foglalkozásnem, a melyben a nemzet természetes képességei, jellemsajátosságai stb. leghűbb kifejezésre jutnak; mely a természeti, a szellemi és a művészi *erők* legnagyobb mértékbeni *hasznosítását* lehetségessé teszi; mint lelegevenebb és legerélyesb termelési ág a társadalom jövedelmének nagy mérvbeni gyors szaporodását eszközli; s magának az emberi leleményességnek, szorgalomnak, ügyességnek és törekvésnek, a tudomány és technika legfőbb vívmányainak egyrészt oka, másrészt okozmányaul tekinthető ²⁾.

¹⁾ A műipar *természete és sajátosságai* tekintetében helyesen jegyeik meg *List*, *Roscher* és *Schäffle*, hogy a műipar sokkal mozgékonyabb mint a földművelés, a bányászat, vagy az erdőszet; továbbá, hogy sokkal kevésbé van tapadva a földhöz, melyen üzetik; kevésbé nemzeties jellegű; s *nyerészkedésre* és *üzérletre* irányulóbb, s a világ-piacz hullámzatainak és conjunkturáinak inkább alávetett. A műipar (mond különösen Roscher) időjáráshoz, *éghajli befolyásokhoz* annyira nincs kötve, mint a mezeigazdaság. A gép- és munkaerők benne minden idő- és évszakban érvényesíthetnek; a *munkamegosztás* benne sokkal tágasb, a mi viszont minél tokélyesb közlekedési és szállítási eszközöket és rendszert tesz reája nézve szükségessé stb. *L. Roscher: System II. k. 19-20. §. List: Pol. Oek. (1842.) I. 171. sk. 284. sk. 1.*

²⁾ Sok szellemdús észrevétel ezekre vonatkozólag *Riehl*: Die deutsche Arbeit című remek dolgozatában, főleg 55-108. lapokon, és *Vacherot*: La démocratie (180ü.; VII-ik és VIII-ik fejezet).

57. §.

A műipar fontossága műveltségi és politikai tekintetben.

De nemcsak közgazdasági, hanem *műveltségi* és *politikai* tekintetben is felette fontos és nagy hatású foglalkozás a műipar. Azon szakában a népéletnek jutván ugyanis érvényre, midőn a vagyoniosság s a szellemi és politikai műveltség már valamivel magasb polczra emelkedett, másfelől szüleménye lévén a *városoknak*, a civilizáció, az államközegek, a kulturai mozgalom és a progressiv elemek e középpontjainak: a műipar először is nagyobb, s szélesb tevékenységi kört szükségei, és oly *szabadsági intézmények* meghonosítását mozdítja elő, melyek a sűrűbb s mozgalmasbbá vált népességnek *szervezését* s üzleti törekvéseit nemcsak nem korlátozzák, hanem inkább támogatják.

E szerint a *személyi szabadság* megszorítása, kereset- és forgalom akadályzó törvények, versenyt és vetélykedést gátló állami intézmények, *rendi elkülönülés* s kasztszerű társadalomszervezet, holtkézi vagyon és hűbéri viszonyok *műiparos országban* fenn nem állhatnak, nagyrészen tarthatatlanok. A mezőgazdasági állapotokban gyökeredző földesúri előjogok, kiváltságok, jobbágytartozások stb. megszüntetése előbb nem is vehető foganatba, mint mikor a városokban az iparos és szabadsági szellem uralkodóvá lett, a *polgári jogegyenlőség* nagy elve elismerésre jutott, a tőke és a munkaerő mint termelési tényezők jobban kifejlettek, és az *aristokratiko-conservatív* hatalmakkal szemközt a *demokratikus* és *progressiv elemek* megerősödtek és egyenjogosultságért küzdeni megkezdték¹⁾.

A műszorgalom terén továbbá: a *szabad, gondolkodás* és *számítás*, a kombináció és a leleményesség sokkal inkább találhatnak érvényülésre; a műipar kivált a mozgó vagyonnak felette sebes növekedését lehetségesíti; az iparos kevésbé földhöztapadt polgár mint az őstermelő; eltekintve attól, hogy a városi és a kereskedési élet sokkal élénkebb érdek- és eszmesurlódást föltételez, s hogy az *újkor* valamennyi nagy kulturai tényezői ezen a téren működnek és hatnak legbelteriesben és logkorlátlanabban.

Hogy meg a statusnak *hatalmi állása* is lényegileg a műiparnak befolyása alatt áll, kitetszik egyebek közt onnan, hogy például háborúk alkalmával műiparilag fejlettebb népek sokkal tökélyetesb eszközök, gépek, *hadszereiknél* fogva is előnyben vannak; a hadviselésre szükségelt *tőkéket* sokkal könnyebben teremtik elő, sőt még a háború csapásait is legtöbbszőr jobban viselik el, mert ügyességük s megújhódási élet-szívósságuk nagyobb szokott lenni, mint pusztán földművelő népeké.

A műiparos ország továbbá azért, mivel a kereset *és jövedelem* sokkal több s *biztosb forrásaival* rendelkezik, könnyebben fizeti az adókat, könnyebben adhat az államnak, ha megszorul, kölcsönöket, hatályosban támogathatja a státust hadi hajó-erővel, szóval mind benn, mind kifelé tekintélyesb állást képes elfoglalni²⁾.

A műipar végre az, melynek körében a jelenkori társadalom legnagyobb s leégetőbb *kérdéseivel* állunk szemközt; mely a racionalistikusból nézletirányt s ennek kifejlését elősegíti; előítéleteket, a régihez való makacs ragaszkodást megszünteti, a *társasulási* ösztönt ápolja, az állami öntudalmat szilárdítja, az emberi ész és akarat hatalmát a természet felett megállapítani segíti és fokozza³⁾.

Mindezek nyomán el kell ismerni, hogy a műipar a *nemzeti erő, hatalom, jóllét, műveltség* és *szabadság* támasza és biztosítója; hogy rajta nyugszik az újkor uralkodó néposztályának a *polgárinak*⁴⁾ (ellentétben a középkori aristocratismussal) valódi jelentősége, állami súlya, tekintélyje; hogy tőle veszi a nemzeti élet nemesb zománczát; s hogy nem vagyunk képesek egy államot vagy népet is felmutatni, mely ipar és műszorgalom nélkül gazdaggá, hatalmassá és műveltté vált volna; s hogy *lemondani* a műipar fejlesztéséről s meghonosításáról, annyi volna, mint lemondani a legfontosb világculturai hódítványok nagyrészének élvezetéről, s visszatérni a primitív egyszerűség, és szegénység azon fokára, melyen a *középkori* emberiség nagy része századokon át tengődött⁵⁻⁶⁾.

¹⁾ A műipar ennél fogva sokkal kevésbé kedvez a rendi elkülönülésnek és az aristokratiai formáknak, mint a mezei gazdaság. A nemesítő ipar e mellett, mellőzve a személyi tekintélyt, a felsőbb rang iránti vak tiszteletet, inkább a törvény abstract szabványához tartja magát; ellentétben a mezei gazdasággal, hol a réginek, a szokásnak, és a hagyománynak nimbusa sokkal nagyobb. A műszorgalomnak a *városokkal* való szoros összefüggéséről a *történet* szempontjából lásd *Roscher: Grundriss* 58. sk. 1.

²⁾ Megmutatta nagyszerű példában ezt legújában a *krímiai* hadjárat, és az 1866. porosz háború.

³⁾ Fényes tanúbizonyságot szolgáltatnak mindezekre nézve *Neumann* és *Chevaliernek* fentebb említett munkáik az 1867-ki párisi világiállításról; míg *történelmi* szempontból *Bücker*: *Weltgeschichte* című jeles művének (1856. II. köt.) utolsó szakaszai és *Honegger*: *Literatur und Cultur des XIX. Jahrhunderts* cz. műv. (1865.) általános része tartalmaznak sok ide vonatkozó becses fejtegetést.

⁴⁾ V. ö. Kosegarten: *Nat. Oek.* 262. sk. 1.

⁵⁾ Kell-e az itt bővebben kifejtettek után még különösen utalnunk arra, mily ropant jelentőségű szükséglet és feladat *hazai közgazdaságunk tekintetében a műipar*, s ennek kifejllesztése; mily ingatag, változékony és bizhatlan alapon fog nyugodni nemzeti háztartásunk mindaddig, míg szélesb terjedelmű, crőteljesb *műszorgalomnak* nem fogunk örvendeni. Komolyan intő körülmény arra, hogy az ez iránybani hiányokon kormányi és törvényhozási, köz-és magán úton mielőbb s minél teljeseb mérvben segíteni törekedjünk.

(Hogy ezeket *apáink* már a 18-ik század kezdetén felismerték, s azóta számos tervek, indítványok stb. kerültek szőnyegre (országgyűléseinken, kereskedelmi és egyéb testületek munkálataiban stb.) kimutatta *szervő*. „A Nemzetgazdasági eszmék történeti fejlődése Magyarországon” (1868.) című munkája 88. sk. 185. sk. 289. sk. 348 s következő lapjain.

⁶⁾ „L'industrie est d'une puissance colossale, et d'une admirable fécondité; dans les plis de son menteau elle porte le bienêtre du genre humain, et avec le bienêtre la dignité de l'homme et la liberté”, mond *Chevalier*. A műipar jellege és jelentőségéről l. még *Roscher*: *IL* 18-22. §. *Kervei*: *Delejtű cz. folyóirat* 1860. 23 sz. *Raw*: *Die Urproduction* stb. 1-22. I. *Hildebrand*: *Nat. Oek.* (1848.) 224. sk. 1. *Deutsche V. Schrift* 1862. Nr. 98. 88-126. I. *Erdélyi*: *N. Iparunk*, s főleg *List*: *Polit. Oekon.* több helyt és *Gesammelte Schriften* (1850.) *IL* köt. végre *Neumann*: *Die Civilisation* stb. és *Chevalier-Horn*: *Die Weltindustrie* cz. műveiket általában.

58. §.

A műipar és a mezei gazdaság közti viszony és egyensúly.

Azon kérdést illetőleg, melyike e két foglalkozásnemnek, a műipar avagy az ősprductió jelentékenyebb-é, s melyik érdemel inkább és előbb támogatást az állam részéről” a következő felelet adható:

Általános *elvként* áll az, hogy minden magasb fejlettségű közgazdaságban a mezei iparnak és a műszorgalomnak bizonyos *egyensúlyja, vagyis* a városi és a falusi foglalkozásnemeknek összhangzó s *helyes arányosságé kifejlése* szükséges, mert egyik a másik nélkül el nem lehet, igazi virágzásra sohasem juthat¹⁾.

Azon *rendsört* (Reihenfolge) pedig illetőleg, melyben a nemzet productiv erei és az állami gondoskodása productió különböző ágaira leghelyesebben volna irányozandó: ez mindenkor azon *viszonylat* szerint határozandó el, melyben a különféle ipar-nemek az emberi és nemzeti *szükségletekhez* jelenkeznek²⁾.

E szempontból vizsgálva a mezei gazdaság és a műipar *történelmi fejlődését* és fontosságát a nemzeti háztartásban, azt találjuk, hogy a népek legalsó műveltségfokán is már a nélkülözhetlen öltözéki tárgyakat, fegyvereket, munkaeszközöket, építkezési szereket előállító *műipar* honos, s a leg-szükségeseb tápszereket, tüzelési és építési anyagokat produkáló mezei gazdaság *mellett* a maga helyét elfoglaló. Habár kétségtelen, miszerint a népek ezen bölcsőkorában műipar és földművelés majdnem kizárólag ugyanazon kézben vagyon, a mezei gazda többnyire egyidejűleg iparos, az iparos egyidejűleg földműves is³⁻⁵⁾.

Tagadhatlan továbbá, hogy a mezei gazdaság alapja és forrása az összes társadalmi háztartásnak; gyökere minden többi iparágaknak, melynek termelvényei a műiparénál egészben véve kevésbé nélkülözhetők; de nem következik innen az, hogy a földipar föltétlenül *első* és minden többi ipar-nemek *felett* álló foglalkozási ág; vagy az, hogy *előbb* minden népnél a mezei gazdaság *teljesen* kifejlesztendő, tőkékkel, munkával, és értelmiséggel egészen ellátandó, s mintha csak *azután*, a földiparnak mintegy *fölöslegeiből* lenne a műipar előteremtendő, erőkkkel, beruházásokkal stb. megtöltendő. Támogatja e felfogást a gyakorlati élet, s azon történelmileg igazolható körülmény, hogy sok műipariág egészen egyidejűleg és azonegy fejlődés polczon jelenkezik a földműveléssel⁶⁾; hogy a műipar korunkban hasonlíthatatlanul magasb technikai és tudományi polczon áll mint a nála idősebbnek állított földművelés; s hogy ez utóbbinak fejlődési menete mindenütt és mindenkor lassúbb volt mint amazé.

Ismeretes dolog lévén, hogy a mezei gazdaság rendesen évszázadokon át azon egy fejlődéspolczon marad mindaddig, míg az időközben megerősödött és virágzásnak induló városi ipar, kézműzet és gyártás azt a fejlesztéséhez megkívántató segédszerekkel és eszközökkel ellátja; valamint az is, hogy magasb fejlődéspolczokon a mezei ipar sokkal nagyobb mérvben függ és irányoztatik a műipartól mint emez amattól⁷⁾.

¹⁾ A szelleműs *Riehl* ezt tovább fejte így formulázta: „In jedem entwickelten Volke ist ein Gleichgewicht der grossen Arbeitsgruppen nothwendig. Eine Nation, die bloss Ackerbau oder Gewerbe und Handel, oder Geistesarbeit betriebe, würde ihr Persönlichkeit im Wettkampfe der Culturvölker nicht daurend behaupten können. Auch wurde eine modern-europäische Nation nicht einmal das Zeug zu einem ordentlichen Staat haben, wenn sie nicht alle Gruppen der bürgerlichen Gesellschaft voll und breit entfaltet in sich trägt“. V. ö. *Riehlnek* Deutsche Arbeit 69 – 74. 1.

²⁾ L. *Schütz*: Nat. Oek. (1848.) 124-127. 1.

³⁾ Közismeretű tény egyébiránt, hogy magasb műveltségi polczon is találkoznak ilyféle szorosb kapcsolatával az őstermelésnek és a müiparnak, a mennyiben t. i. sokszor mezeigazdák egyidejűleg ipar-üzlettel, és viszont müiparosok földműveléssel foglalkoznak. Lásd *Kudler-Éécsy*: id. ni. II-ik kötetét 87-ik §. és *Rau*: Politische Oekonomie I-só kötet 396-ik §.

⁴⁾ A népek életében az első fejlődési lépés (mond Kudler) alkalmasint az, hogy némely mesterségek a házi munkától külön válva, önállólag kezdenek üzetni. így azután a munka- és foglalkozások megoszlása foglal helyet, s előkészítetik lassanként az alap nagyobb kiterjedésű mesterségekre nézve, míg a szaporodó tőke-vagyon, népesség és a fejlődező szakértelmiség más irányban valósítják meg a szélesb terjű vállalatok és iparágak föltételeit stb. 1. tovább *Kudler*: id. m. II. k. 8-4-86. §. *Stein*: Lehrb. der V. W. 856. sk. 1. és *Boucher*: IL k. 20-22. §.

⁵⁾ A nép virágkorában meglevő helyes egyensúly földművelés és műszorgalom közt egyik elsőrendű föltétele és biztosítéka a szociális és politikai erőteljnek és egészségnek.

⁶⁾ Egyebek közt még az is kimutatott legújban, hogy némely ősnépeknél előbb találkoznak *szövéssel* (tehát müipari foglalkozással) mint *szántással*. L. *Lassen*: Indische Alterthanskunde I. k. 814. 1.

⁷⁾ Sok író ezt túlozva olykép értelmezi, hogy a müipart a mezei ipar főié kell helyezni. Péld. *Ganilh* (Écon. Pol. 1827. 235. sk. 1.) „*Malthus* (Statistik 1826. 242. sk. 1.) *Glaser* (Bedeutung der Industrie 1845. 18. sk. 1.) Ellenkezőleg Ad. *Smith*, *Malthus*, és, mások a mezeigazdaság elsőbbségét hangsúlyozzák. L. még *Liszt*: Pol. Oek. 333. sk. 1 *Roscher*: II-ik kötet 22-ik §.

59. §.

Folytatás.

Hibás mindezek nyomán a nézet, hogy minden népre és országra *föletlenül* és *minden életszakban* a mezei ipar bír fő fontossággal; valamint azt sem lehet általában mondani, hogy a nemzetgazdaság fejlődési *fokozatait* a mezei ipar a müipar és a kereskedés *szükséges egymás-utánja* képezi ¹⁾; jelesül még azért sem, mert e tekintetben mindég az illető ország *geographiai*, természeti és *culturai* viszonyai a határozó momentumok, s mivel minden szabályszerű fejlődésfokozat nem az egészben vett foglalkozási ágak, hanem mindenkor maguk a jószágok és termelvények nagyobb vagy kisebb mértékben *szükségessége* és fontossága szerint határozandó meg és méltányolható is helyesen.

Nem következik ebből az, hogy az őstermelésnek a müipar által való túlszárnyaltatása nem káros, vagy ép kedvező eredményekre vezető ²⁾; főleg miután közismeretű tény, hogy ily államokban a tápszerek és átalakítási anyagok előállítása körüli közönbösség, a forgalom-piaczok gyakori hányattatásai, és a világkereskedési válságoknak túlzott befolyása a társadalmi háztartásra mindenkor nehéz bajokat hoz, s elégtelenséget és nyomort szülhet a megtorlódomt gyári népesség köreiben.

Nem következik továbbá az sem, hogy az államhatalomnak vagy egyeseknek törekvése oda lenne irányozandó, hogy a földipari érdekek elhanyagolása vagy háttérbe szorításával: a műipar mesterkéltnél módon és eszközökkel, *minden áron*, s tekintet nélkül az ahhoz megkívántató föltételek meg- vagy megnevelésére, megteremtésük, annak fejlődése eroszakoltassék³⁾.

Ily *műipari* alkotvány ugyanis a legelső nagyobb krízis, vagy az első vihar által tönkre tétetik, erő- és tartandóság nélküli valódi *üveghási növény*, s még oly nagy anyagi áldozatokat is vészen igénybe, hogy az összes nemzetgazdaságnak csak lankasztására, szabályos fejlődésébeni feltartóztatására szolgálhat; a mely szabályos fejlődés, a *szabadság és verseny* uralma alatt (hacsak *egyéb* hiányos pozitív intézkedések által nem lehetlenítettik), többnyire önmagától, minden mesterséges külbefolyás, igazgatás és államgyámkodás nélkül is, a kívánt alakulatokat előhozza⁴⁾.

¹⁾ Mint ezt egyebek közt *List*, s hazánkban gróf *Széchenyi*, s még túlzottabb módon *Török János* állítják.

²⁾ *Roscher* erre nézve így szól: „Ein Hinauswachsen des Gewerbfleisses über diese Grundlage kann nur in Staaten erfolgen, die bloss einen Theil ihrer Nation umfassen; aber es ist ein Element zwar vorübergehenden Glanzes, aber nachhaltiger äusserer und innerer Gefahr.“ Míg egy más jeles szakember (*Rau*: Die ländliche Urproduktion 1857. p. 2 -4.) arra utalván, hogy a műipar felvirágzásával karöltve a földművelésnek mind belterjesbbé kell válnia, hogy az, erőteljes műszorgalom a mezei gazdaságnak leghatásosabb támasza, hogy a természetes határain túl fejlődő ipar válságokat hozand elő, melyek csakhamar a megzavart egyensúlyt helyreállítandják stb. azon nézetet állítja fel, hogy tényleges és állandó túlszámlyaltatása a mezei iparnak a műipar által nem is lehetséges stb. Lásd még *Walker*: Schutzzölle (1867. Dorpat) 27 -28. I. és *Roscher*: System I. k. 263. és II. k. 159. sk. §§.

³⁾ Mint a védvámipárti iskola apostolai és követői követelik. L. alantabb.

⁴⁾ Az *agricol* jellegű és az ipar- és kereskedési műveltség magasb fokára emelkedett állam és társadalom közti különbséget s mindegyiknek természetét helyesen rajzolja *Malthus*: Additions to the essay on population című művének III-ik fejezet 8-10-ik 'szakaszában.

60. §

A műipari politika főelve.

Nem szükséges mindezek után utalni arra, hogy minden nemzetnek, mely az anyagi műveltség és előhaladás pályájáról lemaradni, mások által túlszámlyaltatni, vagy idegen népektől bizonyos függésbe jutni nem akar, a egyébként *physikai* és *sociális* viszonyai nom akadályozzák: azon kell lennie, hogy ereit, képességeit *műipari* irányban is kifejtsse, vagyonosságának és jóllétének *factorait* ezen a téren is érvényesítse és hasznosítsa. Magától értetődővén, hogy ez mindenkor csak oly módon történjék, hogy az östermelési érdekek károsításával, csökkentésével ne járjon, s minden idő előtti, életre nem való ipar erőltetésétől távol maradjon.

Az eddig kifejtettek lesznek *irányadók* arra nézve, mily *magatartást* kövessen a műipar (mint külön társadalom-gazdasági foglalkozás) irányában, az *állam*, és a *törvényhozás*. Főelveként a műipari politikának ugyanis tartható az, 1-ször: hogy az állam a műszorgalom előmozdítására és fejlesztésére minden a státus célja és ereje, meg a közgazdaság termé-

szetével megférő és összhangban álló intézkedéseket megtegye; 2-szor: hogy oly *elsőrendű léteszközök*, melyek a nemzet fennállása és jóllétének föltételei vagy biztosítékai, s a melyek szükség esetében külföldről csak nehezen, vagy épen nem, vagy nem elégséges mennyiségben szerethetnek be: mindenkor lehetőleg az országban *bent* állíttassanak elő, tehát az illető iparágak legelőbb is honosíttassanak meg; 3-szor: hogy első vonalban oly ipari foglalkozási ágakra fordítassék kiváló gond, melyek *belföldi* jóminőségű termelvényeket és nyersanyagokat dolgoznak fel, s melyeknek üzlete az *egészre* nézve is előnyös, nem pedig olyakra, melyek csak áldozattal és folytonos erőfeszítéssel volnának fenntarthatók, s e mellett a *nemzet-élet* szempontjából különös jelentőséggel nem bírnak.¹⁾

¹⁾ Miatán itt az államnak viszonyáról a műszorgalom irányában szólunk, meg lehet érinteni azt is, mily hatósági és *'kormányzati orgánumok* léteznek e foglalkozás-ág vezetésére az egyes államokban. így jelesül legtöbb országban létezik az iparra nézve kapcsolatban a kereskedéssel stb. *minisztérium*, vagy egy különálló miniszteri osztály. Az alsóbb folyamatban a tartományi, kerületi stb. politikai hatóságok intézik az idevágó ügyeket; míg a *véleményezés és tanácsadás* tekintetében nagyobbrészt országos gazdasági *tanácsok* (Conseil supérieur de l'Industrie stb.), azután *iparkamarák* stb. léteznek. Lásd *Stein: Jahrbuch der Statistik und Gesetzkunde* (1863.) 220. sk. 1.

61. §.

Az ipari üzlet a jövedelmezőség szempontjából.

A műipar sikeres fejlődése és mind az egyesek, mind az egész közgazdaságra gyakorlandó jótékony befolyása egyfelől az arra megkívántató értelmiség, tőke- és munkaerőktől, másfelől illő mérvű *jövedelmezőségétől* függ. A műiparosnak jelesül mindenekelőtt annyi tőkére (tág értelemben véve e szót) van szüksége, hogy a nyers-anyagot vagy félgyártmányokat, melyek üzletéhez megkívántatok, szakadatlanul és jóminőségben beszerezhesse; a szükséges gépek, munkaeszközök gyár- és műhelyek felett rendelkezhessek; a munkások bérét pontosan fizethesse; és végül *készítményeit* (az iparcikkeket), melyek jobbára tovább eltarthatok ugyan mint a földipari termelvények, de másfelől a divat változásainak is inkább alávetvék, mindaddig míg haszonnal eladhatja, eltarthassa.

Az iparvállalat *jövedelmezőségét* pedig különösen illetőleg, a műiparosnak, hogy nyereséggel működhessek, az árucikkek eladásánál annyit kell bevennie, hogy a beszerzett nyersanyagok, munkabér, tőkeamatbeli költségek visszaforduljanak, az üzleti álló tőkék használat által elenyészett értékrészlete pótolassék, ezen felül pedig *vállalkozói nyeresége* is maradjon, melyből javításokat tehessen, köz- és magánpolgári tartozásait teljesíthesse, s anyagi helyzetét kellemesbbé változtathassa.

Kitetszik ezekből, hogy a műipar és gyári productió jövedelmezősége az általa előállított termelvények tekintetében kedvező vagy kedvezőtlen piaci árviszonyoktól, a productionnak magának drága vagy olcsó voltától, s mindazon körülményektől függ, melyek az illető üzletekben szükségelt nyersanyagok és tőkék, munkaerők és technikai factorok ára befolyást gyakorolnak, azt föltételezik vagy szabályozzák.

MÁSODIK CZIKK. A műipari üzletformák.

62. §.

A műipari üzlet formái és nemei általában¹⁾.

Műipari üzletformák alatt a nemesítő szorgalom körébe *eljárást* értjük tekintettel arra: „vajjon *nagyban* és mesterségesb eszközökkel, vagy pedig *kicsinyben* és egyszerűbb módon történik-e a termelés.” A *nagyban* vagy *kicsinybeni* üzlet kérdése kiváló jelentőséggel ép a műszorgalom terén bír, s azért e helyütt közelebbi szemügyre vételt szükségei; megjegyezvén, hogy, miután ugyan e feladvány az *általános tanokban* (az 56-ik §-ban) nemkülönben a mezőipar közgazdasági elméletét magában foglaló részben is már némileg meg volt érintve, s az ott kifejtettek némely módosításokkal itten is állanak: e helyütt a *nagy* és *kicsinybeni* iparüzlet csak azon vonatkozásai szerint veendő vizsgálat alá, a melyek szorosan technikai-gazdasági természetűek, s melyek tüzetesb elemzése a műipari élet ezen jelenségkörének teljesebb felfogására szükséges.

Ezt előrebocsátva, lássuk a különböző üzletformákat egyenként.

A műszorgalomnak, tekintve technikai szerkezetét és állását a nemzeti háztartásban, kiválólag *három formáját* lehet megkülönböztetni, melynek mindegyike az általános műveltség és iparfejlődés bizonyos foka vagy szakának felel meg. Jelesül *házipar*, *kézmű* és *gyártás*.

A népek alsó műveltségi fokán²⁾ jelesül az egyszerű és mesterkéletlen házi iparral (Hausindustrie) találkozunk, mint túlnyomó ipari nemmel. Itt ugyanis a műszorgalom mint önálló foglalkozási és kereseti ág még a mezei gazdaságtól el nem vált, hanem ennek mintegy mellékágát képezi. A házi iparnak, (mely főleg a varrás és kötés, a szövés és fonás foglalkozási ágaiban fordul elő) fő munka-eszköze a *kéz* maga, a kézművé a mesteremberi *eszköz* (Werkzeug), a gyártásé a *gép*; – míg az üzlet *helyiségét* és műköretét tekintve, a házipart a családi hajlékban, a kézműt a mesterember műhelyében, a nagy iparvállalatot pedig a gyárban szemléljük; az emberiség *történeti* fejlődését végre illetőleg, a házipar a népek gyermekkorának, a kézmű a középkornak, a gyári iparforma pedig az újkori magas műveltségnek felel meg, és jelenkezvén sajátos kinyomataként.

Megjegyzendő még, hogy napjainkban *háziparnak* azon üzletmódot is szokás nevezni, hol a nagyobb iparvállalat nem gyárakban öszpontosítva, hanem olyképp üzetik, hogy a munkás-családok *saját hajlékukban* gyárak számára megbízás folytán bizonyos iparcikkek készítésével foglalkoznak, mint például a siléziai takácsok Csehország éjszaki vidékein, a selyemiparosok Lyonban és Lyon környékén stb.³⁾

¹⁾ L. még *Roschernek* remek értekezését „TJeber grosse und kleine Industrie” és „Die volkswirtschaftliche Bedeutung der Maschinenindustrie” az Ansichten der Volkswirtschaft cz. (s 1861-ben megjelent) munkája 117-278. 1.

²⁾ Sok helyütt egyébiránt még később is. így például nálunk Magyarországon faluhelyeken, Ausztria és Lengyelországban, sőt itt-ott Német- és Frankhonban is.

³⁾ Ezen formájára a házi iparnak: *Roscher, Leplay, Reybaud* és *Schäffle* azt jegyzik meg, hogy ott hol a gyámok és a munkás közötti viszony közvetlen (azaz nem szívtelen ügynökök által közvetített) és jó, a házipar mind közgazdasági, mind physikai és erkölcsi tekintetben előnyös. Mert mellékfoglalkozások is üztethetnek, a nő és a munkás gyermekei veszély nélkül foglalkodhatnak, a szabadabb levegőbeni dolgozás kevésbé ártalmas mint a gyárnak rekedt légkörébeni, s e mellett az oktatás, a takarékoság és erkölcsös élet is biztosabb. Azon kérdést pedig illetőleg, mely iparágak lesznek ily háziparilag üzhetők, azt válaszolhatni; hogy mennél gépiesebb a productió jellege, mennél hatalmasban működő gőz- és víz-hajtóerők szükségeltetnek a közönségest» nemű készítmények előállítására: annál inkább lesz helyén a *gyár szerű* termelés; mennél tulnyomóbb ellenben a készítményekben az idomzatosság (*façon*) és a specialis műgond, annál megfelelőbb lesz a házi ipar. L. *Schäffle*: National-Oekonom. 452-453. 1. és főleg *Roscher*: Ansichten 159. s következő lapjain.

63. §.

A kézmű mint ipari üzletforma különösen.

A műveltség terjedése, a szükségletek és életélvek fokozódása, valamint a népességnek sűrűsödésével karöltve, a műszorgalom mind több és több ágai fejlődnek ki, és különülnek el, mint megannyi önálló iparüzleti szakok. E szakok mindegyikére egyesek magukat kizárólag szentelik, s az idők folyamában a technikai foglalkozásnemek egész rendszerével találkozunk, mely rendszer azután magával a társadalom egyik osztályával, t. i. a polgárral, vagy középosztálylyal (mely az egykori jobbágyok és szabadodok, vagy bevándorlók és meghonosodott lakosokból alakul) bizonyos összefüggésben jelenkezik.

Az érintett iparágak elkülönülése és önállósulása legkorábban azon jószágok productiója tekintetében szokott előállani, a melyek nélkülözhetetlenek, és általános szükségleteknek megfelelők (p. o. ruházatkészítés, péküzlet, mészárosság, kovácsmesterség stb.), vagyis olyanok, melyek körében biztos és szakadatlan kelendőségre számíthatni. És ezek az úgynevezett *kézművek* (*Handwerk*) ¹⁾.

A *kézműi iparforma* lényege abban áll, hogy a mesterember otthon, háztűzhelye körében, maga vagy több kevesebb segédmunkással (az az legénynyel és gyakormokkal dolgozik) és pedig rendesen idegen ugyan de nem általános, hanem egyénszerű (individuális) szükségletekre, azaz csak a fogyasztók általi *megrendelés* folytán ²⁾, és nem *készletre* (*auf Vorrath*), nem drága munka-eszközökkel s gépekkel, s nem is úgy mint a gyámok: *egyenlő minták* szerint, általános szükségletre és *tömegszerűen* ³⁾.

A kézművesség e szerint jóval magasabban áll ugyan a háziparnár, a mennyiben önálló és szakképzettségi alapon nyugvó foglalkozást képez; de *alantabb* a gyártásnál, a mennyiben munkaereje és tőkéje rendszerint sokkal csekélyebb, munkaszerei, termelési eljárása, s a munka megosztás a vállalatban jóval egyszerűbb, szakképzettségi kellékei kevesebbek, piaczi összeköttetései, kilátásai sokkal korlátoltabbak.

A kézmű minden népnek gazdaságában található; s korunkban, daczára az annyira elterjedt s túlnyomóságra vergődött *gyári üzletnek*, még mindég igen jelentékeny alkatelemét képezi a nemzeti háztartás szerkeze-

tének, sőt *egészen* soha, még a legmagasb fejlődési polczokon se léssen nélkülözhető; miután mindenkor vannak és leendnek *egyéni* *szükségek*, és képességek, kisebbszerű *igényel* és gyorsan fődözendő *szüksége*tek, melyeket az inkább általánosító irányú s tömeges productióra célzó gyártás ki nem elégíthet, s csak az *individuális kívánalmakhoz* jobban alkalmazkodó kézmű alapján lehet fedezni.

Tekintve *hatását* és közgazdasági *jelentőségét* közelebbről, a kézmű a nála erélyesb, hatalmas eszközökre támaszkodó gyár-üzlettel, sokszor a *versenyt* ki nem állhatja; a gyáriüzlettel egyforma tömegeket árukban és készítményekben előhozni nem képes, munkaszolgálati többnyire tökéletlenebbek és drágábbak, szóval a nemzeti vagyonosság és iparhaladás oly hathatós emeltyűjét mint a gyártás nem képezi.

De másfelől ép oly bizonyos az is, hogy a kézműnek is megvannak *előnyei és fényoldalai*, melyeket kevésbe venni nem lehet. Így egyebek közt az, hogy a mesterember jobbára önálló, saját szorgalmára és ügyességére támaszkodó, nem oly függő állampolgár mint a bérért dolgozó gyári munkás; s a vállalkozói, a tőkési és munkabéri jövedelmet maga élvezi; hogy a kézműben a család körébeni dolgozhatás, a *családélet* örömei és gondjaiban való közvetlen részvét: számos erkölcsi előnyökkel jár; hogy mester és segéd, úr és legény egymással sokkal szavélyesb viszonyban áll a kézmű terén mint a gyámok és napszámos, kiket valódi tátongó úr választ el egymástól, a gyárban, hol az alárendelt a fölötte állónak példája és buzdítása, támogatása és segélyezése, sőt erkölcsi fölügyelete jótékonyosságát korántsem élvezzi úgy mint a kézműves segéd a gazdája részéről¹⁾.

Nem említve azt, hogy a *mester legényének* sokkal több kilátása van ügyesség, szorgalom és takarékoság által önállóságra (mesteri állásra) vergődhetni, mint a majdnem örökös szolgálatra utalt gyári munkásnak. Oly momentum, mely a munkásság és kitartás, az önmérséklet és erkölcsös-ség hatalmas rugóját képezi. Végre tagadhatatlan az is, hogy az otthon (a családkörben) való munka számos oly *egészség* és erkölts veszélyeztető alkalmaktól óvja meg az iparost, melyek a gyárban és gyári üzletben majdnem kikerülhetlenek, s nagyobb mérveket öltve az egész társadalom megemeltélyezésére is vezethetnek.

¹⁾ A magyarszó *kézmű* a német *Handwerk*nek felel meg; de nem a szintén gyakran előforduló „*Manufaktur*” szónak, mely alatta német nemzetgazd. írók a *nagybani* ipar azon formáját értik, a melyben kiválóképen emberi munkaerők alkalmaztatnak. Ettől ismét eltérőleg újabb időben *Roscher* Manufaktúrának azon üzletnemet nevezte el, a midőn a *kereskedés* számára háziparilag állítatnak elő bizonyos jóságok. I. *Roscher*: Ansichten 140. sk. 1.

²⁾ Némely kézműves, p. o. a kefekötő, a szegkovács, a kötélgyártó készletre is dolgozik ugyan, de productiójuk rendszerint a fogyasztók kezébe való kicsinybeni eladással van kapcsolva.

³⁾ *Roscher* a kézmű és a gyártás közt abban látja a különbséget, hogy a gyárban *egy* szakképzett ember már maga a vezetés által teljesen igénybe van véve; ellenben a mesterember mint vállalkozó még annyi idővel rendelkezik, hogy mesterségében *közvetlenül* maga is foglalkodtathatja magát. (Ansichten stb. 119 – 121. 1.)

⁴⁾ Ez ugyan némely tekintetben ma már föltétlenül nem mondható, a mennyiben a viszony mester és segéd közt a különböző szociális befolyások alatt jelentékenyen megváltozott, s névszerint a szabadabb egyéni mozgathatással s önállósággal a *szabadosság* is nem kis mértékben foglalt tért.

64. §.

A gyári üzletforma különösen, és szemben a kézműi iparral.

Európa magasb műveltségű népeinél újabb időkben, főleg a XVIII-ik század közepe óta: a nagy tőkéknek egyes kezekbeni összehalmozódása, a munkamegosztás mind nagyobb mérvbeni érvényrejutása, a munkaeszközök tökélyesbedése, a szükségletek és a forgalompiacok körének tágabbulása, másfelől a technikai és a természettudományok haladása meg a gépek feltalálásával karöltve: *nagyobb műiparivállalatok* keletkeztek, melyek egyesek vagy társulatok (részvénytársaságok) által bizonyos erre szánt külön és terjedelmes *helyiségeken* (gyári épületekben) fogatosítottván *gyári üzemeknek* (Fabriken) neveztetnek¹⁻²).

A gyártás, mint önálló műszorgalmi üzlet forma, a fentebb ismertetett kézműtől kiválólólag abban különbözik, hogy nagyobb tőkével, több munkással, gépekkel és kitűnőbb technikai szakképzettséggel vétetik eszközöbe; a termelést tömegszerűen s nem megrendelést bevárva, vagy ahhoz alkalmazkodva, hanem inkább a nyilatkozó *általános* szükségletre és keres létre úzi; nem a közel piacot, hanem a távoli vidékeket s forgalmi gyűpontokat (illetőleg a világpiacot) tartja kiválóan szemelőtt; végre abban, hogy a gyári üzletben nem a *személyes munka*, hanem a *tőke a főelem*, s hogy addig, m ig a kézműnél a vállalkozónak (a mesterembernek) még annyi ideje marad, hogy a munkában közvetlenül maga is résztvehet: addig a gyártásnál a (rendesen fensőbb műveltségű s tehetős) gyámok maga a *vezetés* és igazgatás által egészen igénybevétetik.

A gyáripar minden vállalatra nézve az egész világot vásárpiazczá teszi, s valódi nemzetközi jelleget kölcsönöz a műszorgalmi foglalkozásnak. Ez alapon törte meg a gyárüzlet az ódon czéhrendszert, mert solidaritást föltételez nemcsak egy és ugyanazon nemzetnek tagjai, hanem a polgárosult világ valamennyi népei közt is. *Természetét* különösen tekintve, a gyáripar kiválólólag a természeti és személyi gazdasági erők, a tőkék, az árukeleti conjunkturák megoszlásán és alakulatain alapszik, s azok szerint oszol is meg és fejlődik ki annak tagosulata. Minthogy pedig a műszorgalomban előkelőleg tevékeny tőkék és erőtényezők többnyire mozgékonyak, s egyáltalában sok munka szükségeltetik: az egész gyáriparban a mozgalmasb és személyi jelleg uralkodik.

Szükségtelen továbbá említeni is, hogy a gyártási műszorgalom a telek termékenységétől kevésbé függő, de annyival inkább vonul a vizerők, a tüzelő fában bőség, s minden nehezebben szállítható segédeszközök természetes faktora felé, s annyival inkább vagyon utalva a technika és mechanika, sőt részben még a művészettan vívmányainak is felhasználása és értékesítésére.

Ezek a gyári üzletforma főbb ismérvei, melyek kétségtelenné teszik, hogy a gyártás a kézműipar felett *túlsúlynak* örvend, mely túlsúly az egész ipari és közzgazdasági szervezetnek sajátyszerű alakot kölcsönöz. De még jobban tűnik ki a nagy ipari üzletforma túlsúlyja a kis ipari kézművesség

fölött, hogyha e két üzletformát egyes mozzanataikban *fa eredményeikben* vizsgáljuk.

Igy jelesül a gyári iparban az üzlet az egyes termelési erők és rugók legrészletesebb külön- és tömegalakzatában jelenkezik hol tőke és munka, hitel és szakértelmiség, szervezés és igazgatás különböző irányban de legtökélyesebb módon van alkalmazva és értékesítve. A gyári üzletforma kiválólag a *gépekkel* való működésre lévén alapítva, az újkori munkaszervezet e hatalmas tényezőinek minden *előnyeit* a maga számára biztosíthatta illetőleg gyorsabb, olcsóbb, tömegszerűbb és egyetemesebb jellegű productiót tesz lehetségessé³⁾.

A *gyáriparban a számítás*, a nagy combinatio, meg a tőke áll előtérben és kiváló hatályosságban; e mellett ezen formája az iparüzletnek nem helyi irányú, hanem az ország határain is túl törekvő, s ép ez okból szabad mozgást, korlátlan forgalmat, és tökélyesebb közlekedési eszközöket is föltételező. A kézműves kisebb mennyiségű és csekélyebb értékkel bíró *készítményeit maga árulja*, a gyámok ellenben a kalmárra és kereskedőre bizza az eladást, s az alatt a is szünetlenül folytathatja üzletét, s nem kényszerül idejét, figyelmét, és munkaerőit megosztani.

A gyári készítmény továbbá rendszeren *egyformább, tökélyesebb és olcsóbb*, mert a gyámok gépekkel és tökélyesebb műeszközökkel dolgozik, a nyers- és átalakítási anyagot, tömegesen vásárolván, kisebb költséggel szerezheti be; tőkét, szakképességét, munkaerőit teljesebben értékesítheti; ügyesebb üzletvezetőket és munkásokat tarthat; s a szélesebb alapon foganatosított munkamegosztás és munkaberendezés által is eredményesebb tevékenységet fejthet ki⁴⁾.

Kétségtelen e mellett, hogy a nagy gyámok *sociális és politikai* tekintélye s befolyása is sokkal nagyobb, hogy széleskörű hitele alapján kölcsönre sokkal könnyebben tehet szert; összeköttetéseinél fogva minden ajánlkozó alkalmat jobban felhasználhat; a törvényhozásban, a sajtóban és a községi életben nyomatékos befolyású állást foglalhat el; szóval számos oly előnyöket élvez, melyek a kézművesre és a kis iparosra nézve el nem érhetők.

Bizonyos végül, hogy a gyártásnak mindez előnyei a kézmű felett, a *gyár nagyságával* nemcsak általában, hanem viszonylag is folytonosan *növekednek*, úgy, hogy a mesterembernek a gyámok általi túlszárnyal tatása kétségbe nem vonható tényként jelenkezik⁵⁾.

¹⁾ L. még *Roscher*: *Ansichten der Volkswirtschaft* 129.1. *Bluntschli*: *Staatslexikon* „Fabrikwesen” czikkben. *Babbage*: *Economy of Machinery* (1838 s többször) *Ducpétiaux*: *De la Condition des jeunes ouvriers et des moyens de l'améliorer* (Bruxelles 1842). *Buret*: *De la misère des classes laborieuses* (1841). *Porter*: *The progress of Nations* (1851). *Reybaud*: *Rapport sur la condition etc. des ouvriers* (1863). *Sismondí*: *Nouv. Principes* (1827.) többhelyütt. *Engel*: *Der Preis der Arbeit* (1867). *Brockhaus*: *Polit. Handbuch*(1809.)1. 433-442. 1. *Stuart Mill*: *Pol. Economy* IV- könyv. 7. fejezet. *Lepay*: *Réforme Sociale* (1864.) I. 303. sk. 1. és egyebütt. *Morrison*: *Relation between labour and Capital* (1854). *Rau*: *Pol. Oekonomie* II. köt. 178. sk. §. 202. sk. §. *M. Chevalier*: *Die Weltindustrie im XIX Jahrhundert* (1869. németül Horntól). *Neumann*: *Die Civilisation* stb. 166. s következő lapjain. *Hone gger*: *Literatur und Cultur des XIX. Jahrhunderts* (1865.) 1-61. 1.

²⁾ Fabriken können erst auf einer ganz bestimmten Entwicklungsstufe der

Volkswirtschaft in grösserem Maasse vorkommen. És müssen nämlich die Bedingungen der höheren Arbeitstheilung gegeben sein. Also bedeutende Capitalisten und gebildete Techniker; ein weiter Absatz, und ausserdem ein dürftiger aber doch zahlreicher Arbeiterstand muss sich gebildet haben, der in strenger Subordination etc. zu dienen bereit sei. stb. (Koscher.)

³⁾ Lásd ez egész §-ra nézve alantabb a „Gépek” nemzetgazdasági jelentőségéről szóló §-ot.

⁴⁾ A gyáripari productió olcsóbb voltát illetőleg, megjegyzendő, hogy az úgynevezett főköltések (Generalkosten), melynek például az építkezésre, tüzelésre, igazgatásra vonatkozók, nagy vállalatokban aránylag mindég *csekélyebbek* mint kisebbekben.

^{é)} V. ö. sok szelleműs megjegyzést *Roneggerer*: Literatur und Cultur című művében.

65. §.

A gyáripar főleg társadalmi és politikai vonatkozásai szerint.

A gyáripari üzletforma természetének és hatásainak figyelmes vizsgálása még más, kiváló érdekességű észrevételekre is vezet. Így egyebek közt tagadhatatlan az, hogy a gyáriparban a nagyobbszerű *productiv erőegyesülés* folytán minden *haladás* és előmenetel, épen úgy mint minden *válság* vagy baj, mélyebben és általánosabban éreztetik, mint a kézműben; mert ez utóbbi sokkal egyszerűbb formákban mozog, korlátoltabb körű, és a munka megtermelési tényezők oly nagy mérvbeni solidaritását és összefüggését nem föltételezi.

Sokat tesz továbbá a *gyáripar gyorsabb fejlődésére*, valamint túlnyomóságának megalapítására az, hogy mindég szabadabb mozgásnak örvend, mint a kézmű, a mely számtalan helyi községi korlátok és megszorításoknak van alávetve, s e mellett századokon át a czéhrendszer békőiban is nyögött, melyek megerősödését feltartóztatták.

A gyáriparosok egész életmódja, szokásaik, erkölceik, sociális viszonyaik sok tekintetben eltérők a kézművesekéitől, a mennyiben amott a szabadabb, észlegesb, cosmopolitikaibb iránylat, emitt ellenben a hagyományokhoz, a röghöz, a régihez ragaszkodás a túlnyomó. Végre kétségen kívüli tény az is, hogy maguk a *politikai* viszonyok is bizonyos kapcsolatban állanak a gyáripari üzletformával. így például: az összes *modern alkotmányi* és községszervezeti *formák* csak az iparüzleti formákkal való vonatkozásaikban ítéltetők meg helyesen; a korunkbeli gyáripar ép úgy áll összefüggésben az újkori (szabad mozoghatást, jogegyenlőséget, egyéni függetlenséget stb. alapelvül valló) *constitutionalismussal*, mint a kézművesség és az annak egyik alapját és történeti bázisát képező czéhrendszer a középkori *testület- és község-állammal*; a századunk folyamában oly szomorú jelentőségre emelkedett *tömegnyomor* és *proletariátus* leginkább agyáripar körében gyakorolja befolyását a társadalomra, nemkülönben nagyrésze azon keserű panaszoknak, melyek a sociálisták, vagy a feudal-aristocratiai párt által az *újkori* állam- és közgazdasági szervezet megculturali rend ellen emeltetnek, jobbára a gyári ipar terén felmerült bajok és visszasságok félszeg túlzásából merített érvekre támaszkodnak¹⁾.

¹⁾ Az újkori industrializmusnak állását századunk történetében, és viszonyát a . korunkat *mozgató* szociális, tudományi, politikai és erkölcsi iránylathoz és kérdésekhez: röviden de genialis felfogással ecseteli *Honegger: Literatur und Cultur* stb. című munkájában 1-61. lapon; s némileg *Vacherot: La Démocratie* (1860.) című munkája VII-ik és VIII-ik fejezetében.

66. §.

A gyáripár ellen emelt vádak és ezek közelebbi méltatása.

Nem csekély azoknak száma, kik a gyári industria eddig elsorolt hatásait és természetét mérlegelvén, keserű panaszokat irányoznak ellene, s mint az újkori anyagi művelődés és civilizatió egyik veszélyes szüleményét kárhoytatják¹⁾.

E panaszok a következőkben összpontosulnak:

a) A gyáripár a jövedelem és *vagyon egyenlőten megosztására* vezet, míg a kézműben, hol a vagyoni és tőkebeli kitűnőség, a szakműveltségi túlsúly, a munkaerő tőkélyetesb volta korántsem oly határozó, lényegileg egyenlő tőke-erő és szakértelmiség folytán az üzleti eredmények egymástól nem igen elütők, s ép azért az állapotok és helyzetek jóval nagyobb egyformasága tapasztalható.

b) A gyáripár csak ott honosulhatván meg, hol bizonyos *szegényebb sorsú napszamos osztály* márkifejlett, s a szegény és gazdag, azur és szolga közötti tátongó úrt naponként nagyobbá változtatja, a letbizontalanságban kínlódó gyármunkást szerfelett függővé teszi; s a tőkések és pénzhatalmak uralmát, mely alatt a nagy iparállamok társadalmá nyög, s annyi veszélyt-hozó *elégületlenségi* gyuányag felhalmozódik, még inkább növeli.

c) A gyári üzletforma továbbá a *szociális egyenlőtlenségnek* is egyik kútfeje, a mennyiben, például addig míg a kézműben a mester majdnem mint *hasonló* áll munkásaival és segédjeivel szemközt, a gyáripárban a vállalkozót munkásaitól (ép olyformán mint a mezei ipárban a nagy hűbérurat rögszolgái vagy proletárszerű napi béreseitől) át nem hágható válaszfal különíti el, úgyhogy helyesen jegyzi meg egy jeles szakfőrfő, hogy misem hat oly lankasztólag a gyári munkásra, mint azon nyugtalanító öntudat, hogy minden szorgalma, ügyessége és takarékosága daczára is oly állásra sohase vergődhetik, hogy maga is gyámokká válhassék.

d) A gyáripárnak végre *erkölcsveszélyeztető hatásai* is vannak. Mert a dolgozó néposztályban a gondatlanságot és könnyelmű gyermeknemzési ösztönt ápolja; a munkások családjait felosztlatva háztűzhelyüktől elvonja, s ez által a gyermekek növelésére és ápolására a szülőket képtelenné teszi, a gyermekek és szülők közti kapcsolatát megbontja, a háziasszonyt házias hivatása teljesítésében, a családtagok kölcsönös felügyeletét akadályozza, s e mellett a házi rend és béke fefforgatására is alkalmat ad ²⁾.

e) A gyáripár végre *szociális* és állami tekintetben azon veszélylyel jár, hogy az önálló *középosztályt* lassanként szétporlasztja, fölemészti, mennyiben egynehány szerencsésnek (a ki tudni illik a nagy ipárosok sorába fölvergődhetik) kivételével, az önálló mestereket gyármunkássá válni kényszeríti, és így arra szolgáltat (legalább közvetetten) okot, hogy a társadalom

jövőben csak két osztályból: gazdagok és szegények, gyárurak és proletárokból fog állani³⁻⁴).

¹) Ezek közé tartoznak némely félsocialistikus írók, például *Sismondi* (többrendbeli munkáiban) *Buret* (La misère des classes laborieuses ez. m.). *Villiaumé* (Nouv. Tr. d'Écon. Pol. t. h.) *Lange* (Die Arbeiterfrage 1865.), azután a Szociálisták maguk s ezek között kiválókép a német *Engels* (Die Lage der arbeitenden Klassen in England 1845.) bizonyos tekintetben *Lassalle* is, végre némely vallásias és feudál irányú nemzetgazdák, jelszül *Villeneuve-Bargemont*, *Kosegarten*, *Perin* (De la Richesse dans les sociétés chrétiennes 1861).

*) Nagy erkölcsi veszély rejlik abban is, hogy a gyermek sok rősz példát lát, s a két nem, folytonos együtt lét által nemi kicsapongásokra ösztönöztetik. L. *Biehl* szelleműs megjegyzését id. m. 106. l.

³) Mindezeknek legkiáltóbb színekbeni rajzával a fentérintett írók illető műveikben találkozunk.

⁴) Az itt elősorolt panaszok és érvek valamint az azokra adható felelet: a gépek alkalmazásáról szóló §-ban alantabb még bővebben fejtetnek ki.

67. §

Folytatás.

Mindezekre a következőket felelhetni:

A gyáripari üzletforma által egyes irányokban, eg yes vidéken, vagy időszakban előidézett *bajokat*, *visszásságokat* tagadni, és így az elősorolt panaszoknak és vádaknak bizonyos pontig *jogosultságát* kétségbe vonni, nem lehet ¹). Azonban nagyban és egészben véve, és eltekintve attól, hogy nagy része az emlegetett bajoknak nem a gyáripar meghonosulásának, hanem *egyéb sociális és gazdasági viszonyok* (mindenesetre fájlandó) összműködésének a folyománya²); nem tekintve továbbá azt, hogy legnagyobb része e visszásságoknak már *azelőtt* is, midőn még a gyári üzletforma behozva nem volt, csakhogy *más alakban*, megvala; eltekintve mondjuk e körülménytől, a felhozott *vádak* bizonyosan *túlzottak* és *alaptalanok*.

Meggyőz bennünket e felől a *történetem*, meg a *statistika* alapos tanulmányozása, társadalmi állapotaink figyelmesb s elfogulatlan észlelése, nemkülönben azon ténynek közelebbi méltatása, hogy az, mit a gyáripar tán az egyik irányban ártott, a másik irányban tiszszeresen visszapótolta; hogy korunkban a munkás és a napszámos (egyes kivételektől eltekintve) kétségtelenül jobb, emberiebb életmódnak s anyagilag megnyugtatóbb helyzetnek örvend; s hogy a gyárüzlet számos oly élveket és jószágokat, melyek azelőtt a legtehetősebeknek alig voltak hozzáférhetők, napjainkban a legalsóbb osztálya polgárookra nézve is megszerezhetőkké változtatta³).

A statistika és a népisme gondosb tanulmányozása azon megismerésre vezet, hogy a *középosztály* Európa műveltebb államaiban (melyek itt egyedül jöhetnek tekintetbe) a gyáripar meghonosítása folytán nemcsak össze nem olvadt, hanem napról napra erősbödik, terjed, és a közszabadság és alkotmányos államrend legbiztosb alapzatát képezi. Továbbá, hogy a panaszlott bajok és *visszásságok orvoslása* vagy eljensúlyozására már számos út és mód találtatott fel; az állítólagos könnyelműség, erkölcstelenség, butaság pedig a gyári kerületekben és népességben épen nem nagyobb mint a kéz műi és a mezőipari körökben.

Az elfogulatlan társadalom-búvár kényszerül beismerni azt, hogy az *újkori műszorgalom*, s ép a gyáripar is számtalan új foglalkozási ágakat hozott elő, melyekben az önálló kézműves és a középosztálybeli biztos keresetforrásra talál; s hogy nemcsak hogy nem kevesbedett, hanem inkább nőtt és nagyobbá lett az önálló s független iparosok száma és aránya ⁴⁾. Továbbá azt, hogy a modern gyárüzlet a társadalom szervezetébe valami *kasztaszzerű* új elemet nemcsak hogy nem hozott, a gyári *rend* a polgárság testébe, mint valami *új ék* nemcsak hogy nem fűrődött, hanem inkább arra vezetett, hogy sohasem volt a világ még tanúja nagyobb összműködés, elevenebb kölcsönhatás, egyértelműség és haladási lendületnek, mint ép korunkban, az industrialismus és a gyári ipar e kétségbevonhatlan uralmi korában.

Bizonyos végre az, hogy a *gyárüzlet meghonosításának* és kiterjesztésének is megvannak a maga természetes *halárai* és korlátai, például a szükséglett nagyobb tőkék lassú szaporodása, és folyóvá tételében; a forgalom, az árukelendőség és a szükségletek körének korlátoltságában, illő képzettségű technikai személyzet hiányában stb. Másfelől az, hogy mindenkor és mindenütt lesznek ipar-ágak, melyek (mint már említők) természeteknél fogva, vagy azért, mivel egyéni vagy helyi szükségletekhez kénytelenülnek alkalmazkodni: *gyárilag sohasem üztethetnek*, hanem csak *kézműleg*, s hogy ebben is egyike fekszik azon ellensúlyozó tényezőknek, melyek a gyáriparnak a kézi mesterség fölé való egyoldalú emelkedését akadályozzák.

Mindezeket egybevetve el kell ismernünk, hogy a gyáripari üzletforma az *újkor* egyik legjelentékenyebb s a *többi* kulturai hódítmányokkal szorosan összefüggő, és természetes módon kifejlett alkotványa és szüleménye. Hogy egyidejűleg a nagyipar elterjedésével az élet számos élvei és kényelmei birtokába jutottunk, az emberi *ész* és *akarat* uralma a természet felett, általa rendkívüli módon előmozdított és biztosított; szóval, hogy a gyári üzlet korunk eszmeirányainak és jellegének egyik hű kifejezését és tolmácsát képezi⁵⁻⁶⁾.

A mint tehát egyfelől óhajtható, hogy a vele kapcsolatban álló bajok és viszásságok mielőbb és minél teljeseb mérvben orvosoltassanak; ép oly mértékben kell másfelől óhajtanunk annak ildomos terjedését, kifejlését, mert ezt gátolni vagy akadályozni annyi volna, mint az összes modern cultura és anyagi élet igényleteivel ellentétbe jöni, s a középkori egyszerűség és együgyűséghez visszatérni.

Eredményül áll mindezek után az, hogy a nemzetgazdasági élet rendszerében, jelesül a műszorgalom terén, az említett *három üzletformák* mind-egyikének a maga sajátos jelentősége és helye megvagyon; s hogy ép oly formán, mint a mezei gazdaszatban a kis, a közép és a nagygazdaságok helyes arányát és vegyületét ismertük fel kívánatosnak: itten, a műiparban is, azon alakulatát az üzletviszonyoknak kell legmegfelelőbbnek nyilvánítanunk, a melyben a házi, a kézimű és a gyári iparforma egyaránt, de helyes egyensúlyban és mindegyik a maga természetes terén, van meg és hat közre a nemzeti productió és forgalom közös nagy céljainak elérésére.

¹⁾ V. ö. *Roscher*: f. id. jeles értekezésének több helyeit, *Riehl*: id. m. 106. sk. 1. *Lepiay*: Réforme sociale cz. m. I. k. 303. sk. I. *Verdeil*: L'industrie moderne (1861.) 76-143. I. *Reybaud*: tanulmányait a francia iparosztályról, s *Schmoller* alapos dolgozatát zur Geschichte der deutschen Kleingewerbe (1870.) a 660-704. I.

²⁾ Helyesen mondja e tekintetben *Schmoller* (id. m. 660-661. I.) „Die Krisis des Handwerks ist keine Sache für sich; sondern Folge der allgemeinen Aenderungen unserer gesamten oekonomischen Verhältnisse. Ein totaler Umschwung der Technik und des Verkehrswesens, eine rasche Zunahme der Bevölkerung, eine vollständige Verlegung aller Standorte der Industrie, wie der Landwirthschaft, ein ganz andere Organisation der Produktionskräfte, total veränderte Klassen- und Besitzverhältnisse, ein ganz andere volkwirthschaftliche Gesetzgebung; – alle diese Momente zusammen haben die moderne soziale Frage geschaffen.”

³⁾ Tüzetes bizonyságokat ez állításra nézve a következő §-okban. L. m. *Politisches Handbuch* I. k. 434-437. I.

⁴⁾ Oly szükségletek kielégítésére jelesül, melyek egészen *egyényszerűek*, a fogyasztók személyi kívánsága, ízlése, szeszélyeiből erednek, továbbá oly foglalkozásokra nézve, melyek bizonyos helyhez kötvék, a helyi kicsinybeni szükségletre czéloznak, vagy a melyek nem a jöszág újonkésztését, hanem csak javítását (reparatura) eszközlik: a *specializáló* kézmű mindég alkalmasabb leszen, mint a gyári üzletforma. Így jelesül a szabó, a varga, a pék, a szobafestő, a könyvkötő, az üveges, a mészáros, az órás, a puszkaműves, a kőműves, az ács stb. mesterségben. Találón jegyzi meg erre vonatkozólag egy szakember még „Die Erfahrung beweist, dass in gewissen Sphären trotz der Concurrenz des Fabrikwesens das Kleingewerbe sich nicht nur behaupten kann, sondern selbst an Ausbreitung gewinnt. Die vielfach geäußerte Besorgniss, dass der handwerksmässige Kleinbetrieb dem Grossbetrieb weichen und von letzterem absorbirt werden wird, ist unbegründet.” Maga *Schmoller* (id. m. 664. sk. I.) kényszerül ezt indirekte bevallani, sőt az általa felhozott statistikai adatok (munkája 281-307-ik lap) sem bizonyítanak az ellenkező mellett.

⁵⁾ Azok ellenében, kik korunkat a múlt századokkal szemben ócsárolni szokták, jó lesz a nagy angol státüsferfiu és történész *Macaulay* következő nagyjelentőségű nyilatkozatára utalni: „the more carefully we examine the past, the more reason shall we find to dissent from those, who imagine, that our age has been fruitful of new social evils. The truth is that, that the evils are old, that which is new. is the intelligence which discerns, and the humanity, which remedies them.” L. m. *Hildebrand*: Nat. Oek. (1848.) 170. sk. 186. sk. 211. sk. 224. sk. 1.

⁶⁾ A *modern ipar általános fellegére* nézve helyesen mondja *Verdeil*: „l'industrie moderne est l'industrie transformée par l'intervention des Machines, du Capital, et de la Science; elle se distingue par le mode nouveau du travail et de production, basé sur la concurrence, et la liberté des transactions” (id. m. Előszavát).

68. §.

A gépek szerepe és jelentősége a nemzetgazdaságban.

A gyári üzlettel legszorosb kapcsolatban jelenkezik a *gépeknek* (Machines), mint ez üzletforma tulajdonképeni főfő munkaeszközeinek, alkalmazása ¹⁾).

A gépek behozatala és meghonosítása a műipar s általában a gazdasági üzletek terén valódi forradalmat idézett elő az emberiség összes anyagi viszonyaiban és művelődésében. Szükséges azért e jelenséggel közelebb foglalkoznunk, s különösen a gépi üzlet természetét és hatásait, alapjait és eredményeit tüzetesb vizsgálatnak alávetni. Megjegyezvén, hogy a gépek alkalmazásának kérdése azért szokott tüzetesen itt (a *műipar* nemzetgazdasági elméletében) szemügyre vétetni, mert habár a mezeigazdaság, vagy a közlekedés és forgalom körében is kiválóan szerepelnek a gépek, mégis

hatásaik és eredményeik a közgazdasági élet egy ágában sem tüntethetők fel oly élesen, mint ép a műszorgalmi üzletfolyam terén.

Hogy egyébiránt a gépekkeli üzlet természete és szerepe felől helyesen ítélhessünk, szükség előbb egy pillantást vetnünk azon különbségre, mely a *gépek* és a közönséges *munkaeszközök* közt létezik²). A munka-eszköznél (Werkzeug) ugyanis a mozgató erő még közvetlenül az emberi testtől ered, a tulajdonképeni tényező az ember maga; a *gép* (vagy gépoly) ellenben oly mesterséges alkutú műszer, a hol a mozgató erő már nem egyenesen az emberi test, s a munkaeszköz által előidézett hatás csak közvetett kifolyása az emberi tevékenységnek.

Míg tehát a közönséges *munkaeszköz* (p. o. a kapa, a kalapács, a kanál, a fogó) csak mintegy felfegyverzése, vagy tökélyesb helyettesítője az ember teste valamely tagjának (legtöbb esetben a kéznek), addig a *gép* rendszerint valami mesterségesen összeállított eszköz, melylyel az emberi vezetés mellett, az anyagok vagy természeterek bizonyos szolgálatra, vagy jószág-előhozásra stb. irányoztatnak vagy készítenek (tehát az eke és a lőfegyver, a pöröly és a szövőszék, a nyomda és a gözmozdony stb.).

Történelmileg tekintve, az ember legegőbb rendszerint *állatokat* használt fel az illető munkák végzésére³) (p. o. a járgányban, a hajtókerékben stb.) főleg azért is, mivel nem egy, hanem több helyen szükségül az illető eszközöket, tehát egy könnyen ide-oda vihető tárgyat keresett nevezett céljaira. Lassanként áttértek azután az emberek a *természeterek* (vitorla, a *szélmalmi* készülék, a malomkerék és a *vizesés*), még később a *gőzerő*, napjainkban már a *villany*, és a világosság stb. felhasználására is; s nem túlozunk, azt állítva, hogy ha ez irányban a folyton tökélyesbedő technika és tudomány segélyével inég tovább haladandunk, elérhető lesz oly idő is, a hol az embernek az anyagi munka és üzlet terén más feladata alig leand, mint a természeti mozgás-erőket *megindítani*, a munka-anyagot elkészíteni és a géppel érintkezésbe hozni, meg a gép működését *vezetni*; a helyett hogy maga közvetlenül is venne részt a physikai munkában és fáradságban⁴).

Ezeket előrebocsátva, lássnk a *gépekkeli* működésnek *hatását* és *eredményeit* közelebbről:

A mi *először* is a gépek tulajdonképeni *alkalmazási terét* illeti⁵), ezt kiválólólag azon ipar- és munkaágak képezik, a melyek bizonyos egyenlő nemű és egyforma részekre osztható működést, tömegszerű mérvben, föltételeznek. Ez okból: *nagy-ipar* és *gépekkeli működés* azonos értelmű; igazi eredménynyel a gépek csak nagyobb vállalatokban, illetőleg ott honosíthatók meg leginkább, a hol a *tömeges productió* van helyen (tehát szövési, fonási, nyomdászti stb. iparban, a szállítási üzletben, s nagy kelendőségnek örvendő munkaeszközök, és létszerek előállítására irányuló foglalkozásokban), valamint ott, hol az emberi szükséglet *egyenestítő* (individualizáló) iránylata nem túlnyomó az illető iparágban. A miből könnyen fejthetni meg azt is, miért terjed a gépekkeli működés oly lassan a *mezőgazdaságban*, nemkülönben azon iparágakban, a hol a munka irányzata igen gyakran megváltoztatandó, s a fogyasztók igényeinek gyakori s hirtelen változása: a munkafolyamnak a gépezlet által föltételezett *stabilitását* lehetetlenné teszi.

Szemelőtt tartandó még, hogy a gépüzlet, mint *tömeges előállítás* lehetségesítő munkaszerre alapított, mindenkor nagy fogyasztásra, biztosb árúkeletre, élénk forgalmi piacokra, s gyors meg olcsó szállítási eszközökre van utalva; úgy, hogy ott, a hol e föltételek hiányzanak, közgazdaságilag csekély eredményű léssen, sőt szélesb alapon foganatba sem vehető.

¹⁾ V. ö. az előbbeni §§-okban megérintett irodalmi műveken kívül: *Ort*: Philosophy of Manufactures (1836). *Chevalier*: Cours d'Écon. Pol. I. k. 4. sk. lecz. *Proudhon*: Contradictions économiques I. k. 4. fej. *Batbie*: K Cours d'Écon. Pol. I. k. 125. 1. *Neumann*: Die Civilisation stb 181. s köv. 1. *Chevalier-Horn*: Die Weltindustrie 78. s kov. 1. *Schäffle*: Nat. Oek. 82. sk. 1. *Rau*: Pol. Oek. I. k. 118. sk. §.

²⁾ L. *Schäffle*: 82. sk. 1.

³⁾ Eltekintve attól, hogy alacsony műveltségi fokokon *rabszolgákkal* is végezettek bizonyos nehezebb vagy kellemetlenebb munkák.

⁴⁾ Mennél magasb művelődési polczon áll e szerint valamely nemzet, *annál tökélyehek munkaeszközei*.

⁵⁾ Megjegyezvén, hogy a gépek, ellentétben a minőség és irányzat tekintetében nagyon is *egyenlőten személyi munkaerőkkel*: a tömegileg majdnem véghetetlen, minőség és irányzat tekintetében pedig lényegileg *egyenlő természetűeket* hozzák mozgásba.

69. §.

Folytatás.

A gépek hatását és szerepét vizsgálva, a) azt találjuk, hogy a gépek alkalmazása valamely üzletben *sokkal nagyobb munka-eredményt* tesz lehetségessé, s a productió terjedelmét és foganatosságát jelentékeny mérvben fokozza. Oka ennek a mozgató rugóknak a gépek általi kiváló hatványozásában, az állati, vízi és gőzerők minden irányú teljesb hasznosításában, a munkamozzanatok gyorsítása, folytonossága, s egyformaságában, végre abban rejlik, hogy a gépekkel működő iparágakban a *munkamegosztásnak* majdnem határtalan tere vagy on ¹⁾. b) A gépek alkalmazása, továbbá, az *emberi erőket edzi*, kitaróbbá teszi, és finomabb munkák végzésére képesíti ²⁾, másrészt egyformább, tökélyesb *jobb termelvényt* szolgáltat (mint a közönséges műszer) ³⁾; mert a gép mozgása és hatása mindég egyenlő, kevesebb fennakadással és szüneteléssel járó, s e mellett rendesebb és kitaróbb ⁴⁾ mint az emberi (vagy egy általában a gépek nélküli) munka.

A gépüzletben c) még sok (nyers- és átalakítási termelési) anyag, nemkülönben idő- és munka is megkíméltetik, a minek kapcsolatban az oly igen megkönnyített tömeges productióval és az ez utóbbival járó nagybani anyagbevásárlás, s kedvezőbb hitel- és sociális viszonyok előnyeivel, valamint avval, hogy a gépüzlet az olcsóbb természet- és állaterőket legszélesb mérvben értékesíti s egyéb mellékköltségeken is még takarításokat tesz lehetségessé: az a következése, hogy a (gyári) termelvények rendszerint *olcsóbbak*, a gépekkel előállított készítmények jutányosb áron megszerezhetők mint a kézműi termékek, és így számos jószág és áru, mely azelőtt csak a tehetősek által vásároltathatott meg, most már a fogyasztók millióira nézve is hozzáférhetővé válik ⁵⁾.

A gépüzlet egyik fő vonása d) az, hogy szélesb alapzatánál fogva csak *nagyobb tőke* alapján vétethetik foganatba; mert már maga a gép

beszerzése, jókarban tartása stb. is tőkét föltételez és viszont minden gép és gépkészülék tőkét képvisel; míg másfelől, kétségtelen, hogy valamint a kis-iparban és a közönséges műszerekben az *emberi munka* játssza a főszerepet, a gépeknél a határozó momentumot a *tőke* képezi. Megjegyezvén, miszerint a gépek a vállalkozóra nézve annyiban kockázatos munkaszer, hogy nem igen könnyen vonható ki az üzletből (legalább nem oly könnyen mint az általa helyettesített *munkások*, kik minden pillanatban elbocsáthatók) s másrészt új és czélszerűbb gép vagy készülék feltalálása folyton sokszor a vállalkozó üzleti tőkéjének egyrésze veszendőbe is mehet, vagy legalább értéksökkenést szenvedhet.

e) A gépekkel való működés nagy előnye az is, hogy általa sok új s fontos munka meg tökeerő, személyi képesség stb. ébresztetik s lesz gyümölcsözővé, másfelől, hogy minden rendű és korú, nemű, és testalkotásu munkást (tehát férfit és nőt, gyermeket és felnőttet, épet és csonkát) foglalkodtathatván, a társadalmi munkaerők legteljeseb értékesítését lehetségessé teszi. Nem említve azt, hogy a gépek igen sok élet- és egészségveszélyeztető, lélektompító vagy *undorító munkától* is felmentnek ⁶⁾, a talentom és a lángész előtt, a társadalom javára, minden pályát megnyitják, a folyton tökélyesbedő technika és iparosság legmesszebbható vívmányainak hasznosítását mozdítják elő, s ez által is valóban *humanizáló* és *polgárosító* befolyást gyakorolnak az egész emberiségre.

Ide járul f) az, hogy a gépek alkalmazása a *nemzeti vagyont* fokozza és szaporítja. Jelesül az által, hogy annak mind használati mind csereértékét növeli⁷⁾; minden erőnek és közegnek teljeseb értékesítését lehetségessé, a forgalom és közlekedés élénkítésére hat, és valamennyi productiv tényezők működését hatályosítja.

g) A gépeknek köszönhetni azt, hogy az *alsó osztályok helyzete* (egészen véve) annyiban okvetlenül megkönnyebbedett⁸⁾, hogy az ókori rab-szolgaság ⁹⁾ és a középkori röghöz-tapadság megszüntetethetvén, a társadalmi munka legkellemetlenebb s legsúlyosb része már nem emberek által, hanem mechanikai készülékek segélyével végeztetik, és így ez irányban is a *jog- és emberiség* követeléseai érvényre jutnak.

h) A gépekkeli működés szoros összefüggésben áll korunk irányai, törekvései és szükségeivel; *szabadsági vívmányainkkal* és szellemküzdemeinkkel épágy, mint összes közigazgatási, forgalmi, technikai és hadászati *culturánkkal*¹⁰⁾. Neki köszönünk a köz- és magánélet terén igen sok jótékony hódítmányt; a gépüzlet segélyével tökélyesbítettük *állami szerkezetünk*, szaporíttatnak társadalmi élveink¹¹⁾ stb.

Nem lehet végre i) kétség az iránt, hogy a gépek által az embernek a *természet feletti uralma* és fensőbbsege alapittatik meg; s hogy nagy része azon műveltségi intézményeknek, melyeknél fogva az újkori emberiség az egész ó- és középkori világtól előnyösen eltér, s a fejlődésnek okvetlenül magasb polczán jelenkezik, jórészen a gépek meghonosulása és hatásainak tulajdonítható.

¹⁾ A gépekkeli productio fogatosságára nézve a következő egykét adat szolgálhat bizonyoságul: egy kartonfestő-gép segélyével naponként 12,000 rőf festethetik be több színekkel, holott emberi kézzel csak 400 rőf és egyféle színnel készíthetnek el. Az

1867-i párisi világtárlaton átható volt egy *kisgép-nyomda*, melylyel minden órában tízezer ívet lehet nyomtatni; ugyanott egy szeg-gép volt kiállítva, melyei 24 óra alatt 14 millió szeget lehet készíteni. 1765-ben összesen csak 3 millió font pamut dolgoztatott fel, most már közel 1000 millió fontnyira rúg ama mennyiség; míg a gyapjú-és pamutkészítmények értéke összesen 7200 millió franknyira rúg. A gépszövőszék, melynek mozgásba helyezéséhez csak 2 munkás szükségeltetik, hetenkint 22 darab kelmét (á 3 láb hosszú) készíti el, míg a kézi műves csak 2 darabot bír előállítani ugyan azon időben. A mit néhány évtizeddel ezelőtt a nyomdászatban egy nap alatt 90 munkás állított «lő 90 géppel, most 4 gép és 28 munkás 1 órában állítja elő. Magának Angliának gőzgépei jelenleg 11 millió lóerővel dolgoznak, tehát 77 millió ember munkáját helyesítik. L. Roscher: Ansichten 178. sk. 1. Chevalier-Horn: Weltindustrie 78. sk. 1. Neumann: Civilisation 180. s köv. 1. Kolb: Statistik (1869.) 238. 1.

²⁾ A mit most például egy könyvnyomdában 15 egyén végez (t. i. egy 60,000 betűt tartalmazó ívből 5000 példányban eszközölt kiadás), azt két három századdal ezelőtt 200 ezer leíró sem bírta leírni. Egy horgolókép (Häkmaschine) mely legújabbban a párisi világtárlaton kivolt állítva, képessé tesz egy nőt egy perez alatt 480,000 horgot csinálni, holott szabadkézzel csak 80-at képes csinálni.

³⁾ Mennyivel jobb és szebb például a gépfűrészel szétszelt deszka annál melyet közvetlenül emberi kéz szel szét; vagy a nyomtatott könyv a szabadkézzel írottánál.

⁴⁾ Azaz soha ki nem fáradó.

⁵⁾ „Dadurch erhöht sich der Wohlstand und die sittliche und politische Lage der Massen, welche solange als die Production nur ein geringe blieb, sich in der Unmöglichkeit befanden, ein Reihe der wesentlichsten Bedürfnisse zu befriedigen.“ Mond egy jeles szaktudós. L. még Pol. Handb. I. k. 435. 1.

⁶⁾ Azt jegyzi meg e tekintetben Schäßle: „Die gleichartig „sich wiederholende massenhafte Arbeit, welche die Maschine dem Menschen abnimmt, ist geisttödtend, des Menschen unwürdig, dessen Wesen freie, wechselvolle Bethätigung seiner Arbeitskräfte erfordert. Diese Befreiung des Menschen durch die Maschine, bedeutet für den Staat und die Gesellschaft die Erhebung immer Mehrerer zu freiem sittlichen, schönen Dasein, die Ausbildung eines massenhaften freien Bürgerstandes, die Beseitigung der Sklaverei und der Unfreiheit.“

⁷⁾ Az elsőt névszerint olyképen, hogy, ha az egyik munkaágban fölöslegessé vált munkások más iparágba átmenvén itt szintén productiv módon alkalmaztathatnak, a társadalmi értéksomma annyival gyarapodik, a mit az új üzletben előhoznak; az *utóbbi* az által, hogy a gépekkel előállított gyártmányok fogyasztása rendszerint még nagyobb arányban nő, mint a melyben a készítmények árai alábbszállottak. (Roscher: Ansichten 194-ik s következő lapjain.)

⁸⁾ Stuart Miinek azon állítása, hogy az emberi nem munkafáradalmi a gépek fel-találása és alkalmazása által legkevésbbé sem enyhültek, komolyan nem veendő, s semmi kép sem igazolható.

⁹⁾ Ismeretes *Aristotelesnek* (Ethikájában tett) nyilatkozata, hogy a rabszolga lélekkel bíró munkaszer, és a munkaszer lélek nélküli rabszolga, továbbá, hogy „ha a szövőszék magától fog menni, nem lesz többé szükség rabszolgákra.“

¹⁰⁾ Szélesb értelemben véve, s nem csak a műipar szempontjából tekintve, a gépeket.

¹¹⁾ Lásd alantabb a kereskedésnél, és a közlekedési intézetek elemzésénél mon-dottakat.

70. §.

Folytatás.

Nem vonható egyébaránt kétségbe, hogy a gépek alkalmazásának *némely visszás következései* is meg vannak, és hogy a sok fény mellett az árny sem hiányzik e tekintetben egészen. Ámbár nagy azoknak a száma, a kik e bajokat túlozva, a gépek hatását nagyon is sötét színekben festik, az általuk eszközölt *jót* figyelembe nem veszik, a pauperismus és proletariátus

egyedüli okainak nevezik, azért igaztalanokká válnak. – Lássuk ezt közelebbről:

a) A gépek elterjedésének egyik (el nem hárítható, természetszerű) következése az, hogy *számos munkás*, a kire az új munkaeszköz alkalmazása folytán többé szükség nincsen, *keresetétől megfosztatik*¹⁾, inség és nyomorra jut; másfelől az, hogy sok értékes személyi tőke, munkaerő, képzettség a gépüzlet behozatalával hasznavehetlenné válik, s így a nemzeti vagyontörzs (legalább egy irányban) csorbíttatik. Ezt tagadni nem lehet, s számos, hangosan szóló példa hozható fel az újabbkori ipar történetéből (főleg a nyugati cultur-államokban) bizonyításul. Azonban másrészt az sem téveszendő szem elől, hogy a gépüzlet elterjedésével kapcsolatban számos *új* (munkásoknak keresetet és foglalkozást nyújtó) *iparág* is keletkezik²⁾; hogy a gépek alkalmazása rendszerint lassan és olyképp történik, hogy csak némileg is *számító munkás* idejekorán az illető üzletekből elvonulhat³⁾; továbbá hogy az olcsóbbá váló gép- s gyáripari termékek, valamint a fokozódó *tőkesmporodás* a productió *egyéb* ágainak emelkedését, s így ez alapon is új kereset és foglalkozáságoknak alakulását előmozdítja; végre, hogy egészen véve a gépek feltalálása óta a munkás osztály *anyagi helyzete* nemcsak hogy kedvezőtlenebbé nem vált), sőt inkább positive javult, s hogy napjainkban ép magának a gépüzlet és gyártás elterjedésének folytán ez osztályra nézve számos oly javak, kényelmek és élvek lettek hozzáférhetőek, melyek egykét századdal ezelőtt még a legtehetősb osztályoknak sem állottak rendelkezésére⁵⁾.

b) Egy másik árnyoldala a gépek meghonosításának az, hogy a (tehetősb osztályoknak kiválóig szolgálva, s a tőke accumulatív-erejét egyenesen fokozva) *vagyon egyenlőtlenebb megoszlását* előmozdítják, a gazdag gyárur meg a napszámban dolgozók ezeréi közt igen tág *sociális űrt* teremtnők; a munkásoknak a tőkésektől való *függését* súlyosba változtatják; könnyelmű *gyermeknemzésre*, s így sok tekintetben a proletariátus és a tömegnyomor terjedésére hatnak. Ez árnyoldallal szemközt azonban nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a gépek meghonosodása sok azelőtt nem is sejtett élvezet és kényelmet szerzett, még pedig ép a munkás-osztályoknak is; hogy a tőke és a munka bizonyos iránybani ellentéte, valamint a vállalkozótóli függése a munkásoknak akkor is megvolna, hogyha gépek nem léteznének; hogy a gépüzlet a *demokratikus* egyenlőségi elemeket is fejleszti és szilárdítja⁶⁾ hogy a gyári munkások fizetése általában véve akkora, hogy illő takarékossággal maguknak válságos időre még mindég valamit félretehettek; főleg pedig arról, hogy a *pauperismus és proletariatus* nem kiválólag a gépeknek, hanem az összes újkori ipar- és társadalmi fejlődésnek s az újabb időkben lábra kapott ezernyi sociális visszasságok egész láncolatának szüleménye. Eltekintve attól, hogy igen nagy része, a munkások helyzetében tapasztalható bajoknak nem a gép- és gyáriparnak, hanem magának a munkásosztály eszélytelensége, néha könnyelműsége és kihágásainak tulajdonítható, tehát oly baj, melynek orvoslása az illetőknek saját kezében és hatalmában vagyon.

c) A gépek visszás hatásai közé sorolhatni még azt is, hogy a gyári üzletformát föltételezvé⁷⁾, a *családi életrend felbomlását* mozditják elő; a szülők és gyermekek, a férj és nő közti természetszerű viszony megzavará-

sara⁸⁾ szolgáltatnak néha okot, a gyermekek nevelésének elhanyagolására vezetnek, a két nemnek közös műhelyekbeni együtt-foglalkodtatásánál fogva a szemérem levetésével járnak⁹⁾; s egyes iparágakban valóban lélekölő, majd élet- és egészségveszélyeztető munkának vetik az embert alája¹⁰⁻ⁿ⁾. Megannyi *áryoldalai* a gépekkeli működésnek és gyártásnak, melyek naponta új meg új tapasztalatok által igazoltatnak, s a társadalmat a kellő óv – és ellenszerekről való gondoskodásra utalják. Végre

d) nem alaptalan azon panasz sem, hogy miután a gépi tömegtermelés a fogyasztók fizetési ereje és vásárlási képességével *egyenletest nem mindég* tori, s sok gyári vállalatban az üzlet kedvezőtlen piaci conjunkturák alkalmával kényünk kedvünk szerint meg nem szüntethető, sőt néha még kárral is tovább viendő: időnkint az egész iparos-osztályra legsújtóbban ható *túltermelési és forgalmi krízisek* állanak be, krízisek, melyek évtizedek munkája és fáradságának gyümölcseit megsemmisítik.

¹⁾ A mi annál nyomasztóbb lehet, mennél nagyobb a *munkamegosztás*, a melynél a munkás az illető munka csak egy kis részét végzi. Mennyi munkás, vagy üzletember keresete csökkent például a gépszövészek, vagy a gőzeke, vagy a vaspályái mozdony, vagy a fotografiai készülék feltalálása és elterjedése folytán. Lásd *Roscher: Ansichten* 198-210. 1.

²⁾ Mennyi ember (s részben fensőbb képzettségű egyén) talál például még pedig bő keresetet a gépgyártási iparban, a gőzhajózáti, vaspályái intézeteknél, a telegraphiánál, a nyomdászatban stb.

³⁾ Hogy ez némelykor lehetetlen, nem vonjuk kétségbe. Mindenesetre nagy fontosságú momentum e tekintetben is czélszerű népnevelés és az iparos szakoktatási helyes rendszer életbeléptetése.

⁴⁾ Legújabbban tett észleletek szerint a gyári munkások bére sokkal nagyobb mint a megfelelő kézműi munkásoké, például *Oroszországban* a pamutfonodákban a munkásnő napi bére 1½ frank, a kézműi vállalatban csak 25 centimes. L. még *Schäffle: Nat. Oek.* 88. 1. Egyanez tapasztalható *Olaszországban* és hazánkban is.

⁵⁾ Lásd *Chevalier: Weltindustrie* 79-ik és következő lapjain, és *Polit. Handbuch* I. k. 435-438. 1.

⁶⁾ Épen azáltal, hogy a tömeges productiót és a készítmények olcsóságát vonja maga után; hogy gazdagot és szegényt, úrt és szolgát sok irányban azonegy szabálynak veti alája (gondoljunk a vaspályára), s e mellett a szellemi és anyagi haladás minden vívmányait közjóvá változtatni törekszik. (Ott van a nyomda s a vele összefüggő journalistika, ott a technika és mechanika ezernyi hódítmányai stb.)

⁷⁾ Azaz: a háztűzhelynek elhagyása, és idegen vállalatokban, elszórtan való foglalkozással járva.

⁸⁾ Ezen okoknál fogva támadta meg a nemeskeblű s geniális *Sismondi* legi nkább a gépeket.

⁹⁾ Sőt a nemzési gerjek kora kifejleáét is szülik; s így a törvénytelen gyermekek nagymérvű szaporodására vezetnek. L. még *Roscher: Ansichten* 227-248. 1.

¹⁰⁾ A *katona-újonczosások* alkalmával egyebek közt kitűnt az, hogy a gyári kerületekben (ott, hol a szegényebb munkásnépesség sűrűen egymásmelleit, búzhódt lakokban stb. tartózkodik, munkaidejét pedig egészségtelen, szellőztetést és szabad levegőt nélkü-löző gyári helyiségekben tölti) a legtöbb gyöngé és elsatnyult egyén létezik. Hogy ily körülmények közt *betegségek, mirigyek* stb. szintén seregesen látogatják és tizedelik a gyári népességet, említeni szükséges telen.

¹¹⁾ A *gyermekek munkája* a gyárakban nemcsak akadályozza testi fejlődésüket, nem a legnagyobb erkölcsi veszélyekkel is jár azokra nézve, sőt értelmi művelődésüket egyenesen lehetlenné teszi.

71. §. Folytatás.

A mondottakból folyó *eredmények* a következők:

a) Nagyban és egészben szemlélve, a gépüzlet *fényoldalai* határozotlan túlnyomók az árnyoldalak felett;¹⁾ s e szerint a gépek meghonosítását akadályozni vagy ép megtiltani a legnagyobb félszégesség, az egész nemzetgazdaságot sújtó, indokolatlan intézkedés volna²⁻³⁾.

b) A gépekkel járó bajok részint nem orvosolhatatlanok, részint olyanok, a melyek nem magából a gépüzletből erednek, hanem az általános ipar- és forgalmi élet számos visszás fejlődési mozzanatai, részben maguk a munkások hibái és visszaéléseinek tulajdoníthatók.

c) A gépek alkalmazása nemcsak nem ártalmas, hanem inkább előnyös minden tekintetben ott, a hol (mint például hazánkban is) *elégséges munkáskezek* nincsenek; vagy a hol sogélyökkel *oly jószágokat* leszünk képesek előállítani, melyeket egyébként nem lehetne létre hozni, vagy a külföldtől csak drága áron voltak eddig; megszerezhetők, az országra nézve pedig kiváló fontossággal bírnak.

d) Hibás azon vélemény, mintha gépek nélkül az iparüzletnek *árnyoldalai* nem volnának, vagy mintha a gépek által egyik másik irányban előidézett baj vagy visszátság örökös és *maradandó* volna, melyből szabaddulás vagy menekülés nincsen.

e) Utaltunk már más helyen is arra, hogy a gépmunkának az embermunka feletti túlnyomósága, illetőleg *alkalmazási tere korántsem határtalan*; hogy jelesül nem honosítható meg ott a gépüzlet, hol a productió nem egy és ugyanazon művelet szakadatlan ismétlésén alapszik; a hol a productumok az egyéni ízlés és szükséglethez való alkalmaztatása igényeltetik; vagy ott, a hol az üzlet előreszámítást vagy megkötő szabályok általi előzetes rendezést nem lehetségsít; végre nagy és biztos kel ötre nem számíthatni⁴⁾. Nem is említvén, hogy mindazon foglalkozások, a melyekben a *pillanatnyi elhatározás*, vagy a szabad *szellemi és művészi alkotás* a feladat, szintén kizárnak minden gépi munkát, sőt hogy vannak oly készítmények is, melyek emberi kézzel tökéletesben állítatnak elő mint gépekkel⁵⁾, vagy amelyeknek gépek segélyével előállítása éppen magát ama készítmények fenbecsült értékét csökkentené.⁶⁾

Kétségtelen végre, hogy a gépeknek meghonosítása (ott hol az a dolgok természetes rendje szerint történik) a közgazdaságnak mint „egésznek” s az államnak mint politikai közületnek egyaránt érdekében van; hogy a gépek, mint a szellemi és anyagi haladás hatalmas rugói és közegei, a népelet legfőbb szükségei közé tartoznak; s hogy azért azokat kiküszöbölni annyi volna, mint minden *további iparhaladásról lemondani*, a feltalálási szellemet elfojtani, a középkori feudalizmus és helotizmus békóit föléleszteni, az emberiség fejlődési menetét nem előre, hanem vissza felé tolni akarni t⁷⁻⁸⁾

¹⁾ V. ö. *Chevalier*: Cours I. köt. 6-ik lecke. *Brougham*: Resultate d. Maschinenwesens (Lipsee, 1833). *Fol Uandb*, I. k. 434-438. I. *Neumann*: Civilisation 182. ek. I. *Hildebrand*: Nat. Oek. 227. I.

²⁾ Formaszerű *ludditák*, vagyis *géprombolások* fordultak elő itt-ott a múlt században. Az 6 korra nézve tudjuk a nagy történésznek *Schlossernek* Világtörténelméből (IV köt. 255. 1.) hogy Vespasián császár egyenesen a gépek ellenzőjeként lépett fel. Nevesb újabb írók közül csak *Montesquieu* (*Esprit des lois* XXIII. könyv 15. fejt.), némely paradox észjárású *Socialista*, azután *Wing* (*The evils of the factory system* 1836. ez. m. szerzője), *Villeneuve-Bargemont* (*Econ. Polit. Chrétienne* I. könyv 12-ik fejt.) *Kosegarten* (*N. Oek.* 112. sk. 1.) s kiválókép *Sismondi* (*Nouv. Princ.* I. 365. II. k. 312. 326. sk. és *Études* II. k. 217. 284. és 303. stb.) nyilatkoztak a gépek ellen. *Schäfffle* pedig azt mondja: „Der Streit, welcher noch am Anfange unseres Jahrhunderts über die volksw. Zweckmässigkeit der Maschinen zwischen einer fehlgreifenden Philantropie und der Nationalökonomie gestritten wurde, ist nun verstummt, seine Erörterung fast unpraktisch.”

³⁾ Ha e tekintetben következetesek akarnánk lenni, valamennyi jobb munkaeszközünket is meg kellene semmisíteni. L. még *Roscher* *Ansichten* 251. s köv. 1. és *Verdeil*: *L'industrie moderne* (1861.) 138. sk. 1.

⁴⁾ Tehát drága fényüzelmi áruk készítésével foglalkozó iparágakban is kevésbé.

⁵⁾ Gondoljunk az *indusok* némely drága szöveteire, vagy a szabad kézzel készített *hrüsseli* drága csipkékre.

⁶⁾ Például egy kitűnő arczkép-festmény szemben valami photo gráfiai képpel.

⁷⁾ Találó és igen tartalmas *jellemzése* a jelenkori ipar-fejlődési foknak és üzletviszonyoknak, tekintettel a gyártás és a gépi munkarendszerére foglaltatik a *Pol. Handb. Fabriks- und Maschinenwesen* címűjeles cikkében (I. köt. 483-442., de főleg a 488-ik lapon).

⁸⁾ H ogy a gyári és gépjáratlan *hazánkban* Magyarországon való behozatala és terjedése nemcsak kívánatos, sőt egyenesen szükséges és sürgős, fölösleges említeni is. Bővebben szól erről hazai íróink közül *Erdélyi*: *Nemzeti Iparunk* ezimű könyvének 153. sk. és 260. sk. 1.

HARMADIK CZIKK.

Az iparszervezet, kapcsolatban az úgynevezett „sociális kérdéssel” és a társasulási ügygel.

72. §.

A munkásosztály és a kis-iparosok állása szemben a gép- és gyáripari üzlettel; és az úgynevezett „sociális kérdés” általában.

A századunkban nyilgyors fejlődésnek indult s roppant mérvben elterjedő gyáripari üzletforma, kapcsolatban a nagy tőkének a kicsiny feletti túlnyomóságával, a korlátlan versenyszabadság visszás hatásaival, a vállalkozó és munkás közt azelőtt fennállott patriárhálszerű viszony felbontásával, s a hitel-, pénz- és részvényüzlet mesés terjedelmű intézetek általi foganatosításával: az alsó osztályok, s különösen a *munkás-* és *kis-iparosi* körök sociális és anyagi helyzetét lényegileg megváltoztatá, s egyes irányokban némely eddig *ismeretlen bajokat* és *visszáságokat* szült.

E mélyenmenő változással egykorúlag, a műveltség már valamivel magasb fokán álló, emberi méltóságának élénkebb öntudatával bír ó s az élet

iránt nagyobb követelésekkel föllépő munkás- és kis-iparosi osztályban a *félysetével való elégületlenség* majdnem általánossá vált; vállalkozók és munkások közti súrlódások napi rendűekké lőnek; praktikus államférfiak, agitátorok és elmélet emberei által egész lánczolata a valódi és a képzelt bajok orvoslására czélzó tervezeteknek és bölcselmeknek fejtetek ki, az' egész műveit világ egy új s nagy feladvány előtt látta magát, szóval előállott az úgynevezett „*sociális kérdés*.”

Ezekkel szemközt a nemzetgazdaságtan hivatása a következő kérdéseket elemezni: „mily természetű és alapú a munkásosztálynak a tőkés és vállalkozókhoz való viszonya”; „miként lehetne a gyáripari üzletformából s különösen a tőkének és nagy-iparnak a munka és a kis ipar feletti tuly-súlyjából eredő bajokat orvosolni”? „mily értékkel bírnak egyes újabb társadalombölcsoleti stb. iskolák által ez irányban föllállított tervezetek és elméletek”; s végre „minő állást foglaljon el e tekintetben az állam és a törvényhozás, hogy feladatának megfeleljen”? (*).

¹⁾ Tudunkra ez az első nemzetgazdasági kézikönyv, melyben a „*sociális kérdés*” s a vele összefüggő *társasulási ügy* elmélete mint önálló feladvány, tüzetesb tárgyalásra talál. Azt azonban, hogy az illető kérdések nem részletesen, hanem csak általános fővonalokban fejthetők, szükségtelen talán említeni is.

13. §.

A feladvány különböző iskolák felfogása és iránya szerint.

A „*sociális kérdés*” ¹⁾ némelyek értelmezése szerint mindazon feladványok összeségét foglalja magában, melyek egyáltalában az összes fennálló gazdasági jogi és erkölcsi társadalomrend reformjára, és ennek szélesb körében az alsóbb osztályok helyzetének megjavítására, irányulnak. A dolog természetének és lényegének azonban a fentebb jelzett szűkebb értelmezés felel meg inkább²⁾, s azért csak itt, az *iparrend* formái és üzletalapjai elemzésével foglalkodó szakaszban lehet helye az illető fejtegetéseknek. Megjegyezvén, hogy feladványunk azon részére, mely a munkások és tőkésök köti viszonyra vonatkozik, a következő elemzés, azért mivel erről már máshelyen volt szó³⁾, nem terjeszkedik ki.

Lássuk ezek szerint az újkori ipar- és gyári üzletből eredő bajok és visszasságok orvoslására czélzó tervezőteket és tanokat egyenként. E tanok és tervezetek egy részé bon az *államhatalom direct föllépése* követeltetik & egybek közt a hírhedt német agitator *Lassalle*⁴⁾ és társai azon indítványnyal lépnek fel, hogy a státus a munkás-osztálynak (társulatok és vállalatok alakíthatására) tekintélyes mérvű segélyt, illetőleg *előleget* nyújtson, a politikai alkotmány pedig demokratikus irányban olykép módosíttassék, hogy abban a munkásoknak az *általános szavazatjog* alapján külön képviselőlet és befolyás legyen biztosítva; s egyáltalában a dolgozó néposztály anyagi helyzetének gyökeres megjavítása egyik főfeladatául tűzessék ki a társadalom tevékenységének⁵⁾,

Ezen iránynak egyenes *ellentételét* azon iskola képezi, a mely a praktikus *Angolok* által szolgáltatott példa és tapasztalatok nyomán haladva, s

egyébként is a nemzetgazdaság tanaival öszhangzásban: az egyéni öntevékenység és *önsegélyzés* (Selbsthilfe) nagy elvét hangsúlyozza; a munkásokat és kis-iparosokat az önerejökbeni bízásra, minden állami vagy egyébnemű gegélyzésnek, mely az *alamizsna* színét viselné magán, visszautasítására, s a maguk közti *társasulás alapján* való szervezkedésre, s kölcsönös támogatásra utalja; legbuzgóbb szószólóját (illetőleg alapítóját) pedig az európai hírek örvendő német reformerben *Schuhe-Délitschhen* bírja⁶⁾.

Egy *harmadik* iskola az, melynek főtanágazata abban áll, hogy a fennálló összes ipari gazdasági és társadalmi szervezet félszeg és hiánytéljes, s hogy a sok bajokból menekülés csak úgy várható, hogyha az egész üzlet forgalom jog- és birtokrendszer gyökeresen átalakítatik, a munka és produktió a közhatalom segítségével bizonyos *organizational* vetetik alája, s a tőke és munka, fáradtság és élv sth. közt oly viszony és arány valóstítatik meg, mely az egyenlőség és igazságosság szigorú követelését föltétlenül kielégíti. Ezen tanok a *socialisták iskolájának tanai*⁷⁾.

Lehet még egy *negyedik* iskolát is megkülönböztetni, mely jelesül a *vallás-erkölcsi* elvek alapján vél a fennlévő bajokon segíthetni s a társadalmi reform, s jelesül a munkás-kérdés helyes megoldásának kiinduláspontjaként: a keresztény-egyházi tanok, a humanitás ép a felebaráti szeretet szabályainak követését tekinti⁸⁻⁹⁾,

¹⁾ V. ö. ez egész feladványra nézve: *Leplay*: La reforme sociale II. kötetében több helyütt. *Roscher*: Ansichten stb. id. *L. Stein*: Socialismus und Communismus (1848). *Sildehrand*: Nat. Oek. (1847) 98. ak. 162. sk. 1. *Lange*: Die Arbeiterfrage (1865.) és: *Stuart Mills* Ansichten (1866). *Baumstark*: Zur Gesch. der arbeitenden Klasse (1853). *Bensen*: Die Proletarier (1845). *Becher*: Die Arbeiterfrage (1868). *Lugossy* (Weisz) Béla: A socialis kérdésről (Pest 1870). *Villiammé*: Écon. Pol. III. könyv, s az alantabb külön felemlítendő műveket.

²⁾ A socialis kérdés legszűkebb értelemben egyenlő jelentőségű a *munkás-kérdés-eel* (Arbeiterfrage).

³⁾ Jelesül az „általános tanok” azon szakaszában, melyben a munkabér és munkabéri politika kérdését fejtegettük.

⁴⁾ V. ö. *Lassalle*: Arbeiterlesebuch (1863); System der erworbenen Hechte stb. (1861). Offenes Antwortschreiben (1863.); és *Schulze-Bastiat*, Der oekonomische Julian stb. (1864) ez. munkáit.

⁵⁾ *Lassalle* szerint az állani a munkásosztályoknak gyárok s vállalatok alapítására szükséglett hitel tekintetéből: *kamatbiztosítást* volna adni hivatva. Agitációja folytán azután 1863-ban tetteg életbe is lépett egy általános német *munkás-egylet*, melyben *Lassalle* mint elnök egész 1864-ben bekövetkezett haláláig rendkívül élénk tevékenységet fejtett ki.

⁶⁾ L. ennek 1855 óta több kiadásban megjelent következő műveit: Arbeiterkatechismus, – Vorschussbanken und Creditvereine, – Jahresberichte über die Fortschritte der Genossenschaften, – Associationsbuch für Handwerker stb.

⁷⁾ S főképviseelői ez iskolának *Louis Blanc* az „Organisation du travail” (1840) és *Proudhon* „Problème Sociale”, „Banque du peuples”, „Droit au travail” s egyéb értekezéseivel, melyekből, mint említeni nem is kell, *Villiammé* és *Lassalle* is merítették socialistikus jellegű állami kamatgarantiai eszméiket.

⁸⁾ Ez iskola karvezéreiként a szellemdus német püspököt *Kettelert* (Die Arbeiterfrage und das Christenthum 1864), a belga nemzetgazd. író *Perint*, a francia *Villeneuve Bargemont* s némileg *Rondelet-vt* (Le Spiritualisme dans l'Écon. Politique 1862), azután *Kossegartent*, s a buzgó munkás-apostolt *Hubert* lehet nevezni.

⁹⁾ L. ez egész §-ra nézve még *Schiiffle* remek értekezését: Arbeiter- und Bourgeois-Nationaloekonomie a D. V. Schrift 1864-ki foly. 2-ik füzetében.

74. §.

Ez iskolák bírálatos méltatása, különös tekintettel az „államsegély”, vagy „önsegély” vitakérdésére.

A fentebb jelzett tanokat és terveket közelebről vizsgálva, egyúttal azon *anyagi intézkedések* és *utak-módok* iránt is tájékozódhatni, melyek az úgynevezett szociális bajok enyhítésére vagy orvoslására szolgálhatnak.

A. mi először is a *sociálisták* munkaszervezési terveit illeti, ezekre általában áll az, a mi e társadalom-bölcsészeti rendszerről már fentebb (az 56-60 és a 182 – 185-ik lapokon) kifejtetett; *különösen* pedig az tartandó szem előtt, hogy eme tervezetek megvalósítása békés utón lehetetlen, s csak az összes ipari és forgalmi rend felforgatásával eszközölthetnék, és így a kérdés olyképeni megoldásával járna, mely a tőkés és munkások *kényszerített osztózáására*, a birtokos osztálynak a nem-birtokos általi legigazságtalanabb kifosztására, az egyéni önfelelősség, munkásság és szorgalom lerontására volna alapítva, s e mellett a modern polgárosodás és államrend egyik sarkalatos intézményével, az individuális szabadsággal is ellentétben állván, a legveszélyesebb államhatósági omnipotenciát szülné, tehát a bajnak nem orvoslását, hanem egyenes fokozását és elmérgesedését képeznél¹⁾.

Sokban rokon ezen felfogással az, melynek szószólója *Lassalle*. Jelesül nemcsak azért, mivel a tőke és munka természetes antagonismusából, mint hamis föltevésből indul ki, az alsóbb osztályokban a felsőbbek iránt ellenséges indulatokat ápol, stb. hanem azért is, mivel az „államfogalom” szeretlenül széles értelmezésére építve, végeredményeiben szinte a legfélsezebb státus mindenhatóságot állapítaná meg, s permanens *osztályharcot* idézne elő a vagyonosb és a munkás-osztályok között, melyben a társadalom legjobb erői gyümölcstellenül emésződnének fel.

A szociális bajok s az iparszervezetből eredő visszaességek orvoslását *kormányi utón*, *állami pénzverővel* eszközölni akarni, sem korunk műveltségi és szabadsági irányzataival, sem a status hivatása és rendeltetésével, sem magával az illető osztályok helyesen felfogott érdekével össze nem egyeztethető. Mert habár vannak is esetek és körülmények, melyekben az egyén vagy az osztály, erőinek elégtelenségénél s az *egésznek* érdekében is elérendő céljai biztosítására *állami támogatást* nem nélkülözhet, sőt jogosan igénybe is vehet: kétségtelen az, hogy a kormánysegély utáni esség, s oly magatartása a polgároknak hol minden baj elhárítására a státust hiszik hivatottnak, azért is félsség, sőt közveszélyű, mert olyasmit követel az *államtól* a mire az egyenesen *képtelen*, s mivel ily felfogású népnél, a kormányi gyámság rendszere örökítettik meg, az önerőben és öntehetségbeni bizalom, s vele minden önállósági és öntevékenységi érzet elfojtatik, úgy hogy siker-és iparfejlődés s igazi haladás ily országokban lehetlenné válik²⁾.

Sokkal okszerűbb és megfelelőbb tehát a harmadik rendszer, a mely az államsegély helyett az *önsegély* elvére építi terveit; az egyéni önfelelősség, önerőbeni bizás és az érdek-közösségi sorakozást veszi alapul. - A Schulze-Deutsch-féle rendszer követői azon helyes nézetből indulnak ki, hogy a modern társadalmi bajok elleni orvosszerek nem mindég *magunkon kívül*, hanem önmagunkban, öneljárásunk és magatartásunk megváltoztatam

tásában keresendők; hogy tudatos önkiképzés és művelődés, mértékletesség és takarékoság, gondos előrelátóság és rendszeret, u családi és egyóai erények lelkiismeretes gyakorlása: mint minden osztályt úgy különösen a munkás- és kis-iparos osztályt is igen sok bajtól megóvhat, s sok bajt elviselhetővé tehet.

Legnagyobb érdeme pedig ez iskolának az, hogy positiv reformtervezeteit az associatio nagy és üdvös eszméjére alapítván, a productio, a consumtio és a hitelügy szervezetében a solidaritás és kölcsönösség elvéből kiinduló *társasulást* (Genossenschaftswesen) hozta indítványba, s az úgynevezett *népbankok*, *termelési társulatok* és *fogyasztási egyletek* kezdeményezése és kivitele által egyikét a leghathatósb intézményeknek alkotta meg, melyek az alsóbb osztályokra nehezedő bajok orvoslására s egyáltalában a modern iparszervezet körében a legjótékonyabb reformok keresztülvitelére alkalmasak.

Tökéletesnek egyébiránt ez utolsó rendszer sem tekinthető. Jelesen azért, mivel az állam eszméje és hivatása felőli felfogása majdnem kicsinylésig megy, s a laissez faire, és laiser passer elvét több tekintetben túlzásig viszi; másfelől azért, mivel nem veszi számba kellőképen azon sok esetet és körülményt, a melyben az *állam* a csak általa életbeléptethető *intézmények* nyomán a egyéb módokon is a szegényebb osztályok szellemi és anyagi helyzetének javítására hathat, hatni köteles, de hat tényleg is; sőt, hogy az *önsegély* mint absolut és kérlelhetlenül fogamatba veendő elv nem volna más mint a gyöngébbeknek az erősek általi egyenes elnyomatása, a mit pedig megakadályoztatni, lehetlenné tenni legfőbb törekvése ép ez utóbb nevezett rendszer alapítóinak.

A *negyedik* s utolsó helyen említett (vallás-erkölcsi irányú) iskola tanai szorosan a nemzetgazdaság körébe nem tartoznak, minél fogva, bár jelentőségük kétségbe nem vonható, e helyütt bővebben nem elemeztetetnek³⁾.

¹⁾ V. ö. *Roscher*: Ansichten 275. sk. 1. *Pol. Handbuch* I. 255. 1. *Hildebrand*: Nat. Oek. 224. sk. 271. sk. 1. Jól mondja azért *Röschert*: „Es ist eine für alle Kenner der Volkswirtschaftliche ausgemachte Sache, dass die Gütergemeinschaft dein Volkwohlstande ebenso verderblich sein müsse, wie der Volksfreiheit und der Volksbildung.”

²⁾ *Mascher*: Das Preuss. Geossenschaftsgesetz stb. (1869) és *Schulze-Deutsch* id. művei, meg *Schäffle*: értek. Arbeiter-Nationaloekonomie stb. id. h.

³⁾ L. *Schäffle*: D. V. Schrift 1864. II. füz. 327-358. 1.

75. §.

Eredmények és következtetések.

Minden baj és csapás, mely a társadalmat iparának szabályszerű fejlődésében éri, mindég azon arányban leend kevésbé nyomasztó, a melyben az illető nép igazi öröteljnek, politikai és morális egészségnek örvend; ellenben annál sújtóbb, mennél inkább hiányzik mind ez nála, s mennél nagyobb mérvben fokoztatik az a társadalmi élet egyéb köreiben elterjedt bajok és visszasságok által.

Azt mondhatni korunk egyik elsőrendű tekintélyével, hogy addig, a míg valamely nép a magasb műveltségfokozoi átmeneteiben van, e

műveltségfok minden elemei és alkotványai alulról nézve valódi rózsa-színben jelenkeznek! A mint azonban ama magasb polczra fölértünk, csak hamar azon veszszük magunkat észre, hogy zavartalan boldogság a földön nincs; és tovább „könnyen elfeledi az ember ekkor a régi viszonyok nyomasztóságát s túlozza az újaknak súlyos voltát. A rövidlátók és a gyöngék erre rögtön azt szokták tanácsolni, hogy magát a műveltséget kell mellőzni, hogy árnyoldalai gyökeresen eltávolíttassanak. Oly tanács, melynek kárhoztatandó volta csak kivihetlensége által méretik fel. Az egyetlen sikeres orvosság ép abban áll, *magasb cultura* jó oldalait legteljesebb kifejlésre hozni, úgy azután egészséges népben lesz okvetlenül remény arra, hogy a fényoldalok túlnyomóak lesznek az árnyoldaluk felett!” (Roscher.)

A társadalom által ez ügyben általában követendő eljárást pedig illetőleg ezek lesznek szem előtt tartandók:

A *középkor intézményeihez*, a feudal-rendszer állapotaihoz, hol a dolgozó-osztály anyagi léteiben ugyan (annyira mennyire) biztosítva, de egyidejűleg szolgaságban és földhöztapadtsági viszonyban vala, *visszatérés* korunkban egyáltalában lehetetlen. De ép oly kevésbé lehet menekülésre számítani a jelenkor labyrinthejéből azoknak törekvései alapján, a kik az *industriális kérdést* az egyház és vallás közbejárulásával, avagy a policzia meg az államhatósági *bureaucratismus* segítségével tartják megoldhatónak. Ugyan ily módon nem kereshetjük az üdv és boldogulás útját a minden egyéni szabadságot lerontó socialistikus utópiákban, melyekért, kellő műveltség hiányában, maguk az iparos osztályok itt-ott oly rajongón hevílnek.

Az egyetlen (eddig még eléggé nem nyomozott) megoldási módja a nagy feladványnak: a tőke és munka látszólagos ellentétének, de végfolyamatban igen is öszhangzó érdekeinek egyeztetésében; az egyéni és sociális termelési erőnek a műszorgalom folytonos tökélyesbedésével karöltve történő kifejlésében, s a közép és alsóbb osztályoknak az állam és társadalom öntudatos közreműködésével támogatott önképződése, erkölcsös magatartása, felvilágosodása, és társulásában rejlik. Nem feledve természetesen: a) azt, hogy sok igen sok kül- és belakadály létezik, mely az illető osztályokat e cél elérésében feltartóztatja, s a mely akadályoknak, törvény- és hatósági intézkedések útján, eltávolítása minden polgárosult országban elsőrendű feladat; b) azt, hogy (mint a történelem ezerszeres tanúságai bizonyítják) a munkás-osztályok helyzetének tartós *javítása* mindenkor csak az összes gazdasági, műveltségi és állami élet valódi föllendülésével egyidejűleg történhetik; s hogy a sociális kérdés megoldása csak úgy sikerülhet, hogyha nom elszigetelten egyik vagy másik szempontból, hanem a társadalom minden erkölcsi potenciáinak együttes figyelembevételével, illetőleg öszhatása alapján kíséretetik meg.¹⁾

Ezeknek szem előtt tartására utalva, lássuk először az *állam teendőit*, és azután az ez irányban fő fő fontossággal bíró *társasulást* és annak főbb alakulatait közelebbről.

¹⁾ V. ö. *Baumstark. Zar Geschichte der arbeit. Klasse 45.1. és Schaffle a D. V. Sch. 1864. 2-ik füzet 358-ik l.*

16. §

Az ipar és gyári üzlet körül szükséges állami intézkedések különösen.

Az államhatalom tevékenységének az ipar- és gyári üzlet körül kifejezett bajok orvoslását illetőleg, aránylag nem nyílik tág tér. Vannak azonban mégis többrendbeli fontos intézkedések, a melyek (részint közvetve, részint közvetlenül) a nevezett célokra szolgálva csak *államilag* vétethetnek eszközöbe; s vagy a törvényhozás vagy a kormányzat feladatkörébe esnek.¹⁾ Ide sorolhatók jelesen:

a) Az államhatalom ugyanis mindenekelőtt hivatva van ügyelni Yirra, hogy a gyáraknak mind felállításában, mind belüzletében mindaz kerültessék, a mi által a közbiztonság és egészségügy, a munkások testi épsége és erkölcsi érdekei veszélyeztetnének. Ennek következtében (például) oly gyárak építése, melyek nagyobb tűztelepeket rejtenek magukban, vagy lármás, zajos munkával járnak, avagy veszélyes gőzöket, füstöt és gázokat terjesztenek stb. közintézetek, koródák, templomoktól stb. nagyobb távolságban történjék, s külön állami vagy községi engedélytől függjön. Másfelől a *gyár belső elrendezése* olyan legyen, hogy a munkások kellő szellőztetését a munkahelyiségeknek ne nélkülözzék, kis téren igen sokan össze ne tömegíttessenek, férfiak és nők, a mennyire lehetséges, külön választva foglalkodtassanak, a gőzkazánok gépek stb. a személybiztonságot legkevésbé fenyegető módon helyeztessenek el és kezeltesse-nek, az épület kellő szilárdságú legyen, tisztátlanság, nedves, szűk helyek használata kerültessék.²⁾ Mind e tekintetben az állam részéről külön e czélra felállított *gyár-vizsgálók* (Fabriksinspectoren) szükségeltetnek, kiknek feladata a controll és felügyelet szigorú gyakorlása leend.³⁾

b) Tekintve a *gyermek foglalkoztatását* (a gyárakban) kötelessége az államnak az *ifjú nemzedék* testi és lelki épsége érdekében közbenjárulni, főleg a mi a kiskorúakat illeti, és megtiltani, hogy bizonyos kor (p. o. 10-12. év) elérte előtt gyermekek gyárakban egyáltalában ne alkalmazzassanak, felnőttek pedig, ha alkalmaztatnak, bizonyos időn⁴⁾ túl, vagy éjjel munkára ne szoríthatassanak. Azt, hogy az állam a *teljkorú* munkások munkaidejét is törvényileg megszabja-e vagy sem (mint az itt-ott, kivált maguk a munkások által is követeltetik), általában elhatározni nehéz, mert erre a foglalkozásnemek, a bérvizonyok, a gyárnokok és munkások közti szabad szerződés stb. igen nagy befolyású.

Annyi azonban kétségtelen, hogy ily féle intézkedés által a vállalkozók érdeke igen könnyen sértethetik, mert a munkaidő rövidre szabású folytán álló tőkéjöknek teljesb értesítése lehetetlenné válik, kedvező piaci conjunkturák felhasználása megnehezül, s üzleti nyereségük csorbíttatik; nem említve, hogy legtöbb esetben ilyenmő törvényes határozmányok hatálytalanok is szoktak lenni, sőt, a mennyiben a productió költségesbe lesz, még a belföldi termelvényeknek a külföldiekkel való versenyzése is lehetetlenné tétetik.

c) Az *állam egyik főteendője* lesz továbbá a nagy vállalkozókat bizonyos *gyári rendtartás* behozatalára és ahhoz való szigorú alkalmazkodásra

szóritani. Így egyebek közt megtiltandja a gyáruraknak, hogy munkásikat *készpénz* helyett *árukban* és termékekben fizessék ki (Trucksystem) a ^m rendszerint a legnagyobb visszaélésekkel szokott járn; ép így kötelezendi ő et üzleti helyiségükben mind a gyámokra, mind a munkásra egyaránt szóló *szabályzat* kifüggesztésére, melyben a bér- és munkadíjazás, ^a munkaidő, a kölcsönös jogok és tartozások világosan kitéve legyenek, sa fentebb érintett gyár-felügyelők eljárására nézve is sinőrmérvül szolgáljon.

d) Jó hatású intézményt képeznek *még* helyes szervezetű (s már több államban tényleg be is hozott) *gyár-iparbiróságok* (Fabrikengerichte)⁵⁾, melyek a gyámok és munkások közti perekben eljárnak, s számos visszaéléseket megakadályoznak. Míg másfelől helyeslést érdemel azon legújabbban itt-ott alkotott törvény, hogy még *meg nem szolgált munkabérre* lefoglalás nem intézhető, mert ilykép a könnyelmű hitelezés a munkások irányában megszorítatik, sőt ez utóbbiak egyes szívtelen pénzhajhászok zsarolásai ellenében is megvédetnek.

e) Rendkívül fontos intézkedés a gyármunkások helyzetének javítására nézve *segélyző pénztárak* életbeléptetése, maguknak a munkásoknak az ügyvitelbeni közreműködésével. Ily pénztárak vagy községek, és gyárnokok kezdeményezésével és a munkásoknak kényszerített hozzájárulásával, vagy maguk az önérdéküket jólfelfogó munkások szabad önelhátrózása nyomán alapíthatatnak, s arra szolgálnak, hogy munkaszünet, betegség, üzleti válságok, elaggottság stb. esetére az egyébként talán nagy ínségre jutó munkásokat pénzbeli támogatásban részesítsék.

f) Sokat tehet az állam végül a munkás-osztály állapotának könnyítésére, hogyha a munkások körében mutatkozó hajlamot (jogos célú) *egyletek, társasulatok*, associatiók alapítására a maga részéről ápolja, a szabad egyesülést, a munkások szabad költözködését, ide oda vonulását, gyűlésezését (Constitutionsfreiheit) stb. rendőri intézkedésekkel nem akadályozza vagy nehezíti, jótékony intézetek takarékpénztárak, fogyasztási egyletek, népbankok, betegségi, özvegyiségi stb. pénztárak alapítását előmozdítja; a munkaszünetítő *strikek* alkalmával az általunk fentebb (106. §.) kifejtett elvek szerint jár el, kellő *műveltség* megszerezhetése tekintetéből intézeteket állít, vagy támogat, végre (a mi kivált napjainkban válik mind fontosbba és sürgősbe) *munkás-lakok* létesítésénél közreműködik, hogy az alsóbb osztályok a reájuk nézve mind erkölcsi mind physikai tekintetben oly káros hatású, egészségtelen és költséges lakások helyett megfelelőbb s emberhez illőbb laképiletekbe juthassanak.⁶⁾

Nem helyteleníthető végre, hogyha az állam, oly esetekben, midőn nagyobb szerű *üzletreformok* vagy *válságok* alkalmával munkások ínségre jutnak s létveszélyeztető keresetszünet áll be egyesekre vagy egész osztályaikra nézve: a sújtottaknak *ideiglenesen segélyt nyújt*, vagy az illető *községeket*, jótékonyági *alapokat* stb. anyagi támogatásukra felhívja, s a segélyzést szervezve s vezetve, a baj még nagyobb mérvekbeni fokozódását ellensúlyozni törekszik.

¹⁾ Az itt elősorolandó állami intézkedéseken kívül vannak még sok más feladatok is, a melyeket az ipar s műszorgalom előmozdítására általában van hivatva megvalósítani a státus. Ezekről azonban más §§-ban.

²⁾ Mely végből a gyárnokok minden, innen eredő károsodásokért stb. szigorú felelősség és kártérítés kötelezettségével terhelendők.

³⁾ Hy gyár-vizsgálók újabb időben *Angliában, a Svájcban és Ausztriában* állítottak fel. Kétségtelen egyébiránt, hogy mindez kellő hatályú intézkedés nem leszen, hogyha maguknak a gyáruinak humanitásában, önérdékében, és gondos körültekintésükben istápra nem talál.

⁴⁾ Franciaországban a gyermekek munkaideje 8-12 év közt 8 óra, 12-16 évnél 12, Poroszországban 9-16 év közti egyénekre nézve 10 óra. E mellett mindenütt kötelesek bizonyos időn át iskolát látogatni, újabban még Angliában is, és pedig a 13-ik év betöltéséig.

⁵⁾ Léteznek (1806 óta) *Frankhonban* és rajnai Poroszországban. *Angliában* ugyn. munkási választó-bíróságok is vannak. L. még egyáltalában „*Oie Fabriksgetsetze Englands*” cz. hivat, egybeállítást. (Bécs 1869.)

⁶⁾ L. még *Becher*: Die Arbeiterfrage 180-256.1.

77. §.

A társulási rendszer általában.

A modern iparszervezettel járó bajok tekintetében nagy fontosságú és hatalmas óv- és orvosság az *association*) Az associatió, mint több azonoscéltű egyének bizonyos célra irányzott szövetezése, az egyéni és a *collectiv érdek*et helyesen egyeztető, a gyöngébbeknek az erősebbekkel való versenyzését lehetővé tevő, a tőke hitel és munkaerőket sikeresen összefűző, a legkülönbözőbb elemek külön fejlődését épűgy mint szabad *föderatióját* biztosító, s minden irányban kiengesztelő voltánál fogva *r*) ép a műiparral foglalkodó osztályokra nézve bir kiváló jelentőséggel, a kisiparosok és gyári munkások által használtathatik fel (sőt használtatik is már tényleg fel) kitűnő eredménnyel helyzetök könnyítésére, anyagi és sociális létük biztosítására.

Értjük itt különösen azon alakzatát az associatiónak, a melynél fogva a magukban gyöngé és elégtelen kis-ipari és munkási erők, a végűl, hogy *nagy-erővé* váljanak, s a tőke-gazdag vállalkozókkal versenyezhesenek, bizonyos szervezet alapján szöveteznek, s kifelé, mint közös-érdekű jogilag összefűggő s solidáris kötelezettségű *személyiség* jelenkeznek, vagyis a *társasulatokat* (Genossenschaften).¹⁾ A társasulatok tehát azon *elvre* alapítvák, hogy nem a *nagyipar elnyomása*, nem a modern pénz- és hiteltgazdasági rend felforgatása, nem az államnak mindenbe *gyámkodó* beavatkozása, (az erkölcsileg lealázó) *alamizsna* és szegénysegély, hanem az önérettel bíró iparos polgárok szabad, öntudatos, önjajuk és erélyekre támaszkodó, egymásért egyetemlegesen jótálló, s az *önsegélyt* jelszavul vevő egyesűlése, azon egyedűl biztos és igazolt mód és eszköz, mely a fennálló társadalomrend szellemének és igényleteinek msgfelölőleg⁴⁾ az *alsóbb iparos és munkás-osztályt* egyrészt a gazdagabb és tőkehatalmasb osztálylyal való verseny kiállására, másfelől anyagi állapota javítására képesé teszi.

A társasulati rendszert, széles mérvben látjuk az utóbb lefolyt két három évtized folyamában kifejlődni és érvényre jutni *Angliában*, azután *Németországban*, *Belgium* és *Frankhonban*, sőt már a többi polgárosult államokban is; úgyannyira, hogy ezerek és ezerekre megyen mit azok száma, kik a társasulati rendszer áldásaiban és jótéteményeiben része-

sülnek,⁵⁾ s számtalanok azon társasulati vállalatok és egyletek, melyekben szegény, egyszerű munkások és iparosok rövid idő alatt egyedül Önerjük» szorgalmuk és takarékoságukra támaszkodva, bámulatos dimenziójú üzletet és forgalmat létesítenek, s anyagilag biztos és kellemes helyzetet vívtak ki maguknak.⁶⁾

¹⁾L. fentebb az „Első Rész” 56-ik és 106-ik §-jait.

²⁾*Schäffle*: Bluntschli Staatslexikonja III-ik köt. 482. és 491. 1.

³⁾V. ö. erre nézve különösen *Pfeiffer*: *lieber* Genossenschaftswesen (Lipcse 1863) - *Huber*: Bluntschli Staatslex. „Association” és „Arbeitende Klassen”cikkekben, valamint *Eisebriefer* aus England, Frankreich und Belgien (1854.) ez. két köt. munkájában. *Schulze-betitsch*: Associationsbuch für deutsche Handwerker (1863. s többször). *Becher*: Arbeiterfrage (1868) 1-179. *Véron*: Les associations ouvrières stb. (1865. *Fans*) *Gierice*: Das Genossenschaftsrecht (I. köt. 1868.) 1005. sk. 1. és *Schäffle*: Die Unternehmungsformen a Tüb. folyóirat 1869-ki kötetben.

⁴⁾S távol minden *socialisztikus* épügy mint *feudalisztikus* veilleitásoktól.

⁵⁾L. ezt részletesebben kimutatva *Pfeiffer* épmost id.könyvében, azután *Neumann*: Der wirthschaftl. Fortschritt ez. m. 193-206. 1. *Ludlow és Jones*: Die arbeitende Klasse Englands (angolból 1868.) *Almanach de Coopération* (Paris 1868. 1869.) *Schulze-De-litsch*: Jahresbericht über die Fortschritte der Genossenschaften (1865 óta évenként.)

⁶⁾A legnagyobb példát szolgáltatja az angol *Rochdalei* társasulat, mely 1844-ben néhány szerény szegény munkás kezdeményezése nyomán keletkezve, azóta ügyes s célzzerű szervezet mellett oly tekintélyes associatióvá fejlődött, hogy ma már tagjainak száma ezerekre megyén, üzleti és forgalmi tőkékük és értékük millió forintokra rúg, s az évi osztalék mintegy 400 ezer forint 1. *Pfeiffer*: Genossenschaftswesen 74 sk. és Die Pionniere von Rochdale (Bécs 1868)

78. §.

A társasulat főbb formái és intézményei.

A társasulat főbb *formáit* illetőleg ezek a következők:

a) A *fogyasztási egyletek* (Consumvereine, cooperative Stores).¹⁾ Ezeknek célja a kis-iparos, munkás stb. háztartásában szükséglett élelemszereket s fogyasztalékokat nagyban (s azért olcsóbb áron) bevásárolni, s az egyleti tagoknak kis részletekben, s könnyebben megszerezhetővé tenni. – A (kivált Német- és Angolhonban elterjedt) fogyaszt, egyletek szervezete különböző lehet. Némely egylet az illető kalmárok vagy szállítókkal lép szerződéses viszonyba, s a tagok *bárczákkal* veszik fel a szükséglett cikkekét; másutt, hol az egylet szélesb alapon nyugszik s tekintélyesb pénzerővel rendelkezik, az egylet maga alapít ilyféle üzletet közös raktárral, s az évi nyereség a résztvevők közt szétosztatik.²⁾ - Előnye pedig ez intézménynek általában az, hogy a tagok nem csak olcsóbb, hanem jobb minőségű, s hamisítlan árukat és cikkekét kapnak, s emellett a közérdekűség és solidaritás érzülete, valaminta takarékoság és szorgalom az alsóbb osztályokban ápoltatik és terjesztetik.

b) *Nyersanyag vagy munkaeszköz-be szerző és raktártartó egyletek* (Rohstoff- und Magazinvereine). Itt a társasulás arra irányul, hogy a bizonyos iparág üzéséhez szükségelt nyersanyag (vagy munkaeszköz stb.) nagybani bevásárlás által olcsóbb áron szerzessék meg; – a kész áruk pedig egy e célra bérelt vagy tartott közös rakhelyiségben állandóan ki-

állíttassanak, oly módon, hogy minden egyleti tag ott a maga készítményeit árulhassa. – Ezen formája az iparosi asszociációnak sokhelyütt az úgynevezett, „*ipar-csarnok*” (Gewerbehalle) keletkezésére vezetett, s fő előnyét abban bírja, hogy a kis-iparost üzlete szakadatlan folytatására képesíti, a piaczi esélyek ellen némileg megóalmazza, sőt hitelét is nem kis mértékben növeli.³⁾

c) A *közös lak- és épületszerző társasulatok* (Wohnungs-Genossenschaften, Buildingsociety).⁴⁾ Ezek a tagok által befizetett közös pénzerővel olcsó és egészséges lakásokat állítanak elő, s különbözők egymástól a szerint, hogy némely egyesület a megszerzett lakok, épületek stb. tulajdonosa marad; másutt az illető lakótagoknak, az ár: részletenkinti lefizetése után az épület átengedtetik stb. Néhol ez egyletek a tagok irányában hitelműveleteket is vesznek foganatba, azaz előlegeket, kölcsönöket stb. nyújtanak. A társasulatok ezen alakzatának üdvös volta bizonyítgatásra nem szorul, mert első pillanatra kitetszik, hogy ily módon egyike a modern iparszervezettel járó legnagyobb bajoknak, t. i. az egészségtelen szűk és kényelmetlen munkáslakok, legbiztosban orvosolható.⁵⁾

d) *Termelő társasulatok* (Productions-Genossenschaften, (kooperatív Company). Ezekben az üzleti célokra irányuló *személyi* társulat (Personal-Genossenschaft) ellentétben a *tőke*-társasulattal (Kapital-Genossenschaft)⁶⁻⁷⁾ legteljeseb alakjában jelenkezik. Termelő társasulat azonban nem mindég jeleüti ugyanazt. így nevezetesen egyik formája az, a hol a *kisebb iparosok* bizonyos foglalkozás alapján összeállva közös nyereség és kockázatra viszik az üzletet.⁸⁾ A másik az, a hol a *munkások*, közös üzletre egybegyűjtött kis tőkékkel, mint önálló vállalkozók szervezkednek.⁹⁻¹⁰⁾ Ugyan ily néven nevezte el *Lassalle* az általa indítványozott azon munkás-egyleteket, melyek az állam által tőkeelőleggel és bizonyos nyereségi garantiával lennének ellátandók, a végre, hogy a nagy tőkések és vállalkozókkal versenyehessenek. – A termelő társasulatok rendszere bár itt-ott már a *mezei gazdaságba* is átvitetett, s sikerrel honosított meg,^{10a)} még nem örvend az európai népek gazdaságában szilárd állásának, s inkább csak a *kísérlet* és a *kezdeményezés* stádiumában lévőnek nevezethetnek.¹⁻¹²⁻¹³⁾

e) *Népbankok* (Vorschuss-Vereine, Volksbanken, Banques populaires). Nem annyira a productió és a consumtio, mint inkább a *hitel* bázisára alapított formája a társasulatnak: a *népbank*, vagyis a kis-ipari, vagy előlegezési s hitelegyosületek intézménye. Itt a cél az: az önségély elvének és az *egyetemleges szavatosságnak* (Haftung) alapján a tőke- és hitelhiányban szenvedő kis-iparosok *olcsó pénzt* szerezni, hitelképességét növelni, s tőkegyűjtésüket előmozdítani. A népbankok kezdeményezője és buzgó apostola a már többször említett s a társasulati ügy kifejlése körül általában fényesen érdemesült német agitator és népmember *Schulzedelitsch*. (Ezekrőlazonban tüzetesen csak alantabb a bankügy elméletében lehetsz.)

f) Vannak végül még *egyéb* alakzatai is az asszociációnak, melyek bár szorosan a társasulatok sorába nem helyeztethetnek, az alsóbb osztályok anyagi és erkölcsi állapota könnyebbitésére jótékony befolyásnak, így jelesen: aa) a tulajdonképeni *munkás-egyletek* (Arbeiter-Associationen), melyeknek részint művelődési, részint kölcsönös segélynyújtási céljaik

vannak, s melyeknek különböző formája és szervezete szokott lenni, bb) Az Angliában nagy elterjedésnek örvendő *trade-union-ok*¹⁴⁾, melyek a végből keletkeznek, hogy a munkás-osztálya nagy vállalkozókkal szemben bizonyos rend és fegyelem alapján szervezett és ép azért nagyobb nyomatékkel fölléphető egészszé alakíttassék s közös érdekeit és követeléseit azok irányában hatékonyabban érvényesíthesse.¹⁵⁾ - cc) Az úgynevezett *friendly societyk*, és a *sociétés de secours mutuelek* (felebaráti és kölcsönös segélyzési egyletek), melyek a tagok (s egyéb emberbarátok) betételeiből alakított pénztárakkal rendelkeznek, s a megszorult, keresetképtelen, beteg, elaggott stb. munkásnak (mint egyleti tagnak) természetben vagy készpénzbeni segélyt nyújtanak, dd) Végre a különböző speciál-rendeltetésű egyletek, például betegségi, árvái, özvegyi aggsági stb. pénztárakat és segélyintézeteket alapító egyletek, melyenek kivált Németországban és Angliában találhatók nagy számmal és tekintélyes erőforrásokkal.¹⁶⁻¹⁷⁾

¹⁾ L. Pfeiffer: Die Consumvereine, ihr Wesen und Wirken (2-ik kiad. 1869). *Eichter* u. e cím alatt (1868) *Véron*: Les associations stb. 37 sk. 232 sk. 1. *Vécsey T arnás*: a fogyasztási egyletek (Akad. értekezés 1869.) Pfeiffer munkája több ily társasulat alapszabályait és eljárási rendszerét is ismerteti.

²⁾ A fogy. egyleteket megtámadja *Lassalle* „Arbeiterlesebuch” (1863) cz. műv.

³⁾ Hogy ilyféle egyletek, valamint fogyasztói egyletek *házánkban* is léteznek már, Szükségtelen külön megemlítenünk.

⁴⁾ L. Brämer: Häuserbau-Genossenschaften (1864). *Sax.* · Die Wohnungszustände der arbeit. Klassen (1868. Bécs) és *Laspeyeres*: Der Einfluss der Wohnung auf die Sittlichkeit (1868) ez. becses monographiákat; és *Neumann*: id. m. 197. sk. 1.

⁵⁾ Nagyszerű lendületet vett ez ügy az utóbbi évtizedben Parisban, hol Napoleon császár kezdeményezésére az úgynevezett *cité ouvrière* (államsegélyezéssel) keletkezett.

⁶⁾ A személyi társasulatan az egyén személyi értéke munkaereje stb. a *tőketársasulatanban*, melyre az *adia-v állal átok* alapítvák, a tőke képezvén a döntő momentumot. Alaposan s jogilag is kifejtve *Gierke*: Genossenschaftsrecht, ez. m. I. k. 1055 sk'. 1.

⁷⁾ A termelő társasulatról l. *Pfeiffer*: Ueber Genossenschaftswesen 69 sk. 1. *Véron*: id. m. 168 sk. 1. *Király*: Soc. und Comm. (1868) 108 sk. 1. *Gierke* id. m. 1088. s köv. 1.

⁸⁾ Mitől azonban ismét megkülönböztendő a *részvény-gyár* (Aktienfabrik), a mely inkább tőkésektől alapított s tőkehitellel működő vállalat, melynek a társasulat ezen alakzatával csak igen távolagos analógiája van.

⁹⁾ Itt az egyes munkás nem mint egyén, hanem mint egy nagy vállalkozó személyiség tagja lesz önállóvá, s az egész egylet *gyár-urrá*.

¹⁰⁾ L. még a már fentebb elemzett *nyerrészesülési* és *munkás társasulási* rendszer kérdésénél mondottakat.

¹¹⁾ a) Angliában jelesül a termelő-társasulat eszméjét már néhány évtizeddel ezelőtt *Gurdon* sikerrel valósította meg, s példája már ugyanitt és Németországon szintén eredményes utánzásra talált.

¹²⁾ Tervrajzot ily egyletekre nézve közöl *Schulze-Délitsch* a „Blätter für das Genossenschaftswesen 1867-ki foly. 161 sk. 1. *Pfeiffer*: id. m. 209 sk. 1. és a fr. *Association* ez. folyóirat 1865-ki folyamának 10-ik számbeli melléklete.

¹³⁾ Hogy a társasulás itt ismertett főbb alakzatai *vegyítve* és *combinálva* egy társasulatan is létesíthetnek, – kétséget nem szenved; példa reá a fentismertett *Rochdalei* egylet is.

¹⁴⁾ Némely (kivált angol és német) szakemberek a társasul atnak ket fő formáját különböztetik meg: *distributív* és *productív* egyleteket, s ez elsők sorába mindazokat helyezik, melyek nem termeléssel foglalkoznak. E felosztás azonban sem kimerítőnek, sem logikainak nevezhető.

¹⁴⁾ V. ö. *Huber*: Reisebriefe és id. cikkeit Bluntschli státuslexiconjában, *Man-goldt*: Die Arbeiterverbindungen, stb. (Tübing. folyóirat 1859). Les associations ouvrières, ou les trade-unions (1869)- és *Chevalier*: Weltindustrie 312 sk. 1.

¹⁵⁾ Ugyanazért van állandó gyülekezetük, választmányuk, helyi, kerületi és központi igazgató-bizottságuk stb. Egyik főcéljuk pedig a tömeges munka-felmondások (stíikek) alkalmával a munkásokat segíelyezve, kitartásra és sükeres ellentállásra képesíteni.

¹⁶⁾ A társasulati ügy fontossága legújabbán már az angol, francia, német s osztrák *törvényhozások* által is kellőleg méltányoltatván, többrendbeli ez ügyre vonatkozó *legislativ szabályzatok* alkottattak. L. ezeket *Schulze-Delitsch*: Die Gesetzgebung über Erwerbe- und Wirthschaftgenossenschaften ez. (1869-ben megjelent) becses munkájában.

¹⁷⁾ A társasulásnak is megvannak egyébiránt *ellenesei*; így például a feudal-aristokratiai irányú társadalom-bölcsélok, meg a tanaikat általa veszeljettnek hívó *socialisták* körében l. még *Cernuschi*: Illusions des sociétés cooperatives (1866). *Fawcett*: Political Economy (1863) 10-ikfeji; de főleg *Denkschrift* über die wirtschaftlichen Associationen stb. (1867) s ennek bírálatát *Faucher*; Viert. Schriftje 1861-iki 18-dik kötetében.

79. §.

A társasulás; jelentősége, jellege és alkalmazási tere különösen.

A társasulati rendszer azon eszmére van alapítva,¹⁾ hogy csak belső érték és képesség, munka és szorgalom, öntevékenység és takarékoság alapján emelkedhetik a munkás osztály emberi és sociális rendeltetésének megfelelőbb polczra. A társasulás ugyanazért valódi *önművelődési és gyakorlati iskola* azon erők és erények kifejtésében, melyeken az egyéni, a családi, a polgárzati *rend, jólét* és *emelkedés* alapszik, s melyek érvényülése egyfelől a munkásban és iparosban az önbecsérzetet, s az emberi és politikai hivatásosság öntudalmát ébreszti, másfelől óvó- és ellenszerként hat mindazon *utópiák* és *ábrándtervek* tekintetében²⁾, melyekkel számos újkori népboldogítók (illetőleg ámitók) a fennálló ipari és gazdasági rendet ép magának a munkás-osztálynak legnagyobb veszedelmére és kárával, átídomítani, vagy ép felforgatni törekszenek.

Előnye továbbá a társasulásnak, hogy a következetes takarékoság és szorgalom, valamint a solidáris működés *bámulatos eredményeit* kézzelfoghatólag állítván az érdeket szemei elé: a munkásosztály közönbőségét megtöri, munkabuzgalmát, kitartását fokozza, s nagyobb, fensőbb társadalmi czélok utáni törekvés stb. ösztönzi. – Ide járul az, hogy ezen rendszer a közületi *autonómia* s a *helyhatósági igazgatási* szervezet megvalósítására is előkészítő iskolául szolgál; az alsóbb osztályok *politikai érlelődését* előmozdítja; a munkás- és a birtokosi osztály közt létező *veszélyes ür* kitöltésére vezet; mert az egyenletes jóléti és műveltségi színvonalnak helyreállítására hat, s egyidejűleg a *tőkét democratizálja*, a nélkül, hogy ez utóbbit vagy birtokosait megtámadná, avagy azt követelné, hogy az ajándék, vagy kamatlan kölcsön alakjában a nem-tőkés osztály rendelkezése alá bocsájtassék³⁾.

Természetét és jellegét vizsgálva, a társasulat mint vállalati forma, az egyéni és a részvényüzleti vállalatoktól abban tér el, hogy emezeknél a szükségelt tőke már *kezdetől* megvan, a társasulatnál ellenben csak a tagok

időközökénti megtakarítványaiából származó betételeiből képeztetik.⁴⁾ A miért is ezen üzletforma oly vállalatoknál, melyek már kezdettől fogva *nagy tőkére* szorulnak (p. o. vaspályaépítés, bányaművelés, nagykereskedőség), sohase alkalmazható. Fényoldala ellenben az, hogy mind terjeszkedésében mind contractiójában a gyakorlati éltől szükségeihez igen jól alkalmazkodhatok; hogy nagy álló tőkék beruházását (fixírozását) nem igényli; a piacz és forgalom esélyei szerint szabadabb mozgást lehető- esít. – A vezetés és igazgatás végre a társasulatokban lényegileg *demokratikus*, a mennyiben a közgyűlés egyenlő szavazatjogú tagjai (ezek megbízottjai) kezében nyugszik; a solidáris és korlátlan személyes szavatosság elvénél fogva *adósság-csinálásra* oly könnyen mint részvénytársulatok nem vete- mednek; szédelgés, fortélyos üzleti eljárás pedig szinte sokkal csekélyebb térre talál a társasulatok működésében mint actia-vállalatoknál.

Nem következik ezekből, hogy a társasulás: minden sociális baj és veszély elleni *panacea*; hogy az associatióknak árnyoldalai nincsenek; hogy a társasulatok ezer meg ezer (részint az embereknek, részint a dolgoknak természetében rejlő) nehézségeken és akadályokon hajótörést nem szenvedhetnek,⁵⁾ s hogy a pusztá társasulási *formák* már magukban is elégsé- gesek a fent érintett jó hatások előidézésére! – Csodákat művelni ugyanis a társasulás se képes; eredményességéhez: illő soliditású, értelmes, munka- szerető és ildomos *elemek* (tagok) stb. s helyes szervezet szükségeltetik; s egyáltalában csak azon egyletek és társasulatok fognak fényesb resulta- tumokat felmutathatni, melyekben az egészséges elemek és tényezők ha- tározottan túlnyomók, a *rosszaknak* pedig, magukat érvényesíthetni, a legkisebb tér nyílik! Végre bizonyos az is hogy mindég vannak és lesznek rétegek az alsóbb osztályokban, a melyekre a társasulás jótéte- ményei azért ki nem terjeszthetők, mert az ez által föltételezett tisztes *önsegélyre*, igenis nyomorú helyzeteknél fogva, képtelenek, s csak *jótekonny adakozás* útján egyenesíthetnek fel; vagy olyanok, a melyek jótekonysági vezérlet nélkül önmagukon segíteni nem bírnak, tehát idegen támaszra és közbenjárásra szorulnak.⁶⁾

¹⁾ V. ö. *Schäffle*: remek értekezését: „Die verschiedenen Unternehmungsformen” a Tüb. folyóir. 1869-ki foly. 261 sk. 1.

²⁾ *Király*: (Soc. und Comm. 84-87. 1.) a társasulást socialistikai jellegű intéz- ménynek mondja, mert (mond) benne a vevők egyidejűleg eladók is, a társulat nyere- sége a tagoké is és megfordítva, s mivel a munkaszervezetben a kölcsönösség elve van érvényre juttatva. – Mi a kifejtettek nyomán e véleményt nem oszthatjuk.

³⁾ Szépen mondja *Véron*: „pour moi, je l'avoue, le mouvement que je vois com- mencer dans toute l'Europe (érti a társasulati mozgalmat) me parait plus féconde que celui même, qui au moyen age, a créé les communes et qui a fondé sur le travail la liberté politique du tiers état. Dans ces *aspirations*, qui partout se révèlent parmi les popula- tions ouvrières, je vois le commencement d'une révolution immense, d'autant plus admi- rable, qu'elle est pacifique, et qu'elle ne coûtera a personne ni larmes, ni sangs. (Les associations stb. 287. 1.)

⁴⁾ Minél fogva e társasulat *kényszertárcsatorna-intézet* jellegével is bír, miután min- den tag meghatározott időközökben, a társulati pénztárakba bizonyos összeg-részt befiz- zetni tartozik, különben elveszti tagsági jogát.

⁵⁾ L. e tekintetben *Roscher* mély ember- és életismeretről tanúskodó nyilatkozatait „Ansichten” stb. ez. műnk. 266-269. 1.

⁶⁾ Azért mondja *Roscher*: általános érvényességű s mindenütt alkalmazható *spe-*

cifikus nemzetgazdasági kórok ellen nem létezik. Igen sok van megnyerve már akkor, hogyha a jobbaknak és az értelmesebbeknek az *alsóbb* osztályokból alkalom nyílik, szorgalom és erőfeszítés által, a *felsőbb osztályokba* emelkedhetni.

NEGVEDIK CZIKK.

A czéhrendszer és az iparszabadság.

80. §.

Szabad és korlátolt iparüzlet általában.

A műipari foglalkozás minden államban bizonyos *jogi szabályzatnak* van alávetve, a mely az iparos osztálynak az *üzlet* szempontjából állását az állam és a társadalom irányában, határozza meg, s különösen az iránt intézkedik, mily föltételekhez van kötve az iparosra nézve az önálló megtelepedés és üzletalapítás; s jelesen a *czéhrendszer*, vagy *iparszabadság*, vagy az *engedélyezési* eljárás szolgál-e alapul az üzletjog elnyerésének!

Ez intézkedések összesége az ipar *jogszerkezetének* (Rechtsverfassung der Gewerbe) is neveztetik, törvényhozási utón szokott megállapíttatni, s (legalább részben) a közhatalomnak az ipar irányában állását és magatartását is szabályozza.

A nemzetgazdaságtan az e körbe tartozó kérdések közt kiválólag arra fordítja figyelmét, melyikét az érintett *rendszereknek* kövesse az állam iparpolitikájában, vajjon a czéhszerkezet, az iparszabadság, avagy az engedélyezési rendszer felel-e meg jobban a közzgazdaság és a társadalom érdekeinek. – Megjegyezvén, miszerint a *czéhek* és a *szabad ipar* körüli nagy vita-kérdés többnyire csak a kézművesség és a kls-ipari üzletre vonatkozik, ellenben a nagy-ipart és gyártást, mint a mely czéhkorlátok közé való szorítást majdnem lehetetlenné teszi, tekinteten kívül hagyja. Lássuk az említett rendszereket közelebbről.

81. §.

A czéhrendszer.

Czéhek (Zünfte) alatt értetnek: „bizonyos helyen egyféle mesterséget űző kézműveseknek iparuk s polgári állásukat illető előnyök elérésére alakult egyesületei.” – A czéhrendszer egyik lényeges vonása a *czéhkényszer*, mely abban áll, hogy azok, kik nem tagjai a czéhnek, az illető iparág gyakorlásától *elzárattak*; másfelől, hogy a czéhbeli tagok bizonyos *korlátoltatásoknak* vettetnek alája. – A czéh maga lehet *zárt* és *nem-zárt*; amott a czéhtagok száma meg lévén határozva; a mi bár nincs úgy a nem-zártaknál, mégis a belépni kívánókra nézve annyi föltétel van megszabva, hogy tulajdonképp nemzárt vagy *szabad* czéhekről nem is lehet szólni.

A czéhszerkezet egyike a legsajátosb s legrégebb intézményeknek. - *Eredetét* némelyek egyenesen az ókori népekig viszik vissza;²⁾ bizonyossággal azonban a középkor utóbbi századaiba helyeztetni, a midőn jelesül az uralkodó jogbátortalanság és az államhatalom fejletlenségénél fogva hasonérdekű és foglalkozású polgárok *testületeket* alakítva, *zárt* kebelzetekké váltak; s eleinte csak önvédelem s önbiztosításra szorítkoztván, lassanként mind tekintélyes szerepre emelkedtek, sőt még a városi és községi hatalmat is kezeikbe kerítették, s a közügyekre jelentékeny befolyást nyertek.³⁾

Gazdasági célja a czéheknek egész a legújabb korig az volt, az iparüzleti jognak meghatározott s kevés számú mesterekre szorítása által, ez utóbbiak *keresetét* (megállhatását) biztosítani, a czéhtagokat a kívül állók versenyzése ellenében mególtalmazni, az ipart a *mesterek* körébe fölvettek érdekében szervezni, s o mellett a tagokat bizonyos eshetőségek beálltakor némi segélyben és támogatásban részesíteni.

E céloknek megfelelőleg állapítottak meg bizonyos *czéh-szerkezeti szabályok*, még pedig többnyire az államhatalom különös pártfogolása és helyeslése mellett. Jelesül: a) Szorosan elkülönítetvén a városi és falusi lakosság a városi polgárok a kézművek kizáró gyakorlására jogosítottak fel. b) A mesterek száma meghatározatván, a *helyi* szükségletnek megfelelőleg nagyobbra vagy kissebbre szabott, c) Minden iparág köre szabatosan kijelöltetek, s az egyikből a másikba való *áttérés* tilalmaztatott. d) Az eüyes mester korlátozva volt segéd munkások, inasok stb. tartása tekintetében, s az üzlet bizonyos határon való túlterjesztésében, nagyobbításában. e) A megkívántatott *szakképesség* tek. minden mesterré válni akaró köteles volt bizonyos időn át mesternél az illető iparágat tanulni, mint gyakoromok s az ügynevezett felszabadulás után mint *legény* szolgálni, *vándorlás* által tapasztalatokat világismeretet szerezni; s végre *remekelni* az az: egy a czéh által feladott próbaczikket készíteni, f) A kik aczéhekbe szabályszerűleg föl nem vétettek, s (többnyire titokban) a mesterséget mégis üzték: *kontároknak* nevezettek, g) Minden iparág mesterei *egy testületet* képeztek, melynek közös szabványai, *czéhládája*, elnöke (czéhmester) pénztára stb. valának, s a mely testület tagjai közös ügyeikben tanácskozás és határozás jogával bírtak, s az iparágat a közhatalom irányában is képviselték. Végre h) *erkölcsileg* azon jótékony hatású szabály állott fenn, hogy a czéhtagok, és a mester legényeivel mintegy családot képeztek; hogy mesterek árvái s özvegyei, a betegek és megcsönkultak a czéhpénztárából segélyezettek stb.

¹⁾ V. ö. ez egész kérdésre nézve: *Rau*: Polit. Oekonomie. II. köt. 177-201. §§. I. G. *Hoffmann*: Die Befugniss zum Gewerbetriebe (1841). *Kudler-Récsy*: Polit. Gazd-II köt. 98-112. §§. *Schütz*: Nat. Oekonomie (1843) 197-212.1. *Schäffle* „Fabrikwesen” és Gewerbe” ez. cikkeit Bluntschli Statuszótárában. *Pickford*: Zunftwesen und Gewerbefreiheit (1860.) a *Tübingai* államtud. folyóirat 1862-ki köt. 431-496 1. és 1867-ki év 60 sk. 1. *Böhmen*: Freiheit der Arbeit (1848). *Riehl*: Die bürgerliche Gesellschaft (1851) 187 sk. és 267 sk. 1. *Schmoller*: Geschichte der deutschen Kleingewerbe (1870) s a sok becses anyagot tartalmazó: *Verhandlungen* des norddeutschen Reichstags über das Gewerbesetz (1869).

²⁾ *Gr. de Cassagnac*: Histoire des classes laborieuses (1887) 12-14. fejez, s sok mások.

3) *Böhmert*: Beiträge zur Geschichte des Zunftwesens (1862) és *Arnold*: Da? Aufkommen des Handwerkerstandes im Mittelalter (Baselb. 1861).

82. §.

A czéhrendszer bírálatos méltatása, s fény- és árnyoldalai különösen.

A czéhrendszer eredetének első időszakában, sőt még azontúl is, jó ideig több tekintetben célirányos, viszonylag jogosult intézmény vala. - Egyebek közt ugyanis az ipar első fejlődési stádiumában, a mesterek biztosított állásánál fogva, a műszorgalom megszilárdítására jótékony hatást gyakorolt; sőt a mennyiben a czéhtestület tagjainak függetlenebb polgári helyzetet s politikai jogokat adott, magának e foglalkozásnemnek *tekintélyét* is lényegesen növelé. - A czéhek ekkor a vagyon egyenletesb megoszlására hatottak, s némi óvszerűl szolgáltak a pauperismus és proletariátus terjedése ellen, mely e szűk korlátok közé szorított üzletkörben helyet nem igen találhatott. - A *fogyasztókat* illetőleg, ezek érdeke sem volt még ekkor a czéhek egyedárusi szerkezete által csorbítva, mert a készítmények a kisebbmértvű szükségletekhez s az általános gazd. viszonyokhoz képest elég jók és jutányosak valának, s a czéhbeli *testületi szellem* ekkor még hatékony rugót képezett tökélyesb termelvények előállítására nézve; valamint a hosszabb tanulási időszaknak is megvolt régente a maga czélszerűsége, a mennyiben egyéb úton a technika fejletlen voltánál fogva a kellő szakképesség alig szereztethetett meg. - Tagadhatlan az is, hogy a czéhrendszernek *erkölcsi* és *socialis* előnyei sem hiányoztak; mennyiben például a patriarchális viszony mester és legény, úr és segéd stb. között a czéhbeliek körül jótékony morális köteléket fűzött; a legénynek azon kilátása, hogy szorgalom s takarékoság által maga is egykor mesterré válhatand, hathatós ösztönül szolgált; az egyes munkás úgy mint a modern iparszervezetben a *véletlennek* kitéve nem volt; a közérdekűség és kölcsönösség az illetőket egymáshoz közelebb hozta stb. Végre *politikai* tekintetben is fontos szerepet játszottak egy ideig a czéhek, a mennyiben a község- és rendőrhatalom teendőket végezték, az államhatalomnak iparpolitikai, adóügyi stb. intézkedéseknél segítségére voltak, s a közrend és bátorság fentartásához cselekvőleg hozzájárultak.

Mind e fényoldalai a czéhrendszernek azonban az idők folyamában nagyon is elhomályosítottak *árnyoldalai s visszás eredményei* által. - Először jelesen, egyidejűleg a városok politikai jelentőségének csökkenésével, az absolut államhatalom megszilárdulása, s az erkölcsök és nézetek átalakulásával: *politikai tekintélye* csökkent meg. Másfelől pedig a technika tökélyesbedése, a fogyasztók irányában élvezett s mind nyomasztóbbá váló egyedárusi jogok félszégének fölismerése, a szabadsági és egyenlőségi eszmék terjedése, valamint magának a czéh-szerkezetnek belső elfajulása: ez utóbbinak *gazdasági tekintélyét* ingatták meg; úgy, hogy lassanként mindazon alapok, melyekre ez intézmény építve vala, meggyengülének s a rendszer tarthatlanná vált.¹⁾

A czéhrendszer továbbá az embernek azon elvitázhatlan ősjogával,

mely szerint minden embertársait vagy az *egészet* nem sértő módon élelmét keresheti, ellentétben áll. A mesterré avatás fentérintett előfeltételei: az *inaskodás*, a *vándorlás*, a *remekelés* stb., a mely annyi visszaélésekkel járt, az inast házi cseléddé, a legény vándorlást az állhatatlanság lomhaság s elfajulás iskolájává, a remekkészítést erőkimerítő költséggel és ezernyi faggatássaljáró formaszerszerűség²⁾ változtatja,³⁾ *korántsem biztosítékai* a tökéletes és megfelelő ipar üzletnek. E mellett a czéhekben meggy ökeredezett ragaszkodás a régihez, az újítás- és *javitástóli idegenkedés*, a mesterek egymás közti fondorkodásai, az öregebbeknek a fiatalabb s tehetségesb vagy törekvő mesterek elleni agyarkodásai stb. oly árnyoldalai a czéheknek, melyek azok előnyeit sokszorososan fölmérik és ellensúlyozzák. – Nem is említve, hogy a készítmények is lassanként *selejtesebbekké* lettek, a magukat monopolszerű helyzetben érző mesterek *jól* és *olcsón* dolgozni szükségtelennek kezdek tartani, és így a fogyasztó közönség kétszeresen szenvedett rövidséget. – Végre közismertető tény, hogy a czéhek *erkölcsi* tekintetbeni fényoldalai idővel szinte elhomályosultak; az egykori közszellem, testületi egyetértés, segélyzési hajlam stb. belőlök kiveszett; a régi patriarchai kötelek tagjaik között meglazultak; számtalan rász szokások s ferdeség foglalt körükben helyet stb.

Ezeken kívül a czéhrendszernek első és főczélja maga, a *mesterek anyagi létének* biztosítása idővel szintén alap nélkülívé vált, a mennyiben a gyökeresen megváltozott termelési és forgalmi viszonyok, s a szaporodott népesség igényeinek változtával a kézműves lakóhelyein eladásra már nem szorítható, s annak elhatározása, mennyi mesterre van (például) egy városban (s minden egyes iparágban) szükség, a legnagyobb visszaélések veszélye nélkül a czéhre vagy a hatóságra nem bízathatik.⁴⁾ Ide járulván az is, hogy a folyton történő fölfödözések a technika terén, a növekedő értelmiség, s a közönségnek mindég új és új árucikkre irányuló szükséglete és kívánalmi: a czéhkényszerrel semmiképp összenemférő folyton tökélyesbedő termelési módokat, új munkaszereket és üzletformákat stb. föltételez; másfelől pedig a *gép- és gyári üzlet* terjedése, s a *közlekedési eszközök* tökélyesedése, s a pénz- és hitelüzet uralomra jutása a forgalom minden mesterséges korlátait lerontja; a termelési- és vásárpiazcokat közvetlen összekötetésbe helyezi, s így oly mélyen menő változások idézhetnek elő, hogy a czéhek további fennállása lehetetlenné válik, s a minden kiváltság és előjognak ellenszegülő *újkor szelleme* minden előrehaladtabb országban a magát túlélte czéhintzmény helyett új szabadabb és megfelelőbb iparszervezetet követel.⁵⁾

¹⁾ V. ö. *Raw*. Polit. Oekon. II. köt. 183 sk. §§.

²⁾ Valamint szenv- és ellenszenv játékszerévé. E mellett a remekléssel járó visszaélések legnagyobbika az volt, hogy a jelölt nehezen megtakargatott kis főkéjét ez alkalommal különbözőféle címek alatt feláldozni kényszerült; a feladott munka vagy olyan volt, a mely az üzletben elő sem fordul, vagy oly költséges, hogy vevője nem akadt, és így a mester nyakán maradt: végre nemritkán oly föltételhez köttetett a mesterré avatás, a mi nyomasztó erkölcsi kényszerrel járt, péld. hogy a mesterjelöltnek valami agg mester-özvegyet (csak hogy segélyezése megszüntethessék) elvenni kellett stb.

³⁾ E mellett az inassali bánásmód, meg a minden tanoncra *egyenlően kiszabott tanulási időtartam*: minden némileg tehetségesb vagy finomabb érzésű egyént a kézművességtől elretentett.

⁴⁾ Azon némelyek által táplált nézet is, hogy a társadalom az egyesnek *keresetét*

h'ztoaitni van hivatva, félszeg sőt veszélyes, mert tovább szöve egyenesen *socialisetikus* következtetésekre vezet, s szem elől téveszti, hogy a közület csak az egyesek munkaereje és képességei szabad érvényesítését köteles biztosítani; hogy az iparosnak keletet és keletet nem az állam s kényszerítő eszközök, hanem csak önnön ügyessége, áruinak jósága és jutányossága szerezhethet; a roszul és drágán dolgozó mesterember pedig, dacára minden mesterséges védelemnek is megbukik, mint ezt a czéhintézménnyel bíró országokban tetteg előfordult ezer és ezer esetek bizonyítják! – Eltekintve attól, hogy a hivatalos oltalom minden haladási ösztönt a versenyzéstől megszabadult iparosban elfojt, – s másfelől ha valóban az volna feladata a törvényhozásnak, hogy az iparúzóik jövedelmét stb. biztosítsa, akkor a fogyasztókat rász és drága készítmények vásárlására kényszerítené, s parancsoló befolyást kellene gyakorolnia az egész keresletre, a fogyasztók ízlése és szükségletmérvére stb., mert az érintett változások által a termelésben és forgalomban sok iparos keresete éppen úgy megrövidítetik, mint más iparúzóik versenyzése által – Hogy mindezek folytán a czéhrendszer azon másik főczélja is megghiúsult, hogy tudniillik a termelvények jósága, és a mesterek *ügyessége* s szakképzettsége biztosíttassék, említeni fölösleges. L. még *Kudler*: id. m. II. köt. 101 sk. §.

⁶⁾ Innen eredt, hogy a czéhrendszer *Franciaországban* már a múlt század vége felé (jelesen 1791-ben), *Angliában*, *Belgiumban*, *Németországban** *Hollandiában*, *Dániában* s egyéb cultur-államokban a jelen század első tizedeiben, *Poroszországban* 1810-ben (némi visszalépések 1845 és 1849-ben), *Ausztriában* 1850-bentöröltetett el; hazánkban pedig a czéhek fenn- vagy fenn nemtartásának nagy vitakérdése már az 1723-ki országgyűlésen és azóta szakadatlanul (1791. 1812. 1827. 1848. stb.) élénk discussió és eszmecsere tárgyát képezé.

83. §.

A m úipars zab ad ság és annak igazolása különösön.

A czéhrendszer eltörlésének folyamánya az *iparszabadság*, vagyis „azon rendszer, a hol bárki is, minden czéhkorlátozástól menten, azaz: a nélkül, hogy bizonyos tőkét vagy tanulási időt, vagy megszerzett szakképzettséget kimutatni kényszerülne, az állam által *szabadnak* nyilvánított bármely ipart egyszerű bejelentés mellett a hatóságnál tetszése szerint kisebb nagyobb terjedelemben üzhet.”¹⁻²⁾ Az iparszabadság, mint egyenes ellentétele a czéhszerkezetnek, a *munkaszabadság* és a *polgári jogegyenlőség* két nagy elvének érvényre juttatása, s *közgazdaságilag* véve a következő szempontok szerint méltatandó:

Először is: az iparszabadság *minden erő* és minden képesség előtt megnyitva a szabad működési tért, a productív tényezők minden oldalú s legsükekeresb értékesítését biztosítja. A szabad ipar s a velejáró *versenyszabadság* nemzöje és támasza a tehetségek és érdekek legtermékenyebb súrlódásának, nemkülönb az üzleti *haladás*, és előmenetelnek. – Csak ezen rendszer mellett lehet ugyanis várni, hogy az iparosok a régihozi ragaszkodásból kibontakozva minden erőfeszítéssel azon kendnek, hogy készítményeik jobbak, tökélyesbek legyenek, productiójuk olcsóbbá válják, a fogyasztók igényei kielégíttessenek; mert csak ilykép állhat meg a vállalkozó (kinek ügyességén és képességén kül *egyéb támasza* nincs) a nagy (és az összességre előnyös) versenyküzdelemben, s számíthat bőségebb keletre, s azért nagyobb jövedelemre is!

Az iparszabadság rendszere továbbá a *termelés és forgalom fokozását* és *élénkülését* hozza magával; az üzleti mód tökélyesbitésére, az előállítási költségek csökkentésére, a leghathatósb töke- és munkaerők alkalmazására stb.

vezet; a tudomány és technika nagyhódítmányainak a műipar minden ágaiban utat tör; a szakértelmiség mind teljesbikifejlését mozdítja elő ellentétben a rideg stabilitást, *megkövesedést* s *egyedáruságot* szülő czérendszerrel, éber munkásságot, szakadatlan erőmérközést és elevenséget hoz elő az iparosok köreiben. – Ép így kétségtelen az is, hogy a mily gyorsan buktatja meg a rendszer a restet és az együgyűt, az ósdihoz ragaszkodót és a képtelent: ép oly hamar emeli fel és segíti előre az ügyest és a szorgalmast, a szemest és a törekvőt. Az iparszabadságnak lehet jórészben tulajdonítani azon nagy haladást és tökélypolczt, melylyel a modern ipar és productió téren találkozunk; vele fejlődik és szilárdul a polgárok *önállósági érzete*, önerejükbeni bizalma, önszegélyzési erélye. – Az iparszabadság volt egyik forrása és rugója azon éber vállalkozási szellemnek és üzletmozgalomnak, melyet a két műveit világrész vezérnépeinél találunk. – Tagadhatlan végül az is, hogy a szabad ipar rendszere az *államjövödelmek* szaporodásának is egyik forrása, a mennyiben sok, egyébként tétlenül maradandóit tőke, értelmiség és munkaerő productív értékesítésére nyit tért és alkalmat, s ez úton az *adóképeséget* jelentékenyül fokozza.⁴⁾

Azon vádat pedig illetőleg, hogy az iparszabadság a *biztos keresetet* veszélyezteti, és az *önálló ipar-vállalkozók számát* csökkenti: ennek alaptalansága kitűnik onnan, hogy statisztikailag kimutathatólag a vállalkozók száma épen ott szaporodott leginkább, hol a rendszer behozatott; s hogy köztudomásilag azelőtt sem mentek soha a vevők az egyik vagy másik mesterhez, azért, hogy annak keresetet szerezzenek, hanem mert jó és olcsó árut kerestek; úgy, hogy a czéhrendszer sem biztosította egyenlően a czéhbeliek keresetét. Ép így alaptalan azon aggodalom, hogy az iparszabadság folytán egyes helyeken a *műiparúzők szerfeletti megtorlódása* állandó be. Ezt ugyanis a *szabad költözködés és telepedhetési jog* (Freizügigkeit, Freiheit der Niederlassung), mely az iparosok akadálytalan ide-oda vonulását teszi lehetségessé, rendesen meggátolja, mert onnan, hol feles számban lesznek vállalkozók, egy rész elvonuland, s jól felfogott önérdekből is oda fog fordulni, a hol biztosban számíthat keresetre. – Nem kell végtére attól sem tartani, hogy az iparszabadság *könnyelmű üzletalapításra* vezetend; mert a műiparos, a ki jól tudja, mekkora nehézségekkel és akadályokkal kell megküzdenie, bizonyosan azon leend, hogy magának a szükséges szakképzettséget megszerezze, idétlen vállalatot ne kezdjen s a megállhatás esélyeit jól vegye számba.

¹⁾ Még pedig úgy, hogy e szabadság nemcsak a szorosan úgynevezett *műipar*, hanem még a *kereskedési ipar* terére nézve is érvényesnek tekintendő. – A vállalkozónak mint emlitenünk sem kell, szerződés-kötésre képes, tehát önálló polgárnak kell lennie.

²⁾ A *tőkét* itt azért emeljük ki, mert sok helyütt, főleg a *kereskedőkép* megtelepedni akarók bizonyos vagyon kimutatására kényszerítettek. Mely szabálynak egyébiránt kiájtásza, mint említeni se kell, igen gyakori, mert könnyű volt.

³⁾ L. *Schäffle* a *Bluntschli-féle* státus-szótárban 14-ik köt. 326.sk. 1. és *Schmoller* f.

⁴⁾ Mindezek nyomán joggal mondhatni, hogy az iparszabadság sokkal inkább felel meg korunk összes gazdasági és kulturai viszonyainak, technikai tudományi s tb. vívmányainak, közlekedési és forgalmi érdekeinknek, a praktikus üzlet-élet, és spekulatív sokkal elevenebb, erélyesb és produktívabb jellegének a jelenben.

⁵⁾ Az iparszabadsághoz ellentétes állást foglal el a nagyhírű berlini tudós *Hoffmann* Die Befugnisszum Gewerbebetrieb" (1841) ez. munk. 86. sk. és 98. sk. 1. védelmezvén a czeheket s utalva arra, hogy az ezek körében előforduló számos visszaélések helyes szervezés mellett nagyobbára eltávolíthatók; továbbá fiatal tanár korában *Rau*: Das Zunftwesen stb. (Lipce 1816.) ez. pályakoszorúzott művében.

84. §.

Az iparszabadság némely iránybani korlátolása.

Nem következik az eddigiekből az, hogy az iparszabadság *minden hiánytól ment*, s korlátlanul alkalmazandó rendszer. – Először: jelesül soha sem indokolt vagy helyeselhető ott, hol általa fensőbb *erkölcsi vagy állami* érdekek veszélyeztethetnek, vagy a hol bizonyos iparág, már természeténél fogva is hatósági ellenőrzetet vagy szabadsági korlátolást föltételez. így például nem alkalmazható oly foglalkozási ágban, a hol a kellő szakképesség hiányában lévő iparos (p. o. építész, kútcsináló, méregkészítő, tűziszerek előállítója) ezerek és ezerek életét veszélyeztetné; a hol rozslékü üzerek *csalárdságokra* vetemedve a hatósági közbenjárás nélkül magukat védeni nem képes fogyasztókat igen könnyen károsíthatják; a hol a korlátlan *szabadverseny* csak a közönség kárára szolgálna (p. o. gyógyszerészség); vagy ott, a hol *találmányokra* nyert *szabadalmak* forognak kérdésben, melyeknél a korlátlan szabadság csak jogos érdekek csorbítására vezetne! Végre ott sem, a hol bizonyos köz- vagy államgazdasági tekintetek a szabadipar megszorítását parancsolólag követelik, névszerint *bank- és hitelintézetek* alapítása, papírpénz vagy értékpapírok kibocsátása, *biztosító, szállító, közlekedési* stb. intézetek életbeléptetésénél stb. ¹⁾ Mindezen esetekben az iparszabadság olyképeni megszorítása lévén szükséges, hogy az illető iparüzlet megalapítása bizonyos *kellékek* (ismeret, szakképzettség, hitelérdemeség stb.) előleges kimutatása s az ez alapon kinyerendő *hatósági engedélytől* (Concessió)²⁾ föltételezettnek nyilváníttatik.

Másodszor: tagadhatlan az is, hogy az iparszabadság nem mindenütt hozta és hozza meg a várt gyümölcsöket; egyes iparágakban az azelőtti *soliditást* csökkentette; számos nyegle üzér fortélyainak tárt kaput nyitott; itt-ott számítani nem tudó fiatal iparosokat könnyelmű vállalat-alapításra serkentette; kora házasságokat, szapora gyermeknemzést stb. idézett elő, s így egyeseket nyomorra és ínségre juttatott.³⁾ Ugyan ilykép kétségtelen az is, hogy a korlátlan iparszabadság a vagyon egyenlőtlen megoszlására is hathat, a gazdag tőkés és a kis-iparos közti ürt még inkább kitágítja, az egyestminden osztályi és testületi támasztól megfosztja, s ez által a *véletlenek* uralmát az iparosi körökben fokozza.

A szabad iparrendszer életbeléptetése épen úgy, mint minden mélyebbreható *sociális vagy politikai reform*, ott fog igazi sikerrel s jótékony eredménnyel eszközöbe vétetni, hol a nemzet gazdasági viszonyaiban, erkölcsi és értelmi műveltségében stb. a megkívántató alap reája nézve megvagy. E mellett sohasem szabad a szabadságnak „*szabadossággá*”, minden *rendet és szabályt* nélkülözővé vagy ép megvetővé válnia, mert különben rendeltetésének meg nem felelhetne, a jóllét és haladás emeltyűjévé nem

válhatnak. Azért a régi bilincsekből kimenekült műszorgalom is bizonyos *positiv szabályt s intézkedési kört* tesz szükségessé, a melynek feladata, a czéhek egykori fényoldalait, a mennyire csak lehet, a szabad ipar fényoldalalaival kapcsolatba hozni, a czéh-megszüntetés *negatív jótéteményét az új intézmény* tényleges előnyeivel, minden irányú biztosításával teljessé tenni!

Ezekkel szemben a *kormány- és törvényhozás* főfeladata loend oda hatni, hogy az iparosoknak a szabad iparrendszer és az evvel járó *nagytermelési* iránylat által előidézett igen is nagy *elszigeteltsége* ellensúlyoztassék; a munkás-osztály erkölcsi és anyagi függetlensége akadályai elhárítottassanak; az önerőkbeni bizalom és önszegélyzési erély kifejlése elősegítettessék stb. Legbiztosb út és eszköz erre nézve is az *egyesülés és associáció* minél teljesb mérvbeni meghonosítása,⁴⁾ s jelesül *szabad társasidalom* (freie Genossenschaften) életbeléptetése, melyek a résztvevő tagok egyesülési központjául szolgálhatnak; az erkölcsi, policziai, oktatási, segélyzési stb. ügyei feletti tanácskozás intézkedés orgánumait képezik; a kormány és törvényhozás irányában az illetők érdekeit kívánalmait stb. kifejezésre hozzák; szóval az üzletileg egymástól távol álló, de sok tek. közös célra is törekvő iparosokat, mesterembereket solidaris és közös érdekű testületté alakítják!⁵⁾

¹⁾ L. erre nézve még, mik az „Első Részben” a hatósági árszabályokról §-ban mondottak. – Kitészik egyébiránt ezekből az is, hogy az „iparszabadság” elvének alkalmazhatósága nem értendő és érthető absolute, *minden foglalkozási nemre*, mert vannak foglalkozásnemek, melyek szorosan iparüzletnek nem is nevezethetnek.

²⁾ A hatósági *engedélyzési* eljárás helyett az üzletalapítás olykép is megengedhető hogyha az ipartörvényben előleg megállapított részletes *normatív szabályok* szorosa' megtartatnak, s az illető szigorú felelősséget vállal az állam és a közönség irányába minden üzletből származható bajok és veszélyek tekintetében.

³⁾ A mi aztán némely államban az iparszab. törvények módosítására is vezetett. Legújabbban (1869-ben) *Dániában* fejlődött ki ily irányú mozgalom.

⁴⁾ Szépen mondja erre a spanyol *Santiago de Tejada*: aczéhekneic (melyek az ipar-korlátozták, monopolokat teremtettek, a szellemet és a lángészt elnyomták, a munka szabadságát meghiúsították, s a társadalmi haladást feltartóztatták stb.) helyébe kell léptetnünk az *associáció* nagy elvét, mint támaszát, reményét és éltető elemét korunk társadalmának, mint hatalmas fegyvert az elharapódzott önzés és félszeg Individualismus ellenében, s mint egyetlen utat és eszközt az emberiség megújítására. L. még *Kudler*: II. 125. ff. 1.

⁵⁾ Az előbbi „Czikkben” mondottak e szerint jó részben ide is alkalmazhatók.

85. §.

Az iparszabadság életbeléptetésével járó némely intézkedések.

A szabad ipar kimondásával *még* némely *külön*, részint *átmenetes* részint *maradandó* természetű intézkedések válnak szükségessé, melyek az új rendszer teljesb sikerességét biztosíthatják. – így mindenekelőtt megszüntetendő a „szabadnak” nyilvánított iparágakra nézve a netalán fönnálló *engedélyzési rendszer*), mely legtöbb államban a czéhek eltörlésekor mint átmeneti intézmény az iparszabadságra életbeléptetett, s abban áll,

hogy mesterré való fölvétel nem a czéhtagok, hanem a *hatóság* által gyakoroltatik. Az engedélyezési rendszer a czéh-szerkezettel szemben azon előnnyel bír, hogy érdek-elfogultságnélkül intézkedő hatósági közegek kezeibe teszi le a határozást, hogy a mesterek önkényének határt szab, a *zárt* czéheket (1. fentebb) *nyílt* czéhekké változtatja, s egyedárus jellegeket enyhíti. Annyiban azonban szinte félszeg és helytelen intézmény, hogy a czéh-önkény helyébe legtöbbször a *bureaucratiai* önkényt hozza, a kereslet és kínálat mérvét megítélni nem bíró hivatali közegek kezeibe teszi lo az intézkedési jogot, visszaéléseket meg nem akadályoztat, sőt bizonyos tekintetben az engedély-osztogató hatóságnak, vagy az államnak, mely mintegy *felelősséget* vállaló tűnik fel, tekintélye csorbítására is vezethet. A miért is az engedélyezési eljárás, azon iparágak kivételével, melyek fentebb nem föltétlenül szabadon-adandóknak nevezettek, – nem indokolható.

Oly *iparjogokra* való tekintetből továbbá, a melyek *reál* (azaz: átruházható) *üzletek* alapját képezik, s gyakran az illető iparos által (államtörvények ótalma alatt) drága pénzen megvásároltattak:²⁾ az iparszabadság életbeléptetésekor, nehogy a kár igen sújtó legyen, igazságosnak látszik az illetőknek némi *kárpótlást* nyújtani;³⁾ de csak azért, a mi valóban veszendőbe megyén, t. i. a jognak magánjogcímeni átruházhatósága, nem pedig kizárólagos üzletjog; továbbá kijelentendő egyidejűleg az is, hogy jövőben semmi ilyféle reáliparjogok alapításának vagy adásának többé helye nem leendhet.

Feladata leend ezeken kívül az államnak oda hatni, hogy *az ipari szak-képesség megszerezhetésére* az országban jól szervezett ipariskolák, technikai tanodák, műszer stb. gyűjtemények állíttassanak fel és segélyeztessenek; hogy kitűnő iparosok, munkások stb. időről időre külföldre való utazhatás tekintetéből állami támogatásban részesüljenek vagy díjak és jutalmak osztása által serkentessenek.

Tanácslatos továbbá minden ilyféle ipari ügyekben a *bíráskodást* a közigazgat, hatóságok kezeiből kivenni, s a rendes törvényszékekhez áthelyezni, kisebb fontosságú per-kérdésekben pedig az ítélelhozást egyenesen magukból az iparosokból alakított bíróságokra bízni. – Végre jótékony, sőt szükséges intézkedés léssen az iparszabadság életbeléptetésével egyidejűleg kimerítő *szabályzatot azon viszonylatokra nézve is alkotni*, melyekben a vállalkozók és munkások egymáshoz állanak, s moly szabályzat a mindkét félbeli jogok és kötelességek kijelölését tartalmazza, s óvszerűl szolgálhat a mesterek és munkásaik közt igen gyakran felmerülő súrlódások és egyenetlenségek ellenében!

¹⁾ L. erről tüzetesen: Das Concessionswesen in Deutschland (1860). *Polit. Handbucht.* köt. 260-266. I. *Rmtsch.* Handwörterbuch e szónál: Concessionswesen 159 - 168. lap.

²⁾ Különbség teendő itt még *gyökös iparjogok* (radicirte Gewerbe), és *személyes iparjogok* (Personalgewerbe) közt. Az elsők azok, melyek engedély útján megnyerve, valami ingatlan birtokkal (p. o. házzal) úgy egybekötvék, hogy ez utóbbi minden birtokosára átmennek (péld. egy serfözde, vagy korcsma,) másfelől vannak oly iparjogok, melyeket a birtokos utódjára pénzért ruház át; – személyes iparjogok ellenben azok, melyek hatósági engedély útján *bizonyos* személynek adattak, s másra soha át nem szállíthatók, tehát pénzért sem idegeníthetők el.

³⁾ E kárpótlás tekintettel a *jogosítvány értékére* volna megállapítandó, s »ζ állampénztárból fizetendő. I. Roscher a „Tüb. Zeitschrift” 1865-ki foly. 1. sk. 1. és Rau: pl. Oekon. II. köt. 194. §.

86. §.

A gyár üzleti iparjog.

A czéhek és iparszabadság vitakérdése a gyárüzleti iparjoggal nem foglalkozik, jelesül azért, mert a gyáriparnak, mint a mely természete és szervezeténél fogva a nagy forgalompiacokra irányul, s a helyi korlátozon messze túl tör. körében: a czéhrendszernek alapja és alkalmazhatósága nincsen. A gyárüzleti jog ugyanazért függetlenül minden czéhrendszertől, rendszerint *állami engedély* útján nyeretik. Ez engedély: a) *formailag* tekintve, lehet *administratív* vagy *törvényi*, a szerint a mint a határozás a közigazgatási hivatal belátására bízatik, úgy pedig bizonyos közérvényü törvény-szabályok teljesítésének a hatóság, vagy iparkamra, vagy kereskedelmi törvény-szék általi tudomásvétele képezi az üzletjog gyakoroltatásának alapját. Az utóbbi (a legal-concessiói) rendszer a nemzetgazdaság szempontjából már legtöbb államban elfogadott és helyeselhetőbb is, mert minden hatósági önkényt, szenvet és ellenszenvet kizár, kiváltságosítást és monopolis-must megakadályoz, s az államról a felelősség-terhet is elhárítja, b) *Anyagi-lag* az engedély, akár administratív, akár legal engedély, igen különböző tekintetek alapján lehet megadott; de félszeg, az eljárás csak akkor volna, ha minden gyári iparág egészen egyenlő elbánásban részesíttetnék; miután majd a helyes építési rend, tűzvész ellenébeni biztosság, majd jogpolicziai, közbiztonsági, egészségügyi stb. tekintetek irányadók, s e szerint különböző gyárak, különböző bánásmódot, tehát kisebb vagy nagyobb mérvü szabadságot is föltételeznek. Helyesen tesz azért az állam, hogy, ha külön *gyári-városrészek* (Fabriksquartiere) «kiadását mozdítja elő, mely egyfelől a nagy ipar amúgy is tapasztalható bizonyos öszpontosulási iráuylatának felel meg, másfelől számos érdek-összetütközést elhárít, s az illető rendészeti szabályok megtartásának ellenőrzését lényegileg megkönnyíti. ¹⁾

¹⁾ V. ö. Rau: Pol. Oekon. II. köt. 202. §. és Schäftele: Bluntschli államszótára III. köt. 487-488.1. meg az előbbeni §. 1-ső jegyzetében érintett forrásokat. Egyáltalában Europa államainak jelenkori törvényhozásában határozott törekvés tapasztalható arra, hogy műipari legislátójukat tőkélyesítsék, a modern iparfejlődés és társadalmi érdekekkel teljesb öszszhangba helyezték, a magasb fokú technikai stb. üzleti eljárás, s a tömeges és gyárszerű productióból keletkező sociális viszonyok tüzesebben rendeztessenek, a humanitás és s közrendészet igényei nagyobb mértékben, mint eddig történt, kielégíttessenek stb. Úgy hogy ez irányban sem alapos azon panas, mintha korunkban ezen érdekek tekintetében az állam a negatív és közönbösség elvét vallaná, s az absolut laissez-faire rendszerének hódolna. A mindenesetre nehéz és nagy feladat ez irányokban is az, az állam *helyes* tevékenységi szerepének *körét* és *határait* élesen kijelölni, s a *rend* és »szabadság két nagy elvének ezen a téren is minél teljesb érvényt szerezni.

ÖTÖDIK CZIKK.

A műipar viszonya a kereskedelmi politika rendszereihez.

87. §.

Az ipari termelvényekben a belhoni és a külforgalomban általában.

Valamint az őstermelvények, úgy a műipari czikkekre nézve is főfontosságú azoknak *rendes keleté* s könnyű *elárúsíthatása*, miután egyébként sem a kis-ipar, sem a gyártás igazi virágzásra nem juthat. Misem természetesb tehát mint az, hogy a műipari árukkal való *kereskedés* minden mesterséges akadályoktól fölmentessék, s jelesül mind a *belhoni* forgalom mind a *külföldre* való kivitel *szabad* mozgathatásnak örvendjen. El van ez már általában ismerve, úgy, hogy jelenleg a műipari czikkekkeli kereskedés sem benn az országokban, sem a *kivitelre* czélzó irányában megszorításoknak, *vámoknak* vagy ép *vámtilalmaknak* alávetve nincsen, s mindea mesterséges bilincsektől menten jelenkezik. ¹⁾

Nem így áll azonban a dolog az *idegen ipar-árúknak* az országokba való *bevitele* tekintetében. Megtörtévény ugyanis gyakran, hogy valamely (iparilag fejletlenebb) állam iparosai a külhoni iparosoknak szabadon behoztatni engedett készítményeivel (jóság és olcsóság tekintetében) a *versenyt kiállani* képtelenek, és így saját termelvényeiket el nem adhatván, fenn nem állhatnak: előáll a kérdés: „czélszerű és indokolható e a belhoni műiparnak²⁾ ótalmára a külföldi készítményeknek behozatalát *eltiltani*, vagy *védvámok* (Schutzzölle) által (a melyek tudniillik a behozott czikknek árát a reárótt *vámadónál* fogva felszöktetik,³⁾ s így a versenyzést a belhoni iparosra nézve megkönnyítik) *megszorítani*!?

Ez egész feladvány a *nemzetközi forgalom-politika terén* mozog; s máiszázadok óta egyikét képezi a tudomány legnagyobb s leghevesb tusákra alkalmat adott vitakérdéseinek. Egyáltalában pedig *két fő pártra*, vagy iskolára oszlanak benne a szakemberek, tudniillik a *szabadkereskedelmi és a védvámira*; amaz a behozatal minden mesterséges korlátozásának veszélyességét és félszeg voltát, emez a nemzeti műszorgalomnak az idegenek elgázoló versenye ellenébeni megóalmazása szükségét vitatván.^{4,5)}

¹⁾ Csak a félgyártmányok (Halbfabrikate) péld. fonaloknak kivitek; szokott néha megszorítva lenni, hogy t. i. az országban megmaradván az *egész gyártmányok* előállítása megkönnyítessék, s *ezek* vitessenek azután ki. — Itt-ott (a merkantilrendszerre virágzása korában) még *jutalmak* is adattak buzdításul azoknak, kik ipar-árukat külföldre nagymennyiségben kivitek; minek félszeg volta azonban szembeszökő, mert ha *jutalom nélkül* is képes az illető a versenyt odakünn kiállni, a jutalomösszeg a kivivőnek *zsebében* marad jogtalan jövedelem alakjában; ha pedig csak e jutalom alapján versenyezhet, akkor a külföldi vevőnek *ajándék* adatik tulajdonképen, mert a/ árak mesterségesen leszállítatnak.

²⁾Tekintve anuak (fentebb «eseteit») roppant jelentőségét gazdasági, kulturai, politikai tekintetben.

³⁾S így természetesen a fogyasztó közönségre nézve *megdrágítják*.

⁴⁾V. o. ez egész cikkre nézve kiválólag *M. Chevalier*: Examen du système commercial (1853). *Dönniges*: System des Freihandels und der Schutzzölle. (1847). *Karl Knies*: Polit. Oekonomie (1853.) 290. sk. 1. *Eau*: Polit. Oekonomie II. köt. 205-215, §- és *Archiv der Polit. Oekonomie* V-ik köt. (1843-ban), *Röscher*: Grundriss zu Vorlesungen (1843.) 62. sk. 1. és Kornhandel und Theuerungspolitik (1852.) 130 sk. 1. *Schütz*: Tübing. folyóirat 1844/45-ki füzeteiben. *Schäffle*: Tüb. folyóirat 1864 és 65-ki kötetét. *Kudler-Bécsy*: II. köt. 150 -169. §. *Dühring*: Grundlegung der Volkswirtschaft (1866.) 431. sk. 1. *Hühner*: Irrtümer des Schutzsystems (1851). *T. Garnier*: Traité d'Écon. Pol. 22-24-ik fej. *Kautz*: Nemzetgazdaságunk és a Vámpolitika (1866.) 26-84. lap és 599 - 618. lapok és *Walcker*: Zur Lehre von den Schutzzöllen (Dorpat 1867).

88. §.

A különböző vámpolitikai rendszerek tüzetesb értelmezése.

A vám- és kereskedéspolitikai, mint foglalat az azon szabályoknak és elveknek, melyek szerint az államhatalom az ország ki- és beviteli forgalmára célzó intézkedéseiben eljár,¹⁾ a közgazdasági tevékenység egy ágára nézve sem bír oly nagy jelentőséggel, mint a *műipar és gyártásra*, a miért is a nemzetgazdaságtan az evvel kapcsolatban álló kérdéseket nem a *kereskedelemre* vonatkozó tanoknál, hanem itt, a *műipar elméletében* szokta tárgyalni. Ennek folytán némely *előfoglalom* is tüzetesen már e helyütt határozandó meg, jelesül a *vámpolitika*, s annak különböző rendszereit illetőleg.²⁾ Ugyanis

a) a vám- és kereskedési politika egyik rendszere a *szabadkereskedési* (Freihandels-System), melynek lényege abban áll, hogy a be- és kivitel mesterséges korlátok- és megszorításoknak alávétve nincsen, szabad mozgathatásnak örvend Nem jelent azonban e rendszer *teljes s föltétlen* forgalom-szabadságot vagy vám-nélküliséget (Zoll-Losigkeiteit),³⁾ mert az államok már *politikai és rendészeti* tekinteteknél fogva is fen szoktak bizonyos közlekedési korlátokat tartani határjaikon; s mivel a szabadkereskedési rendszer szorosb kapcsolatban jelenkezik az úgynev. *pénzügyi vámokkal* (Finanzzölle), melyek külföldről bejövő bizonyos kevés számú *fogyasztási tárgyakra* (p. v. borra, kávéra, czukorra, gyarmatárúkra, szeszes italokra stb.)⁴⁾ oly végből vettetnek, hogy az államkincstárnak *jövedelem* szereztessek.⁵⁾

b) A szabadkereskedési rendszernek egyenes ellentéte a *tilalmi* (Prohibitions-System). Ennek alapján ugyanis az állam a külkereskedést, s jelesül a *behozatalt* szigorú korlátozásnak veti alája, s oly súlyos vámokkal terheli, hogy a versenyzés vagy föltétlenül, vagy legalább jó részben lehetetlenné tétetik.⁶⁾

c) A két eddig nevezett keresk. politikai rendszer közt mintegy középben áll: a *védvámi* (Schutzzoll- vagy Protectiv-System). Ennek célja: a nemzeti ipának a külföld versenye ellenében védelmezése oly mérvű *vámadó* segélyével, mely ama versenyt, ha nem is lehetlenné tenni, de mégis nehezíteni képes.⁷⁾ A véd vámok különböznek a szerint a mint vagy arra

irányulnak, hogy segélyükkel egy új eddig még nem létező iparág (p. o. pamutipar) alapíttassék, vagy arra, hogy egy már fennálló iparág biztosíttassék.⁸⁾ Vannak végül esetek, midőn a védvámi adó-illetékáltalában, vagy bizonyos árukra nézve oly nagy, hogy a behozatalt egyenesen akadályozza; ekkor a védvám lényegileg *prohibitív*vé-vámmá válik. – A védvámoknak, ellentétben a finánczvámmal, *közgazdasági* rendeltetésük van, ámár sok állam ezeket is *jövedelem-forrásul* törekszik felhasználni; holott kétségtelen, hogy mennél *inkább* érik el a véd vámmal behozatal- nehezítési céljukat annál jelentéktelenebb lesz szükségkép pénzügyi eredményük.⁹⁻¹⁰⁾

Jelenleg a *prohibitív rendszer* már alig talál szószólokra és követőkre, és így a tulajdonképeni nagy vitakérdés az, vajjon melyike o két rendszernek, a *szabadkereskedési* avagy a *védvámi-e* az, a mely helyesebb, jogosultabb, s a nemzetek érdekeivel megegyezőbb.¹¹⁻¹²⁾

¹⁾ L. még alantabb a „Pénzügytan”, illető szakaszát a vámmokról.

²⁾ L. *Kautz*: Vámpolitika 26 – 39. 1. és *Walcker*: Schutzzölle 1-14. 1.

³⁾ Ámár ilycsehí agitatio pár év óta *Belgiomban* csakugyan megindított; 1. még *Walcker* 3 1. és *Tübing.* folyóirat 1865 pag. 359.

⁴⁾ Tehát nem *műipari* czikkekre.

⁵⁾ A szabadkeresk. rendszer áll fen most már Angliában, Hollandban, Svájtban, a Hanzavárosokban és némileg Törökországban – s közeledik feléje Németország, és Belgium. Nagyobb államférfiak közül hivei sorába tartoznak: *Canning, Huskisson, Peel, Cobden, Bright, Gladstone, III Napoleon, Delbrück, Brück, Hock*, gróf *Széchenyi, Desewffy és Lónyay*.

⁶⁾ E rendszer fennállott körülbelül 1850-ig Ausztriában, s majdnem napjainkig Oroszországban, Spanyolországban. Valódi torzalakzatában pedig a legújabb időkig *Chinában* szemléltük. Nevesb státusférfiak közül *Metternich* és az orosz *Cancrin* voltak szadunkban képviselői.

⁷⁾ Lehet ugyanis védvámot *mezőgazdasági* termékek behozatalára is vetni. Legszorosob s legszokásosb értelemben azonban „védvámok” alatt külföldi *gyártmányok* ép iparczikkekre vetett beviteli-illetékek, illetőleg korlátoló intézkedések értenek! még *Walcker* id. műv. 1. sk. 1- és *Bastiat*: *Sophismes Économiques* (1847.) II., 14.

⁸⁾ *Walcker* szerint „Erziehungszölle” és Erhaltung szötte.

⁹⁾ L. *Walcker* id. ért. 2. 1.

¹⁰⁾ Felette nehéz a védvám- és a szabadkereskedési rendszer követői közt határozott *határvonalat* húzni, mert sokan vannak, kik mint védvám pártiak a védvámokat csak igen kevés esetre nézve helyeslik. Szabadkereskedői nézetű szakemberek közt pedig nem kevesek a fennálló védvámoknak csak léptenkénti, s átmenetes intézkedésekkel járó eltörlését kívánják. *Walcker* e nehézségen úgy vél segíteni, hogy *szabadkereskedőknek* azon szakembereket és írókat nevezí, kik az *alapítási* védvámokat (Erziehungszölle) egyáltalában elvetik; *védvám pártiaknak* pedig azokat, kik ugyan ez alapítási védvámokat (bármí csekély esetekre nézve is) helyeseknek nyilvánítják. (1. id. műnk. 14 1.)

¹¹⁾ Védvám párti nevesb államférfiak közül utalhatni *Cromvell, Colbert, Lord Derby, Thiers, Dupin*, I-só *Napóleon, Nagy Frigyes és Kossuthra*.

¹²⁾ Tévednek egyébiránt azok, kik s *vámpolitika* hatásait és jelentőségét túlbecsülve, azt hiszik, hogy a közgazdaság egész sorsa tőlük függ. 1. *Walker* id. m. 21. 1.

89. §.

A szabadkereskedési rendszer és annak igazolása különösen.

A szabadkereskedési rendszer mellett szól mindenekelőtt annak *természetessége*, az ipari és forgalmi élet igényleteivel való öszhangzása. Mint

folyamánya és biztosítéka az általános szerzési és üzleti szabadságnak. a rendszer alatt minden termelési tényező, anyagi és szellemi erő s képesség legteljesebb módon értékesíthetők, a vállalkozási erő határozó buzdításra talál, minden gazdasági érdekeknek és törekvésnek legtermészetesebb iránybatti érvényesülése biztosított. – A sz. k. rendszer minden gyámkodó állambeavatkozást, mely a forgalmi élet és a productiv erők természetszerű fejlődését oly gyakran akadályozza, elmellőz; másfelől minden országot és minden népet azon iparágak művelésére képesíti, melyek arra nézve legtermészetesebbek s ép azért legelőnyösebbek. Nem minden nemzet lévén ugyanis képes minden termelési ágat üzni (mert a physikai és geographiai, szellemi-erkölcsi, politikai és társadalmi viszonyok és erők nem mindenkinél ugyanazok) a *munka-megosztás* nagy elvének érvényesítése az international forgalomban is visszautasíthatatlan, a mennyiben mindegyik nép vagy ország előkelőleg azon foglalkozási ágakra utaltatik, melyek tek. a legtöbb előfeltételek birtokában van, tehát a legtökélyesebb s legjutányosb árukat előállító productióra is képes; minek folytán lehetségessé válik minden nemzetre nézve, az illető termelési ágaiból szerzett tőkékkel más nemzeteknél viszont az általa szükséglett s olcsóbban megszerezhető javakat bevásárolni.²⁾

A szabadkeresked. rendszer következménye és complementuma az egyéni *tulajdonjog, a személy- és munkaszabadság, a szabad verseny* stb. elvének és intézményeinek. Minden oly szerű szabály e szerint, mely a polgárokat javaik és szükségleteik szabad ki- és becserélésében akadályozza, a *fogyasztót* a selejtes és drágább belföldi árucikknek megvételére kényszeríti, a forgalmat és közlekedést mesterséges módokon korlátozza: szem elől tévesztése ez elveknek, melyek uralomrajutása az újkor legnagyobb vívmányai egyikét képezi.

Tekintve *gyakorlati előnyeit* e rendszernek, hason eredményekre jutunk. Előnyös jelesül először is közvetlen *anyagi* tekintetben az állampolgárok összeségére nézve; mert mindenkit a legjobb árukkal kínáló s legolcsóbb piacok fölkérésére képesíti, s ezáltal azt eszközli, hogy miután a gazda: gépeit munkaeszközeit vasát és kelméit, a szegény munkás öltözetét és fogyasztalókat, a polgár a tőkés a vállalkozó: háztartási, üzleti stb. szükséglettárgyait olcsóbban vásárolhatja meg, évenként milliók és milliók megtakaríthatatnak, a nemzeti tőkegyűjtés gyorsíttatik, sőt az *idegen befolyások*, a műveltebb népekkel való szakadatlan érintkezés mellett, az általános műveltség, szakértelmiség fejlődése is jelentékeny lendületet vesz. Ide járulván, hogy a *külföldi tőkék* is mindég készségesbben fordulnak oly ország felé, melylyel szabadon közlekedhetni; a mire főleg alacsonyabb műveltségű, s *őstermelést* áruk kivitelére utalt nemzeteknek van igen nagy szükségük!

Nem kisebb a sz. k. r. előnyössége az *állami háztartás* szempontjából is. Jelesül azért, mivel minden erőt, tőkét és tehetséget a lehető leggyümölcsösebb tevékenységre képesítvén, ez által a társadalom minden osztályainak jövedelmét és így a *fokozott adóképeség* alapján az *államét* is növeli és szaporítja; eltekintve attól, hogy e rendszer mellett a (jól szervezett) finanezvániok is tetemes bevételt biztosítanak, s másfelől a *csempészség* és dugárussággal járó veszteségek csekélyebb mérvre szállanak; a bonyolult

határvámi ügykezelés pedig lényegüleg egyszerűsíthetővé és olcsóbbá változtathatják. Ép így nem csekély *politikai* előny rejlik abban, hogy a sz. k. rendszer, mely a népeket és államokat egymással sűrű érintkezésbe hozza, ép ez után az *érdekek oly viszonyosságát* szüli, hogy erőszakos rázkódások (nyílt ellenségeskedés, háború) kitörése közöttük megnehezítették és ritkábbá válik; oly körülmény, melyet a műveit népek gazdaságának mindjobban kifejlődő *solidaritásával* szemben, roppant jelentőségűnek mondhatni.

A sz. k. r. igazolására felhozható még az, hogy *korunk uralkodó szabadsági, egyenlőségi, öntevékenységi* nagy elveivel és tendenciáival, nem különben a technika és mechanika, a közgazdaság és a szellemművelődés minden *nagy vívmányaival* (a mesés-mérvű pénz- és hitelügyvel, közlekedési és szállítási eszközökkel, a czéhek megoldése és az iparszabadság érvényre jutásával stb.) szoros összefüggésben és viszonyosságban jelenkezik; hogy mindezen nagy vívmányok *kiegészítő* elemét és láncszmét képezi; a század humanitárius és politikai törekvéseinek és egyik támaszául és emeltűjéül is szolgál.

Tanúskodik végre e rendszer mellett az összes *újabbkori történelem* és tapasztalat. A mennyiben jelesül az életben és gyakorlatban rósz eredményűnek sehol sem bizonyult, sőt több országot (mint a bámulatos iparfejlettségű Svajcztot stb.) kitűnő virágzást polczra emelkedni segítette; *Angliában, Frankhonban, Németországban, Ausztriában* a forgalom és productió roppant dimenziókban növekedésére vezetett, s támaszkodva a modern technika és tudomány egyéb hodítmányaira, az egymásnak határait megnyitó népek gazdaságát egy nagy s szorosan összefüggő *világgazdasági* organismussá kezdé alakítani.³⁾⁴⁾

¹⁾ L. *Eautz*: Vámpolitiká 39. sk. 1. *Chevalier*: Examen du syst.commerciale 8-30: 1. 202. sk. 307. sk. 1.

²⁾ A sz. k. r. nem ellensége azért a nemzeti és állami *önállóságnak és külalétnek*, de ez önállóságot nem abban véli rejleni, hogy minden állam *minden* iparagot üzzön, s *természetellenes* eszközökkel és módokon tényleges *universalismusra* törekedjék. 1. a következő §. ot.

³⁾ A himevesb nemzetg. *ivók*, kik a szabadkereskedési rendszer mellett nyilatkoznak *Angliában* Smith Ádám, Malthus, Ricardo, Senior, Macculloch, Stuart Mill. Fawcett; *Franciaországban* J. B. Say, Rossi, Bastiat, Chevalier, Courcelle, Dunoyer, Droz Garnier; *Németországban*: Storch, Lotz, Rau, Wirth, Soetber, Hübner, Faucher. Thünen, *Olaszországban*: Boccardo, Trinchera, Meneghini, Scialoja; *Spanyolországban*: Flores-Estrada, Delà Ságara, Delvalle, *Oroszországban*: Butovszky, Walcker, hazánkban Berzeviczy, Skerletz, gróf Széchenyi, gr. Dessewffy Emil, és Lónyay.

⁴⁾ A legújabb korban Francia- és Angolország közt életbeléptetett szabadkereskedési rendszer roppant eredményeiről lásd *Wolovszky*: Laliberté commerciale stb. (1869.) valamint *Neumann* és *Chevalier-Horn*: id. műveit a világtárlatról.

90. §

A védvámrend szer főbb elvei, és bírálatos méltatása.

A szabadkereskedési rendszerrel ellentétben a védvámi iskola a következőkre utal:¹⁾

„Minden országra s minden népre életfontosságú körülmény az, hogy

kifejlett műiparral és gyártással bírjon, mert ezen nyugszik nagyrészen az állam anyagi ereje, politikai súlya, haladási képessége, sőt maga mezőgazdasági felvirágozhatása is. – Az ország vagyoniassága (pusztán anyagelviessen véve) kétségtelenül előmozdítatik az által, hogy a polgárok ott vásárolhatnak, a hol az árukat *legolcsóbban* kapják (legyen az hát a külföldtől), azonban az anyagi vagyona nemzeti gazdaságnak csak *egyik* oldala, míg a *másik*; a vagyoni szaporodását még inkább biztosító momentum, a *produktív-erők és képességekben* (azaz iparosság és vállalkozási erély, ügyesség és leleményességben) rejlik; ezek pedig nem a pusztá *csereérték* szerint, hanem mint erkölcsi és társadalmi tekintetben is kiváló nyomatékú tényezők mérlegelendők. E produktív-erők legfontosbika, az *iparosság*, nem bír kifejlődni és megszilárdulni, hogy ha a nagyobb tőkeerővel s üzleti tapintattal bíró külföld versenyé ellenében közületi támogatásban nem részesül, az idegenek elgázoló versenyével szemben: *védvámok* által nem ótalmaztatik. – Ezen védvámok a belhoni iparcikkék árát eleinte felszöktetik ugyan, de tekintve az általuk biztosított iparfejlődés fontosságát, s azt, hogy ilykép produktív erők nyeretnek, az ipari képesség fejlesztetik, s a jövőbeni gazd. *önállóság* alapja vetetik meg, a *nemzet* készséggel hozhatja meg és *áldozatot* A védrendszer által a nemzeti munkaerőknek teljesb értékesítése, foglalkodtatása is biztosítatik; a népnek számos kereset- és jövedelemforrások szereztetnek; a földbirtokos az önálló iparos-osztályban állandó vevőkre talál; az ország valamennyi physikai és kulturai erőelemeinek teljesb hasznosítása éretik el stb.²⁾ Végre oly jószágok és tárgyak előállítására, melyek az állam önállósága és függetlensége biztosítása tekintetéből nélkülözhetetlenek, áldozatokkal is biztosítandó; a státusi egyik feladata polgárjait más népek általi kizsákmányoltatás ellenében megóalmazni; s egyáltalában életrevaló nemzothöz nem méltó szerep az, más gazdag és iparos népek pusztá *gabna-lieferansának lenni*; a mi avval is jár, hogy a nemzeti föld és talap erői zsaroló módon kimerittetnek, az ország *elszegényedésnek* vitetik elébe, s az egész közgazdaság a nemzetközi forgalom változó esélyeinek, az export legkárosb *hullámzatainak* martalékává válik.^{3)4) 5)}

¹⁾ Ez iskola főképvisezői Németországban *List Frigyes* (id. munk.), az Amerikai Unióban: *Carey* a *Principles of Social Science* (magyarul 1867.) szerzője, Franciaországban *Erierr*, *St. Chamans*, *Say Lajos*; egyéb követői pedig *Schmittthener*, *Stein*, *Glaser*, *Schön*, *Höfken*, *Rössler*, *Dürring* a német, *Bianchini* az olasz, *Colmeiroa* Spanyol, *Atkinson* az angol, *Dumesnil-Marigny*, *Mazet* a francia, *Jobard* a belga stb. írók közül. Ellenben némi *közép állást* szabad kereskedők és védvám pártiak közt foglalnak el a nagy német szakemberek *Nebenius*, *Hermann*, *Hildebrand*, *Knies*, *Röscher*, *Bernhardy* és *Schäffle*.

²⁾ Mindezek kiválókép *Listnek*, a XIX. század legnagyobb protectionista-apostolának nézetéi. I. e tekintetben *Hildebrand*: *Nat. Oek.* 58-96. I. és *Kautz*: *Geschichte und Literatur der Nat. Oek.* (1860). 654-684. I.

³⁾ *L. Carey* id. műveit.

⁴⁾ *Listnek* egyik alap gondolata még az is, hogy a gazdasági élet bizonyos fejlődési fokokon és stádiumokon haladván keresztül, a státushatalom feladata iparpolitikai tekintetben az volna, a népet helyes *közgazdasági paedagogia* (növelésrendszer) segítségével mielőbb a minél teljesb műipari virágzás fokára emelni, s e paedagogia egyik legfőbb eszközét szerinte a *védvámok* képezik.

⁵⁾ A nagy német státusgazda *Roscher* fiatal éveiben jobban hajolván a protectionisták iskolájához a védvámrendszer *politikai* szempontból indokolására ezeket hozta fel: a) lehetlen hogy egy a gyakorlatban évszázadokon át uralkodott rendszer, milyen

a védvámi, alap nélküli legyen, b) Pusztá agricolállam sohase fejthet ki akkora erőt és erélyt, mint ipari státus, azért a védvám hasonlítható a földműves vetőmagjához, mely később visszatér a jó termésben, c) Addig, míg valamely nemzet műveletlen, legjobb reája nézve a szabadkereskedési rendszer, mert ez a magasb műveltségi polcz ingereit és segédeszközeit leghamarább engedi hatályossá válni; de ha magasb polczra akar lépni, ezt alig teheti szemben a fejlettebb népek versenyével védvámok nélkül. A szabadkereskedő állam polgárai magukra hagyatva, ellenben a védvámi államéi az *egész nemzet ereje* által támogatva lépnek fel. Midőn aztán a nemzet az iparműveltség magas polczára feljutott, legtermészetesb reája nézve a kereskedési szabadság rendszere, mert ekkor már más nemzetek versenyétől tartania nem kell; hanem igen is szorulhat a nevezett polczoni túllépésnél ismét védvámokra, tudniillik mezőgazdasága érdekében, d) „A protectív rendszer nagy befolyással van a népredek alakulására is, a mennyiben bizonyos osztályok felé vezet a népélet nedűit; míg másfelől szoros összefüggésben áll a modern monarchiái absolutizmussal, melynek az ipar egyrészt támogatójával, másrészt jelentékeny adóforrásul szolgál, e) Bizonyos végre, hogy a védvámrendszer sükerrel csak *nagyban, azaz* tekintélyes nemzet- és államlét alapján vétethetik foganatba. I. Roscher: Grundriss 63-65. 1.

⁶⁾ L. még Dietz: Die ungarische Landwirthschaft (1867. magyarul 1869.) utolsó fejezeteit; és *Bicholotnah* bevezető jegyzeteit az általa 1856-ben francziára fordított List-féle munkához.

91. §.

Folytatás.

A védvámrendszer ezen tanainak *hiányossága* a következőkből tűnik ki:¹⁾ a) téved e rendszer abban, hogy az államhatalom beavatkozását s jelesül vámintézkedéseket, már magukban véve elégségesnek tart arra, hogy műipar és gyártás ott a hol a *többi föltételek* hiányzanak, teremtessek; holtly ilyen legfeljebb gyöngye üvegházszerű iparágak hozatnak létre, melyeket az első válság vagy zivatar elseper és halomra dönthet, b) A védrendszer csak fölteszi, de *nem okadatolja* azt, hogy az iparosság s műszorgalom védvámok által hathatósban mozdíttatik elő, mint azok *nélkül*; sőt ha ez csakugyan úgy volna, nem bírja bebizonyítani azt, hogy az akként elért eredmény nagyobb, mint a nemzetvagyonosság *természetes* módton növekedése *szabad* vámrendszer mellett, c) A védvámnak azon positiv roszvatása van, hogy a tőkék és productiv-erőket nagyrészt tév-irányba tereli, természetszerű iparágaktól elvonja, a fogyasztókra rótt több évi adó s áldozat folytán bizonyos fontosaknak látszó, de igazi életerőt nélkülöző üzlet-nemek mesterséges kiterjedését mozdítja elő stb. Szóló bizonyoság arra nézve, hogy a védvámrendszer mellett nemcsak csereértékek, hanem valódi *productiv-erők* is mennek veszendőbe, a mennyiben ez utóbbiak működésükben meglankasztatnak s teljes hasznosításuk mesterségesen akadályoztatik. c) A műipar és gyártás fontosságából még nem következik az, hogy az a *fogyasztók és őstermelők* érdeksorbításával, s mesterkelt eszközökkel létesítessek. Védvámokkal ipart teremni vagy teremni akarni annyi, mint termelni folyton folyvást kárral és vesztéssel; annyi mint lemondani azon iparágáról, melyekben a külfölddel szemben erősen állunk, s áttérni olyanokra, melyekben amannak utána állunk, termelni roszul és selejtes czikkeket, mind csak azért, hogy (mint egy jeles szakember megjegyze) azon öntudatban élhessünk, hogy például nemzeti czukrot eszünk, és nemzeti sárczipót hordhatunk stb.

d) A protectív-rendszer elmélete lényegileg az egyoldalú *merkanti-*

lismusban gyökeredzik, a mely a *pénznek* az országból való kimenetelétől tartván, a hazai műiparnak minden ároni fejlesztését követieit azt híven, hogy ez a legbiztosb út és mód nemcsak az idegen gyártmányoknak távoltartására, hanem még kiviendő iparczikkekért arany- és ezüstpénznek behozatalára is. Ezen félszeg tan azonban ma már teljesen meghaladott álláspontot jelezvén, sem az életben sem a tudományban visszhangra nem talál, s így minden arra épített következtetések és elméletek is tarthatlanok. Nem nehéz továbbá fölismerni azt: e) hogy a véd vámrendszer felette *következeten*, a mennyiben minden iparágat egyszerre megvédeni akarni (holott egyik a másiknak előfeltétele, s az egyiknek kiváltságosítása a másiknak rövidségét vonja maga után)²⁾ *képtelenség*; míg másfelől azon *mérvét* a védletnek, melyre az egyik és másik iparág szorul, s mely védlet leginkább az előállítási *költségkülönbszetre* szokott alapíttatni, tüzetesen meghatározni és fölismerni az államhatalomra nézve teljes *lelketlenség*, f) összefügg evvel az, hogy magasb védvámok által sok országban a magukat biztonságban tudó iparosok tétlenségbe ringattatnak, készítményeik, tőkélyesbítésével nem igen törődnek,³⁾ sőt egyedáru helyzetöket lassanként egészen természetesnek és jogosnak kezdvén tekinteni, a vámok eltörlését vagy mérséklését joguk csorbításának kiáltják ki, s félszeg agitatókra szolgáltatnak alkalmat, g) A védrendszer a „nemzeti munka” biztosítása tekintetében sem bír a neki tulajdonított fontossággal. Mert a produktiót téves irányba tereli, a munkások számos szükséglettárgyait megdrágítja, a tőkék képződését feltartóztatja, sőt az által, hogy a munkásosztály nagyon is gyors szaporodására hat, végfolyamatban a munkabér csökkenését is vonja maga után. h) Téves azon nézete is a protectionistáknak (jelesül Careynek) hogy a nyerstermék-kivivő országnak el kell szegényednie; mert tetteleg kimenő termékek az évi össz-productionnak igen csekély részét képezik, s a kivivő országok rendszerint föld- és természetörök bőséges mennyiségével rendelkeznek, stb. mint már fentebb a 43. §-ban is megmutattuk.⁴⁾ i) A *nemzeti függetlenségről vett év vet* illetőleg, lehetnek fensőbb *országos* tekintetek, melyek *egyes*, különös fontossággal bíró tárgyak előállítását áldozatokkal is előmozdítani javallják (mind ezt maga Smith Ádám is elismerte): azonban ily *kivételes*, igen kis számú termelvényre vonatkozható eseteket egy egész protectioi rendszer felállítására *szabályul* tekinteni, sőt azt mondani, hogy a meg nem védett iparág a külföld versenye által el fog gázoltatni: sem a tudomány sem az élet és történelem szempontjából nem igazolható, j) Bizonyos, hogy a védvámrendszer az erkölcsileg épűgy mint pénzügyi tekintetben veszélyes *dugárusságra* egyenesen díjt (prámiumot) tűz ki, mert a csempészkedést ápolja, a határokon lakó polgárokat a be- és kiviteli szabályok kijátszására formaszerűi eg serkenti, s a becsületes kereskedőt és kalmárt is, csak hogy a többiekkel versenyezessen, csempészett áruk beszerzésére vezet, k) Hogy a védvámok a múlt századokban egyik-másik országban bizonyos iparágak kifejlésére nagy befolyással voltak, tagadni nem lehet; de ép oly kétségtelen az is, hogy korunkban, a szabadverseny, a vasutak, a távírdák, az ipar- és forgalomszabadság, pénz- és hitelűgy, meg a technika és a mindjobban érvényrejutó internationális érdeksolidaritás és állam-viszonyosság korában valóban *nélkülözhetők és tarthatatlanok*,⁵⁾ valamint az is tény, hogy polgárosult népeknek,

egyéb módok és eszközök is állanak rendelkezésükre, melyek alapján és pedig úgy, pedig úgy, hogy a netalán hozandó áldozatok mérve előre meghatározható) ⁶⁾ iparukat és műszorgalmukat (még pedig egészen természetes alapon, g minden mesterkélés és erőltetés nélkül) kifejthetik és virágzásra juttathatják. ⁷⁾

¹⁾ V. ö. *Kautz*: Vámpolitika 50-54. I. *Dönniges*: System stb. 42. sk. I. *Bastiat*: Sophismes 129. sk. I. *Knies*: Pol. Oek. 301-304. I. és *Batbie*: NOuv. Cours d'Econom. Polit. (1866). II-ik köt. 28-29. és 46-ik lecke.

²⁾ Így például a pamutiparos a pamutfonalnak minél könnyebb s szabadabb hozzatalát kívánja, ellenben a pamutfonal-készítők erre is akarnak védvámot vetni, csak-hogy megnehezítsék bejövételét.

³⁾ Gr. *Beugnota*. francia pair-kamarában 1843. jan. 25-én tartott beszédében helyesenjegyzé meg: „La protection a le fâcheux résultat, d'engourdir et d'énerver l'industrie, et de lui retirer toute confiance en elle-même”, és *Schäffle*: Der Schutzzoll ist eine Prämie der Indolenz und wirkt wie erschlaffendes Gift.” I. még *Walcker*: Schutzzölle 67. sk. I.

⁴⁾ *Carey* protectionistikus felfogására nézve igen jól jegyzi meg *Schöffe* (a ki pedig nem vakbuzgó free-trader): „Es ist klar, dass die lokale Industri-entwicklung, wie sie Carey in seiner echt-amerikanischen (und daher antienglischen) Tendenz dezentralistisch-föderalistischer Gliederung der Volks- und Weltwirthschafft mit Echt wünscht, auch ohne Schutzzoll sich nach privat- und staatswirthschaftlichen Gesetzen ergeben muss. Ein republikanisches Staatswesen von dem Umfange der nord-amer. Union, müsste nach der Consequenz der Carey'sehen Schutzzolltheorie auch in seinem Innern Schutzzölle einführen, was aber Carey ebenso wenig will als List für Deutschland. I. Nat. Oek. 412. I. *Walcker*: id. munk. 56-58. I.

⁵⁾ A fentebbiekből lehet könnyen fölismerni azt is, mily gyarló *Listnek* azon közgazd. pädagogiai. rendszere, mely szerint a státushatalomnak ipari politikájában eljámi kellene. I. *Hildebrand*: N. Oek. 63. sk. I. *Bluntschli*: Staatswörterb. IV. köt. 652-653. I. *Schäffle*: N. Ök. 411. és *Pol. Handl.* I. köt. 482. I.

⁶⁾ L. még *Walcker*: Schutzzölle 28-30. I.

⁷⁾ A fent kifejtettek alapján *védegytelek* (Schutzvereine) tekintetében, (melyek t. i. a hazai ipar előmozdítására alakult oly egyesületek, a melynek tagjai magukat behonni iparczikkek és készítmények kizáró használására kötelezik, s milyen hazánkban is létezett 1844-1847-ben) azt mondhatjuk: hogy csak ott lennének helyeselhetek, a hol a hazai műszorgalom lényegesb *előföltételei* megvannak, de a készítmények keletét a lakosságnak *külföldi* készítményekhez való egyoldalú vonzódása akadályozza; – egyéb esetekben ellenben nem indokolhatók, mert *beviteli és fogyasztási tilalomkép* hatnak; a nemzeti munka- és tőkeerő félszeg iránybani alkalmazását okozzák; bizonyos iparosoknak egyedárusi helyzetét biztosítanak; a természetes ipari fejlődést és forgalmat megakasztják. Eltekintve attól, hogy többnyire *terrorismussal* is járnak, a polgár egyéni szabadságát jogtalanul korlátozzák, s azon hamis elven sarkallnak, mintha elhatározások egyezkedések és kényszerítés által lehetne műipart teremteni. I. még *Kudler-Récsy*: II. köt. 171. §. *Erdélyi-Fényes*: Nemzeti Iparunk 157-165. és 260-270. I. és *Kautz*: Nemzetg. Esmzék fejlődése Magyarországon stb. 341. sk. 380. sk. I.

92. §.

Kivételek a szabadkereskedési elv alól.

„Nem következik az előrebocsátottakból az, hogy a szabadkereskedési rendszer *csodákat művelő panacea*; vagy az, hogy életbeléptetése ott, a hol védvámok hosszú idő óta fennállanak *rögtönösen*, minden *átmenetes* intézkedések és fokozatok mellőzésével eszközöltessék; mert kétségtelen, hogy ily eljárás mellett számos iparág, s a benne elhelyezett tőkék s munkaerők fe-

letie súlyos rázkódtatásnak tétetnének ki. Ezen *elmélet* a rendszerváltóznánál azért is ajánlatos, mert hiszen az állam eredetileg maga folyt be a végrendszernek, melynek paizsa alatt az illető iparágak kifejlődtek, megállapításába. – Végre elvül szolgáljon mindenkor az, hogy a védvámok megszüntetésének *ideje* is helyesen választassák meg, s jelesül akkor vétesék az eszközlőbe, mikor kedvezőbb üzletviszonyok forognak fenn, s általánosb anyagi jólét s emelkedés tapasztalható, mert ilyenkor minden seb hamarább heged be, s a vám-reformmal karöltve járó bajok könnyebben vi-

De eltekintve ezektől, *vannak esetek és körülmények*, a melyekben a szabadkereskedési elv alóli *kivételei*é teljesen indokoltaknak és czélszerűeknek mutatkoznak. Így jelesül: a) helyén leendnek kiviteli tilalmak *háború* esetében lőszerek, *éhségveszély* alkalmával pedig gabona s szemes élet kiszállítására vonatkozólag, b) Ajánlatos (mérsékelt és átmenetes azaz nem állandó) védvám oly, az országra nézve nagyobb fontosságú iparágakban, melyek tekintetében a nép- és ország viszonyaiban természetes előfeltételek megvannak, de egyik vagy másik termelési tényező érvényesítését a különösen előnyös helyzetű szomszédállam versenyé egyenesen akadályozza, c) *Fényüzelmi* árukra nézve szinte alkalmazható védvám, mert általa a nemzeti fogyasztásnak tán károssá válható iránylata némileg megszoríthatatik, s egészbenvéve ily nemű cikkek némi megdrágítása nem határozó momentum d) Ugyan ilykép áll a dolog oly tárgyak productiójára nézve, melyek *as ország függetlensége* biztosítására szükségesek, főleg, hogyha az állam geographiai és politikai helyzete igen kedvezőtlen, úgy hogy háború esetében csupa ellenségettől környeztetés veszélyének volna kitéve, e) Oly áruk és termelvényekre, melyek benn az államban tetemesb *ado* által érintetnek behozatali vámot vetni nem helytelen eljárás, mert csak így *egyenlítettetik* ki a különbsége válhatik a belföldi iparos versenyképessé, f) *Visszontorlási* intézkedésként is alkalmazhatók védvámok, azonban csak igen ritkán és rendkívüli esetekben (például ha egy folytonosan ellenséges állást elfoglaló szomszédunkat méltányosb magatartásra bírhatni, kilátást nyujtnak), mert ily intézkedések legtöbbször magának a retorsiót gyakorló félnek nagy kárára vannak.

Ezeken kívül legyen mindenkor ügyelet arra is, hogy műipari védvámok magasra (azaz: a kül-versenyt lehetlenítőleg) sohase hassanak; egyik iparág a másik rovására általuk ne kedvezményeztessék; s roleg arra: *nem rejlik elégséges vedlett* belhoni iparra nézve mar magab a szállítási tőke-s hitelügyi, munkabér-adó, vagy természeti viszonyokban, nehogy a intézkedés valódi és sürgős ok nélkül léptetessék é étbe. Még másfelelől óvakodnia kell az államnak ott és oly iparágakra nézve védvámokat életbeléptetni, hol és a melyeknél a fejlődés föltételei egészen hiányzanak, mint életerős part mesterségesen támasztani, *keletkezett*ni semmiféle véd- a óv-intézkedéssel se lehet, s ahhoz hogy valami megvédetessék megkívánatik szükségkép, hogy valami *védeni való* legyen is. Oly mozzanat, melynek szem elől tévesztésére a protectionista irányú államférfiak és írók nagyon is hajlandók.²⁻³⁾

¹) V. ö. *Walcker*: Schutzzölle 80. sk. 1. és *Bastiat*: Sophismes Économiques II. 6.

²) A vám-és kereskedéspolitikai történetére nézve általában I. *Kautz*: Vámpolitika 65-74. I. *Beer*: Geschichte des Welthandels (1863 óta) III. köt. 314. sk. 1. és többh. *Chevalier*: Examen du système commerciale 64. sk. 327. sk. 1.

³) A kereskedelmi s vámpolitikai elmélet itt elemzett kérdései alantabb *a forgalmi mérlegre és A vámrendszerre* vonatkozó szakaszban még tüzetesen világosíthatnak meg.

HATODIK CZIKK.

A műipar előmozdítására czélzó egyéb intézmények.

93. §.

Törvényhozás általában; ipari szoktatás és iparegyesületek különösen.

Valamint az östermelést úgy a műipart illetőleg is szükségesek bizonyos részint *társulati* részint *állami intézkedések* arra, hogy fejlődése előmozdítottassék, az ez utóbbit feltartóztató *akadályok* elháríttassanak, s az iparos osztály *érdekei* kifejezésre találjanak.» így jelesül:

a) Hathatós emeltyűje és biztosítéka a műipar felvirágozhatásának mindenekelőtt *czélszerű s tapintatos törvényhozás* általában; mely kellő szakismerettel s az ország viszonyainak szem előtt tartásával járván el, működését oda irányozza, hogy az erők és tőkék szabad fejlődése, a vállalkozói szellem, és az üzleti erély gyámolítottassék, a forgalmat és közlekedést lankasztó akadályok (magas vitelbér, szállítási nehézségek stb.) eltávolítottassanak; az iparos-osztály illő *tiszteletben* részesítettassék s az államügyek intézésénél oly mérvű befolyást gyakorolhasson, a melyre e nemzeti foglalkozás-ágnak jelentősége és országos fontosságánál fogva igénye van.

b) Kiváló mérvbeni előmozdítására az iparnak szolgálnak jól szervezett *szaktanodák*, a műtani oktatásügy czélszerű elrendezése. Az ipartanodák kétrendbeliek lehetnek: vagy ugyanis *realiskolák*, melyek kitünőleg az alsó és középosztályú iparosok számára lévén rendeltetve, az ipar, természettan és technika főbb elemeit nyújtják, s a melyek mellett némely országban mint külön álló szakiskolák még a tulajdonképeni *ipariskolák*²⁾ is léteznek; – vagy pedig *műegyetemek* (polytechnikumok)³⁾, a melyekben már a természeti tudományok, s gazdaság és üzletvitelhez megkívántató minden fő- és segéd-tanszakok *egész* terjedelemben s rendszeres összefüggésük szerint tárgyaltatnak, tehát nem a közönséges mesteri és iparüzésre, hanem a nagyobb technikai vállalatok vezetésére, közhivatalok szükségéire stb. *czélzó fensőbb szakképzettség* szerzettethetik meg. – A műtani és ipariskolák ezen feladatuknak tökélyesen csak akkor felelhetnek meg, hogyha jeles készültségű s anyagilag illőleg ellátott tanárokkal láttnak el; a tanítási rendszer elméletet és gyakorlatot helyesen egyesít; az oktatás kellő

mérvű készülékek, eszközök, *gyűjtemények* (múzeum) stbre támaszkodhatok, másfelől pedig, nehogy az egyoldalú realizmus túlsúlyra emelkedjék, a *humanisztikai* tanulmányok sem hagyatnak bennök figyelmen kívül.⁴⁾

e) *Iparegyletek*. Ezek épen úgy, mint a gazdasági egyletek a földiparra, nevezetes befolyással lehetnek a műszorgalom tökélyesbedésére. Feladatuk köréhez tartozik az előbbrehaladt országokban tapasztalható hódítványok figyelemmel kísérése, s a mennyire lehetséges meghonosítása; továbbá példaadás, utasítás és tanács által az iparosoknak kalauzul szolgálni új találmányok átültetése, értékesítésénél közreműködni; az ipari oktatás terjesztése, tökélyesbedésére hatni; a kormányt és törvényhozást szak; béli irányban támogatni; könyvgyűjtemények, múzeumok alapítása, ipartársulatok, szakfelolvasások rendezése, jeles egyéneknek külföldöm utaztatása stb. által buzdítólag és lendítőleg a műipar emelésére hatni; nem említve, hogy ez egyesületek egy vészét *az ipari rendészetnek* is elláthatják, és így az államhatalomnak támogatására is lehetnek. *Szervezeteiket* illetőleg, legczélszerűbb, hogyha a központon egy szélesb alapú országos egylet áll fenn, kerületenkint pedig a szükség szerint több kevesebb *vidéki* iparegyesület alapíttatik, melyek azonban a központival folytonos kapcsolatban kell, hogy legyenek, s időről időre ugyan ez utóbbi kebelében országos *ipar-gyülekezetre* is küldötteik által megjelenjenek. Azt végre említeni sem kell, hogy az országos iparegyesület az államkincstár részéről évenkint némi segélyben is lesz mindenkor részesítendő, mely nélkül feladatainak teljesen megfelelni alig volna képes.⁵⁾

¹⁾ Ez egész szakaszra nézve egyebek közt összevethető *Hacke* jeles és kimerítő értekezése: „Die Aufgabe des Staats in Bezug auf das gewerbliche Leben” a Tübing. folyóirat 1867-iki köt. 39-127. 1.

²⁾ Angliában ezek egyik neve: *mechanic institutions* czím alatt ismeretes. Legújabb időben főleg *Frankhon* és *Belgium* tett e téren igen sokat: rajz, festesz- s mindenemű ipariskolák felállítása tektn. 1. *Hacke* id. ért. 116. sk. 1. *Freusker*: Sonntags- und Realschulen (1835). *Taylor-Ougler*: Industrie und Schule (1865). *Keleti*: A képzőművészeti oktatás külföldön s feladatai hazánkban (1870).

³⁾ *Hermann*: Ueber polyt. Institute (1826). *Nehcnius* szinte (1839). A jelenkor e nemű intézetei közt a zürichi, karlsruhei, prágai és bécsi műgyetemek tündökölnék.

⁴⁾ Lásd *Kautz*: Statistikai közlemények 1862-ki foly. 2-ik kötetb.

⁵⁾ „Gewerbevereine sind eine Folge der Zeitrichtung, alles Politische zum Gemeingute und Gemeinzwecke aller zu machen” (Röscher)

94. §.

Ipartárlatok, találmányi pátensek, iparszabályzatok és egyéb intézkedések.

A műipar és gyártás előmozdítása tekintetéből még a következők is érdemelnek különös figyelmet:

a) *Műipari kiállítások* (ipartárlatok). Ezeknek célja az, a nemzeti (illetőleg általános vagy világ)-iparnak bizonyos időbeni *állását, hiányait és fény oldalait* a készítményeknek egy bizonyos központbani összegyűjtése által, feltüntetni, egy egészetes képben átnézhetővé tenni.¹⁾ A jólrendezett kiállítások az iparosoknak és művészeknek okulás és utánzásra kedvező alkalmat szolgáltatnak, a versenyt és vetélykedést felkölteni, fejlesz-

teni képesek, a műszorgalmi osztályokban az önértetést fokozzák, a nagy közönségben a belhoni készítmények iránti bizalmat s ép azok nagyobb kelendőségét növelik, másfelől az előrehaladtabb népek példájának és hódítványának utánzására serkentenek! Hogy e téren a nagybani *kezdemé-
gés* érdeme a jelenkoré, ismeretes dolog, s jól mondja az ipartárlatokról egy jeles szakember, „hogy azok a nemzetközi iparfejlődés és egybeszövődés legbiztosb rugói, s magas fejlettségű iparos századunknak valódi *ünnepies formája* és nyilatkozataként szerepelnek.”²⁾

b) A *találmányi pátensek*,³⁾ vagy szabadalom-levelek (Brevets d'invention). Ezek jelesül bizonyos készítmény kizáró előállítását és áruíthatóságát biztosító jogosítványok, melyek az állam által bizonyos időre olyanoknak adatnak, kik az ipar vagy technika körében valami feltalálást tettek, a mely az üzlet és productio tökélyesbítésére vagy könnyítésére stb. vezet. A találmányi patens tehát bizonyos tekintetben egyedárusi állást biztosít a feltalálónak, s azzal indokoltatik, hogy ha bárkinek szabad volna a feltalálással versenyezni, s talán sokévi áldozatai és fáradsága jól megmerdemlett gyümölcse élvezetében háborítani, igen sok fontos találmány vagy éppen nem történnék, vagy titokban tartatnék, s a feltalálással sirba szállana; tehát minden nagyobb tehetségű ember magasb törekvésében meg-lankasztatnék. Eltekintve attól, hogy a szabadalmi levél még a szellemi tulajdonjog megvédése, vagy egy oly szerződés folyományának is tekintethetik, a mely szerződést a közönség a feltalálással az iránt köt, hogy neki bizonyos idő lefolyása után a találmány használatát engedendí. – A szab. levéli rendszernek egyebiránt azon *hiánya* van, hogy a jutalom nem áll mindég arányban az érdemmel s az áldozatokkal (mert a találmány valódi jelentősége gyakran csak a szab. idő lejártá után ismertetik fel általánosban); mint monopol félszeg hatása az ipari fejlődésre; s végre sokszor súlyos czívódások és perlekedések, valamint hatósági önkényes eljárásra is ad okot, minek folytán sokan e rendszert főleg magasb műveltségű álladalmakban egyszerűen mellőzendőnek tartják, mások meg ugynev. *nemzeti díjazás*-rendszerrel vélik helyettesíthetni (legújabbban *Morse* a telegraph-tökélyesítő tekintetben alkalmazva), mely jelesül abban állana, hogy egy országos szakbizottság a vizsgálata alá bocsátott találmány felett ítélvén, ha arra méltónak találná, az állampénztárból a feltalálónak jutalomdíjt utalványozhatna. Ez eljárás azonban szinte félszeg következményű volna, mert a roppant számú beadványok szakadatlan és bonyodalmas vizsgálatát tenné szükségessé, a kedvezés és ellenszenv visszaéléseinek tárt kapu nyitatták, a minden biztos sinórmérték nélkül hozott ítéletek gyakran igazságtalanok volnának stb. úgy, hogy e közdíjazási rendszer legfeljebb akkor lenne alkalmazandó, ha egy igen fontos, valóban közérdekű s *gyors elterjedést* érdemlő feltalálás volna szóban, s hol a hosszabb időn át való titokban tartás fensőbb politikai, közgazdasági, hadászati stb. tekintetekkel isellenkőznék.⁴⁻⁵⁾

c) *Ipar szabályzatok* (Industriereglements). Az államnak vagy hatóságoknak az ipar-készítmények miként előállítására célzó intézkedései rendszerint elvetendő, már csak azért is, mivel ily esetekben a kormány olyasvalamit rendel, a miben a magánosok szakavatottabbak s közelebből érdekeltek, s e mellett a hatósági beavatkozás felette lankasztó is. Lehet-

nek egyébiránt egyes kivételes körülmények, melyekben iparszabályzatok nem kárhoztathatók; például ott, hol igen kitűnő s magas értelmiségű kormány áll az indolens és tétlen polgárok felett; továbbá a hol a nagy közönség élet- és egészségpolíciái érdekei megóvandók, vagy egyes család üzerek visszaélései fékezendők. Bizonyos végre, hogy egyesek magatartása nem ritkán a nemzet hitelét a külföldiek előtt szerfelett csökkentheti, vagy a belforgalomban jogos érdekek károsítására vezethet, a mi szinte meghatározott iparpolicziai intézkedéseket (p. o. nyilvános vizsgáló bizottságokat, minta- és gyár-jegyek behozatalát stb.) teszi szükségessé,

d) Jótékony hatású leendő végül a műipar fejlődése és felvirágoztatására nézve *célszerű adórendszer*; az iparos osztálynak az *állami ügyek* intézésében biztosított befolyása; technikai s természettani vizsgálódások eszközzése s támogatása; *múzeumok* felállítása; *iparkamarák* és *iparbiróságok* életbeléptetése; jeles szakférfiaknak *kitüntetése*, helyes s megfelelő *közlekedési* hálózat; végre olcsó tőkét és előlegeket lehetségesítő kisebb és nagyobb *hitelintézetek*, ipari bankok, előlegező pénztárak stb. (Ezekről alantabb tüzetesen.)⁶⁾

¹⁾ L. Kaute: Jelentés az 1862-ki londoni világtárlatról. (1863). Neumann: Die wirthschaftl. Civilisation stb. (1869).

²⁾ Árnnyoldaluk az, hogy igen is sokat fordítanak a pusztá kül feltűnés, decoratív túlterhelésre, s ép azért hatásaik nem eléggé mélyen menők. Az első világtárlat Londonban 1851-ben, a második Parisban 1855, a harmadik Londonban 1862 s az utóbbi ismét Parisban (1867).

³⁾ V. ö. *Klostermann* nagy és jeles munkáját, „Die Patentgesetzgebung aller Länder” (1869). *Hacke* idézett értek 88.sk. I. *Deutsches Staatswörterbuch* III. köt. 417. sk. I. *Barthel*: Die Patentfrage (1869.) *Schäffle*: a Tubing, folyóirat 1867-ki foly. 451. sk. I. *Vergé*: Compte Eendu stb. 1863.

³⁾ A szab. levél rendszer fenntartása mellett főleg *Volowszky*, *Renouard* és *Vergé* (Chevalier M. ellen) azután *Barthel* és *Klostermann* szavaznak.

⁴⁾ A szab. levél rendszerrel némi összefüggésben áll a napjainkban mindjobban érvényre jutó gyári *minta- és bélyeg-véd* (Marken und Musterschutz). Mind ennek mind a parentál-rendszernek, lehetőleg nagy államterületre kell vonatkoznia, mert különben hatály és jelentőség nélküli intézkedés marad. I. még *Hack*: id. ért. 93. sk.l.

⁶⁾ A mi azon napjainkban itt-ott ismét szőnyegre került kérdést illeti, nem kívánatos vagy szükséges-e, hogy bizonyos iparágak üzését az *állam* saját kezébe vegye, az az állami gyárak és iparvállalatok alapíttassanak: erre nézve fentebb a jelen II-ik Rész 5-ik §-jában már szólottunk. Legyen azért csak röviden még megérintve, miszerint ez eszmének gyakorlati kivitele igen könnyen vezethetne *socialistikus* corollariumokra, s oly állásba sodorhatná a státuskormányt, mely annak mint jogközületnek sem politikai, sem kulturai feladataival megegyeztethető nem lenne. De eltekintve e körülménytől, kétségtelen az is, hogy állami iparvállalatok rendszerint jóval költségesb üzettel azaz kevesebb tiszta nyereséggel üzemeltethetnek; eredményesség és siker tekintetében a magángyárakkal a versenyt ki nem állják; s e mellett arra is szolgáltathatnak alkalmat, hogy az állami gyárvezetők a privátvállalatokra egyedüri szellemben nyomást gyakoroljanak, s ekként a magán üzleti erélyt és vállalkozási buzgalmat lankasztják. Az; állami ipar kérdése egyébiránt *finanziális kérdés* is, s azért alantabb (a III-ik Részben) az állami *haszonvételjogokról* szóló szakaszban külön fordul elő, a miért ez utóbbi helyre kell utalnunk.

NEGYEDIK FEJEZET.

A KERESKEDÉS NEMZETGAZDASÁGI ELMÉLETE.

Irodalmi segédzerek: Simonde de Sismondi: „De la richesse commerciale” (1803) II. 3-ik könyv. Busch: „Darstellung der Handlung” (1792), 5-ik szakasz. Mm hard: „Theorie und Politik des Handels” (1831) II. köt' Leuchs: „System des Handels” (1827). Cour celle- S eneuil: „Theorie des Entreprises ou Manuel des Affaires” (1857 ném. 1869). - Ugyanaz: Écon. Politique stb. 2-ik kötetb. Ran: „Politische Oekonomie” 1-ső kot. 406 sk. és II. köt. 273. sk. §§. ok. I. Gamier: „Traité d'Econ. Pol. 15-24. fejezetek. Stuart Hill: Principles III-ik könyv. List: „System der Pol. Oekon.” (1841) 1-ső köt. Viicens: Exposition raisonnée de Ja législation commerciale (1821) 3 kötb. Röhrich: „Abriss der Handelswissenschaft” (1860). Noback: „Handelswissenschaft” (1848). Thöl: „Handelsrecht” (1841. s azóta többször). Goldschmidt: „Handelsrecht” (1867. sk.).

ELSŐ CZIKK.

A kereskedés.

95. §.

A kereskedés általában.

A termelőktől előállított és a műipar által szükségletek kielégítésére alkalmasba tett jóságok tulajdonképeni rendeltetéseknek a *kereskedés* által vitetnek eléje, a mennyiben forgalomba hozatva, a fogyasztókra nézve hozzáférhetőbbekké válnak. Minden *vállalat* célja az, hogy termelvények forgásba hozatala alapján bizonyos nyereségre tétessék szer, s ily értelemben minden *termelő* ie *kereskedőnek* nevezethetik; valódiilag „*kereskedéssé*” azonban csak akkor lesz a vállalat, ha az *áruforgatást* kizáró keresetforrássá s üzletmóddá teszi. E szerint „*kereskedés*” (Handel, Commerce) alatt értjük „javaknak és áruknak iparszerű (azaz nyereségre irányuló) forgalomba-hozását lényegileg *változtatlan alakban*, vagyis azon gazdasági foglalkozás-ágot, mely a termelők és fogyasztók közti *közvetítést* (Vermittelung) külön álló üzletkép, eszközli ¹⁾. Az egész foglalkozási ágnek *alapját* az képeznén, hogy a termelvények legnagyobb része, minden csak némileg is polgárosult népnél (a szükségletek sokfélesége, a kifejlett munkamegosztás, s a közlekedés biztosb voltánál fogva) nem maguk a termelők által fogyasztatik, hanem »rra van rendeltetve, hogy *forgásba* kerüljön, *adás-*

vevés *B csere* tárgyává válják, a társadalom különböző osztályai és foglalkozási köreinek szolgáltatások és viszontszolgáltatások alakjában kölcsönös szükségletkielégítésére szolgáljon.

A kereskedés végre, mint külön *nemzetgazdasági* foglalkozás-nem, *szélesb és szűkebb* értelemben vétethetik. – Szűkebb értelemben *jelesül* a tulajdonképeni *forgalmi üdét* rendszerét s alapviszonyait jelenti; tágabb értelemben ellenben az ez utóbbiakkal szoros kapcsolatban álló *szállítást*, „*közlekedést, hitel- és pénzüzetet* is, mint a kereskedelem lényeges elemeit, eszközeit, és *üzletformáit* is magában foglalja.

Ez utóbbi értelemben vétetik a „*kereskedés*” az itt következő fejtegetésekben, az első szakaszban a tulajdonképeni kereskedelem és kereskedési politika kérdései, a másodikban a hitel- és pénzüzet nemzetgazdasági elmélete a harmadikban pedig közlekedési ügy kerülvén tüzetes tárgyalás alá.²⁾

¹⁾ V. ö. *Schäffle*: Nat. Oek.465.1. *Rau*: Pol. Oek. I. 406. sk. §.

²⁾ E *formai* eltérést az általunk fentebb (a jelen rész bevezetésében) jelzett tárgyalási rendszertől egyfelől *didaktikai* okoknál fogva, másfelől a jelen munkának a megállapított *terjedelmenválá* túllépés mellőzése tekintetéből, tartottuk szükségesnek.

96. §.

A kereskedés szerepe és jelentősége a nemzetek gazdaságában.

A népek gyermekkorában a kereskedés szorosb kapcsolatban áll a termeléssel, – sa mezei gazdaság, s a házi ipar mellékágaként szerepelvén, a termelő és fogyasztó közvetlen érintkezésében nyilvánul. A műveltség valamivel magasb fokán ellenben már külön s önálló kereset-nemmé válik, mind több és több ágakra oszol, különböző formákat s üzleti alakokat ölt, s a nemzetgazdasági élet fejlődésének és mozgalmának egyik elsődrendű tényezőjeként szerepel. ¹⁾

A kereskedés mindenekelőtt, daczára annak, hogy új javakat elő nem hoz, felette *produktív* s nagy fontosságú foglalkozás-nem.²⁾ Productív jelesül azért, mert az árukat és termelvényeket az azokra szoruló fogyasztókra nézve *hozzáférhetőbbekké* teszi; szükség és bőség, termelő és fogyasztó, bel- és külföldi közt *közvetítőként* szerepel; a javak és áruk feletti szabad s legteljesb mérvű *rendelkezhetést* elősegíti; a fogyasztót a producensnek, és ezt amannak időrabló alkalmatlan felkeresése alól fölmentve³⁾ tőkájök gyorsabb s jövedelmesebb működését lehetségessé teszi; – és így a nemzeti háztartásban mindenesetre mint egyik főfő jelentőségű, minden többieket élénkítő és hatványozó ipar- és munkaág szerepel és hat közre az összeség érdekei biztosítása és az egyéni meg a közvagyonosság szaporításánál.

A kereskedés e nagy horderejű szerepe még jobban tűnik ki onnan, hogy az áru és értékforgalmat az egyéni magángazdaságok összesége és az ipari vállalatok közt, mint ezerágú köteléke az ezer irányú munka- és foglalkozás-megoszlásnak eszközli. A kereskedés által válik minden termelvény, erő- és munka-eszköz legteljesb hasznosítása lehetségessé neki tulajdo-

níthatni jórészben a modern ipar és üzletelőt magas fokú s intenzív fejlettségi állását; ő az, a melynek a művelt népek körében a vagyon és gazdagság bámulatos mérvű és gyors szaporodását köszönhetni; mely az ész és leleményesség legteljesebb érvényesítésével, a képesség és a talentomérbresztése és fokozásával jár; a productióra és iparra buzdítólag, serkentőleg hat; minden szükségleteink olcsóbb biztos és kényelmes kielégítésére módot és lehetőséget teremt;⁴⁾ a társadalmi erők és elemek helyes megosztását és egyensúlyját biztosítani segíti; sőt az országok és népek határain túl is menve, az internacionális áruforgalom, érdek- és értékcsere alapján, az egész polgárosult emberiséget egy nagy *világ gazdasági egésze* változtatja, államokat és népeket összefűz, s békés s ép azért gyümölcsözőbb versenyre és vetélykedésre vezet.⁵⁾

Mint a nagy tőke és vagyon leghathatóbb alkalmazási közege, üzleti és lucratív jellegénél fogva, szoros kapcsolatban jelenkezvén a pénz- és a *tőke-olygarchiával*, másfelől az országhatárokon messze túlcsapongó irányzatainál fogva bizonyos *világpolgári* magatartást tanúsítva: a kereskedő osztály (illetőleg foglalkozási ág) *politikai* tekintetben is sajátos önálló s jelentékeny szerepet visel a népek életében; míg másfelől a népek egymáshoz közelebbhozása, a szellemi és anyagi érintkezést lehetségesítő közlekedési és szállítási eszközök kifejtése és segélyül vétele alapján, *culturai* irányban, a szellemi művelődésnek és haladásnak, az erkölcsök és nézetek egyéni ösülésének, az emberiség sok nagy érdekének válik emeltyűje, támasza- és orgánumává. A kereskedés volt sok tekintetben anyja és dajkálója a *művészeteknek és tudományoknak*; általa jutunk mindjobban felismerésére azon nagy igazságnak, hogy a népek érdekei nem szükségkép *ellentétesek*, hanem *összhangzók*; a kereskedés teszi lehetlenné hosszasan tartó tisztító háborúkat;⁶⁾ rajta nyugszik sok népnek politikai hatalomsúlyja, hadi hajózata és közlekedési ereje, kereskedés képes teremteni és ápolni azon éles szívósságot, akarat-erélyt stb., mely nélkül nemzet vagy állam nagygyá s tekintélyessé *soha sem válhat*.⁷⁾⁸⁾

1) V. ö. *Arco*: *Influenza del Commercio* (1788). *Niemeyer*: *Ideen über die Wirkungen des Handels* (1796). *Geier*: *Charakteristik stb.* (1823). *Mylius*: *Der H. in s. Einflüsse auf die Cultur* (1829). *Dönniges*: *System des freien Handels stb.* 15. sk. 1. *Macculloch*: stb.

2) Ezt közelebbről kimutatja *Kudler-Récsi*: id. m. II. 179 – 183. §.

3) A kereskedő e mellett azon piacokat is fölkeresi, melyekre különben termelvények nem is jutottak volna. A szakismeretű, a szállítás, raktározás stb. legjobb s legjutányosb módjai körül tájékozott k. ismeri legjobban azon vidékeket és helyeket, honnan az áru haszonnal hozható, s azt, hogyan lehet legkevesebb költséggel szállítani; végre olcsóbban is kapja az árukat, mert nagyban vásárol és azonnal kifizeti a termelőt. Miből kitetszik az is, hogy a kereskedő *nyeresége* legalább rendszerint korántsem az áruk megdrágításából (mint legújabbban *Carey* is ismét állította), vagy ép a fogyasztók vagy termelők károsításából, hanem a mindkettőre nézve lehetségesített költség-megtakarításból ered s ebben alapszik stb.

3) Eltek. attól, hogy a termelőknek szerzett tömeges árukelet által a productiót is fokozza, a készfizeset által az üzletek kiterjesztését előmozdítja, és így a vevőket is vásárlásra képesebbekké teszi.

4) *Rössler*: *Grundr. d. Volksw.* 594. 1.

5) „Die Sitze des ersten Völkerverkehrs waren auch die Sitze der ersten Cultur. Am tausch der Waaren erzeugte Austausch der Ideen, und durch diese Reibung der

Ideen loderte zuerst auf die Flamme der Humanität" mond Heeren. Míg másfelől már *Thukydides* is azt állítá, hogy a népek virágkora kereskedési virágkorával esik rendesen össze.

⁷⁾ Mindezekkel megvannak egyúttal czáfolva azon *ellenvetések* is, melyek egyfelől a *Socialisták* másrészt az amer. nemzetgazda *Carey* által a kereskedés (mint áruhátrágító, egyes népeknek a nagy keresk. államok általi kizsákmányolására vezető, a szállítási költségekben egy egészen új sújtó adónemet megalapító, fortély és csalárdaggal járó foglalkozásnem) ellen intéztetnek, l. még *Eildebrand*: Nat. Oek. 116. sk. l. *Carey* (münk. Halásztól) 33 és 42-ik fejezetben, hol a kereskedés még különösen ellentétbe helyeztetik „forgalommal” (Verkehr) melyet *Carey* egyedül tart jogosultnak; *Berens*: Grundrente 350. sk. *végre Kotegarten*: Nat. Oek. 262. sk. l. 268. sk. l.

⁸⁾ A kereskedelem *történetére* nézve l. *Scherer*: Geschichte des Welthandels (1854) s följé *Beer*: allgemeine Geschichte des Welthandels (1860 sk. évekb.) 3. kötetb.

97. §.

A kereskedési üzlet nemei, különösen A) kis- és nagykereskedés.

A kereskedés különféle üzletnemei és formái szerint különbözőleg jelenkezik. ¹⁾ Ugyanis

a) tekintve az általa forgalomba hozott *árukat*: vagy tulajdonképeni *árukereskedés* (Waarenhandel), vagy *pénzkereskedés* (Goldhandel). Amaz alatt a nyers, és a nemesített árukkal, mezőgazdasági és műipari termékeikkel, emez alatt a (rendszerint csak magasb műveltségű népeknél virágzó) pénz-hiteljegyek és értékpapírokkal való kereskedés értetvén.

b) Tekintve az üzlet *terjedelmét*, a kereskedés vagy *nagy* vagy *kis* kereskedés (Gross- und Kleinhandel). A nagykereskedés névszerint az, mely nagy tőkékkel és erővel üzetik, a (többnyire azon egynemű) termelényeket tömegesen, s rendszerint a termelőnél magánál vásárolja, s azután vagy szintén tömegesen, vagy kisebb részletekben a kisebb kereskedőknek (tehát nem a fogyasztóknak) adja el. *A nagykereskedéssel* csak magasb fejlődési fokon találkozunk, mert nagy tőkét és szakképzettség igényel, jó közlekedési rendszert, s tág keletpiacokat föltételez, nem csekély kockázattal jár, s jelentékenyebb hitelműveletekre támaszkodik. Előnye pedig az, hogy viszonylag nagyobb mérvű munka- s költségkíméléssel üzethetik, az árukat olcsóbban (mert nagy tömegekben teszi) szállíthatja, s mivel a vállalkozó figyelmét kevés árukra kénytelen fordítani, a legkedvezőbb bevásárlási és eladási helyek szemeltethetnek ki általa, s így mind a tisztviselők mind a fogyasztók érdekét teljesben elégítheti ki.

A kiskereskedés (Detailhandel) ellenben az, mely közvetlenül a fogyasztóknak szolgáltatja az árukat, kisebb tőkét és szakképzettséget igényel, a helyi körülményekhez jobban alkalmazkodhatok, kevesebb kockázattal jár, s a tőke, hitel és közlekedési eszközök oly nagymérvű mozgásba hozatalára mint a nagykereskedés nem nyújt alkalmat. *Jövedelmezőség* tekintetében a kiskereskedés abban különbözik a nagykereskedéstől, hogy emennél a befektetett *tőkének* és az elvállalt kárveszélynek, amott ellenben a kifejtett *munkának* és fáradságnak felel meg leginkább a nyereség» E mellett a kiskereskedés a munkamegosztás törvénye szerint több-kevesebb ágra oszol s rendszerint csak *belföldi* kereskedés;²⁾ egyik neme pedig kü-

lönösen a *kis-község* (Kramerei), midőn bizonyos jószágok avult állapotban ée igen kis mennyiségben árultatnak, valamint a *házalás* (Hausirhandel), mely utóbbinál a portéka nem állandó helyen boltban árultatik, hanem a kereskedő által helyről helyre hordva, a házakban kínáztatik a fogyasztóknak; s kivált oly vidékeken czélszerű, a hol a népesség gyér és elszórva lakik, s rendes bolttartó kalmárok stb. nem léteznek.³⁾

¹⁾ V. ö. *Rau*: Pol. Oekon. I. köt. 409. s. k. §.

²⁾ A kis- és nagykereskedésre nézve jól jegyzi meg *Schäffle*: Der *Kleinhandel* leistet, wie das Handwerk, der Sittlichkeit und einem gesicherten Nahrungsstande grossen Vorschub; er arbeitet aber der Corruption in die Hände, wo die Gehülften ausserhalb des Hauses des Geschäftsherren wohnen, und allen Verführungen der grossen Städte preisgegeben sind. Der *Grosshandel* hingegen leidet (besonders auf den Festlande), an der Unständigkeit der Familie und des Familienvermögens etc.: aber dafür nährt er andererseits, ebenso wie das Grossbankgeschäft, eine grossartige Auffassung aller praktischen Verhältnisse." (id. m. 525-526.1.)

³⁾ A *házalást* keresk. mellett szól az, hogy egyenes ellentétele lévén az összpontosító vásárnak, a vevést és eladást decentralisálja, szükségleteket ébreszt, új árucikkeket, mintákat stb. ismertet meg, főleg pedig a közömbös s aluszékony falusi kalmárokat versenyre ösztönzi. Vannak azonban *árryoldalai* is, a mennyiben gyakran tiltott árucikkeket (fajtalan képeket, izgató politikai röpiratokat, mérgeket stb.) hoz forgalomba, sőt sokszor *csalásokkal* is jár. Megannyi ok arra, hogy az állam által folytonos ellenőrzet gyakoroltassék felette s csak ismerés s állandó lakhelylyel bíró egyéneknek adassék házalásra engedély. I. még *Bluntschli*: St. Lexikon III. 335. sk. 1.

98. §.

Folytatás. B) Bel- és külkeresk. edés.

A kereskedés továbbá *bel-* vagy *külkereskedés*, a szerint a mint vagy az egy és ugyanazon ország lakói által előhozott jószágok: az államterületen *béül* hozatnak forgalomba, vagy pedig több országok közt történik az árucseré. A belkereskedés az, a mely minden nagyobb államban rendszerint a legtöbb javakat és értékeket forgatja; míg a külkereskedés mindenkor a népek s országok különböző termelési és természeti viszonyain, ipari s gazd. fejlettség-fokán stb. alapszik, s vagy *fogyasztásra czélzó* (Consumptionshandel) ha t. i. az áru a kereskedői érintkezésben álló két állam valamelyikében lesz fogyasztandó; vagy pedig *közvetítési* (Zwischenhandel), midőn egy nemzet kereskedői közbenjáróként szerepelnek más népek közt, az egyiknek fölösleges termékeit a másíknak, mely azokat szükségli, piaczáira szállítva. A keresk. e neme nagy tökét, különös szakértelmiséget stb. föltételez, nagy risicóval jár, de másfelől felette jövedelmező is. – A fogyasztásra czélzó kereskedés ismét vagy *kiviteli* vagy *beviteli* (Ausfuhr und Einfuhrhandel), a mint t. i. vagy belhoni készítmények és áruk vitetnek külföldre, vagy pedig külhoni cikkek hozatnak be fogyasztásra. – A külkereskedés kapcsolatban a közvetítő kereskedéssel alapja a *világkereskedésnek* (Welthandel), mely a nemzetközi áru- és értékg forgalom rendezését képezi, s melyben az a nép vagy állam szokta a *vezérszerepet* viselni, mely politikai hatalom, műveltség, ipar és közlekedési eszközök tekintetében első sorban áll, s e mellett földrajzi, természettani stb. viszonyainál (például világtengerek melletti fekvésénél) fogva is kedvező állásnak ör-

vend. Tekintve a kül- és belföldi kereskedés *hatásait és természetét* utóbbinak a közgazdaságban legbiztosb alapja vagy, háborúk, nagy internationalis válságok, idegen államok piaci hullámválzásai vagy kormányi intézkedései (p. o. vámkorlátolásai stb.) által kevésbé érintetik, sőt a politikai népelettel is szoros kapcsolatban áll, a közgazdaságnak valódi szilárdságot s *összefüggést* kölcsönöz, magasb műveltségfokokon a külkereskedést a forgalomba hozott értékek nagyobb mennyiségeinél fogva jóval meghaladja; főleg pedig azért kiváló fontosságú, hogy ugyanazon ország különböző részei és vidékeiből származó árukészletek kicserélését eszközölvén, a produktív tevékenységet és a vagyont szaporodást minden pontokon fokozza és biztosítja.

Egyébiránt a *külkereskedés*sem kevésbé fontos és jelentékeny. Sok népnél jelesül ez utóbbi előbb jut virágzásra, sok oly árut hoz forgalomba, melyet a belföld egyáltalában nem képes előhozni, soknak nyit elkelésre alkalmat, a mely egyébként eladatlan maradandóit, s nem csekély nyereséget is hoz a vele eszélyesen foglalkozó nemzeteknek. Nem is említve, hogy sok belföldi munkát és tőkeerőt megkímél, a *cultura*, a *közlekedési ügy*, a *nemzetközi érintkezés* hathatós faktora és emeltyűje stb. A mi egyúttal megfejtja azt is, hogy miért fordított mindenkor a külkereskedésre majdnem valamennyi kormányok részéről oly nagy figyelem, s miért hozattak emelésére és fejlesztésére legtöbb államban *oly tekintélyes* mérvű áldozatok.

¹⁾ Hogy némely államra (területének minőségénél fogva) a külkereskedés fontos a történelem bizonyítja. *Smith Adám* iskolája a bel, a *merkantilisták* a külkereskedést tartják fontosabbnak. Ma már e tekintetben helyesb mert mindkét irányt egyenlően méltató felfogás uralkodik l. még a külkereskedésről különösen *Roscher*: System I. 99. és II. 22. §. *Kudler* II. 189. §. *Bernhardt*: Grundeigentum 18. sk. 175. sk. 225. sk. 370. sk. 404. 1. Ott *Econ. Soc.* 610. 1. *Rössler*: Grundsätze 594-595. 1. és *Sargant*: Social Opulence (1856) 385. sk. 1.

99. §.

Folytatás, c) Activ és passiv kereskedés.

A kereskedés végre lehet még tényleges, vagy *activ* és szenvedőleges vagy *passiv* kereskedés. A merkantilisták (hibás nézete) szerint activ kereskedést azon nemzet űz, a mely árukat *kivisz*, passivet pedig az, a mely árukat *behoz*. Jelenleg azonban, tisztultabb nézetek alapján, miután felismertük azt, hogy az international forgalomban *javak javakkal* cseréltetnek ki, s hogy bevétel kivétel nélkül, és kivétel bevétel nélkül nincsen: *szenvedőlegesen* kereskedő népek az mondatik, a mely termelvényeit a hozzája jövő idegeneknek (otthon) adja el, s a viszont általa szükséglett cikkeket ugyancsak külföldiek által szállítatja magának; *tényleges* forgalmának ellenben az a nép, mely az általános kereskedésben nagyobb és cselekvőbb részt vészen, s mind a ki mind a bevittet előkelőleg saját erejével s tőkájével űzi. – Az activ kereskedés ezek szerint (mint mondani sem kell) nagyobb szakértelmiséget és tőkét, elevenebb vállalkozási szellemet ée lélek-

éberséget, nemkülönben fejlettebb közlekedési és szállítási rendszert föltételez, mint a passiv, mely utóbbi sokkal könnyebb, egyszerűbb, kisebb kockázattal járó, de azután nem is oly fényesen jutalmazó. A tényleges kereskedést rendszeren csak *magasb műveltségű népek* üzik, és üzhetik; oly kifejlődése azonban, mely mesterséges módon, mintegy idő előtt erőltetve idéztetik elő (p. o. kormányi intézkedések segítségével) rendszerint kellő alap hiányában van, s szerfeletti anyagi áldozatokba kerül; ámbár talán *politikai czélokra*, például tengeri hatalom alapításra czélszerű, sőt szükséges is lehet.¹⁾

¹⁾ Meglehet még különböztetni: *saját* és *bizományi* kereskedést (Eigen- und Commissionshandel) a mint valaki vagy önmovásra, vagy csak mint megbízott kereskedik. *Gyarmati* keresk. pedig az, midőn valamely állam (például az anyaország) egy gyarmat-tartományával üzi a kereskedést.

100. §.

A kereskedő alanyok, jelesül egyéni és társüzlet, nagy kereskedői compagniak, és részvénytársulatok.

A kereskedés vagy egyesek, vagy többek által társaságban, vagy végre nagyobbszerű részvény-társulatok által üzetik, úgy hogy a nagy és a kis-ipar vitakérdésével e téren is találkozunk. – Az *egyéni* vállalatot különösen illetőleg, ez rendszerint csekélyebb tőkével s munkaerőkkel meg nagyobb kárveszély elvállalása nélkül vétetik foganatba, a helyi szükségekre irányul, s legtöbbször azon előnnyel bír, hogy a szükséges intézkedések gyorsabban, az elhatározások teljes függetlenséggel történnek, a kínálkozó alkalmak felhasználása s az üzlet-vezetés bizonyos összevágó egységesebb módon vétetik eszközölőbe. Megtörténik azonban sokszor, hogy vagy az üzletember tőkéjének s erőinek elégtelensége, vagy az elvállalandó kockázat nagyságánál fogva ketten vagy többen társasulnak, *társüzletet* (Compagnie-Greschäft) alapítanak. E társüzlet kétféle; vagy *ugyanismiyilt* (Offene, oder Collectivgesellschaft) amidőn több megnevezett tag mint részes közös risikóra üzi a kereskedést, s kifelé mindegyik egész vagyonával van lekötvé; vagy pedig *kültársület* (Kommanditegesellschaft) a hol *kifelé* csak egy, vagyis az üzletvezető szavatos, társa(commanditista) pedig az üzletbe beadott tőke erejéig osztozik a nyereségben és veszteségben.

A nyílt társüzletben a nyereség rendszerint a betett tőke arányában osztatik meg. Előnye ez üzleti formának, hogy a vállalkozói személyiség megsokszorozodik, a mi főleg egyszerre *több helyen* (p. o. Hamburgban, Newyorkban stb.) vagy *több* kereskedési *ágakban* üzött vállalatban fontos. De van árnyoldala is, t. i. hogy az egységes intézkedést megnehezíti, s a vállalkozók közt súrlódásokra szolgáltat alkalmat, a miért is ritkán hosszabb ideig tartó. E természetes fogyatkozáson azért a nyílt társüzlet az által törekszik segíteni, hogy *családi közösségre* (testvérek, anya és fiú, ip és vő közt stb.) alapított associatióként szervezkedik. A *kültársüzletek* természete pedig az, hogy egyes kitűnő szakembereknek a hiányzó tőke megszerzését lehetségessé teszik s így munkaerejük stb. productív gyümölcsöztetésére alkalmat nyújtanak. Azonban a commanditista tőkéje gyakran veszélyez-

etik, mert nem lévén a valódi vállalkozóé, ez utóbbi által könnyebben kockáztatik, sőt csalárd bankrott alapján néha el is ragdatatik tulajdonosától, E bajok még jobban fokozódnak ott, hol sok commanditista egy felelőtlen Üzletvezetőre (Gérant) bízta magát, vagyis: a commandit *részvény-társulatokban*.

A kereskedési társulatok sorában helyet foglalnak még a *szabadalm-as nagykereskedői compagniak*, melyek kivált a 16-18-ik században, a tengerentúli országokkal való forgalomban, nagyfontosságú szerepet játszottak, s jelesül *gyarmatok alapítására* is határozó befolyással voltak. A merkantilrendszer uralma korában e társulatok főleg arra céloztak, a belföldi iparcikkeknek, kivált idegen világrészekben, tömeges kelendőséget szerezni, s viszont a gyarmattartományoknak olcsó nyers-termékeit az anyaország rendelkezése alá hozni, hozzáférhetőbbé tenni. A miért is rendszerint kizáró *szabadalmakkal* láttattak el, széles alapú beligazgatási szervezettel bírtak, az állam különös védelmében részesültek, sőt az idegen országban még várak építésére, katonák tartására, biztosok és hatóságok felállítására, vámadók beszedésére stb. is feljogosítottak; tehát a nagy kereskedés terére átültetett *czéhrendszemek* bizonyos fokozott mérvben és terjedelembeni példányintézeteit képezték.

A k. compagniak a világ forgalom első fejlődési stádiumaiban, tekintve hatásait, öszpontosító erőhatványzó ébresztő működésüket, s azt, hogy áru piacok felkutatására, s ez által az internacionális kereskedés megalapítására nagy befolyást gyakoroltak, czélszerűek valának; azon kérdésre nézve azonban ajánlatosak-e még a jelen korban is, tagadólag kell válaszolnunk, mert sem ipari, sem politikai, sem kereskedelmi viszonyainkban nincsen már alapjuk, a nemzetközi jogbiztonság állása, a magán-vállalkozási szellem, és a részvény vállalati üzletforma kifejlődése és elterjedése, az ily szabadalmas keresk. üzlet-óriásokat teljesen nélkülözhetőkké teszen.¹⁾

Korunk kereskedési rendszerében, mint nagy-üzleti forma, a *részvénytársulat* (Actiengesellschaft), melyet még *névtelen szerzési* társulatnak (Anonyme Erwerbgesellschaften) is neveznek, visel kiváló szerepet. Érte-tik pedig rész vény társulat alatt: oly, többeknek szövetkezésén alapuló s részvények útján nagyobb *tőkeösszeget* kiállító *szerzési egyesület*, a mely valami nagyobbszerű, akár állandó és különbféle tárgyakra, (például bank, pénz- és hitelműveletekre) akár valami bizonyos meghatározott üzletre, (p. o. vaspálya-építés, csatornázás, bányászatra) czélzó *vállalatot* alapít, a mely vállalatban a szövetkező társtagok (a részvényesek, Actionäre) a rész vényjegyek által képviselt kisebb vagy nagyobb összegű betételek által vesznek részt, de csak e betétek erejéig kötvék is le személyesen a társaságaik közkötelezettségeiért. – A rész vény társulati üzletforma korunk ipar- s forgalomrendszerében valóban domináló szerepet játszik, a nagy gyáripár, a közlekedési eszközök, a kereskedés, a hitel és a bankügy, varamint a biztosítási rendszer terén általánosan elterjedt s határozó fontosságú tényező, a miért i közelebbi figyelembe *vételt igényel*.

¹⁾ Eltekintve attól, hogy mennyi visszaéléssel járt karöltve ily nagy compagniak működése, mert a magánvállalkozási ösztönt elfojtják, a meghódított népeket kalmári ön-

zéssél valóban *kizsarolták*, az anya-államot gyakran súlyos vizsályokba keverték, s *monopülistikus* állásuknál fogva saját hazájukbeli fogyasztóit is nyomták.

101. §.

A részvénytársulatok szervezete, jelentősége, fény- és árnyoldalai, s a törvényhozás ez iránybani feladatai különösen.

Részvénytársulatok rendszerint *állami engedély* (Concessió), vagy bizonyos törvényileg megállapított normatív – szabályzat alapján lépnek életbe.¹⁾ A társaság üzlete csak akkor indítható meg, ha az *alaptőke* vagy egészen, vagy legalább tekintélyes részben tényleg befizettetett. A részvényekre való befizetés vagy egyszerre vagy részletenkint történik; utóbbi esetben a teljes befizetésig, a midőn a részjegy kiszolgáltatik, csak ideiglenes nyugták (Interims-Scheine) adatván a befizetőnek. E *részjegy* (Actie Antheilschein) a betevőnek nyugtául, s a társulat üzletében s a nyereségbeni részvehetés jogát bizonyító okmányul szolgál, valamint képviselője azon hitelnek s bizalomnak, melylyel a tőkésék (mint részvényesek) a vállalat és annak jövedelmezősége iránt viseltetnek. A részvényjegyek vagy *hirlalóra* (előmutatóra, au porteur, auf Inhaber) szólnak, vagy *névre* (Norainativ-Actien) állítván ki; amazoknál az eredeti *aláíró* (Actien-Zeichner) rendszerint a részjegy bizonyos összetéig lekötött marad, de a teljes befizetés után az átruházás másra minden formszerűség nélkül eszközölhetik; a névre szóló részvények ellenben csak a részvényesek törzs-jegyzékében való átírás s hátratozás alapján mehetnek új tulajdonosra át.

A vállalatból folyó *nyereséget* tekintve, ez a befektetett tőke bizonyos időre szóló járadékát, kamatlatát képezi, s alapja a bizonyos százalékban kiszámítva minden egyes actiára cső *osztaléknak* (Dividende), mely rendszerint, minden évben az üzleti mérleg megkészítése s az igazgat, költségek s a tartalékalapba adandó részlet leszámítása után, a részvényeseknek kiszolgáltatik.²⁾ A vállalat netán előforduló *vesztésében* minden társtag rendszerint csak részvényei összegének erejéig *szavatos* (limited-liability, beschränkte Haftbarkeit)³⁾ ellentétben az egyetemleges és föltétlen szavatosságra (illimited liability) alapított kis-ipari bankok, s előlegezési intézetekkel. A részvényeknek a pénzpiaczon, illetőleg a *tőzsdén* (börzén) bizonyos *folyam-ára* (Ourswerth) szokott lenni, főleg, ha a vállalat már némileg megszilárdult; mely *folyam-ár* arányban áll rendesen azon járadéknak (Rente, kamat) *megfelelőtökével*, a mely járadékot a birtokos évenként a vállalatból jövedelemként húz, p. o. egy 100 forintot behozó részvényjegy értéke, illetőleg ára (az országos kamatlábét 5 százalékban véve fel) körülbelül 2000 forint leend igazi (járadékszerű) *nyer-felülségre* azok tévén szert, kik a részvényt a folyamáron alul vették meg, vagy a kiknek birtokában a részvény kezdettől fogva lévén, a kiválóan jövedelmezővé vált vállalatból a befizetett tőkének szabályszerű kamatait jóval meghaladó járadékot élveznek.⁴⁾

A társulati *ügyek intézése* az elnökség és igazgatóság, meg az *igazgató tanács* (Verwaltungs-Rath) kezében van, végtékintetben pedig az (időnként megtartott) *közgyűlés* által eszközöltek. Az elnökség és igazgatóság

a tanács, a tanács pedig a közgyűlés által szokott választás útján egalakittatm; köteles az intézet vezetését az előleg megállapított *alapszabályzat* (Statut) értelmében fogantatosítani, s működéséért bizonyos vagy állandóan meghatározott, vagy a *nyerhányad* (Tantieme) rendszerre fektetett tiszteletdíjt huz.

Nemzetgazdasági tekintetben⁵⁾ a részvénytársulatok az újkori anyagi fejlődés legjelentékenyebb tüneményeit, s névszerint a *tőkeassociatio* legfontosb s legmesszebbható formáját képezik, s mindenekfelett ott van terük, a hol nem a *munka*, hanem a tőketényező, a nagy tőkehatás a földolog, ahol bőséges pénzerőkkel és hitellel dolgozó privátvállalkozókkal versenyezni nem kell, az illető áru állandóan tömeges keletre számíthat, a vállalat előre megállapított megkötő szabályok szerint igazgatható, s pontos, becületes vezető személyzet áll rendelkezésre; míg ellenben ott, a hol az üzlet igen részletekbe menő igazgatást szükségül, a vállalkozó közvetlen és folytonos szemeskedése s ellenörködése nélkülözhetetlen: kevesebb sikerre számíthat, s inkább a magánvállalkozás van helyén.⁶⁾ A részvény társulati rendszer nélkül sem a közlekedési és a bankügy, sem az ipar és a kereskedés, sem a biztosítási üzletszak jelen állására nem emelkedhetett volna, – mert mindezt csak a részvényüzleti forma által eszközlött szövetkezése a sok, elszórva, egyes kezekben lévő kis- és nagy tőkéknek egy nagy tőketömbbé, tehát hatályosb s gyümölcsözőbb faktorrá is, lehetségesítette. A részvényvállalati üzletforma új és szerencsés módját képezi a *munka-hitel és tőke-organisatió*nak, a mennyiben a talentomot és a vagyont, a kis és nagy tőkést, az üzleti ügyességet és a közpolgári szerzés-vágyat és munkaerőt összhangba hozza; nagy kockázattal járó vállalatok kivitelét (a netáni veszteségnek sokakra való megosztása által) megkönnyíti; új üzletmódok, termelési eszközök, kísérletek alkalmazását előmozdítja; nagyobbszerű üzleti reformokat lehetségesé tesz; számos kitűnő munkaerő, *technikai lángész* stb. előtt fényes önérvényesítési pályát nyit. Nem is említve, hogy az actia-vállalati rendszer az egyéni társasulásnak is legfelsőbb s legszabadabb formáját képezi, a mennyiben a részvényjegy rendszerint *eladható* voltánál fogva minden *egyed* bármikor kiléphet, az üzletkapcsolatból kiválhat. Végre fényoldala ez üzletalkatnak az is, hogy a *nagy pénzfejedelmek* sokszor káros túlsúlyját a gazdasági világban megtörni segíti, s másfelől, sok oly feladatot, a mely azelőtt csak az *állam* (mint egyedüli nagy tőke-associatio) által volt megoldható, a szabad társasulás körébe helyzi át, s ez utón is az általános anyagi fejlődés egyik hathatós emeltyűjévé válik. Megannyi bizonyosság arra nézve, hogy ez üzletforma *köre és tere* még koránt sincs kimerítve, s hogy mindenesetre oly *alapot* képez, melyen még számos új ipari és forgalmi alakulatok fejlődhetendek ki.

Nem lehet egyébiránt tagadni, hogy az actia-társulati üzletformának *árnyoldalai* sem hiányzanak, s hogy jelesül igen sok országban *szédelgő* üzletretekre, a kis tőkést kizsákmányoló börzejáték és mesterkedés terjedésére, a fáradtság- és munka nélkül gazdagodni akarók számának nagymérvű szaporítására, a vigyázatlan közönség félrevezetését eszközlő mindenféle idétlen (sokszor egyenes csalással is járó) vállalatokra szolgáltatott okot. Valamint az is köztudomású tény, hogy sok újabbkori hitel- s pénzműveletek *közveszélyű iránylata*, a megszorult kormányok számos félszeg finansz-

intézkedései, a papírpénz mértékfeletti felszaporodása stb. is jórészen az o téren elharapódzott visszaéléseknek tulajdoníthatók, és hogy a részvényvállalatok rendszerével szoros kapcsolatban álló sorsjátékszerű s improductiv *börze-üzérllet* szelleme ép ez üzlet-óriások által, a társadalom s nemzetgazdaság nem csekély kárával, a közép- és alsóosztályokba is beoltattott s átültetett.⁷⁾

A mi végre a *köz hatalom magatartását* e tktben illeti, az állam ne korlátozza ugyan szabad tevékenységükben a részvény társulatokat különmemű *rendőri* intézkedésekkel, ne is lépjen velők sűrűbb viszonyba s kerüljön mindent, a mi vagy önkényeskedésre, vagy avatlan hivatalnokok ballépéseire, vagy ép megvesztegetésre stb. vezetne, vagy úgy tüntethetné fel az államot, mint a r. v. felelősséget vállalt közeget.⁹⁾ De igenis követelheti tőlük azt, hogy magukat a kormány *szigorú felügyeleti jogának* alá vessék, az engedélyezett alapszabályokhoz híven ragaszkodjanak, minden csalárd s félrevezető üzletrtektől tartózkodjanak, s magukat üzletük eredményeinek stb. időnkénti közhírré tétele, vagyoni állásuk s mérlegeik koronként való nyilvánosságra hozása stb. által a *nyilvánosság ítélőszékének* alárendeljük¹⁰⁾ stb.

¹⁾ V. ö. *Renaud*: Das Hecht der Actiengesellschaften (1863). *Auerbach*: Das Gesellschaftswesen in volkswirth. und jurist. Beziehung. (1861), s főleg az e tárgybani remek értekezéseket a Deutsche Viertelj. Sch. 1856-ki foly. 4-ik és az 1857-ki foly. 1-ső füzetében, továbbá a *Bévue d. d. Mondes*, 1869/70-ki folyamában, végre *Rentsch*: Handwörterb. d. Volksw. Lehre (1866) 11-17. l.

²⁾ *Felülosztalék* (Superdividende) alatt azon kamatlati összeg értetik, mely az előre meghatározott kamatpercenten *túl* szerencsés üzleteredmények nyomán külön fizettetik a vállalatól a részvényeseknek.

³⁾ Erről alantabb többet.

⁴⁾ A részvények némelykor *elsőbbségi* (Prioritási) részvényeknek hivatnak; jelesül akkor, hogyha az eredeti üzletrteke elégtelennek bizonyulván tőkebeszerzésre új részvények bocsátatnak ki, s ezekben a társulat vagyona az új részvényeseknek mintegy követelési jog biztosítatik. Az elsőbbségi részvényeknek rendszerint fix kamatlat van biztosítva, a mely mindenekelőtt kifizetendő, s az eredeti részvényekre eső nyereség csak a prioritási igények kielégítése *után* osztathatik ki. I. *Rentsch* id. m. 13. l.

⁵⁾ L. főleg *Schäffle*: Die verschiedenen Unternehmungsformen stb. a Tub. államt. folyóirat 1869-ki köt. 261-369. l.

⁶⁾ Azt mondja *Schäffle*: Dor Mangel des eigenen vollen bisiko's macht die Direktion weniger umsichtig, thatig, sparsam, als és die volle Selbstverantwortlichkeit thun würde. Daneben wird wieder ihre Disposition beengt durch die Verwaltungsräthe und die Generalversammlungen. Diese Mängel können eingeschränkt werden durch die rechte Aufsicht der Generalversammlungen der Actionäre, was aber schwer zu erreichen ist; und nur dann, wenn die Unternehmung gleichartig ist, und daher eine leichte Ueber- und Aufsicht zulässt; wenn nicht zu viele, und wenn grosse Antheile das Actienkapital bilden, und diese Antheile in *festen* Händen sind. Ausserdem sind für die Direktoren Tantiemen zu sichern. Alle diese Schwächen der Actienunternehmungsform können nur durch die *natürliche* Stärke derselben Unt. Form aufgewogen werden, welche darin besteht, dass sie ein beliebig grosses Unternehmungs-Kapital aufzusammeln gestattet; das? sie das Vermögens-Risico durch Theilung vermindert stb. Sie ist daher eine *volkswirthschaftliche Versuchsform*, stb. I. Nat. Oek. 208-209. I. Tüb. foly. (1869) 338. l.

⁶⁾ Ki ne gondolna e pontnál *Látónak* működésére, az újabb francia *Crédit-Mobilier* s az annak nyomdokaiban járdaló *bécsi* s sok más metropolbeli *alapító-bankokra* s mindazon erkölcsi és anyagi károokra, melyek e szédelgési üzletrte fektetett pénzintézetek, réazvényvállalatok nagy része által okoztattak.

⁷⁾ A szédelgések korlátozására célzó azon (némely állam részvénytársulat-ügyi

törvényeiben foglalt) elv, hogy a részvényesek felelősségi érzetének fokozására a *korlátlan szavatosság* (unbeschränkte Haftbarkeit, illimited liability) behozandó, úgy, hogy a részvényes ne csak részvény-jegyei összegének erejéig, hanem egész vagyonával lekötöttnek nyilváníttatik: nem helyes, mert hatálytalan, számos (angolországi) tapasztalatok szerint szédelőgést korlátozni nem bír, s e mellett actiavállalatok alapítását szerfelett megnehezíti, mert részvényes oly befolyást az ügyvitelre sohase vehet, amely ily szigorú felelősségvállalást reá nézve lehetségessé tenné. A *közönség* a csak korlátozott szavatosságú társulatok irányában az által óvhatja meg magát, hogy a részv. társulat állásáról, az általa követelt publicitás segítségével mindenkor tudomást vehet, s annak hitelérdemességét maga is megítélheti. E tekintetknél fogva 1863 óta *Angliában* is a korlátlan szavatosság rendszere mellőztetni kezd, s az újonnan alkotott törvények *ez* irányban már a *continensen* dívó elvekre fektetvék.

⁹⁾ Ez utóbbi elv is lassanként érvényre jut már a legtöbb újabb európai államok törvényhozásában.

¹⁰⁾ Az actia-társulati ügygyel összefüggésben álló azon kérdést *illetőleg: juridikai személyiséget* képeznek-e vagy sem; mily *szabályokat*, alkosson az állam irányukban szorosán jogi szempontból; s mily *bel-szervezettel* bírjanak a részvény társulatok, hogy rendeltetésüknek teljesen megfeleljenek?! V. ö. az első jegyzetben idézett műveket.

102. §.

Az állam kereskedelmi politikájának főelve.

A n. g. tudomány egyik feladata: meghatározni azon *fő- és irányéi- elvet*, mely szerint a nemzet kereskedési tevékenységére mind a bel- mind a külforgalom tekintb. *országos szempontból* leghelyesebben befolyás gyakorolható. Ez az úgynevezett *kereskedelmi politika*, mint összessége azon intézkedéseknek és szabályoknak, melyek által a kormány és törvényhozás a forgalom irányára és fejlődésére, a be- és kivitelre, a vámok és kereskedési üzletviszonyokra hatni törekszik²⁾, s melynek helyes vagy helytelen volta nemritkán döntő fontosságú az összes kereskedelmi és ipari életre.

Miután e tárgyra nézve már fentebb¹⁾ az illető tanok kifejtettek, itt csak arra szükség utalni, hogy a nemzeti közérdeknek legmegfelelőbb keresk. politika az, a mely főelvéül a *rend és szabadság* helyes egyesítését és összhangba hozását tekinti; minden jogos érdeknek, erőnek, iránylatnak a forgalom terén szabad önérvényesítését biztosítja; a termelés és árucserre *természetes* fejlődését nem akadályozza, a *verseny* szabadságát s szabad működését minden irányban elismeri; az ország különböző részeinek és vidékeinek egymás közt, és az egész országnak a külfölddel való szabad érintkezését (mint az anyagi haladás és felvirágzás legfőbb emeltyűjét) megvalósítja stb.²⁾ De másfelől arról sem feledkezik meg, hogy a minden szabály és korlát alól felmentett kereskedés-szabadság legtöbbször visszás következtü szokott lenni, hogy a köz- és magánérdek néha ki nem kerülhető összeütközése, ép úgy mint a nemzet fejletlenebb műveltségi állása, a szabadság megszorítását teszi szükségessé, hogy szóval léteznek viszonyok és körülmények, a melyekben a szabadság nagy szabály-elve alóli *kivételek* teljesen jogosultak és helyesek.

¹⁾ Jelestül I. Kész 58-59. II. Kész 42 sk. és 87-92. §-okban.

²⁾ Egyik vidéknek vagy területnek a másiktól való elzárása vámok által a producta és consumtio érdekeit egyaránt sérti a mindegyiknél nélkülözhető termelvények kölcsönösen előnyös kicserélését nehezíti, stb. Míg a *nemzetközi kereskedés* akadályozása:

a termelőket igazságtalanul sújtja, a fogyasztókat *drágán* való bevásárlásra kényszeríti, a nemzetek és nemzetek közti érdek- s eszmeközlekedést lehetleníti, a nagy áruforgalmi piacok terjedését megghusítja stb. I. még *Bossi*: Cours II. 12-14. lecke. I. *Garnier*: traité de l'Econ. Polit. 400 sk. I. *Kudler-Bécsy*: II. köt. 196 – 197. §. *Cherbuli ez* -Science Ecôn. I. 374. sk. I. *Proudhon*: Contrad. Econ. II. 9. fejt. *Rau*: Pol. Oek. I. 418. sk. §§.

103. §.

A kereskedési mérleg a forgalmi politika szempontjából különösen.

A kereskedés *korlátozását* helyeslő iskola által a kormányoknak a végül, hogy bizonyos időkorre vonatkozólag a *nemzeti forgalom állása és eredményei* iránti oly fontos ügyben magukat tájékozhasák, a külföldről behozott termelvényekért kiment, és az oda kiszállított árukért bejött *nemes-érczépénz* összegének egybehasonlítása (a magánkereskedés módjára: tartozás és követelés szerinti) *mérlegelése* ajánlatik.)¹⁾ Kedvezőnek e mérleg (bilanx) akkor neveztetvén, hogyha az országba *bejött* érczépénz összege nagyobb mint az országból *kivittnek* sommája, vagyis ha a nemzet a külföldre eladott árukért több pénzt vett be, mint a mennyit az onnan vásárlottakért kiadott. Mihez azután ugyanez iskola *következtetésképp* ezeket csatolja: a) a kedvezőtlen mérleggel bíró állam épen annyit vesz, mint a mennyit a másik nyer; b) minden kivitel nyereség, minden behozatal veszteség; c) oly országnak, mely több éveken át állandóan kedvezőtlen (az az passiv) bilanxxal bír el, el kell szegényednie; d) főgondja legyen azért a kormánynak oly irányt adni a külkereskedésnek, hogy kedvező mérleg érettesék el, mit legbiztosban a bevitelre s jelesül a műipari készítmények bevitelére vetett nagyobb vámadók által eszközölhet, e) Magának a mérlegnek kitudására két módon juthatni el, t. i. a határvámi hivatalok által a be- és kivitt árucikkiek felett vezetett *vámjegyzékek* (Zoll-Listen), másodsorra *váltófolyam* (Wechsel-Cours) megfigyelése nyomán, miután (mondja ez iskola) a váltófolyam, mint a váltók piaci árának kifejezése, legjobban tünteti fel, mely országnak van a másik irányában nagyobb követelése; szenvedőleges kereskedéssel bíró, tehát készpénzt (nemes-érczet) külföldre küldeni kényszerült országokban a váltó (melynek ára, épúgy mint más jószágoké, a kereslet és kínálat viszonyától függ) rendesen *magasb áron* kelvén, mint a mennyiről tényleg szól, és megfordítva.²⁾

A merkantilismus elméletére alapított ezen felfogással szemközt, a *szabadkereskedelmi iskola* a következő elveket állítja fel: a) eltekintve azoktól, a mik a *pénz* természete és szerepe tektb. fentebb (I. rész 75-76. §.) kifejtettek, bizonyításra nem szorul az, hogy a nemzetvagyon szaporodhatik a pénznek szaporodása nélkül is, ha t. i. az *értékkel bíró* tárgyak szaporodnak, s képzelhetni országot, mely semmi külkereskedést sem üz, s gazdagságban mégis előrehalad, b) Minden nemzetnek csak bizonyos határig van *készpénzre* szüksége, melyen tul pedig a pénz értéke (s vét-ereje) megcsökkenik; hatályossága alábszáll, c) a pénzkivitel *tiltása* félszeg rendszabály, mert a pénz mint legmozgékonyabb áru, mindég odavonul, hol értéke nagyobb, s onnan elszivárog, hol (nagy bőségénél fogva) szerepe hatálytalanabb. Nem is tekintve, hogy a pénz a kivitelnél könnyen elrejtethő,

utasok stb. által nehézség nélkül kiszállítható, s hogy külföldi tőkéseknek fizetett *kamatok fejében* is sok nemes-ércpénz szokott szükségkép kivitetni, d) A kereskedést korlátozni törekvők szem elől tévesztik, hogy a nemzetközi forgalomban a népek *ingyen* egymásnak semmit se adnak, hanem javak csak javakkal, értékek csak értékekkel vásároltathatnak meg, s hogy e szerint kivitel bevétel nélkül, és bevétel kivitel nélkül nem létezik; vagyis *export és import* magát rendszerint egyensúlyozza.³⁾ e) Minden szabályszerű (azaz csalás nélkül eszközölt) kereskedési ügylet mindkét félre nézve előnyös szokott lenni, mert mindenik fél oly jószág birtokába jutott, melyet inkább szükségei, f) A valóban határozó momentum tehát nem a pénzben, hanem az *értékekben* fekszik, s a nemzetközi forgalom előnyös vagy hátrányos volta valamely államra nézve, a *vett- és adott értékenyiségek* közti kedvező vagy kedvezőtlen aránytól függ.⁴⁾ Oly esetekben pedig, mikor a bevétel kivételesen nagyobb mint a kivitel, és a többlet *készpénzben* fizetendő, oka az, hogy vagy az ország gazdag bányákkal bír, és ekkor a kivitel értékes jószágokért cserében csak kívánatos; vagy az, hogy esetleges körülmények okozták a nagyobb behozatalt, s ekkor a váltófolyam a szenvedőleg álló ország ellon fordul, s arra hat, hogy a be- és kivittelt *egyensúlyba* helyezze, jelesül az által, hogy a magasb váltófolyamár megdrágítván a külföldi cikkekét, azok *behozatalát csökkenti*; ellenben a belföldi áruknak odakünn könnyebb eladhatását elősegíti, mert a külföldre szóló váltók drágább adatván el élénkítik a kivitel.

De mutatja e rendszer *hiányosságát* az is, hogy a forgalmi bilanx kitudására ajánlott módok félszegek és elégtelenek, így jelesül csalékonnyak a *vámjegyzékek*, mert a készpénz azokban rendszerint elő sem fordul, s legkülönműbb áruk és jószágok összezavartatnak, a csempészeti, valamint a vámmentes tárgyak pedig az illető lajstromokban helyt sem találnak. - Eltekintve attól, hogy a valódi áru-értékek a vámjegyzékben nem tévők ki, a szállítók *bevallásai* nem teljesen megbízhatók, sőt oly esetekben, a midőn a kereskedő kivitt áruknál nyert pénzét külföldön árukba fekteti, s így hozza be, e behozatal a vámjegyzékben (a mérlegben) mint egyenes *veszteség* fog szerepelni. - Ugyanez áll a váltófolyamra alapított okoskodás tekintben is. Egyfelől ugyanis nemcsak a be- és kivitt áruk *mennyisége*, hanem egyéb czélokra (p. o. utazásra, kivándorlásoknál, részvények, kölcsönök stb. alapján) történő pénzkivitel is van befolyással a váltó árra; másfelől ki nem tudható a keresk. mérleg állása egyes helyek vagy országokra nézve, azért, mert a *követelések* sokszor *kerülő utakon* tett váltó-fizetések által egyenlítettnek ki.⁵⁾ Köztudomású dolog végre, hogy a váltók külön kereskedési üzlettárgyat képeznek, s ott hol olcsók összevásároltatnak, és oly helyekre, hol jobb keletnek örvendenek, átvitetni szoknak.

¹⁾ V. ö. az előbbi §. 2-ik jegyzete végén id. műveket, s ezen kívül *Ad. Smith: Wealth of Nations* IV. 3, 2 és II. 3. *Bastiat: Sophismes* I. 6. *Stuart Mill: Principles* III. könyv 17-25. fej. *Schäffle: Nat. Oek.* 248. sk. 256. sk. 1. *Chevalier: DelaMonnaie* XII szakasz, és *Cours* I. 244. sk. 1. *Walz: Schutzzölle* (1867) 44. sk. 1. s főleg *Höfken* remek értekezését e tárgy felől az *Austria* cz. bécsi folyóirat 1850/51-ki folyamában.

²⁾ A váltófolyamról I. alantabb bővebben.

³⁾ L. erről *St. Mill: Principles* és III. k. 17. sk. fej. és *Mangoldt: Grundriss der Volksw. Lehre* 185-224. 1. és *Rössler: Grundriss der Volkswft.* 586-599. 1. hol az international érték-forgalom kiegyenlítéséről egész önálló elmélet fejtetik ki.

³⁾ Tehát tulajdonkép *érték-hilanz* és nem *pénzbilanz!*

⁴⁾ például egy Bécs és London közti adósság kifizetetik Hamburgon vagy Berlin-linen át.

104. §.

Folytatás.

A szabadkeresk. iskola ezen érvelései sokkal helyesebbek, mint a merkantilistáké. Egyben másban azonban *némi módosítást és megigazítást* tesznek szükségessé. így jelesül: a) Sok eset gondolható, melyben a ki- és bevitt pénzösszeg nagyságának ismerete *koránsem közömbös*, a mennyiben például minden műveltebb államnak bizonyos pénzmennyiségre szüksége lévén egy, például, túlnyomólag *papírpénzt* forgalommal bíró országban a nemes éreznek tömegesebb kivitele a bank- és hiteli viszonyokat igen megzavarhatja, b) Azon állítás, hogy a pénz mindig oda vonul, hol nagyobb értéke van, nem *föltétlenül* helyes, mert az utóbbi országnak kell cserében adható áruinak lennie, c) Nem minden áruzeikk bír a nemzetre nézve egyforma fontossággal, s azért a bevitt áruzeikk tek. a *mennyiség* mellett a *minőség* is figyelembe veendő, s különösen arra is fordítandó ügyelet, mikép képződött a behozott árucikkeknél az *értéktöbblet*, vajjon *active*, azaz öntevékenység alapján-e, vagy csak szenvedőlegesen azaz *hiteli* műveletek folytán, d) A bevittel és kivittel *egyensúlya* iránti nézet meg azon föltevés, hogy a bevittel mindég hasonmévű kivitelre ad alkalmat, sem feltétlenül elfogadható. Így oly országba, hol az *aggjó ügyis* az ércpénzre fizetetni szokott fölpénz papírban) magasan áll, aránylag kevesebb áru fog bevitetni, anélkül hogy ez okból a kivitelnek is csökkennie kellene, e) A forgalmi értéket tekintve, ez pusztán *kalmárias* szempontból véve, egyenlő lehet, de nemzetgazdaságilag mégsem az, hogyha a behozatal fontos nemzeti iparágat megdönt vagy jelentékeny *productiverőket* fejlődésökben akadályoz. Valamint egyáltalában lehetnek esetek, a midőn (a nemzet nem mint nemzet üzven a kereskedést) az egyes kalmár érdeke az összeség érdekével ellentétben állván, az *egyes nyerhet*, midőn az *egész* károsul, f) Bizonyos végre, hogy a kivitt áruknak készpénzbeni megfizetése s e pénznek az országba való behozatala igen kívánatos lesz akkor, hogyha a (bevevő) ország háztartása és gazdasága *pengő-ércpénz* hiányában szenved,¹⁾ s a forgalomban létező nagy-mennyiségű bank- és papírpénzjegy reduktiója s a készpénzfizetések fölvétele válik szükségessé.²⁾

¹⁾ Erre legújabbán egész nyomatékkkal utalt Gróf *üesewffy Emil* az ausztr. pénzkérdésekről irt jeles értekezésében (1856) a 6-ik sk. szakaszokban.

²⁾ Kiténik az itt mondottakból az is, hogy a *mindenároni export-iránylat* sem helyes; hogy a nagymévű kivitel csak annyiban tekinthető áldásosnak valóban, a mennyiben terjedelmes és virágzó termelésre és iparra mutat, melylyel kapcsolatban áll, s mely mintegy magától hozza elő az *importot*; végre az, hogy e téren is úgy mint egyebütt hin törekvés a nemzeti forgalmat *kényszerítő* s *mesterkéltn* módon igazgatni és intézni akarni, mert ily gazdasági politika egészséges gvümlöcsöt sohasem teremhet I. még *Rau*; Pol. Oek. I. 420. sk. §.

105. §.

Gyarmatok.

Szükség itt még legalább pár szóval megemlítenünk a *gyarmatosítás* és a *gyarmattartomány okkali* kereskedést, mely több európai államra nézve főfontosságú. Gyarmatok jelesen lehetnek vagy *földművelési*, vagy *katonai*, vagy *kereskedési* gyarmatok. A minket érdeklő s gazdasági jellegű gyarmatok rendszerint felette gyorsan emelkednek s indulnak virágzásnak, mert az előbbrehaladott anyaországból átültetett vagy átköltözők munká- és tőkeerők az alsóbb műveltségű országokban bőségesen rendelkezésre álló földdel és természet erővel léphetnek kapcsolatba; másfelől a gyarmatok anyagi kifejlődése nagy *culturai és politikai* nyomatókéú dolog, mert az anyaország bennök mintegy önmaga kiegészítését leli, s a mindkét részre legelőnyös forgalom s érintkezés foglalhat köztük helyet. *Árnyoldala* a gyarmatoknak az, hogy bennök rendszerint minden *conservativ* elem hiányzik, traditio, tekintély, földhöz való melegebb ragaszkodás nincs, s azért minden gyarmat igen hamar vénül és indul hanyatlásnak. Végre ismeretes tény az, hogy a megerősödött gyarmatok közönségesen *elszakadnak* anyaországtól, a mi az utóbbi nagy meggyengülésére vezethet, habár közgazdasági tekintetben előnyös is stb. ¹⁾

¹⁾ L. Roscher: Grundriss der Staatswirthschaft 76. sk. 1. de *főleg Ugyanannak* remek művét: Kolonien, Kolonialpolitik und Auswanderung. (1857. s többször.) *Batbie: Écon. Politique* (1866) II-ik köt. 304. sk. 1. *Courcelle: Traité d'Écon. Pol.* (1858) II-ik köt. 3-ik könyv.

MÁSODIK CZIKK.**A pénz-, hitelrendszer és bankügy.**

106. §.

A pénz- hitel- és bankrendszer általában.

A kereskedés felvirágzásának egyik legfőbb föltételét és emeltyűjét a helyes pénz-, hitel- és bankszervezet képezi. Ez utóbbi nélkül ugyanis élénkebb árucseré, üzlet és forgalom alig gondolható; a kereskedelem minden mozzanatában pénzre, hitelre, és bank-közvetítésre utaltatik; másfelől annyiban, hogy a pénz- hitel- és banküzlet úgy is jelenkezik, mint külön ága a (szélesb ért. vett) kereskedésnek, a bank és hitelintézetek úgy mint *pénzzel s tőkével kereskedő orgánumok*, melyeknek ép korunkban valóban mérvadó szerep jutott a nemzetek háztartásában.

Ezt szem előtt tartva, azokkal együtt a mik fentebb a pénznek és hitelnek jelentősége és hatásai felől már kifejtettek: nagy fontosságú feladatként tűnik elő a *társadalomra és a kormányra* nézve: egy minden irányban

megfelelő pénz-, hitel és bankszervezet megvalósítása és fentartása; melynek vezérelveit kijelölni a nemzetgazdaságtan van hivatva.

A) Az ércpénz.

107. §.

A nemes ércpénz és az érme általában, s a pénzveretés szabályai különösen.

A nemes ércnek a népek háztartásabani fontossága, s különösen *pénzüil*, vagyis általános értékmérő és csereeszközként való alkalmazhatósága, általánosan el van ismerve, s már fentebb tüzetesen ki volt mutatva (I. Rész 71. sk. §§-ok). Arra azonban, hogy czélnek teljesen megfeleljen, az adásvevénél biztos közvetítőül használtathassák, s a forgalomban a lehető legnagyobb könnyűséggel és gyorsasággal mehessen egyik kézből a másikba: szükséges, hogy a nemes-fém-anyag bizonyos (köztekintélyileg, rendszerint az államhatalom által) meghatározott s közismeretű *alakban* hozassék forgalomba, mely alak nyomán az egyes ércdarabok *minősége finomtartalma* (tisztá érczértéke) és *súlyja* felismertethessék, időt rabló méregetés, becselés fölöslegessé váljék, s csalások megakadályoztattassanak. Ez *alak* a fémnek a *pénzverés* (Prägung), vagyis az egyes daraboknak előre meghatározott súly-nagyság és érték-összeg szerinti kikészítése (Ausmünzung), *érmékké változtatása* által adatik meg, úgy, hogy az ércanyag tulajdonkép csak akkor leszen pénzzé, hogyha a törvényileg megállapított *formában* s illő *bélyeggel* ellátva a pénzverdéből kikerül, s rendeltetésének eléje vitetik.

Az *érme* (Münze) alatt ezek szerint: a súly- és finomság szerint tüzetesen meghatározott s bizonyos *formával és nevezettel* bíró *darabokban* jelenkező *ércpénz* értetik. A *pénzveretés* maga az államhatalom feladata; mert minden pénz s fizetési eszköz főkelléke az lévén, hogy bizalmat érdemlő módon készített legyen, azaz mindenki megnyugodhassék az iránt, hogy a kezébejutó pénzdarab (érme) *belső* értéke, azaz a benne foglalt nemes-érc-mennyiség, *külső*- vagy *névbéli* (nevezete által jelzett) értékének megfelel: a pénzverési jog magánosoknak, kik evvel az egész társadalom kárára családul vissza is élhetnének, rendszerint nem adattathatik, hanem legczélszerűbben az államkormány által gyakorolható, mint a mely az *egésznek* törvényes képviselője és védje, a legnagyobb erkölcsi tekintélynek örvend, legszélesb körben ismeretes, nyereszkezdésre utalva nincsen, sőt ép saját önérdekénél fogva hivatva van arra ügyelni, hogy a forgalom róz és hamis fizetési eszköz által ne zavartassék. (L. a követk. §. 4-ik jegyzete végét.)

A *pénzverés technikája* s ennek szabályai nemzetgazdasági tekintetben is fontosak, s a *pénz-rendszer* (Münzordnung) elméletének egyik kiváló alkatelemét képzők. Szükség o szerint legalább általánosságban erre is kiterjeszteni a figyelmet. Jelesül

a) Első s főszabálya a pénzverésnek az, hogy a forgásba hozandó valamennyi pénznekem (Credsorten) egy bensőleg lehetőségig összefüggő, a

számolást és a különböző érték-összegek mérlegelését könnyítő *számrendszert* képezzenek, a mire nézve szükséges, hogy az érmék *kidarabolásánál* (Stückelung) egy bizonyos változatlan mérték, *súlyegység* (Gewichtseinheit) vétessék alapul, a melyre minden pénznemnek vonatkozzanak (Münzgrundgewicht), s melyből mindég ugyanazon mennyiségű pénzdarab készíttessék (például 1 font ezüstből 30 tallér). Ezen alapszik az úgynevezett *pénzláb*, jobban mondva érmeláb (Münzfuss) is, a mi alatt némelyek az egész érme-rendszert, mely valamely országban törvényilg fennáll, értik, tulajdonkép azonban az: az érmedarabok (érmeegységek) darab számának a közhatalom által megállapított viszonyát az érmesúlyhoz jelenti, vagyis azon törvényszabályt, a mely szerint meghatározotok, a *súlynak* (Gewicht) fölvezt *egységéből*, p. o. egy fontból, vagy vgy márkából, *hány* egyszerű pénzdarab, p. o. forintos, talléros verendő,²⁾ s mekkora legyen az *ötvény* (Legirung); mely utóbbi alatt jelesül az értetik, hogy a pénzkészítésnél a nemes-érchez többnyire egyéb kevésbé értékes érez szokott vegyítettetni, a végből, hogy a kis-érmék teriméje nagyobbíttatván, azok használata kényelmesbe tétessék, másfelől, hogy az érme tartósb legyen, s a kopásnak jobban ellentállhasson.³⁾

A pénzláb a fő-érme-darab *neve* szerint szokott rendszerint elneveztetni (például 30 talléros láb, 45 forintos láb), s lehet vagy *könnyű*, vagy *nehéz* (leichter oder schwerer Münzfuss) a szerint a mint bizonyos mennyiségű nemes-ércezből (például egy vámfontból, vagy egy finom márkából) a fő-érmének, például a tallérosnak, vagy a forintosnak több vagy kevesebb *darabja* veretik. így például a 20 frtos pénzláb nehéz, a 24 forintos könnyű, mert amott egy márkából kevesebb darab veretvén, minden egyes darabban (azaz forintosban) több nemes érez foglaltatik, mint az utóbinál. A forgalomra nézve egyébiránt közömbös, nehéz vagy könnyű pénzláb fogadtatik-e el, mert a javak árai s apiaczmindegyikhez alkalmazkodnak. Figyelem fordítandó azonban arra, hogy az egyes pénzdarabok se igen csekély, se igen nagy értékűek ne legyenek; a pénzláb megváltoztatásánál pedig (ép úgy mint a mértékekénél) a megszokott *ár-viszonyokra* legyen ügyelet, mert például nehezebb lábhozi áttérésnél az alsóbb osztályokat sújtó drágaságra adattathatik alkalom,⁴⁾ a mennyiben ép a kiskereskedésben lép könnyen a *nehéz* pénzdarab (mint ár-egység) az előbbeni s ugyanazon nevezetű *könnyebb darabnak helyébe*.^{5,6)}

¹⁾ V. ö. *Jhoffmann*: Lehre vom Geld« (1888). *Rau*: Pol. Oek. II. köt. 232. sk. §. *Chevalier*: De la Monnaie (1850) főleg a 3-4 és a 10-12-ik szakaszokban. *Oppenheim*: Die Natur des Geldes (1855) 109. sk. 301. sk. 1. *Bonnet*: Études sur la monnaie (1870). *I. Gamier*: Tr. 17-ik fejt. *Mangoldt*: Gr. d. Volksw. 80-92. 1. *Macculloch-Tellkampff*: Geld und Banken (1859) 1-149. 1. *Courcelle*: Traité d'Econ. Pol. (1858) II. 340. sk. 1. *Kudler-Bécsy*: II. 270-297. §. *Weninger*: Politikai számtan (1869.) 2-ik kiad. *Wagner* cikke „Münzwesen” Bluntschli államszótára VII-ik köt. 65-106. 1. *Tooke-Newmarch*: History of prices ez. m. V-VI. köt. (németül Aschertől) *Soetleer*, *Schäffle*, *Feechel* értekezései a Tüb. államt. folyóirat újabb kötetiben, a *D. V. Schrifflen, s Macleodé*» *Coquelin* nemzetgazd. szótáraik illető cikkeit, és *Neumann*: Civilisation stb. 232. sk. 1.

²⁾ Közelebről tekintve tehát a *pénziláb* az ösz-súly és a finomtartalom kijelentése által az érmékben foglalt nemes-ércezt és egyéb érez közti viszonyt is meghatározza, s azon szabályok foglaltatja, melyek a különféle érmék súlya, tartalma és nevezetére vonatkoznak. *Súly* (Schrott) alatt pedig jelesen valamely érme (pénzdarab) összes súlya,

tartalom (Korn, Feingehalt) alatt a nemes-ércz mennyisége értetik, a melylyel bizonyos ennének bírnia kell.

³⁾ így jelesül *arany pénzben* ezüst vagy réz, vagy mindkettő, *ezüstben* mindig réz vegyítettik a nemes-érczhez. Sokan tagadják, hogy az ötvény az érme tartandóságát nagyobbítja. Jelenleg rendszeren $\frac{9}{10}$ -ed rész nemes-ércz foglaltatik az össz-súlyban.

⁴⁾ Vagyis a szegény munkás, egy öltönydarabért most 1 forintost adván, annyit vesz, a mennyivel az előbbeni *forintos*, melyen ugyanoly öltönydarabot vásárolhatott, értéktelenebb vala.

⁵⁾ A pénz- s érme-készítés *tört. fejlődéséről* 1. *Rentsch*: (Handw. Buch stb. 594. sk. 1.) a ki arra utal, hogy kezdetben az érméknek csak *finomsága*, később azután *súlyja* is köztékintélyileg megállapítottat. s hogy igen soká a forgalomban tényleges *mérés* utján mentek az érmék egyik kézből a másikba.

108. §. Folytatás.

b) Minden jó pénzrendszernek továbbá egyik főkélléke az, hogy az érmék (pénzdarabok) *külső névbeli* értéke és *belső* vagy *valódi* értéke lehető legtökélyesben megegyező legyen, azaz hogy a *neveset* ne fejezzen ki nagyobb értéket, mint az illető pénzdarabban *tényleg* foglaltatik. ¹⁾ A kettő közti különbszet ugyanis arra vezet, hogy a teljes súlyú (vagyis a jobb) darabok szemes üzerek által a nemteljes súlyúakért becséréltetvén, beolvasztatnak, s így csak az utóbbiak maradnak a forgalomban, minék következtében az *értékmérő és fizetési eszköz* megromlik, az érmék iránti közhitel megcsökken, a külföldiek pedig az illető pénzeket csak a legsilányabbaknak belértéke szerint fogadják el, ami szintén káros a nemzetre nézve.²⁾ A középkorban e *pénzrosszabbítást* ³⁾ azaz csalárd pénzveretést (Münzverschlechterung), sok kormány rendszeresen üzte s jövedelemforrásul használá, részint öntudatosan, részint azon *tévedésből*, hogy az érme természetét s áru-tulajdonságát nem tartván kellőkép szem előtt, a pénzdarab *nevezetét és alakját* hitték a döntő momentumnak.⁴⁾ Jelenleg azonban már helyes elvek uralkodnak e tekintben, s a pénzverdéknek csak annyiban szokott némi csekély *eltérés* a kül- és belérték közti viszonytól megengedtetni, a mennyiben az technikailag ki nem kerülhető, a mi *remédiumnak* nevezetük.⁵⁻⁶⁾

c) A *pénz-veretes* az államhatalomnak *költségeket* okoz, a mennyiben az illető érczen kívül a pénzkészítéssel járó kiadásokat munkabér, gépek beszerzése, tisztviselők fizetése stb. fejében, neki kell viselnie. E költségeket magának az állam rendszerint megtéríteti, jelesül az úgynevezett *pénzverést díjban* (Schlagsatz, Brassage), a mennyiben a pénzdarabokat valamivel nagyobb árért illetőleg érték szerint adja ki, mint mennyit a készítésükre fordított nyers-ércz-anyag ért; vagy akként fedezi, hogy az utóbbit oly időben vásárolja be, a midőn rúd-arany vagy pedig rud-ezüst (Barrengold and Barrensilber) olcsón szerezhető be. Vannak egyébiránt államok, a melyek a pénzverési kiadásokat egészen az államkincstárra veszik át, tehát p. o díjt nem vesznek. E kérdés azonban már szorosan véve a pénzügytanba tartozik, a miért erről tüzetesen alantabb.

d) Az érmék rendszerint *aranyból és ezüstből* veretnek, jelesül azon okból mivel csak e két ércz bír azon tulajdonságokkal, melyek a pénzben mint valódi értékmérő- s csereeszközben megkívántatnak. Oly fizetési ese-

tekre való tekintettel azonban, a melyekben *igen csekély értékekről* van szó (p. o. a munkásosztály szükséglettárgyai, kicsinybeni napi bevásárlások gtb. tekintben), s így a nemes-érczeknek oly kis pénzdarabkákból való kiviveretését tennék szükségessé, a melyek igen kényelmetlenek, könnyen elvesznek, elkopnak: *váltópénz* vagy *aprópénz* (Scheidemünze) szokott használni, mely jelesen részint *rézből*, részint *rézzel* erősen vegyített ezüsből készítették. E forgásba hozandó aprópénz mennyiségét azonban előleg meghatározni nehéz, mert az általános pénz- és piacz-viszonyoktól függ. Legbiztosb út és mód e tekintb. a következőkre figyelni. Az aprópénz *hiánya* kitetszik rendszerint a kicsinybeni vásárlásoknál előforduló szorultságokból, melyek néha még *félpénzfizetést* vagy papírpénzjegnek forgásba hozását vonják maguk után; ilyenkor tehát az állam feladata gyorsan több aprópénzt forgalomba hozni. Ellenben *túlbőség* van aprópénzben akkor, ha benne nagy fizetések is történnek, vámok, adók, köztartozások aprópénzben rovatnak le, sőt az ezüstnek e pénznem iránt *agghiója* mutatkozik, vagyis például 100 forintnyi ezüstért 110 forint aprópénz adandó. Ily esetekben az állampénztárak hivatása lesz a náluk összegyűlt aprópénzt lehetőleg visszatartani, sőt hozzájuk fordulónak ezüsttel is beváltani; miután egyébként a nemesérczpénz a forgásból az aprópénz által kitolatnék, s a fogyasztókra nézve érezhető megdrágulása állana be a javaknak és áruknak.⁷⁾ Megjegyzendő végül, hogy *aprópénz és váltópénz* nem mindig és mindenütt jelenti ugyanazt, a mennyiben oly országokban, hol a törvény csak *aranyat* ismer törvényes fizetési eszközként, a váltópénzt nem csekély-értékű réz vagy erős vegyítékű ezüst-pénz, hanem a közönséges váltó- és aprópénznél jóval értékesebb ezüst pénzdarabok képezik.⁸⁻⁹⁾

¹⁾ A külérték kifejezésére külön *nevezetek* használtak, melyek néha a belértékre vonatkoznak s egyenesen ezt fejezik ki, péld.a légiék *drachmája as-ja, pondója*: sokszor azonban a nevezet nem a belérték kifejezésére szolgál, péld. *tallér, forint, guinee, hiszas* stb. Ez utóbbiaknál csak a pénzláb köztudomásra hozatala által tudatik meg általánosan, a *kül-nevezet* mily *bél-értéknek* felel meg, azaz: ama tallér vagy forint, *egy* (pélaül) marka vagy vámfont ezüstnek hányadrészt foglalja magában, péld. ha meg van határozva, hogy egy márkából 20 ezüst forint verendő, tudatik, hogy egy forint egy márkának 20-ad részét teszi. Minden *különnemű darabnál* továbbá a pénzlábban megszokott határozatni, mennyit foglal azon darab magában a számítás alapjául szolgáló legkisebb pénz-egységből, p. o. hogy a tallér vagy forint ennyi vagy *ennyi krajczárt*, vagy garast foglal magában; s így annyi krajczár, a mennyit a tallér vagy forint magában foglal, szintén annak külértékét képezi. V. ö. *Kurvassy: Nemzetgazdaságtan* (3-ik kiad.) 131-132. 1.

²⁾ Folyamuk ily pénzeknek alábbszáll; az áruk és munka díja felszöknek; oly tökécs és hitelező ki a kormány által kimondott kényszernél fogva tőkéjének visszafizetésénél ily pénzt a külérték szerint tartozik elfogadni, károsul, sőt még a rosszabbított pénz *utáncsinálására* is inger ébresztetik.

³⁾ A *pénzláb-rosszabbítás* történhetik vagy a pénz összes súlyának kevesbitése, tehát az érmék *küalakjuknak* is megváltoztatása által; vagy a súly és alak megtartása mellett nemes-ércz-íariáimMfc kevesbitésével (tehát az ötvény nagyobbitása által); vagy végre a pénzeknek *név-értéke emelése* által, kimondatván például, hogy oly pénzdarab, mely eddig 1 tallért ért ezentül 2 tallérban fogadandó el. A *hatás* egyébiránt mind a három esetben *egyenlő*.

⁴⁾ Súlyos veszélyességű következesei voltak annak a tévedésnek, hogy az érmék *formáj* és *nevezetében* más valami is gondoltatott rejleni mint bizonyos nemes-ércz

súly- és finomsági viszonyainak megjelölése, mert a fém pénz épen az érme-formában miszerint *valuta* (azaz törvényes fizetés-eszköz) lett, s e tulajdonság aztán rendszerint az érmeinek *névéhez*, s nem *érczartalmához* fűzetett. Vagyis: a pénz-adósságok értéke törvényileg majdnem mindég a név-érték s nem a folyam-érték (Cours) vagy tárgyi ércz-érték szerint számított. A minék *gyakorlati és juridikai* szempontból legfelszegebb következtetései valának, s csak a legújabb *jogtudomány* vívta ki azt, hogy a pénz-adósságok értéke ne a név-érték, hanem a folyam-érték szerint számítassék, és határozassék meg etb. I. *Wagner*: a Rentschféle Handw. der Volkswirtschaft 595. 1. – és *Wolovszkyt*, a ki „Le Change et la Circulation” cz. legújabban (1869-ben) közzétett munkb. jól jegyzi meg: „l'état est chargé de veiller à la fidélité, sincérité, et à la stabilité de la Monnaie, il doit contrôler l'exactitude des poids et des mesures; parce qu'il influe sur la monnaie, influe sur l'ensemble des Conventions” (20. 1.)

⁵⁾ Ha a pénzláb megváltoztatása (p. o. más országokkal való egyenlítés tekintéből) nyíltan történik, és az arány a régi és az új pénz (illetőleg érczartalom) közt köz-tudomásra hozatik, sőt kimondatik, hogy régiebb szerződésekből eredő fizetéseknél az új pénzben annyi belérték adandó a követelőnek, a mennyit magának a régi pénzben le-kötött, vagy kölcsön adott: akkor a pénzláb megváltoztatása nem káros. I. még *Rau*: II. köt. 278. §. *Kudler-Réczy*: II. köt. 275-278. §.

⁶⁾ A kül- és belérték közti Összhang fönntartására az is szükséges, hogy a kormány a forgásban *elkopott* pénzdarabokat névértékükben beváltsa, s teljsúlyuakkal helyettesítse; mert különben a jobb érme üzerek által rász érmeikkel beváltatnak, s így az érme rendszer megzavartatik.

⁷⁾ Az aprópénznél a kül-és belérték egészen nem egyez meg, mert a nemtelen érez sokkal nagyobb arányban szokott benne lenni, mint a nagyobb forgó érmékben (grobe Courantmünzen); a mi mindaddig fenntartható, míg nem jó több a forgásba, mint a mennyit a kis forgalom kifizetésekre szükségei, vagyis míg a piac e pénzzel szerfelett el nem árasztatik I. még *Schäffle*: N. Oek. 136-1. *Rentsch*: Hb. 599 – 600. 1.

⁸⁾ V. ö. *Oppenheim*: Natur des Geldes 256. sköv. I. *Hoffmann*: id. m. 52.1. *Chevalier*: La monnaie 14-ik szakasz 571. 1. *Garnier*: Traité id. k.

⁸⁾ A pénz nemek veretesét illetőleg még ezek tartandók szem előtt: a) Ne vezetessenek igen sok pénzdarabnemek, p. o. 1 forintos, $\frac{1}{2}$ $\frac{1}{3}$ $\frac{1}{4}$ -ed forintos, b) Ne legyenek a pénzdarabok se igen nagyok se igen kicsinyek, mert különben a forgalomban kényelmetlenné válnának, c) A pénzek legyenek átmérőjükhöz arányban illő vastagságúak, mert a nagyon vékonyak igen könnyen kopnak, d) Ügyeljen a kormány arra, hogy idegen, főleg rász pénzek forgásba ne jöjjenek, e) A *pénzkiadabolás* oly számítási alapon történjék, mely a pénzbeni számítást lehetőleg könnyűvé tegye: tehát vagy a *decimái* vagy a *duodecimal-rendszer* szerint, melynek elseje a nagy, az utóbbika ellenben a kisebb összegekbeni számolásra alkalmasb. Végre iparkodjék az állam a pénzeknek *oly alakot* adni, mely az utáncsinálást vagy hamisítást lehetőleg nehezítse. I. még *Karvassy*: N. Gazdtan 389. sic 1.

109. §.

A valuta vagy pénz becs; s különösen: egyszerű vagy ket-tős, és ezüst vagy arany-valuta.

A pénzrendszer legfontosb momentumát *pénzbecs vagy valuta* (Standard, Währung) s az evvel kapcsolatban álló tünemények képezik.¹⁾ Értetik pedig valuta alatt „a pénz mint törvényszerű fizetés-eszköz,” vagyis „törvény útján meghatározása azon éreznek, a mely az országos forgalomban szilárd (normál) értékmérő s általános (tehát elfogadási kényszerrel is járó) forgási közegként (legal tender) kell, hogy szerepeljen.” E szerint szólhatni arany, ezüst vagy réz-valutáról; sőt oly országokra nézve, a melyekben a papírpénzjegyek *kényszer-forgalommal* bírnak (állami rendelet alapján) *papírvalutáról* is.²⁾

A pénzbecs kérdése mind közgazdasági, mind juridikai³⁾ tekintb. felette fontos. E helyen pedig kiválólag a következőkre fordítandó figyelem:

a) *Egyszerű vagy többes valuta.* Egyszerű valutának jelesül nevezetik az, a hol csak *egy* törvényszerű fizetési eszköz létezik, például ezüst; *kettős vagy többes* ellenben az, a hol a fizetés az adós tetszése szerint jogszerűleg két vagy több valutában (illetőleg ércben történhetik.⁴⁾ Ez. utóbbinál azonban az állam az arany- és ezüst közti *értékviszonylatot* (*Werthrelat'ion*) törvényileg meg szokta állapítani.⁵⁾ Vegyes valutának nevezik végre, hol az egyik nemes-ércből pénzeknek törv. fizetési eszközi tulajdonsága van, de azért a másik-ércből pénzek is e tulajdonsággal bíróknak tekintetnek, mennyiben a státuspénztáraknál bizonyos *folyamáron* elfogadtatnak. Az *egyszerű* valuta czélszerűbb és természetesebb; a *kettős* ellenben (Doppelwährung) nem az, sőt annyiban félszeg is, mert lényegileg *egy* pénzbecsnél (az az érték-mérőnél) több nem is lehet; az érték természetének, mely szerint minden jószág érték<; önállóan változik, emelkedik vagy csökkenik, ellenmond; mivel az ezüst és arany érték viszonylata a többi javak irányában nem *egyformán* változik, állandó változhatatlan értékviszony két jószág között pedig nem decretálható. A kettős-valutánál tehát különböző *mér szabály* (Massstab) azonosítható⁶⁾ a tapasztalat pedig azt bizonyítja, hogy a két-valutás országokban is tényleg csak egy valuta létezik, és pedig *azon* nemes-érc alapján, mely értékben az államilag megállapított értékaránynál mindenha alantabb áll. Mi annyiban is káros, hogy a közforgalmat megzavarja, minden adós az ép értéktelenebb azaz olcsóbb ércben fizet tartozásait, a drágább érc külföldre foly stb.⁷⁾ – S mégis daczára ezeknek, legújában több jeles szakfűriak⁸⁾ igen buzgólkodnak a *kettős valuta-rendszer* behozatala mellett, arra utalván, hogy ép ily módon *egy* sokkal szilárdabb (mert két nemes-érc egymást ellensúlyozó ingadozási viszonylata által biztosított) érték-mérő s fizetési eszköz nyeretik, hogy a pénz nem más, mint érték-jel, a mely úgy mint a többi jószágok ár-ingadozásoknak alávetve nincsen, hogy a kettős valutával bíró állam a forgalom s különösen a belföldi productumoknak külföldre való eladhatása tekintetében előnyös helyzetnek örvend;¹⁰⁾ s kikerülhetővé teszi az egy valuta-rendszer azon hiányát, hogy nem ritkán a belpénzforgalmat selejtesb forgási eszközök behozatalával rosszabbítja stb.

b) *Arany- vagy ezüst-valuta!*? Azon kérdésre, vajjon melyike a két nemes-ércnek vétessék tehát a valuta alapjául,¹⁰⁾ azt felelhetni: az *arany* mellett szól az, hogy veretési költségei kisebbek, nagy fizetésekre alkalmasb, szállítási költségei csekélyebbek, érték-ingadozásai és különbzetei ep könnyű szállíthatóságánál fogva nehézség nélkül kiegyenlíthetők, s kopás által sem enyészik igen. Az *ezüstöt* ellenben az teszi ajánlatossá, hogy ar- és érték-hullámzatai nem nagyok, kisebb fizetésekre jobban alkalmazható, nagyobb körben megszerezhető stb. Miszerint *eredményül* áll ez: aa) hogy föltétlenül e kérdés nem dönthető el, hanem csak vonatkozással az egyes népek és országok ipari és forgalmi állapotaira, bb) Tulnyomólag kie-forgalommal bíró államokban az ezüst, nagy-forgalmúakban (a világkereskedésbeo. szereplőkre nézve) az arany lesz czélszerűbb. cc) Fontos lesz e tekintb. mindig a *közhitel* állapota is, s azon körülmény, melyike a két nemes-ércnek tanúsít tartandóan nagyobb érték-szilárdságot, *árbeli állandóságot* a

többi javak irányában!¹¹⁻¹²⁾ *Egészen véve kétségtelen, hogy jelenben határozott tendencia észlelhető Európa államaiban az arany- valutára áttérni!*

¹⁾ V. Ö. az e tek. már idézett forrásokon kívül korunk: egyik elsőrendű pénz- és bankteoretikusának *Wagnernek* cikkei: Geld, Währung és Münzwesen a Rentsch, meg a Bluntschliféle államtud. szótárakban, és *Gamier*: Traité XVII. fejt. 6-ik §.

²⁾ Azt m. *Wagner*: „Die Einführung des Zwangs-Courses für uneinlösbares Papiergeld, bedeutet nichts anderes als die Verleihung der Währungsseigenschaft an solches Papiergeld, ruft meistens nur eine Doppel-Währung, nämlich Papier und Silber, wie in Oesterreich, oder Papier und Gold wie in Nordamerika hervor.

³⁾ A mennyiben a pénzbecskérdés a *pénz-adósságok valódi tartalmára* vonatkozó jog-kérdéssel szoros kapcsolatban áll. I. *Wagner*: Münzwesen cz. cikkét Bluntschlihan és itt az előbbeni §. 4-ik jegyzetét.

⁴⁾ Sőt *kettős-valutáról* oly országban is szólhatni, hol papír- és ezüst, vagy papír és arany egymásmellett szerepel.

⁵⁾ Például *Franciaország*, melyben 1 kilogramm arany = 15½ kil. ezüstben van megállapítva.

⁶⁾ „Die Gold-Silber-Währung ist wie ein aus zwei in verschiedenen Grade sich ausdehnenden Stoffen zusammengesetztes Maass, és *wirft sich!*” mond *Schäffle*.

⁷⁾ Igaz, hogy az arany- és ezüst közti értékviszonylat nem hirtelen és nagymérvben változó, azonban mégsem változhatlan, s kismérvű változások is igen nagy hatásúak e téren. Így például azon körülmény hogy a piacon 1850 és 1860 közt az arany-ár úgy állott az ezüsthöz mint 1 a 15.30 hoz, holott a törvényileg meghatározott ár 1:15 50 volt, azt okozá, hogy Frankhon s a vele azonos pénzlábbal bíró Italia, Schwaitz, Belgium, majdnem minden ezüstjüket elveszték, s arannyal formailag elárastattak, mert a pénzforgalomban 1 font arannyal 15 % font ezüstöt lehetett vásárolni, holott a pénz-piacon csak 15½ font volt érte kapható. I. még *Schäffle*: Nat. Oek. 138. 1.

⁸⁾ Például *Oppenheim* (id. munk. 364-387. 1.), a tekintélyes francia státuszgazda *Wolovszky*: Le Change et la Circulation (1869) cz. munkája, és „Quelques notes sur la question monétaire cz. (1868. megjelen) értekezésében; *Geyer*: (Zettelbankwesen 1867. pag. 128. sk.) *Courcelle*: Traité (IL 344. 1.) s egyebek közt az *Augs. Allgemeine Zeitung* egy kitűnő munkatársa (1. 1870-ki foly. márczius 3-ki és 20-ki számai), sőt a *belga* alsóház 1861-ki márczius 5-ki ülésében egyenesen tövvényesítette e kettős valutát daczára a fényesnevű pénzügyminiszter *Frère-Orbán* igenis indokolt ellenzésének. I. még *Journal des Economistes* 1861. pag. 433. és *Vict. Bonnet* Études sur la Monnaie (1870) 89. sk. 1. (a kettős valuta ellen.)

⁹⁾ A mennyiben áruinak megvásárlóját azon pénzbecsben engedi fizetni, mely annak legkedvezőbb, azaz épen akkor olcsóbb.

¹⁰⁾ *Wagner*: Bluntsehlinál VII. köt. 81. sk. 1. *Oppenheim*: Natur des Geldes 360. sk. 1. *Chevalier*: La monnaie sect. IV. ch. 2. *Hoffmann*: Lehre vom Geld 97. sk. 1. *V fischet*, *Schäffle*, *Soetbeer* értek, a *Bremer Handelsblatt*, a *Faucher-féle* folyóirat, a *Till*. Zeitschrift és a *D. Viert. Schrift* utóbbi 8 -10 évi folyamaiban.

¹¹⁾ Említeni sem kell, hogy e kérdés legújabbban két nagy táborra osztja a szakembereket, melyek keserű harcot küzdenek egymással; valamint azt sem, hogy hazánkban túlnyomó azok száma (Lónyay, Weninger, Fest, Korizmicz, Falk, Wodjaner, Fuchs stb.) kik *Magyarországra* és Ausztriára nézve az arany-valutát tartják megfelelőbbnek, sőt ez törvényileg már ki is mondatott. *Németországra* nézve *Soetbeer*, *Schäffle* az arany, *Wagner* és *Oppenheim* az ezüst-valuta mellett küzd; Angliában és Frankhonban legtöbben az arany mellett (*Batbie* legújabbban ismét, *Chevalier* egy ideig az ezüst mellett) nyilatkoznak.

¹²⁾ Azon némileg ide is vonatkozó kérdésre nézve, *hogyan képződik az aranyak ára és értéke hasonlítva az ezüsthöz*, azt mondhatni: a) ez nem függ közvetlenül a két érez tömeg-viszonyától, hanem (hosszabb időt véve) összehasonlított *előállítási költségeiktől*. Egészen véve a közgazd. művelődéssel egyidejűleg az arany megdrágult az ezüstrrel szemben, mert a középkorban 1 font aranyért csak 10-12 font ezüst volt kapható, az újabb korban már 15-16 font. – Azt, hogy *melyike β két nemes-ércnek bír változókönyebb értékkel*, azt mondhatni, hogy ezüst rövidebb időközét véve tartja meg szilárdabban

árát és értékét, arany ellenben hosszabbat véve 1. még *Roscher*: System I.köt. 142-143. §. *Oppenheim*: Natur des Geldes 308. sk. 316. sk. 1.

¹³⁾ Nem lehet említetlenül hagyni azon némelyek által legújabbban kifejezett óhaj-tást, hogy szükséges volna már egy *nemzetközi* (universalis) *pénz* alkotását megkísérteni!; a mely pénznek előnyeiről és jó hatásairól az angol miniszternek *Lowenek* ez irányban (1869-ben) tett nyilatkozatairól, s egy angol-francia érme-conventio aiapjáni megvalósításáról tüzetesen szól *Bonnet*: Etudes sur la monnaie 127. sk. 1.

B) Papírpénz, 110. §.

A papír- s hiteti forgásestközök általában.

A műveltség terjedése, az élénkülő productio és forgalom, és a hitel kifejlődése folytán, a népek háztartásában az ércpénz mellett más fizetési eszközök és pénznemek is szoktak szerepelni. E fizetési eszközök nem bírnak saját belértékkel, hanem (mint már fentebb, a hitel általános elméletében a 136. sk. lapokon kifejtetett) egyszerű papír- vagy *hitel-okmányok*, melyek bizonyos *pénzösszegekről*, illetőleg tartozásról szólnak, s anyibbn a mennyiben kibocsátójuk iránt bizalommal viseltethetni, vagy tartozás-lerovások velők általában eszközölhetők: kisebb-nagyobb körben forgásba jutnak, árral bírnak, adatni és vétetni szoknak.¹⁻²⁾

Ezen legtágasb értelemben *hitel-eszközök*, *papír forgás-eszközök* vagy *hitelpénz* (Creditgeld, Monnaie fiduciaire) nevét viselő fizetési szerek két fő osztályba sorolthatnak. Vagy ugyanis oly papírforgási eszközök, melyek az üzleti életben ép oly könnyen forognak s oly általános elismertetésben részesülnek, mint ércpénz, s a hová tartoznak az *állam papírpénz és a bankjegyek*; vagy pedig olyanok, a melyek ezen tulajdonsággal, hogy tudnillik *készpénzüil* szolgálhassanak, nem bírnak, forgásuk csak bizonyos szűkebb (meghatározott) körre szorítkozik, átruházásuk sokszor némi formaszere-séggel jár, s mint bármely jószág vagy áru *pénzen* adatnak és vétetnek.³⁾ Ez osztályba tartoznak tehát a váltók checkek és utalványok, részvényjegyek és kötelezvények, magán és állami adóslevelek, sors-jegyek és jelzálogpapírok stb.⁴⁾

Mindezen papírforgási-eszközök csak *ércpénz-helyettesítők* s nem képeznek *pénzt valódi értelemben*. Értékkel sem bírnak e p. f. eszközök vagy hitelpapírok Önmagukban véve, s az érték-összeg, melyet egy ily pénz-helyettesítő okmány kifejez, nem ama szelet *papír*;⁵⁾ melyre írva vagy nyomtatva van, hanem azon többé kevésbbé biztos *vagyon-alap*, a melyre ama szelet papír fizetési *ígéretet* képez illetőleg *jogi követelést* alapít.⁶⁾

Különbség teendő még *tulajdonképen* ugynev. *papírpénz* (Papiergeld), és *pénzhelyettesítők* (Geldsurrogate) között. A pénz ugyanis mindenkor általános érvényű cseereszköz- és ár- s értékmérő. *Papírpénznek* tehát nem nevezethetnek *minden* hitel-forgási eszközök (Creditumlaufsmittel), hanem csak azok, melyek *általános* törvényszerű *fizetési* eszközül (valutául) nyilváníthatnak, a nélkül, hogy a birtokos kívánságára ércpénzben beváltandók volnának; *hitel-forgási* eszközök ellenben (s pedig akár az állam, akár testületek, akár bankok, vagy magánosok bocsájtották légyen is ki

azokat), nem *önálló valuta* (még kényszerfolyamánál sem), hanem pusztá ércpénz-surrogatumok, ha ércpénzben beváltandók. – Ezek folytán *papírpénz*, ellentétben a pénz-surrogatumokkal: vagy benemváltandó *államjegyek* (Staatsnoten), vagy oly *bankjegyek* (Banknoten), a melyek kényszerfolyamnak, azaz fizetésben mindenki által elfogadandók.⁷⁾

Szem előtt tartandó végül, hogy azon itt elősorolt eszközök, melyekkel a *hitel műveletei* foganatosíttatnak: általában *adósleveleknek* jellegével bírnak; s három osztályba helyeztethetnek, a szerint tudniillik, a mint vagy *kamatozó* adóslevelek (verzinsliche Schuldscheine), vagy *nemkamatozó*, vagy pedig *vegyes* természetűek. Az első osztályba a jelzálogi okmányok, államok és testületek kötvényei, részvények és társulati részjegyek; a másodikba az utalványok, checkek, és papírpénz; végre a harmadik osztályba kitűnőleg a *váltók* tartozván.⁸⁾

¹⁾ Ez egész kérdést illetőleg v. ö. *Fullarton: Regulation of Currencies* (1844). *Wilson: Capital and Currency* (1847). *Coquelin: Du crédit et des banques* (1853). *Du-puyode: Du crédit et de la monnaie* (1853). *Ricardo: Pr. 27-ik fej. Senior: Three lectures on money* (1830). *Nebenius: Oeffentl. Credit* (1829) 136. sk. 1. *Eau: Pol. Oek. Lköt. 293. sk. §. Wagner: Lehre von den Banken* (1857) 32. sk. 1. *Ugyanaz* a Bluntschliféle szótárban „Papiergeld” cikkben és *Die Geld und Credittheorie der Peel-schen Akte* cz. munk. (1862). *Schäffle: Nat. Oek. 142-166. 1. Oppenheim: Natur des Geldes* (1855) 164 sk. 1. *St. Mill: Princ. III. könyv 19 és 24. fej. Stein: Lehrb. der V. W. 293-326. 1. Wolovszky: Le change et la circulation* (1869). *Desewffy Emil gróf: A fénforgó ausztr. pénzügyi kérdések* (1856) 24. sk. 1. *Horn: Bankfreiheit* (1866). *M. Wirth: Handb. des Bankwesens* (1870) 34. sk. 1. Számos jeles érték, a *Deutsche Viert. Schriften*, péld. az 1857-ki és 1864-ki füzetekben.

²⁾ Megjegyezzük itt egyszer mindenkorra, hogy a tudományi terminológia az itt fejtegetett tárgyak és fogalmak tekintetében nem eléggé szilárd s meghatározott.

³⁾ Wolovszky legújában úgy különböztet meg, hogy az első osztályba tartozó papírokat: *forgási eszközöknek* (instruments de la Circulation), az utóbbiba esőket pedig *hitel-eszközöknek* (instruments de Crédit) nevezi 1. *Le Change et la Circul. 232-237. 1.* az alantabb következő 8-ik jegyzetet.

⁴⁾ Együttvéve még *értékpapíroknak* (Effets, Werthpapiere) is szoktak neveztetni.

⁵⁾ Hogy épen *papír* használatik *hitelpénzül*, oka: annak külső technikai tulajdonságai, könnyű kezelhetése, szállíthatása stb. De lehetne más jóság is, például *börlemez*.

⁶⁾ Ezek szerint jól mondja egy jeles szakferfiú „Der Kredit wird Surrogat der Münzen im Gelddienste. – Die erste Voraussetzung aber damit die Geldsurrogate wirklichen Gelddienst versehen, und einen dem *Nennwerth* entsprechenden *Kurswerth* behaupten können, ist die Anweisung auf ein sicheres Vermögen, die ausreichende *Foundation*, beziehungsweise die *F-inlösbarkeit* (Convertibilität) gegen Baargeld, wodurch sich dann die Creditwerthe immer wieder im Metallgeldwerthe auflösen.”

⁷⁾ V. ö. még *Schäffle: Nat. Oekonomie* 150. 1.

⁸⁾ *Wagner Adolph* a híres pénz- és banktheoretikus szerint a papírforgási eszközök imigy volnának osztályozandók. A) *Tulajdonképeni papírpénz*, jelesül be nem váltandó s kényszerfolyammal bíró állam-papírpénz; továbbá valami fizetésképtelen banknak bankjegyei, melyeket a kibocsátó bank állami engedély folytán nem köteles beváltani. B) *Hitelforgási eszközök* vagy *pénzsurogatumok*; névszerint államhitel papírok (mint státus-pénztárjegyek, státus-utalványok Staats-Kassenscheine, Kassenbillete) melyek kény-Bzerfolyam nélkül jutnak a forgalomba; azután az ugynev. *magán papírpénz* (például városok testületek bármikor beváltható kamara-jegyei); továbbá a beváltható *bankjegyek*, végre minden többi hitelpapírok, jelesül a checkek, utalványok, váltók, részvényjegyek, activállalati kötvények stb. 1. *Bluntschlinál* VII. köt. 652-653. 1. és *Ugyanannak: Lehre von den Banken* cz. m, 32-37. 1, továbbá *Wirth: Bankwesen* 35. sk. 1.

111. §

A hitel- és papírforgási eszközök egyenként.

A mi a pénzt *helyettesítő*, s a forgalom és kereskedési életben oly fontos szerepet játszó, sőt ép korunkban az oly nagy jelentőségű *bőrae-üzlet* alapján főszerepet vivő, s a *hitel-fizetések* legkülönbözőbb *formáit* képző papírforgási eszközöket *egyenként* illeti, a következőkre utalhatni: ²⁾

a) *Kötvények* (Obligationen). Ezek adóslevelei vagy az államnak, vagy tartományok, községek, testületek- és magánosoknak. Felmondhatok vagy mindkét részről vagy csak az egyikről; visszafizetendők (bizonyosidőpontban), vagy fel nemmondhatók, mintpéld. a francia rente, és az angol consol-papírok. ²⁾ Az államkötvényekről a financztudományban lévén szó, itt csak az egyébnemű kötvényekre utalva, azt jegyezhetni meg, hogy azok rendszerint bizonyos célra, vállalat kivételére stb. lévén kiállítva, meghatározott időpontbani *visszafizetéssel* járnak. Azon kötvények, melyek kamatélvezet tkbt. valamely vállalatban a többieket megelőzik, s második kibocsátási adóslevelek, *elsőbbségi kötvényeknek* (Prioritäts-Obligationen) hivatnak. Leggyakrabban vaspályatársulatok által szoktak kiadatni, mikor vagy az eredeti részvénytőke elégtelennek mutatkozik, vagy az építés és üzlet nagyobb mérvre emelése véteitük célba. ³⁾

b) *Részvényjegyek*. Ezekről már fentebb volt szó, s itt csak az jegyzendő meg, hogy a kötvények és a záloglevelektől abban különböznek, hogy *nem* alapítanak igényt meghatározott s biztos kamat-élvezetre, mert nem állanak valami adóssal szemközt, hanem birtokosaik maguk a vállalkozók.

c) *Jelzálogi okmányok*. Magánosok adóslevelei, melyek biztosítékát *ingatlan* képezi, nem szoktak vásár-képesek lenni, mert rendszerint nagy összegről s egy okmány darabban állítatnak ki, s sem az adós sem a zálog valódi értéke nem eléggé ismeretes. Azonban jelzálogi hitel-egyletek vagy intézetek, a mint központilag szervezvék, az általuk kisebb, s egyforma összegekről szóló adósleveleiket már könnyebben hozzák forgalomba, főleg *ha előmutatóra* szólólag adatnak ki a zálogjegyek. (Bővebben ezekről más helyütt.)

d) *Kincstárjegyek*, (Bons du trésor, Exchequerbills). Ezek alatt az államoktól kiadatni szokott kamatozó s olynemű adóslevelek értetnek, melyek bizonyos, rövid idei (többnyire 3 hónapi) lejáratra állítvák ki, folyó státuspénztári szükséglet fedezésére szolgálnak, s tulajdonkép adóanticipációt képeznek (I. alantabb a pénzügytanban).

e) *Utalványok és checkek*. ⁴⁾ Ezek fizetési meghagyások, s oly régiiek, mint a váltók, mely utóbbival némileg hasonló természetűek is. Az utalványok rendszerint kamatot nem hoznak, rövid időre kiállított pénzsurregatumok s azért a bankjegy- és papírpénzhez is hasonlítanak. Az *utalvány* valamely üzletembertől egy másikhoz oly megbízás, hogy egy harmadik személynek bizonyos pénzösszeg kifizetessék. A kinek más ellen követeleése van, ily utalvány nyomán módot talál saját hitelezőjének kielégítésére, a fizetés fölvételére utasítván ez utóbbi a maga adóssához. Épen így a

kapott árucikk vagy szállítmány ára is megfizethető *utalvány* által. Mind-ezen ügyleteknek előnye abban áll, hogy *hét* készfizetés helyett csak *egy* teljesítetik, s mégis két követelés egyenlített ki. Az utalványozások egy újabb s igen fontos nemét képezi az úgynev. *checks-üzlet*. Értetik pedig *check* alatt (az újabb angol és nyugateurópai bankpraxisban) „oly utalvány, melyet valaki egy banknál letett értékére (depositumjára, készpénzére, contocorrentre) kiállít, s melylyel az illető nem tartván otthon készpénzt, fizetéseket a vele összeköttetésben álló bankok által eszközöltet”. A *checkek* névre vagy előmutatóra szólhatnak, rendszeren igen rövid lejáratú utalványok s *látra* (auf Sicht) fizetendők, tehát némileg a bankjegyekhez hasonlítanak kivévn, hogy a bankjegy az azt kibocsátó banknak *önmagára* szóló adóslevelét, a check pedig egy *harmadiknak* a bankra való utalványát képezi, többnyire csak azon egy helyre szorítkozik, azonkívül pedig a checkek összege igen különféle, majd nagyobb majd kisebb szokott lenni, s nem úgy meghatározott mint a bankjegyeké (Appoint). A check-üzlet, mely úgy veszi kezdetét, hogy a bank az illetőnek úgynev. check – könyvet ad, melyben *blanquettek* vannak, s használat esetében abból kivágtatván kitöltetnek, szoros összefüggésben áll a *letéti* üzlettel (1. alantabb), s a checkek még a bankjegyeknél is teljesebb mértékben helyettesítik a pénzt forgáseszközi funkciójában, úgy hogy a hitel-gazdaság legmagasb fejlődési stádiumát jelzőknek mondhatók. – Letétek és checkek alapján bizonyos láncolata a *követel és tartozás* foly ó-számláinak áll elő, a fizetések gazdaságosb (mert kevesebb fiz. eszközt szükségglő) alakulása lehetségesítettik, az ezer és ezer magánosok pénztárainak készlete *minimumra* reducálódik, a fizetések eszközlésében bizonyos öszpontosított s egyszerűbb rendszer követtetik stb. Nem is említve, hogy az utalványok és checkek a készpénznek költséges és fáradsággal járó szállítását mellőzhetővé változtatják; a magánost otthon való pénztartástól s ennek veszélyeitől megmentik; a legkisebb értéket is kamatoztatják; a közönséget rendhez és pontossághoz szoktatják, végre rop-pant (érezbeli) készpénz-összegeket a nagy internationalis elhelyezésekre disponibilissé tesznek!⁵⁾

f) Az előrebocsátottakhoz sorakozik még az úgynevezett *Warrantok*, vagyis *árutári jegyek* (Güterverladungsscheine), mint oly utalványok, a melyekre közraktárakban felhalmozott valami áru az előmutatónak kiszolgáltatik. Nagy elterjedésnek örvendenek Angliában (főleg a Londoni dockokban), hol az árutárjegyek *váltók* módjára hátiratoltatnak és forognak.

¹⁾ V. ö. *Wirth*: Bankwesen (1870) 831. sk. 1. *Schäffle*: *Nat Oek.* 14.5. sk. 1. és a *banktheoria* alantabb következő szakaszait.

²⁾ Ez utóbbi kötvények, ha az állam tökébőségne k örvendene, a börzéken *napi folyamáron* (Tageskours) vissza szoktak vásároltatni.

³⁾ S vagy az újonnan kibocsátott részvények nem helyezhetők el; vagy pedig a régi actiák oly magas osztalékot hoznak, hogy a részvényesek a felüliséget önmaguknak kívánják megtartani, miután a szükségelt tőkét kötvények útján olcsóbban szerezhetik meg, mint a mennyire ama tőkének jövedelme a pálya elkészülte után emelkedni fog. 1. még *Wirth*: id. m. 60-61. 1.

⁴⁾ A *leszámlolás* (Abrechnung) vagy *scontrirozás* idevágó fogalmát illetőleg megjegyzendő, hogy ez alatt oly compensatiója kölcsönös követeléseknek értetik, a melyet két vagy több kereskedő egymásközt eszközöl, úgy hogy csak a *kiülönzet* fizettetik ki készpénzben. V. ö. *Coullet*: *Les chèques et les Clearing-houses*(1864). *Schäffle*: a *D. V. Schrift* 1864-ki foly. 3-ik füzetében, és *Nat. Oek.* 146-148. 1.

⁵⁾ A check-üzlet még hatékonyabb formában akkor jelenkezik, a midőn a *Jeitémenyessel* (depositár) egy oly check-birtokos (a ki azonban csak szinte bankár lehet) áll szemközt, a ki készfizetést nem követel, hanem egy második check alapján *compensatiót* (kölcsonös követelés-kiegyenlítést) ajánl; s előáll az angolok által úgynevezett *crossed check*, melyek alapján legújabb időben az úgynevezett *Clearinghouse-rendszer* fejlődött ki, s arra szolgál, hogy bankároknak egymásközi ilyféle követeléseik egy bizonyos helyiségen naponként kiegyenlítettnek, s milliárdokra menő összegek egyetlen garas készpénz nélkül tisztáztnak le.

112. §

B) A váltó s ennek folyamára különösen.

A papírforgási eszközök sorában igen jelentékeny helyet foglal el továbbá a *váltó* (Wechsel, Lettre de change)¹⁾ mint a kereskedés legkiválóbb hitelfizetési szere, az utalványok egyik külön s felette nagy mérvben használt neme, s azon hathatós eszköz, melynek segítségével különböző vidékek s helyek, sőt nemzetek és nemzetek pénz-tartozásai egyenlítettnek ki, s az internacionális leszámolások (Compensatiók) s adósság-tisztázások történnek. – Értetik pedig *váltó* alatt²⁾ egy (bizonyos alakban kiállított) adóslévél, melyen a kiállító magát bizonyos pénzösszegnek meghatározott helyen és időben való lefizetésére vagy más általi lefiztetésére a közönségesnél szigorúbb váltójogi szabályok szerint kötelezi.³⁾ *Haszna* pedig abban áll, hogy tőkéknek rövid időre biztos elhelyezésére szolgál, tehát rövid lejáratú kamatadó papírt képez;⁴⁾ váltók által az egyik helyről a másikra való pénz-küldésnek mind költségei mind veszélyei elháríthatnak, a legtávolabb vidékek, országok felé fizetések könnyen tételhetnek a nélkül, hogy készpénz átküldése volna szükséges; végre abban, hogy váltókibocsátás által az üzletember: hitelét teljeseb mérvben használhatja fel, s a fizetések könnyítése és a fizetési eszközök szaporítása által (főltévén mindég, hogy a váltó reál alapú azaz hitellel bíró személyektől adatik ki s ugyanilyenekre irányoztatik) a forgalom élénkítettik, miután a váltók a kibocsátás és lejárat (Verfall) ideje közt hátiratozás (Giro) azaz átruházás által gyakran több birtokos kezén menvén keresztül, mint igen jó pénz-helyettesítő és fizetési eszköz szerepel.⁵⁻⁶⁾

A váltóknak a nagy forgalomban (ép oly formán) mint más jószágoknak vagy értékpapíroknak, ára szokott lenni, s ezt *váltófolyamnak* (Wechselkurs) nevezik. A váltófolyam alapja az, hogy váltókkal idegen helyeken (és piacokon) fizetéseket lehetővé eszközölni, a kereskedők, kik ily helyre adósok, odaszóló váltókat *keresnek*. Bizonyos helyre szóló váltók ha sok kereskedő akar oda fizetéseket tenni s így ily váltó igen kerestetik, csak *nagyobb* summával vásárolhatók meg, mint melyre a váltók kiállítvák, máskor (ha t. i. ily váltók nem igen kerestetnek) *kisebbel*; a kereslet és kínálat törvénye tehát itt is hatályban áll, és két váltóforgalmi érintkezésben álló hely (p. o. London és Bécs) közt a váltólevelek *arra* kerestetnek jobban, a melyiknek követelése *kisebnek*.⁷⁾ Ez utóbbi esetben a váltó-folyam a váltó *névértéki összege* fölé emelkedik, de rendszerint nem többel mint azon összeggel, melybe a készpénz-fizetés szállítás-díja került volna.⁸⁾ - Egyébiránt a kereslet és kínálat közti viszonyon kívül a váltófolyamra

még befolyással szokott lenni: a váltó *hitele s biztossága, a lejáratú idő* közelebb vagy távolabb volta, valamint a *pénznem*, a melyben a fizetés helyen a váltó kifizetendő, (miután különböző pénznemnek különböző helyen vagy időben *ára* is különböző szokott lenni, – azaz más pénzben, hol többet hol kevesebbet kell bizonyos váltóért adni).⁹⁻¹⁰⁾

Hkva lamely helynek *adósságai* más helyre nagyobbak mint követelése, akkor egy részét nem lehet váltók által fizetni, hanem *készpénz* küldendő.¹¹⁾ Ily esetekben a kereskedők megkísértik *kerülő módon* célhoz jutni, t. i. oly helyet keresve fizetésük lerovására a melylyel a másik kettő üzleti viszonyban áll; p. o. a berlini követelések nagyobbak lévén Paris ellen, mint visztok, de Parisnak követelése meg Hamburg ellen nagyobb mint Hamburgéi Paris ellen: akkor sok párisi kereskedő berlini hitelezőinek fizetés helyett Hamburgra szóló váltót küldhet, mely olcsóbb fizetési eszköz mint az egyenesen Parisból Berlinre szóló váltó. Ezen üzlet-eljárás, a legkedvezőbb fizetésalkalmak kipuhatólására: *váltó-képletnek* (Wechsel-Arbitrage) nevezetik, s azért is igen fontos, mert a magas, vagyis kedvezőtlen váltófolyam, káros hatású a *beviteli* kereskedésben a mennyiben a bevitt árukat megdrágítja.¹²⁾

Nemzetgazdaságilag véve, a váltófolyam a különböző nemzetek és helyek közti *fizetés-bilanx* és localis pénzérték *barometrumát* képezi. így mondatik például: a váltófolyam (vagy váltóbilanx) Londonban kedvezőtlen Parisra, hogyha egy Parisra szóló (Parisban fizetendő) váltó Londonban csak felpénzzel (aggióval) vásároltathatik meg. A váltóaggió ugyanis folyománya annak, hogy nagyobb érték vitetett be, mint ki Parisból.¹³⁾ A kedvezőtlen váltófolyam rendszerint *önmagát orvosolja*: mert a váltóaggió mintegy büntetési pénzösszeg, melyet a külföldre fizetést tevő *behozó* a belsőnek hitelező idegen *kivívőnek* (Exporteurnek) leró; ösztönöz tehát a kivitel fokozására, lejjebített árakon és az import megszorítására; minek folytán a külföld iránti követelések ismét nagyobbakká, az adósságok pedig csekélyebbekké válnak, a mi természetesen a külföldre célzó követelések (váltók) aggióját mérsékli.¹⁴⁾

így a készpénzkivitel szükségessé válván a váltófolyam *kedvezőtlen-sége* soká nem tarthat, mert a készpénzkivitel a visszamaradó pénz helyi értékét fokozza, korlátolólólag hat az importra, s emeli a belsődi javak vagy értékpapírok utáni keresletet, úgy hogy rövid idő alatt a folyam-ár ismét kedvezőbb lesz, s a készpénz visszafoly míg csak a pénzérték állása a különböző piacokon ismét kiegyenlítődik! Egyébiránt a kedvezőtlen váltófolyam nem is absolute *hátrányos*, (mint a merkantilismus hívői állítják), mert a pénz (nemesércz) *áru* s mint ilyen mindenkori internacionális értékviszonya szerint be- és kifolyani szokott. De azért a váltófolyam *fontosságát* az összes forgalmi életre tagadni nem lehet, mert az árak alakulására, a ki- és beviteli hullámzatok, s a fizetémód választására örökké befolyást fog gyakorolni, s a mennyiben a *pénznem és pénzérték* kérdésével is összefügg (mint láttuk) joggal mondhatni, miszerint a váltófolyam szabályos mozgásának föltételét helyes pénzrendszer képezi, s hogy általánosan biztosított s fentartott *egyenlő érez világvaluta* a váltófolyam jegyzékelés (Coursnotirung) egyszerűsítése által az összes kereskedelemnek igen nagy előnyére volna.¹⁵⁾

¹⁾V. ö. *Wolomzky*: Le Change et la Circulation SO. sk. I. *Göschén*: Theorie of foreign Exchanges (1861) ném... Schübler-től (1862) *Bentsch*- H Wort. Buch 1020 – 1043 I. *Raw*: köt. 286. sk. §. *Rudler-Récsy*: II. köt. 142-149. §. *Karvassy*: Nemz. Gazd. (1867) 155. sk. I. *St. Mill*: Principles III. 20. fei és V könyv 9 fejt. *Rössler*: Grundr. 311-323. I. *Schäffle*: N. Oek. 140.sk. és 256. sk. I. *Vir th*: Bankwesen 39-48.1.

A saját váltó vagyis az, a melyen a kibocsátó ígéri, hogy maga fizetend, az itt tekintetbe jövő viszonyokban kisebb fontosságú.

³⁾ Példának okáért: egy pesti kereskedő (A) tartozik egy bécsinek (B) 2000 forinttal, ellenben egy bécsi kereskedő (C) szinte tartozik egy pestinek (D) ugyanakkora összeggel. Ez esetben a *pesti adós* (A) a pesti hitelezőnek (D) a 2000 forintot kifizetvén, melyet Bécsbe kellett volna küldenie: D-től *váltór kap*, a melybe ez utóbbi bécsi adósának a C-nek meghagyja, hogy Bécsben a pesti kereskedő A helyett a 2000 for, összeget B-nél fizesse le. A váltót ekkor a pesti adós A a bécsi hitelezőre B-re forgatja (girália) és ennek küldi, ki az összeget a bécsi adóstól (C-től) fölveszi; s így kölcsönösen minden tartozás le van tisztázva. Megjegyezvén még, hogy a váltót kibocsátó s fizetéstígő személy: *intézőnek* (Trassant), az kinek számára kibocsátatik: *intézővén esnek* (Remittent) az, a ki az intéző által a fizetéssel megbízatik: *intézővénzettnak* (Trassat) s ha a váltóra az elfogadást ráírta: *elfogadónak* (Acceptant) nevezetik. Hogyha a váltó másra átruházatik a tulajdonos által, ez *átírat* alapján történik, s az átadó *hátíró*, vagy forgatónak (Girant), az új birtokos pedig *hátíratosnak* (Giratar) nevezetik.

⁴⁾ A mennyiben tudniillik a *disconto-összeg* levonása mellett a lejáratú időkig megszerezünk.

⁵⁾ Tehát a váltó formaszerű (kereskedői) fizetéseszköz, és pedig igen keresett s s felette hatályos f. eszköz, a mennyiben rövid idő alatt roppant értékek hozhatnak általa a legszélesebb körben forgalomba!

⁶⁾ Egyébiránt annyiban, hogy a váltóhitelek felhasználása szigorú formaszerűségekhez van kötve, s ezek folytán *bonyodalmas jogviszonylatok* állanak elő: a váltóval való bánás csak szemesb és tájékozottabb embereknél fog veszélynélküli lenni.

⁷⁾ A váltófolyam tehát állhat vagy *al-pari*, ha tudniillik éppen akkoia összeg pénz kell valamely helyen a váltóért adni, mint érte a fizetés helyén kapható; vagy *pari felett* ha t. i. többet, és *pari alatt*, ha kevesebbet.

⁸⁾ E szabály alól azonban kivételek is léteznek, p. o. *túlmege* az itt jelzett határon a folyam-ár, hogyha (tegyük fel) valami *pénzpanic* (válság) alkalmával rögtönöz ezüst-rebevaltása a váltónak még áldozattal is kívánatosnak mutatkozik; továbbá *papírvaluta elértéktelenülésekor* vagy pénz-rosszabbításkor, a midőn a nemes-ércz-aggió is latba esik; végre akkor, ha két piaczról van szó, melynek egyikén az *arany* a másikán az *ezüst-valuta* létezik s e két éreznék értékviszonya megváltozott. I. *Göschén* id. m. *Schäffle* N. Oek. 257-258. I. és *Rössler*: Grundr. 314. sk. I.-

⁹⁾ A váltófolyam tehát jelzi a külföldi pénznek árát a belhoni piacon, vagyis azt, hogy az egyik helyen az ott divatozó pénznemben mennyit kell bizonyos időben reá költeni, hogy más helyen bizonyos összeg felett az ott divó pénznemben rendelkezhesünk (*I. Bössler*: 314. I. *Karvassy* id. műv. 157-158. I.) Megjegyezvén még, hogy a váltófolyam rendszerint minden tőzsdén bizonyos *szokásos váltóértéki somma* szerint jegyzékeltetik, mely somma a számítási egységet képezi; p. o. Frankfurtban Berlinre 60 taléryi somma=105frt vétetik a jegyzésnek alapjául. *Változó valutának* ellenben nevezetik a pénzbecs, melyben az állandó váltó-értéki egység változó folyam-ára jegyzékeltetik I. *Schäffe*: 257.1.

¹⁰⁾ A fizetési bilanx, mely két hely közt a váltófolyam mindenhi állását elhatározza *különböző körülményektől* függhet, jelesen az árubevétel vagy az árukivétel több-értékétől, bel- vagy külföldi értékpapírok (kötvények, aktiók, staturkötelezvények stb.) vásárlása vagy eladásától; a külföldi utazási célokra szükséglett nemes-ércztől; szállítási díjak, szelvények, osztalékok fölvetelétől, külföldöni háborúviseléstől, vámoktól stb. I. még *Wirth*: Bankwesen 41-42. I.

¹¹⁾ Az teszi a váltófolyami viszonyt egyáltalában oly felette bonyodalmassá, hogy nem két helynek, hanem *sok* helynek egymáshozzi kereskedési és így váltóbeli összeköttetései esnek a mérlegbe.

¹²⁾ Váltó-aggióról « különösen alacsony és magas váltófolyamról bővebben szól *Rössler*: 316-323. I.

¹³⁾ Értve úgy, hogy az összes mérleg Franciaország részéről Anglia irányában tekintetik, mert hiszen magának Londonnak követelései Parissal szemben, a váltókémet segélyével például Amsterdam iránt Parisban lévő követelésekkel fizetethetnek meg.

¹⁴⁾ Egy másik természetes orvoslát abban is rejlik, hogy az internationális *hitel-freereskedésnek*, iránya is megváltozik: a belhoni *bank-kamatláb* felszökése s egyáltalán a *disconto* emelése folytán, mely *idegen tokét* bevon az országba. I. még *Schaff le*: 258-259. I. és *Wirth*: Bankw. 48.1.

¹⁵⁾ L. még *Schaffle*: 258. sk. I.

113. §.

Papírpénz és bankjegyek.

A közgazdaságban mint fizetési eszköz s forgási közeg rendkívül fontos szerepet játszik a *papírpénz*. Szükség e szerint evvel bővebben foglalni. Ugyanis ¹⁾

Papírpénznek nevezetik általában, s *szélesb* értelemben: „minden, bizonyos pénzösszegre kiállított, előmutatóra szóló, s nemkamatos, adóslevél, melyen a kibocsátó megígéri, hogy vagy készpénzben (mint látra fizetendő váltót) teljes értéke szerint beváltandja, vagy fizetéseknél elfogadandja.” A papírpénz így értelmezve kibocsátathatik vagy az állam által (mikor fizetéseit²⁾ ily általa készített papírjegyekben eszközlí), s ekkor *állampapírpénz* (Staatspapiergeld); vagy pedig magánosok, jelesül valami (papírjegyek kibocsátására jogosított) társulat, *bank* által, s ez utóbbi esetben *magán papírpénz* (Privatpapiergeld). Amott az adós az államhatalom maga, emitt a társulat vagy bank lévén, mely utóbbinak papírpénzei különösen *bankjegyeknek* (Banknoten) hivatnak.

A papírpénz és a bankjegy (azért mert mindegyik papírosból készül) sokak által összezavartatni, azaz azonos természetűnek és hatásúnak tartatni szokott. Ezen a dolog természetével meg nem egyező felfogással szemben a nemzetgazdaság épűgy mint a jogtudomány egy más s megfelelőbb fogalomhatározatot juttatott érvényre.³⁾ Jelesül

Papírpénz és bankjegy közt mélyenmenő *elvi* különbség létezik. Amaz ugyanis mindég az államtól bocsátatván ki: *önállópénznem*, úgy mint az ércz-pénz; rendszerint valuta, azaz törvényszerű fizetési eszköz, vagyis a státus által *kényszerkelettel* (Zwangscours) van ellátva, s végre *benemváltható* (un-einlösbar) más valami pénznemre. A *bankjegy* ellenben természeténél fogva nem bír *kényszerkelettel*, magán társulati hitelre kibocsátott pénzjegy, s más pénzre *beváltható*. – Az itt jelzett úgynevezett *tulajdonképeni* í papírpénz tehát a bankjeggyel csak azon tekintetben egyenlő, hogy mindegyik nemkamatos papír, mindegyik mint *csereeszköz* szerepel, papírból van készítve, s reál értéke egyiknek sincs; de minden egyéb tekintetben eltérnek egymástól lényegre nézve. így nevezetesen a *bankjegy*, melyet mindég magánosok, jelesül valami banktársulat bocsátanak ki, sohase ármérő, sohase tárgya szerződ vény éknek, hanem mindég csak *utalvány* bizonyos kifizetendő pénzösszegre, melyre mindenkor beváltható; továbbá oly fizetési szer, melynek elfogadása nem *parancsolt*, hanem szabadakaratu; szó val nem pénz (valódi értelemben), ha nem csak *pénzhelyettesítő* (Geldsurrogat), melynek forgása *hitelen* alapszik (annak hitelén a ki kibocsájította) s azért hitelforgási

eszköznek is nevezhető.⁴⁾ – A papírpénz ellenben oly fizetési eszköz, mely kényszer-forgalmú, és rendszerint be nem váltható, tehát nem hitelre, hanem az állam autoritása alatt kibocsátott értékjel, mely még abban is különbözik a bankjegytől, hogy míg ez utóbbi, mely a banknak *Önmagára szóló utalványa*, s a bank tulajdonában lévő nemes-ércz s egyéb értékekben alappal bír, rövid időre adott *előlegezések, Kölcsönzések* útján jut forgalomba: a papírpénz értékállással nem bír, közönségesen *fizetési* eszközlése nyomán lesz forgási eszközzé, s csak annyiban fogadtatik kényszerkelete daczára készségebben, mert a kibocsátó állam benne a polgárok *adói*, posta, illetéki s hason tartozásai lerovását szokta elfogadni.⁵⁾

A papírpénz és bankjegy azaz pénz papír közti elvi különbség még onnan is kitetszik, hogy minden *bankjegy-kibocsájtást* megelőzi bankjegyekre irányuló *kereslet*, vagyis bizonyos megfelelő szükséglete annak a forgalomban; a *papírpénz* kibocsátása ellenben tekintet nélkül ilyféle szükségletre juttatik forgásba; a minnek következése az, hogy *míg papírpénzzel* a pénzpiacot szerfelett eláraszthatni (mérték nélküli szakadatlan kibocsátás által, formailag előzönlhetni): addig *bankjegyekkel* ezt tenni nem lehet, mert ezek (föltévén mindég, hogy nem kényszerkelettel, hanem kellő ércz-biztosíték alapján bocsájtatnak ki) a *szükséglet* mérvén túl forgásba nem hozhatók.⁶⁾ Végre a papírpénz, a mely egyszer forgásba jutott, ez utóbbiban *mégis marad* (mert be nem váltható, s az állam által újra meg újra kiadatik), a bankjegy ellenben csak addig marad ott, míg a forgalomban reá szükség van, ezentúl pedig *visszafoly* oda a honnan jött, t. i. a kibocsátó bankhoz, és pedig visszafizetések, tartozáslerovások alkalmával, vagy nemesérezre való beváltás eszközlésekor.

Ezen itt bővebben fejtegetett principiális különbság *papírpénz és bankjegy* között azonban csak ott és akkor áll fenn, a hol és a midőn a bankjegy *beváltható és nem kény szerkelettel* bíró fizetési eszköz; mert ott, a hol ez utóbbi tulajdonai hiányzanak, azaz az állam a banknak jegyeire nézve/ (p. o. valamit neki tett nagy szolgálat megjutalmazására, vagy mivel nemes-érczét elvette) kényszerkeleti szabadalmat ad, ez utóbbiak tényleg *papírpénzzé* válnak, s többékevésbé ugyanazon hatásokat mutatják, a melyeket a papírpénzre nézve kijelöltünk. Oly jelenség, melylyel fájdalom sok országban találkozunk; de a mely egyenesen *kóros* és szabálytalan állapotokban gyökeredzik, s így nem jogosít fel bennünket arra, hogy az elemzett s a dolog természetében rejlő különbségeket szem elől téveszszük, s kézzelfoghatóig félszeg alaplól kiindulva hamis következtetéseket szöjünk.⁷⁻⁹⁾

¹⁾ V. ö. e nagyhorderejű kérdés irod. forrásaira nézve az előbbeni §. első jegyzetében érintett munkákat és értekezéseket.

²⁾ Például hivatalnokainak, katonáinak, szállítóinak fizetése alkalmával.

³⁾ Ezen új elméletnek alapítói a három nagyhirű angol szakember *Fullarton, Wilson és Tooke*, s ezek nyomán az első német pénz- és banktheoretikus *Wagner Adolph*. – Követői közt Angliában *Sí. Mill* és *Fawcett*, Franciaországban *Chevalier, Courcelle-Seneuil, Coquelin* stb. Németországban *Schäffle* stb. hazánkban *Horn* és *Weninger* állanak.

⁴⁾ E szerint a bankjegy a többi hitelforgási eszközöktől, melyeket az előbbeni §-ban ismertettük csak *formai* tekint. különbözik, de nem *lényegben*, l. még *Horn*; *Bankszabadság cz. művének* jeles ismertetését a *Pester Lloyd* 1866-ki folyam 246 és 272. és k. számaiban; és *Wagner*: *Beitragé zur Lehre von den Banken* (1857) 35. sk. 1.

⁵⁾ „Die Bank (mond Wagner) behält für den Betrag der ausgegebenen Noten: Forderungstitel oder Bescheinigungen über *an sie* noch zu leistende Zahlungen, der Staat hingegen höchstens Quittungen oder Bescheinigungen über *von ihm* bereits geleistete Zahlungen zurück.” *Stein* pedig ilyképen különböztet: Papiergeld mit *Staatswährung* hat das Recht der Metallmünzen nur bei den öffentl. Cassen, wo és nach seinem Nennwerthe an Zahlungsstatt angenommen wird; *Verkehrswährung* erlangt das Papiergeld, sobald man és auch im gewöhnlichen Verkehr statt Metallgeld anzunehmen verpflichtet wird; *Zwangsvährung* endlich entsteht, wenn der Staat einen *Nennwerth* als denjenigen bezeichnen, zu welchem és angenommen werden muss.” (Lehrbuch 305. l.)

⁶⁾ Szédelgő üzéri czélokra néha több bankjegy is juthat forgásba; de ha ama többlet a banktól kéretik, utóvégre ez ismét csak annak jele, hogy *vannak, a kik szükséglik, illetőleg keresik.*

⁷⁾ Az itt jelzett felfogásnak legújában több ellenzői is találkoznak, a nélkül azonban, hogy annak alapját megingatni bírták volna. Így például *Rössler* (Grundr. 330. sk. l.) szerint a bankjegy, mint megtestesült *productuma* az általános országhitelnek, nemcsak adóslévé, fizetési utalvány, hanem *valódi pénz* is, s általános forgási eszköz, mely egyéb hiteleszközöktől, például *váltóktól* annyiban is élesen megkülönböztetendő, hogy a bankjegyek az általános és közbizalom jelét hordják magukon, a váltóks egyéb hiteleszközök pedig csak magán-hiteli *productumok* és közegek. – *Oppenheim*, gróf *Dessewffy* Emil és *Wirth M.* (Bankw. 180.) szerint nincs elvi különbség állam papírpénz és bankjegyek között, mert mindkettő adóslévé, mindkettőt a nép pénz-surrogatumul tekinti, a kényszerkeletű bankjegyek és a papírpénz azonos természetű, s míg amazt a kibocsátó fogadja el, emezt az állami pénztárak adó stb. fizetés alkalmával fogadják el. – *Wolovszky*: (Le change et la Circulation cz. m. 47. sk. 232. sk. l.) szerint valódi forgási eszköz csak az érczpenz és a bankjegy; mely utóbbi ép azért élesen megkülönböztetendő minden többi papírforgási eszközöktől stb. l. még *D. V. Schrift* 1857. foly. III. füz. 270. sk. l. *Courcelle*: Tr. II. 355. sk. l.

⁸⁾ Az itt fejtegetett pénz- és hitel-elméletet teljesb megalapítása, illetőleg megvilágítása csak az alantabb következő szakaszban a „bankok és hitelintézetekről” eszközölhető, miért is avval szoros kapcsolatban méltatandó.

⁹⁾ Hogy a kamatozó papírpénz vagy bankjegy egyenesen félszeg és céliránytalan institutio l. *Hock*: Oeff. Abg. 310-311. l.

114. §

Folytatás. A papírpénz szerepe és hatásai a közzgazdaságban.

A papír-fizetési eszközöknek (bankjegyeknek és papírpénznek) szerepe a forgalomban és üzleti életben felette mélyen menő és sokoldalú. *Jó hatásait és előnyeit* különösen illetőleg: a) A papírpénz (rövidség okáért így nevezve bankjegyet és állampénzt) mindenekelőtt pótolja a nemes-érczet, a mi által ez utóbbi más czélokra (p. o. külföldre kölcsönzések stb.) fordíthatóvá válik; kopás és elveszéstől megóvatik, sőt egy sok tekintetben kényelmesb, könnyebben szállítható, *örizhető* és kezelhető fizetési eszközzel helyettesítetik. b) Papírpénzben a legnagyobb summák hamar és *könnyen számíttathattak*, a legtávolabb vidékekre szállíttathatnak, elemi veszély háború, forradalom stb. alkalmával könnyen megmentethetnek stb. c) Papírpénz *megkíméli* az országot drágább vagy költségesb fizetési eszköz használati kényszerűségétől, s így a forgalom olcsóbb, egyszerűbb s egyúttal sokkal hatékonyabb s élénkebb közvetítését lehetségésíti. d) Igaz, hogy a papírpénz nemes-érczczel hasonbiztosságú s az ország határain túl is terjedő fizetésestközt nem képez, igaz, hogy önmagában reál értéket nem rejt, a nemes-ércznél ingadozóbb, mert kibocsájtójának hitele szerint változó értékviszonyokat is tanúsít, de másfelől az sem szenved kétséget, hogy nélküle

a forgalom és *kereskedés egyik leghathatós rugója* és emeltyüje hiányzanék, a nehézkes naturalgazdasági stádiumból az elevebb pénz- és hitelgazdasági stádiumba való átmenetel lehetséges alig lett volna, s mind a be- mind a nemzetközi forgalom azon dimenziókat soha se ölthette volna,¹⁾ a melyekben mai napság látjuk mozogni, e) Az állami papírpénz a hitel felhasználásának leghatékonyabb eszközét képezvén, s kibocsátása úgy tekintethetvén mint a közönségtől fölvelt *nemkamatozó* adósság vagy *kölcsön*: felette olcsó tartozás-lerovást tesz lehetségessé; a mi kivált nehéz szorultsági viszonyokban (p. o. háború kitörése alkalmával) a *státusra* nézve szükséges és előnyösnek tapasztaltatik; habár vannak e tartozáslerovási módnak súlyos hátrányai is, melyekről alantabb azonnal szólólandnak.²⁾ f) Végre előnye a papírpénznek, hogy célirányos bankszervezet mellett a forgási közegek összegének a mindenhai *pénz-szükséglethez* (Geldbedarf) idomitását, s ez által az érczpénz áringadozásai kiegyenlítését is lehetségessé teszi. (1. alantabb.)

Vannak azonban a papírpénznek számos, s igen nagy *hátrányai és árnyoldalai* is; főleg ott, hol a kibocsátó hitelét elvesztvén a papírjegyek értéke csökkenik, s nagyon ingadozó; avagy a kibocsátás közben visszaélések követtetnek el.³⁾ Jelesül: a) A papírpénz érték-csökkenésekor vesztenek mindazok, kik azt nagyobb értékben elfogadták mint a melyben *tovább adni képesek* (tisztviselők, katonaság, állandó járadékok élvezetében álló személyek, államhitelezők stb.) b) Nyomasztó zavart idéz elő a papírpénz érték-csökkenése minden oly féle *szereződésekben*, hol valami tartozás lefizetése csak bizonyos idő lejárta utánra alapítatik meg (bérlet-összegek, örökségek stb.) s időközben a fizetési eszköz a szerződés alkalmávali értékállását elveszti. Szerfelett sújtó ez főleg tőkésekre, kik rég kikölcsönzött tőkéik visszafizetését az értéktelenült papírban (névérték szerint) elfogadni (állami intézkedés nyomán) kényszerülnek; eltekintve attól, hogy ily esetekben az *adós* rendszerint (igazságtalanul) azt nyeri, a mit a hitelező vesz; a minek természetszerű következése a *hitel* teljes elenyészése szokott lenni, c) Sok *intézet, alapítvány* magánszemély (árvak) stb. tőkái ily pénzdevalvatio alkalmával összeolvadnak, másfelől a pénzjegyek folytontartó érték hullámzata közepette a polgárok vagyona valódi *kockajátéknak* van kitéve, mert az, a ki *ma* egy összeget papírpénzben kapott, másnapon minden hozzájárulása nélkül szegényebb (igaz gazdagabb is) lehet, sőt koldussá is válhatik.⁵⁾ d) A papírpénz érték-ingadozása szükségkép *azaggio* vagyis az érczpénzre (vagy más jobb pénznemre) való átváltásnál a silányabb papírpénzre ráfizetendő *fölpénz* meghonosítására vezet,⁶⁾ a mi a valuta közkároosságú hullámzatával, az ipari és forgalmi viszonyok Örökös bizontalanságával karöltve jár, s minden üzleti combinatiót és előreszámítást lehetlenné teszen⁷⁾ s az egész gazdasági életet megmételtyezi.⁸⁾ e) A szilárd ár- és érték mérőül egyedül szolgálható nemes-ércz ily körülmények közt a külföldre szivárogo, a forgalomból kitolva jelenkezik. Ez jelesül akkép történik, hogy a nemzeti ipar és forgalom gyorsabban nem emelkedvén, s így nagyobb pénz-összeg szükséges nem lévén, a megszorított papírpénz lassanként kitolja a nemes-érczet a forgalomból és a külkereskedésbe hajtja, a hol az nyereségesben helyezhető el, mint benn az országban, hol *A pénznek* becse *általában* megcsökken. – A nemes-ércz kiveszése a forga-

lomból még elrejtés folytán is történik; s kétszeresen sújtó állapot főleg oly tagjaira a társadalomnak, a melyek állandó fizetések élvezetében állnak, vagy a kik a fölpénz arányában termelvényeikért magasb árra szert nem tehetnek, f) Sokat szenved az államnak hitele s pénzügye az értékvesztett papírpénz által, mert a névleg megmaradó egyforma mennyiségű adó reálértéke csökken, a kiadások ellenben a beállt áremelkedés folytán növekednek, míg másfelől az állam által papírban fizetett adóssági kamatok egészen ingadozó értéket képviselvén ez irányban is a bizodalom a státus irányában elenyészik. A pénzérték csökkenésével minden javak és termékek ára emelkedik,⁹⁾ mely emelkedés nem egyszerre és egyenlő mérvben állván be minden jószágok tektb. az egyik osztály minden érdem nélkül nyer, míg a másik vesz és károsul, g) A papírpénz folgamárának (Cours) ingadozása rendszerint a vállalkozási erélyt csökkenti, a forgalmat és ipart lankasztja, az üzletkörökben bizalmatlanságot táplál, sőt a tőkék képződését is (a takarékosági hajlam gyengítése által) akadályozza, mert az örökké változó pénzérték biztalansága sok egyébként takarékos embert könnyebb költekezésre, sőt pazarlásra is ösztönzi, h) Végre nagy hátránya a papírpénznek az, hogy a hitelnek, ezen kétélű fegyvernek, túlzott mértékben való felhasználását előmozdítja; nagyon is készsleges bank-előlegezések nyomán szédelgésre, börzeüzletre, idéetlen vállalatok alapítására, könnyelmű adósságtetésre módot és eszközt nyújt; végre az is, hogy rövidlátó vagy dicshajhászó államférfiak kezében a (korlát és mértéknélküli) papírpénz kibocsátás nem ritkán hiú tervek, háborúkezdés stb. eszközüül és emeltyűjéül szolgál, minek eredménye évtizedeken át felgyújtott és megtakarított értékek rövid idő alatti megsemmisülése lehet.¹⁰⁻¹²⁾

¹⁾ Innen van, hogy egyebek közt *Gray, Stein és Micardo* azt mondják, hogy az le-szen az emberiség fejlődésének legfelsőbb foka, a midőn általában csak papírfizetési eszköz fog használtatni. Míg gróf *Dessewffy* azt jegyzi meg, hogy a papírpénz az anyagi világban ugyanaz, a mi a könyvnyomda a szellemiben!

²⁾ L. *Courcelle*: *Traité* 352. sk. 1. Papírpénz kiadás hasonlít egy a papírt elfogadó közönségnél fölvetett kamattalan kölcsönhöz. Ha már most nem az állam a kibocsátó, hanem a bankintézet, akkor az innen eredő haszon a bank-részvényeseké; honnan azután sokan azt következtetik, hogy ha a státus bankjegykibocsájtási szabadalommal ruház fel valami bankot, ez utóbbtól megfelelő ellenszolgálatot követelhet I. alantabb.

³⁾ A papírpénz hitele alábbsszáll, sőt gyakran egészen el is enyészik, ha a státus pénzügyei rősz karba jutnak, vagy a bank fizetőképességébe helyzett bizodalom megrendül. Elő áll ez rendszerint hosszasantartó nagy állami költekezés, háborúk vagy polgári mozgalmak, forgalmi válságok, adóbevételekben! nagy hátralékok stb. alkalmá-
val, a midőn tartani lehet attól, hogy a státus az általa kiadott papírpénzt vagy még to-
vábbra szaporítandja, vagy ép tönköt mondand; másfelől (a bankjegyek tektb.) attól, hogy a bank nemes érczét a megszorult kormánynak lesz kénytelen adni, s így a jegyek bevalthatósága kérdésessé válik.

⁴⁾ Egy kereskedő például, a ki a hónap 10-én hatvanezer frt. áru portékát elad, az ár lefizetése a hónap utoljára tétetvén: a pénz időközben beállott értékcsökkenése által 10-20,000 frt kárt szenvedhet. „Entwerthetes Papiergeld ist ein verheerendes Unglück mond egy jeles szakférfiú.

⁵⁾ Mily nagy erkölcs-veszélyeztető befolyása is van ennek az egész társadalmi életre, szükségtelen említeni.

⁶⁾ Tehát például 100 ezüst forintért 120 vagy még több adandó papírban. V. ö. *Neugestaltung der österr. Nationalbank* (1860) 7. sk. 1.

⁷⁾ Az aggio tulajdonképi hatásai továbbá még: a) hogy sok embert fogyasztása megszorítására kényszeríti, s így közvetten a termelő osztályokat is sújtja, b) A mun-

kások bérét csökkenti, főleg oly foglalkozási ágakban, a hol a munkások könnyebben nélkülözhetnek. c) A takarékosagra lankasztólag hat. d) Aggió mellett a nemes-érc megszűnik forgalmi eszköz, értékmérő, és áru lenni, s egyszerűen *áruvá* válik, e) Az állam értékvesztett papírgyekben kapván *adóit: chrónikus deficitbe* keveredik, s folyton növekedő államadósság terhe alá görnyed. Következik a mondottakból egyebek közt az is, hogy ily országba a *bevétel* még bizotalanabb, mint a *kivétel* jó értékalapú s valutájú országokba, mert az aggió-ingadozás amaszt lankasztja, emezt ellenben sarkallja Azaggió ezek szerint egyfelől mint *védvám*, másfelől mint *kivétel-díj* hat az iparosokra így péld a németországi gyámok nem mer igen az aggiós Ausztriába eladni árut, mert attól kell tartania, hogy a fizetés idejekor értékvesztett papírban fog kielégíttetni. Hogy tehát e kárveszélytől óvja magát, a mint valamit elad, azonnal az aggiós Ausztriában árukat vásárol, hogy tudja biztosan mit kap eladott termelvényeiért. – Ép így bizonyos az is hogy mennél magasbra megy fel az aggió, annál nagyobb előnyben van az, a ki *nemes-érczel* rendelkezik, e rendelkezési képesség pedig csak ércforgalmú országba való áru-kivétel által szerezethetik meg stb. I. még *D. V. Schrift* 1862. foly. Nr. 100 pag. 363. sk. 1.

⁸⁾ Kölcsönöket, vállalatok alapítására ércpénztökéket stb. se kap ily ország külföldiektől, mert értékmérője ingatag és biztos számítások lehetlenekké válnak.

⁹⁾ Az ár-emelés előleges *biztosítási díjt* is képezvén, melyet az eladó magának szerezni iparkodik.

¹⁰⁾ Az értékvesztett papírpénzből eredő úgynevezett *valuta-kalamitások* kiváló fontosságú feladatul tüntetik elő: a *valuta helyreállításának* kérdését, miről azonban a pénzügytanban szólunk; s itt csak azt jegyezzük meg, hogy a) az értékvesztett pénzbecsnek normális érez értékmérőre való visszavezetése, kivált ha hirtelen történik, némely irányokban nagy rázkódtatást okoz, új játék-szerű nyereségeket és veszteségeket von maga után, csakhogy az értékcsökkenés következeiseinek megfordított irányában, b) Innen van, hogy némely szakemberek nem a készfizetés és érczre való beváltásnak elvét, hanem a papírpénzjegyek törvényszerű megbecsülését, illetőleg az utóbbi időbeli értékcsökkenés átlag-mérvére való visszavezetését, *devalvatióját* ajánlják; mint ez például Ausztriában egy alkalommal fogantba vétetett. I. még *Wagner* jeles cikkét. „Die Bankozteltperiode in Oesterreich” a Tüb. folyóirat 1861 és 1863-ki kötetében; *Schäffle*: N^o. Oek. 158. 1. és *Roscher*: Ansichten 384. 1.

¹¹⁾ Egyébiránt a papírpénz visszás hatásai okszerűtlenség volna azt kiküszöbölni. Találkozunk ilyennel már *Plato* elméleteiben, Kr. U. sz. előtt 1000 évvel *Chinában*, korunkban pedig egyenesen nélkülözhetlennek nevezhető. Nem tévesztendő e mellett szem elől: a) hogy a jó papírpénz igen jól használható fel a forgási eszközöknek a *mindenhai pénz-szükségeihez* való alkalmaztatására, s a nemes-ércpénz érték hullámzatainak kiegyenlítésére, b) hogy a papírpénz következetes elvetése a váltók, utalványok stb. használásának mellőzésére is vezetne, melyek a papírpénznél még sokkal nagyobb összegekben forognak; c) hogy a jó papírpénz nem szükségkép okoz ár-ingadozásokat, sőt ép a forgalomban szükséglett forg. eszközök szerinti alkalmazkodása által ép ama túnlámzásokat akadályozza. (*Schäffle* N. Oek. 164-165. 1. hol az angol, francia, amerikai és osztrák papírpénz-calimitásokra is történik röviden utalás.) A nemes-ércpénz-iek hiteljegyek általi helyettesítését s a hitelgazdaság kifejlődését szellemdusan rajzolja *Wagner*: Kentschnél η 200-202. lapon.

¹²⁾ A papírpénz depreciációjáról, jelentősége és hiányairól I. még *Oppenheim*: Die Natur des Geldes 231. sk. 1. Továbbá a nemes-ércz, a papír és az e kettőt együtten magában foglaló forgás-eszközi rendszerről *Garnier*: Traité XXI-ik fejezetét.

115. §.

Folytatás. A papírpénz fundatiója.

A papírfizetési eszközök értékcsökkenésének káros hatásai elsőrendű feladatként tüntetnek elő oly intézkedéseket, melyek e két iránybani bajt elháríthatják, vagy annak kitörését megakadályozni képesek, magától ér-

tetődvén, hogy jó hitelű s biztos forgási papírnak létezése és fönntartása az *államnak* is kiváló gondjai közé tartozik, s hogy az utóbbi által minden elkövetendő, hogy a közgazdaság és üzleti élet a hitelvesztett papírpénz visszás hatásaitól megóva maradjon.

Eltékvintve a szem előtt tartandó *technikai* momentumoktól (a papírpénz készítését, forgásbahozását, beválthatóságának könnyítését stb. illetőleg) ¹⁾ egy nagy és főfontosságú föltétel a papírpénz hitelle- s forgásképességének biztosítására nézve a helyes *értékalapítás* vagy *fundatió*.²⁾ - A fundatió kérdése a tudomány legvitásb kérdései közé tartozik. Általában azt mondhatni: a) hogy legjobb fundatió a papírpénzt kibocsátó állam, illetőleg bankintézet *hitelében* rejlik, mely hitel minden pénzjegy értékének bázisa, s általában *biztos vagyoni renden s helges gazdaságon* nyugszik. - Gondolható eset, miszerint az államháztartás tapintatos vezetése mellett, a státus által forgásba hozott pénzjegyek teljes *névértéknek* (al pari) fognak örvendeni, a nélkül, hogy beválthatók volnának; ha csak a kibocsátott összeg a belforgalomban szükséglett fizetési eszközök sommáját meg nem haladja, b) Nagyobb időközt véve azonban ily biztos értékállása a papírjegyeknek alig tétethetik föl, s azért, tekintvén az ez iránybani hitel érzékeny és ingatag voltát, az embereknek pénzdolgabani bizalmatlankodó természetét, s előre nem látható eshetőségeket: a papírpénznek (értve alatta itt bankjegyeket is) lehetőleg biztos *érték-hasis* adandó. Ezen bázis a mindenhai *convertibilitás*, vagyis a papírjegyeknek teljes névérték szerint ezüstre vagy aranyra való bármikori *beválthatósága*. A convertibilitás az állam pénztára vagy a bank intézeténél készen tartott *nemes-ércz-alap* segítségével éretik el, mely alapnak oly nagynak kell lennie, hogy az előre láthatólag legnagyobb papírpénz-sommát, mely további készpénz (nemes-ércz) előteremtése *előtt* bármikor a pénztárhoz tolulhat, aranyra vagy ezüstre beváltani lehetségessé tegye. Megjegyezvén, hogy e beváltási érték illető leg fundatió azért nem lehet más mint *nemes-ércz*, mert ez azon egyetlen jószág vagy értéktárgy, mely mindenkor és mindenütt készségesen fogadtatván, egyedül képez valódi biztosítékot az *azonnali* beválthatás tekintetében, s mivel sem telek és föld, sem bárminemű egyéb akár ingatlan akár ingó jószág *ezen* szempontból azon szolgálatot nem teheti, melyet arany és ezüst teszen. c) A papírpénz-fundatió tekintetében különféle rendszerek vétethetnek alkalmazásba. Egyik a *telj-födözeti és a harmad-födözeti* (Drittel - deckungssystem), a másik az angol *Feel Acta* által életbeléptetett, a negyedik az *amerikai*, az ötödik az *adófundatiói*, s az utolsó az úgynevezett *bankszerű* fundatió rendszere.

¹⁾ Értvén ez alatt, hogy a kormány (illetőleg a bank) a pénzjegyek készítését tökélyetesen és csalást meg utáncsinálást lehetőleg elhárító módon eszközöltesse; beváltási pénztárakai az ország minden vidékein s némileg jelentékenyebb helyén tartson; a hamisítókát szigorú büntetésekkel fenyegetse stb.

²⁾ V. ö. *Wagner*: Bluntschlinál VII. köt. 654. sk. 1. *Ugyanaz*: Geld und Credittheorie (1892) 38. sk. 1. *Schäffle*: N. Oek. 158. sk. 1. *Stein*: Lehrb. der Volkw. 304. sk. 1. *Garnier*: Traité 520. sk. 545. sk. §-okban.

116. §.

A fundatió rendszerei egyenként.

A fundatió egyik módjával:¹⁾

1-ör. Némelyek azt ajánlják, hogy a kibocsátott papírpénz *egész ÖSSZE* legyen érczcel fődözve. Ezen rendszer azonban alig kivihető, mert ily alapon a papírjegy-kibocsátás tényleges veszteséggel járna, mert *egy* tekintélyes tőke feletti rendelkezhetés lehetlenné volna téve, s a papírki-bocsátás egyik fő indoka elesnék. Nem is érintve, hogy tapasztalatilag *valamennyi* bankjegy sohase jó a pénztárhoz beváltásra *egyszerre*. Azt azonban csakugyan nehéz meghatározni, *mekkora legyen* tehát azon *hányad* (quota) a mely elégséges biztosítást nyújtand, s megfelelőnek nevezhető.

2-or. Gyakorlati üzletemberek szerint legczélszerűbb a *harmadfedezeti* rendszer,²⁾ mely azon elvre van alapítva, hogy bankjegyekre nézve a mindenhai beválthatóság tekintetében elégséges, hogyha a kibocsátó bank a forgásba hozott jegyek név-értékének *egy harmadát* birja (pinczéiben) nemes-érczben, a többi pedig jó váltók, s értékpapírok által van fedezve. Azonban e rendszer sem kielégítő, mert egy gépies szabályt általános érvényűnek nyilvánít, a bankokat szabad mozgásukban szükségtelenül korlátozza, s mint a tapasztalás is mutatta, számos bank (jelesen Éjamerikában) a melynek csak $\frac{1}{6}$ -od fedezete volt, kiáltotta a válságokat, ellenben *félfedezettel* birok kénytelenültek beváltó helyiségeiket bezámi.

3-or. A *Peel-actai* rendszert (mely Lord Overstone eszméje szerint 1844-ben a nagynevű britt miniszter Peel Robert által alapítottak) illetőleg, ez abban áll, hogy a papírjegyeket kibocsátó (angol) nemzeti bank feljogosíttatik bizonyos határig (jelesen 140 millió forint erejéig) a mely összeggel az állam a banknak tartozik, tehát jó s kamatozó államkötvényekből áll, bankjegyeket minden fedezet *nélkül* kibocsájtani, azon fazonban egy forintnyi jegy se bocsájtható ki, ha nemes-érczcel teljesen fedezve nincs. Megjegyezvén, miszerint a Peel-acta rendszer a bankot két részre osztja, egy jegy forgalombahozó (issue department) és egy hitelműveleti osztályra (banking department), melyek úgy működnek, hogy az érintett határon túl az egyik osztály csak akkor adhat ki jegyet, ha a másik osztály pénztárában a megfelelő érték aranyban letétetett.³⁾ A Peelacta ezen fedezeti rendszere *annyiban helyes* alapelvől indul ki, hogy a bankok nem egész érczkészlete egyforma értékű és fontosságú a jegybirtokosok bizossága és a bank szilárdsága tekintetében; továbbá, hogy azon üzletforgalmi praktikus szabályt, hogy az ügyletek terjedelmének mindenkor bizonyos meghatározott aránkban kell állania a vállalat alapjához, szem előtt tartja; végre, hogy teljesen méltatja azon szintén tapasztalati tényt, hogy a forgásban lévő bankjegyeknek bizonyos része (mert a forgalomban nélkülözhetetlen) beváltásért sohase kerül a bank pénztáraihoz.⁴⁾ Azonban *tévelyes* e rendszer annyiban, hogy az üzleti eszélyt, előrelátóságot stb. *mechanicus* külformákkal véli pótolhatni, tulajdonképi czélját, hogy tudniillik a bankműveleti osztálynak könnyelmű kölcsönzésektől visszatartóztatása által a szédelgést megakadályozza, s a bankjegyek értéke minden fluctuációk

tói megóvattassék, nem éri el; a bankigazgatóságot könnyed escomptirozás a reá bízott letétekkel való rász gazdálkodás stb. tekint. eléggé nem korlátolja, s így főleg miután az illető osztálynak érczkészlete nemcsak magukért a kib. jegyekért, hanem az összes hitelműveletekért is van hivatva biztosítékul szolgálni, még bankjegyeinek beválthatósága sem *absolute* megalapított. Bizonyosság erre nézve az is, hogy a Peelacta ép fontos időkben és válságok alkalmával (1847. 1857. 1866-ban) hivatásának nem bírt megfelelni s törvényileg egy időre hatályon kívül helyeztetett.⁵⁾

4-er. Az *éj-amerikai* (vagy newyorki) rendszer. Ez 1863 óta áll fenn, s abban áll, hogy a jegy kibocsátási jogot gyakorló bank az állam pénzelnöri hivatalánál (Comptroller of currency) megfelelő mennyiségű *állampapírt* biztosítékkép (zálogul) letesz, a mely értékösszegre azon esetben, hogyha a bank a jegyeit beválni nem tudná, azonnali lefoglalás (executió) intéztethetik. E rendszer csakis az újabb amerikai bonyodalmas pénz- és politikai viszonyokból magyarázható meg; s egyebek közt azon hiányban is szenved, hogy a fundatiót oly tárgyokban rendeli tétetni, a melyek nem *bankszerű értékek*, s másfelől az államhatalom igenis messzemenő *beavatkozását* a bank-ügyletbe és pénzforgalomba szentesíti.⁶⁾

5-ör. Az úgynevezett *bankszerű fundatió*. Ennek alapján a kib. jegyek egész összege: *érczkészlet* és könnyen realizálható *értékeknek* egymásközi helyes czélszerű combinatiója által biztosítatik. Könnyen realizálható értékek alatt különösen jó s rövidlejáratú váltók és lombard-követelések, azután (kisebb mennyiségben) folyó számlái követelések, elsőbbségi kötvények s biztosb államadósági levelek értetvén. Ezen rendszer, föltéve, tapintatos és solid bankvezetést legmegfelelőbb; a szabadabb kezű banknak a forgalom és piac szükségleteihez, idő és helyviszonyokhoz stb. való alkalmazkodásátlehetségessé teszi, sőt a tapasztalat és újabb bankfejlődés kétségtelen tanúságai által is igazoltatik.

6-or. Az *adófundatió rendszere*. Ez a tulajdonképeni állam papírpénz tekint. állhat fenn, s arra alapítatik, hogy az állam (rendezett pénzügyi viszonyokban) *akkora összeg* papírpénzt, a mennyire a közönséggel való pénztári közlekedésében szüksége van, semmi vagy igen csekély érczalap mellett bocsáthat ki, s tarthat fenn értékében, hogyha azon pénzjegyeket pénztárainál fizetések, adólerovás stb. fejében elfogadni késznek nyilatkozik. - Egyébiránt a (jó és biztos fundatiójú) bankjegy legtöbb esetben sokkal szivesebben fogadtatik mint; az állam papírpénz, mert ez utóbbiban speciális érték-básisa mégis hiányzik, a veszély hogy az állam kibocs. jogával visszaélend, többnyire nagy, s főleg, mert az állam *politikai* helyzeténél fogva mindig ki van téve oly eshetőségeknek, melyek papírjai értékét egyszerre szerfelett csökkenthetik; a mi a bank jegyeiről nem mondható, kivált ha e bank az állam financiaívaival valami érdekkapcsolatban nem áll.⁶⁾

A előrebocsátottakhoz még a következők csatoltathatnak: a) A papírpénz-fundatió mindenkor és mindenütt szoros viszonyban áll a pénzpia ez, a fizetési eszközök nagyobb vagy kisebb mérvbeni szükséglete, a politikai és financiaílis helyzet, s az általános ipari állapotokhoz, b) Ott és oly időben, a hol és a midőn a közzgazdaság és az üzleti élet egészséges eleven mozgásban létez, kül- és belbéke és nyugalom uralkodik, a forgalom és ipar emelkedő, erősödő félben van: *nagyobb*, ellenkező esetben pedig csak

kisebb mennyiségű papírpénz hozathatik forgásba, c) A jegy kibocsátó bankok vezetését illetően: *egy oly szabálynak felállítása, mely az érczkészlet nagyságát szorosan minden időkre és viszonyokra nézve érvényesen megállapíthatná, – lehetetlen. Legtöbb fog e tktb. mindég a bank intézőinek tapintata, soliditása, szemességétől függni, eltekintve attól, hogy a jól vezetett banknak mindég van kezében sinórmérték, melynél fogva jegyeinek hitelét mindenha megítélni képes, mert ha e hitel csökkent,*⁷⁾ tömegesben tolnak beváltásért pénztáraihoz a jegyek.⁸⁾ d) Végre a forgalomban megfűő papírpénz mennyisége attól is függ, mily határig⁹⁾ eszközöltetnek *kisebb fizetések* papír jegyekben. Ott ugyanis, a hol kis-értékű (p. o. 1-2 forintos) jegyek is jönnek forgalomba, sokkal szélesb alkalmazási kört talál a papírpénz, mint ellenkező esetben, a hol aztán a kisebb fizetések érczben teljesítetnek.¹⁰⁾

¹⁾ V. ö. *Wagner*: id. ért. *Rössler*: Grundr. 332. sk. 1. *Rentsch*: Handw. 1059. sk. 1. *Hock*: Oeffentliche Abgaben 315. sk. 1.

²⁾ Elfogadva a francia, porosz és 1858-ban (1862-ig) az osztrák nemzeti bankra nézve 1. még *D. v. Schrift* 1857. foly. 3-ik füz. 271. és *Hock*: Oeffentl. Abgaben 321. 1.

³⁾ *L. Hock*: Oeffentl. Abgaben 316. sk. 1. *Rentsch*: 1064. sk. s főleg *Wagner*: Die Geld- und Credittheorie der Peelschen Akte (1862), gróf *Deaewffy Emil* a pénzügyi kérdésekről (1856) cz. m. 65. sk. 1. a D.V. Schrift 1857. 3-ik füz. 249-261.1. s alantabb itten.

⁴⁾ Az osztrák birod. tanács 1862-ben a bécsi nemzeti bankra nézve szinte hason elveket akart megállapítani. *Angliában*: *Torrens*, *Normann*, *Macculloch*, *Frankhonban*: *Wolovszky*, *Németországban*: *Tellkampf*, *Rössler*, *Geyer*, *hazánkban* gróf *Desewffy Emil* volt meleg szószólója a Peel-Actának (előbb érintett könyvében). Ellenzői közt első sorban találkozunk a nagyhírű *Tooke.*, *Wilson*, *Fullarton* és *St. Mittel*, továbbá *Coquelin*, *Courcelle*, *Garnier* és *Chevalier*-vel, Németországban *Wagner* Adolphal, *Hübner*, *Wenzelburger*, hazánkban *Horn* és *Weningerrel*.

⁵⁾ Ép azért ugyanis, mertgépíleg meg volt kötve, daczára szilárd hiteli állásának, s roppant érczkészletének, nem mehetett segítségére a megszorult üzletembereknek. Újabb bizonyosága a *Gurrency*-tan félszűségének, és a *banking*-principle-iskola helyesb felfogásának, mennyiben az első absolut megállapítása által az érczcel nem fedezett jegyek mennyiségének figyelembe nem veszi, hogy a *pénz hitelsurrogatumai*, s főleg bankjegyek, épen forgási-összegük *ruganyosságánál* fogva igen jó hatásúak.

⁶⁾ V. ö. *Hock*: Finanzwesen der ver. Staaten von Nordamerika (1867-benmegjelent) classikus munk. 460. sk. és 731. sk. 1. és *Rentsch*: id. m. 1066.1.

^{a)} L. még *Stein*: Lehrb. 305-408.

⁷⁾ Például azért, hogy a közönség a bank értékalapja iránt bizalmatlanná lett.

⁸⁾ E visszafolyás a bankhoz egyébiránt annak is lehet eredménye, hogy a forgalomban lévő papírpénz mennyisége igenis nagy.

⁹⁾ Ezt *Appointnek* nevezik a praktikus bank-nyelven.

¹⁰⁾ Ezen okból, nehogy a nemes-ércz a forgalomból könnyen kitolassék, s mivel a kis bankjegyek birtokosai rendszerint a legfélénkebbek, s minden kis válságnál azonnal beváltásért mennek: nem tanácsos kis összegekre szóló papírjegyeket kibocsátani. Így közép és keleti Európában ő, a műveltebb nyugati continental államokban 10 forintos pénzjegyeken alul menni nem czélszerű; Angliában 50 forintosnál kisebb bankjegy nem létezik.

C) A bankok és banküzlet.

117. §.

A bankok általában.¹⁾

Az újabb korban rendkívül kifejtett kereskedelem és üzletélet kapcsolatban a tőke és a mozgó vagyon felhalmozódásával, a hitelügy, a közlekedés és a vállalkozási szellem mesés mérvű emelkedésével: bizonyos nagyobbszerű *intézetek* életbeléptetésére vezetett, melyeknek czélja és rendeltetése: a pénz- a tőke és a hitelforgalomban *közvetítő műszerként* szolgálni, megkötött vagy tétlenül heverő tőke- és munkaerőket mozgékonyabbá és gyümölcsözőbbé tenni, a vállalkozási erélyt és vállalatokat hitel- és kölcsönzési műveletek által támogatni, nagyobb mérvű fizetéseket tenni és elfogadni, jó hitel- és forgási eszközöket, *pénzjegyeket* kibocsátani, végre pénz- és hitelüzleteket foganosítani. Ez intézetek *a bankok*, melyeket annyiban, hogy az itt elésorolt műveleteket (vagyis a banküzletet) rendszerint *kereset és nyereségi* czélből veszik eszközlőbe, azaz: szolgálataikat maguknak megfizettetik, tehát a *pénz- és hitelforgalmat iparszerűleg közvetítik*: pénzzel és hitellel kereskedő intézeteknek is nevezhetni.²⁾

A bankok *eredete* Olaszországban, s jelesül a középkor utolsó századaiban keresendő; a midőn az ipar és kereskedés föléledésével az üzleti világ minden utat módot megkísértett, hogy a forgalom és hitel kifejlesztésék, a pénzek s pénzemek beváltása, utalványozása, számolása és szállítása minél biztosba s egyszerűbbé változtassék, s különböző vidékek és országok kereskedői egymasközt szorosb s szakadatlan üzletviszonyba juthassanak. E feladat eleinte (természetesen) csak kis mérvben és korlátolt eszközökkel oldatott meg; az első bankok alig voltak más mint pénzváltó, kézizálogra (értéktárgyakra) előlegeket adó, váltókat adó-és vevő intézetek, míg végre mind tekintélyesb üzletkörre tévén szert hitel- és adóssági okmányok forgalma *közvetítőivé* váltak, előbbeni csere és, vásárlási üzleteik helyébe nagyszerű *hitel-műveletek* jutottak, s az utóbbi száz év alatt oly jelentőségre vergődtek, hogy (pár évtized óta) már valóban elsőrangú közgazdasági tényezőkként szerepelnek.

A *bankok többfélék* s különbözőkép osztályoztathatnak. így jelesül tekintve:

A) A bankot *alapító alanyokat*, vannak állambankok és magánbankok. *Állambanknak* az nevezetvén, melynél a műveletekhez megkivántatott pénz- és tőkeerőket az állam szolgáltatja (p. o. jelenleg még Oroszországban és a skandinavi államokban); *magánbankoknak* ellenben azok, a melyeket valami collectiv-személyiség, jelesül *részvény társulat* léptet életbe, s azért rendszerint *részvénybankok* (Actienbanken) címét is viselik. A magánbankok közt megkülönböztetendők a tulajdonképeni, vagyis nyilvánjellelleggel bíró (s közhatalmi felügyelet alatt álló), nagyobb terjedelmű üzletet vivő bankok az egyszerű *bankári* üzletektől, melyek rendesen egy

magánszemély vállalatát képezik. Sajátlagos állást foglalnak el az úgynevezett *nemzeti bankok*, mint oly magánbankok, melyek a státussal szoros viszonyba lépve, ennek pénzműveleteivel állnak kapcsolatban, általa bizonyos kiváltságokban (p. o. bélyegmentesség, sőt néha még kizáró pénzjegykibocsátási jogban) részesíttetnek, s ezekért viszont az államnak ellenszolgáltatásokat tesznek⁴(például előlegeket nyújtnak, pénztári műveleteket végeznek stb.)³)

B) A bankok *üzlet-ágai* szempontjából meglehet különböztetni: a) *átírtai* vagy girobankokat, b) *letéti* vagy depositbankokat, c) *leszámítoló* vagy escomptbankokat, d) *kölcsönzési* vagy lombard- és jelzálogbankokat, e) népbankokat, f) *hitel-* vagy *alapító* bankokat (Creditbanken), végre g) kisipari vagy *népbankokat* (Vorschussvereine und Volksbanken.) (1. a köv. §§-okat).

Ez utóbbi osztályozásra nézve megjegyzendő, hogy miután korunkban a *jegybankok*, mint rendszerint legtekintélyesb erőforrásokkal rendelkezők, majdnem valamennyi bankművelési ágakat magukban foglalják (illetőleg a speciális czélú letéti, leszámítolási, kölcsönzési stb. bankok üzleteire is kiterjeszkednek): a bankügy elmélete leghelyesben úgy tárgyalható, hogy ama speciális bankokra vonatkozó elvek a *jegybankok* tanába vétetnek be, s csak a *hitelbankokra* nézve, melyek jegykibocsátással rendszerint nem foglalkoznak, s részint *alapító*, részint *jelzálogi*, részint *népbankok* alakjában működnek,⁴) állítatik fel egy *külön* osztály ez intézetek rendszerében.

Általában véve a bankügy és bankműveletek rendszere egyidejűleg az ép korunkban oly nagyfontosságú *pénz- és hitelüzlet* (Geld- und Creditgeschafte) minden lényegeseb elemeit is magában foglalja, úgy hogy tudományunk azon nagy feladata, mely a *hitel-organisatió* formáira és jelentőségére vonatkozik, csak itt és csak a bankszervezettel való szoros összefüggésben elemezhető és oldható meg.⁵)

¹) A bankügy tek. fontosb irodalmi források a fentebbi §. érintett műveken kívül különösen: *Gilbart*: Treatise on banking (London) új kiadás 1865. 2. kötetben *Macleod*: Theory and practice of banking (1866) 2-dik kiadás 2. kötetben. *Otto Hühner*: Die Banken (1854) 2. részben. *Courcelle-Seneuil*: Les operations des Banques (Paris 1854). *Wolovszky*: Questions des Banques (1865). *Coquelin*: Du crédit et des banques (1853). *Wagner*: Lehre von den Banken (1857). *Ugyanaz*: Die Zettelbankgesetzgebung (1870) 2. részben. *Horn*: Bankfreiheit (1857). *Tellkamp*: Principien des Geld- und Bankwesens (1867). *Wenzelburger*: Das Bankwesen, seine Theorie und Praxis (1866). *Weninger*: „Bankügy elmélete” a stat. köz. új folyama 2-ik kötetében. *Max Wirth*: Handbuch des Bankwesens (1870), végre *Rau*: Pol. Oek. I. k. 292. sk. §. és II-ik köt. 247. sk. §. *Schäffle*: Nat. Oek. 466. sk. I. *Garnier*: Traité d'Écon. Pol. XXI-ik fej. (341-381 1.) *St. Mill*: Principles stb. 24. fej. *Oppenheim*: Die Natur des Capitals (1868). *Auguste Ott*: Écon. Sociale (1851) 480. sk. I. *Kudler-Mcsy*: II köt. 324.sk. 1. §. Lehrbuch 304. sk. *Hock*: Oeffentl. Abgaben 310. sk. I. *Villiamé*: Nouv. Traité II-ik k. 4-8 fejezet; a *Tüb.* folyóirat, a *D. V. Schrift*, a *Faucher és Hildebrand-féle* tud. szaklapok, az angol *Economist*, és a fr. *Journal des Économistes* főleg utóbbi évfolyamai; nem különben *Coquelin*, *Macleod*, *Boccardo* nemzetgazd. szótáraikban a „Bank” ez. cikket, és *Noback-Steger*: Encyclopädie für Kaufleute (1859) ez. művében e cikket „Banken.”

²) Bővebben *Schäffle*: id. h. 466. I. *Wagner*: Beiträge 30. sk. és 219.1. *Gilbart*: id. m. 2. sk. 1. s főleg *Macleod*: Theorie of banking I. 32. sk. 1.

³) Nem ritkán a státus fizetéseit is ily bank jegyeivel eszközöli. (Erről bővebben a III-ik részben.)

⁴⁾ V. ö. e. tektb. *Stein* érdekes cikkét „Das Bankwesen stb.” az általa kiadott *Jahrbuch für Gesetzkunde und Statistik* (1862) 113-165. 1.

⁵⁾ L. *Steinnek a D. V. Schrift* 1857-ki foly. T. füz. „Die Organisation des Kredits”⁴¹ című jeles értekezését.

118. §.

A bankok üzletköre s különböző műveleti ágaik.

Az újabb századok, s különösen a jelennek folyamában kifejlett pénz és hitelforgalmi rendszer alapján a következő banküzleti ágakkal találkozunk.¹⁾

a) Az *átirati- vagy giroüzlet*. Ez jelesül abban áll, hogy ugyanazon városban lakozó kereskedők közös s veszély ellen biztosított helyen bizonyos mennyiségű nemesérczet (rudakban vagy érmében) letesznek, s egymásközt eszközlött vételeik és eladásaik az intézetnél vezetett *fükönyv* alapján olykép intézetnek, hogy mindegyiknek illető ércösszegéből anynyi a mennyit az általa megvásárlóit áruk értéke teszen, az eladónak ércösszegéhez *átiratik*. E művelet előnye abban áll, hogy mindenik fél a pénzolvasás, ide-oda hordás stb. kellemetlenségeitől ment marad, az érczalap kevésbé veszélyeztetik és használtatik el, a testület tagjai nagyobb hitelnek örvendenek, s e mellett ama érczalap bizonyos keresk. *valuta* bázisául is szolgálhat.²⁾

Napjainkban azonban a banküzletág már nem igen jelentékeny, mivel magasfejlettségű pénzüzeti viszonyaink közt a kereskedőknek nincs igen kedvök ily értékhalmozokat kamattalanul és majdnem holttan hevertetni; minden polgárosult országnak a maga biztos és állandó pénzbecse megvan, s egyáltalában a roppantmérvű utalványozási és leszámítolási üzlet által (gondoljunk csak a Clearing-házakra) a kereskedők közti készfizetések legnagyobb része amugyis mellőzhetővé válik.³⁾

b) *Letét-üzlet*. (Depositgeschäft). Ennél a bank idegen tőkét von rendelkezése körébe, az által, hogy egyeseknek disponibilis értékeit (jó hitelpapírjait, nemes érczét stb.) letételként elfogadja, hogy azt gyümölcsözőleg használhassa. A letétek vagy olyanok, hogy bármikor visszaköveteltethetnek, vagy csak bizonyos idő lejártával szolgáltatandók vissza. Az *első* tektb. a bankár legnagyobb óvatosságra van utalva, s a nála lévő értékeket csak úgy helyezheti el, hogy folyóvá-tételek minden pillanatban lehetséges legyen. Az *utóbbiakat* ellenben illetőleg szabadabban mozog, mert megítélheti, mely időben fog azon üzlet legombolyittatni, melybe a depositumokat fektette; sőt *kamatot* is fizethet a használhatásáért. – Fontossága ez üzleti ágnak kitetszik onnan, hogy általa a hitel- és tőkepiacz sok kisebb s különben talán gyümölcstelen maradt tőkének jut birtokába, a tulajdonos kamatélvezetbe helyzetetik, az ipar és termelés pedig folytonfolyvást nedűkkel láttatik el. Egyébiránt a letéti üzletág a bankszervezet egyik *legkényesb oldalát* képezi, mennyiben a depositumok visszakövetelési idejének figyelmenkívül hagyása, vagy azok hibás elhelyzése a legnagyobb zavart okozhatja, sőt a bank bukását is képes előidézni. – Vannak végreoly letétek is, a melyek csak pusztá *őrizet* tektből engedtetnek át, hogy bizonyos veszélyektől megóvattassanak; vagy mint *törvényeszéki* depositumok

helyeztetnek el a bankban, míg a felettök folyó per bevégeztetik stb. Ez esetekben rendszerint valami csekély *tartási díj* szokott fizettetni.

c) *Pénzváltás s nemes-érczekkel* való kereskedés. Míg az áru- s jószágkereskedés rendszerint tilalmaztatik a bankoknak, az arany- és ezüsttel való kereskedést, mint a mely az általuk forgásba hozott bankjegyek fundatióival jogszorosb kapcsolatban áll, szabadon gyakorolhatják, ide értve az ez érezekekből vert különféle pénz nemek és érmék *beváltását*, papírpénzeknek s hason fizetési eszközöknek ki- és becserélését stb.⁴⁾

d) *Váltóvali kereskedés*. Miután adósságok s fizetési kötelezettségek kölcsönös compensációk útján kiegyenlíttethetnek, s e műveletben a bankok közvetítő közegekként szerepelnek: a bankok e közvetítést maguknak meg is fizettetik, névszerint pedig s leginkább a *váltófolyam* (1. ezt) *ingadozása azon tér*, mely nekik erre alkalmat szolgáltat. A bank jelesül arra ügyelend, hogy oly váltókat vásároljon, melyek folyama bizonyos helyre csökkent, hogy más helyen, a hol ép kerestetnek, magasb folyamáron eladja. Ily művelet alapján a bank egy vállalkozóhoz hasonlít, ki a tőkét pénz-alakban egy helyről a másikra viszi át, s két különböző hely vagy vidék; közt mint adósság- lerovó kiegyenlítési közeg működik. Az ez üzletnemen alapuló *váltóképlet* (Arbitrage) a bankműveletek egyik legjelentékenyebb ága, sok tapintatot, üzletpraxist s divinátiói képességet föl-tételez, s egyáltalában az egész bel- és külforgalomra nézve kiváló be-folyású.

¹⁾ L. *Wenzelburger*: Bankwesen 44-70. 1. I. *Garnier*: Traité XXI-ik fejezet. *Courcelle-S'eneuil*: Opérations des Banques általában. *Noback*: Encyclop. f. Kaufleute. „Bank” czikk *alatt*, *Zugschwert*: Bankwesen (1855) 25. sk. 1. *MacLeod*: Theory and practice of Banking II. 235. sk. 1.

²⁾ A girobanknál rendszerint meg van állapítva a betételi minimum, azután a nemes-ércz neme (arany vagy ezüst), hogy az érték-viszonybani ingadozás zavart ne szüljön, végre bizonyos számítási egység, melyre a betételek súly és finomtartalmuk szerint alapítatnak, s a mely egység *bankpénznek* neveztetik. (P. o. a hamburgi girobank tallérokban számít.) 1. többel *Kudler-Récsy*: I. 151. sk. §.

³⁾ Egyáltalában tehát a girobank alsóbb fejlődési fokra mutat, hol még a pénz és hitelforgalom lassú s sok rősz fizetési eszköz kering a forgásban. Leghiresb ilyenmő intézet a Hamburgi, a mely most már az egyetlen, mely létezik, habár eredeti szervezete ennek is már megváltozott.

⁴⁾ Különböző helyeken vagy országokban különböző pénz nemek és érmék lévén használatban, ezek ki- és becserélése a keresk. világra nézve igen fontos üzletág. De még sokkal nagyobb jelentőségű ez ott, a hol *nagybani nemes-ércz kereskedéssé* válik, miről, valamint arról is, hogy a pénzváltás tulajdonkép a bank- és pénzjegyek ki- és becserélési üzletét is foglalja magában, 1. *Wenzelburger*: id. m. 45-47.1.

119. §.

Folytatás.

e) *A leszámítolási üzlet* (Discontgeschäft.) Ez abban áll, hogy a bank oly váltókat, melyeket a bank székhelyén *még egy* ideig forgalomban maradnak, lejáratuk előtt, kifizet (megvásárol), levonván a s ómmá bol azon kamat-összeget, mely a váltó leszámítolás és a váltókifizetés közti időre az egész sommától jár, a mi *discontnak* neveztetik. Ez üzlet két főföltételét: a

megvásárlandó váltó biztossági jellegének meg a leszámítolási (kamat illetőleg) díjnak helyes meghatározása képezi. A legtöbb bank ez oknál fogva csak rövid időre szóló s két vagy három jó aláírással ellátott váltót escomptiroz; a *discontoláb* pedig mindég a pénz- és tőkepiacz állása, s jlesen a tőkehasználmány kereslet és kínálat által megállapított árától függ; β azért magas, ha kevés pénz, és alacsony, ha sok pénz áll a piaczon rendelkezésre. A váltóleszámítolási üzlet *haszna és előnyössége* abban rejlik, hogy az üzletember a különben neki csak később kifizetendett pénzösszegnek *azonnal* birtokába jut, s azt gyümölcsözőleg elhelyezheti, egyébként pedig (bank közvetítése nélkül) talán a legjobb váltót sem használhatta volna kifizetési eszközül.

f) *Folyószámla-üzlet.* (Contocorrentgeschäft). Itt egy kereskedő vagy tőkés bizonyos összeget (vagy értéket, p. o. váltókat, hitelpapírokat) a bank rendelkezése alá bocsát, s azután ez összeg mérvéig, a bank által vagy magának vagy hitelezőinek fizetéseket tétet, váltókat állítat ki vagy váltókat a bankra intéz; a kölcsönös leszámolások pedig időnként, p. o. minden év vagy félév végével történnek. Néha a bankok egyes nagy hitelű üzletembereknek *nyílthitelt* (Bianco-Credit) is adnak bizonyos sommáig, vagyis olyant, melyre biztosíték birtokában nincsenek, mi azonban csak igen nagy óvatossággal történhetik, nehogy üzlet tőkéjében az intézet csorbát szenvedjen.

g) *Kölcsönzési üzlet.* Ez még *lombard-* és *zálogüzletnek* is nevezetik, s oly előlegek adásában áll, a melyek (ingó) érték-tárgyak (állampapírok, vaspálya vagy egyéb iparvállalati actiák, nemes-ércz és ékszerek, kis térimében nagy értéket képviselő s könnyebben kezelhető productumok és jószágok) elzálogosítása folytán nyújtanak. Az előleg nagysága mindég a zálogbaadott tárgy értékcsökkenése lehetőségének mértéke szerint igazodik, s legtekintélyesb arany és ezüstnél szokott lenni; míg állami és értékpapírok tekintetében rendszerint csak értékük $\frac{2}{3}$ legfeljebb: $\frac{1}{4}$ -déig, egyéb jószágokra pedig épen csak az érték feléig szokott a kölcsön terjedni. A lombardkölcsön mindég *rövidebb időre* adatik (mert különben a bank értékcsökkenése által a zálogoknak könnyen veszélyeztethetnék, s csak keveseknek nyújthatna kölcsönt), a neki fizetendő *kamat* pedig rendszerint valamivel nagyobb szokott lenni, mint a *discontláb*. E mellett az elzálogosított tárgy tulajdonosa többnyire még *pótfizetéseket* is köteles teljesíteni, hogyha kölcsön fölvétele és visszafizetése közti időben ama tárgy (p. o. állampapír, részvényjegy) értékcsökkenést szenvedett.¹⁾

h) *Jelzálogi vagy hypothekár-üzlet.* Ez alatt ingatlan jószágok, péld. telkek, földbirtok, házakra nyújtott kölcsönök értetnek. A jelzálogi műveletek által a bank az olcsó pénzre szoruló földesuraknak, vállalkozóknak stb. igen nagy szolgálatot tehet; azonban sokak nézete szerint a bankoknak azért, mivel főfeladatuk a folyótőke gyűpontjai, sa rövid idejű és könnyen felmondható hitelek közegeiként szerepelni, ezen, rendszerint hosszú üzletszakot föltételező, s sok tőkét szerfelett megkötő s szükségkép nehézkes formaszerűségekkel is járó művelet-ággal nem kellene foglalkozniuk; s azért a jelzálogi kölcsönzés vagy egészen speciális szervező tulajdonképeni *jelzálogbankoknak* engedessék át, vagy legalább úgy szerveztessék, hogy a bank

finden többi művelet-ágaitól élesen elkülönítve ielenkezzék (vezettesék stb.)

i) *Bizományi üzlet* (Kommissionsgeschäft.) Ez abban áll, hogy a bank nagyobb ügyletek kötésénél, államkölcsonök fölvétele, hiteloperatiók keresztülvitele, továbbá részvényjegyek, kötvények eladásával stb. (aláírások elfogadása, fizetések átvétele vagy teljesítése stb. alapján) *közvetítőként* Bterepel. Miután a bank tőkemozgalomnak bizonyos tekintetben gyúpontja, β hitelnek és tekintélynek széles körökben örvend, az érintett műveletek sikeressége igen nagy mértékben szokott az azokban eljáró bank állásától függeni, a miért is a bankok közvetítést maguknak illőképen megfizetetik.

k) *Kölcson-negotiatiók*. Ezek alatt a bank azon műveletei értetnek melyek alapján érték- s hitelpapírokat, államkötelezvényeket stb. saját risikóra (bizonyos egyezményileg megállapított áron) vasáról, s azok részenkénti eladásából (a tőzsdéken) nyereséget, szerezni törekszik. A bank ilyenképen érték papírokbani *nagykereskedővé* válik, s a közönséges kereskedőtől eltérőleg azon helyzetben van, hogy a versenytől megóva bizonyos tekintetben monopollal bír, mert ismervén a kötvények eladandó és már eladott mennyiségét, s alkalommal bírván különféle tőzsde-fogások (börse-manoevre), milyenek egyebek közt az úgynevezett *sziniéit eladások* (Scheinverkaufe) által a folyamárra hatni: igen nagy nyereségeket realisálhat. - Egyébiránt az efféle műveletek által a nagyközönségnek tett szolgálatok nem mindég jótékonyak, sőt sokakat tévútra is vezetők; valamint az sem szenved kétséget, hogy jegykibocsátó bankoknál államkötvényeknek *jegybiztosítási alapul* való vétele (az államhitel ingadozásai stb. folytán) nem helyeselhető, mert a valódi értékfundatió hiányát pótolni ily módon lehetlen.

l) *Jegykibocsátás*. (Notenemmissions-Geschäft.) Ezen a legújabb időkben oly kiváló fontosságúvá vált üzletág abban áll, hogy bizonyos státus-engedélylyel ellátott, vagy a törvényileg megállapított föltételeknek elegettevő bankintézet: általa készített papírpénzjegyeket (Banknoten) hoz forgásba, névszerint oly módon, hogy az *eddig élésorolt s üzletkörébe vont bankműveleteket* (fizetéseket és előlegezést, kölcsonadást és leszámítolást, érték papírvásárlást s hiteloperatiókat) saját *pénzjegyeivel* eszközli. Ily utón a bank egyfelől oly *forgalmi eszközt* (Cirkulationsmittel) teremt, mely kisebb nagyobb körben mint érczpénzhelyettesítő csere- és fizetési eszköz alkalmazható, másfelől meg a birtokában levő tőkét meghaladó mennyiségű pénzjegyek létrehozatala által az ipari és üzleti élet csatornáiba bőségesb nedüket vezet, s így annak élénkítésének és productivitásának fokozására hat. Mindez természetesen csak akkor éretvén el és válván jótékonynyá a közgazdaságra, hogyha a bank által kibocsátott pénzjegyek kellő fedezete tel birnak, a forgalmi szükségletet megnem haladó arányban s solid üzleti módon hozatnak forgásba, s a bank oly üzletekbe nem ereszkedik, melyek *szédelgéssel* járnak, vagy az *államot* arra bírnák, hogy a bank által kibocsátott pénzjegyeknek kényszerfolyamot engedve, az intézetet bankjegyei beváltási kötelezettségétől fölmentse.²⁻⁶⁾

^{l)} Legújabban több tekintélyes szakember (p. o. Horn is) egyenesen roszallóan nyilatkozott a jegybankok ezen üzletágáról, s például az 1869-ki nagy krízis *Ausriá-*

ban többek által a bécsi N.-Bank ilyenmü műveleteinek szertelen kiterjesztésével is hozott okozati kapcsolatba.

²⁾ Wagner különbséget tesz a bankok üzletei tekintben. *activ és passiv* üzletek közt amazokhoz azon műveleteket sorolván, a melyekben a bank *hitelt ad* (hitelez), emezekhez pedig azokat, melyekben *hitelt leér* (kölcson vesz). E megkülönböztetés alapján az *activ* üzletágak terére tartozólag említ *leszámitolási* bankokat, *lombard* vagy kölcsönző-bankokat, *folyószámla-bankokat*, *záloglevél-bankokat* és *hitel- vagy alapító* bankokat; – mi g a *passiv* üzlet terére tartozólag: *letéti* bankokat, *jegybankokat*, *földhitelbankokat* s (bizonyos tekintben) *hitelbankokat* sorol elő.

³⁾ *Történelmileg* szemlélve az itt elősorolt banküzleti ágakat, azt mondhatni, hogy az első fejlődési stádiumban a *giroüzlet* szerepel, a másodikban a már jóval elevenebb s a hitel-bázisra helyezkedő *letéti* vagy depositüzlet lesz jelentékeny; a harmadikban (tovább haladva ez irányban) már a *bankjegyek* s papírpénzeszközök forgásbahozása áll előtérben, s ennek alapján az egész forgalmi világ egy nagen s élénk hitel- s tőkevásárrá válik, míg végre a most kezdődő *negyedik* időszak még ezen factorokat is háttérbe szorítva, a *cheeks-üzletet* teszi elsőrangú művelet-ággá 1. erről *Wagner Rentschnél* id. m. 81. sk. 1. *MacLeod: Theory of Banking* I. köt. 283. sk. 1. és *Pol. Handb.* I. 115-121. 1.

⁴⁾ Sok szelleműs jegyzetek e kérdésre nézve *Steintől a D. V. Schrift 1857-ki* foly. I. füzetéb. 23. sk. 1.

⁵⁾ A banküzleti ágak ezen általános áttekintése után áttérünk a következő §§-okban a most fennálló bankok főbb nemeire, jelesül előbb a *jegybankokra* azután a *földhitelbankok*, *iparbankok* és *népbankok* elméletére.

⁶⁾ A pénzjegykibocsátásnak legújabbban egy kérélhetlen *ellenzője* támadt, a francia *Cernuschiban*, a ki „*Mécanique de l'Échange*” cz. (1865. megj.) művében azt mondja, hogy pénzt ember nem csinálhat, hanem csak a természet (arany és ezüstben) s minden papírpénz- vagy bankjegy-csinálás nem más mint csalás és ámitás. *Mások* meg azt állítják, hogy a bankjegyek sokkal több kárt mint hasznot hozván a világra, lassanként kiküszöbölendők lesznek, s a jegybankok egész működése a *letéti* üzletre irányoztassék.

⁷⁾ Az itt elősorolt üzletágak egy része a *magánbankárok* által is vitethetik, p. o. fo - lyószámlai, pénzváltási, váltó-adásvevési, bizományi, utalványozási stb. üzletágak 1. *Karvassy: N. Gazd.* 181-182. 1.

130. §.

A jegybankokok különösen.

A (többnyire részvény társulatok által alapított) szokott) jegybankoknak, mint ilyeneknek rendeltetése az, *negen tokét* és értékeket a *hitel* alapján gyümölcsözőbbé tenni, a pénz- és vagyonforgalmat nagyban ésszé - lesb terjedelmű eszközökkel elősegíteni és közvetíteni.¹⁻²⁾ A jegykibocsátási jog közönségesen igen jövedelmező és produktív funkciónak tartatik; sokhelyütt, azon nézet szerint, hogy a jegykiadhatás az államnak érme-regáléjához (Münzregal) hasonló jog, az államkormányoktól arra bankintézeteknek monopol is adatott, sőt azon felfogás is nagy elterjedésnek örvend, hogy bankjegy és papírpénz közt különbség nem létezik. – Ezen nézetek azonban ép oly félszegek, mint az, hogy a bank pénzjegyek kibocsátása által *semmiből* tokét csinálhat, papírszeletek készítése által *értékeket* teremthet. A bank ugyanis azoktól, kik jegyéit fizetésfejében elfogadják, *hitelben* részesül, melyért ép úgy mint bármely más formában nyert hitelért, ellenszolgáltatást tenni köteles.

Adóslevelek, váltók, kötelezvények mind: *mozgó értékeket* képviselnek; de oly értékeket, melyek lekötvék s még nem folyók. Ugyanilyen a *bankjegy* is, a mely csak úgy válik productivv, ha a tőke mozgását és gyü-

mölcöző elhelyezését elősegíti. Az egy főkülönbség a bankjegyeket fizetésben elfogadó közönség részéről a banknak adott „hitel”, meg *egyéb* „hitelügyletek” közt abban áll, hogy a bank ezen jegykibocsátási alapon nyugvó hitelt *ingyen* kapja; a miért azonban jegyeinek bármikori beválthatóságát biztosító solid magatartásra van utalva. – Ezen ingyen élvezett hitel képesíti a jegybankot a hozzá jutó váltókat olcsóbb escompttal értén kesíteni; s egyáltalában a leszámítás és a jegykibocsátási üzlet oly szoros Összefüggésben áll, hogy mint egymást kiegészítő és föltételező sark (positív és negatív elem) a jegybankok összes tevékenységére határozólag befoly» A bank tehát nem teremt új értékeket, hanem teremti a *formát*, mely által bizonyos *érték* létezése constatiroztatik, s így, például egy váltó-leszámitóíásnál, tulajdonkép azt teszi, hogy a maga részéről, ezen váltónak, melyet escomptiroz, külső érték kifejezést kölcsönz.

A jegybankok *sajátos jellege* abban áll, hogy a bankjegykibocsátást kapcsolatban a banküzlet egyéb ágaival gyakorolja; a jegy kibocsátás mint egy a közönségnél a bank által fölvetett kölcsön (adósság) jelenkezik, mely közönség a jegyeket fizetés gyanánt elfogadja s velök adásvevési ügyleteiben él. A jegybank akkor, midőn jegyeit kibocsátja, mindig mások ellenében *követeléseket* is szerez (p. o. értékpapírokat, váltókat stb.), melyek lassanként letisztázandók azaz pénztárainál kifizetendők, s mely visszafizetések által a bank mindenha eszközök birtokába jut a beváltásra jelenkező jegyek készpénzzel kifizetésére. Ezek szerint a jegykibocsátás által a bankra nézve egy bármikor visszakövetelhető *letét* (Depositum) is alakul, mely addig marad a banknak kezében míg hitelnek örvend s a tulajdonos maga nem szükségli a depositumot. Ellenben a bankjegy tulajdonos nem szorul bankjegyen alapuló depositum visszakövetelésére, mert a bankjegyeket vásárolhat és fizetéseket eszközölhet. Egy másik különbség jegybankok és egyéb bankok közt rejlik abban, hogy azon tőke, melyet a bank a* jegykibocsátás által magához von, rögtöni visszavonásnak igen ritkán van alávetve, s hogy kamatot nem hoz, mint a közönséges letétek. Végre fontos és sajátos hatású a jegybank annyiban, hogy a közgazdaságilag csak némikép is kifejlett népnél az önálló *váltóforgalmi piaezot* teszi lehetségessé, s ez által elvonván az üzletembereket idegen országbeli bank-összeköttetésektől a nemzeti hitel- és pénzrendszernek is független s önnálló alapokra való fektetését és kifejtését könnyíti meg, míg más bank, s jelesül az úgynevezett *hitel- vagy iparbankok* ép ellenkező irányban hatnak, s a helyett, hogy idegen bank és pénzjegyeket nélkülözhetőkké tennének, épen ez utóbbiak terjedését és forgását mozdítják el.

Egy nagy és fontos föltétele van egyébiránt a jegybank fennállhatásának s eredményes működésének, és ez a *közönségnek* irányábani *hizo*« *áalma*. Ugyanazért ennek minden kötelezettségek pontos s lelkiismeretes teljesítése általi megszerzési és biztosítása legfőbb törekvése legyen a banknak, mely célra leginkább az szolgáland, hogyha csak jó váltókat eseonია ptiroz, banktőkéjét mindig mobil karbantartja, tárczája jól felszerelve van, és *annyi készpénz* áll mindig pénztáiraiban rendelkezésre, hogy bármely mérvű jegybeváltási követelésnek megfelelni képes; „a, mikre, ha kellő gondot fordít (mond egy jeles szakfőfiú) a banknak hitele sziklaszilárdságú leend.”³³)

A jegybankok, azért mivel kiválólag a kereskedésnek és az iparnak szolgálnak, még kereskedelmi, vagy *forgalmi* bankoknak is szoktak nevezetni.

²⁾ A jegybank jellemzetes tulajdonsága, hogy papírokat állít ki, és hoz forgásba, melyeken a papír-tulajdonos azon ígéretet veszi, hogy az azon kitett összeget készpénzben a banknál bármikor fölveheti. A bank e papírja a *bankjegy* (Banknote, Billet de banque, Banknotes, Bankbillets), melynek keletkezése és tulajdonairól a már fentebb mondottakon kívül l. még *Wenzelburg er:* id. m. 109. sk. 1. *Wagner:* t. id. dolgozatait, *Stein:* D. V. Schrift 1857. I. 18. sk. 1. *Rössler:* Grundr. 330. sk. 1.

³⁾ A mi a *jegybank nyereségét* (jegy kib. üzletéből) illeti, ez azon *kamatoknak* összegéből áll, mely kamatokra az általa bármi czímen kölcsönadott somma után szert teszen; levonva természetesen *ércz-készletének* s egyéb tőkének (p. o. házainak) kamatát az általa fizetett *munkadíjakat*, s azon kárveszélyi *összeget*, mely az ő saját, tetszésre fizetendő adósságainak, és az ő csak bizonyos határidőkben kifizetendő követelése (például váltók) közti különbségből ered. A honnan könnyen magyarázható meg az is, miért törekszenek jegybankok annyira érczkészletüket megszorítani és mindég csak lehetőleg rövidlejáratú, biztosított követeléseket szerezni. A jegybankoknak nyereségével szoros összefüggésben álló pénzjegy kibocsátást pedig tekintve, ha ez utóbbi a banknak csak oly összegig sikerülne, a mennyi érczalapja van (p. o. 50 millió értékű ezüstrodákra csak 50 milliónyi bankjegy kibocsátása): akkor az nyereségre nem tenne szert, s tőkéje csak kis mértékben kamatozna. Miután azonban szabályszerűleg jóval többet, nem ritkán három akkora értékű bankjegyet is képes forgásba hozni a (solid és jóhitelű) bank, jelentékeny nyereségre teszen szert, mert lényegileg háromszorozott tőkével dolgozik.

⁴⁾ Az itt elemzettekből foly az, hogy a jegybanknak szilárd fundatióval kell bírnia, azaz: érczkészlettel s egyéb értékekkel kell rendelkeznie, hogy kötelességeinek mindenkor megfelelhessen. – A bank adóslevelei vagyis a bankjegyek *vissza/olyasa* abankra azon út és mód, a melyen az intézet adósságát törleszti, mely visszafolyás nem egyéb mint a közönség által a banknak adott *hitel felmondása*; s rendszerint vagy *szabályos* vagy szabálytalan. A szabályos visszafolyás (Rückströmung) az, a midőn valaki tartozását a banknál bankjegyekben visszafizeti (p. o. egy kölcsönt). Benne a papírvaluta egy igen hatályos s szükséges biztosítéka rejlik, mert a jegy kibocsátás szertelen kiterjedését megakadályozza (Fullarton szerint: „the reflux is the great regulating principle of the internal currency”). Ellenben *szabálytalan* visszafolyásnak az nevezendő, a midőn érczre való beváltás tekintetéből tolnak a bankjegyek a bank pénztárához, mely főleg két esetben igen fontos, t. i. akkor, mikor külföldre való fizetésekre szükségeltetik a nemes-ércz, és akkor, midőn *bankroham* (bankrun, drain) van, mely utóbbi krízisek alkalmával egyszerre tömeges beváltási követelésekben jelenkezik l. még *Rössler:* Gr. 339-341. l. *é Hock:* Abgaben und Schulden 315. sk. 325. sk. 1.

111. §.

Folytatás.

A jegybankok szervezete- és működésében még a következőkre fordítandó figyelem:

a) a banknak sohasem tanácsos oly műveletekbe ereszkedni, melyek tőkét és erőforrásait hosszabb időre lekötik, vagy ép szédelgő üzlet tárgyává tenné. így például ipari papírokra, részvényekre való *előlegezés* (Belehnung) a jegybank által sohase üzettség nagy terjedelemben, mert ez által némi solidaritásba kerülvén a jegybank ama vállalatok sorsa és állásával, melyeknek papírjai tárczájában összegyűlnek, hitele könnyen csorbát szenvedhet, sőt válságok alkalmával egészen veszélyeztetve is lehet. – Ép így nem helyeselhetni, hogyha a jegybank az állammal szoros viszonyba lépve, *államhiteli műveletekbe* ereszkedik. Mert ha vannak is körülmények, a melyekben ily üzlet a bankra nézve nem kockázatos (általános *béke* s a

státushitel szilárd állása idejében, s a midőn a bank rövid idő alatt megvalósítható értéktárgyakat kap biztosítékul az államtól vagy a kölcsön csekély summákra vonatkozik stb.) a banknak a kormánynyal ily üzlet-kapcsolatba jutása legtöbb esetben hátrányos következésű, mert nehéz reája nézve a kellő mértéket tartani, a szükséges óvatosság rendszerint szem elől tévesztetik, s így a bank a státusélet, a politikai constellatiók visszás befolyása alá kerül. Nem is említve, hogy ily viszony jegybank és állam között közönségesen arra is vezet, hogy a bankjegyek be nem válthatók- és kényszerfolyamuakká válnak, s így a jegybank és annak pénzjegyei természetük és rendeltetésükkel egyenesen ellenkező jelleget öltenek. Hasonlókép nem helyeselhető igen a *jézálogi üzlet* (Hypothekar-Geschäft) sem a jegybankoknál, mert általa a bank tőkeerejének egy része (annak folytán, hogy az ingatlanok birtokosainak csak hosszabb időre terjedő kölcsönök adathatnak) szerfelett megkötötven, a banküzlet azon első és főszabálya, hogy tartozásainak minden pillanatban, fennakadás nélkül eleget tehessen (tőkéi disponibilisek legyenek stb.) megsértetik.¹⁾ De legkevesbbé tanácsos, sőt egyenesen kárhoztatandó volna jegybankoknál az, hogyha tényleges *iparvállalkozásokha* bocsátkoznának, a piacz- és üzlet esélyeitől függő (s ép azért tőkéjüket veszélyeztető) vállalatokat alapítnának; mert ily módon bankjegyeik beválthatósága egyenesen kérdésessé válnék, s a közönség bizodalma tőlök csakhamar elfordulna. Az itt elősoroltakon túl fenmaradó üzlet-ágak közt legajánlatosbak a jegybankokra nézve az érték-tárgyakra való *rövid időrei kölcsönzés*, letéti, s főleg a *váltó-leszámitolási üzlet*, melyek alapján tőkeereje nem veszélyeztetik, a mindenkori készfizetés eszközei folyók maradnak, s a mindenhai piacz- és üzletviszonyokhoz való alkalmazkodás lehetőleg könnyű.

b) *A jegykihocsátás mérvét* illetőleg, erre nézve az irányadó elvek az eddigiekben már kifejtettek, s itt csak azt hangsúlyozzuk, hogy igen tévelyes azon nézet, mintha a bankok annyi bankjegyet bocsáthatnának ki, a mennyi nekik tetszik, tehát pénz papírjokat végtelenig szaporíthatnák, s hogy így a közgazdaságra veszély hozó intézeteket képeznek; és pedig azért, mivel a jegykihocsátásnak megvannak bizonyos határai, melyeken az (főltvéen a jegyek beválthatóságát és kényszerfolyamú forgalmát) túl nem mehet.

A jegykihocsátás mérvének kérdése szoros összefüggésben áll a *pénzérték* állásának kérdésével, valamint avval is, „*mily hatást gyakorol a bankjegyek szaporítása vagy kevesbitése a jószágok áraira,*”²⁾ mely tektb. két egymással éles ellentétet képző iskolával találkozunk. Az egyik ugyanis azt tanítja, hogy: aa) a forgási eszközök szaporítása a pénz árának (értékének) csökkenését vonja maga után, ép úgy, mint bármely egyéb jószágánál, melyből nagyobb mennyiség hozatik a forgalomba, s hogy ugyanez ártt-csökkenés arányában minden többi pénzért becserélendő javak (specifikus jószágok) és szolgálatok ára felszökik, bb) E jelenségek nyomán nagy> mennyiségű bankjegyekkel elárasztott országok felé (mert ott magas árak vannak) tekintélyes áru-import képződik, ellenben ugyanannak termelényei keleté a magas áraknál fogva csökkenik, s az eladott jószágokért *készpénz* (ércpénz) követeltetik, a mi nagyobb mérvű pénzkivitelt idéz elő cc) A bankjegyforgás megszorítása tehát az árujavak pénz-árának alább-

szállítására hatand, s a pénz-exportot is feltartóztatandja, mely utóbbi mindig magas jószág-áraknak a jele. Ezen iskola az úgynevezett „*Currency-Principle*” vagy *pénzelvi* iskola, Angliában az 1811-ben működött *bullion-committee*, s főleg *Bicardo* bank- és pénzelméletéből vette eredetét, – s 1844-ben a híres *Peel-Actában* (bankszervezeti törvényben) jutott rendszeres kifejezés és érvényre, mely Actának alapelve az: aa) hogy a bankjegyek kibocsátott mennyisége mindég a mindenhai érczépénz-mennyiséghez alkalmazandó s a tiszta érczépénz-rendszer szerint szabályzandó,³⁾ bb) az érczkészlet szaporodását vagy kevesbedését (quantitativ tekintetben) a bankjegyek forgási összegének követnie kell úgy, hogy az érczkészlet kevesbedésével a bankjegyek is megfelelő arányban kevesbitendők, növekedésével pedig szaporítandók lesznek, cc) a jegybankok üzlete ezek folytán szorosb *állami ellenőriét* alatt kell, hogy álljon, törvényileg megszabott bizonyos mennyiségű nemes-ércz tartására azok kényszeríttessenek, s gondoskodás legyen az iránt, hogy a pénz papír könnyed hitelezés és kölcsönzés útján szertelen ne szaporíttassék. – Ez iskolával szemközt az úgynevezett *banking-principle* vagy *hitelmi* iskola áll, mely *Tooke* által alapítva, s *Fullarton*, *Wilson*, *Wagner Adolph*, *Gilbart*, *Courcelle* s mások által képviselve ezeket tanítja: aa) A jegykibocsátás mindig a forgalom előjáró szükségletétől függ, s a bank (ha fizetéképessége szilárd s jegyei beválthatók) több jegyet mint a mennyi kerestetik, kibocsátani nem képes, bb) a forgalmi szükségletet meghaladó mennyiségben kiadott jegy ugyan e forgalom által visszalöketik, s kimegy a forgásból. Kimegy jelesül a banktól nyert előlegek visszafizetése, vagy pedig a jegyek beváltás végetti praesentációja nyomán.⁴⁾ cc) A bőséges jegykibocsátás ezek szerint a *jószág-áraTcra* befolyással nincsen, mert tulajdonkép forgalomban nem marad, sőt nemcsak hogy nem okoz árfelszökést, hanem ép maga is a megelőző ár-emelkedésnek folyománya.⁵⁾ dd) A jószágok árai a mondottak folytán nem függenek a pénzben és bankjegyekben álló forgási eszközök mennyiségétől, hanem inkább e mennyiség okozata az áraknak. ⁶⁾ Ez utóbbi iskola tanai, az újabb európai bankpraxis s pénzügyi tapasztalatok által is igazoltnak, s a *banking-principle* rendszere azért is helyesb, mivel a bankszervezetet nem fekteti oly *gépies és mesterikéit* alapra, mint a *Currency* iskola, az élet mindenhai igényei s a gyakorlati üzletviszonyokhoz való alkalmazkodást a bankra nézve lehetségessé teszi, s így a szabadság és a verseny nagy érdekeit is jobban biztosítja.⁷⁻⁸⁾

¹⁾ Tehát legfeljebb úgy engedhető meg ez üzletág, ha a jegybank azt többi üzleteitől egészen elkülönítve viszi, s tőkájének egy kisebb részét fordítja arra.

²⁾ V. ö. *Tooke*: History of prices IV-VI-ik köt. *Coquelin*: Du Credit et des banques 5-6-ik fejt. *Gamier*: Traité 19-20. fejt. *Schäffle*: Nat. Oek. 149. sk. 1. *Oppenheim*: Natur des Geldes 235. sk. 1. *Wenzelburger*: id. m. 116. sk. 1. *Wagner*: Geld- und Credittheorie 38, 63 sk. 103. sk. 128. sk. lapok; *Bluntschli*: Staatslex. VII. köt. 651-668. 1. *Macleod*: Banking stb. II. köt. 132, sk. 153. sk. 209. sk. 1. *Gilbart*: Banking stb. II. köt. 384. sk. 1.

³⁾ Vagyis a bankjegykibocsátása mindenkor a *szerint* szabályoztassék, a mint a nemes-ércz-pénz forgalom minden papírpénz nélkül majd kitágulna, majd összehuzdiinék, a bankjegyek forgásának növekedése vagy csökkenése csak a nemes-fémmei beváltás útján lévén mindenha eszközölhető 1. még *Densewffy Emil*: Pénzügyi kérdések VI-VII-ik levél. *Oppenheim*: Natur des Geldes 181. sk. 1. 235. sk. 1.

⁴⁾ L. az előbbeni §-ban a 4-ik jegyzetet.

⁵⁾ „Die neuere Forschung hat klargestellt, dass in sehr vielen Fällen *steigende* Waarenpreise mit *sinkender* Notenmenge zusammentreffen und umgekehrt sinkende Waarenpreise mit steigender Notenmenge. Mit einem Wort, die Notenvermehrung ist nicht sowohl die Ursache, als die Folge der Geschäftsvermehrung und weiterhin der Preissteigerung, welche dieser vorausgeht oder nachfolgt (Röscher)

⁶⁾ Szem előtt tartandó egyébiránt, hogy a banking-iskola okoskodásában mindég pénz papírt, azaz: beváltható, kényszerfolyam nélküli *bankjegyeket* ért nem pedig benim váltható *papírpénzt*, mely utóbbi annyiban a mennyiben maga a forgalom által korlátai közt meg nem tartatik, nagy mennyiségű ércpénzt kitol a forgásból, s szerfelelti megszaporodása által legalább részben, t. i. a papírpénzjegyeket illetőleg, pénz-érték-csökkenést (illetőleg áruk tekintben áremelkedést) okoz. Ezekkel kapcsolatban utalhatni még a következőkre: a) hogy nem ép a kibocsátott *jegyek mennyisége*, hanem a *kibocsátó MteU* a döntőbb tényező a papírpénz értékét illetőleg; mert hiszen papírpénz nem képvisel már *létező* javakat (melyeknek értéke végfolyamatban bizonyos termelési költségi viszonyok szerint szabályozódik) hanem csak *jövendőbeli* és pedig többékevésbé biztos értéket, melyeknek a jelenbeni megállapítása a kibocsátó fizetési képessége iránt táplált bizodalomtól függ. A honnan kiderül, hogy a tiszta papírvaluta veszélyessége abban rejlik, hogy értékmérőül egy ingtag *jövendőbeli érték* (Zukunftswerth) tétetik, holott az érték *állandósága* (Stetigkeit) első kelléke egy oly jószág, mely pénzül s pénzkénti használatra van rendeltetve, b) Evvel függ össze az is, hogy az ércpénznek helyettesítése *hiteljegyekkel* sok irányban hátrányos, a mennyiben minden legkisebb esemény, mely rendkívüli ércszükségletet hoz elő, pillanatnyi pénzürték felszökést, illetőleg *pénzváltást* okoz, mely alkalommal a bankok, melyeknek érczére formaszzerű ostrom intéztetik, discontjukat rögtön igen magasra szokták csigázni. Oly bajok, melyek süjtőbbak, mint hogyha nagyobb *érc-halmazok* (hoards) tartatnának. 1. *Schäffle*: Nat. Oek. 148-153.1, *Garnier*: Traité XXI-ik feje. 4-5. §§. *Wenzelburger*: Bankwesen 117-120. 1. *Wirth*: Bankwesen 581. 1. *Carey*: Geldumlauf und Schutzsystem (nemétől hazánkfiától *Fuchstól* 1870.) s ennek a műnek elemzése az „Ergänz.-Blätter” V-ik köt. 448. 1.

⁷⁾ Legújában érvényre kezd az eszme jutni, hogy a státus törvényileg állapítsa meg az ország területén kibocsátható pénzjegyek *maximát*, melyen túl menni semmi esetre se szabadjon. Történt ez legújában az Amer. *Unióban*, czélbájetett 1862-ben *Ausztriában*, s legújában a németészaki szövetségben. Ez eljárás *jegy-contingentirozasnak* nevezetik.

⁸⁾ A bankjegykibocsátó intézetek kérdésére nézve oly nagyfontosságú *Peel-Acta* tekintetében 1. *Macculloch-Tellkampff*: Geld und Banken (1859) 169. sk. és 265. f. *Schwembeyer*: Das Actien- und Bankwesen in England (1857) 102-140. 1. Gróf *Dessewffy*: Fonforgó pénzügyi kérdések (1856) VI-VH-ik levél. *Oppenheim*: Natur des Geldes 118. sk. 231. sk. 1. *St. Mill*: Principles 24-ik feje. *Wagner*: Beiträge zur Banklehre 177. sk. 1. *Ugyanaz*: Die Geld und Credittheorie (1862) 8. sk. 34.sk. 131. sk. 161. sk. 220. sk. 1. *Weninger*: Bankügy elmélete Stat. Közi. 1866. 2-ik köt.

122. §.

A bankok viszonya az államhatalomhoz, és a szabad vagy korlátozott bankalapítás különösen.

A bankügy elméletének két sarkalatos fontosságú s ép napjainkban éles discussiók tárgyát képező kérdése az, először: „*szabad és állami korlátoztól* független legyen e avagy nem: a bankok *alapítása, szervezete* és működése”; másodsor: vajjon a szabadalmas *egy-bankrendszer*, vagy pedig a *több-bankrendszer* érdemel e elsőbbséget nemzetgazdasági szempontból.¹⁾

Az első kérdést illetőleg, azok a kik a *bankszabadsági rendszernek ellenzői*, a következőkre alapítják nézeteket:²⁾ a) a banküzlet egészen sajátos természetű szédelgésre és visszaélésekre alkalmas szolgáltató üzletág, a melyet tehát állam befolyása s ellenőrzeten kívül, illetőleg az *iparszabad-*

ság elve szerint magára hagyni nem lehet, b) Követeli a státus ez ügybeni direkt intézkedéseit az, hogy a jegykibocsátási jog épen úgy mint *apénzverésé fensőbbbségi jog* tulajdonkép az álladalomé, melyet másra csak *szabadalom és kiváltságolás* alapján ruházhat, c) A jegy bankügy formális *egységét* s állami *szabályozását* indokolja az is, hogy a bankjegy nem közönséges hitelpapír (fizetési ígérmény), hanem részint jogilag részint tetteleg *pénz*, az az értékmérő és általános fizetési eszköz, mely azonban a sok-bank-rendszerrel jelleget és tulajdonságát elveszti, holott szükségkép *egységességgel*, szilárdsággal, stabilitással s autenticitással is kell bírnia, mit csak az állam biztosíthatja, sőt mulhatlanul szükséges is, hogy biztosítson, d) A státus a pénz papírjegyek sokféleségét ép oly kevésbé engedheti meg, mint a *hoszmérték*, vagy a *súlyrendszer* különbféleségét; ép oly kevésbé tűrheti a szabadversenyt a bankjegy-gyártásban, mint tűrné például azt, hogy az *akó* és a *mérő*, a hectoliter és a kilogramm meghatározása szabad concurrentia alapján történjék, e) A korlátlan bankalapíthatás és jegykibocsátás, s a vele járó sok-bank-rendszer a forgalomba hozott pénzjegyek sokfélesége, s ezek értékek megbíráhatlanságánál fogva: a nagy közönségben tévedésekre, csalárdságokra szolgálat alkalmat; szédelgésre könnyelmű speculatióra, valamint a kevésbé szemesek és együgyűek kiszákmányolására vezet, szóval igazolja az ismeretes állítást „freetrade in banking is synonymous with free trade in swindling” (szabadipar a banküzletben egyértelmű szabad iparral a szédelgésben), f) A szabad bankrendszer a gazdag s tőkehatalmas elemeknek monopolit szerez, mert kevésbé tehetősek jegykibocsátásra képtelenek, g) Mindezek nyomán nemcsak kívánatos, hanem szükséges is, hogy az államhatalom a jegybankok alapítását és felállítását *engedély-kinyeréstől* tegye függővé, egy nagy *központi banknak* (az ország különböző vidékein tartandó fiókokkal) a több-bank-rendszer helyett adjon elsőséget, továbbá a banküzlet felett szigorú felügyeletet gyakoroljon, a fundatió módjának és mérvének meghatározására befolyjon, szóval az *egy-bank-* s nem a *több-bank-renaszemek* elvét ismerje el s engedje foganatba vétetni.

Az eddigiekkel szemben a *szabad bankrendszer* védelmezői³⁾ ezekre utalnak: a) tévednek először is a státusbeavatkozás és *szabadalmas egy-bank-rendszer* szósólói,⁴⁾ hogy a jegykibocsátási jogot az állami pénzverésjoggal párvonalba helyezik. E jog ugyanis papírpénz s hiteljegyek kiadására ésszerűleg nem terjeszthető ki, mert ezek önmagukban úgy mint a nemes-ércz belső értékkel nem bírnak, s mivel ugyanily módon *váltók, utalványok, checkek* stb. forgásba hozását is a státus magának tartathatna fenn, a mit pedig ez iskola legbuzgóbb hívei sem mertek még állítani, b) A banküzlet, mint tőkékkel és követelésekkel való kereskedés, úgy ítéendő meg, mint bármely árukereskedési foglalkozás, s azért az ipar- és forgalomszabadság nagy és termékeny hatású elvéneke téren is alkalmazása indokolt és igazolható,⁵⁾ nem is érintve, hogy a legújabbban előtérbelépő *checkekben* egy minden bank által akadálytalanul használt versenytársa a bankjegynek jut érvényre, a nélkül, hogy ezt meggátolni lehetne, c) A bank-szabadsági rendszer biztosítja a pénz- és hitelmozgalomnak minden mesterkedés és állambefolyástól független organisatióját, az értéküzlet és a tőkepiacznak természetes alakulását, valamint azt, hogy a bankok nem jutnak

hitelökre és egész létökre veszélyessé váló függőségbe a státuskormánytól s a politikai élet ingadozásaitól, d) A nagy szabadalmas bankok sem képesek mindég kibocsátott jegyeiket beváltani, sőt rendszerint oly állásba jutnak, hogy *kényszerforgalmi* felhatalmazást szükségesnek, s ez utóbbinak ezernyi bakait és visszasságait hozzák az egész közgazdaságra⁵) Sőt ép a több bankrendszer legjobb biztosíték be nem válható selejtes papírpénznek a forgalomba való befészkelése ellenében, e) Bankszabadság nem jelent még *bankszédelgést*, nem korlátlanságot jegyek kibocsátásában és hitelezésben stb., sőt ép a szabad bankrendszer, a hol a bank semmiféle *mesterségestámaszra nem számíthat*, az állam által megállapított általános normatív-szabályokhoz szorosan alkalmazkodni kényszerül stb. nyújt garantiát azon visszaélések ellen, melyektől a szabadalmas nagybankok pártolói annyira félnek, f) Könnyelmű hitelezés *minden bankrendszer mellett* fordulhat elő, s semmikép sem gátolható, a saját erőire utalt bank azonban ettől már saját jólfelfogott érdekében is gondosan óvakodni fog, miután igen is bőkezű kölcsönzésekkel stb. csak önmaga hitelét rontaná le, s ön fizetési képességét veszélyeztetné. (Eltekintve azon már említett körülménytől, hogy a bankok jegykibocsátásukat tetszés szerint nem terjeszthetik ki, hanem a forgalom és szükséglet által vont körben megmaradni kényszerülnek). *Végre* g) Előnye a bankszabadságnak az, hogy a *bankok számát szaporítja*, s köztük jótékony versenyzést idéz elő, melynek folytán minden egyes bank a maga alaptőkéjének növelésére kényszerül; azonkívül pedig az egy-központi bank egyedárusági nyomása alól a pénz- és hitelpiacz megszabadul.⁶⁻⁷⁾

¹⁾ Megjegyzendő itt, hogy az itt következő fejtegetésben a vitakérdés tulajdonkép *mindég jegybankokra* való tekintetből indul ki, s hogy újabban a többi (azaz: nem jegykibocsátási) banküzlet-ágak *szabadsága* már igen kevesek által vonatik kétségbe és támadtatik meg tüzetesen. (L. magát *Wolovszkyt* is: *Le change et la Circulation* cz. művében 35. sk. és *Wirth*: *Bankw.* 582. 1.)

²⁾ Ezek közt elsősorban állanak a *Peel-Acta* szószólói, (1. ezeket fentebb) s napjainban főleg *Wolovszky*, *Tellkampff*, *Böszier*, *Rau*, *Zugschwerdt*, *Burckhardt-Bischoff*, *Wirth Miksa*, *Fictet*, *Rothschild* (James), *Boccardo*, *Macculloch*, *Gladstone*, *Helfficher*, *Walcker* és mások. L. még *Wirth*: *Bankwesen* cz. művének 150-227. 1.

³⁾ Ezek közt első sorban küzdenek *Tooke*, *Wilson*, *Fullarton*, *Chevalier Mihály*, *I. Gamier*, *Gilbart*, *Macleod*, *Courcelle-Seneuil*, *Hoek*, *Hübner*, *Mannequin*, *Coquelin*, *Vil-liamé*, *Höfken*, *Giulio*, *Lavergne*, *Audiffret*, *Faucher*, némileg *Wagner*, *Schäffle* és *Botcher*; hazánkban *Horn*, *Weninger*, *Csengery*, *Keleti*; Amerikában pedig *Carey*.

⁴⁾ Megjegyzendő itt, hogy azok, a kik a bankszabadság ellenzői: közönségesen nemcsak az állam közvetlenebb beavatkozását a bankalapítás- és kezelésbe stb. ajánlják, hanem egyidejűleg a monopol- vagy egy-bank-rendszernek is szószólói. Azért hozatik itt e két eszme egymással szorosb kapcsolatba, holott tényleg a kettő nem függ ép *szükségképen* össze.

⁵⁾ V. ö. *Hock*: *Oeffentl. Abgaben* 328-337.1. *Courcelle*: *Econ. Pol.* II. 360. sk. 1. *Weninger*: *Értek*, a *Stat. Közi.* 1866. f. 2-ik köt.

⁶⁾ Erről kimerítőbben szól *Hock* id. m. 338. sk. 1.

⁶⁾ Az utóbbi időkben hazánkban két jeles szakember, úgymint *Wodjáner* és *Weninger* közt folyt vita a bankszabadság tárgyában, kivonatilag ismertetve *Eauiz*: *A nemzetgazd. eszmék története Magyarországon* cz. m. 570-577. 1-

⁷⁾ A szabad vagy korlátolt bank rendszerre nézve l. még *Wolovszky*: *Le change et la Circulation* 1-47. 1. a *Journal des Économistes* 1864-iki folyamát, főleg pedig az 1865-ki naev francia *Bankenquête* 6 nagy köt. megjelent munkálatait (utóbbiak kivonatilag *With*: *Bankwesen* cz. m. 152-230.1. és *Tüb. Zeitschr.* 1866-ki köt. 298. sk. 1.)

**Folytatás. – Az egy vagy több bankok, azután az állam-
vagy magánbankok rendszere különösen.**

Azon (fentebb kijelölt második) kérdésre: az *egy nagy bank*, avagy a *több kisbank* rendszere érdemel-e elsőbbséget, egész általánosságban azt fel lehetni, hogy a bankszabadsági elv szószólói az utóbbi, a bank korlátozási iskola pedig az előbbi vagyis az egy, nagy központi bank rendszerét tartja helyesebbnek. A két fél *érveléseit* illetőleg, a következőkre utalhatni.¹⁾

Az *egy nagybank* pártolói szerint, e rendszernek *előnye* az, hogy az államkormányra nézve az oly szükséges ellenőrzést lehetségessé teszi; a közgazdasági tekintetben oly nagyfontosságú *érczkészlet* biztosítására alkalmasabb, krízisek idejében jobb hatású;²⁾ hogy a nagybankok válságokat, súlyosb üzleti csapásokat rendszerint könnyebben viselik el, nem egyhamar ingattathatnak meg alapjukban, *műveletkörük* mindig *átlátszóbb*, hatásuk a pénzhitel- és értékforgalomra könnyebben felismerhető; visszaéléseik tévedéseik gyorsabban megigazíthatók stb. Míg a *sok kis bank* állása, hitelérdemesége stb. a nagy közönségre nézve mindég nehezen lesz megítélhető; a pénzjegyek sok-és különfélesége, az egymásközt folyton fenálló versenyzés és súrlódásnál fogva a forgalomban zavart és fennakadásokat szülhet; nagy válságok, vagy *politikai* veszélyek idejében pedig, erőforrásaik csekélységénél fogva, az állam támogatására nem lehet, nagy nemzeti vagy közgazdasági érdekek előmozdítására vagy biztosítására nem szolgálhat.

Ezekkel szemben a *több bankrendszer hívei* a következőkre hivatkoznak: a nagy bankok többnyire közveszélyességű monopolistikai állásra vergődnek a pénz- és hitelforgalmi piacon félszeg domináló helyzetet foglalnak el,³⁻⁴⁾ sőt azt tévirányba is vezetik; nagy erőforrásaikkal és eszközzeikkel *visszaélésekre* szolgáltatnak alkalmat; a pénz és tőkemozgalomnak egy központon való megtorlódását és ez által a *vidék* érdekeinek és *hitel-igényeinek* figyelmen kívül maradását okozzák, sőt nemritkán a kormánnyal is viszonyba lépve, ennek mintegy pénzügyi ágenseive fajulnak, szolgálataik megjutalmazásául jegyeikre nézve kényszerfolyamot eszközölnek ki, s így a jegybank feladata és rendeltetésével egyenes ellentétet képző szereplésük által az egész nemzetgazd. életre káros hatásúakká válnak. A több-bankrendszert ellenben ajánlja az, hogy a hitel- és *pénzforgalom sokkal természeteseb*, a vidék és központ érdekeit egyaránt kielégítő alakulását inkább biztosítja, versenyzést, gyümölcsöző elevenséget hoz a közgazdaság s kereskedelem minden ágaiba, s monopolistikai s kényszerfolyami kedvezményeket igénybe nem vészen.

Azon kérdésre *státusbankok avagy magán(részvény)bankok* czélszerűbbek-e, a következő felelet adható: .

A *státusbankok*⁵⁾ mellett, azokon kívül mik az egy nagy bank rendszer tek. megérintettek, az szokott felhozatni, hogy nem nyereszkeségi czélra, hanem a közérdek tektből szoktak alapíttatni, a műveleteikből eredő haszon az *egészre* háromol, s több biztosságot nyújtanak az iránt, hogy

szédelgés, könnyelmű hitelezés stb. nem fog ápolásra találni. Erre azonban a *magánbankok védelmezői* azt jegyzik meg, hogy az állított biztosság és nyereség csalékony és képzelt, hogy a kormányok pénzkibocsátási jogukkal rendszerint visszaélnék *s nem ellenőrizhetők*; a bankvezetés felelőssége nem vonható; a kormány az intézet hitelét és vagyonát más nem gazdasági czélokra használja fel, kitűnő szakférfiak az államnak rendelkezésére ily tekintetben nem állanak; válságok, politikai bonyodalmak idejében pedig a státusban az állam pénzügyeivel való szoros kapcsolatánál fogva, el láthatlan közzgazdasági zavarok és visszásságoknak válnak kútfejeivé. Ide járulván, hogy a *részvénybank*, ha helyesen van szervezve, s tartozásainak mindég pontosan megfelel, az államot érő minden esélyektől ment marad, sőt ép azért mert független, még finanziaális irányban is jótékonyul hathat a baj és bonyodalom *korában.*)

¹⁾ V. ö. *Wagner*: Beiträge zur Lehre von den Banken (1857) 226-239.1. *Ugyanaz*: Zettelbankgesetzgebung (1870) 14. sk. 1. *Wenzelburger*: id. műv. 131. sk. 1. 550. sk. 1. *Oppenheim*: Natur des Capitals (1869) 240. sk. 1. *Batbie*: Nouv. Cours (1866) I. köt.389. sk. 1. *Villiaumé*: Traité I. k. 220. sk. 1. (a már másutt idézettekén kívül).

²⁾ A krízis *előtt* jelesen azért, mivel discontója sokkal irányadóbb az egész üzleti világra; a krízis *alatt* pedig azért, mert hitele szélesb körben van s ismereteseb (Koscher).

³⁾ S azért, ha valami nagy hibát követnek el, az *egészet* megrendíthetik.

⁴⁾ L. még *Garnier*: (Traité d'Econ. Pol. 553-ik §.) helyes figyelmeztetését.

⁶⁾ Melyek természetesen *szabadalmas* bankok szoktak lenni. L. még *Oppenheim*: id. h. 240. sk. 1. és *Hock*: id. m. 342-343. 1.

⁶⁾ Legújában egy fiatal hazai író (Mudrony Pál) a státus- és nemzeti bank eszméjének egybekötésére alapított *egy* sajtószzerű *magyar állambank tervzetet* tett közre (Magyar köztársasági Bank ez. alatt), melyet azonban naiv eszmeifuttatásnál egyébként alig lehet nevezni.

124. §.

Következtetések, különös tekintettel a jegybankok helyghelyes szervezetére s bel ügyvitelére nézve.

Az előrebocsátottakból levonható *eredmények* a következők: a) Valamint a közzgazdasági élet minden köreibben úgy a bankok szervezete és üzletében is a szabadság és szabad mozoghatás elve a legtermészeteseb, sa helyes fejlődés iránt legtöbb biztosítékot nyújtó, minek *folytán a tudomány szempontjából* sem az állambankok, sem az egy nagy bankrendszer, sem a szabadalmas bankok védelmére nem kelhetni, b) Tekintettel azonban a *gyakorlati életnek* adott viszonyok körülmények közti igényleteire, a népek különböző műveltségfokára, s politikai s közzgazdasági helyzetére: a bank-szabadsági elvnek (jelesen a jegykibocsátást illetőleg) *megszorítása*, valamint az *egy bankrendszer* nem föltétlenül elvetendő,¹⁾ sőt indokolható ott, hol a bankszabadsággal való helyes élésre a nép még nincs megérve, a nemzeti jellem szédelgésre, merész üzletekre nagyon hajlandó, a hitelügyi stb. törvények még tökélyetlenek, vagy fontosb politikai tekintetek követelik egy időre a szabadság szabálya alól a kivételt. Úgy, hogy szorosan practikus szempontból egy *absolut jó és helyes*, azaz: mindenütt és mindenkor sikerrel alkalmazható bankrendszer tulajdonkép nem is gondolható.²⁾

g) Kétségtelen az, hogy a forgalmi élet fejleményei bankszabadság mellett is centralizáló iránylatokat emelhetnek érvényre, jelesül akként, hogy nagyobb erőforrásokkal működő s nagy tekintélynek örvendő intézetek *tettleg* az egész jegy-üzletet magukhoz ragadják, d) Nem szükségéi bizonyítást az sem, hogy a forgalmi életre nézve a bank pénz papírjegyeinek *egysége*, formai *ugyanazonossága* igen nagy előny, s hogy azért még a bankszabadság rendszerénél is igen kívánatos, hogy egysége a bankjegyeknek biztosíttassék, a mi lényegileg nem is igen nehéz feladat s úgy eszközölhető, hogyha egy *központi jegykészítő hivatal* állítatik fel, a mely az egyes bankoknak az általuk beadott biztosíték stb. arányában a közös minta szerint készített jegyeket kiszolgáltatja.³⁾ e) Ezzel némi összefüggésben áll azon némely szakemberek által legújabbban megpendített eszme, hogy a bankügy szervezete leghelyesebben a *föderatív* elvére volna alapítható, jelesül oly képen, hogy az állam terjedelmének és népességének megfelelőleg,⁴⁾ több, kisebb-nagyobb, de egymást mindég corrigáló s maguk közt kapcsolatban álló bankok léptetessenek életbe; mely alapon a pénz- és hitelközvetítési üzlet egy mind a szabadsági[és decentralisativ, mind az egységi s öszpontosítási érdekeknek megfelelő szerves *egésszé* alakulhat.⁵⁾

A mi pedig azon főbb *irányelveket* illeti, melyek az *államhatalomnak a bankok irányábani magatartását szabályozzák*; továbbá a bankok *igazgatásában* az evvel megbízott *közegek* által kiváltkép szem előtt tartandók lesznek, a következők emelendők ki: a) Banktársulatok keletkezése a kormány s törvényhozás által se ne akadályoztassák, se elő ne mozdíttassák.

b) Az *engedélyezési* rendszer nem föltétlenül pártolható, s jól helyettesíthetetik egy a bank alapítását, szervezését, stb. lehetőleg kimerítőn szabályzó általános *normatív törvénynek* (mely azonban csak a formai és nem a materiális határozatokat tartalmazza) alkotása által.

c) A korlátlan szavatosság elve (más helyütt kifejtett okoknál fogva) nem alkalmazható, ellenben szédelgések, s helytelen ügyvitel akadályozásául a bankigazgatóság a *publicitás* legszélesb mértékbeni alkalmazására hetenkénti kimerítő és hü kimutatások közlésére stb) nem különben eljárásérti szigorú (személyes) *felelősségviselésre* kényszeríttessék; csalárd mérlegkészítés, az alapszabályok megsértése, stb. pedig könyörtelenül büntetessék, d) Egy külön *bankfelügyelő bizottságnak* vagy hatósági közegnek joga legyen a bank eljárása, könyvei, üzletviteli módja felől bármikor tudomást szerezni, e) Kivételes kedvezményeket a státus bankoknak ne nyújtson, az *anyagi ellenőrzetet* illetőleg pedig tartózkodjék olymértvü beavatkozástól, mely tovább menne mint szükséges, hogy a nagyközönség rősz akarató vagy könnyelmű károsítás ellenében megőltalmaztassék.⁶⁾

Tekintve végül a bankok helyes *bél ügyvitelének föltételeit és kellékeit*,⁷⁾ ezek a következők: a) Bizassék a bank igazgatása mindenkor szabadon választott alapos szakértő és feddhetlen jellemű egyénekre, b) Ne bocsátkozzék a bank soha kárveszélylyel járó üzletekbe; gondoskodjék, hogy tőkei elhelyezésének módját s a különböző *bankértékeknek* (activáknak) egymáshoz! viszonyát jól megállapítsa, fizetési teljesítésében fennakadások soha elő ne forduljanak; a különböző üzletekben hasznosítandó erőforrásai közt kellő arány és egyensúly létezzék; a netán előfordulandó veszteségek könnyebb viselhetésére illő nagyságú *tőrs-alap* mindenkor készen álljon⁸⁾

stb. c) A bank *üzletkékének nagyságát* illetőleg, ez mindég a foganatba veendő műveletek és azazokkal járó risiko szerint igazodik. Tisztán leszámítolási bank vagy záloglevélintézet például (viszonylag) igen csekély, egy *credit-mobilier-féle* iparbank nagy tőkét szükségei; míg másfelől jogbiztonságnak, jó törvénykezési rendszernek, tőkélyes adósi és hiteltörvényeknek stb. örvendő országokban kevesebb alapérték is elég, ellenben az azokat nélkülöző államban az átlagosnál jóval nagyobb tőkére fog mindég a bank szorulni, d) Ugyan ez elvek irányadók a *tartalékalap* (Reservfond) valamint azon részletre nézve, mely évenként a tiszta jövedelemből dotatióként amaz alapba tétetik; mindez intézkedésekben jólszervezett *biztosító intézetekben* követett eljárás és üzletszabályok szolgálhatván sinórmértékül.⁹⁾

¹⁾ *Schäffle* itt azt jegyzi meg: „szabad fölvetni azt a kérdést is, vajjon a *hitelen* alapuló kereskedési tárgyak (követelések, pénz papír stb.) *különszerű* természete nem tesz e megengedetteké bizonyos megszorításokat és szabályozásokat, melyek a közönséges árutárgyaknál teljesen fölöslegesek!” s hozzá tehetjük, hogy maga *Golden és Tooke* sem voltak barátjai a teljes korlátlan jegybank-szabadságnak 1. *Tooke: History of prices* III. köt. 206. *Wolovszky: Le Change* stb. 20-29. 1. *Walceer: Science of Wealth* (1868) 257. 1.

²⁾ Hasonló felfogás legújabbban *Roschernél* (*Ansichten der Volksw.* 394. 1.), *Wenzelburgernél* (id. h.), a francia *Lavergné-nál*, *Wirthnél* (*Bankwesen* id. h.) *Villiaménd* (*Traité* stb. I. köt. 237. sk. 1.) sőt magánál *Wagner* Adolphnál (*Zettelbankgesetzgebung* stb. 11. sk. 1.) L. még *Tüb. folyóirat* 1864-ki köt. 501. 1. 576. és 726. 1. és *Journal des Économistes* 1864-ki foly. 489. sk. 1.

³⁾ Ezt legújabbban (1870. aprilhó) czélba veszi egy törvénytervezet, mely az *éjszknémet szövetségben* fennálló jegybankok tektb. javallja ez elvet foganatba vétetni. 1. még *Hock* *Abgaben und Schulden* 328.1.

⁴⁾ Ez eszmét már 1848-ban a híres *Rossi* pendítette meg a nemzetgyűlésen; később fölvette *Léonce de Lavergne* s 1. *D. V. Schrift* 1857. foly. III-ik füz. 314. sk. 1. Megjegyzendő egyébiránt, hogy a bankföderáció elve teljesen megfér a bankszabadság rendszerével, sőt még a jegyeknek azonosságát se föltételezi szükségkép, a mennyiben (föltéve mindég, hogy jó és beváltható bankjegyeket hoz minden bank forgásba) *jegy-kiváltó* intézetet tarthatnak maguknak közösen.

⁵⁾ Azt is mondja maga *Wagner*: „És waltet, vollends in Geld und Creditsachen, ein stark *centralistiacher Zug* ob, und dann knüpft man bei jetziger Einführung der Bankfreiheit doch an die geschichtlich gewordene und vorhandene Stellung der grossen Zentralbanken an.” stb. (1. *Annale: Zentralbankgesetzgebung* cz. m. 21. 1.) Ep így köztudomású dolog, hogy a nagy francia bank-enquète szinte az egybankrendszer mellett nyilatkozott nagy többséggel 1. *Tüb. Zeitschrift* 1866. d. 298-328.

⁶⁾ Hogy az állam a jegybankoknak engedett jegy kib. jog megadásáért, (mely tulajdonkép felhatalmazás arra, hogy a közönségtől egy nem szabadakaratu s nem kamatozó kölciönt vehessenek fel) azoktól valami ellenszolgáltatást követelhet-e _ vagy sem: vitás kérdés. Némelyek igenlőleg felelnek, s mellettök szól némileg a praxis is; mások tagadják arra utalva, hogy ez egyenesen communisztikus elv; 1. *Wirth: Bankw.* 581. 1. *Hock: Oeff. Abg.* 336. sk. 1.

⁷⁾ *L. Wagner: Rentschnél* 80. sk. 1 és *Zettelb.-Gesetzgebung* 24. sk., 155. sk., 324. sk. 1.

⁸⁾ *L. Hock: id. m.* 315. sk. 325. sk. 1.

⁹⁾ Ezekon kívül: a) a bank főbb üléseiben egy felügyelő államhivatalnok jelenhessék meg; a nélkül azonban, hogy a belügyviteli dolgokba elegyedhetnék, b) A polgárok teljes szabadsággal bírjanak a bankjegyeket el- vagy el nem fogadni, állami kénysernek hely nem adatván, c) Saját részvényeit vagy kötvényeit kölcsönöknél *zálogként* elfogadni ne legyen megengedve a bankoknak, mert ez az *agiótagot* fokozza, s üzéreknak alkalom és mód nyújtatik, ugyanazon tőkével két vállalatban részesülni, d) A bank ügyeinek fővezetése a közgyűlés által szabadon választott igazgatóság és korm. tanács kezeiben legyen, és pedig *szigorú felelősség* kimondása mellett.

125. §.

Földhitelbankok.

A jegybankokon kívül, melyek mint láttuk tágasabb értelemben véve *szintén hitelintézetek*, igen jelentékeny hely et foglalnak el az újabbnak i népek gazdaságában; a tőkések és tőkét szükségelők közt bizonyos *speciális cselből* közvetítő, azaz: meghatározott *külön feladatot* szem előtt tartó azon hitelintézetek, melyek földhitelbankok, iparbankok és népbankok nevezete alatt ismeretesek.¹⁾ Ezekről egyenkint a következők jegyeztethetnek meg.

A *földhitelbankok* (*Bodencreaitbanken*, Banques foncières).²⁾ Ezek a jelzalog! vagy *ingatlanokra*³⁾ kölcsönző bankok fő nemét képezik, rendszerint részvény vagy társulati vállalatként működnek,⁴⁾ vagyis részvények alapján beszerzett tőkével, de nyereség tekintetéből tesznek szolgálatokat a földbirtoknak és mezőgazdasági érdekeknek. *Szerkezetük a következő:*⁵⁻⁶⁾ a) megalakulván a társulat, tőkéjéből a hozzá forduló földbirtokosoknak, azon óvadékok mellett, melyeket a földhitel-egyesületek is szem előtt tartanak⁷⁾ kölcsönöket nyújt, a zálogul lekötenő tehermentes jószág értékének fele vagy kétharmadáig, b) A kölcsön vagy *kézpénzben*, vagy intézetileg kiállított s kellőképp biztosított *záloglevelekben* adatik, mely utóbbiak névre vagy előmutatóra szólnak, meghatározott kamatot hoznak, s bizonyos évsor lefolyta alatt vagy kisorsolási utón, vagy kitűzött határidőkben a banktól visszaváltatnak.⁸⁻⁹⁾ c) A kölcsönkapott tőke az adós által vagy egyszerre (s ez a szabály) vagy részletenkint s évi járadék okban fizetik vissza.¹⁰⁾ d) Bankjegyek kibocsátási jogával a földhitelintézetek rendszerint nem bírnak, s azért műveleteiknél az ország jegybankja vagy bankjai által kibocsátott pénz papírral élnek, e) Szélesbe vált újabban a földhitelintézetek üzletköre az által, hogy jelzalogilag fennálló tőkekövetelések magukhoz váltásával, tartományok községek stbnek irányában nem-jelzalogi természetű *előlegek nyújtásával*, kamatozó *pénztárjegyek* kiadásával, folyószámlái üzlettel, értékpapírokra előlegezéssel is foglalkoznak, sőt mi több földbirtok *adás-vevése*re, nagyobbyszerű mezőgazdasági vállalatok kivételére, telekj a vitásokra stb. is kiterjesztik működésüket.¹¹⁾ f) *Belügyvitelők* és igazgatási szervezetők általában a *részvény társulatokéval* egyenlő; az állam irányában pedig oly állásban jelenkeznek, hogy papírjaik (zálogleveleik) mint kellő biztossággal járó értékjegyek, árvaegyen elhelyezésére, óvadéki pénzek letételére alkalmasaknak nyilvánítatnak, súlyosb illetékiadó alól felmentetnek, szigorú és sommás bírósági eljárás jótéteményében részesülnek stb ; míg másfelől helyes hypothekális és adósi törvényeket, olcsó és kevés formaszereúséggel járó törvénykezést, publicitást stb. szükségének, s akkor működhetnek teljes sikerrel, hogyha az állam és magánhitel szilárd alapokon nyugszik, s az ipari és gazdasági élet válságok vagy rázkódtatások által nem látogatattik.¹³⁻¹⁵⁾

¹⁾ A különbség bankok és hitelintézetek közt egyebek közt tárgyalatik *Stein* által Jahrbuch der Gesetzkunde (1862) 135. sk. 1.

²⁾ Az ezekkel rokonjellegű szendeltetésű *földhitelegyesületekről* már fentebb volt szó 350. sk. 1.

³⁾ Tehát épületek, házak, telkek stb-re.

⁴⁾ Némely államokban *státus-intézetek*, tehát mint állambankok szerepelnek.

⁵⁾ L. ez intézetekre nézve a 349-ik lapon idézett munkákon kívül még különösen Oppenheim: *Natur des Capitals* (1868) 275. sk. 1. Barre: *Du crédit foncier* (1850). Molszky: *La mobilisation du sol* (1839). *Wirth*: *Bankwesen* 377. sk 1:

⁶⁾ V. o. a francia *Crédit foncier*, a bécsi és prágai „*Bodencreditanstalt*”, a brüsseli *Union*, s a nemet e nembeli intézetek alapszabályait.

⁷⁾ Péld. első helyrei betáblázási biztosság alapján.

⁸⁾ E záloglevelek 100, 500, 1000, 10,000 forint vagy frankról szólnak; felmondhatók és felmondhatlanok, sőt néha oly kötvények alakjában is jelenkeznek, a melyek sorsjegyek módjára, a kihúzásnál különdíjjal fizettetnek vissza. (Ez utóbbi főleg arra czéloztatván, hogy a tőkések minél inkább édesgettesenek ily papírok vásárlására.)

⁹⁾ A záloglevelek megvásárlói rendszerint oly tőkések, kik pénzüket nem ép nagy de biztosan kamatozó papírba fektetik. A záloglevelek gyakran név-értéküknél alacsonyabb folyamórán szereztetnek meg a capitalista által, a mi annyiban lehetséges, hogy a záloglevél *percentje* az uralkodó általános kamatlábnál valamivel alantabb áll, miután, ha a bank nagyobb százalékot kívánna, a földbirtokosok másutt keresnének kölcsönöket; a pénzember pedig, ki a záloglevelet megveszi, s pénzét az uralkodó kamatláb szerint kívánja jövedelmeztetni, nem adhatja meg a záloglevél név-értékét. így például, ha 5 percents záloglevél veendő, midőn a kamatláb 6%, a 100 for. szóló záloglevélért a tőkés 85 frtnál többet nem igen ad, *ha csak a különös biztosság*, vagy az egyéb módoni *pénzelhelyezés* nehézsége őt arra nem indítja. — A felkölcsönző földbirtokosra egyébiránt ama 85 forint nem kecsgetető, mert neki a 100 for. névértékben kapott záloglevélért kell például 5½% kamatot fizetni, holott tényleg már 85 forint után fizeti a kamatot.

¹⁰⁾ S pedig úgy, hogy az évi részletben rendszerint az adósság-törlesztési (amortisationális) quota is bennfoglaltatik. Például a 6¾%-ben, melyet a magyar földhitelintézet adósa ennek fizet 5½% kamat, 1% törlesztési részlet, és 1/3% intézeti kezelési költség fedezeti része. Ilymódon 31-35 év alatt az egész adósság letisztáztatik.

¹¹⁾ V. ö. *Janszky*: *Die oesterr. ung. Werthpapiere* (1869) 130. sk. 1.

¹²⁾ L. még *Gamier*: *Traité d'Écon. Polit.* XX. fejr. 8-ik §.

¹³⁾ A földhitelbankok fölünye a földhitelegyesületek fölött abban is rejlik, hogy összeadott tőkéjükben még nagyobb biztosságot nyújtanak, igazgatásuk és működésük erélyesebb és üzletszerűbb; főleg pedig a kölcsönt készpénzben fizetik ki, mit a földhitelegyletekjobbára nem tesznek, 1. *Wirth*: *Bankwesen* 391. 1.

¹⁴⁾ A mezőgazdasági hitel azon neméről, mely *mozgónak* (credit mobiliernek) neveztetett el újabban, 1. *Zeulmann*: *Landw. Creditanstalten* §§. sk.L., mely utóbbi munka a tetteleg fennálló földhitelintézetek s bankok rövid ismertetését is nyújtja.

¹⁵⁾ L. e §-hoz azokat, mik fentebb a 347. sk. lapokon a földhitelről s földhitelintézetekről általában mondtattak.

126. §.

Nagy iparbankok.

A hitelintézetek egy másik nagyfontosságú nemét szemléljük nap iáinkban a *nagy iparbankok* (Credit mobilier) című (rendszerint részvénytársulati) vállalatok, illetőleg intézetekben.¹⁾ A nagy iparbankok célul tűzik ki maguknak *nagybbszerű pénzműveletek és vállalatok létesítését, vag y támogatását*;¹⁾ jelesül úgy, hogy részvénytársulatok alapítását átalakítását, consolidate iát közvetítik, *értékpapírok nagybani adásvevésével* foglalkoznak; alkalmilag terjedelmesb áru- és szállítási üdéseket is foganatosítanak, ezenkívül pedig (kivételével rendszerint a pénzjegykibocsátásnak) a közönséges bank- és hitelműveleteket is gyakorolják. Az iparbankok *szervezete* általá-

ban a bankári üzletet vivő részvény vállalatokéval egyforma, s azért bővebb ismertetést nem szükségei; a mi azonban e *bankóriásoknak jelentőségét*, ezélszerű vagy czélszerűtlen voltát illeti, erre nézve elágazók a vélemények, így jelesül igen sokan vannak (s tekintélyes practikusok épúgy, mint nemzetgazd. írók) kik ez intézeteket egyenesen *kárhoztatják*, utalván arra, hogy általuk a mintaképjükül szolgáló s 1852-ben (Pereire által) alapított párisi „*Crédit mobilier*” példájára, a szédelő speculáció sa börzeüzélet szomontó mértékben kifejesztetik; az ipari vállalkozás s a solid kereset részint csalárd, részint merész tervelők és üzerek játékszerévé törpítettik; az improductiv és a lotteria-játszási szenvedélyt, meg a hirtelen munkanélküli meggazdagodás-vágyát fokozó actia- és ígervényi papirokkal való foglalkozás, *mint valódi kórmirigy* a társadalom még alsóbb osztályaiba is beleplántáltatik, az egész ipari és forgalmi életet alapjaiban veszélyeztető *krízisek* majdnem állandóvá, permanensekké tétetnek; végre arra is szolgáltatik alkalom, hogy segélyükkel a gazdagok és szemesek az együgyü könnyenhívő és vigyázatlan kis polgárokat formailag kizsákmányolják, a biztos de szerényebb jövedelmet nyújtó elhelyezésbenlévő tókék onnan kivonatnak s szédelő vállalatok felé édesgettetnek. a szabad verseny és concurrentia, ipar és üzlet terén, lehetetlenné változtatik, s a vagyoni egyenlőtlenség, a pénzembereknek a többiek feletti nyomasztó uralma, a legveszedelmesb nemű monopolismus meghonosodása mozdíttatik elő.³⁻⁴) Ezekkel szemben az iparbankok *védelmezői* a következőkre utalnak:

a) a korunkban annyira kifejlett associatió rendszere a kis tókéknek összegyűjtése és egy célra irányzása által ez utóbbiaknak a nagy tőke haterejét szerzi meg; arra azonban, hogy ez elértessék s a kis tőke nagy vállalatokra is képeessé váljék, bizonyos *előleg conciliait vállalattervek* szükségesek, a mit ép az iparbankok tűznek feladatul maguknak, úgy, hogy ereszen mint igen nagy szolgálatokat tevő *kezdeményezési közegek* szerepelnek.

b) Kétségtelen, hogy igen sok vállalat létezik, mely oly széles tőkebásist, oly sokoldalú szakképzettséget, s oly üzleti messzelátóságot követel, s e mellett akkora koczkázattal is jár, hogy alig tehető fel, hogy az *másként sikerrel vitethessék*, mint csak ezen az alapon szervezett nagy hitelbankok által, melyeknek mindezen erőeszközök teljesen állanak rendelkezésére, c) A credit-mobilier-bankok, czélszerűen vezetve, ügyes és solid üzletemberek igazgatása mellett annyiban is jótékonyul hathatnak, hogy az eddig majdnem kényuralmat gyakorlott *pénzfejedelmek monopolját megtörik*, a nagy speculatiót egyes börze-crösusok kezeiből kiragadják, a tőke és pénz természetes szabályszerűbb mozgását elősegítik, d) *Financiális* tekintetben is hasznos szolgálatokat tehetnek az államhatalomnak, mint mindenhai hatalmas tőke- és erőgyűjtési közegek, melyek közbenjárásukkal nem egy, az országra nehezedő bajt enyhíthetnek.

E szerint különösen czélirányosok lesznek ilyféle hitelbankok oly országokban, hol a privát-vállalkozási szellem még fejletlen, s csak öszpon-tosítási impulsusokra jönnek az emberek mozgásba (p. o. Franciaország), valamint ott, a hol (mint például az osztrák-magyar birodalomban) sok mulasztás gyorsan pótolandó, az erők és tókék egyesülése hatályosb rugókra, a gazdasági fejlődés nagy vállalatok általi előmozdításra, *tervszerű és concentrail* támogatásra szorul, f) Nem kell végre szertelen elszaporodá-

satol ezen intézeteknek tartani azért, mert a *tartós jövedelmezőség* náluk kétséges és a risiko, melylyel üzleteik nagy része jár, oly nagy, hogy a pénzemberek ily intézetek alapítására magukban különös ösztönt, bizonyos ponton túl, soha sem fognak érezni!⁵⁻⁸⁾

¹⁾ L. ezekre nézve D. V. Schrift 1856. foly. IV. füzet. *Oppenheim*: Natur des Capitals 1. 28b. sk. 1. *Tegoborszky*: Essai sur le Credit mobilier (1856. Bruxelles). *Noback*: Encyclopädie stb. Banken szó alatt. *Bluntschli*: Staatslex. „Anonyme Gesellschaften” cikkben. *Tooke*: History of prices VI. köt. 104. sk. 1. *Wir th*: Bankwesen 373. sk. 1. *I. Garnier*: Traité XX. fejt. 7. §. *Auerbach*: Das Gesellschaftswesen stb. (1861) 189. sk. 1. *Stein*: Lehrb. 324-326 1. *Rössler*: Gr. 365. sk. 1.

²⁾ Miért legújabbban: *Gründer-Banken-cknek* is nevezik.

³⁾ Jól mondja *Karvossy*: „Sokszor ily intézet, minekutána valamely vállalatnál a tejfölt leszedte, azt cserben hagyja és másfelé fordul; másfelől jó részben csak mesterkéltnél üvegházserű productió az, a melyre ily bankok impulsust aduak. *Schäfte*: pedig azt jegyzé meg róluk: „Nach allgem. volksw.Gesetzen ist anzunehmen, dass das Eingehen auf so verschiedene und grossartige Unternehmungen über die Kraft selbst der mit dem grössten Kapital und grösster Intelligenz ausgestatteten Gesellschaften hinausreicht, daher die Crédit-Mobiliers, an einer der gefährlichsten Klippen, an dem *Zuviel-Untemehmen* zu scheitern stets bedroht sind.” Megannyi aranyzavak, melyek szomorú igazoltatásokat 1856/72-ben Németországban, s legújabbban (1869) Ausztriában lelték.

⁴⁾ Határozott ellenségük ez intézeteknek egyebek közt *Tellkampf*, a ki alapítóikat egyenesen fenytő eljárás akarja vétetni, azután *Wirth* (id. h.) *Sehieobemeyer* (id. munk. 52. sk. 1.) *Nouette-Delorme* (Le crédit mobilier et ses voleurs ez. könyvb. 31. sk.

⁵⁾ *Stein* szerint: „Die Aufgabe der Creditanstalten ist die Störung der Creditordnung aufzuhalten indem sie die Actien, deren Werth durch andere, als die in ihrer Ertragsfähigkeit liegende Ursache gestört ist, kauft, und wieder verkauft.

⁶⁾ Az itt mondottakból kiderül továbbá az is, miért nevezték el ez intézetek magukat: *Credit mobilier* (mozgóhiteli) intézeteknek, jelesül, mivel nem *maradnak meg* egy vállalatnál, hanem egyikről a másikra vetik magukat, s ha az egyiket virágzásra hozták, annak részvényeit nagy áron eladván a befolyt pénzt ismét új vállalatba fektetik, részint azért, mivel kibocs. kötvényeik alapját *ingó vagyon*, t. i. állam és egyéb értékpapírok képezik.

⁷⁾ Tekintettel egyébiránt ez intézetek veszélyessé is válható voltára, feledata leend a törvényhozásnak és kormánynak azokra nézve *oly felügyeleti és ellenőrzeti szabályokat* alkotni, melyek visszaéléseik hatályos akadályozására alkalmasak. L. *Auerbach* -Das Gesellschaftswesen sk. 1.

⁸⁾ A bankalapítás korunkban valódi *mániává* válván, napról-napra új és új banktervezetekkel és bankreformi eszmékkel találkozunk. így jelesül a nagy bankok terén (a hatvanas évek elején) célba vétetett némelyek által egy nagy *központ bank-egyesület* alakítása, mely valamennyi hitelintézetek centrális közege, mint valódi *bankok-bankja* volna hivatva működni, internationalis vállalatokat alapítana, s egyebek közt oda is hatna hogy minden polgárosult országban egyforma pénz hitel és forgalmi szabályok juttassanak érvényre. Egy másik már valamivel gyakorlatibb és kívánatosabb reform volna az, mely szerint bizonyos helyen vagy vidéken lakozó üzletembereknek: a nagy iparbankok támogatása, maguk ez üzletemberek associatiójára alapított *solidaris jótállása* által lenne megszerzendő. – Ismét egy más és sajátos bankterv az, melyet 1848-ban *Proudhon* „banque du peuple” (népi bank) czime alatt hozott javaslatba, s később *Bonnet* által „banque d'échange”-nak kereszteltetvén, hitel és bankműveleteit *pénzeli* közvetítés nélkül, vagyis direkt áru- és jószágcsere s adásvevés alapján vette foganatba, azonban nem soká állott fen. Mindezen tervezetek egyébiránt hangosan szóló bizonyítványai annak, hogy valamit a közigazdasági élet egyéb ágaiban, úgy e téren is éreztetik szüksége bizonyos *reformnak* s újjá-alakulásnak, csakhogy azon *forma és alap* iránt nincsen még határozott nézet és megállapodás az elmélet és a praxis emberei körében, a mely szerint e reform tényleg és sükkrel keresztül viendő volna.

127. §.

Népbankok, vagy kisipari hiteltársulatok.

A nagy tőkések és pénzemberek eddigi majdnem kizárólagos társasulással szemközt újabb időben a főleg tőke- és hitelhiány miatt súlyos állású kis-iparosok kézművesek és munkás-osztályok is kezdek érezni szükségét szorosb *egyesülésnek* és sorakozásnak.¹⁾ E mozgalomnak egyik örvendetes gyümölcse az úgynevezett *népbankok* (Vorschussvereine), melyek alatt: „munkásoknak és kis-iparosoknak²⁾ az üzletükhöz szükségelt tőkék és hitel lehetőleg gyors és olcsó megszerzésére ezéldő, és az *önsegély és a solidaritás* elvére fektetett egyesületeit” értjük. A népbankok eszméje Angliából ültetett át, főleg Németországba, a hírneves reformer *Schulze-Delitsch* által, s az intézmény rövid idő alatt annyira meghonosodott és elterjedt, hogy jelenleg népbankok már minden polgárosult államban nagy számmal léteznek, sőt Schulze hazájában közel *ezerre* megy fel a számuk.

A népbank lényege abban áll, hogy az alsóbb munkás-osztályok hitelhiányán az által segít, hogy a bank hitelszükségelő tagjai *öszhitelüket az egyes tag* hitele helyébe teszik, s egyesített társulati hitelük alapján a *tőkésék* bizodalját megnyerik. – *Szerkezetét* pedig ez intézeteknek illetőleg, ez azon elvre van fektetve, a) a banknak minden tagja lehet, a ki egyszerre vagy heti, vagy havi részletekben bizonyos kis összeget befizet, amely neki kamatoz és az intézet irányábani hitelgényeinek, bázisát képezi; b) melözve minden *állam-segélyt* vagy alamizsnát, szorgalom és takarékoság utján szerzik meg a beteendő összegeket, tehát a *polgári Önbecsérzet és as önsegély* (Selbsthilfe) eszméje által vezéreltetnek.³⁾ c) A kicsinyenkint felgyűlő betételek a banküzleti tőkét képezik, mely utóbbi azonban más, ép a fokozott társulathitel alapján kölcsönvehetett tőkékkel szaporodik, tehát hatályosba is válik, d) Az intézet által fővett kölcsönért a tagok összesen és *solidáris módon* vállalnak *szavatosságot*,⁴⁾ s azért, miután a *kölcsönt kapók és adók* egyúttal részesei és tagjai a banknak, az intézet nyeresége és vesztesége (illetőleg risikója) is mindnyájukra nézve *közös*, a mi ép a legpontosb s legszemesb ügyvitelnek biztosítéka. e) A bank igazgatása és ügyvitele egészen a tagok (illetőleg az ezek által választott és megbízott kartársak) kezében van, kik az illető szolgáltatokat rendszerint ingyen vagy igen csekély tisztetdíj mellett teljesítik, minek folytán ügyviteli költségei jelentéktelen mérvre szállíthatnak le.⁵⁾

A népbankok ellentétben az actia vállalati bankokkal, melyek *tőke-társasulatokat* képeznek, egyszerű *personal* társasulatoknak tekintendők, részvényjegyek és pénz papír kibocsátása nélkül működő kicsinyben) *deposithankok*; a modern társasulási mozgalom legszebb vívmányai, s valóban humanitárius intézetek, mert az alsóbb osztályok mind erkölcsi, mind anyagi fölemelkedését könnyítik, a polgári osztályok erősbedését elősegítik, a takarékoságot, szorgalmat, erőfeszítést ápolják és fokozzák, végre politikai tekintetben az *önkormányzati* képességet s tapintatot is hatályosan fejlesztik. – Megannyi bizonság arra, hogy ez intézmény a *sociális kérdés megoldására* czélzó minden egyéb (fentebb ismertetett) intézményekkel a

a termelési és fogyasztási egyletekkel, a kölcsönös segélyzési munkás-társasulási szövetségekkel stb. jelentőség tekintetében egészen egyenlő vonalon áll, tehát azon institutiók közé sorolandó, melyeknek fejlesztése és terjesztése az állam és a társadalom első feladatai közé tartozik.⁶⁾

Legújabbban a népbankok eszméje a mezőgazdasági körökben is élénk figyelmet költött, s ilyenmő intézeteknek a *kis pór-gazdák* érdekében való életboléptetése több oldalról hozott indítványba.⁷⁾

¹⁾ V. ö. *Schulzedelitsch*: Vorschuss- und Creditvereine als Volksbanken (1855. ui kiad. 1868.) *Ugyanaz*: Associationsbuch für Handwerker (1853) és Arbeiterkatechismus (1863). *Horn*: Caisses syndicales (1867). *Vigano*: Les banques populaires (1866). *Batbie*: Le credit populaire (1863). *Pfeiffer*: Genossenschaftswesen (1863) *Véron*: Les associations ouvrières (1865). *Wirth*: Bankwesen 545-560.1.

²⁾ Kik anyagi létezhetőségük alapját lényegileg *személyükben, munkaerejükben* bírnák, s tőkével nem rendelkeznek.

³⁾ E betételi rendszer bizonyos tekintetben *kényszertakarításnak* jellegét viseli magán, de ép azért erkölcsi hatásaiban és következményeiben felette jótékony.

⁴⁾ E szavatosságot némely szakemberek nem korlátlanak (unbeschränkte) hanem csak korlátoltnak akarják (p. o. legújabbban egész határozottsággal *Wirth*: Bankwesen ez. műnk. 549. sk. 1.); azonban a népbank nagy kezdeményezője Schulzedelitsch egyenesen a korlátlan szavatosság elvét kívánja alapul vétetni. (Gesetzgebung über Erwerbsgenossenschaften pag. 67. sk.)

⁶⁾ Ily népbankok szervezése és ügyvitelére nézve egyenes utasításokat tartalmaz *Schulzedelitsch*: Vorschussvereine cz. munkája.

⁷⁾ A társulás-ügy legislatorius körébe tartozó ez intézetek állását külön *torvények által* biztosítani látjuk legújabbban Európa több államában. Erre vonatkozólag ismét nagybecsű szakmunka *Schulzedelitschtől*: Die Gesetzgebung über Erwerbs- und Wirthschaftsgenossenschaften (1869), mely az e tek. anyagot helyesen feldolgozva tartalmazza.

⁷⁾ L. e tekintetben *Erlenmayer*: Die Vorschuss- und Creditvereine in Anwendung auf die bäuerliche Bevölkerung (1863) 1. még *Fraas*: Die Ackerbaukrisen (1866) 231. sk. 1. *Held*: Darlehnskassen in den Rheinprovinzen (1869). *Schaff le*: D. V. Schrift 1868. foly. I. füzet 118-172. 1. és *Bodbertus*: Die Noth der Grundbesitzer (1869) 2. rész.

128. §.

A bankok szerepe, hatásai és jelentősége a nemzetgazdaságban.

Az előrebocsátottak után a bankok állása és szerepe a közzgazdaság rendszerében közelebről határozható meg és méltányolható. Bizonyos mindenekelőtt az, hogy a népek anyagi életében oly kiváló momentumot képző *ingó toké és hitel* a bankok által teljes mérvben hasznosítatik, minden irányban értékesíthetővé leszen, tehát az összes productió ipar forgalom és közlekedés is a leghathatósb lendületet nyeri. A bank, mint *követelésekkel és adóslevelekkel kereskedő*,¹⁾ jelen és jövőndő értékek közt közvetítő, tőkeszükségletet és tőkebőséget egyensúlyba helyző *közeg* és nemzetgazdasági *intézet* szerepel, s azért alig gondolható köre vagy ága a társadalom anyagi életének a melyre az jótékonyul, termékenyítőleg nem hatna. A bankok korunkban kiválólag *hitel-organumok*, s a fizetési és hitelüzletek, az iparhitel közvetítése és az értékpapírokkal! kereskedés az, mely a bankok fő műveletágait képezik, s melyek olykép vétetnek általa foganatba, hogy a

bankok részint saját tőkékkel, részint a hitel útján magukhoz vont idegen tőkékkel működnek.²⁾ A *fizetési és hitelüzletet* különösen tekintve, ez valamennyi formáiban összefügg; s míg a *hitelezési* üzlet *saját* pénz- és tőkeerői alapján a lombard és jelzálograi kölcsönzésekben, az értékpapírok bevásárlásában, váltóleszámítolásoknál stb. jelenkezik; addiga bankok *idegen* tőkeerőkkel való működése: a váltóintézés, a letét elfogadás, a részvényjegyek vagy kötlevelek kibocsátása és bankjegyeknek forgásbahozása körül forog; itt is kitűnvn, hogy míg egyfelől a tőkegyűjtésre és a pénztári feleslegek jövedelmes elhelyezésére hat, másfelől a tőkék hasznos alkalmazását könnyíti és mozdítja elő!³⁾ Joggal hasonlítja azért a bankokat *egy* jeles szakember *nagyszerű felszívó és öntöző készülékhez* (Apparátushoz), mely egyik oldalon a közgazdaság pórusaiból a nélkülözhető mozgó tőkét felhívja és egyesíti, a másik oldalon pedig az ugyanarra szoruló üzletek és vállalatokba vezeti, s a melynek ép ez okból szabályos functiója az összes pénz- és értékgazdálkodás *rendjére és egységére mutat!*⁴⁾

A hiteljóságok cseréje adásvevése: a bankügyet ép oly állandó és külön *kereslet-ággá* változtatja, mint a közönséges kereskedés az árucserét.⁵⁾ Ép oly visszás mint a gazdaságossággal ellenkező eljárás volna, hogyha minden hitelezőnek előbb adósát keresnie kellene, ha alkalmatlan időben s minden concurrentia nélkül (mindkét oldalon) hitelügyletek lennének kötendők, s főleg a *hitel-felmondások*, szervezett hitelkereskedés közbenjötté nélkül történnének. E bajokon a bankok, és a hitelpiaczok, melyeken műveleteik legombolyíttatnak, segítenek, a mennyiben még fel nem mondható követelések (állampapírok, záloglevelek) is könnyű kelendőségre találnak a pénzpiaczon, s az adós az előmutatóra kiállított értékpapíroknak naponkint, pillanatonkint történő átmeneteiénél egyik kézből a másikba legkevésbé sem zavartatnak

A bankok továbbá, jól szervezve, nemcsak mint *közvetítő*, hanem mint *biztosító* műszerek is szerepelnek, mert nekik átengedett tőkékért biztosítékot szolgáltatnak, aláírásuk és hátratozásuk által a váltókat forgékonyabbá, hitel-érdemesbökké változtatják; a jegyeik áramlatából ideje korán a pénzvilág véleménye, tendenciáira következtetéseket vonva, a speculatio helyes vitelére befolyanak. Ugyanilykép kétségtelen, hogy a bankok *erkölcsileg* is üdvös hatásúak lehetnek, mert nem kis mértékben járulnak a becsületesség, soliditás és ügyletpontosság kifejlesztése megalapításához, névszerint az által is, hogy szorgalmas, takarékos és józanirányú üzletembereket mindenkor eléje teszik a szédelő, vagy rest, vagy pazar üzérnek.

A bankügy joggal neveztetik még a *hitel organizált rendszerének*, mely - ben a nemzeti tőke *átalakítani műfolyamában* pénztőke-alakban összegyűjtetik, felfogatik s ismét szétárasztatik, szem el ott tartván, hogy a tőke, mely az egyik elhelyezésben rendeltetésének megfelelt s a szerzést támogatta mint itten nélkülözhetővé vált érték pénzformában a bankba vonul; s innen ismét termékenyítőleg kivonulván, új körfutást teszen, s új meg új irányban szolgál az iparnak és forgalomnak. Innen van, hogy mélyebben pillantó ügyletemberekre nézve a banküzlet mozgalma s időnkénti *hullámozása* mintegy *hévmérőt és delejtűt* képez, mely szerint igazodnak, s melyen az összes közgazd. és politikai élet lüktetéseit mérik! Akkor ugyanis, a midőn a pénzformában lévő tőke nagy mennyiségben vonul a bankhoz: a hitel

bő s könnyön hozzáférhető, s ipari vagy forgalmi lendület várható; akkor ellenben, hogyha ellenkező tapasztaltatik (daczára magas leteti kamatlábnak és olcsó értékpapíroknak) arra következtethetni, hogy tőkék és productif eszközökben bőség nincs, idegen tőke jobban kerestetik, mert kínálhatik, az áruforgalom megakad, sőt talán *válság* is van készülöben.

Szabályos működést és tevékenységet a bankok akkor tanúsítanak, hogyha tőke összegyűjtési és tőke szétárasztási funkciójuk egymást kölcsönösen fedi; ellenben *krízisre* mutat az, hogyha az utóbbi az előbbit túlszárnyalja, vagyis a midőn a baük érczkészlete megcsökkenik, míg viszont az utóbbinak szaporodása fejledező üzleti élénkségnek szokott előhírnöke lenni. Mindezek elég hangosan szóló tanúbizonyságai a bankok és hitelintézetek fontossága s productiv hatásainak, a miért is könnyen megmagyarázható, hogy ép a világ legiparosb legerélyesb s leggazdagabb népei (az angolok, amerikaiak) azok, a melyek a bankokat legszélesb alapon s legnagyobb számban bírják.

Habár tagadhatlan az is, hogy a bankok életbelépése a gazdasági világra sajátzerű *bajokat és visszasságokat* is hozott,⁶⁾ melyek ez intézetek működésével némi kapcsolatban állnak, jelesül azok könnyelmű hitelezésében, szédelgésre néha ösztönző kölcsön-műveleteikben stb. gyökereznek. Ide járulván azon nagy anyagi és erkölcsi veszély, melyet egy szerfelett sok kényszerfolyammal bíró papírjegyet kibocsátó bank az egész nemzetgazdaságra hozhat.⁷⁾

¹⁾ V. Ö. *Macleodnak* a hires angol szakembernek nézeteit: *Theory of banking* (1866) I. köt. 62. sk. 1. és *D. V. Schrift* 1864-ki foly. 2-ik füzet 285. sk. 1. *Schüffle*: *Nat. Oek.* 244.466.sk. 1.

²⁾ *Schüffle*: *Nat. Oek.* 466. sk. 1.

³⁾ A bank péld. egy gyámoktól valami nagykereskedőre szólólag kiadott váltót megvásárolván, ezt ismét egy kereskedőnek eladja. Ezáltal a gyámok pénzét megkapta mielőtt arra jogosan igényt tarthatott volna. A kereskedő pedig oly papírt kapott, melylyel a legtávolabb helyen fizetést foganatosíthat, vagyis az első új termelési tőkét, emez pedig könnyen szállítható és kényelmes fizetési eszközt nyert. Ép így egy jó bank segítségével azonegy tőkével 5-10 akkora üzletet lehet fogan, venni, gyakori forgatás által.

⁴⁾ *Engel* helyesen jegyzi meg a bankokról: „Sie sind der sinnreichste Mechanismus des Credits, dessen Massenproducten sie bilden. Sie sind für den Capitalverkehr, was der *Typendruck* für den geistigen Verkehr, das *Schiesspulver* für die Verteidigung, die *Baumwolle* für die Bekleidung, die *Steinkohle* für die Technik, der *Dampf* für die Arbeit. Míg egy más szakember azt mondja: „Auf gesunden Grundlagen können die Banken die Bassis sein, in welchen die Ersparnisse der Bürger einfließen, in welche die verschiedenen Canäle der Production ihren Überfluss ausschütten. Man möchte dieses Creditsystem mit dem System der Entwässerung und der Berieselung vergleichen, wo das überflüssige Capital dem gesättigten Boden entzogen wird, um es dort hinzuleiten, wo es die Arbeit befruchtet und die Vegetation erhöht.” 1. még *Cour celle*: *Econ. Polit.* I könyv 11-ik és II. köt. 6-ik fejr. *M. Culloch*: *Geld und Banken* 31. sk. 1.

⁵⁾ *L. Tüb. Zeitschrift* 1868. foly. 571. sk. 1.

⁶⁾ Egyik leghevesb ellenzője a bankoknak s főleg a jegykib. bankoknak *Niebuhr*: *Beitrag zur Beurtheilung des Bankwesens* ez. (1846-ban Rau archívjében) megjelent értekezésében föleo. 34. sk. és 74. sk. Továbbá 1. még *Courcelle*: *Econ. Pol.* I. 143. sk. I. *Macculloch-The Kampf*: *id. m.* 132. sk. és 321 l.

⁷⁾ A bankok és bankügy *történeti fejlődésére*, azután *statisztikai viszonyaira*, végre *törvényhozási* utón történt *szabályzása és szervezetere* nézve igen sok becses adatot és anyagot tartalmaznak. *Beer*: *Geschichte des Welthandels* (1860, sk.) többsz. idéz. munkája *Wenzelburger*: *Bankwesen* (1866) ez. könyve, *Wagner* főbb rendbeli dolgozatai,

Gilbart és Macleod kézikönyvei. *Gülich*: Geschichtliche Darstellung des Handels cz. m. (1840 sk.), s főleg *Wirth Miksa*: Handbuch des Bankwesens cz. legújabbán kiadott jeles szakműve.

128. §

A forgalmi válságok.

A közgazdasági életben időnkint előforduló¹⁾ s nem ritkán romboló hatású *forgalmi válságok*,²⁾ kiválólag a kereskedelem és a pénz-, a hitel- és bankügy tüneménykörében méltányoltathatván *gyakorlati* vonatkozásaik szerint helyesen, e tárgy részletes megvilágosítására a következők szolgálhatnak:

A forgalmi válságok egyik legfőbb ismérvét: több önálló vállalatnak egyszerre tömegesen beálló *fizetéseképtelensége* s evvel kapcsolatban az üzlet és gazdasági működés teljes vagy részbeni *fennakadása* képezi. E fizetéseképtelenség és üzleti fennakadások a közgazdasági élet bármely ágában tehát a mezői iparban épúgy mint a műszorgalomban, a kereskedésben ép úgy mint a hitel- s pénzületben, vagy a közlekedésben, fordulhatnak elő; *általánosak* (egyetemesek), az egész életet megzavarok, vagy csak bizonyos foglalkozási ágra vonatkozók végre a szerint a mint *speciális nyilatkozási terük* vagy a productió és árukelet, vagy a pénz- és a hitelüzlet: termelési, kereskedési, pénz, vagy *kíteli kríziseknek* nevezetnek.

A forgalmi válságok *keletkezésének oka* a gazd. élet elemei és tényezőiben szükséges *egyensülynak*, a productió és consumtio *arányos* s organikus fejlődésének s *viszonyosságának megcsavartatásában* keresendő.³⁾ Így tehát, eltekintve az összes nép- és államéletet mélyjeiben megrázkódtató s leg-egészségesb gazd. állapot mellett is válságokra vezető *forradalmiktól*, polgári villongások és háborúktól, melyek utóvégre az összes nemzetgazdaság *ethikai alapjait* is kérdőbe helyezik: forgalmi kríziseket okozhatnak: a) *szűktermés*, mely az országot kényszerítheti sok milliót és milliót (tehát forgási eszközeinek jelentékeny részét) gabonáért és szemes életért külföldre küldeni, b) *Hirtelen megnyitása* és kiaknázása új bányá vagy só vagy kőszén, vagy aranytelepeknek, a mennyiben ily alkalommal az embereknek vágya folytán hirtelen és fáradság nélkül gazdagodni, sok embererő tőke és érték eddigi alkalmaztatásából elvonatik, s a spekulatio túlfeszítettet szokott, c) *Új feltalálások*, melyek kezdetben nagy nyereségre nyitnak kilátást, s ez által bizonyos vállalatok felé természetellenes tödulást idéznek elő (p o. vaspálya-építés, mechanikus fonás és szövés, sergyártáshoz, stb.) d) *Új forgalmi pályák keletkezése*, vagy- régi útvonalok és pályák (forgalmi és keletpiacok) elzáródása. (Panama-vasut, Suez csatorna, az amerikai polgárháború által lehetlenné tett pamut beszerzés, gyarmattartományok elvesztése vagy szerzése stb.) e) *A valutának elértéktelenülése*, s nagymérvű ingadozásai.⁴⁾

Egy fő- és veszélyes forrása a kríziseknek végre a túlvitt üzlet, a *szédelgő spekulatio*, mely jelesül az emberek mértéktelen pénz- és vagyonszomjában gyökér edz vén, időközökként mint valódi mirigy egész osztályköröket magával ragad, idétlén vállalatok alapításában, a könnyenhívők tömegének bizonyos üzletekhez való édesgetésében, merész börze-agitatio-

ban, részvényekkel bank és ipar papírokkal való üzérletben, s jelesen: a *hitel túlfeszítése*, a *hitellel való visszaélésben* nyilvánul; s mint egyidejűleg oka és okozatja a gazdasági erők és elemek téves irányba jutásának: mind erkölcsi, mind anyagi tekintetben a legkárosb hatásokat szüli.⁵⁾

Az üzlet világ a krízisnek közeledését sájátsági hevében s izgalmai közt rendszerint nem veszi észre, pedig vannak bizonyos jeleik (symptomáik), melyek a figyelmesb szemlélő által könnyen ismertethetnek fel; így például rendes előzője szokott lenni a válságoknak vállalkozási tekintetben mutatkozó merészség; részvényjegyekkel való igen eleven üzérlet és cserebere; hirtelen terjedő fényűzés, nagymérvű megdrágulása az életszereknek s főleg luxus-jószágoknak, szokatlan emelkedése a munkabérnek, gyors *felszökése a bank-kamatlábnak* (discontonak), s *kevesbedése a bank ércz- s pénz-készletének*, végre erős kereslet folyó tőke után s evvel kapcsolatban csökkenése a börzei értékpapírok árfolyának.⁶⁾

A forgalmi krízisek *lefolysát* illetőleg, ez a következőkben mutatkozik. A kezdeményeiben el nem fojthatott megzavartatása a szabályos érték- és árumozgalomnak, tovább fejlődve, azt hozza magával, hogy azon szoros összefüggésnél fogva, mely a forgalmi életben hitel és hitel, vállalat és vállalat között létezik, s mely az egyik ponton beálló zavart vagy fennakadást nyilvánors sebességgel az üzletvilág sok más (néha minden) pontján is érezhetővé teszi: oly helyzetbejut az utóbbi, hogy daczára a legnagyobb erőfeszítéseknek, a hitel legszélesb mérvű felhasználásának stb. a jószágok és áruk tovább felhalmozva (eladatlanul) nem tartathatván s a természetellenes *árak* gyors csökkenése fel nem tartóztathatván, *kelet-fennakadás* vagy szertelenül nyomott árakon való eladás s ennek nyomán tömegesb *fizetéseképtelenség* áll be, a mely eleinte kisebb körökben, s főleg kereskedőknél jelenkezik, de később minden többi osztályokra, munkások és gyárnokok, szállítók és tőkések, mezei gazdák és iparosok stbre is kiterjed, s mind nagyobb hullámzatok és gyűrűzetekben lassanként az egész közzgazdaság testét ellepi.⁷⁾ Ilyenkor a bankok és hitelintézetek forgási eszközeikért formyszerű megrohanásnak szoktak kitéve lenni; a hitelezők adósaiknak a kölcsönöket felmondják, az adók lerovása felfüggesztetik, állami segélyért való jajveszékélés iparos és kereskedő körökben napi renden van, a pénzemberek pénzüket a forgásból kivonva félreteszik stb. Végre az is egyik jele, illetőleg folyománya a kitört krízisnek, hogy a vagyion aránytalan megoszlását fokozza, s sok jeles erőt megbénít; továbbá nemcsak a productiót, az új javak előállítását, hanem a *consumtiót*, a fogyasztási képességet és hajlamot is szerfelett csökkenti s lankasztja; és így tulajdonkép a közzgazdasági élet mindhárom fő nyilatkozási korét: a termelést, a fogyasztást és forgalmat egyaránt zavarja és gyöngíti!

¹⁾ A nemzeti productió és consumtió közti *egyensúly* szüksége, s az ennek megzavartatásából származó *bajok* és visszasságok, *általánosságban* már az „első részben” (a 130-132. §-okban) voltak feltüntetve. Itt a „*különleges tanokében* azonban ezen *forgalmi válság* vagy *krízis* neve alatt ismeretes, nagyfontosságú tüneménykörnek, főleg *gyakorlati* vonatkozásai szerinti vizsgálata szükséges. V. ö. egyébiránt az egész kérdésre nézve *Röscher*: Ansichten der Volkswirtschaft 279-399. i. *Wirth Miksa*: Geschichte der Handelskrisen (1858) és Handb. des *Bankwesens* 85. sk. 1. *Juglar*: Des crises Commerciales et de leur retour périodique (1862). *Michaelis a Pickford*: Volksw. Monatsschriftje

1858/9-ki folyamb. *Schäffle*: D. V. Schrift 1858. f. I. füzetben és a *Tüb.* államtud. fb-lóira 1808-ki kötete 702. sk. 1. valamint *Bluntachli* szótára IV. köt. 638. sk. 1. *Evans*: Commercial Cris. (1847). *Ugyanaz*: Fact, failures and frauds (1859) 343. sk. *Wagner* értekez a Rentscbféle szótár 525. sk. lapj. és *Beiträge zur Lehre von den Banken* 135. sk. 228. sk. 1. valamint *Coqvelin* és *MacLeod* illető nemzetgazd. szótáraikban e szd alatt keresked. krízis, végre *Laveleye*: Le marché monétaire (1865).

²⁾ E kifejezés *forgalmi válság c'* leghívebben jelzi, nézetünk szerint azon tünetnyenyek összeségét, melyekről itt szó van. *Roscher* e szót „termelési és kelet.” *Wagner*: e szót hiteli krízis használja. Némelyek élesebben iparkodnak megkülönböztetni: kereskedelmi, hiteli és pénzkriziseket (az utóbbi a francziáknál *crise monétaire*), stb. a nélkül azonban, hogy az egyik és másik közt a szoros fogalmi határvonalat kijelölni bírják 1. *Rentsch*: H. Wbuch 526. I. *Wirth*: Bankw. 86. I. *Gamier*: Econ. Pol. 396. I *Röscher*: Ansichten der Volkswirtschaft 293. sk. 1.

³⁾ „Jeder Umstand, welcher plötzlich und stark die Produktion vermehrt, und die Consumption vermindert, oder auch nur die gewohnte Ordnung des Verkehrs erschüttert: muss eine Absatzkrise nach sich ziehen” mond *Roscher*; míg *Wirth* ezeket jegyzi meg: a forg. válságok az értékek mozgalma rendjének fölbomlása s a productio s kereskedés szokott útjainak és pályáinak elhagyásának folyományai.

⁴⁾ L. *Bluntschlin* IV. köt. 638-640.1. *Wirth*: Handelskrisen passim, és Bankw. 87. sk. 1.

⁵⁾ *Wagner*: Kentsch id. m. 527. sk. 1. és 228. sk. 1. mely utóbbi helyen a szellemus szakférfiu arra utal, hogy minden túlfeszített spekulatió alkalmával három egymásra következő stadium különböztethető meg; az első, melyben hasznos vállalatok alapitattak; a második, a hol szinte hasznosak, de már a rendelk. álló erőszközők túllépésével; végül a harmadik, a hol a valódi szédelgés uralkodik. – A krízisek keletkezésének és okainak kérdése legújabban a nagy francia *bank-enquête*, valamint *házánkban* az 1870-ki évben országgyűlésileg elrendelt bankbizottsági nyomozások alkalmával is tüzetes tárgyalásoknak szolgált alapul. V. ö. a francia Enquête-re nézve *Wirth*. Bankwesen ez. m. és a magyar *Enquête*re nézve a gyorsírászatilag egybeállított munkálatot.

⁶⁾ E jelek rendszerint együttesen s egyidejűleg szoktak mutatkozni.

⁷⁾ „Es sind ausserordentliche Erschütterungen, welche *fielbergleich* den ganzen Körper der Volkswirtschaft aufs Krankenlager werfen” mond *Schäffle*.

129. §.

Folytatás.

Nagy forgalmi válságok tetőpontját az úgynevezett *pánik* képezi, vagyis azon általános felbomlása a hitel és üzletviszonyoknak, a hol mindenki már csak menekülésre, veszélyezett (vagy veszélyezettnek vélt) *én-jének* megmentésére gondol, s sokszor kétségbeesési eszközökhöz is nyúl. Miután pedig e nagy rázkódási műfolyamban kiváló szerepet a *péns-, hitel- és bankviszonyok* játszanak, szükséges leszen ez irányban is némelyeket fölméltíteni.

Először jelesül az tapasztalható, hogy a forgalmi krízisek igen elmérgesítettnek *fizetési eszközökbeni hiány* által¹⁾; a mely hiány részint a magánhiteli papirok értékcsökkenése s a forgásbólí kiveszéséből, részint rendkivüli fedezetek tekintetébőlí eszközök nagyobb mérvü felhalmozásából, vagy pedig (jelesen háború idejében, vagy szüktermésnél) nagymennyiségü készpénznek külföldre forgásából szokott eredni. E hiány pótlására, mint említni szükséges, a bankok és *főleg* a jegybankok alkalmasak, az újabb tapasztalatok kétségen kívül is helyeztek. Ez okból s általában azért is, mert a jószervezett bankok, a kereskedő világ hitel-érdemessége felett itészetet gyakorolni hivatottak is, képesek is, s mert for-

gási eszközök készentartása, s tekintélyes mérvű tőkéknek fix beruházástól elvonása által a válságokra mind megelőzőleg mind enyhítőleg, befolyhatnak: azok *jótekonysága* kétségen kívüli; s visszás vagy a krízisek megmérgezésére káros hatásúakká csak akkor válnak, ha könnyelmű hitelezés és ivölcsönadás által a szédelgést s merész speculatiót támogatják, megbízhatlan érőelemek (p . o. hirtelen felmondható deposit-tőkék) szertelen mértékbeni felszívása, s lassú reproductióval járó módoni elhelyezése által hitelüzletet tév-irányba vezetik. ²⁾ Féltség egyébiránt azon nézet, mintha a forgalmi válságok, mint legnagyobb részt a hitel tulfeszítéséből eredő kórtünetemények, kiválólag a bankoknak lennének tulajdoníthatók, miután (mint fentebb is már kimutatott) azoknak működési köre mindég bizonyos korlátokhoz van kötve, melyeket túllépniök nem lehet, s ha túllérik, csak önmagukat károsítják. ³⁾

Egy további fontos jelenség a forg. válságok tekintetében az, hogy időközökként (periodikus szabályosságban) meg-meg *visszatérni* szoknak, a közgazdasági és forgalmi életnek időről időre, mintegy meggyült kórszűkítő katasztrófákra, és erőteljesebb fejlődés biztosítására czélzólag be-bekövetkező szükségyszerű *rohamaik* képezik, s történelmi tapasztalatok tanúsága nyomán majdnem szoros *törvényszerűséggel* (Gesetzmassigkeit) jelenkeznek és folynak *le*. ⁴⁾ Megjegyezvén, miszerint krízisek annál hamarabb és gyakortább támadnak, mennél hevesebb s üzériebb a népek jelleme, mennél gazdagabb valamely korszak feltalálások- és nagy átalakulásokban, mennél mélyebbre mennek politikai és társadalmi izgalmak és vizálkodások; másfelől azt, hogy korunkban a foglalkozási ágak, az osztályok, a népek, sőt államok közti kapocs és viszonyosság, a hitelüzleti lánczola t, a vállalatok és törekvések solidaritása stb. stb. azt hozza magával, hogy a forg. krízisek mindég általánosbakká, s *egyetemesebbekké* válandnak, a mint azt az 1847-ki, 1857-ki és az 1866-ki európai válságok csakugyan be is bizonyították.

Egyébiránt a forgalmi krízisek legtöbbször *jótekonny következésnek* is. így kevés krízis foly le a nélkül, hogy az általa mért súlyos csapások által sok idétlen, improductív vagy szédelgési vállalat tönkre ne tétessék, s a bennök lekötve volt erő- és tőkeeszközök gyümölcsözőbb értékesítésre disponibilisekké ne válnának. Sok új termelési ág, sok találmány és felfedezés, technikai, üzleti és törvényhozási reform ily, kríziseknek köszöni létét; a kóros és életképtelen mindenütt elsepertetik TaréToTeT oTTa Siralatok teljesebb virágzásra jutnak; s ezer és ezer tapasztalat, okulás és tanúság forrásává lesznek e válságok. ⁵⁾

A mi végre azon kérdést illeti: „*elháríthatók-e, és ha igen, minő utón módon a forgalmi válságok, s mily szerep jut e tekintetben különösen az államhatalomnak a következőkre utalhatni*.” ⁶⁾

Oly krízisek, a melyek természeti csapások vagy politikai rázkódásoknak következményei, elháríthatatlanok; olyanok ellenben melyek *as emberek* üzleti tévedései, szenvedélyei vagy vétkéből erednek, igenis elháríthatók, jelesül, ha az ez iránybani veszélyes törekvésekkel és szédelgéssel, az illetők idejekorán felhagynak, s józanság s mérséklet váltja fel a vad üzéri mozgalmat. A krízisek elhárítására illetőleg *megelőzésére* pedig különösen szolgálhat a helyes *közgazdasági műveltség* elterjedése és a népben

való meghonosodása; a történelmi tapasztalatok tanúságain való *okulás*; jó bank- és *hitelorganizatió*; a nyilvánosság és *felelősség* elvének szigorú alkalmazása ipartársulatok stb. működésében; szakadatlan s éber figyelem a kereskedési áramlatok, a ki és a bevétel, és a váltófolyamra; minél teljesebben kifejtett termelési, forgalmi és fogyasztási *statisztika*; czélszerű határ-*vámi* rendszer; gyors és kérlelhetlen igazságszolgáltatás: csalárd üzerek, roszfizető adósok stb. ellenében; végre solid, következetes, tiszteletet gerjesztő s takarékos⁷⁾ *államigazgatás*. Míg ott, a hol a krízis *már kitört*, s csapásainak nem elhárítása, hanem *enyhítése* a feladat a következő intézkedések lesznek ajánlatosak: a) Mindazon szokásos bilincseknek *megoldása*, melyek a különben jogos gazdasági tevékenységet s forgalmat korlátozzák, b) *Előlegezések az állampénztárból?*) nem ugyan szabályszerűleg és rendszerként, hanem kivételesen alkalmazva, a csak oly vállalatok és üzletemberek irányában, kik önhibájukon kívül lettek insolvenské s hitelérdemesek; s nehogy a kincstár érdeke veszélyeztessék, lehetőleg tekintélyes cégek jóállása avagy a megszorultnak áruai zálogbavétele mellett.⁹⁻¹⁰⁾ c) Oly munkásoknak, kik daczára az állami támogatásnak, keresetüktől megfosztva maradnak, *rendkívüli foglalkodtatása* is igazolható, például középítkezések, útcsinálás stbnél. d) Erőszakos *rendőri intézkedések*, bármily irányban mellőzendők, mert rendszerint nemcsak eredménytelenek, hanem a célba vett hatás ellentétét szülnök, e) Ha a krízis mértékfeletti *állam papírpénz* kibocsátás által idéztetett elő, legtanácsosb a pénzjegyek valódi (pillanati) értékét megörögzeni (fixírozni),¹¹⁾ s azután oly gyorsan bevonni, a mint azt csak a forgalomban szükséglett érczpénz mennyiség kiteremtési lehetősége megengedi, f) *Fizetésahalasztási* törvények (moratóriumok) nem ajánlhatók, mert a bajon igazán nem segítenek, miután minden fizetési prolongatió az egyik vállalat részéről egy másik vállalatot tehet insolvenssé.¹²⁾ g) *Pénzjegyek kibocsátása* (a forgási eszközök szaporítása) bizonyos határokon belül, vagyis azon mérvben, a mint a krízis által a forgalomból kitolt pénzsurogatumok megkevesbedtek, továbbá szilárdhiteles intézetek (p. o. egy nagy érczalappal rendelkező központi bank) által eszközölve, s csak jóhiteles személyeknek szolgáltatva ki a jegyeket, jótékony hatású lehet. Ellenben érez- és hitelalap nélküli pénzjegyszaporítás, mely utóvégre sohase *tőkeszaporítás*, s a krízis folytán megcsökkent vásárlási és fogyasztási képességet sem teremtheti elő, sőt (ha a jegyek beválthatlanok volnának) az árakat aránytalanul felszöktetné, s legfeljebb egyeseknek de nem az egésznek előnyét mozdítja elő, roszalandó.¹³⁾ h) Nem jelentéktelen szolgálatot tehetnek végül *jólszervezett bankok* a krízisek alkalmával; jelesül az által, hogy a válság kitörését közvetlenül megelőzőleg idejekoráni *hkél-megszorítások* és discontoemelés nyomán a speculatiót fűkezhetik; a vállalatok megszorításának hosszabb időre kihúzását lehetségessé teszik, s így a hiteli romolást enyhíthetik; a készpénz lefoiyását feltartóztathatják, úgy hogy nem kell aztán szerfelett rögtönös discontemelés stb. Míg a *már kitört* krízisnél az által hathatnak enyhítőleg, hogy szilárd hitel-állásuknál fogva az általános bomlás közepette valódi bizalmi támpontot képeznek; az általuk legjobban megítélhető s ez alapon hitelérdemeseknek fölismert üzletembereknek előlegeket nyújtva, a bizalom helyreállítását elősegítik; a nagyon is félénk privathitelezők által adósaiknak megtagadott

hitelt a maguk nagy erőszközeikkel pótolják stb. Megjegyezvén, hogy mindez csak fizetéképes, solid, s tapintatos vezetés alatt álló bankokról mondható, nem pedig olyanokról, melyek kényszerforgalmú papírpénzzel dolgoznak, és könnyelmű vagy szédelő hitelezések s bankműveletek által az üzletnek még fokozására hatnak.¹⁴⁾

¹⁾ L. itt a fentebb (pag. 194-196) mondottakat, s különösen *Schäffle*: Nat. Oek. 248-250. 1. hol a pénzpiacz fluctuációja ecseteltek.

²⁾ L. *Tooke*: History of prices ez. m. IV-VI. köteteit, és *Wagner*: Beitrage 190-214.1. *Schäffle*: Bluntschlinál id. h. 640-641. 1.

³⁾ L. *Bentsch*: id. m. 533. sk. 1. *Wenzelburger*: Bankwesen 125-126. 1. *Garnier*: Traité 554. sk. §. *ooquelin*: Du crédit stb. többh.

⁴⁾ Ezt diadalmasan kimutatták történeti és statist. adatok segélyével *Gilbart* az angol banktheoretikus, továbbá *Juglar*: Les crises commerciales (1862). *Wagner*: Beiträge stb. 228. sk. 1. és *Schäfte* a D. V. Sch. 1858-ki foly. id. füzetében 1. még *Rentsch*. id. m. 532-533. 1.

⁵⁾ L. ezt bővebben *Roscher* Ansichtenjei 360-362. 1. Míg a *gyógyulási processust* illetőleg *Schäffle* így nyilatkozik. „Die Preise finden dann wieder ihre natürliche Ordnung die Kapitalien die natürliche Richtung, die verwohlfeilten Produktivmittel erhalten eine nützlichere Verwendung, der Kredit erhebt sich langsam zwar aber in vorsichtiger Benützung, die Baarmittel fließen zurück in die Bankkeller, der Geldmark wird wieder reich obwohl zunächst flau” stb.

⁶⁾ V. ö. *Röscher* remek fejtegetéseit: „Ansichten” cz. m. 363-398. 1.

⁷⁾ L. *Schäffle* Bluntschlinál id. h. a 643 és 644. 1. hol az állam ez ügybeni magatartásának s hivatásszerű föllépésének általános elvei is formuláztatnak.

⁸⁾ *Wagner* szerint: direct államsegélyzés elvetendő, s Anglia ma valószínűleg más-ként járna el, mint eljár 1857-ben. (*Rentschnél* 535. 1.). Míg *Schäffle* azt mondja: Berechtigt ist die Staatsintervention sicherlich dann nicht, wenn sie den Missleitern der volkswirtschaftlichen Bewegung die Folgen von Handlungen, für welche sie -moralisch und intellektuell verantwortlich sind, abnimmt auf Kosten der Uebrigen, die eben vielleicht Opfer der Habsucht und der Spekulation der Erstem waren.

⁹⁾ Néha valamely nagy forgalmi piacz legtekintélyesb czégjei összeállanak, s a piacz hitelének fenntartására rendkívüli hitel-alapot teremtetek; így történt az 1857-ben Hamburgban a krízis alkalmával.

¹⁰⁾ Ajándékszerű állam-előlegek szédelő üzereknek, legveszélyesbek – mond *Bo-tcher* – ép válságok alkalmával, mert az amúgy is sújtott adófizetők zsebéből adatik amaz ajándék.

¹¹⁾ *Nebenius* és *Roscher* indítványa szerint (1. az utóbbi id. ért. 384. 1.).

¹²⁾ *Boacher*: Ansichten 385-388. 1. Ellenben jó szolgálatot tehet egy a hitelezőt biztosító gyorsított külön *liquidationális* eljárás alkalmazásbavétele.

¹³⁾ L. *Roscher*: Ansichten 389-392. 1.

¹⁴⁾ V. ö. *Wagner*: Rentschnél 534-536. 1. *Garnier*: Traité 558. sk. 1. *Roscher*: Ans. 393-398. 1.

HARMADIK CZIKK.

A közlekedési eszközök.

131. §

A közlekedési ügy általában.¹⁾

Az ember társias természete, a szükségletek sok- és különfélesége, az üzleti és a területiális munkamegosztás, szóval a polgárosult közület tagjainak visszautasíthatatlan *egymásrautaltsága*: ez utóbbiak közt érintkezést, *közlekedést* föltételez, mely nélkül sem mint egyesek, sem mint „egész” rendeltetésüket el nem érhetnék; élénkebb gazdasági életéről, iparról, forgalomról, hitel, productió, és anyagi haladásról pedig szó sem lehet. – E *közlekedés* (Verkehr) vagy *térbeni*, és pedig tekintettel jószágokra és személyekre majd helyváltoztató majd helyösszekötő, vagy pedig *időbeni*, mely egymásra következő munkálatokat, szolgáltatásokat kapcsol össze. Menél *bensőbb s belterjesb* e közlekedés, annál magasban áll a közigazdaság, mert ez utóbbiban benn, mint specifikus láncz-szem és kapocs, a közlekedés, minden többi ágait és nyilatkozásait a különzött emberi tevékenységnek, egygyé fűzi.

A közlekedés bizonyos emeltyűk vagy *eszközökre* szorul. Ez eszközök részint személyek és jószágok helyváltoztatásának (Ortsveränderung), részint helyi egyesítésének szolgálnak. Annak, hogy az emberek azon életfeladatuknak eleget tehessenek, hogy társadalmi *egészségé*, s mintegy *nagy össz-emberré* (Gesamtmensch) válva valósítsák meg céljaikat, legnagyobb akadály a *tér- és távolságban* rejlő nehézség. Azon eszközök tehát, melyekkel ez akadály legyőzethetik, nemünknek mind gazdasági mind cultural legnagyobb szükségletét képezik, és így a *szállítás* (Transport) és (szoros értelemben) *közlekedés* eszközei azon fötényezők, melyek megvalósításáról első sorban Kell gondoskodni.

A szállítás- és közlekedés eszközei kiválólag *három* irányban tehetnek a társadalomnak szolgálatot. Először ugyanis *személyeknek*, másodsor: áruk és jószágoknak, és harmadsor: híreknek és tudósításoknak szállítása illetőleg közvetítése által. Ez utóbbi tekintetben a *posta*, a *távírda* és a *hirlapsajtó*, a másik kettőt illetőleg pedig az *országutak*, a *folyamok* és a *csatornák*, meg a *vasutak* képezvén a közlekedés emeltyűjét és közeget.²⁾

¹⁾ Ez egész szakaszra nézve 1. *Knies*: Die Eisenbahnen und ihre Wirkungen (1853) *Ugyanaz*: Der Telegraph als Verkehrsmittel (1857). *Chevalier*: Des intérêts matériels, en France (1838). *List*: Deutsches Nationaltransportsystem (1838). *Roscher*: Grundriss der Staatswirthschaft 86. sk. 1. *Rau*: Pol. Oek. II kötet. 255. sk. §. *Gróf Széchenyi*: Javaslat a magyar köz. ügy rendezéséről (1848). *Hunfalvy János*: Hazánk közlekedési eszközeiről (1867. Akad. értek.). *Lónyay*: Hazánk anyagi érdekei (1845 sk.) 2 füz. *Eolán*: A vasutak keletkezése stb. (1862). *Szathmáry*: Alföld és Fiume (1864). Az orsz. gazd. egyesület emlékiratai a magyar vasútrendszer tárgyában 1862. (1. P. Napló 1862. jun. 7. és Budap. Szemle XV-ik köt.) *Kudler-Bécty*: II kötet. 289-274. §. végül *Schäffle*:

Nat. Oek. 455-522. I. Newmann: Die Verkehrsmittel auf der Weltausstellung zu Paris 1867. (Bécs 1867.) és Behm: Die modernen Verkehrsmittel (1867).

³⁾ Sok szellemdús észrevétel *KniestSI* idézett két. mii v. kezdetén és *Schäffle*: Nat. Oek. 455. ff.

152. §.

A szállítás és közlekedési eszközök jelentősége közgazdasági és műveltségi szempontból.

Élni, tevékenyen és hasznosan élni: nem más, mint forgalomban *közlekedésben* élni. A közlekedés az, mely az emberi nem jóllétének és tökélyesülésének egyik *feltétele és biztosítéka*; jelesül azért is, mivel az egyéni letterő és genialitás vívmányait közjóvá teszi, a szellemmozgalmat élénkséget táplálja, az eszmék terjedését és az érdekek súrlódását előmozdítja, mindenüvé élénkséget, elevenséget és productivitást viszen. – A közlekedési ügy és a közlekedési eszközök, mint valódi *fokmérője* az általános ipari műveltségnek s polgárosultságnak, s mint egyik legfontosb jelensége az összes nemzetgazdaságnak, – tudományunk kiváló figyelmét veszik igénybe nem ugyan *technikai és mechanikai* oldaluk, hanem *ökonómiai és sociális és műveltségi* vonatkozásaik és hatásaik szerint, vagy is úgy, amint azok a vagyoniállás és anyagi *jóllét*, az *állami* és társadalmi viszonyok, a szellemi és értelmi *művelődésre* való befolyásukban jelenkeznek.

A szállítás és közlekedési eszközöknek jelentősége először is abban áll, hogy a javak és áruk *forgalomképességét* kiváló mérvben fokozzák; a productió és ipar különböző ágain belül és ágai közt a leggyümölcsözőbb érintkezést és viszonyosságot alapítják; a munkamegosztás- és összesítés, a szabad verseny és az ipari concurrentzia nagy elveinek megvalósulását nagyobb körben és téren lehetségessé teszik; a kereskedelmi és forgalmi erők hatályának fokozása, a technika fejlesztése, a költözködés és ide-oda vonulás könnyítése stb. által a termelést olcsóbbá s egyidejűleg tökélyesbé a munkát pedig eredményesebbé változtatják; szükség és bőség, hiány és felesleg, helyi és nemzetközi iránylatok és érdekek közt *kiegyenlítő szerepet* viselnek; a productiót és consumtiót egyaránt kellemetlenül érintő piaci árhullámzatokat mérséklük; az üzleti koczkázatot, a forgalmi esetlegeket és bizonytalanságokat enyhítük és kevesbítük; tartósb drágaságot vagy ép éhséget lehetlenné tesznek; szó val az összes nemzetgazdaságba benső *össze-függést, folytonosságot, rendszerességet*, de egyidejűleg életet, elevenséget, helyesb arányokat és egyensúlyt is hoznak; miért is teljes joggal az *anyagi közjóllét leghathatósb gépeinek nevezettek e.*¹⁾

Vannak még más szempontok is, melyekből a közlekedési ügyet méltányolni lehet és szükséges is. Így egyebek közt a közleked. eszközök segítségével a *távolság* elszigetelő, elválasztó befolyása a népek életében mérsékeltetvén, az anyagi, szellemi és *politikai művelődés* azok által a leghathatósb lendületet nyeri. Czélserű közlekedési rendszer alapján az államok közepkorias szaggatottságukból kiemelkedhetnek, s Összpontosulásuk, s összefüggőbb *egészekké alakulásuk* megkönnyítettik. A közlekedés és annak eszközei, továbbá, tágitják az egyesek és népek látkörét, gazdagítják tapasztalataikat, felfödözések és feltalálásokra vezetnek, fokozzák a polgári és

nemzeti öntudalmat épügy, mint az embernek a természet feletti hatalmát. Nem is említve, hogy az ipar,, a forgalom, az eszmeifejlődés stb. isproductivabbé s egyetemesb irányúvá válik, s egyik javítás a másikat követvén, *minden reform* növekedő haszonra és minden *haszon* és vívmány új reformra szolgáltalt alkalmat.²⁾

Ezekhez járul az, hogy a közlekedési eszközök segélyével népek és néposztályok *közelebb hozatván egymáshoz*, egymást jobban megismerni, becsülni, méltányolni tanulják, egymás intézményeinek s törekvéseinek félfogására alkalmat találnak, s így az *általános műveltség egyenlősülése*, s a nagyobb különségek kiegyenlítése megkönnyítettetik; elzárkózni akaró országok kapui a haladásra és versenyre készítő világszellem előtt megnyílnak, *politikai* tekintetben pedig a *szabadsági eszmék* és intézmények kifejlése, a *democratiai* elvek érvényrejutása, s az *alkotmányi és igazgatási* viszonyok tökélyesbedése hathatósan előmozdítatják. A közlekedési eszközök kifejtett rendszere végtére emeltyü és biztosíték arra nézve is, hogy a modern művelődés,nép- és államélet legnagyobb hódítmányai: a sajtó, a hírlapirodalom, a tudomány, a technika, teljes érvényre juthassanak, szellemi társadalmi állapotaink, *kormányzat és hadviselés, pénzügy és diplomatia* új s megfelelőbb formákat ölthessenek s szélesb alapokra fektethessenek; az erők és törekvések *összpontosítása s a szellemek tömegmérvekbeni együttműködtetése* s ez által nemünknek mind magasb cultural polczra emelkedése lehetségessé váljék.³⁾

¹⁾ Ismeretes tény, hogy a természetes vagy mesterséges közlekedési pályák hálózatainak minősége, elágazása, s a külföldi közlek. eszközökkel való kapcsolata: mindenkor döntő befolyású a forgalom és a kelet *irányzata*, a termelők és fogyasztók érintkezése, sőt még a keresk. s várni politikára is, úgy hogy e viszonyok megváltoztával maga az összes kereskedelem irányai és utai is teljesen átalakulnak és megváltoznak.

²⁾ A *hadviselés* például, a vaspályák meghonosulása óta egészen más alakban és faktorokkal jelenkezik. Gondoljunk például csak az általuk lehetségessé tett gyors *tömegconcentrátorra*, mely oly sokszor döntő momentum a csaták sorsában!

³⁾ Nem vonható egyébiránt kétségbe, hogy a közlek. eszközök szélesb terjedelembeni meghonosodása *egyes irányokban* hátrányos hatásokat is szül. Így péld. kétségtelen hogy egyik előmozdító rugója az óriás-városok, a nagy pénzfejedelmek tulsulyjának, a közélet mozgalmi bizonyos pontokonki megtorlódásának, a kis-iparos, a *vidék*, az alsóbb osztályok háttérbeszorításának, nemkülönben annak is, hogy a modern közlekedési rendszer alapján a *vidék* a központba *metropolok* anyagias életiránylatának, üzérzsellemének, divatkórjainak stb. *kényuralma* AH jut, az állami centralisatió és gépies bureaucratismus abban hathatós támogatóra talál; a helyhatósági rendszer kifejlődése nehezítettetik stb. Ep így tagadhatatlan az is, hogy egyes vidékek és osztályok élelmezési s kereseti érdekei csór bittatnak, a mennyiben a tökélyesített közlekedési rendszer által az ott bőségesen rendelkezésre álló termelvények, jószágok, munkaerők, a nyereségesb értékesíthetés céljából, máshova vonatnak, sőt azelőtt nyugalmas, s *válságok* által nem érintett vidékek a nagy forgalomélet mozgalmi és rázkódtatásaiba ragadtatnak. Bizonyos végre, hogy az oly magas tökélypolczra emelkedett közlekedési rendszerben a *tulajdon-sértések*, lázongások, és forradalmak hatalmas szövetségesre találnak, habár másfelől, ép az ez által nyújtott utón és módon az illető *ellenszerek és védintézkedések hatálya* is fokoztatik és elősegítettetik.

133. §

A szállítás-ügy és a közlekedési intézetek, különösen természetiük és szervezetük szerint.

A szállításügy egyfelől elsőrendű segédszere a kereskedésnek és áruforgalomnak, de egyidejűleg egy *külön s sajátjelentőséggel is bíró termelési ág*, t. i. előállítás és áruháza *helyváltoztatási hatásoknak, öröknek és szolgálatoknak*. Történeti fejlődésében szemlélve, a szállításügy a gazd. élet azon általános törvénye alatt áll, hogy a külterjes üzletről mindég belterjesebbre történik az átmenetel, s legmagasb fokra akkor és azon intézetekben jut, amidőn és a melyekben a közlekedés három fő-eleme: az út, a von-szer (Fahrzeug) és a (szállítási) mozgató erő (bewegende Transportkraft): munka- és tőke erőnek teljes szolgálatában létezik, s egymáshoz helyesen alkalmaztatva együttesen működhetik. Kezdetben jelesül a *természetfactor* túlnyomó (útul: a szabadföld, folyó, tó, tenger, vonszerül a kéz, a hát, a váll, mozgató erőként: emberi és állati erő meg a szél szolgálván); valamivel előbbrehaladt stádiumban ez elemeket már munka és tőkeberuházás által valamivel tökélyesb alakban látni (készített utak hidakkal, szabályzóit folyam, kikötőkkel bíró tenger, csatornák, kocsik, csolnakok, hajók, zsilipek stb.); a legmagasb fejlettségi polczon végre már a mester-séggel sőt művészettel előállított, s előkelőleg nagy tőkén és szakértelmiségen alapuló szállítási készüléket stb. és jelesen a gőzhajót, a vasutat, és a távirót találjuk; általában pedig az tapasztalattik, hogy e különböző transport-elemek kifejlésében és harmonikus összműködésében mutatkozó haladás, *fokok* szerinti, s ép oly képen *föltételezett a népesség és a forgalom gyarapodásától*, mint viszont e gyarapodást a maga részéről föltételező és serkentő.

Félreismerhetlen továbbá, hogy a közlekedési intézetek rendszere minden államban és népnél saját jelleggel bír, mely az ország és nép jellegének, kulturai stb. viszonyainak megfelelő. Különösen a *vaspálya* (s ép ezen kitűnőleg kosmopolitikai intézmény) képez e tekintetben hangosan szóló tanúságot, a mennyiben alig van institúció, mely az angol, az amerikai, a német, az orosz, a francia nemzeti jelleget és geniust oly híven tükrözné vissza mint épen a vasút és vasúti rendszer az illető országokban.²⁾ Az előbbeni §-ban a köz. eszközök hatásairól részletesebben feltüntettek nyomán pedig szükséges telen külön utalni arra, hogy a *szállítás iparszeré organisatiója* felette *gazdaságos*, erőt és tőkét, költséget és kiadást kímélő, s hogy nem túloz egy jeles szakférfi azt mondván, hogy „speciális szállítási intézetek és iparág nélkül jószágok, személyek és hírek ezerszer drágábban és százszor rosszabban szállítatnának, összevéve távolságot és gyorsaságot, kényelmességet és mennyiséget a szállítandó tárgyak tekintetében.”

A nagy közlekedés-intézetek *nyilván jelleme* is figyelembe veendő.³⁾ Minden nagy communicationalis intézet ugyanis mindenekelőtt bizonyos benső ösztön által hajtva, *nyilvános*, sőt többé-kevésbé *kizárólagos* (szabadalmi) intézette törekszik válni. Ennek folytán ez intézetek előállítása

vagy üzlete kisebb-nagyobb mérvben részint közvetlenül, részint közvetve az állam vagy köztestületek által történik, vagy legalább is külön közrendészeti szabályozások alá esik.

Befoly erre először is a *fensőbb államérdekre való tekintet*, melynél fogva ez intézetek: közbiztonság, hadviselés, államigazgatás, javak, személyek és hírek szállításának teljes megbízhatósága érdekében a *státussal* mindenütt közelebbi viszonylatba hozatnak; de befolyanak erre *közgazdasági okok* is. Így jelesül a nagy közlekedési intézetek mindég bizonyos egységre és kizárólagosságra való törekvést tanúsítanak, mert arra hivatják, hogy az elszórtat összekapcsolják, s mindenhonnan mindenhová áttegyék, tehát öszpontosítólág és egymásbavágólág hassanak; s ha czélszerűen szervezvék e szolgálatot nagy tökélyességgel és gazdaságosan is tehetik. Már pedig minden jogi vagy tényleges *monopol*, minden productió-egyesítés, a mely verseny által nem korlátoztatik, azon nem indokolatlan kívánatot támasztja, hogy ama monopol-intézet *közérdekben* bizonyos állami befolyásnak vettesék alája, akár az által, hogy a közvetlen igazgatás státusközégek kezeibe tétessék, akár nyilvános szabályzása által a magánosoknak átengedett üzletnek. Eltekintve azon körülménytől, hogy a közlekedés és szállítási eszközök terén a *szabad verseny* szabálya számos kivételeket szenved, a vetélykedés sem az egésznek, sem a vállalkozóknak előnyt nem hoz, s csak a költségeket szaporítja, s mivel egy bizonyos *központ* alakítása, s egy központból való vezetés és rendezés *sokkal gazdaságobb* és megfelelőbb eljárásnak bizonyul.

Főfő feladat végre a közlekedési eszközöknek minél tökélyesb *technikai* úgy mint gazdasági tekintetben megfelelő *előállítás*a és karbantartása, az állam-egészet és a közérdeket szem előtt tartó s biztosító *egységes* öszszevágó *rendezése*; nem különben ügyelet arra, hogy a szállítási intézetek, s közlekedési eszközök segélyével áru-jószág, személy és hírviteli díj (szóval a szállítási tariffa) minél *mérsékeltebb* legyen, miután misem hat lankasztóbban a forgalomra s közvetve a termelésre is, mint a szállítás költséges volta, a mennyiben vállalatoktól elijeszt, piacok felkeresésétől visszatart, a productió kiterjesztését s szélesb üzletalpra fektetését lehetlenné teszi.⁴⁾

Ezeket szem előtt tartva, áttérhetni a szállítás és közlekedés eszközeinek egyenként, részletesebb ismertetésére.⁵⁾

¹⁾ L. *Schafle*: Nat. Oekon. 476. sk. 1. adott jeles fejtegetéseit és *Ugyanaz: a Tub folyóirat* 1867-ki köt.

²⁾ V. ö. ismét *Schofle*: Nat. Oek. 492. sk. és 499. 1. és *Knies*: Eisenbahnen und ihre Wirkungen általában és der Telegraf cz. m. 246. sk. 1. *Weber*: Die Schule des Eisenbahnwesens (1862). és *Michaelis*: Das Monopol der Eisenbahnen stb. (1864).

³⁾ Szem előtt tartandó ugyanis, hogy alacsony viteldíjak a forgalmat és ennek jövedelmezőségét rendszeren *fokozott progressióban* növelik, s hogy az úgynevezett „*demokratikus maxima*”, hogy a szállítás tömegszerűsége a legnagyobb jövedelmet adó, mind a vállalkozókra mind a közönségre nézve a legelőnyösb.

⁴⁾ Mennél inkább szövődik a forgalom hálózata, annál inkább válik szükségessé a szállítási ügyre nézve az üzletmódok, biztosítás, viteldíjegyzekek stb. *egyszerűsége és egyfórmásága*, a mi által az egésznek hatálya, kapcsolata, s produktív mozgása legnagyobb mértékben biztosíttatik l. még *Kudler-Bécsy*: II. köt. 241-246. 5. §§.

⁵⁾ A *házánkban* kiváló figyelemmel követett közlekedésügyi kérdések, s az azok

körül kifejtett nemzetg. nézetek iránt lásd Kautz: A Nemzeteazd. eszmék története Magyarországön ez. m. 550. sk. lapja.

134 §.

A) Országutak, folyampályák, és csatornák.

A közlekedés és forgalom tekintetében kiváló fontossággal bírnak, sőt egyenesen nélkülözhetlenek a *természetes* és a mesterséges *utak* (országutak, Landstrassen), mint minden szabályszerű s sűrűbb árucseré és „kereskedelem előfeltételei; másrészt a *folyamok* (Flüsse und Ströme) mint *visiutak*, azon alapon és állapotban, a mint azokat természet vagy emberi kéz által létesítve illetőleg *rendezve* látjuk. Mindegyike a szállítás és kereskedelem e két alapfactorainak sajátos szerepet visel a nemzetek *hit-* tartásában, mindegyik az illető érdekeknek külön irányban és módon szolgál, s együttvéve mindenhol állapotjukban az ország és nép műveltségi fokát kulturai állását leghívebben tükrözik vissza.

A szárazföldi utak hozzák és hozták az embereket mintegy anyagiasán tekintve első érintkezésbe és forgalmi viszonyba; az élénkebb közlekedés, áru- és eszmemozgás azonban majdnem mindég a *folyampályák* közelében és partvidékeken honosodott meg és fejlett ki. Tenger s folyam vidékeken látjuk az ipar, a vállalkozó erély, a tudomány, a mesterségek és a művészetek, sőt tökélyes *politikai alakulatoknak is első színhelyét*, míg tőlük távol eső, vagy ép áthághatlan hegyek és bérezek által körülvevett vagy átszelt tartományok és országok évszázadokon át *egy* és ugyanazon fejlődési pelenzen veszteglőknek tapasztaltatnak.

Jólrendezett *folyampályák* bizonyos tekintetben a szárazföldi utaknál is fontosbak, mert mint *természetadományok* úgyszólván ingyenes javak, a rajtuk járó hajózáti eszközök és vonószerék nem sokba kerülnek, a szállítás rajtuk legtöbb esetben olcsóbb, kevesebb akadályokkal járó és serényebb. Nem vonván kétségbe, hogy a *szárazföldi* szállításnak meg azon nagy előnye van, hogy az országutakon közlekedés és áruvitel egyforma gyorsasággal történhetik minden irányban; az időjárás és évszakok (hideg, fagy) befolyásának annyira kitéve nincsen, a szállítmányok megérkezési ideje biztosabban határozható meg, személyek, és kis-terimében nagyobb értéket képviselő jószágok szárazföldi utakon könnyebben szállíthatatnak stb. - A szárazföldi szállítás ezen előnyei egyébiránt a századunk folyamában majdnem minden polgárosult országban meghonosult *gőzhajózat* által nagyrésztben a vízi szállításra is kiterjedtek, s gyorsaság biztosság és olcsóság tekintetében a folyami forgalom e gőzhajók és egyáltalában a tökélyesbített vitorlahajók és egyéb szállítási eszközökben hatalmas emeltyük és előmozdító közegék birtokába jutott. Ide járulván még a *csatornák* is mint mesterséges folyamutak, melyek (habár sok költségbe is kerülnek, a szállítást nem olyorsan lehetségesítik, stb.) sok mozgató erőt megkímélnek, s főleg ott hol nem a szállítás gyorsasága, hanem a szállítmányok térimeje (kövek, fák stb.) jó kiválólag tekintetbe, s hol két vagy több víziút egybekapcsolása vétetik általuk eszközlőbe: igen jelentékeny szövetségeseként jelennek a modern közlekedés és szállítás eszközeinek.

A mi a szárazföldi valamint a folyampályák és csatornák *előállítását*

illeti ez *technikai* inkább mint nemzetgazdasági kérdés; s azért csak még az *állaninak e részbeni feladataira* vonatkozólag említendő meg némelyek. Jeleül: a) Az *országutakat* illetőleg¹⁾ ezeknek építését annyiban, a mennyiben fontosb kereskedési vagy jelentékeny forgalmi pontokat összekötő mindenestire az államnak kell kezébe vennie, míg oly utak, a melyek nagyobbbrészt csak bizonyos helyek s a vidék érdekeinek szolgálnak, az illető vidék s helységek által állítandók elő és tartandók kellő karban. Költségkímélés tekintetéből az utak készítésénél, béke idejében a *katonaságot* is sikerrel lehet alkalmazni,²⁾ míg az építési s fenntartási költségek megtérítése vagy az általános *adók* útján, vagy pedig az utazók és szállítóktól követelendő (természetesen igen mérsékelt, szabályosan meghatározott, s a közlekedést nem lankasztó) külön *vámdíj* alapján eszközölthetik. Szükséges végre az utak jókarban maradásáról gondoskodni, a megromlott vagy esőzések stb. által megromtott utakat helyreállítani, s ugyan e végre (az utak kímélését stb. biztosító) czélszerű *útrendészeti* szabályzatot alkotni.³⁾ b) A *vízi szállításra* nézve: az állam hivatva van a keresk. és közlekedésre alkalmas folyamok szabályozását, s az azokon lévő (politikai vagy természeti)⁴⁾ forgalmi akadályok elhárítását eszközölni; a partok és kikötők építése, töltések és más hasonnemű véd- és előmozdító munkálatok⁵⁾ körül intézkedni; célirányos folyam-policziát életbeléptetni, oly folyamoknál pedig, melyek az állam területén túl terjednek, s torkolatuk idegen uralkodás alatt áll: *diplomatiái egyezmények* által oda hatni, hogy idegen önkény a természet nyújtotta e nagybecsű adomány élvezését meg ne csorbítsa.⁶⁾ c) A *tengeri közlekedés* és hajózat érdekében különösen oda utaltatik az állam, hogy ez utóbbinak *védelmére* szükséges eszközökről (hajóhad kiállítása stb.) gondoskodjék, a nagyobb elemei veszélyek ellen óvintézkedéseket tegyen, kikötők, világító tornyok stb. építése által a forgalom előmozdítására hason, a *hajóépítés mesterségét* vagy közvetlenül állami iparvállalatok alapítása vagy magántársulatok támogatása által meghonosítsa és fejleszse; szakavatott tengerészeti személyzet kiképzésére szükséges intézeteket állítson; végül a tengeri kereskedelmet és hajózatot illető jogszabályok és törvények consulátusok és bíróságok alkotásáról gondoskodjék, d) A mi végre a *csatornákat* illeti, ezek ott, hol a vállalkozási erély és a nemzeti vagyonosság nagyobb, nem az állam, hanem magántársulatok által építendő, fenntartatván az államnak a jog a viteldíjak, zsilippézek stb. meghatározására befolyást gyakorolhatni. Korunkban egyébiránt szemközt a vasutak mindjobban érvényrejutó jelentőségével: csatornázási tervezeteknél mindig fontolóra veendő az, *nem lenne-e megfelelőbb csatorna helyett vaspályát építeni*, miután ez utóbbi gyakran kevesebb költséggel állíthatatik elő, s sok oly előnnyel kínálkozik, melyet csatorna nem nyújthat.⁷⁻⁸⁾

¹⁾ A csinált vagy mesterséges utak főleg a kereskedés érdekében nélkülözhetetlenek, s építésük vagy egyszerű *porondozás* vagy pedig nagyobb kövekből álló *alap lerakása*, vagy *macademizáltatás* (6-8 hüvelknyi magasságú tojásnagyságra szétört gyanít vagy kavics-rétegek segítségével).

²⁾ Mint ezt már évek előtt francia szakemberek, jelesül *Chevalier* is ajánlották.

³⁾ Az *utak igazítását és kezelését bérlőkre* bízni nem tanácsos, mert lehetlen őket úgy ellenőrizni, hogy az utak hamar romlásnak ne induljanak, vagy a bérlők abban ne

keressék nyereségüket, hogy a szükséges munkákat halasztgassák, vagy csak színre tegyenek az utak tekintben valamit.

⁴⁾ P. o. súlyos vámok, *hajós czéhek* egyedárusági jogai, bizonyos városok árumegállító vagy átrakodási kiváltságainak eltörlése által I. Rau: Pol. Oek. II. k. 269.sk.§. Kudler-Récsey . II. kot. loS sk. §. Karvassy: N. Ghzdt. 379. 1.

⁵⁾ Karvassy: Nemz. Gazdtn 376. sk. 1.

⁶⁾ Hogy az oly fontos *gőzhajózaszatnak* valamely állambani meghonosodása elmözdítettassék, az illető vállalkozó társaságnak bizonyos időre *kiváltságot* lehet' adni, vagy *subventiot* nyújtani; mi főleg meg azon tekintetnél fogva is szükséges lehet némelykor, hogy a vállalat más valami idegen hatalmas társasággal *lóversenyre* némileg képesebbé tetsessék.

⁷⁾ V. ö. Kudler-Récsey: II. köt. 260. sk. §. Rau: Pol. Oek. II. köt. 265. sk. & (Angliának, Hollandnak és Lombardvelenczének csatornák tekintetbeni eazdasáira ismeretes.)

⁸⁾ A csatornák egy nagy árnyoldala az, hogy nem használ tatok szakadatlanamért télen befagynak, nyáron meg a nagy hőség a vizet gyakran szerfelett megapasztja, gőzök pedig a partok nagy mértékbeni rongálása miatt rajtok nem igen járhatnak.

135. §.

Vasutak; ezeknek hatása, jelentősége és meghonosítása általában.

A közlekedés és szállítás azon eszköze, mely sajátzerű jellegénél fogva sok tekintetben minden többiekét felülmúlja, melylyel az emberi szellem és akarat a természet felett mindekkoráig úgyszólván legnagyobb *diadalait üli*, s a mely kitűnő mérvben viseli magán mindazon jellemvonásokat, melyekre fentebb az újkori szállítási eszközök tekintetben általában történt utalás: *a vaspálya.* ¹⁾ A vaspályában a *gépi erők*, a munkahatály e legmagasb mérvfoka alkalmaztatnak a szállításra, s a *gőznek* felhasználása a von- s mozgatóerők nagyobbítására, a lehető legnagyobb gyorsaságot s biztosságot kölcsönzi a szállításnak. A vaspályák, mint egyike az újkor legnagyobb s legmesszebbható felfödözéseinek, ébresztik s eleven mozgásba hozzák az összes nép- és társadalomerőket, termékenyítőleg és serkentőleg hatnak a gazdaság és üzletviszonyosonyok minden elemeire és közegeire, leggyümölcsözőbb működését s egygyéforradását idézik elő valamennyi foglalkozásnemeknek és így megannyi hathatós *factoraivá is válnak az iparnak, a forgalomnak*, és az általános *művelődésnek*) Vasutak által latjuk fokoztatni a föld s telek értékét, s az annak gyomrában heverő kincsek jelentőségét, könnyítetteti az okszerű mezőgazdaságot, tökélyesbítetteti a gyártást és műipart, szabályosbbá, eredményesebbé változtatgatni a kereskedést. Nem is említve mily roppant mennyiségű tőkék takaríthatnak meg' a vaspályák által eszközölt szállítási gyorsaság által; mily nagy mértékben mozdtítják elő és fejlesztik a közlekedés e bűvös hatású közegei az élvezetek körét és nemeit, a polgár és polgár, a nép és nép közti érintkezést, a *szellemi közlekedést*, a társulás, a jogegyenlőség, a *democratia* uralmát,³⁾ mint szelidítik vagy rövidítik meg a vérengző hadjáratokat; iokozzák az ország védelmi erő-mérvét, s ellentállási képességét; mérséklük a piaczi ár-hullámzásokat hozzák közelebb egymáshoz a társadalom különböző osztályait; segítik elő az *államigazgatás*, a törvénykezés, a *pénzügyi háztartás*

tökélyesbedését; mint gazdagítják tapasztalatainkat s tágítják látkörünket- mint hatnak szóval közre azon nagy feladatok megoldásánál, melyek a műveit emberiség előtt állva, annak egész erőmegfeszítését föltételezik.

Megannyi hangosan szóló érvek azok ellen, a kik kicsinyes rövidlátóságban s rosszul alkalmazott érzelgésből¹⁾ a vaspályák keletkezését és szerepét kárhoztatják, s azon téves nézetben vannak, hogy általuk egyes osztályok, vidékek, foglalkozások érdekén csorba ejtetik, a fényűzés és erkölcsstelség terjedése előmozdítatik, az áruk- és javaknak egyes helyeken káros megtorlódása okozatik stb. s hogy jobb volna, hogyha vaspályák sohase fedeztettek volna fel s az emberiség évszázadokon át bírt és tartott közlekedései eszközei, ez új nemével a szállítási intézeteknek, soha nem szaporítottak volna.

A *vasutak* építése jelentékeny nagyságú tőkébe és költségbe kerül, jelentül a föld s tér megszerzése, az illető birtokosok kisajátítása, a sok föld és alépítmények, von- és szállító eszközök, épületek, raktárak, mozdonyok stbre teendő kiadásoknál fogva. Minek következtében vasutak tervezésénél *mindenkor főkérdés* leend az, mekkora jövedelem várható az illető pályákon: „minő pontok közt fogja a remélhető személy- és áruforgalom az építési és üzleti költségeket fedezni”, s „melyek azon vonalok, melyek kiváló fontosságuknál fogva *előbb*, melyek azok, a melyek csak *később* volnának építendőek. „

Mindenesetre elvül kell, hogy szolgáljon ez irányban az, hogy a különféle pályavonalok akár egyszerre, akár egymásután lesznek létesítendőek, *bizonyos egységesterv* s összefüggő rendszer szerint készíttessenek, mint egy az országon kiterjesztett *hálózat* jelenkezzenek, még pedig olyformán, hogy általuk ne csak minden jelentékenyebb hely egymásközt és a *központtal* (a metropóllal) hozassék kapcsolatba, hanem az ország hajózható folyói és csatornái, folyók és tengerek, s különösen az *iparos* és az *agricol vidékek* közt is lehetőleg könnyű gyors és biztos érintkezés eszközöltessék.

Szükségtelen lévén említeni is, hogy a vasút a megválasztott irányban mindég a *legegyenesb*, illetőleg *legrövidebb vonalon* vezetendő;²⁾ hacsak fontos érdekek (p. o. bizonyos helyek összekötése vagy közforgalomba való belevouása, vagy pedig építési költségkímélési tekintetek) e szabálytól eltérést nem követelnek. Másfelől azt, hogy a pályuvonalok előállításában minden *fölösleges költsézés* vagy mesteri ügyességet fitogtató de súlyos áldozatokba kerülő munkák s építkezések gondosan kerülendőek; végre arra is leszen figyelem fordítandó, hogy országos vagy *fővonalok*, és vidéki vagy *viainál-v suták* közt különbség tétetvén, mind az építési mód és rendszer mind az államnak a vasutak előállításban tulajdonítandó szerep tekintetében a mindegyiknek megfelelő eljárás és politika követessék.

¹⁾ L. az e szakasz elején elősorolt munkákon kívül még *Chevalier*: Cours I. köt. 13. leczke. *Rau*: Pol. Oek. II. köt. 258. sk. §. *Audiganne*: Les chemins de fer (1852) 2 rész. és *Perdonnet*: Traité élémentaire des chemins de fer (1865) III. kiad.

²⁾ V. o. *Polit. Handbuch* I. köt. 406-409. 1. s főleg *Knies*: Die Eisenbahnen und ihre Wirkungen 61. sk. 86. sk. lapok. *Chevalier-Horn*: Die Weltindustrie (1869) 258. sk.1.

³⁾ A közlekedés és utazás könnyítése, a helyzetek és viszonyok egyenzése (nivellírozása) az eszmék és érdekek nagyobbtermvű sürülődésének előidézése, a gazdag és kisebb osztályoknak egymáshoz közelebb hozása stb. által.

⁴⁾ Kétségtelen ugyan, hogy a vasutak meghonosodása egyes *foglalkozási ágakra* (p. o. fuvarosokra, falusi vendégfogadókra s kovácsokra) vagy *helyek* és városokra hátrányos hatású; de másfelől az is bizonyos, hogy e hátrányok legtöbbször csak *az átmeneti korszakban* súlyosbak, s hogy a vasutak előnyei ezerszeresen fölmérik az ily szórányosan mutatkozó hátrányaikat. Egyáltalában pedig azt mondhatni, hogy ugyanazon érvek, melyek a *gépekkeli üzlet* igazolására (fentebb) kifejtettek, a vaspályák tekintetében is állanak s ezek védelmére is szolgálnak. Végre azon körülmény, hogy a vasutak építése által a földműveléstől s műipartól sok tőke s munkáskéz elvonatik, s a munkabér felszökötetik: szintén csak az építés átmeneti idejére nézve nyomasztó hatású, s a) baj az által is enyhíthető, hogyha az *építés nem rohamosan* történik, s bizonyos rend és szabály követetik abban.

⁵⁾ Ez ellen l. *Knies: Die Eisenbahnen* 80-81. I.

136. §.

A magán- vagy államvasutak kérdése.

Arra nézve, hogy a vaspályák az állam avagy magántársulatok (részenyivállalatok) által állíttassanak-e elő, éles nézetkülönbség létez életben 4pen úgy mint tudományban.¹⁾

A) Azok a kik a *státuspályák rendszerének adnak elsőbbséget*, következőkre utalnak: a) Vasutaknak államköltségen való építése mellett szól az *utcsinálás hasonosságá*²⁾, és azon körülmény, hogy a kormány azokat p. o. a postaintézetnél, katonaszállításoknál stb. maga is nagy mértékben használja, b) Miután a v. p. építésre megkívántató tőkék beszerzésének nehézségénél fogva a vállalkozók *is többnyire kamatbiztosítást* követelnek, jobb ha a risikót elvállaló állam mindjárt az egész ügyet saját kezeibe veszi s a netán mutatkozó nyereséget az egész nemzetnek juttatja, c) Az állam kezében a v. p. forgalmat könnyítő és biztosító eszköz, mely általa a nagy közönségre nézve előnyösben használtathatik, mert a cél nem nyereszkedés, s a státus megelégszik, ha fensőbb céljai elérése mellett költségeit fedezheti; holott a magántársulatok beruházott tőkéjüket még külön jövedelmeztetni is akarják, s azért a viteldíjakat az államnál mindég magasabbra szabandják. d) Az államhatalom egy ily nagyfontosságú, mind közgazd. és közigazgatási, mind hadászati tekintetben roppant horderejű erőeszközt, mint a *vasutak*, kezeiből ki nem adhat, e) Az állam amúgy is többnyire rendelkezik a vaspályák létesítésére szükségelt eszközök és segéderőkkel (p. o. tetemes munkaerőkkel katonaságában, jeles technikai hivatalnokok és műszerekkel.) f) A állam a vasútépítéssel járó *kisajátítási* s egyéb mélyenvágó intézkedéseket könnyebben, mert nagyobb tekintélyivel és gyorsabban viheti keresztül, mint azt magánosok, polgártársaik irányában tehetnék, g) A státus vasúti regáljogával, úgy mint valami magántársulat természet adta *egyedárusi* állásával vissza nem él; valamint az sem áll föltétlenül, hogy az állampályák az *üzlet biztossága* tekintetében a magánpályák által tulszárnyaltatnának,³⁾ vagy hogy a magánpályák üzlet és építésköltségei mindég csekélyebbek mint a státuspályákéi.⁴⁾ h) Kétségtelen végül az, hogy több állam létezik, a hol a státuspályai rendszer igen jó eredményel fennáll,⁵⁾ valamint az is, hogy ép a legújabb időkben a technika és a tudomány igen sok jelesei egyenesen az állami vaspályák rendszere mellett emelnek szót,⁶⁾ hogy tüzetes számítások alapján jelesül Angliára vonat-

közölgag kiderítettett az, mily roppant erőpazarlás rejlik a vasúti versenyzési rendszerben, s mennyire volna előnyös, illetőleg gazdaságosb egy az állam által (közvetve vagy közvetlenül) *összpontosított nemzeti vaspályahálózat* fennállása.

B) *A magán-pályái rendszer*¹⁾ *pártolói* ellenben azt mondják: a) a nagy közlekedési intézeteknek összpontosítása állami kezekben az államhatalmat túlságosan fokozza, sok személyi és tőkeerőt a kormánytól függőségbe hoz, s a társadalom sok fontos érdekének a pusztaság státusérdekéi által háttérbe szorítását mozdítja elő. b) Magánvasutak rendszerint kevesebb költséggel állíthatók elő, gondosabb s takarékosb eljárás mellett olcsóbban kezeltethetnek, s azért mérsékeltebb viteldíjakat is szabhatnak; eltekintve, hogy ez utóbbiak megállapítására a forgalom és a szállító közönség érdekében az államnak bizonyos befolyás mindenkor biztosítható. c) A társulati vaspályák jobban méltatják a *kereskedelem* s közgazdaság érdekeit, jobban alkalmazkodnak a forgalom szükségéhez s iránylataihoz stb. mint állampályák, melyek gyakran tisztán állami (péld. politikai, stratégiai) tekintetből építetnek s szerfelett drágák, vagy keveset jövedelmezők is. d) Ha az állami pályák olcsó vitelbért szabnak, a *nehézkés* és bürokratikus *kezelésből* eredő bajokon kívül még azon kára is van a nagy közönségnek, hogy súlyosb adóknak vettetik alája, míg magánvállalati pályák megadóztatásából még jövedelem is nyerethetik. e) Az állam magánvasutak irányában is mindenkor biztosíthat magának akkora befolyást s beavatkozási jogot, a mennyi közületi tekintetknél fogva szükséges vagy azok netáni egyedárusági visszaéléseik ellensúlyozására kívánatos, f) Anglia és Amerika s némileg Schvvaitz fényes tanúbizonyságai a magánvasúti rendszer előnyösségének és czélszerű voltának.

C) Az előrebocsátottak *eredményéül* áll: a) Föltétlenül helyes és javallható vasútépítési rendszer *nem létezik*, mert erre nézve is mindenkor határozó momentum leszen a nép műveltségi, anyagi, és politikai helyzete; *de nem is szükséges*, mert mind a két rendszer (helyesen kombinálva) igen jól megfér egy és ugyanazon országban.⁸⁾ b) *Alsóbb műveltségi fokokon*, a hol t. i. a nép vállaik, erélye fejletlen, s tőkék felhalmozva nincsenek, az *államvasutaknak*, felsőbb fokokon ellenben a *magánvasutaknak* rendszere lesz ajánlatosb, illetőleg gyakoribb, c) Bármily rendszer követessék, mindig szükséges vagy legalább ajánlatos lesz, a pályahálózat létesítése és szervezetében az organikus *egységesítés elvét* szem előtt tartani (1. fentebb) s belőle bizonyos egészet alakítani, d) Ott hol a magánvállalkozók *állami segélyzés nélkül* vasutakat építeni vonakodnának, s a státus maga nem tartja czélszerűnek az építést: ott a *kamatbiztosítás* (Zinsgarantie) rendszere leszen alkalmazható, a mely t. i. abban áll, hogy az állam a vasút-építőknak (vállalkozóknak s részvényeseknek) befektetett tőkéjük arányában bizonyos *minimál-jövedelmet* biztosít, illetőleg egy meghatározott kamattételi nagyságig az évi jövedelmet kiegészíti (pótolja), e) A vaspályáépítést állami *regáljognak* (kizáró haszonvételi tárgyának) nyilvánítani, helytelen; azonban nem mondhat le az államkormány soha: a vasútépítési *engedélymegadás*, és a felügyelet *ellenőrzet-gyakorlás* jogáról, mert ez állam-fenségi jogának folyamánya, s természetes adtribútuma, melyet minden körülmények közt megóvni és biztosítani köteles.⁹⁻¹²⁾

¹⁾ V. ö. *Knies*: Eisenbahnen 29-61. I. *Rau*: Pol. eek. IL 262. sk. §.

²⁾ *Baxendale* a híres angol üzletember azt mondja e tekintetben: „I have always considered that the roads of the country belonged together to the people, just as much as the light of heaven.” I. *Gait*: Railway-reform (1865) p. 57

³⁾ *Schäffle*: Nat. Oekon. 505. I.

⁴⁾ Eudhr-Eécsy: II. 268. §.

⁵⁾ Tekintük a kis német alkotmányos álladalmakra, *Belátómra*, részben *Poroszországra és Ausztriára*.

⁶⁾ Jelesül *Knies*, *Rau*, *Schäffle* a németek közül, *Perdonnet*, *Audiganne* a francziák, s *Fawcett Galt*, *Baxendale*, *John Williams* az angol szaktudósok közül I még *Schäffle*: 506. 516. I.

⁷⁾ Mely kizárólag uralkodó *Angliában*, *Amerikában*, *Svájcban* nagyobbbrészt *Frankhonban* és legújában *Ausztriában*.

⁸⁾ Péld. akként is, hogy a főbb vonalokat a státus, a vicinál-vasutakat pedig a magánvállalkozók építik.

⁹⁾ A vaspályák rendszerének és hálózatának összefüggésére a népek culturai, politikai és nemzeti sajátágaik és iránylataikkal már másutt figyelmeztettünk. Az angol vasutrendszer jelesül a praktikus, mercantil és iparos jellemét a nemzetnek hozza kitűnőleg kifejezésre, az építésben a verseny, a társulati kezdeményezés az irányadó elv, s a kivitelben az egyszerűség a pontosság és soliditás a főtekintet. *Frankhonban* a románfajú népek *centralistikus* szelleme az uralkodó; a hálózat egy nagy keréknek képét mutatja, melyben az egyes vonalok a központból kifelé ágaznak; egyebekben pedig az igazgatás és üzlet bureaucratikus, nehézkes, drága, de a technikai haladásokra nagy figyelemmel levő; végre valamennyi főbb pálya *katonai* szempontokra való tekintettel is van építve és vezetve. Az *olasz* v. p. rendszer a francia, a *belga* egyben másban az angol mintára van megállapítva, csakhogy az utóbbi azért, mert eredetileg a státuspályák rendszere főfogadattott el, szinte nehézkes igazgatású és meglehetősen költséges üzlettel bír. - *Németországban* végre a *föderalistikus* principium a túlnyomó fensőbb egység és Összefüggés azonban a hálózatban nem létezik, habár a kezelés és építés solidnak nevezhető I. még *Weber*: Schale des Eisenbahnwesens 1862. *Schäffle*: N. Gek. 462. sk. I. és *Pol. Grundb.* I. köt. 404-406. I.

¹⁰⁾ Mindenütt bevalósult egyébiránt, hogy helyes *Boschemek* azon megjegyzése, hogy „Eisenbahnen machen das Volk berechnender und pünktlicher”; és *Schäffle*: „Um eine von Natur aus reichbegabte aber verarmte Gegend aufzuschliessen und zu entwickeln, kann selbst ein mit materiellen Opfern verbundener Staatsbetrieb gerechtfertigt sein.” Végre azon kérdést illetőleg, vajjon a vaspályahálózat megállapítása a központból kifelé, vagy a vidékről befelé (a főváros felé) való irányzatban történjék é: arra nézve elvontan feleletet adni nehéz, s csak tetteleg fennálló körülmények lesznek mindenkor döntők.

¹¹⁾ Az üzlet *technikája és költségességére* nézve megjegyzendő, hogy ez, s a vele szoros kapcsolatban álló *rentabilitás* attól függ mindég, mekkorák voltak az alap- és építési költségek, mily terjedelmű a személy és áruszállítás az illető vonalokon, mekkorák a tarifák, milyen a vezetés és igazgatás. Az alap s építési tőke nagysága nem annyira a brutto mint a tiszta jövedelemre nézve döntő befolyású. Az üzlet-költségek kis pályáknál rendszerint (aránylag) nagyobbak. Amerikában a nyersjövedelemnek 30, Angliában 40, Frankhonban 40, Németországban 45, Belgiomban 45-50 százaléka vétetik ezen czi-men igénybe.

¹²⁾ Hazai pályahálózatunk jeles ismertetését és bírálatát tartalmazza *Hunfalvy János* akad. értekezése: Közlekedési eszközeinkről (1867), melyben egyebek közt a következő négy fő irányelv is formulázatik 1-ör csak azon közlekedési rendszer helyes és természetszerű, a mely az adott geographiai viszonyoknak megfelel. 2-ör. Ha a főváros a közlekedési hálózat középpontjául vétetik. 3-ör. A vasutak tervezése és építésénél a *vizutak* is mindenkor tekintetbe lesznek veendő. 4-er. Mind a vízi mind a vasutakra nézve mindenekelőtt azon fővonalok állapítandók meg e hozandók létre, melyek az ország és nemzet jólfelfogott érdekének leginkább felelnek meg, s a közlek. rendszer valóságos alapjai stb. Sok szellemdus és praktikus észrevétel a vaspályák határozásáról főleg hazánkra nézve *Kovács Lajos*: Magyar-éjszakeleti vaspályahálózatunk ez. (1868) értekezésében, végre halhatatlan *Széchényinknek*: Javaslatában a m. közlekedési ügy rendezéséről

(1848) P. o. az előszóban, azután 13. sk. 1. 50. sk. 97. sk. 501. sk. I. hol egyebek közt az egységes rendszer, azután az állampályák elve mellett nyilatkozik, s a kamatbiztosításnak nem mutatkozik barátjaként.

137. §

Az állami kamatbiztosítás valamint a szállítási tariffa kérdése a vasutak tekintetében különösen.

Ott, hol az állam maga vasutakat nem épít, de az utóbbiak létesülésére mégis nagyobb súlyt helyez s azért ösztönzőleg hatni akar: bizonyos *segélyezésben* vagy *támogatásban* részesíti a vállalkozókat. E segélyezés állhat¹⁾ vagy: a) bizonyos mennyiségű részvényeknek az állam számára való átvételében (megvásárlásában) úgy hogy addig míg a pálya bizonyos tiszta jövedelmet nem hoz, az osztalékra nem tart igényt, b) vagy egyszer-mindenkorra segélyösszeg (subventió) adásában, c) vagy előállításában az *al-épitményeknek* (Unterbau), ingyen átengedésében a *területnél*, (állami vagy az illető vidék s tartomány költségeire), d) Vagy végre *kamatbiztosításban*.

A) A gyakrabban előforduló kamatbiztosítást különösen illetőleg, ez többféleképp vétethetik foganatba. Vagy ugyanis minden (legalább direkt) ellenszolgáltatás nélkül nyújtatik, a mi azonban csak igen kivételes eset, vagy oly kép, hogy a biztosítási összegek (pótlások) a későbbi tiszta jövedelemből visszatérítendőek. Ez utóbbi esetben a visszatérítés ismét különféle módú. Néha jelesül a biztosítási somma a társulatnak adott *állami előlegként* tekintetik, a mely előleg a bizonyos magasságra emelkedett jövedelmen túl mutatkozó járadékból lefizottetik.²⁾ Máskor az államkincstár akként részesítetik ellenszolgáltatásban, hogy az elért jobb jövedelmezőség esetében az állam a tiszta nyereségtöbblet *egy részét* kapja. Ez utóbbi rendszer az ajánlatosabb, s *Poroszországban* tetteleg igen jó eredménnyel alkalmaztatott. Holott az előbbi módnak azon nagy hiánya van, hogy (kivált ott, hol még a pályának bizonyos időszak lefolyta után a státusra való szállása is kimondatott) a társulati *üzlet-tevékenységre felette lankasztólag hat*; s a járadéknak a biztosított díj-tételen való emelésére célzó törekvést elfojtja; s az államnak magán-érdekbeni kizsákmányolását mozdítja elő. Sokkal czélszerűbb azért a *visszaszállás elvét*³⁾ egészen elejteni, a garantiát csak kisebb időkorre (20-40 évre) adni, és vagy kisebb biztosítási összegek nyújtása mellett a pótlások visszafizetéséről egészen lemondani, vagy pedig e visszafizetést mérsékeltebb összegben s alkalmas formában megállapítani.⁴⁾

B) A *szállítási tariffák* tekintetében a következőkre utalhatni. A viteldíj *nagysága* közgazdasági és forgalmi tekintetben elsőrangú fontossággal bíró ügy és az, hogy az *utazó* mérföldenkint 12 avagy 3 krajczárt, *egy mázsza áru* 4 avagy 1 kr. viteldíjt fizet, nemcsak nemzetgazdasági, hanem cultural kérdés. Innen meg a vasút-vállalati társaságoknak az állam által nyújtott számos kedvezményekből foly az, hogy főczélnek tekintessék mindenkor, hogy a vállalkozók jogosult nyer-iránylata a lehető legolcsóbb szállítással karöltve járjon, s úgy az állami, mint a magánpályákon a tartós jövedelmezőséggel összeférő lehető legmérsékeltebb viteldíjak létezzenek. A tariffa közelebről szemlélve: a szállítási cselek vény *díja, ára, a*

mely a nagy közlekedési intézeteknél nem esetenként és kicsiben, hanem előzetesen, általánosan, bizonyos elvek és szabályok szerint alapítatik meg.⁵⁾ A viteldíj szabályzat: a) *maximal-tariffa*, ha a társulatnak személy s aruvitelre nézve bizonyos vitel-díjtételen való túllépés tilalmaztatik; b) *Generál* vagy normaltariffa, mely rendesen szokott sinórmérvül szolgálni; c) *Particular-tariffa*, ha bizonyos szállító külön kedvezményben részesítetik, rendszerint azért, mivel meghatározott pályairányt követni magát lekötelezi, d) *Különbzeti vagy differenciál-tariffa*, hogyha bizonyos hosszabb vonalon átfutó árukért a szabályszerűnél kisebb viteldíj fizetetik. A *szállítandó áruk* tekintetben pedig megkülönböztetnek: *gyors-szállítmányok* (Eilgüter), melyek a legelső személy-szállító vonattal küldetnek el s a szokottnál jóval rövidebb idő alatt állítatnak rendeltetésük helyére; és közönséges *vitel-áruk* (Frachtgüter), mely utóbbiak különféleségek szerint két-három viteldíj osztályba helyeztetnek. A fennálló tariffákra nézve általában azt mondhatni, hogy azok mind személyek mind árukra nézve még mindég kelletinél magasabbak, s elsőrangú szakemberek számításai szerint,⁶⁾ 50-60 százalékkal való *leszállításuk* igen rövid idő alatt oly tömeges emelkedését a szállítmányok mennyiségének vonná maga után, hogy (az általános üzletkéségek helyesmérvü reduciója mellett) a befektetett tőke hasonmagyságú és mérvü kamatlatára teljes biztossággal lehetne számot tartani! A mi végre az *államhatalom* által e tárgyban követendő politikát illeti, a következő elvek legyenek mindenkor lehetőleg irányadók: 1-ör tartózkodjék a kormány fiskális érdekek által rövidlátó monopol-állású magánvasutakkal szövetségbe jutni; 2-or hasson az állam oda, hogy a pályaaigazgatóság a lehető legalacsonyabb viteldíjakra menjen le, a nélkül - azonban, hogy a vállalat positiv áldozatok hozására szoríttatnék⁷⁾ 3-or tekintettel arra, hogy bizonyos határig minden vasútvonal (mint láttuk) egyedárusi helyzetnek örvend, a mi a közérdek szempontjából megigazítást, s ellensúlyozást igényel: a kormány a viteltariffák megállapítására az engedélyadaskor positiv beavatkozás-jogot tarthat fenn magának, jelesül olyképen, hogy vagy általában vagy bizonyos tiszta jövedelem-tétel elérése esetére tariffa-leszállításokat követelhet.⁹⁻¹⁰⁻¹¹⁾

¹⁾ V. ö. *Jaques*: *Beform der Eisenbahngesetzgebung* (1866).

²⁾ Az osztrák-magyar birodalomban ez a rendszer a túlnyomólag elfogadott.

³⁾ Mert mennél közelebb jó a visszaszállás határideje annál inkább elhanyagoltatik a pálya e's annak ege'sz üzlete l. még *Boinwilliers* értekezését a *Revue Contemporaine* 1864/65-ki évfolyamaiban.

⁴⁾ V. ö. még *Schäffle*: *Nat. Oek.* 506-508. l.

⁵⁾ Kimerítőbb s sok új eszmét tartalmazó elmélete e kérdésnek *Schäffle* *Nat. Oek.* 509. sk. lapja.

⁶⁾ *Perdonnet*, *Mous set*, *Galt*. *P.Umsoll* Margfoj stb. híres technikusok és vaspályaaigazgatók nyilatkozatait l. *Schaff lenéi* id. h.

⁷⁾ A mi jelesül akkor történnék, hogyha a társulat a vasútba fektetett tőkénének kamatait se kapná ki, s a polgári nyereségre szert nem tehetne l. még *Karvassy*: *L. G.* 364-376 l.

⁸⁾ *Gait* a híres angol szakember (*Railway-reform* cz. műveben) azt tanácsolván a britt kormánynak, hogy valamennyi *vaspályákat* váltsa magához, s azután vegyen esz-közlőbe olyszerű tariffa-leszállítást, a milyent a levélpóstára nézve a harminczas években *Roland Hill* (a pennyrendszer által) indítványozott és vitt keresztül.

⁹⁾ Hosszasb fejtegetéseinek eredményeként *Schäffle* (*N. Oekon.* 519. l.) a követ-

kező formulázásban foglalja össze a tariffa-reform elveit: „sowohl für Staatsbahnen, als für Privatbahnen wären durch die eingehendsten Untersuchungen, die *Selbstkostenverhältnisse* unter Voraussetzung bedeutend gesteigerten *Massenverkehrs* zu ermitteln, hiernach der *Maximumtarif*, beziehungsweise der *Normaltarif* der Staatsbahnen festzusetzen; Das *Deficit* des Reinertrages für die Frist, in welcher durch Tariferniedrigungen der Massenverkehr durchgesetzt wird, auf die Staatskasse zu übernehmen, und zwar *unmittelbar* bei Staatsbahnen; hingegen in Form einer rationellen *Zinsgarantie* bei Privatbahnen; ferner wäre unterhalb des tiefer herabgedrückten *Maximumtariffes* der Differential-, Partikular- und Abonnements-Tarif freizulassen, der Maximumtarif aber, und nur dieser, der periodischen Revision *mit der Volksvertretung* zu unterstellen.

¹⁰⁾ A tariffrák megállapítására való közvetlen befolyás jogát az Angol, Francia és Német kormányok s törvényhozások tényleg fentartották maguknak. A különböző vieldjiaik statistikai átnézetét nyújtja *Schaffle* N. Oek. 514. sk. 1.

¹¹⁾ Mint kiváló érdekü adatra *hazai vasútrendszerünket* illetőleg, a következőkre utalhatni: az építkezési költségek Magyarországon az újabb időkben létesített vasutaknál (Alföldi, Erdélyi, Gácsországi stb.) mértföldenkint átlagosan 500,000 frtot, a kamatbiztosítási összeg 36,000-et, (tehát 7/2%), s különösen a felépítmény 107-150,000 az alépítmény 100-200 ezer forint, a forgalmi eszközök pedig 45-50 ezer frt tettek.

¹²⁾ L. még *Lónyay Menyhért*: Hazánk anyagi érdekeiről (1847/48-ban) Bevezetés és 87-209. 1.

138. §.

Hírszállítási közegek, s jelesül a posta, a távirda intézete.

A *híreknek* gyors szállítása és terjedése kiváló fontossággal bír az összes forgalomra nézve, jelesül azért mivel kedvező körülmények felhasználását, valamint veszteségek kikerülését megkönnyíti, s egyáltalában a tőkeforgalmat élénkítve, a productio és kereskedelemre jótékony befolyást gyakorol. Hogy az államnak ez ügyben tétlen magatartása e szerint igazolható nem volna, szükségtelen említeni is, annyival inkább, mivel egyébként a *nagyvállalkozók*, kik külön költséget ily czélokra könnyebben bírnak el, szertelen fölényben volnának a kis vállalkozók fölött, sőt egymásik irányban magának az államnak is egyenesen érdekében fekszik az, hogy a hir- s levélszállítással foglalkozó intézetek vagy szorosan állami vállalatként tartassanak, vagy legalább is a *közhatalom, befolyása* alá helyezzessenek. Mindezekhez járulván az is, hogy a hírszállítás lényegileg egy nagy *culturai*, műveltség-terjesztő functiót is képez, s hogy a nemzet szellemi életmozgalma annál elevebb és gyümölcsözőbb leend, mennél többézetesek azon közegek és institutiók, melyek a hírek (hírlapok stb.) terjesztése, s közvetítésével szakszerűleg foglalkoznak.

A *postát* különösen illetőleg ez legtöbb álladalomban *regáljogi* intézménynek tekintetik, vagyis az állam kizáró *haszonvételi* tárgyát képezi, s azért tüzetes b elemzése a pénzügy tudományba való. Közgazdasági szempontból a postára nézve főlv az, hogy rajta mind a személyek mind a levelek és áruk szállítása biztosan s lehetőleg gyorsan eszközöltessék, a *levéltitok* semmi szín alatt megne sértsessék, s különösen oly mérsékelt vitedjiaik szabassanak, melyek a lehető legnagyobb, s legtömegesb forgalmat és közlekedést lehetségessé tegyék.

A *távirdára*¹⁾ vonatkozólag szem előtt tartandó az, hogy lényege és jelentősége ez intézménynek abban áll, hogy valamely *hírnek* a lehető legnagyobb távolságokra való *pillanatnyi* közlését eszközzi, a közlés a tele-

gramm segítségével a tért majdnem idő nélkül futja át. A távírdában leghatalmasb szövetségesre talál közvetlenül a vaspálya s minden nagy közlekedési intézmény, közvetetten pedig az egész közigazdaság, ipar, forgalom és productió, melybe mintegy *villanyszerű élénkséget* és mozgalmasságot hoz. A telegraph mesés nagyságú és *mérvű* hatásaiban minden irányban serkentőleg, termékenyítőleg foly be az anyagi, a politikai, a művelődési viszonyokra; közelebb hozza egymáshoz a népeket és államokat, békében és hadban egyaránt elősegíti a *tömeg-erők concentratióját*, hat a jószág-árak és a termelési viszonyok kiegyenlítésére, felhasználható bekövetkező elemi csapások (özönvíz, szélvész, tűzvész) rögtöni híresztelése, jelzésére s ez által milliókra rugó értékek biztosítására; s igaza van egy jeles szakembernek, azt mondván „országok és nemzetek ugyanazon eseményeket azon egy időben élik át, ép oly formán, mintha *egy érzelem* rezgené át az *egységes testet*, s az összes polgárosult emberiség egy nagy és szoros érdekegyütteségben álló szerves *egészet* képezne.” Megjegyzendő végre, hogy a távírda is úgy mint a posta, sok fontos okból a legtöbb államban haszonvételjogi tárgyat képez, s azért a finantztudományban ezen szempontok szerint külön lesz méltatandó.²⁾

¹⁾ V. ö. *Knies*: Der Telegraph stb. (1857) ez. remek monographiáját, főleg 190. sk.lapján.

²⁾ L. a „Pénzügytan” illető §-ját; s általában *Raw*: Pol. Oekonomie III. kötetét, hol főleg a *pasta* mint állami haszonvételjog terjedelmesen tárgyalmaztatik.

139. §.

A sajtó mint közlekedési és hírszállítási eszköz.

Azt, hogy a *sajtó* támaszkodva a szállítás és közlekedés eszközeire, mind az anyagi, mind a szellemi forgalomnak leghatalmasb emeltyűji közé sorolandó, korunkban már senki se fogja tagadni.¹⁾ Egyike ugyanis az a társadalom legmesszebb horderejű intézményeinek, a mely által az erkölcsi és anyagi forgalmi szükségletek lehető leggazdaságosb kielégítése biztosítatik; s mely a tudományos *könyvirodalomban* az összes világ tudományos munkálódásait s az egymásután következő nemzedékek elméleteit és praxisát kapcsolja össze, a *journalismus*-ban pedig mint legnagyobb s egyszersmind legolcsóbb közege jelentkezik a hír- és újdonságterjesztésnek, a politikai eszmeáramlatnak és közvéleményi mozgalmaknak I

A *sajtó* által az emberiség egy nagy folyton érintkezésben álló, érdekei és törekvései biztosítását könnyebben s gyorsabban eszközlő nagy társulattá válik; a vállalatok combinációja, a productió menete, a ke reskedelmi üzlet, a speculatio, a piaciár- és érték-mozgalom szabályosabb, biztosabb lesz; az egyesülési és társulási tendenciák hatalmas előmozdi-v társra találnak; a közigazgatás, a törvénykezés stb. tökélyesül; nemkülönbben; a szakadatlan javítás és reform a gazdasági és forgalmi élet minden ágai-ban és irányzataiban megkönnyítetik.

A sajtó (mond egy jeles szakember) szakadatlan *statistikája és kritikája a nép szükségeinek a nép kívánalmainak*; politikai tekintetben az ön-

kormányzat, az okszerű democratia és a Parlamentarismus egyik lő garantíia *éa* alapja; az államigazgatás tekintetében azon faktor, mely az oly drága és mégis ügyetlen administrativ munkaerőből, mely képtelen lévén a szó nemesb értelmében a *kormányzásra*, irkálásra és burocraticus reglementirozásra veti magát, igen sokat nélkülözhetővé teszi; közgazdasági és közművelődési tekintetekben pedig az újkori polgárosodás minden nagy vívmányainak valódi értékesítését megkönnyíti.²⁾

¹⁾ V. ö. *Schäffle*: Nat. Oekonomie 463-464. 1. és *Kautz*: Politika vagy orszá-gászattan (1861) pag. 164. sk.

²⁾ A *közlekedési eszközökről* általában, s azok *legújabb statistikai* állásuk és viszonyaikról különösen lásd *Lónyay*: Hazánk anyagi érdekeiről ez. művét, és *Neumann*: Die Verkehrsmittel auf der Pariser Weltausstellung von 1867. ez nagybecsű dolgozatát; oda értve *Kolb*, *Hausner és Hübner* ismeretes statist. kézikönyveiket, végre *Behm*: Die modernen Verkehrsmittel ez. értekezését. Csak figyelmeztetésképp idézzük e művekből, hogy legújabban a kész vasutak hossza az egész polgárosult világban 21000 geogr. mér-földnyi volt, mely 46000 millió franknyi tőkét képviselt (belőle Európára 10000 geogr. mfd. vonalhossz, 35000 millió franknyi értékben esett.) *távírdá-intézetet* illetőleg eddig a huzalok hossza az egész világon 365000 kilométer vagyis 50,000 geogr. mfd, a melytől Ve-ad Európára esik. – Végre a *levélszállításra* nézve megjegyzendő, hogy jelenleg évenként Európában magában 17-1800 millió levél jut postára (tehát naponként 4-5 millió), s ebből Angliára 750, Franciaországára 331, Németországára 227, Ausztriára Magyarhonnal 123, Olaszországára 96 millió jut.

NEGYEDIK CZIKK.

A kereskedés előmozdítására czélzó egyéb intézkedések.

140. §.

Czelszerű törvények és kereskedelmi politika, kereskedelmi kamarák, consulatesok stb.

Azon részint állami részint társulati intézetek és intézkedéseken kívül, melyekre az eddigiekben már történt utalás: jelentékeny helyet foglalnak el a kereskedés és forgalom előmozdítására czélzó faktorok között:

a) *Helyes törvényhozási intézkedések*; a forgalmat, közlekedést biztosító, monopolismust és propolismust akadályzó, az erők és érdekek szabad versenyzését és súrlódását biztosító államtörvények, nem különben oly kormányi intézkedések, melyek a kereskedői osztály polgári és politikai állásának méltatásából indulnak ki, burocraticus önkény és adópraegravatió kizárására czéloznak, a köz- és magánhitel megóvására, igazságszolgáltatási visszaélések (lassúság, pontatlanság stb.) eltávolítására alkalmasak stb. Nem említve a helyes vám- és forgalompolitikai rendszer fontosságát, melyről máshelyen tüzetesebben volt szó.

b) *Kereskedelmi (és ipari) kamarák*.¹⁾ Ez alatt oly testületek értetnek,

melyek szabad választás, avagy kormányi kinevezés útján a kereskedő (és iparos) osztályból alakulván, ez utóbbinak érdekei szükségai és kívánalmi törvényszerű *orgánumait* képezik; a kereskedés és ipar ügyét különösen a kormánnyal és (esetleg) a törvényhozással szemben képviselik s érvényesítik; s viszont az államhatóságok és az ipart meg kereskedéstűző osztályok közt *közvetítőül* szolgálnak, sőt területükön nem ritkán igazgatási és bírászkodási functiókat is végeznek. A k. kamarák, helyesen szervezve és kellő szakértelemmel és ügybuzgalommal eljáró egyénekből alakítva, közgazdasági s különösen kereskedési tekintetben felette jótékony befolyású intézménynek bizonyulnak, a kormánynak fontosb szakkérdésekben tanácscsal felvilágosítással, javaslatok készítésével szolgálhatnak, hivatalos és egyéb nemű kutatások *enquêtes* eszközölbevitelére alkalmasak; s e mellett a kereskedelem érdekében mind arra hivatvák, a mi a mezőgazdaság tekintetében mint *a gazdasági egyesületek* feladata (fentebb) kijelöltetett, tehát kiállítások és gyűjtések rendezése, szaklapok kiadása, jeles ifjak utaztatása, találmányok megbírálásánál közreműködés stb. stb. Azon kérdést pedig illetőleg ezélszerűbb-e, hogyha külön kereskedelmi és külön ipari kamarák szervezetnek, azt válaszolhatni, hogy az *együttesség* rendszerét sok fontos tekintet javasolja, a mi azonban nem akadályozhatja azt, hogy a két elem egymástól elkülönített osztályt képezhessen s a maga special ügyeit mindegyik a másiktól függetlenül intézhessen. A kamarák fentartási *költségei* első vonalban ugyan maguk az érdekeltek, t. i. a keresked. s ipari osztály által viselendők, miután azonban ez intézmény az állam által igen gyakran köztekintetekből bizonyos szolgálatokra felhasználatik, igazságos leend, hogyha az állampénztár azok fentartása és teljesb felszerelése érdekében évenként bizonyos subventióval támogatásukra leszen.

c) *Consulatusok*. Ezek kiválókép a külkereskedés előmozdítása, sa forgalmi érdekeknek idegen országokban való képviselésére hivatott intézményt képeznek. A consulok vagy kereskedelmi *állam-ügynökök* azon országnak, melyben székhelyük létezik, a közgazdasági s forgalmi viszonyait a hazai productió, kivitel és bevásárlás érdekében tanulmányozni, a honfiak kereskedelmi törekvéseit hátráltató akadályokat lehetőleg elhárítani, a kormánynak időről időre beküldött *jelentések* statistikai összeállítások alapján tájékoztatást, felvilágosításokat nyújtani, kereskedelmi összekötetéseket keresni és ápolni, vám- és kereskedelmi szerződések megkötésénél közreműködni stb.²⁾

¹⁾ V. ö. *Bluntschli*: Staatslexikon Bd. IV. pag. és *TüUnger Zeitschrift* 1867-ki köt. 107. sk. 1.

²⁾ A consulatusok jelentősége legújabb időben általánosan elismertetik, s szervezetük tökélyesbitése sokoldahi kormányi törekvéseknek képezi tárgyát. Reánk magyarokra nézve kétszeres fontosságú s szemmel tartandó intézmény!

141.§.

Kereskedelmi tanintézetek; azután pénztőzsdék, súly és mértékrendszer, szabad kikötők.

A kereskedés és közlekedés részint közvetett részint közvetlen előmozdítására szolgálnak, továbbá:

d) *Kereskedelmi tanintézetek.* Ezek olyformán mint a gazdasági és ipari tanodák kétfélék lehetnek. *Alsóbbrendű* s a kis kereskedő kiképzésére *célzó*, azután *felsőbb* vagyis a szakszerű kereskedelmi műveltséget és kézsültséget közvetítő intézetek. Ez utóbbiak, mint kereskedelmi *akadémiák* vagy egészen önállóan szerveztethetnek, s a kereskedelmi, nemzetgazdasági, geographico-statistikai és szorosan kereskedelemtechnikai tudományok egész körzetét veszik fel magukba; vagy pedig kapcsolatban a *műegyetemekkel* (polytechnikumokkal) állítatnak fel, s azoknak mintegy külön osztálya szerepelhetnek. Mind az egyik, mind a másik esetben méltányos, hogy a valóban országos kereskedelmi főtanoda felszereléséhez és fenntartásához az állampénztár is bizonyos részlettel hozzájáruljon; míg másfelől oda terjedjen az állam gondoskodása, hogy az állami közélettanodákban (jelenül a reál-iskolákban) azon elemei a kereskedelmi tudományoknak taníttassanak, melyek a közpolgári pályára lépőknek okvetlenül szükségesek, s költségesebb szakoktatást maguknak nem szerezhettek.¹⁾

e) *Súly- és mértékrendszer.*²⁾ Nagy előny sőt elsőrendű fontossággal bíró emeltyű biztosítatik a kereskedelemre és forgalomra nézve az által, hogyha (az államhatalom közbevetésével) az országban *egy és ugyanazon* még pedig változhatlan és lehetőleg *egyszerű mérték és súlyrendszer* hozatik be.³⁾ Ez által ugyanis a szélesb körű forgalomban a mértékek stb. különféleségéből eredő fennakadások, hátrányok elháríthatnak, a sok és terhes átszámítás méregetés és ellenőrzéssel járó munka és idővesztegetés mellőztetik, családoknak és csalárdóságoknak eléje vétetik, szóval az egész keresked. üzlet-élet nagyobb élénkséget, biztosságot és ruganyosságot nyer. Ezen nagy előnyei a lehetőleg egyszerű és egyforma mértékrendszernek oly annyira el vannak napjainkban már ismerve, hogy tényleges lépések és intézkedések történnek arra nézve, hogy az *egész polgárosult v'üagh&n* egy és ugyanazon rendszer honosíttassék meg.⁴⁾ miután misem volna képes az internationalis forgalmat és közlekedést oly hathatósan előmozdítani népeket, és országokat egymáshoz közelebb hozni stb. mint ép az e téren eszközlöbbevett *egyenlősítés*.

f) *Tőzsdék és üzletcsarnokok.* Az áru s hitel- s pénzforgalom élénkítésének egyik legjelentékenyebb tényezője a *börzékben* vagy *tőzsdékben* rejlik. Általában véve a tőzsdék az értékpapírokkal, pénz- s hitelokmányokkal, kötvények, részvényjegyek- s államkötelezvényekkel való kereskedésnek helyiségei, rendszerint élénkebb forgalmú városokban léteznek, az állam bizonyos felügyelete alatt állanak, s a tulajdonképeni *pénz- és hitelvásárt* képezik. A börzéken előforduló adásvevési ügyleteknél közbenjáróként működő személyek az *alkuszok* (Sensale) kik legtöbb helyütt a kormány által hitelérdemes s a kereskedelmi kamarák ajánlatával ellátott férfiak közül neveztetnek ki, s fáradozásukért bizonyos díjban (Sensarie) részesülnek. A *börze-üzlet* egyik fő-fő árutárgyát az államkötvények képezvén, az értékpapír s hitelokmányokkal való kereskedés elméletét a fmancztudományba szokták foglalni, s azért mi is oda utalunk. Megjegyzendő végre, hogy a tulajdonképeni pénztőzsdéken kívül áru- s terménytőzsdék (p. o. gabona, liszt stb. csarnokok) is léteznek, melyeken azonban pénz- és értékpapírok üzlet tárgyát nem képezhetik.⁵⁾

g) *A szabad kikötők* (Freihäfen) melyekben a forgalom élénkítése te-

kintetéből a be- és kivitt *árúk vámmentességnek* örvendenek, a legújabb időkig szinte a keresk. előmozdító tényezőinek tartattak. Legújában azonban e felfogás irányukban már mellőzöttek tekinthető; és pedig azon okból, mivel ezen intézménynek valódi értelme csak ott és addig lehet, a hol és a meddig az államnak internacionális kereskedelmi politikájuk a merkantilizmus és kizárolagosság elvére vagyon fektetve, továbbá azért is, mivel ilyenforgalmi pontok az állam többi részei irányában bizonyos tekintetben *kiváltóságos* helyzetnek örvendenek, a mi az uralomrajutó egyenlőségi és szabadsági áramlattal szinte nem egyeztethető össze.⁶⁾

h) *Szabad lerakodók* (Freilager, Entrepôt, Warehouses). Ezek alatt oly nyilvános s szélesb terjedelmű raktárak értetnek, melyekbe az áruk és portékák minden vámdíj nélkül behelyeztethetnek s a forgalom némely megszorításai alól felmentvék. Ide sorolhatók a *Bockok* is, melyek oly mesterséges vízmedenczék illetőleg kikötők, melyek nagyobb kereskedelmi hajók befogadására alkalmasak. Mind az egyik mind a másik intézmény jótékonyul hat a kereskedés élénkségére s legnagyobb terjedelemben a világhatalom forgalommal bíró Angliában találjuk.⁷⁾

¹⁾ A kereskedelmi szakoktatás rendezése legújában Németországban és Ausztriában már is szép sikert mutató törekvéseknek képezi tárgyát.

²⁾ V. ö. *Schäffle*: Nat. Oek. 127-129. I. s *Neumann*: Die Fortschritte der Civilisation ez. műnk., hol a legújabb reform-lépések ez ügyben tüzetesebbenismertetnek a 225. sk. lapokon.

³⁾ Azt, hogy a francia mér-(meter-)rendszer majdnem általános elfogadása küszöbén állunk, említeni szükségtelen,

*) Nagy érdemei vannak e tekintethen a hírneves *Parieunek* Franciaországban és *Hock* bárónak Ausztriában.

⁵⁾ A börze-szabályzat s üzletről a „pénzügytanában szólnak.

⁶⁾ Frankhon és Anglia már ez intézményt csakugyan mellőzte is, I. még A. T. La questionne de Porto franco (1863). Triestben és *Bentsch*: Handw. B. 302. sk. 1.

⁷⁾ Az *Entrepôts* egyébiránt vagy *valódi* (reel) vagy *csakfictiv*. Az első az, midőn az áruk kizárolag a kormányi zárlat alatt maradnak; az utóbbi ellenben az, a midőn egyes kereskedőknek kellő biztosítéknyújtás mellett megengedtetik, ily raktárt maguknak tartani. Hogy ezen intézetekkel a *Warrantok* vagy *árurakodási jegyek* szoktak összefüggésben állani, arról fentebb már volt szó. I. *Tub. Zeitschrift* 1867-ki folyam 571 - 649. I. hol e tárgy kimerítő és alapos módon elemeztetik.

142. §.

Kereskedési szerződések, vámrendszer, biztosítási ügy vásárok stb.

Az elősoroltakon kívül hathatós támogatására szolgálnak a kereskedésnek és forgalomnak még:

1) A *kereskedési szerződések* (Handelsverträge). Ezek alatt jelesül két vagy több állam közt oly célból kötött egyezmények értetnek, hogy a belöldi kereskedők és kereskedés számára az idegen államban bizonyos kereskedelmi előnyök szereztesse, beviteli kedvezmények, vámmentesség vagy vámdíj-mérséklés biztosítsák, sa hajózat érdekében némely könnyí-

tések vagy kiváltságok kieszközöltessenek. Megannyi intézkedés, mely által a szerződő államok közt bensőbb viszony s sűrűbb forgalmi érintkezés hoztatik elő, a productio és ipar serkentetik, érdek- és üzleti solidaritás alapítatik meg, sőt még *politikai* tekintetben is előnyök nyeretnek.

i) *Vámrendszer*. A külkereskedési politikának egyik lényeges főtétele és segédeszköze czélszerűen megállapított határvámi rendszer, a ki- és bevitel, az export és importra vetett adók és díjak, s az ezek beszédésével foglalkozó hivatalos közegek tapintatos meghatározása. Erről azonban, mint lényegileg finanziaális kérdéstről csak a pénzügy tudományban lehetvén szó, itt csak az jegyeztetett meg, hogy nagy előnyére szolgál az államháztartásnak és a forgalomnak, hogyha több kivált kisebb állam *vámegylet* (Zoll-Verein) alkotására összeáll, bensőleg maguk közt szabadon és vámentesen közlekednek, kifelé pedig egy közös határvonalú nagy *vámterületet* képeznek oly formán, hogy az idegen államok irányában fennálló vámdíjak közösen szedetnek, kezeltenek és osztatnak meg. (Legnagyobb példája ily vámegyletnek a körülbelül már 40 év óta fennálló német-Zollverein).¹⁾

k) Nagy előnyére szolgál a kereskedésnek, hajózatnak és tengerészeinek czélszerűen rendezett *biztosítási ügy*, melynek ismertetése azonban már fentebb adatott, s azért e helyütt mellőzhető.

l) *Vásári rendtartás*. A forgalom élénkítésére irányuló vásárok eredete annak tulajdonítandó, hogy bizonyos helyeken időnkint az áruforgalom könnyebbítésére *üzleti középpontok* alapítottak, melyeken a vevők s eladók tömeges összegyülekezése történt, s az üzlet vagy általában, vagy *bizonyos árukra* nézve, néhány napi tartamra szorít va, nagyobbyszerű dimenziókat öltött. A vásárok előnyössége abban keresendő, hogy főleg oly jószágokat, melyek készletben nem tarthatók, s nem őriztethetnek, vagy csak bizonyos időben kerestetnek vagy kínáltatnak, biztosb módon hozzák forgalomba, továbbá oly vidéken, melyek nehezen közlekednek, a termelők és fogyasztók érintkezését elősegítik s könnyítik, a városi kereskedőt, iparost a verseny lehetőségessé tétele által egyedárusi törekvéseiben akadályozzák, feltalálások javítások gyorsabb elterjedését előmozdítják stb. - Azonban *magasb fejlődéspolczokon* a vásárok ezen fényoldalai már jóval csekélyebbek, miután ekkor a könnyű levelezés, a posta, a vasút, a távírda, a felette élénkszervezetű pénz- s hitelmozgalom a leggyorsabb érintkezést lehetségesíti, a nagyobb városok mintegy *állandó vásárhelyekké* válnak, az áruk ide-oda hurczolása költségessé, időpazarlóvá lesz stb. Úgy, hogy kivételével oly vidékeknek, a melyek ellátása más módon nehézségekkel járna s jelesül a főbb forgalmi pontoktól igen távol esnek s elszigetelvék a *vásári* intézménynek korunkban (legtöbb államra nézve) már jelentősége és fontossága nincsen!

¹⁾ A vám- és kereskedelmi politika egyik elsőrendű vitakérdése az, hogyan vétesenek vám-reformok eszközözlőbe, mikép történjék az átmenetel keresk. egyezmények alapján az eddigi protectionistikus vámtételekről a szabadkereskedési rendszernek megfelelő tételekre; vajjon *egyoldalúlag, önmagára* vegye e valamely állam foganatba vámtariffa-reformját, avagy pedig úgy, hogy egyidejűleg más államoktól *ellenengedményeket* is törekedjék kieszközölni stb. Lásd e tekintetben *Kautz*: Vámpolitika (1866) utolsó szak-

szait, hol e kérdés tüzetes figyelemmel a magyar-ausztriai viszonyokra is elemeztetik azután *Bentach*: Handw. Buch 448. sk. 1. *Kudler-Récsy*: II. köt. 230-237. §.és általában '*Chevalier*: Die Weltindustrie stb. 205. sk. 360. sk. 1. és *Neumann*: Fortschritte der Civilisation 245-255. 1.

143. §.

Z á r s z a k a s z.

Az anyagi érdekek alapján álló ipari foglalkozások természetének rendszere, összefüggése és hatásainak kifejtése után szükség a mondottak kiegészítéséül azon foglalkozásnemekre is egy futólagos pillantást vetni, melyek *nem anyagi javak* előállítására s forgalombahozására, hanem *személyes szolgálatok*, szellemerkölcsi politikai stb. értékek productiójára czéloznak, de egyidejűleg bizonyos *keresetforrást* is képeznek; s a társadalom egy nagy *osztályának* (tisztviselők és államférfiak, írók és művészek, katonák és bírák, ügyészek és orvosok stb-nek) gazdasági létbiztosítását lehetségesítik, az úgynevezett *szabad foglalkozásokra* (liberale Berufsweige, Professions liberales). A személyes szolgálatokra alapított ipar- s foglalkozásnak anyagi *nemei* vannak, a hányféle szellemi képesség s ennek értékesítését lehetségesítő mód van a társadalomban. A szabad foglalkozás tekintetében is fennállanak a gazdasági élet igen sok törvényei. A *tőke* például ebben sem nélkülözhető egészen, a *munkamegosztás* és összesítés nagy törvénye itt is uralkodó; az általuk előállított javak és értékek hasonlólag forgalomba jutnak és fogyasztatnak, habár e *forgalombajutás és fogyasztás* más alapon és alakban történik mint a tulajdonképeni *anyagi* javaknál stb.

Nagy és mélyenmenő *különbség* létezik azonban az anyagi és a szabad iparfoglalkozások közt a tekintetben, hogy ez utóbbiak hatásai és eredményei lényegileg *erkölcsiek*; hogy a személyes szolgálatokat tevő osztályok munkásságának értéke és jelentősége nem mindég, s nem is főleg: *anyagi* szempontból, a *kereset és nyereség* szempontjából mérlegelendők; hogy a productió és a distribúció minden szabályai és elvei ezekre nézve nem állanak; a kereslet és kínálat, az előállítási költség és a jövedelem-kiszámítás stb. elemei és tényezői ezen körében az emberi tevékenységnek nem úgy hatnak és veendők számításba mint a szoros ért. vett iparban, vállalatokban.

A liberális foglalkozásokban a döntő mozzanat az *eszmei siker*, az anyagi iparágakban a *materiális haszon*; a szellemi szolgálatokat tevő: a, társadalom, az állam, az emberiség kulturai, politikai *humanitárius* céljait segítő megvalósítani; a földműves, a gyámok, a kereskedő, a bankár közvetlenül ugyan szinte szolgál ez érdekeknek, de közvetlenül a gyakorlati *eudemonismus* és *utilitarismus* tekinteteit tartja szem előtt, sőt igen gyakran azon vonatkozásokra nem is gondol, melyekben ezen tevékenysége és törekvései az *egészszel* állanak.

Az az ország s az a nép lesz egyébiránt a legboldogabb, a hol személyes szolgálatokat, és az anyagi ipart képező foglalkozások egymással *helyes arányban, érdekközösségben*, és kapcsolatban állanak; a hol *minden* ága és köre az anyagi és szellemerkölcsi társadalom-munkának a leghelyesb

összhangban a legjobb eszközökkel, s a *legtisztább erkölcsi alapokon* műveltetik, s a hol azon erők és elemek, melyek a népélet épségét és *egészségét biztosítják* az emberi foglalkozáskörök mindegyikében teljes mérvben és *hatálylyal működhetnek.*¹⁻²⁾

¹⁾ V. ö. *Dunoyer*: *Liberté du travail* (1845) többhelyütt *I. Gamier*: *Traité* 2-ik fejezet. *Schäffle*: *Ítat. Oek.* 525. sk. 1. és *Riehl*: *Die deutsche Arbeit* ez. (1861-ben megjelent) *classikus dolgozatának* 8. sk. 59. sk. 89. sk. 203. sk. 221. sk. 299. sk. 1.

²⁾ Az emberiség jelen *iparműveltségi állása*, viszonyai, törekvései, és vívmányai, melyeknek folytonos szemmel tartása a *nemzetgazdaság elméleti tanainak* teljesb felfogására és átértésére nélkülözhetetlen: szellemdúsán ecseteltetnek *Chevalier*: „Die Welt-industrie in der zweiten Hälfte des XIX. Jahrhunderts”, *Neumann*: „Die Civilisation und der wirtschaftliche Fortschritt” és *Ronegger*: „Literatur und Cultur des 19. Jahrhunderts” című többször idézett dolgozataikban.